مۇيدىن سايىت بوستان

كەروانىڭ سۈرگۈنلەر

(2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

یوسکتا بمنی بزدلن یراق قدمده قالغان هم ئونستولغان
ئه جداد لرمزنك ئنرنی ئنر لنگوچیله رکه یول ها شلنغوچی
بولغان ئوردهك قاتاریق سوئیوملوك کشلرمزکه بهنشلایمن.

ـ ئاپستوردن

مۇيدىن سايىت بوستان

كەرۋاندىكى سۆنچىلار

(ئىككى قىسىملىق تارىخىي رومان)

2

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

楼兰足迹：维语尔文/莫依丁·萨依提著. —乌鲁木齐：新疆人民出版社，2008.1
ISBN 978-7-228-11347-7

Ⅰ.楼… Ⅱ.莫… Ⅲ.长篇小说—中国—当代—维吾尔语(中国少数民族语言)Ⅳ.I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2008)第 001244 号

责任编辑　帕提古丽·米吉提
责任校对　赛娜瓦尔·依布拉音，再米拉·菲达
出版发行　新疆人民出版社
电　　话　(0991)2827472
地　　址　乌鲁木齐市解放南路 348 号
邮　　编　830001
经　　销　新疆维吾尔自治区新华书店
印　　刷　新疆新华印刷厂
开　　本　880×1230 毫米　1/32
印　　张　41.375
版　　次　2008 年 1 月第 1 版
印　　次　2008 年 1 月第 1 次印刷
印　　数　1—5000 册
定　　价　88.00 元（上下）

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب چىلبۆرىلەر چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇش 1
ئىككىنچى باب لوپ كۆلىگە ۋە ئالتۇنتاغقا سەپەر ... 70
ئۈچىنچى باب ئەجەب چېچىلىپ ياشاپتۇق 150
تۆتىنچى باب يۇرت ئاتىسىنىڭ كەچۈرمىشلىرى 213
بەشىنچى باب قۇملۇقتا ئىز قىدىرىش 283
ئالتىنچى باب ھالاكەتلىك قۇملۇقتىكى سەپەر 358
يەتتىنچى باب بۇيۇك بايقاشلار 432
سەككىزىنچى باب مۆجىزىلىك بايقىلىش 493
توققۇزىنچى باب بۇنداق قىلماڭلار 560

فهرست مطالب ۲۹۰

فهرست تصاویر ۲۹۳

فهرست جداول ۲۹۶

فهرست نمودارها ۲۹۸

فهرست اشکال ۳۰۲

فهرست کلمات کلیدی ۳۱۲

فهرست منابع ۳۱۳

چکیده انگلیسی ۳۱۵

پیشگفتار ۱

فصل اول: کلیات تحقیق ۱۰

فصل دوم: مبانی نظری و پیشینه تحقیق ۱۲۰

فصل سوم: روش تحقیق ۱۶۳

فصل چهارم: تجزیه و تحلیل داده‌ها ۲۰۵

بىرىنچى باب

چىلبوّرىلەر چاڭگىلىدىن قوُتوُلوُش

«بوُنىڭدىن كېيىنكى قەدەمنى سىز بېسىپ ، ئەنە شوُ ئەپسانىلەر ئىنتايىن كوّپ بولغان دىيارغا بارغان بولسىڭىز ياخشى بولاتتى . بوُ دىيارغا ياۋروپادىن بىرەر ئادەم قەدەم باسقىنى يوق . ئوُيغوُرلار ماكانى شەرقشوُناسلىقتا ئەپسانىۋى بىر دوُنيادوُر» .

— پ .پ .سىمىنوفنىڭ چوقان ۋەلـ
خانوفقا يازغان خېتىدىن .

1

— ت . تاغا
— هە ، نېمە ؟
— پرۇفېسسورۇ ھەربىي ئىكەن ـ هە ؟
— هەئە . هە ، نېمە دېمەكچىسەن ؟
— دەيمىنا... ئەمدى...
— بىر گېپىڭ بارەك قىلمدوُ ، ئىچىڭگە تارتىۋالماي قېنى دېگىنە ، نېمە دېمەكچىدىڭ ؟
— ئىلگىرى ئوُ تەرەپتىن كەلگەن چوقان ۋەلىخانوفمۇ ھەربىي ئىكەندوُق ـ هە ؟

— هه ، نېمه دېمه‌كچىلىكىنى بىلدىم ، يارايسەن ، مەسىلىنى مانا مۇشۇنداق قوۋزىقىغا قاراپ ئەمەس ، ئىچ - باغرىنى يېرىپ تۇرۇپ چۈشىنىش كېرەك . راست ، سەن ئېيتقاندەك چوقان ۋەلە-خانوفمۇ ھەربىي ئىدى ، پېرۋىالىسكىيمۇ ھەربىي .

— نېمىشقا ھەربىيلەرنىلا ئەۋەتىدۇ ؟

— نېمىشقا دەمسەن ، بۇ چارپادىشاھ كېچىمچىلىكىنىڭ ئېھ-تىياجىدىن بولمامدۇ . ئۆزىنى «كۈن پاتماس» دەپ تەرىپلەيدىغان قېرى جاھانگىر ئەنگلىيە ھىندىستانىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ بىر تەرەپتىن شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىياغا كېڭىيىشنىڭ كويىدا بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، شىزاڭ بىلەن شىنجاڭغا ، ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە ئاياغ بېسىشنىڭ شېرىن چۈشىنى كۆرۈپ كەلمەكتە ئىدى . يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن چارپادىشاھ جاھانگىرلىكى كېچەيمچىلىكىتە چاققان چىقىپ ئوتتۇرا ئاسىيانى ناھايىتى تېزلىكتە ئۆز تەسىر-رۇپىغا ئېلىۋالدى . بۇنىڭدىن ئەنگلىيە ئەلەم يۇتۇپ ، جىددىيلىشىپ قالدى . ئەمما ، يېڭى ، تەلۈە چارروسىيە جاھانگىرلىكى بىلەن يۈز-مۇيۈز دوقۇرۇشۇپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ ، شىنجاڭنى ئارد-لىق ، ئافغانىستاننى پاسسل قىلىپ ، شىنجاڭغا كۆز تىككىنىچە تۇگۈلۈپ تۇرۇپ قالدى ، ئازراق پۇرسەت ۋە ئىمكانىيەت بولسىلا بۇ زېمىنغا ئېتىلىشقا تەييار ئىدى . ئەنگلىيىنىڭ بۇ نىيىتى چارپا-دىشاھقىمۇ ئايان ئىدى . شىنجاڭغا دەرھال ئەسكەر چىقىراي دېسە ، يېڭىلا ئىشغال قىلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى گوبىرناتورلۇق① مۇس-تەملىكچى ھاكىمىيىتى تېخى مۇستەھكەملىنىپ كەتمىگەنىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ توغرۇلۇق ئەتراپلىق ، ئىشەنچلىك مەلۇ-ماتقا ئىگە ئەمەس ئىدى . بۇنداق ئەھۋالدا ئاياغ باسسا پاتقاققا پېتىپ قېلىشتىن ياكى بىرەر مىخقا ئۇسۇپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ قالدى .

— هه ، شۇڭا بىزنى چېكىپ بېقىش ئۈچۈن ھېلىقى ، نېمىتا ، هه ، ھېلىقى جۇغراپىيىچىنى ئەۋەتىپ بېقىپتىكەن - ده ؟

① گوبىرناتور — ھەربىي ، مەمۇرىي ھوقۇقلۇق باش ۋالىي .

— دېگىنىڭ توغرا ، لېكىن ئۇ تەڭرىتېغىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ، خانىتەڭرى چوققىسىغا چىقىشنىلا نىشانلىغاچقا ، ئۇنىڭ چەكلىك دائىرىدىكى مەلۇماتلىرى چارروسىيىنىڭ ھەربىي دائىرىلىرىنى قانائەتلەندۈرەلمىدى . ئارىدىن ئىككى يىلمۇ ئۆتمىگەن ۋاقىتتا سىمىنوفنىڭ[1] دالالىتى ۋە تەشەببۇسى بىلەن رۇسىيلىك قازاق ئوفىتسېر چوقان ۋەلىخانوف ئالاھىدە تاپشۇرمىلارنى ئېلىپ قوقانلىق سودىگەر نامىدا نىقابلىنىپ شىنجاڭغا كىردى . جەمئىيەت تەكشۈرۈش ئارقىلىق ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتلەردىن ھەيران قالدى ، چۆچۈدى . چىرىك مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرى ، زۇلمى يەتمىگەندەك ، ئۆزلىرىنى «پەيغەمبەر پۇشتى» ، «سەئىد» ، «پىر - ئەۋلىيا» ، «خوجا - ئىشان» ئاتىشىۋالغان قوقان ، بۇخارا ، بەدەخشانلىق جاھالەتچى خوجا - ئىشانلارنىڭ بۇ دىيار خەلقىگە كەلتۈرگەن بالايىئاپىتىنىڭ ئاقىۋىتى ئۇنىڭ مۆلچىرىدىكىدىنمۇ ئېغىر ئىدى . خەلقنىڭ نادانلىقى ۋە دىنىي ئېتىقادىدىن پايدىلىنىپ خوجا - ئىشانلار ئۇلار ئارىسىغا جاھالەتچىلىك ، يۇرتۋازلىق ، مەزھەپچىلىك ، ئەسەبىي خۇراپىيلىق ، قۇلچىلىق ئۇرۇقىنى چېچىپ ، بۇ خوجا - ئىشانلار ھەرقانچە گۇناھلىق ئىش قىلسىمۇ ، قانخورلۇق ، زىناخورلۇق قىلسىمۇ ، ئۇلارنى گويا ساۋابلىق ئىش قىلىۋاتقان «پىر - ئەۋلىيالار» دەپ چوقۇنىدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغانىدى .

چوقان ۋەلىخانوف مۇنداق بىر ئەھۋالنى چىلمقتۇرۇپ قالدى :

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاۋات بىر شەھەر ، بازار كۈنى ئىدى . كوچىدا ئادەملەر مىغ - مىغ بولۇپ ، يېنىڭ شامالدا چايقىلىپ ئېقىۋاتقان سۇدەك ئادەم ئېقىنىنى ھاسىل قىلغانىدى . يالاڭ ئاياغ ،

---

① پ .پ .سىمىنوف — مەشھۇر جۇغراپىيە ئالىمى . ئۇ 1857 - يىلى تەڭرىتېغىغا جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈشكە كېلىپ خانىتەڭرى چوققىسىغا چىقىپ ، شۇ تەكشۈرۈشتە «تەڭرىتاغقا ساياھەت» ناملىق كىتاب يازغان . شۇ تۆھپىسى ئۈچۈن چارپادىشاھ ئۇنىڭغا : «تىيانشانسكىي» دېگەن نامنى بەرگەن ھەم رۇسىيە جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولغان . بۇ جەمئىيەت نوپۇزلۇق جەمئىيەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، رۇسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ھەم قوشنا دۆلەت - رايونلارغا جۇغراپىيىلىك ئىلمىي تەكشۈرۈش خادىملىرىنى ئەۋەتىپ تۇراتتى ، چارروسىيە ھەربىي دائىرىلىرىنى مۇھىم مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى .

جۇل - جۇل ياماق كىيىم ، تەر ۋە باشنىڭ يېغىدا مايلىشىپ ئۆز رەڭگىنى يوقاتقان ، قېتىپ كەتكەن شاپاق دوپپا ، بادام دوپپا ، پۈتۈغىرىم تومۇزدىمۇ شاپاق دوپپىغا چىقىنالماي ئۆڭ تېرە تۇماق كىيىشتۇالغان بۇ كىشىلەرنىڭ توپا باسقان چىرايىدىن سولغۇن - مىسكىنلىك ، غەم - ئەندىشە ، نامراتلىق يېغىپ تۇراتتى . بۇ ئادەم ئېقىنىدا ئارىلاپ قاما - كەمچەت تۇماق ، ئېسىل تون - يەكتەك كىيگەن ، ياسىداق ئات ، قېچىر مىنگەن كىشىلەرمۇ ئۇچراپ قالاتتى . بازارچىلار ئارىسىدا ئاندا - ساندا خوتۇن - قىزلارمۇ بار ئىدى . ھەممىسىنىڭ يۈزى چۈمبەل ، پەرەنجىلەر بىلەن يېپىقلىق بولۇپ ، قايسىسى ياش ، قايسىسى قېرى ، قايسىسى سەت ، قايسىسى چىرايلىق ، قايسىسى ئورۇق ، قايسىسى سېمىز ، پەرق ئەتكىلى بولمايتتى ، پەقەت يالاڭغىداقلىرىنىڭ پۇتىغا قاراپ ياش - قېرى-لىقىنى ، ئورۇق - سېمىزلىكىنى قىياس قىلغىلى بولاتتى .

كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككىدىن تۆت مۇھتەسىپ[1] دەررە-سىنى تۇتقىنىچە جازالاشقا تەييار ھالەتتە كىشىلەرنى ئارىلاپ يۈرەتتى . بىردىنلا كىشىلەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭلىرىنى بېسىپ : «ۋاي ئاللا !» ، «ۋايجان !» ، «ۋاي ئانا !» دەپ ئۇزۇلدۇرمەي ۋارقىرا-غان نازۇك ، زىل بىر ئاۋاز ئاڭلاندى . كىشىلەر شۇ تەرەپكە بويۇن-دىشىپ قاراشتى . تۆت مۇھتەسىپمۇ تەڭلا ئادەم ئېقىنىنى يېرىشىپ ئاۋاز چىققان يەرگە يېتىپ كېلىشتى .

ئادەتتىكىدەك ئېگەرلەنگەن قېچىر مىنگەن ، پۇتىغا مەسە - كالاچ ، ئۇچىسىغا كونىراپ كەتكەن چەكمەن پەشمەت ، بېشىغا سۇ-پى - ئىشانلارنىڭ تۆپىلىكى ئېگىز ، ئۇچلۇقراق ، تۆت قىرلىق ، ئالا - چىپار گۈللۈك تەقىيىسىنى كىيگەن ، چاشقان بۇرۇت ، ئوتتۇرا ياش بىلەن قىران ياش ئوتتۇرىسىدىكى بىرەيلەن قامچىسى-نىڭ دەستىسى بىلەن بىر ئايالنىڭ پەرەنجىسىنى قايرىپ ئېچىۋەتكەنىدى .

---

① مۇھتەسىپ — شەرئەت قانۇنى بويىچە كىشىلەرنى يامان ، ناشايان ئىشلاردىن توسىدىغان نازارەتچى .

بۇلاقتەك ئويناق بىر جۇپ شەھلا كۆز ، ئورغاقتەك ، ياق ، ھىلال ئايدەك ئىنچىكە ، ئەگمە قاپقارا قاش ، تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان تالا ـ تالا ئۇزۇن كىرپىكلەر... جىمى گۈزەللىك چىرايىغا جەملەنگەن بۇ ساھىبجامال ، بىر قارىغان كىشىنىڭ كۆزىنى لال ، يۇرىكىنى كاۋاپ قىلاتتى ، بۇ ساھىبجامال ئەمدىلا باللىق مۇساپىسىنى تۇگىتىپ ، رەسىدىلىك كۆۋرۈكىدە تۇرۇۋاتقان مەسۇم قىز ئىدى . قىز يۇزىنى ياپماق بولاتتى ، چاشقان بۇرۇتلۇق بولسا قامچىنىڭ دەستىسى بىلەن قايرىۋېلىپ ياپقىلى قويمايتتى ، ياپسا ئېچىۋېتەتتى .

دەرىسىنى ئېگىز كۆتۈرگىنىچە دۇھەيلىشىپ كەلگەن تۆت مۇھتەسىپ كۇپكۇندۇزدە خوتۇن ـ قىزلارغا نامەھرەملىك قىلغان بۇ نائەھلىنى قېچىرىدىن تارتىپ چۇشۇرۇپ دەرىگە باسماقچى بولىدى . ئۇلار چاشقان بۇرۇتنىڭ يۇزىگە قارىدىبۇ ، كۆتۈرۈلگەن دەرىسى كۆتۈرۈلگىنىچە بوشلۇقتا ئېسىلىپ قالدى .

— ۋاي ، خوجام پاشا ، سىلىمىتىلە ، بىز ... بىز ... — مۇھتەسىپلەر تىلى ئىكەشىپ قالغاندەك ئاران شۇنى دېيىشتى - ده ، كىشىلەر ئارىسىدا كۆزدىن غايىب بولۇشتى .

نائەھلىنى ئۇرغىلى دەۋرەپ كېلىشكەن «ئىمانى كۇچلۇك» ، «ئەركەك تۇكى بار» بىر توپ كىشىلەرمۇ «خوجام پاشا» دېگەن ئىسىمنى ئاڭلاپ ، بەزىلىرى كېلىۋاتقان جايىدىلا توختاپ قېلىشتى ، كۆپلىرى سالپىيىشىپ كەينىگە داجىشتى .

«خوجام پاشا» دېيىلگەن بۇ ناكەس ، ئادەم كاللىسىدىن مۇنار ياسىغان ، جاللاتلىقتا ئالەمدە بىر ، قارا تاغلىقلارنىڭ كاتتىۋېشى ۋەلىخان تۆرىنىڭ مۇشۇ يۇرتتا تېپىشىپ قالغان قۇدىسىنىڭ ئۇكىسىنىڭ ھارامدىن تېپىلىپ قالغان ئاسراندى نەۋرىسى خوجابەردى ئىدى . خوجابەردى بالا چېغىدىلا خوجا ـ ئىشانلارغا قول بېرىپ سوپىلىق يولىغا كىرگەچكە ، «بالا ئىشان» دېيىلىپ ، ئەتىۋارلىنىپ ئەركە ، ئالىقانات چوڭ بولغانىدى ، كېيىن مەخسۇس ۋەلىخان تۆرىگە مۇخلىس بولۇپ ئۇنىڭ يېقىن مەھرەملىرىدىن بولۇپ قال-

دی . شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ خوجابەردى ، «بالا ئىشان» دېگەن ئىسسىم ـ ئاتاقلىرى قېلىپ قېلىپ «خوجا پاشا» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى . بۇرۇنىنىڭ ئاستى قارىداشقا باشلىغان چاغدىلا ئالىقانات قىلىقلىرى تېخىمۇ قاناتلىنىپ ، ئاسمانغا پىچاق ئاتىدىغان ، ئەسكەـ لىك ، زومبۇلۇق ، بۇزۇقچىلىقتا ھېچكىمدىن ، ھېچنېمىدىن ئەيـ مەنمەيدىغان سېپى ئۆزىدىن لۇكچەك بولدى . مازار ، خانىقالاردىكى داشقازان ئۇمىچىغا تەلمۇرۇپ يۇرىدىغان بىر قىسىم ياش سوپىلار : «بۇغداينىڭ باھانىسىدە قارىمۇق سۇ ئىچتى» دېگەندەك ، ئۇنىڭ ئەتـ راپىغا چۈشەندەك ئولىشىپ ، يېقىن ھەمتاۋىقىغا ، ئىشارە قىلىپ قويسا ھەرقانداق ئەسكىلىكتىن يانمايدىغان قولچومىقىغا ئايلـ نىشقانىدى .

«خوجا پاشا» ئىككى يېنىدىكى قولچوماقلىرىغا كۆزى بىلەن ئۆزلىرى بىلىشىدىغان ئىشارە قىلىپ قويۇپ ، قېچىرىنى قامچىلاپ كېتىپ قالدى . تەمبەل بىر چوماقچى قىزنى دەس كۆتۈرۈپ مۇرىـ سىگە ئېلىپ ماڭدى . قىز تېپىچەكلەيتتى ، يۇلقۇناتتى ، يۇلقۇنۇپ تېپىچەكلىگەچ : «ۋايجان !» ، «ئانا !» دەپ توۋلايتتى ، ۋارقىرايـ تى ، ناله قىلاتتى . شۇنچە مىڭ ـ مىڭ ئادەم دېگىزى ئىچىدىن ئارىغا چۈشۈپ قىزنى ئايرىۋالىدىغان بىر ئەركەك چىقمىدى . «خوجا پاـ شا» نىڭ بۇ زورلۇق ـ زومبۇلۇقى ، بۇ كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە خۇددى شاھ مەشرەپ مەسچىت پەشتىقىدا تۇرۇپ ئىمام ـ موللـ لارنىڭ كاللا ـ بېشىغا ، سەللە ـ دەستارلىرىغا سىيگەندەك ، قارىـ ماققا ئەسكى ئىشتەك ، ئەمما ئەۋلىيالىق قىيامىدا تۇرۇپ قىلىنغان ساۋابلىق ، خەيرلىك ئىش ئىدى...

چوقان ۋەلىخانوف سودىگەرلەر ساريىدىكى ھۇجرىسىدا كـ چىك شىرە ئۇستىگە سېپتا خوتەن قەغىزىدىن ئۆزى تۇپلىۋالغان قېلىن دەپتەرنى ئېچىپ قويۇپ ، قومۇش قەلىمىنى تۇتقىنىچە قو- شۇمىسىنى تۇرۇپ خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرماقتا . ئۇنىڭ خىيال قۇشى بايا بازاردا كۆرگەن ئەھۋال ئۇستىدە ئەمەس ، يىراق ئۆتمۇش- لىنىڭ يۇكسەك ئېگىزلىكلىرىدە پەرۋاز قىلماقتا ئىدى...

بۇ جاھان، مۇشۇ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى دەۋر - مەزگىللىرىدە ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى بىلەن تاڭ شەپىقىدەك چاقناپ تۇرىدىغان ئاجايىپ مەدەنىيەتلەرنى يارانقان؛ ئالەمنى بېشىغا كىيگەن ماكادونىيىلىك ئىسكەندەرنى پەم - پاراسەتى ۋە جەڭگىۋارلىقى بىلەن ھەيران قالدۇرۇپ كەشىنى توغرىلاتقان؛ رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ يۇرىكىنى دىر - دىر تىترىتىپ، ياۋروپا ئىمپېراتورلىرىنىڭ بېشىدا قامچا ئوينىتقان ئاتىللادەك باتۇر ئەزىمەتلىرى؛ تۇران زېمىنىنى، ئۆزىنىڭ ئىززەت - غۇرۇرىنى، قىممىتىنى قوغداش يولىدا ئۇرۇشخۇمار، كۇرەڭ ئىران شاھى كەيخىسراۋغا قارشى ئات سالغان، جەڭ ماھارىتى بىلەن رەقىبىنى يېڭىپ، كاللىسىنى ئۇنىڭ ئۆزى خۇمار ئادەم قېنىغا چىلاپ قان تۆككەنگە تويدۇرغان تۇمارىستەك شىر يۈرەك خوتۇن - قىزلىرى بار، ئوغۇزخاندەك خانلىرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىيەدەك يېتۈك ئەللىمالىرى بار، شەرقتە، ھېچ دېمىگەندىمۇ تۇركىي قوۋملارغا ئۇلگە بولارلىق شان - شۆھرىتى، سەلتەنىتى بولغان شۇنداق بۇيۇك خەلق ئەۋلادلىرىنىڭ جاھالەتچى خوجا - ئىشانلارنىڭ كاساپىتىدىن چۇشۇپ قالغان ھازىرقى بىچارە ھالىغا ئېچىنماقتا، ئويلانماقتا، خىيال سۈرمەكتە... ئۇ مۇقاۋىسىغا «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى» دەپ نام قويغان دەپتەرگە ئالدىنقى كۈنلىرى پۈتكەن مىسرالارغا ئارىلاپ كۆز يۈگۈرتتى.

«... قەشقەرلىكلەر چەت ئەل مۇھاجىرلىرىنى يەكلىمەي ئۇلارنىڭ ئىززىتىنى قىلمىدۇ. جاھاندا ئۆز ئىززىتىنى بىلمەي قالدىغان شۇنداقمۇ كىشىلەر بارىكى، سەن ئۇلارغا يول قويۇپ، ئىززىتىنى قىلساڭ، ئۇ سېنى ئاجىز چاغلاپ، جاھاندىكى جىمى ئەسكىلىكنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ، بېشىڭغا چىقىۋالىدۇ. ئۇنداق كىشىلەرگە يول قويۇش ئاقىلانىلىك ئەمەس. قوقانلىقلار ئەنە شۇنداق كىشىلەر جۇملىسىگە كىرىدۇ...»

«... ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار (جۇملىدىن جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇر،

غۇرلىرى — ئا) خوجىلارنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى قەتئىي توغرا دەپ ئىشىنىدۇ . خوجىلار زىناخورلۇق قىلسا ، ھاراق ئىچسە ، كوچىلار- دا ئاياللارنى تۇتۇۋېلىپ چۇمبىلىنى ئېچىۋەتسە ، كىشىلەرگە ئۇلار ساۋابلىق ئىش قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ . ھېچكىم ئۇلارنى توسۇشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ . بولۇپمۇ ، قەشقەرلىكلەر خوجىلارنى كاتولىك مۇخلىسلىرى پاپانى ھۆرمەتلىگەندەك ھۆرمەتلەيدۇ . ئۇلار خوجە- لارنى بارلىق ئىنسانلاردىن پاك ئىنسان دەپ قارايدۇ... »

ئۇ يەنە بىرپەس خىيال سۈرۈپ ئويلانغاندىن كېيىن ، قومۇش قەلىمىنى قەغەزگە تىركىدى :

«... بۇ مىللەتنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان پۇتمەس - تۇگىمەس قۇللۇق ئاسارىتى ، زورلۇق - زومبۇلۇق ۋە ئادالەتسىزلىكلەر ، ئەنە شۇنداق بىر - بىرىگە ئىشەنمەسلىك ، ھۇرۇنلۇق ، يالغانچىلىق ، بۇزۇقلۇق دېگەندەك ئىللەتلەرنىڭ يامراپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇ- ۋاتىدۇ . لېكىن ، بۇ مىللەتتە باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن بولمىغان شۇنداق بىر سېھرىي كۈچ باركى ، ئەگەر بۇ مىللەت باشقىچە بىر ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە بولسىلا ، ئۆزلىرى بىلەن بىر دۇنيانى باشقا مىللەتلەرنى ئارقىدا قالدۇرۇپ ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى... »

— چوقان ۋەلىخانوفنى بىزئاز چۈشىنىۋاتىمەن . ئۇ بىزگە ھېسداشلىق قىپتۇ ، ھە ، ت .تاغا...

— ھە ، نېمە ؟ بولدى ، ئەمدى ئۇلار توغرىسىدىكى گەپنى قويۇپ ، پارتىمىزنى كىچىك يۇلتۇز تېغى داۋىنىدا كورلىغا كې- لىشىنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋاتقان پرۇنۇالىسكىيلارغا يۆتكەيلى .

2

— قايتىپ كېتەي دەمسەن ؟

— قايتىپ كېتەي . ئاڭلىسام سەن بارماقچى بولغان جاي

قىپچاق دالىسىدىنمۇ قورقۇنچلۇق ئىكەن .
— شۇنداقمۇ ؟ — پرۇنژالىسكىي گەپنى ئۇزارتىپ ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمەي ، شويكوۋىسكىيدىن تەنىلىك قىلىپ شۇنچىلىكلا سورىدى .
ساياھەتچىلىك ، ئېكسپېدىتسىيىگە دائىر كىتابلارنى ئانچە - مۇنچە ئوقۇپلا بۇ ساھەگە قىزىقىپ قالغان شويكوۋىسكىي پرۇنژالىسكىينىڭ تەكلىماكانغا ئېكسپېدىتسىيىگە بارىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئۇنىڭ گۇرۇپپىسىغا قوشۇلغانىدى . يۇقىرى قاتلام ئائىلە- دە قاتتىق - يىرىك كۆرمەي ، ئىسسىق - سوغۇققا چىلىقماي ياغ ئىچىدىكى بۆرەكتەك چوڭ بولغان بۇ ئېسىلزادە خام پىشماق ، تەكرىتىغىنىڭ تارمىقى كىچىك يۇلتۇز داۋىنىغا يامىشۇاتقاندىلا ۋايساشقا باشلىغانىدى . «ھېلىتىن بۇنداق قاقشىسا ، تەكلىماكان قۇملۇقىغا بارغاندا ئۆلۈپ بېرەمدۇ نېمە ، گۇرۇپپىغا قوشۇۋالمىسام بوپتىكەن . ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق ؟ » دەپ بېشى قېتىپ تۇرغاندا ، شويكوۋىسكىي قايتىپ كېتىش تەلىپىنى قويۇۋىدى ، پرۇنژالىسكىيغا موك خۇشياقتى . تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇپ ، قولىغا يېتەرلىك يول راسخوتى بېرىپ ، ئارا يولدا ئېلىۋالغان بىر ياللانما خادىمنى قوشۇپ غۇلجىغا يولغا سېلىۋەتتى .
1860 - يىللاردا ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا چىركىن مانجۇ - چىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زۇلمىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭ- لىرى كۆتۈرۈلۈپ ، كۇچا راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتى ، خوتەن ھەببۇللا ھاجى ھاكىمىيىتى ، قەشقەر سىدىق بەگ ھاكىمىيىتى ، شىمالدا ئىلى سۇلتانلىقى تىكلەندى . جەنۇبىي شىنجاڭدىكىلىرى قوقانلىق ياقۇپبەگنىڭ «تەقۋادار ئىسلام مۇخلىسى» نىقابىدىكى ھىيلە - نەيرەڭلىرىدە ۋەيران بولدى . ئىلى سۇلتانلىقى بولسا ، ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرى ماناس دەريا سى بويلىرىغىچە يوپۇرۇلۇپ بار- غاندا ، مانجۇ ھاكىمىيىتى بىلەن پىچىرلىشىۋالغان چارروسىيە جا- ھانگىرلىكى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىندى . شۇڭا شويكوۋىس- كىينىڭ يۇرتىغا كاشىلىسىز كېتەلمىشىدە گەپ يوق ئىدى .

پرژىۋالىسكىينىڭ ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىدا تەرجىمان ئابدۇللا يۇسۇپ قوشۇلۇپ يەتتە كىشى بار ئىدى . غۇلجىغا كەلگەندە ئىككىسىگە بەزگەك تېگىپ ، شۇ يەردىلا قايتۇرۇۋېتىلگەنىدى . ئەمدى گۇرۇپپىدا تۆت ئادەم قالدى . «بۇمۇ ياخشى بولدى» دېدى پرژىۋالىسكىي ئۆزىگە ئۆزى . چۈنكى ئۇ لوپ كۆلىگە دەريادا كېمە بىلەن بېرىشنى نىشانلىغانىدى . بۇنىڭدا ئادەمنىڭ كۆپ بولغىنىدىن ئازراق بولغىنى ياخشى ئىدى . بۇنداق قىلغاندا دەريا ۋە دەريا ۋادىسىنى جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈۋالغىلى بولىدۇ ، يەنە بىر جەھەتتىن خەۋپ - خەتەرمۇ ئاز بولىدۇ .

ئۇلار داۋانغىمۇ چىقىپ بولدى . بۇ داۋان يولى ئادەملەر ئىنتايىن ئاز ماڭىدىغان خەتەرلىك يول ئىدى . داۋاننىڭ ئۇ تەرىپىدىكى قازاق چارۋىچىلار بىلەن بۇ تەرىپىدىكى موڭغۇل چارۋىچىلار ئۇ تەرەپتىن - بۇ تەرەپكە ئۆتمەكچى بولسا ، ئارىلىقنى يېقىن دەپ مۇشۇ چىغىر يولدا ماڭاتتى . پرژىۋالىسكىيلارنى غۇلجىدىن كورلىغىچە باشلاپ بېرىشقا ياللانغان توختى ئىلگىرى موڭغۇللار ئارىسىدا بىر مەزگىل تۇرغاچقا ، بۇ داۋاندىن ئۇدۇل كورلىنىڭ چەرچى مەھەللىسىگە چۈشۈپ كېتىدىغان يولنى بىلەتتى . پرژىۋالىسكىي خەتەرلىك بولسىمۇ ، ئارىلىقنىڭ قىسقىلىقىدىن مۇشۇنداق مېڭىشنى تاللىۋالغانىدى .

پرژىۋالىسكىي گۇرۇپپىدىكى خادىملارنى قايتىدىن رەتلەپ ، مەسئۇلىيەتلىرىنى بەلگىلەپ ، نەرسە - كېرەكلەرنى ئىدىتلاپ ، تۆت كىشىلىك ، ئون بەش ئاتلىق گۇرۇپپىنى باشلاپ داۋاندىن چۈشۈۋاتقاندا ، شاۋرۇن پەشمەت ، جىگەر رەڭ چەكمەن شالۋار ، ئۆتۈك كىيىپ ، بېلىگە ئۇزۇن غىلاپلىق خەنجەر ئاسقان ، ئادەتتىكىچە توقۇلغان ئات مىنگەن ئىككى كىشى ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، يورغىلاپ مېڭىۋاتقان ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ شېپىنى توختىدى . پرژىۋالىسكىيلارمۇ توختاپ ئۇلارغا ھەيران‌لىقتا قاراشتى . توختىنىڭ ئېيتقىنىچە ، بۇ يەرنىڭ ئوت - چۆپلىرى 8 - ئاينىڭ ئونلىرىدىن كېيىن جاندارنىڭ ئاغزىغا چىققۇدەك

بولىدىكەن. شۇڭا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ يەردە چارۋىچىلار بولمايدىكەن. «بۇ ئادەمسىز يايلاقتا بۇلار نېمىش قىلىدىغاندۇ، سەپەرچىلەرگىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئاغ قاراقچىلىرىمۇيا» پرژىۋالىسكىي شۇلارنى ئويلىدى. قاراقچى بولسا، بۇنىڭ كارى چاغلىق. ئۇلار خەنجىرىنى چىقىرىپ بولغۇچە، پرژىۋالىسكىي ئوۋلىغۇدەك بىرەر تاغ جانداری ئۇچراپ قالسا دەپ ئوقلاپ ئالدىغا توغرا قويۇۋالغان بەشئاتار مىلتىقىنى بەتلەپ بولىدۇ.

كەلگەنلەرنىڭ بىرى بۇلارغا بىرقۇر سەپسېلىپ قارىۋەتكەندىن كېيىن، ئالدىدىراق تۇرغان توختىدىن:

— سىلەر پورژىۋالىسكىينىڭ ئادەملىرىمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— پورژىۋالىسكي ئەمەس، پرژىۋالىسكي، — توختى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ سۆزىگە تۇزىتىش بەردى، — ھە، بىز شۇ، مۇنۇ كىشى، — توختى پرژىۋالىسكىينى كۆرسەتتى، — پرژىۋالىسكي بولىدۇ.

توختىدىن گەپ سورىغان ئاتلىق كىشى:

— بىز ئاتلىق غازى ياقۇپبەگنىڭ چاپارمىنى، — دېدى-ده، ئىچ تۆش يانچۇقىدىن تۆت چاسا قاتلانغان قەغەزنى ئېلىپ پرژىۋالىسكىيغا بەردى.

پرژىۋالىسكي قەغەزنى ئېلىپ ئېچىپ قارىدى. قەغەزدە ئۇچ قۇرلا خەت بار ئىدى. پرژىۋالىسكي خەتنى تەرجىمان ئابدۇللا يۇسۇپكە بەردى.

ئابدۇللا خەتكە كۆز يۈگۈرتتى: خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«نىكولاي مىخايلوۋىچ پرژىۋالىسكىيغا:

جانابلىرىنىڭ بىز تەرەپكە قەدەم تەشرىپ قىلىۋاتقىنىڭىزدىن ۋاقىپ بولغاچ، ئالدىڭىزغا چاپار ماڭدۇردۇق. مەكتۇپنىمىزنى كۆرگەن هامان كورلىدىكى دارۇل سالىتەنىمىزگە قاراپ ئاتلانغايسىز.

تەلەپ دىدار ياقۇپبەگدىن (مۆھۈر)

هىجرىيە مىلادىيە يىلى ئىككى يۈز توقسان ئۈچ ماھى رەجەپ ئون ئۈچ چاھار شەنبە»
(مىلادىيە 1876 - يىلى 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى) .

ئابدۇللا خەتنىڭ مەزمۇنىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— بىزمۇ ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشەلىسەك ياخشى بولاتتى ، دەپ ئويلاپ يۈرەتتۇق ، — پرۇفېسسور تەرجىمانى ئارقىلىق چاپارمەنگە دېدى ، — خەتنى ئېلىپ كەلگىنىڭلار ياخشى بولدى . سىلەر سالتاڭ ئىكەنسىلەر ، بىز يۈكلۈك ، تېز ماڭالمايمىز . بىز بىلەن بىللە ماڭساڭلار ئىچىڭلار پۇشۇپ قالمدۇ . سىلەر ئالدىمىزدا بېرىپ ، بەگكە بىزنىڭ كېلىۋاتقىنىمىزنى خەۋەر قىلىپ قويۇڭلار ، بىز ئارقاڭلاردىنلا يېتىپ بارىمىز .

ئىككى چاپار «قانداق قىلىمىز» دېگەندەك بىر - بىرىگە قاراشتى . ياقۇپبەگ بۇلارغا خەتنى ئاپىرىپ بېرىشنىلا ئېيتقان ، ئۇلارنى ئېلىپ كېلىشنى ئاغزىغا ئالمىغان . «ياقۇپبەگنىڭ ئۆز قولىدا خەت يېزىپ ئەۋەتكىنىدىن قارىغاندا ، بۇلارمۇ ئاددىي ئادەملەر ئەمەس . ياق ، بىز سىلەر بىلەن بىللە ماڭمىز دېسەك ، ئالاپ ماڭمىز ، دېگەندەك بولۇپ قالمدۇ . بوپتۇ ، مۇشۇلارنىڭ دېگىنى دەك قىلىپ ، كورلىغا يېقىن يەردە ساقلاپ تۇرساق بولمدۇغۇ» دەپ ئويلىدى . خەتنى بەرگەن چاپارمەن ، ئويلىغىنىنى ھەمراھىغا دېۋىدى ، يەنە بىر چاپارمەن :

— شۇنداق قىلايلى ، ئالدىدا مېڭىپ تۇرايلى ، — دېدى .

— شۇنداق بولسۇن ئەمىسە ، بىز ئاتلىق غازى بېگىمىزگە ئۇلار كېلىۋاتمدۇ ، دەپ خەۋىرىڭلارنى يەتكۈزەيلى ، — دېدى باش چاپارمەن .

ئۇ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ، ھايالشىماي بارارسىلەر ، دەپ قوشۇپ قويماقچىدى ، پەرمان قىلغاندەك تۇيۇلۇپ قېلىپ ئىشنى بۇزۇپ قويماي دەپ ئويلىدى - دە ، تىلىنى ئىچىگە تارتىۋالدى .

ئۇلار تۇلۇمىدەك سېمىز ئاتلىرىنى ئويناقلىتىپ چېپىپ

كەتتى .

پرژىۋالسكىي ياقۇپبەگنىڭ خېتىدىكى : «كۆرگەن هامان» ، «ئاتلانغايسىز» دېگەن سۆز بىلەن «تەلەپ دىدار» دېگەن سۆزلەرگە ئالاهىدە دىققەت قىلدى . ئالدىنقى ئىككى سۆز كۈرەڭ هۆكۈمدار-نىڭ تەلەپپۇزى بولسا ، كېيىنكىسى ئىلاجسىزلىقتا قالغان كىشى-نىڭ ئۆز رەقىبىگە دوستلۇق قولىنى سوزۇشقا مەجبۇر بولغىنىنى كۆرسىتەتتى .

— هەي ، بۇ قاقۇاش كورلىدا ئىكەن ئەمەسمۇ ، سەپىرىمىز كاشىلىغا ئۇچراپ قالارمۇ؟ — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— ياق ، ئۇنداق بولمايدۇ ، هەرقانچە توسالغۇغا ئۇچرىساقمۇ ، لوپ كۆلىگە بارىمىز ، ئۇ بىزنى ئۆزۈن ئۆتۈپ تۇرالمايدۇ ، — دېدى پرژىۋالسكىي .

ياقۇپبەگنىڭ هازىر كورلىدا ئىكەنلىكى بىلەن ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىن بېكىتكەن مېڭىش يولىنى ئۆزگەرتمەيدۇ . ئۇ ئىشىنىڭ بۇ تەرىپىنىمۇ ئويلىغان هەم ياقۇپبەگنىڭ ئالدىدىن لوپ كۆلى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى . ئۇ ئوفىتسېرغا خاس نەزىرى بىلەن ۋەزىيەتنى هەر تەرەپتىن كۆزىتىپ ، ئىنچىكە مۇهاكىمە قىلىش نەتىجىسىدە ئۆزىدە مۇشۇنداق ئىشەنچنى تۇرغۇزغانىدى .

ئەتراپنى قارا بۇلۇتتەك قاپساپ ، داۋانچىڭغىچە قىستاپ كېلىۋاتقان مانجۇ قوشۇنلىرى ئالدىدا ياقۇپبەگ گاڭگىراپلا قالغانىدى . ئەنگلىيە چارىۋسىيىنىڭ قاش - قاپىقىغا قاراپ ، ئۇنىڭغا بېرىشكە ۋەدە قىلغان قورال - ياراغ ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلەرنى تېخىچە بەرمىگەنىدى . بۇنداق ئەهۋالدا ، ئۇنىڭ رۇسىيىگە ياخشىچاق بولۇپ ، ئۇنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ كويىدا بولماقتىن باشقا ئامالى قالمىغانىدى .

پرژىۋالسكىي گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ دېلىغۇل بولۇپ ئىشەنچنى يوقىتىپ قويماسلىقى ئۈچۈن ، نۆۋەتتە ياقۇپبەگ قوشۇنلىرى بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا بولۇۋاتقان ئۇرۇش ئەهۋالىنى ، ئاقىۋىتىنى ، هەتتا چارىۋسىيە هاكىمىيىتى بىلەن مانجۇ

ھاكىمىيىتى ئونتۇرىسىدا بولۇنغان ۋەدە ـ پۈتۈملەرگىچە بىرقۇر سۆزلەپ بەردى.

يۈكلۈك ئاتلارغا قارىغاچ توپنىڭ ئارقىسىدا توختى بىلەن بىللە كېلىۋاتقان ئابدۇللا ئېتىنىڭ مېڭىشىنى سەل تېزلىتىپ پرژىۋالىسكىيغا يېقىنلاپ كېلىپ، ئۇنىڭغا پەس ئاۋازدا بىرنېمىلەرنى دېدى. پرژىۋالىسكىي ھەيران قالغاندەك بولۇپ، بېشىنى كەينىگە بۇراپ توختىغا تەئەججۇپلۈك قارىدى ۋە ئۇنى كەل دەپ ئىشارە قىلدى. توختى بىر خىل ئۇڭايسىزلانغان ھالەتتە يېقىن كەلدى.

— سەنمۇ قايتىپ كېتەي دەمسەن، نېمىشقا؟ — پرژىۋالىسكىي سورىدى.

توختى جاۋاب بېرىش ئورنىغا ئابدۇللاغا قارىدى.

— ماڭا قارىغۇچە، ئۆز ئاغزىڭ بىلەن ئېيتمامسەن، — دېدى ئابدۇللا.

— مەن ياقۇپبەگكە ئەسكەر بولغان، كېيىن ئۇنىڭ ئائىلە روزغارلىرىنى قوغداپ ماڭىدىغان يېقىن سەرۋازلىرىدىن بولدۇم. بۇلتۇر كۇچادىكى چېغىمىزدا، بىرنەچچىمىز مەسلىھەتلىشىپ، بىر كېچىسى بوران چىققان ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، مىنىپ يۈرگەن ئاتلىرىمىزغا يەنە بىردىن ئاتنى يانداپ ئوغرىلاپ قېچىپ غۇلجىغا ئۆتۈپ كەتتۇق، — توختى گېپىنى ئاغزىدىن چۈشۈپ قالىدىغان ئاندەك ئاران ـ ئاران دەپ بولۇپ توختىدى.

— نېمىشقا قاچقانتىڭلار؟ — پرژىۋالىسكىي ئۇنىڭ قاچقىنىغا قىزىقسۇنغاندەك سورىدى.

بۇلارنىڭ گەپلىرىنى ئابدۇللا ئۇدۇللۇق تەرجىمە قىلىپ بېرىۋاتاتتى.

— مەن ياقۇپبەگنى تاپىندا قۇرت ئۆلمەيدىغان تەقۋادار ئادەم ئىكەن دەپ ئۇنىڭغا ئەسكەر بولغان، — ئەمدى توختى ئانچە ئوڭايسىزلانماي

سىزلانماي ، تېز ـ تېز هەم ئاۋازىنى كۆتۈرۈپرەك سۆزلەشكە باشلىدى ، — بەزىلەردىن ئۇنىڭ خوتەنىڭ هاكىمبېگى ھەببۇللا هاجىنى ، كۈچادىكى راشىدىن خوجىنى مېهمانغا دەپ تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكىنىنى ، ئۇلارنى ئۆلتۈرگەنلەرنىمۇ باشقا بىر بەتنام ـ گۇناھ ئارتىپ جىممىدە يوقىتىۋەتكىنىنى ئاڭلىدىم . ئارىمىزدىن بەزىلەر تۇرۇپلا يوقاپ كېتىدۇ . بەزىلەردىن بۇلارنى ياقۇپبەگنىڭ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكىنىنى ئاڭلاپ ، ئۆزۈمنىڭ هاياتىدىن ئەنسىرەپ قالدىم . بۇنداق قورقۇشتا يۈرگەنلەر مەنلا ئەمەسكەنمەن .

هېيلە ـ نەيرەڭلىك ، قارا نىيەتلىك ، ئىنسان پەزىلىتىدىكى ئەڭ يىرگىنچلىك نەرسە . نەيرەڭ ، قارا نىيەت ئادەم ياخشى كۆرۈنۈشلۈك نىقابى بىلەن بىر مەھەل كىشىلەرنى ئالداپ ، ئۇلارنىڭ ئىشەنچىگە ، هەمايىسىگە ئېرىشىۋالغىنى بىلەن ، قارا نىيىتى ئاشكارىلانغان هامان ، توزغىقى توزۇپ ياغىچىلا قالغان يېكەندەك يالغۇز قالىدۇ ، هامان بىر كۈنى قارا نىيىتى ئۆزىنىڭ بېشىغا چىقىدۇ .

توختىدىن يەنە ئاسماقچىلاپ سوراۋېرىشنىڭ هاجىتى يوق ئىدى . پرۇفېسسور ئويلاپ قالدى . توختى كورلىغا بارسا ، ياقۇپبەگنىڭ كۆرۈپ قېلىشى ناتايىن . چۈنكى ، ئۇ ئوتتۇرىدا يۈرمەيدۇ ، ئەمما ئۇنىڭ ئادەملىرىدىن بىرەرسى چېلىقتۇرۇپ قېلىپ چېقىپ قويسىلا ، ئارىغا چۈشكىلىمۇ بولمايدۇ ، ئۇنىڭ كاللىسى كېسىلىدۇ ، ئۇ هالدا پرۇفېسسور ئوڭايسىز ئەهۋالدا قالىدۇ . بۇنىڭغۇ كارى چاغلىق ، بىلمىگەنگە سېلىپ ئېرەنشىمەي يۈرۈۋەرسە بولۇۋېرىدۇ . يامىنى شۇكى ، بىر ئادەمنى باشلاپ ئەكېلىپ ياقۇپبەگكە تۇتۇپ بەرگەندەك بولىدۇ .

— غۇلجىغا قايتىپ كېتەمسەن ياكى باشقا يەرگە كېتەمسەن ؟

— باشقا نەگە بارىمەن ، هەممە يەردە ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى بار . غۇلجا تەرەپكە كېتىمەن .

— ئالدىمىزدا بىر مەهەللە بارەك قىلىدۇ ، سەن شۇ يەردە

قال ، غۇلجا تەرەپكە ماڭغانلار بولۇپ قالسا بىللە كېتەرسەن ، — دېدى پرژىۋالىسكىي .
— ياق ، مۇشۇ يەردىنلا قايتاي . مەھەللىدە ياقۇپبەگنىڭ يول توسارلىرى بولۇپ قالسا چاتاق بولمدۇ ، — دېدى توختى .
توختى پرژىۋالىسكىيغا ئېتى بىلەن ياللانغان بولۇپ ، كۈنىگە ئىككى كىشىلىك ھەق بېرىدىغانلىغا كېلىشكەنىدى . پۈتۈم بويىچە ئىشان كوزمىچ ھېسابلاپ توختىغا تېگىشلىك ھەقنى بەردى . ئىشان كوزمىچ گۇرۇپپىنىڭ مالىيە ، مەشغۇلاتلىرىنى باشقۇراتتى . پرژىۋالىسكىينىڭ تاپىلىشى بىلەن ، داۋاننىڭ نېرىسىدىكى ئادەم بار يەرگە يېتىۋالغۇچە يەتكۈدەك يېمەكلىكلەردىن بەردى . توختى تەڭگىلەرنى يانچۇقىغا سالدى ، خۇرجۇننىڭ ئىككى بېشىدىكى نەرسىلىرىنى بىر تەرىپىگە جايلاشتۇرۇپ ، پىشىق گۆش ، نان ، بولكىلارنى خۇرجۇننىڭ بىر تەرىپىگە سېلىپ ، ئېگەرنىڭ كەينىگە قويۇپ ، تۇجۇپىلەپ تېڭىپ قالدى . پرژىۋالىسكىيلار يولىنى داۋاملاشتۇرىۋەردى .
بۇلار بىر دوقمۇشتىن ئەگىپ ، مەھەللىگە يېقىنلاشقاندا ، مەھەللىدىن ئون نەچچە ئاتلىق كىشى ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە كېلىپ ، بۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ توختىدى .
— سىلەر كىملەر ؟ نەدىن كېلىپ ، نەگە كېتىۋاتىسىلەر ؟ — ئۆز توپىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ، قامچىسىنىڭ جەرەن مۇڭگۈز دەستە-سىنى ئېگەر بېشىغا تىرەپ تۇرغان ، شاۋرۇندىن قايرىما ياقىلىق پەشمەت كىيىپ ، بېلىگە كەمەر باغلاپ ، غىلاپلىق ئۇزۇن خەنجەر ئېسىۋالغان ، ئوتتۇز ياش ئەتراپىدىكى بىر سەرۋاز گۇرۇپ-پىدىكىلەرگە قاراپ سورىدى ۋە ئابدۇللانى كۆرۈپ ، — سەن بۇ پەرەڭ[1] سېرىقلار ئارىسىدا نېمىش قىلىسەن ؟ — دەپ قوشۇپ قويدى .
ئابدۇللا گەپ قىلغۇچىغا قاراپ قويۇپ ، پرژىۋالىسكىيغا :
— بۇنىڭغا ھېلىقى خەتنى كۆرسىتىپ قويايلى ، — دېدى

① پەرەڭ — ياۋروپالىقلارنى يەرلىك خەلق «پەرەڭ»لەر دەپ ئاتايتتى .

رۇسچە .
پرژىۋالىسكىي يېنىدىن ياقۇپبەگنىڭ ھېلىقى مەكتۇپىنى چە-
قاردى . ئابدۇللا ھېلىقىدىن :
— سەن خەت تونۇمسەن ؟ — دەپ سورىدى .
ئۇ ياق ، دېگەن مەنىدە بېشىنى چايقىدى .
— قايسىڭلار خەت تونۇيسىلەر ؟ — ئابدۇللا توپقا قاراپ
سورىدى .
— مەن تونۇيمەن ، — گەپ قىلغاچ توپ ئىچىدىن بىرسى
ئالدىغا چىقتى .
ئابدۇللا خەتنى ئۇنىڭغا كۆرسەتتىپ :
— بۇرادەرلىرىڭگە ئۇنلۇك ئوقۇپ بەر ، — دېدى .
بايىقى ئاتلىق ھەجىلەپ يۇرۇپ خەتنى ئاران ئوقۇپ بېرىدى .
— بۇلار ياقۇپبەگنىڭ مۇشۇ خېتى بويىچە كورلىغا كېتىۋاتقان
مېھمانلار ، — دېدى ئابدۇللا .
ياقۇپبەگنىڭ خېتىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپلىنىپ ، كەلگەن
ئاتلىقلارنىڭ بايىقى سۇر - ھەيۋىسى بوشىدى .
— بىز يول چارلىغۇچى چەۋەندازلار ، — دېدى باشتا گەپ
قىلغىنى ، — سىلەر يولۇڭلارنى مېڭىۋېرىڭلار ، بىز ئەتراپنى چار-
لاپ كېلەيلى ، — ئۇ توپىدىكىلەرنى مېڭىشقا بۇيرۇدى .
ئابدۇللا ئۇنىڭدىن كورلىغا بارغۇچە بولغان يولنى تەپسىلىي
سورىۋالدى . چۈنكى ، توختى ئارىلىقتىكى بەزى يوللارنى ئوبدان
بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى...
ئاردىدىن بەش كۈن ئۆتكەندە كورلىنىڭ قارىسى كۆرۈندى .
كىچىك بىر مەھەللىگە كەلگەندە ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا مەكتۇپ ئېلىپ
بارغان ھېلىقى ئىككى چاپار كەلدى .
— بىز سىلەرنى ساقلاپ تۇرغان ، سىلەرنى ھازىرلا ئاتلىق
غازىنىڭ ئالدىغا باشلاپ بارايلىمۇ يا كى ئەتىگەنلىككە بارامسى-
لەر ؟ — دەپ سورىدى باش چاپارمەن .
بۇ چاغدا قاش قارىيىپ قالغانىدى . پرژىۋالىسكىي بىرنېمىنى

ئويلىغان چېغى :

— ياقۇپبەگنىڭ ئالدىغا ئەتىگەنلىككە بارايلى ، — دېدى .

ئىككى چاپارمەن :

— بىز سىلەرنىڭ كورلىغا يېتىپ كەلگىنىڭلارنى ئاتىلىق غازىغا خەۋەر قىلايلى ، — دېدى ـ دە ، ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ يۇرۇپ كەتتى .

— قاراڭلار ، ماۋۇ ئىككى كاززاپنى ، نەچچە كۈندىن خالىغان يېرىدە لاغايلاپ يۇرۇشۇپ ، ئەمدىزە خوجايىنىغا بىزنى باشلاپ كەلـگەن بولـۇپ كۆرۈنـمەك بولـۇشۇۋاتـدۇ ـ ھە ، — دېدى پرۇڭالىسكىي .

— «مال ئىگىسىنى دورىمىسا ، ھارام» دېگەننىڭ دەل ئۆزى مۇشۇ ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

ئۇنىڭ گېپىگە ھەممىسى كۈلۈشۇپ كەتتى .

ئىۋان كوزمىچ پرۇڭالىسكىيدىن يەتتە ياش كىچىك بولسىمۇ ، تۇرمۇشتا كۆرگەن ـ بىلگىنى جىق ئىدى ، جاپاغا چىداملـىـق ، خېلى ـ خېلى جاپا ـ مۇشەققەت ، رىيازەت چەكسىمۇ ، ۋايساپ كەتمەيتتى ، بەلكى شۇنداق چاغلاردىمۇ خۇشخۇي يۇرەتتى ، لېكىن ـ زە ، سەل سەۋرسىز ، ئالدىراڭغۇ ئىدى . گۇرۇپپىدىكىلەر ئىچىدە ئۇنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ، چۈچۈك ، يۇمۇرلۇق ، خۇش چاقچاق پاراڭلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈپ ، دەماللىققا بولـمىسىمۇ غەم ـ ئەندىشە ، خاپىلىقنى ئۇنتۇلدۇراتتى .

ئۇلار يولىنى داۋام ئەتمەكتە .

4

ئېكسپېدىتسىيىچىلەر لەڭگەر ، غوڭراتتىن ئۆتۈپ قاردۆڭگە ئاز قالغاندا ، ئالدى تەرەپتە قويۇق توپا ـ چاڭ كۆتۈرۈلدى . ھايال ـ شىماي توپا ـ چاڭ ئاستىدا بۇلار تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىق كۆرۈندى . ئۇلۇك توپا سۈدەك ئاقىدىغان يولدا ، ئۇلار

ئاتلىرىنى يورغىغا سېلىپ ماڭغاچقا ، تۇياقلار ئاستىدىن ئۆرلىگەن توپا ئۇندەك توزۇيتتى .

— قايسىكلار پرۇالىسكىي ؟ — ئۇ تەرەپتىن كېلىۋاتقانلار ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختاپ ، ئالدىدا تۇرغان بىرى سورىدى .

— ئابدۇللا بۇ قېتىم ئۇنىڭ سۆزىگە تۇزىتىش بېرىپ يۇرمەي ، ئۇنىڭ دېگىنىنى پرژېۋالىسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بەردى . پرژېۋالىسكىي ئابدۇللاغا :

— مېنىڭ پرژېۋالىسكىي ئىكەنلىكىمنى دەپ قوي ، — دېدى .

ئابدۇللا پرژېۋالىسكىينى كۆرسىتىپ تونۇشتۇرۇۋېدى ، پرژېۋالىسكىينى سورىغان بايىقى ئاتلىق دەرھال ئېتىدىن چۈشتى . ئارقىسىدا تۇرغان ئاتلىقلارمۇ ئاتلىرىدىن چۈشۈشتى .

— مەن بايانبەگ پانسات① ، ھازىر ئاتلىق غازىمىزنىڭ پەرمانى بىلەن رۇس ساياھەتچىلەرنىڭ② ئامانلىقىغا مەسئۇلمەن . سىلەرنى قوغداپ ماڭغىلى كەلدۇق ، — دېدى پرژېۋالىسكىيغا قاراپ .

بايانبەگ ئېگىز بوي ، تەمبەل ، قىسقا بۇرۇت ، كەكە ساقال ، قاڭشارلىق ، قاش ـ كۆزى جايىدا ، كۆزى ئولجا ئىزدەۋاتقان قۇش كۆزىدەك بەزىدە چەكچىيىپ ، بەزىدە تىز ـ تىز ئۇيان ـ بۇيان قاراپ قالىدىغان ، قارىشىدىن سەزگۈرلۈك بىلەن ئەنسىزلىك تەڭ ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئادەم . ئۇ باشقا ئادەملىرىگە قارىغاندا ئالاھىدە كۆرۈنەتتى . باشقىلارنىڭ پەشمىتى سۇس جىگەر رەڭدە ، ئۇنىڭ قېنىق رەڭدە ئىدى . باشقىلار قىلىچلا ئېسىۋالغان ، ئۇ بولسا ئوق يېنىغا قىلىچ ، سول يېنىغا ئۇزۇن خەنجەر ئاسقانىدى .

پرژېۋالىسكىيلارمۇ ئاتتىن چۈشتى ، ئۇلار ئۆزئارا كۆرۈشۈشتى . پرژېۋالىسكىي سەپەرداشلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ :

— ماڭا ۋە بۇلارغا دەيدىغان قانداق گېپىڭلار بولسا ، — ئابدۇللانى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ، — بۇ كىشىگە ئېيتساڭلارمۇ بولـ-

---

① پانسات — بەش يۈز كىشىلىك قوشۇن بېشى .
② «ئېكسپېدىتسىيىچى» دېگەن سۆزنى توغرا تەلەپپۇز قىلالمايۋ «ساياھەتچى» دەپ ئاتىغان .

بدۇ ، بىزگە تەرجىمە قىلىپ بېرىدۇ. ئىسىم ـ فامىلىسى ئابدۇللا يۈسۈپ ، — دېدى .
— تونۇشۇۋالدۇق ، قېنى ، ئاتلىرىمىزغا مىنىپ يولىمىزغا ماڭايلى ، ئاتلىق غازى يولۇڭلارغا قاراپ قالدى ، — دېدى بايانبەگ ۋە گېپىنى تۈگىتىپلا ئېتىغا مىندى .
ئاتلىقلار قاربدۆك كەنتىدىن ئۆتۈپ بوستان مەھەللىسىگە كەلدى . بىر ـ بىردىگە ياندىاش زىچ سېلىنغان ئۆيلەر ، ئالدىراپ ـ ئالدىرماي پىيادە ، ئات ـ ئېشەكلىك ، ھارۋىلىق ئۇيان ـ بۇيان ئۆتۈشۈپ تۇرغان ئادەملەردىن شەھەر ـ بازارغا يېقىن كېلىپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى . ئۇلار چوڭ كوچىغا چىقىپ سولغا — ساي يولى تەرەپكە بۇرۇلدى . چوڭ كوچىدا ئادەملەر بەك ئاز ئىدى . بازارچى پۇقرالاردىن ئاتلىق ، پىيادە چارلىغۇچىلار كۆپ ئىدى .
— بۇ يۇرت ئەجەب سۆرۈن ، سۇرلۇك كۆرۈنمدۇغۇ ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ پەس ئاۋازدا پرزېۋالىسكىيغا .
— ئۇرۇش چۇقانلىرى بوسۇغىسىدىلا بولۇۋاتىدۇ ئەمەسمۇ .
— بىزگە زىيانكەشلىك قىلىپ قويماس ـ ھە؟
پرزېۋالىسكي ئىۋان كوزمىچقا قاراپ مېيىقىدا كۇلۇپ قويۇپ دېدى :
— سەن ھەربىي ئەمەسسەن ـ دە . شۇڭا كۆزىتىشىك مۇشۇنداق چىلىك . ئويلاپ كۆر ، ھازىر بۇلار تەس كۇنگە قالدى . بۇلار مۇشۇ كۇندە بىر ھىمايىچىگە ، ياردەمچىگە موھتاج . مەن بۇلارنىڭ خوجايىنى بىزنى ئۆزىگە قالقان قىلىپ يېنىدا ئۇزاقراق تۇتۇۋالارمۇ ، دېگەن ئەندىشىدە .
— ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا قانداق قىلىمىز؟
— ھازىر مەن دەل مۇشۇ ئىش ئۈستىدە ئويلىنىۋاتىمەن . بۇلار ئانچە ئۇزاق ماڭماي ئېگىز ، ھەيۋەتلىك ، تۆت چاسا قورغانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى . قورغاننىڭ قوۋۇقى ئالدى تەرەپتە بولۇپ ، قوش قاناتلىق يوغان ، ئېگىز قوۋۇق پۈتۈن يۇرتنى

بىر ھاپ بىلەن يۇتۇۋېتىدىغاندەك كونا بازار تەرەپكە سۈرلۈك قاراپ تۇراتتى . ھېلىمۇ ياخشى قوۋۇق يېپىق ئىدى ، بولمىسا قورغانىنىڭ ئىچى تېخىمۇ سۈرلۈك كۆرۈنۈپ كېتەتتى . ئالدىدا باشلاپ ماڭغان بايانبەگ قورغان دەرۋازىسى تەرەپكە قاراپ قويۇپ ئالدىغا قاراپ ئۇدۇل مېڭىۋەردى . «بىزنى مۇشۇ قورغان ئىچىگە ئەكىرىۋالىدۇ-غان ئوخشايدۇ» دېيىشىپ دەككە - دۈككىگە چۈشكەن ئېكسپېدىتسىيە رەئىسى يۈرىكى جايىغا چۈشۈپ ، ھەممىسى ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ كېتىشتى . دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بەشتىن ئون جەسەكچى مىلتىق ، قىلىچ تۇتۇشۇپ ، بۇلارغا قاراپ بىرنېمىلەرنى دېيىشەتتى . قورغانىنىڭ ئۈستىدە ، قوختالىرىدىمۇ جېسەكچىلەر پەسكە قاراپ تۇراتتى .

پرۇفېسسور تەرجىمان ئارقىلىق بايانبەگدىن سورىدى :

— بىزنى نەگە ئاپىرىسىلەر ؟

كېتىۋاتقان بايانبەگ بېشىنى كەينىگە بۇراپ تۇرۇپ :

— ئاتىلىق غازىمىزنىڭ سەلتەنەت بارگاھىغا ، — دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى . ئۇنىڭ چىرايى ئېپادىسىز ئىدى ، ھېچ نەرسىنى قىياس قىلغىلى بولمايتتى .

قورغاندىن ئۆتۈپ بىرئاز ماڭغاندىن كېيىن ، ئۇلار يولنىڭ بىر تەرىپى بۇك باغلىق ، يەنە بىر تەرىپى توپ - توپ تېرەكلىك بىر جايغا كېلىپ توختاشتى . باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاجايىپ يوغان ئاق چىدىر ئۆي تۇراتتى . چىدىرنىڭ ئەتراپىدا ، باغ تېمىدىنىڭ ئىچى - تېشىدىمۇ مىلتىقلىق ، قىلىچلىق كۆزەتچىلەر بۇلارغا قارىغاچ ئۇيان - بۇيان مېڭىپ يۈرەتتى .

پرۇفېسسور : «ياقۇپبەگ ئاشۇ ئاق چىدىر ئىچىدە بولسا كېرەك» دەپ پەرەز قىلدى .

ئۇ توغرا پەرەز قىلغانىدى . ياقۇپبەگ كورلىغا ھەر قېتىم كەلگەندە ، يۇرت ئىچىدىمۇ ، قورغاندىمۇ تۇرماي ، باشئەگىم يولى ئېغىزىغا يېقىن مۇشۇ باغدا تۇراتتى . باغ شىرمەتباي دەپ ئاتىلىدىغان قوقانلىق بىر سودىگەرنىڭ بېغى ئىدى . باغ ئورنى ئەسلىدە

بۇك چىغلىق ئىدى . سودىگەرچىلىك بىلەن كىشىپ قالغان شىرمەت-
بايىنىڭ كۆزى تۇپرىقى ياخشى ئىگىسىز چىغلىققا چۈشۈپ ، ئادەم
ياللاپ چىغلارنى قومۇرغۇزدى . يولغا قارىتىپ ئىشىك قويۇپ ، تۆت
تەرىپىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىنى ئوخشاش قىلىپ چاسىلاپ ئادەم
بويى ئېگىزلىكتە ئەنجان تېمى سالدۇرۇپ ، ئۈستىگە ئېگىز ئۆس-
كەن ئاقتىكەن قويدۇردى ، ئىچىگە ئىت ، مۈشۈكمۇ كىرەلمەيدىغان
دەرىجىدە قوشاملىدى . بۇ كۈز ئايلىرى ئىدى . قوشام ئىچىنى كۈز
ئوسىسىغا قاندۇرۇۋېتىپ ، قەشقەرگە كەتتى . ئاردىن يېگىرمە
كۈندەك ۋاقىت ئۆتكەندە ، لىق بىر هارۋا هەر خىل مېۋە دەرەخ
كۆچەتلىرى ، ئۇرۇق - ئۇرۇقچىلارنى ئېلىپ كەلدى . سالىدىغان
ئۆي - ساراي ، بەزمە - باراۋەت قىلىدىغان جاي ئورنىنى ئوبدان
پىلانلاپ ، مېۋە كۆچەتلىرىنى تۈر - خىلى بويىچە رەتلىك قويدۇر-
دى . كۆچىتى بولمايدىغان مېۋىلەرنىڭ ئۇرۇقچىلىرىنى كەچ كۈزدە
تېرىۋەتتى . مۇنبەت تۇپراققا قىشچە ئۆزلىشىۋالغان كۆچەتلەر كې-
يىنكى يىلى هەممىسى دېگۈدەك كۆكلىدى . باغنىڭ يول تەرەپ بىر
چېتىگە چىرايلىق ئۆي - ساراي سېلىندى . شىرمەتباي قوقاندىن
ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ ئەكەلدۇردى . بۇ ۋەلىخان تۆرە قەشقەرنى
قانغا بويىغانىنىڭ ئالدىدىكى ئىش ئىدى . ئۇچ يىلدىن كېيىن كۆ-
چەتلەرنىڭ مېۋىگە كىرگىنى مېۋە كۆرسەتتى ، مېۋىگە كىرمىگەنلە-
رى يالغان چېچەك كۆرسەتتى . «شىرمەتباي بېغى» دېسە ، هەممە
ئادەمنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان ، كورلا بويىچە داڭلىق باغقا ،
يۇرت كاتتىلىرى دائىم بەزمە - باراۋەت ئۆيىنايدىغان «هۇزۇرخانا»
غا ئايلاندى . باغنىڭ قارشى تەرىپىگە — يولنىڭ ئۇ قاسىنىغا ئاق
تېرەك ، كۆك تېرەكلەرنى ، ئېرىق بويلىرىغا سۆگەت ، تاللارنى
تىكتۇردى . تېرەكلەر تۈرى بويىچە توپ - توپ تىكىلگەن بولغاچقا ،
ئۇ تەرەپ «توپتېرەك» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى .

1867 - يىلى ياقۇپبەگ ئۇرۇمچى تەرەپكە قوشۇن تارتىپ
كورلىنى ئۆزىنىڭ ئىككىنچى دارۇل سەلتەنىتى قىلىپ كەلگەندە ،
شىرمەتباي ئۆزىنىڭ بۇ قوقانلىق بېگىگە بېغىنى هەدىيە قىلىپ

تۇتقانىدى . شۇنىڭدىن تارتىپ ياقۇپبەگ كورلىغا كەلسىلا ، بۇ باغ ئۇنىڭ بارگاھ تۇرالغۇسى بولاتتى ، باغ ئەتراپى ئاۋات بازارغا ئايلىناتتى .

ھازىر بۇ يەر سۇكۇتكە چۆمگەندەك بەكلا جىم ئىدى . باغ ئىچىدىكى چوڭ ئاق چېدىر بولسا ، غەم ـ قايغۇ ئىچىدە قالغاندەك تېخىمۇ جىم ئىدى . ئەتراپنى كۆزىتىپ يۈرگەن ئەسكەرلەر بۇ جىملىققا سۇرلۇكلۇك قوشۇپ ، بۇ يەرنى تۇتقۇنلار لاگېرىغا ئوخشىتىپ قويغانىدى .

ئىچى سىقىلىپ تۇرغان پرۇفېسسور بولالماي ئېغىز ئاچتى :

— بىزنى ياقۇپبەگ قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرى ، ئازراق ئارام ئېلىۋالغاچ ئۆزىمىزنى تۇزەشتۇرۇۋالساق بولاتتى .

— شۇنداق ، شۇنداق ، سىلەر ئارام ئېلىۋالمىساڭلار بولمايدۇ ، ھە ، مانا كەلدۇق ، — بايانبەگنىڭ گەپ ـ سۆزى دۇدۇقلىغاندەك ئېگىز ـ پەس ئىدى . ئۇ پرۇفېسسورلارنى تېرەكلەر ئارىسىدىكى ئوتتۇرا ھال چوڭلۇقتىكى ئاق ـ قارا ئالماچ بىر چېدىر ئالدىغا باشلاپ كەلدى ، — ھازىرچە مۇشۇ چېدىردا ئارام ئېلىپ تۇرۇڭلار . مەن سىلەرنىڭ كەلگىنىڭلارنى ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلىۋېتەي ، — دېدى ـ ده ، بىر نۆۋكىرىنى يانغا تارتىپ بىرنېمىلەرنى دەپ قويۇپ باغ تەرەپكە كەتتى .

5

«ھازىرچە ئارام ئېلىپ تۇرۇڭلار» دەپ چېدىرنى كۆرسىتىپ قويغىنى بار ، مانا ئون ئۈچ كۈن بولدى ، تەكلىپ قىلىپ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتكەن ياقۇپبەگنىڭ ئەسلىي ، بۇلارنىڭ تۇرمۇشى ، ئامانلىقىغا مەسئۇل بايانبەگمۇ ئۆزىنى كۆرسەتمىدى .

ئېكسپېدىتسىيىچىلەر چېدىردىن چىقسا ، بۇلار ئۈچۈن بورا ، شاخ ـ شۇمبىلار ، بىلەن توسۇپ ياساپ قويغان ھاجەتخانىغىلا

بارالايتتى ياكى چېدىر ئالدىدا تۇرۇپ ئەتراپقا ئانچە - مۇنچە قارىيا- لايتتى . ئۇزاقراق تۇرۇپ ، ئەتراپقا بەكرەك ۋە ياكى تىكىلىپرەك قاراپ قالسىمۇ ، نۆكەر يىراقتا تۇرۇپلا قولى بىلەن چېدىرغا كى- رىپ كېتىشنى ئىشارە قىلاتتى . قارىماققا بۇلارنى نازارەت قىلمى- غاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن يىراقتا ، تېرەكلەر ئارىسىدا ياكى ئۆي - چېدىر ، تاملارنىڭ يانلىرىدا باشقا ھەربكەتلەر بىلەن بولغان بولۇپ ، بۇلارغا كۆز - قۇلاق بولۇشاتتى . بۇ ئەتراپتا ئاھالىلەر مەھەللىسى بولمىغاچقا ، بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى ئىدى .

ئادەملەر «ئوردا چېدىر»دىن تېرەكلىككە ، يەنە نەدۇر بىر يەرلەرگە ، ئۇ يەردىن «ئوردا چېدىر»غا ئالدىراش ياكى ئالدىرىماي يۇرۇشۇپ تۇراتتى ، بىر - بىرىگە قاراشلىرىمۇ سۇرلۇك ، سىرلىق- تەك ئىدى . سۇرەن - چۇقان تۇگۇل ئادەتتىكى پاراڭلىشىشلارمۇ يوقتەك ئىدى ، گويا بۇ يەردىكى ئادەملەرنى زۇۋاندىن تىلسىملىۋەت- كەندەك .

— بۇلار بىزنى بورداپ - سەمرىتىپ قۇربانلىق قىلامدۇ نېمە ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ بۇرۇقتۇرمىلىقتىن ئىچى تىت - تىت بولۇپ .

— بۇ نېمە قىلغىنى ياقۇپبەگنىڭ ، — دېدى ئات باقار پاۋىل كوسىمىنوف .

پرۇئالىسكي بىر نۇقتىغا تىكىلىپ قالغاندەك چوڭقۇر خە- يالغا چۆككەندى . شۇڭا ئۇ ئىۋاننىڭ گېپىگە ھېچقانداق ئىپادىدە بولمىدى ، ھەتتا ئۇنىڭ گېپى قۇلىقىغا كىرمىگەندەك ئىدى . ئۇ ئۆزلىرى كەلگەن مۇشۇ ئون ئۇچ كۇندىن بۇيان كۆرگەن ، ئاڭلە- غانلىرى بىلەن ھېس قىلغانلىرىنى كىرىشتۇرۇپ مۇلاھىزە قىلات- تى ، شۇ ئارقىلىق ياقۇپبەگنىڭ پوستىغا كىرىپ باقماق بولاتتى .

بۇلار كەلگەن كۇنىدىكى چۇشلۇكىگە ئەكىرىلگەن تاماق تۇرد- نىڭ موللۇقىغا ، سۇپىتىنىڭ يۇقىرى ، تېتىملىقلىقىغا قاراپ : «يول ئازابى چەكتى ، چارچىدى ، ياخشى غىزالىنىپ ، ئوبدان ئارام

ئېلىۋالسۇن ، دەپ بىزنى ئالاھىدە كۈتۈۋالغىنى ئوخشايدۇ » دېيىش-
كەنىدى . كەچلىك تامىقى ئۈنىڭدىنمۇ ياخشى بولدى . كېيىنكى
كۈنلۈك تامىقىمۇ بىر - بىرىدىن سەرخىل ، لەززەتلىك ئىدى ،
بەزى تاماقلار بىر قېتىملا ئەكىرىلدى ، تەكرارلانمىدى . كەلگەن
كۈنى چۈشلۈكىگە سېرىق بىلەن قىزىل ئارىلىقىدىكى رەڭدە پىشۇ-
رۇلغان سېمىز پاقلاننىڭ تونۇر كاۋىپى ، پېتىر مانتا ، ئاخىرىدا
تىرناق چوڭلۇقىدا ئۈزۈپ تاشلاپ ئەتكەن قىيمىلىق سۈيۈقئاش ،
كەچلىكىگە سان گۆش بېسىلغان ئوخشىغان پولۇ ، قېتىق ، قېنىق
چاي ، ئاخىرىدا قۇشقاچ تىلىدەك ئۇششاق كېسىپ ئەتكەن سۈيۈق-
ئاش ؛ ئەتىسى ئەتىگەنلىكىگە چەلگىتىپ ئېتىلگەن قويۇق قايماق-
لىق چاي ، يېغى ، قەن - شېكىرى تەڭشىلىپ قىيامىغا يەتكۈچە
سارغايتىپ ئېتىلگەن ھالۋا ، ئېغىزدا ئېرىپ تۇرىدىغان ياغلىق
توقاچ ، چۈشلۈكىگە ئىچىگە خېمىر سۈيىگە ياغ ، تۇخۇم قوشۇپ
بېرىلگەن ئۆپكە ؛ گۆش ، جىگەر ، نوقۇت ، گۈرۈچتە ئېتىلگەن
ھېسىپ ، گۆشنان... سامسا ، پەرمۇدە ، گۆشگىردە ، تونۇردىن يې-
گۈى سويۇلغان گىردە ، بىجاق نان...

ئەگەر تەرجىمانلىققا يالىلىۋالغان ئابدۇللا بولمىغان بولسا ،
ئۇلار بۇ تاماقلارنى قانداق يېيىشنى بىلمەيتتى . ئۇلار بۇ تاماقلارنى
ئىلگىرى يەپ بېقىش تۈگۈل ، جاھاندا بۇنداق تاماقلارنىڭ بارلىقى-
نىمۇ ئاڭلاپ باقمىغانىدى .

— بۇ قەيەرچە ، قانداق تاماق ، قانداق يېيىلىدۇ ؟ — ھەر
قېتىم تاماق كەلتۈرۈلگەندە پرۇفىسسور ئابدۇللادىن تاماقنىڭ
ئىسمىغىچە سورايتتى .

— ئاشپەز قوقان ياكى ئەنجانلىق ئوخشامدۇ ؟

— قوقانلىقلار بۇنداق تاماقلارنى ئېتىشنى بىلمەيدۇ - بىلمە-
يدۇ ، بىلمەيمەن . بايا دېدىمغۇ ، نەچچە كۈندىن بېگەنلىرىمىز پۈتۈ-
لەي ئۇيغۇرچە تاماقلار . ئاشپەز قەشقەرلىك ئىكەن .

— قانداق بىلدىڭ ؟

— تاماق ئەكىرىدىغان مۇلازىمدىن سورىدىم .

پرژىۋالىسكىي ئابدۇللانىڭ دېگەنلىرىگە گۇمانسىز ئىشەندى. چۈنكى، ئۇ قوقاندا تۇرلۇك تاماقلارنى يەپ بېقىپ ھەيران قالغان. بەزى تاماق شەكىللىرى بۇ يەردە يېگەن تاماقلارغا ئوخشاپ كەتسەمۇ، تەمى، لەززىتى، ئادەمگە بېرىدىغان ھۇزۇرى ۋە سىڭىشچانلىقىمۇ ئوخشىمايتتى، پەرق چوڭ ئىدى. قوقاندا ھېچكىمنى ئۆزىگە تەڭ قىلماي يۇرۇپ بۇ يەرگە كېلىپ قالغان، بۇ دېياردىمۇ ئۆزىنى مەن دەپ يۇرگەن بۇ قوقانلىقنىڭ ئۆزىگە ئاشپەزلىككە ئۇيغۇرنى تاللىۋالغىنىدىن، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تائاملىرىغا مەپتۇن، قايىللىقىنى بىلگىلى بولاتتى.

پرژىۋالىسكىي ئىۋان كوزمىچنىڭ بايىقى سوئالىنى ئېسىگە ئالدى.

— ئۇنىڭ بىزنى بۇنداق ياخشى تائاملار بىلەن كۈتۈشى، مېنىڭچە ھەرگىز يامانلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس. ئۇنداقتا بۇنىڭ سىرى نېمىدە، بىلەمسىلەر؟ — پرژىۋالىسكىي ھەمراھلىرىغا قارىدى.

ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بولسا، يامانلىقتىن بولمىسا، ياخشىلىقتىنمۇ، قانداقسىگە؟ دېيىشكەندەك بىر - بىرىگە قاراشتى.

ياقۇپبەگنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ نىيىتى، مەقسىتى پرژىۋالىسكىيغا ئايان ئىدى. ئۇنىڭ ئۆزى رۇسلارغا ئۆچ، رۇسلارمۇ ئۇنىڭغا ئۆچ، رۇسلار ئۆزىنىڭ جەنۇبىي پاسىلىنىڭ بۇ تەرىپىدە ياقۇپبەگدەك مۇنداق بىر ھەربىي كۈچنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ھەرگىز خالىمايدۇ. مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغزىدىن چىقىپ بولغۇچە رۇسىيىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئىلى سۇلتانلىقىنى ئىشغال قىلىپ، شىمالىي شىنجاڭغا يۇرۇش قىلىۋاتقان ياقۇپبەگ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇشى، ئاشۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرى ئىدى.

— «پۇتۇن مۇلكى تۇركىستانىنى ئۆز تەسەررۇپىدىمىزغا ئېلىش — بىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئارزۇيىمىزدۇر». مانا بۇ، ياقۇپبەگنىڭ نىيىتى، مەقسىتىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئېيتىلىشى. ئۇ مۇشۇ نىيىت، مەقسىتى ئۈچۈن يول ۋە شورتا ئىزدىدى. قوقان

خانلىرىدىن خودايارخان ، مەللىخان ، ئالىمقۇللارنىڭ قايسىسىنىڭ خان بولۇپ ، قايسىسىنىڭ يىقىلىشى ئۈنىڭغا بەربىر ئىدى . ئۇ بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا سادىقلىق بىلدۈرۈپ باققان ئەمەس ، پەقەت ئۇلارنى يۇقىرى ئۆرلىشىدىكى شوتىسى قىلماق بولغان . ئاق مەسچىتتىكى ئۇرۇش ئۈنىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىۋالىدىغان ياخشى پۇرسەت ۋە جەڭ مەيدانى ئىدى . ئەپسۇس ، ئۈنىڭ تەلىيى كاج كېلىپ ، ئۇرۇش ئۈنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن نەتىجىلەندى . ئۇ قوقان خانى ئالىمقۇلنىڭ نەزىرىدىن قېلىپ ، بۇزرۇكخانغا قوشۇپ قەشقەرگە ئەۋەتىۋېتىلدى .

ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن ، «مېنىڭ قوقانغا خان بولۇشۇمنى رۇسلار يوققا چىقاردى» دەپ رۇسىيىگە ئۆچلۈك قىلىپ ، ئەنگلىيىگە كۈچۈكلەندى ، ئەمما ئەنگلىيە ئۈنىڭ كۈتكىنىدەك قىزغىن بولمىدى ، رۇسىيىنىڭ قاش - قاپىقىغا قاراپ ئېھتىيات بىلەن ئىش تۇتتى ، خۇددى مېۋىسىز چېچەكتەك جىلمىيىپ چىراي ئېچىپ قويدىيۇ ، بەرگەن مېۋىسىنىڭ تايىنى بولمىدى ، بەرگىنى ئۈنى قانائەتلەندۈرەلمىدى ، كۈتكەن يېرىدىن چىقماي ، جېنىغا ئەسقاتمىدى . ھازىر ئۇ يارەمگە ، يېڭىدىن بىر يارەمچىگە موھتاج ئىدى . بىرلا يول ، ئۆچلۈكنى بىر يانغا قايرىپ قويۇپ ، رۇسىيىگە ياخشىچاق بولۇپ ، ئۈنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئىدى .

پرۇنۇالىسكىي ھەمراھلىرىنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى مۇلاھىزىسى بىلەن ھۆكمىنى بىلدۈرۈپ قويدى .

— ھە ، بۇ ، بىزنىڭ : «بىر بالاسى بولمىسا ، قۇيرۇق ياتامدۇ تاشتا» دېگەن ماقالىمىز دىكىدەك ئىشكەن - دە ، — دېدى ئابدۇللا ۋە بۇ ماقالىنىڭ كېلىپ چىقىش جەريانىنىمۇ سۆزلەپ بەردى .

— ۋاھ ! — دەۋەتتى پرۇنۇالىسكىي ، — بۇ قوقانلىقنىڭ بىزنى بۇنچىۋالا كۈتۈپ كېتىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى بۇ ماقالىدە نەقەدەر ئوبرازلىق ، ئىخچام ئىپادىلەنگەن - ھە ، ئابدۇللا ، — ئۇ ئابدۇللاغا قاريدى ، — مۇشۇنداق ماقالىدىن يەنە بولسا دېگىنە .

پرژىۋالىسكىينىڭ گەپىي ئاغزىدا قالدى . چەدىرنىڭ ئىشىكى قايرىلىپ بايانبەگ كىرىپ كەلدى . ئون ئۇچ كۇندىن بۇيان دىدارىنى كۆرسەتمىگەن بايانبەگنىڭ كىرىپ كېلىشى پرژىۋالىسكىيلارنى تەئەججۇپلەندۇردى . بۇلار ئۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ تەڭلا قارىدى .

— بىر كىشى پرژىۋالىسكىي بىلەن كۆرۈشمەكچى ، قېنى ، كەينىمدىن... — بايانبەگ گەپىنىڭ ئاخىرىنى چۇشۇرمەيلا ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ ماڭدى .

«مەن بىلەن كۆرۈشىدىغان كىمدۇ ، نۇ چوقۇم ياقۇپبەگ ئەمەس . ئەگەر شۇ بولىدىغان بولسا ، ‹ئاتىلىق غازى › دەپ ئاغزىغا بىر ئالىدىغان خوجىسىنى بىر كىشى دېمەيتتى» . بايانبەگ ئىشىكتىن چىقىپ بولغۇچە پرژىۋالىسكىي شۇلارنى ئويلاپ ئۇلگۇردى . ئۇ :

— مەن چىقىپ كىرەي ، — دېدى - دە ، بايانبەگنىڭ كەينىدىن چىقىپ كەتتى . بۇنداق چاغدا ئۇ تەرجىمانى ئابدۇللانى بىللە ئېلىپ ماڭاتتى .

— ئۇ كىشى رۇسچىنى بىلىدۇ ، تىلماچ بارمىسمۇ بولىدۇ ، — دېدى بايانبەگ پرژىۋالىسكىينىڭ كەينىدىن چىققان ئابدۇللانى كۆرۈپ .

— بولىدۇ . سەن كىرىپ كەت ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ئابدۇللاغا .

بايانبەگ پرژىۋالىسكىينى ئۇدۇل باغ تەرەپكە باشلاپ ماڭدى . پرژىۋالىسكىي ئۆزى بىلەن كىمنىڭ نېمە مەزمۇندا سۆزلىشىشى ئۇستىدە ئويلاپ كېتىۋاتاتتى . بايانبەگ ئۇنى باغنىڭ ئوڭ تەرەپ چېتىدىكى كاناپ ئۇستىدىن ئېسىل يىپەك رەختتە تاشلىغان چېدىر ئالدىغا باشلاپ كەلدى ، ئاندىن پەس ئاۋازدا ئىككىنى يۆتىلىپ قويدى . بىر پەستىن كېيىن چېدىر ئىچىدىنمۇ يۆتەلگەن ئاۋاز ئاڭلاندى . بايانبەگ چېدىر ئىشىكىنى قايرىپ تۇرۇپ :

— قېنى كىر ، — دېدى .

پرژىۋالىسكىي كىرىۋېتىپ چېدىر ئىچىگە كىرىۋالىدۇ. گۈل، رەڭلىرى ئوتقاشتەك جۈلالىنىپ تۇرىدىغان يېپىيېڭى گىلەم سېلىپ، قات - قات سېلىنغان كۆرپە ئۈستىدە ماموق تەكىيە، ياستۇقلارغا يۆلىنىپ، سۇپىدا بىر كىشى باداشقان قۇرۇپ ئولتۇراتتى. بېشىغا سوپىچە تۇماق ئۈستىدىن تۇجۇپىلەپ يوغان سەللە ئورىغان، ئەنجان بەقەسەم تون، پۇتىغا مەسە كىيگەن بۇ كىشى يارىشىملىق قويۇق چارساقلى، ئۆسكىلەك قېشى، ئاق سۇزۇك چىرايى بىلەن خېلى سۆلەتلىك كۆرۈنەتتى.

ئۇ پرژىۋالىسكىينى كۆرۈپ، قوزغالمىسىمۇ، ئورنىدىلا قىمىدىنىپ قويدى.

— كېلىڭ، ئولتۇرۇڭ، — ھېلىقى كىشى ئالدىدىكى ھەشەمەتلىك ئورۇندۇققا پرژىۋالىسكىينى تۇزۇت بىلەن تەكلىپ قىلدى.

ئۇنىڭ ئۆلچەملىك رۇس تەلەپپۇزىدا سۆزلىگىنىگە پرژىۋالىسكىي ھەيران قالدى.

— بۇ زاتنىڭ مۇبارەك ئىسىم شەرىپى ئەھرارخان تۆرە، ئاتىلىق غازىمىزنىڭ يېقىن بۇرادىرى ھەم باش مىرزىسى، — دېدى بايانبەگ سۇپىدا ئولتۇرغان كىشىنى تونۇشتۇرۇپ ۋە پرژىۋالىسكىيغا قاراپ، — سىزنىڭ ئىسمىڭىز، — پرژىۋالىسكىينى خوجايىنى «سىز»لىگەچكە، ئۇمۇ «سىز»گە ئۆتتى، — بۇ زاتى مۇبارەكمىزگە ئايان بولغاچ تونۇشتۇرمىسامۇ بولار. قېنى، سۆزلىشىۋېرىڭلار، — دەپ قويۇپ چىقىپ كەتتى.

— خوش، پرژىۋالىسكىي، ئەسلىدە سىز بىلەن ياقۇپبەگ ئۆزى سۆزلەشمەكچىدى. سىلەر كېلىشتىن ئىككى كۈن ئالدىدا تۇمۇداپ قېلىپ، سىز بىلەن سۆھبەتلەشكۈدەك ماجالى يوق، شۇڭا ئۆزىگە ۋاكالىتەن سۆزلىشىشكە مېنى بەلگىلىدى. مەن گەپنى ئوچۇق دەۋېرەي، — ئەھرارخان ئالدىدىكى كىچىك شىرە ئۈستىدە تۇرغان رەسى[1] چەينىكىنى قولىغا ئېلىپ ئۆزىنىڭ، پرژىۋالىسكىيە-

① رەسى — رۇس، روسىيە، خەلق ئاغزىدا «رەسى»مۇ دېيىلىدۇ.

نىڭ ئالدىدىكى پىيالىلەرگە چايمىكىن دېسە چايدىن قېنىق ، پۇراق-
لىق بىرنېمىنى قۇيۇپ ، — قېنى ، ئىچكەچ پاراڭلىشايلى . بۇ ئانار
سۇيى ، بەدەنگە قۇۋۋەت بولىدۇ ، — دېدى - دە ، ئانار سۇيىدىن
بىر ئوتلۇپلىپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى . پرۇفېسسىيمۇ شەربەت-
تىن بىر ئوتلىدى . ئۇنىڭ ئۆتكۈر ئاچچىق - چۈچۈك تەمىدىن سەل
سىلكىنىپ قويدى ، — رۇسلار بىلەن بىز تۈركىستانلىقلار بىر
ئىقلىمنىڭ ئادەملىرى ئىدۇق ، قوقان خانلىرى ئارىنى بۇزدى ،
ئۆچلۈك ئۇرۇقىنى چېچىپ بىزنى يىراقلاشتۇرۇپ قويدى .
بولدىلا ، ئۇلارنى ئېغىزغا ئېلىپ نېمە قىلىمىز - ھە . ئۇ قايسى
چاغ ، ھازىر قايسى چاغ ، ھازىر ھەممىمىز يارىشىپ دوست ئۆتۈش-
نى خالايمىز . شۇنداق ئەمەسمۇ ، پرۇفېسسور ، — ئەھرارخان
گېپىدىن توختاپ پرۇفېسسورغا قارىدى .

مۇشۇ كۈندە پرۇفېسسور قانداق قىلىپ بۇلارنىڭ نەزەرىدە
تىدىن قۇتۇلۇپ لوپ كۆلى تەرەپكە مېڭىۋېلىشنىڭ غېمىدە ئىدى .
شۇڭا «كاللىمۇ يېمەيدىغان ، چىشمۇ چاقمايدىغان» قىلىپ ، ئارىغا
ئىمكان قالدۇرۇپ گەپ قىلماق بولدى .

— يارىشىپ دوست ئۆتۈشنى ھەممە ئادەم خالايدۇ ، ئىككى-
مىزمۇ شۇنداققۇ دەيمەن ، — پرۇفېسسور گېپىدىن توختاپ
ئەھرارخانغا قارىدى .

ئەھرارخان پرۇفېسسوردىن باشقىچىرەك گەپ كۈتكەنىدى ،
ئەمما پرۇفېسسور يارىشىپ دوست ئۆتۈشنى شەخسلەر ئارا بولى-
دىغان مۇناسىۋەت دائىرىسى بىلەنلا بولدى قىلدى . ئەھرارخان
پرۇفېسسورغا يەر تېگىدىن قاراپ قويدى ، ئالدىدىكى پىيالىنى
قولىغا ئالدىيۇ ، يەنە ئاستا ئورنىغا قويۇپ قويدى .

— ھېلى ئېيتتىم ، قوقان خانلىرى دوستلۇقىمىزنى بۇزۇۋېتى-
تى . بىز يېقىن قوشنىلار . «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوش-
نا ياخشى» دەيدىغان گەپ بار . تۈركىستان گوبىرناتورى بىزگە
قانداق قارايدىكىن ، بىز بىلەن دوستلىشىشنى خالامدىكىن ؟

پرژىۋالىسكىي ئەھرارخاننىڭ گەپنى بۇنداق چوڭ يەردىن ئې-
چىپ قېلىشىنى ئويلىمىغانىدى . ھېلىقىدەك گەپتىنغۇ ئەپلەپ -
سەپلەپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولىدۇ ، ئەمما ھازىرقى گەپكە ئېغىزىنىڭ
ئۇچىدا جاۋاب بەرگەن بىلەن بولمايدۇ ، گەپكە ئىگە بولۇش كې-
رەك . پرژىۋالىسكىي جىددىي پىكىر قىلدى . ئۇنىڭ كاللىسىغا
ئۆزى ئوقۇغان كىتابلارنىڭ بىرىدىكى بىر دىپلوماتنىڭ بىر قىيىن
سۆھبەتتىن ئۇستىلىق بىلەن قۇتۇلغانلىق ھەققىدىكى يازغىنى ئې-
سىگە كېلىپ قېلىپ ، ئىچىدە كۈلۈپ قويدى .

— مەن رۇسىيە جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ تەستىقى
بىلەن يولغا چىققان بولغاچقا ، تۈركىستان گوبىرناتورىغا يولۇقماي
ئۇدۇل كېلىۋېرىپتىمەن . ھەمراھلىرىم ئىچىدە گوبىرناتورنىڭ بۇ
ھەقتىكى كۆزقارىشىدىن خەۋىرى بارلار بارمىكىن ، سوراپ
باقاي ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ۋە بۇ سۆھبەتتىن ھازىرچە بولسىمۇ
قۇتۇلۇپ قېلىشنىڭ ئامالىنى تېپىۋالغىنىدىن ئۆزىچە خۇش بولدى .

ئەھرارخانغا ئەمدى پرژىۋالىسكىيدىن ئاسماقچىلاپ يەنە گەپ
سوراۋېرىشنىڭ ئورنى قالمىغانىدى . ئۇ سۆھبەتنى توختىتىشقا
مەجبۇر بولدى .

— بولىدۇ ئەمىسە ، — دېدى ئەھرارخان جايىدا قىمىدىنىپ
قويۇپ ، — بۇرادەرلىرىڭىزدىن سوراپ كۆرۈڭ . كۆڭۈلسىزدىكە-
دەك جاۋابقا ئېرىشسەك دەيمىز ، — ئەھرارخان گېپىدىن توختاپ
يۆتىلىپ قويدى .

شۇئان چېدىرنىڭ لاتا ئىشىكى قايرىلىپ بايانبەگ كىردى .
پرژىۋالىسكىي ئورنىدىن تۇرۇپ ئەھرارخانغا بېشىنى لىڭشىتىپ
قويۇپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى .

— ھە ، كىم سۆزلەشتى ، چاتاق يوقتۇ ، قاچان ماڭمىز-
كەنمىز ؟ — پرژىۋالىسكىي چېدىرغا كىرىشىگە ئىشان كوزىچ
ئالدىراپ سورىدى .

— ئەھرارخان دېگەن بىرى سۆزلەشتى ، — پرژىۋالىسكىي

جايىغا كېلىپ ئولتۇرۇۋېتىپ جاۋاب بەردى، — ياقۇپبەگنىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ.

— ئاتتىن چۈشسىمۇ ئۈزەڭگىدىن چۈشكۈسى كەلمىگەندۇ ھەقىچان، ئۇ بەچچىنىڭ؟

— بىزنى قاچان يولغا سالمىدىكەن؟

— مېنىڭچە، ئەتە چوقۇم يەنە سۆھبەتكە چاقىرىدۇ. بىزنى قاچان ماڭدۇرىدىغانلىقى شۇ چاغدا مەلۇم بولار. بولدى، ئەمدى باشقا گەپنىمىزنى قىلىشايلى...

پرۇفېسسورلار ئۆز گەپلىرىنى قىلىشۋاتقاندا، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى «ئوردا چېدىر»دا جىددىي سۆھبەت بولۇۋاتاتتى.

— ئۇ شۇ گەپ بىلەن بولدى قىلدىما؟

— مەن ئۇنى ئادەتتىكى ساياھەتچى ياكى تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېر دېسەم، ئۆزلىرىدەك پىشقان دىپلومات بىرنېمىكەن.

— بەلكى ئۇ گوبىرناتور بىلەن كۆرۈشمىگەندۇ. قانداق بولمىسۇن، رۇسلارنىڭ بىزگە بولغان قارىشىنى بىلسەك بولاتتى.

— ئەتە يەنە ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ باقامدىم؟

— ياق، ئەتە يەنە سۆزلىشىمىز دېسەك، ئالدىراپ قاپتۇ، دەپ بىزنى ئاجىز چاغلاپ قالىدۇ.

— ئۇ ئۆزى ئېغىز ئاچقۇچە كۈتۈپ تۇرىمىزما؟

— بىرنەچچە كۈن كۈتۈپ باقايلى. بىز ئۆزىمىزگە ياققۇدەك گەپ ئاڭلىساق دەيمىز، ئۇلار يولىمىزغا تېزرەك كېتىۋالساق دەيدۇ. ھەر ئىككىلا تەرەپ ئالدىرايمىز.

— ئەلپازىدىن ئۇ بىزگە پايدىلىق ئېنىق بىر نەرسە دەيدىغاندەك قىلمايدۇ.

— نېمىلا دەيلى، بىز بۇلارنى ئۆزىمىز تەكلىپ قىلىپ، كېلىشكە ئالدىراتتۇق. بىزگە پايدىلىق گەپ قىلسۇن - قىلمەسۇن، چىشىمىزنى چىشلەپ تۇرماي ئىلاجىمىز يوق. بىزنى مۇشۇ كۈنگە قويغان ئاشۇ يارىماس ئىنگلىزلار. بىز ئۇلارغا قانداق ئىشەن-

دۇق ـ هه ، هالا بۇگۈنگه كەلگەنده بېشىنى ئىچىگه تىقىۋالدى . بەرگەن شۇنچه ۋەدىلىرى قېنى ؟ تۈزۈلگەن كېلىشىملەرمۇ قەغەز يۈزىدىلا قالدى . تۈركىستاندا فون .كائوفمان[1] ، غۇلجىدا كولپاكوۋسكىيلار[2] بىزگه تىكىلىپلا تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگه «رۇسىيه ـ قەشقەرىيه شەرتنامىسى»[3] نى تۈزدۇق دەپ ، ئۆزىمىزنىڭ پۈت ـ قولىنى چۈشۈالغانىكەنمىز . سۆھبەتنى باھانه قىلىپ تۇتۇپ تۇرۇپ باقمايمىزمۇ ، بىر گەپ بولار .

يۇقىرىقىلار ئەھرارخان پرۇتۇالىسكىيى بىلەن سۆزلەشكەندىن كېيىن ، «ئوردا چېدىر»دا ياقۇپبەگنىڭ ئۇنىڭ بىلەن قىلىشقان مەخپىي پارىڭى .

ئىۋان كوزمىچ توغرا مۆلچەرلىگەنىدى . ئۇنىڭ مەكتۇپ يېزىپ بۇلارنى چاقىرتقانلىقى ، ئاتتىن چۈشكەنلىكى ئىدى ، لېكىن يەنىلا ئۇزەتكۈدىن چۈشكۈسى كەلمەيۋاتاتتى . «زاكىسىدا تەگكەن كېسەل ئۆلگۈچه چىقماس» دېگەن ماقال ياقۇپبەگنىڭ تەبىئىتىگه بەكمۇ ماس كېلىدۇ . ئۇ بالا چېغىدىنلا كاج ، مەنمەنچى ، جېدەل ـ خور ، تەلۋه چوڭ بولغانىدى . ئۇ شۇ مەنمەنچىلىكى بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇرۇن ، مەرتىۋىسىگه نىسبەتەن پرۇتۇالىسكىينى ئادەتتىكى سايا ـ ھەتچى دەپ قاراپ ، ئۇزەتكۈدىن پۈتىنى ئېلىپ يەرگه دەسسىگۈسى كەلمەيۋاتاتتى . ئۆزىنى ھېلىمۇ مۇئەللەقتە تۇتۇپ ، رېئاللىق زېمىنىگه پۈت قويغۇسى يوق ئىدى . ئۇ شۇڭا ساق تۇرۇپ ئاغرىق بولۇۋالدى . رېئاللىققا يۈزلىنىشنى خالىمايدىغان بۇنداق جاھىل ، تەلۋه ئادەملەر ئۆز يولىنى چىتلاپ مېڭىپ ، كېيىن ئالدىغىمۇ ماڭالمايدىغان ، كەينىگىمۇ چېكىنەلمەيدىغان ھالاكەتلىك ئاقۇۋەتكه قالىدۇ .

① فون .كائوفمان ، — تۈركىستان باش ۋالىيسى (گوبىرناتور) .
② كولپاكوۋسكىي — 1871 ـ يىلى ئېلىمىزنىڭ ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن رۇسىيه قوشۇنىنىڭ قوماندانى .
③ 1872 ـ يىلى تۈزۈلگەن بەش پاراگرافلىق بۇ شەرتنامىنىڭ 5 ـ پاراگرافىدا : «رۇسىيه سودىگەرلىرى ۋه سودا كارۋانلىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋه بىخەتەرلىكى تولۇق تەمىن ئېتىلىدۇ . ئۇلار يەتته شەھەر زېمىنى ئارقىلىق يەتته شەھەر بىلەن چېگرىداش مەملىكەتلەرگه ئىختىيارىي بېرىپ كېلەلەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن . بۇ شەرتنامىگه ياقۇپبەگ ئۆز مۆھرىنى باسقان .

— مەن ئەتە يەنە بىر سۆزلىشىپ كۆرەيمىكىن ، بىزگە پايدىلىق گەپ چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس ، — ئەھرارخان ئۆز پىكرىنى يەنە تەكرارلىدى .

— ھېلىلا سۆزلىشىپ چىقتۇق . ياق ، ئۆزىمىزنى ئالدىراپ قالغاندەك كۆرسىتىپ قويمايلى . ئۇلارنى شۇنچىلىك بېقىۋاتقىنىمىزمۇ يېتىپ ئاشىدۇ . ئۇلار بۇنى نېمىدەپ ئويلاۋاتىدۇ تېخى .

ياقۇپبەگ ئورنىدىن تۇردى . ئۇنىڭ ئەھرارخانغا : «گەپ تۈگىدى ، چىقىپ كەتسىڭىز بولىدۇ» دېگىنى ئىدى . ئەھرارخان ئۇنىڭ قولىنى مەيدىسىگە ئېلىپ ، ياقۇپبەگكە خوشلىشىش سالىمىنى قىلىپ چىقىپ كەتتى .

ئەھرارخان بۇزرۇكخانىنىڭ كەينىدىنلا كەلگەن مۇخلىسلارنىڭ بىرى بولۇپ ، كېيىن ياقۇپبەگنىڭ قولىغا قالغان قوقانلىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بىرى ئىدى . ھەمدەمبەگ باتۇر ، مىربابا دادخاھ[1] لار ھەق تەكلىپ بېرىمىز دەپ ياقۇپبەگنىڭ گېپىنى يېرىپ قويغىنى ئۈچۈنلا ، ئۇلارنىڭ شۇنچە ساداقەتمەنلىكى ، كۆرسەتكەن ئەجىر - تۆھپىلىرىمۇ كۆزىگە كۆرۈنمەي ، شۇ كېچىسىلا ئۇن - تىنسىز ھاياتلىق دەپتىرىدىن ئۆچۈرۈۋېتىلگىنىنى ئەھرارخان كېيىن بىلىپ قالغاندى . ئۇ چىدىرىغا كېتىۋېتىپ ئىچىدە : «مەنمەنچى تەلۋە» دېدىيۇ ، يەنە ئىچىمدىكىنى بىرەر «قۇلاق» بىلىپ قالمىغاندۇ ، دەپ قورقۇپ ئەتراپىغا قاراپ قويدى .

يەنە بەش كۈن ئۆتتى . كۈندە نەچچە قېتىم غودۇڭشىپ كېتىدىغان مىجەزى چۈسراق ئىۋان كوزمىچ ئىچى تىت - تىت بولۇپ تۇرالمايلا قالدى .

— بىز ھايۋانمىدۇق بۇنداق سولاپ قويۇپ باقمىدىغانغا . ياكى بىزنى بورداپ سويامدىكىن . بىزنى يا يولىمىزغا سالسا ياكى ئوچۇق گېپىنى قىلسا بولمامدۇ... ؟

پرۇتۇالىسكىي بىگىز بارمىقى بىلەن ئاغزىنى بېسىپ ، ئاغزىدىكى

---

① دادخاھ — ئۆزى تۇرۇشلۇق جايىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارى .

نى يۇم ، دېگەندەك ئىمالىدى .
خۇددى ئىۋان كوزمىچنىك غودۇڭشىشنىك جاۋابىدەك چې-
دىرنىك ئىشكى قايرىلىپ بايانبەگ كۆرۈندى . ئۇ سىرتتا تۇرۇپلا :
— ئەھرارخان تۆرە پورۇالىسكىي بىلەن سۆزلەشمەكچى ، —
دېدى .
— تېخىچە پرۇنۇالىسكىي دېيەلمىگەن بۇ گاچا ، — دېدى
ئىۋان كوزمىچ ، پرۇنۇالىسكىي چىقىپ كەتكەندىن كېيىن .
بۇ قېتىم پرۇنۇالىسكىينى باغنىڭ سىرتىدىكى بىر تام ئۆيگە
باشلاپ كىردى . ئۆي ياسىداق ئىدى . قىبلە تامغا گىلەم تارتىلغان
بولۇپ ، ئاياغ ، كالاچ سالىدىغانغا ئىشىك يېنىدىن ئازراق پەگاھ
قالدۇرۇلۇپ ، ئۆينىڭ قالغان يېرىگە يەردىن بىر غېرىچتەك كۆتۈ-
رۇپ سۇپا قىلىنغان ، سۇپا ئۈستى پۈتۈنلەي گىلەم بىلەن يېپىلغا-
نىدى . پرۇنۇالىسكىي ئىشكتىن كىرىشىگە ئەھرارخان ئورنىدىن
تۇرۇپ :
— كېلىڭ ، پرۇنۇالىسكىي ، كېلىڭ ، — دېدى .
پرۇنۇالىسكىي ئەھرارخاننىڭ سۇپىدا كالىنچىنى سىلىۋېتىپ
ئولتۇرغىنىنى ھەم سۇپىدىكى يېڭى گىلەملەرگە قاراپ ، سۇپىنىڭ
لېۋىدە ئولتۇردى - دە ، پۈتىدىكى ساياھەتچىلەر كىيىدىغان قېلىن
چەملىك ئۆتۈكىنى سىلىشقا تەمشەلدى .
— بولدى ، بولدى سالماڭ ، مۇشۇنداق ئولتۇرۇپ پاراڭلىشى-
ۋېرەيلى ، — ئەھرارخان گەپ قىلغاچ كىچىك شىرە ئۈستىدىكى
چىنە ، چەينەكنى پەسكە ئېلىپ قويۇپ ، شىرەنى سۇپىنىڭ لېۋىگە
سۈرۈپ ئەكېلىپ ، چىنە ، چەينەكنى قايتىدىن شىرە ئۈستىگە
قويدى ، — ئانار شەربىتى قانداقكەن ، ئىچكەچ پاراڭلىشايلى ، —
دېدى - دە ، ئالدى بىلەن پرۇنۇالىسكىينىڭ ئالدىدىكى ، ئاندىن
ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى پىيالىگە لىق تولدۇرۇپ شەربەت قۇيدى ، —
قېنى ، ئىچىڭ ، — دەپ پرۇنۇالىسكىينى تەكلىپ قىلىپ بولۇپ
ئالدىدىكى پىيالىنى قولىغا ئالدى ، پرۇنۇالىسكىينى ئىچىڭ دېگەن-
دەك ئېڭىكىنى سەل كۆتۈرۈپ ئىمالاپ قويۇپ ، شەربەتتىن ئىككى

يۇتۇم ئىچتى . پرژىۋالىسكىي بىر يۇتۇم ئىچىپ چىننىى قويۇپ قويدى .

— قانداق ، پرژىۋالىسكىي ، بۇرادەرلىرىڭىز ئىچىدە تۇركىستان گوبىرناتورىنىڭ بىز بىلەن قانداق ئۆتۈش توغرىسىدا ئېيتقانلىرىدىن خەۋىرى بارلار بارمىكەن ؟ — ئەھرارخان پرژىۋالىسكىيغا ئۇدۇل قاراپ تۇرۇپ سورىدى .

— ھەمراھلىرىمدىن سورىدىم ، — پرژىۋالىسكىيمۇ ئەھرار-خانغا ئۇدۇل قاراپ تۇرۇپ ، — ئۇلار مېنىڭدىنمۇ ئاددىي كىشىلەر بولغاچقا ، «سەن خەۋەر تاپمىغان گەپلەرنى بىز نەدە يۇرۇپ ئاڭلايمىز» دېيىشتى ، — دېدى .

ئەھرارخان بۇ قېتىم خېلى ئۇمىدلىكتەك كۆرۈنگەنىدى . پرژىۋالىسكىينىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ ، چىرايىدىكى بايىقى كەيپىياتتىن ئەسەر قالمىدى ، دەسلەپ قوشۇمىسى تۇرۇلدى ، ئاندىن ئىپادىسىز بىر كەيپىياتتا ئۇدۇلىدىكى تامغا قاراپ خۇددى جاۋابىنى ئۇنىڭدىن ئاڭلايدىغاندەك ئۇنسىز ئولتۇرۇپ كەتتى . ئۇ ئىچىدە ئازابلىق ، ئاقىۋىتى قورقۇنچلۇق خىيال دەشتىنى كەزمەكتە ئىدى : ئۇ بۇگۈن بامدات نامىزىدىن كېيىنلا ياقۇپبەگنىڭ قوبۇلخانىسىغا كىرىپ :

— مەن بۇ كېچە خەيرلىك بىر چۈش كۆردۈم . ئىنشائاللا ، ئۇ ساياھەتچىدىن كۈتكىنىڭىز دەك خەۋەر ئاڭلايدىغانغا ئىشىنىۋاتىمەن . ئۇنىڭ بىلەن بۇگۈنلا سۆزلەشسەك دەيمەن ، — دېدى .

— مەن بۇ ساياھەتچىدىن ئۇنداق ئۇمىدتە ئەمەسمەن . گېپىدىنلا رۇس ئوفىتسېرلىرىدا بولىدىغان ھاكاۋۇرلۇق پۇراپ تۇرىدۇ ، ھېلىمۇ ئۇنىڭ بىلەن يۈزمۈيۈز سۆزلەشمەپتىمەن . سىز يەتكۈزگەن گەپتىنلا ئۇ پۇراقنى سەزدىم .

— ياق ، چۈشۈمگە ئىشىنىمەن ، بۇ قېتىم چوقۇم ئۇنىڭدىن ياخشى خەۋەر ئاڭلايمىز . ئىجازەت بەرسىڭىز ، بۇگۈنلا ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشەي .

ياقۇپبەگ لەپپىدە ئەھرارخانغا قارىدى . ئۇنىڭ بۇ قارىشىدىن ئەھرارخاننىڭ ۋۇجۇدى شۇركۈنگەندەك بولدى . ياقۇپبەگ بىرەر-

سىدىن شۇبھىلەنسە ، گۈمانسىراپ قالسا ، ئەنە شۇنداق قارايتتى.
— قېنى ، سۆزلىشىپ بېقىڭ. چۈشىڭىز دىكىدەك بولغاي.
ئەھرارخان تامغا قاراپ ئولتۇرۇشىدا ، ئۆزىنىڭ ياقۇپبەگ بىلەن قىلىشقان گەپلىرىنى ، ئۇنىڭ ئاشۇ قارىشىغا يوشۇرۇنغان دەھشەتلىك ۋەھىمىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرمەكتە. بولۇپمۇ ئاخىرقى جۈملىنى ئېيتقاندىكى تەئەددى ، كىنايىلىك تەلەپپۇز ئۇنى قور-قۇنچقا سېلىپ قويغانىدى. ياقۇپبەگنىڭ كىشى بىلمەس جاللاتلىرى ئالدىدا ئۇنىڭ تۆرىلىكى ھېچنېمە ئەمەس ئىدى.
— ئۇنىڭدىن باشقا كۆڭۈلسىزنى خۇش قىلغۇدەك گەپ يوقمۇ؟ — ئەھرارخان تامدىن كۆزىنى ئېلىپ پرژىۋالسكىيغا قارىدى ، ئۇنىڭ چىرايى قانسىرىغانىدى.
پرژىۋالسكىي ئۇنىڭ تەلەتىدىن بىر خىل سۆرۈنلۈكنى ، ئۇ-مىدسىزلىكنى سەزگەندەك بولدى.
— مېنىڭ ھەرقايسىڭلارنى ئۇمىدسىز قويغۇم يوق. كەلگەن-دىن بۇيان بىزنى ئىنتايىن ياخشى كۈتتۈڭلار ، مۇشۇنىڭغا لايىق بولسامۇ جاۋاب بەرسەك بولاتتى. بىراق ، مەن رۇسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن لوپ كۆلىنىلا تەكشۈرگىلى چىق-قاچقا ، — پرژىۋالسكىي ئالدىنقى قېتىمدىكى گەپنى يەنە تەكرار-لىدى ، — ھەربىي ئىشلارغا دائىر چوڭ خەۋەرنى ئاڭلىمىدىم ، — دېدى.
ئەھرارخان پرژىۋالسكىيغا قاراپ قويۇپ قاتتىق يۆتىلىپ قويدى.
ئۆينىڭ ئىشىكى ئېچىلىپ ، بايانبەگ كۆرۈندى. پرژىۋالس-كىي ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى. ئۆيدىن چىقىپ بەش قەدەم مېڭىشىغا ، ئىشىكنىڭ قاتتىق يېپىلغان ئاۋازى ئاڭلاندى...
ئىككىنچى قېتىملىق سۆھبەت بولغان كۈنى چۈشتىن باشلاپلا بۇلارنىڭ تامىقى خۇددى باشلىمى ئېتىۋېتىلگەن ئېرىق سۈيى لەپپە-دە پەسلەپ كەتكەندەك ، بىراقلا ناچارلاپ كەتكەنىدى. بۇگۈنكى سۆھبەتتىن كېيىن ، قۇرۇق چاي بىلەن نانغىلا قالدى. ئادەم

غاجىلاپ يەنە بەش كۈن ئۆتتى .

— تاماقنىڭغۇ كارى چاغلىق ، ئالدىنقى كۈنلەردە يېگەنلىرىمىزنى كۆشىسەكمۇ خېلى كۈنگە چىدايمىز ، ئەمما بىزگە زىيانكەشلىك قىلىپ قويارمىكىن ، دەپ ئەنسىرەيمەن ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— بىزنىڭ لوپ كۆلىگە بېرىشتا كورلىدىن ئۆتىدىغانلىقىمىزنى ، مۇشۇ چاغدا ياقۇپبەگنىڭ كورلىدا ئىكەنلىكىنى گوبىرنا-تور فون .كائوفمانمۇ ، غۇلجا گارنىزونىنىڭ قوماندانى گېنېرال كولپاكوۋسكىيمۇ بىلىدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا بۇلار بىزگە زىيانكەشلىك قىلىشقا پېتىنالمايدۇ ، — دېدى پرژىۋالسكي .

— بۇ ئەھۋالىلارنى بۇلار بىلمەمدىغاندۇ ؟ — ئىۋان كوزمىچ سورىدى .

— مېنىڭچە بىلىدۇ . شۇنداقتىمۇ ئۇ كۈنى مەن ئۆيدىن چىقىدىغاندا ، بۇ ئەھۋالنى ئۇنىڭغا ئاتايىتەن پۈرۈتلەپ قويدۇم .

يەنە ئون كۈن ئۆتتى . ياقۇپبەگنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى پاسونىدا كىيىنگەن ، ئېگىز بوي ، قىسقا بۇرۇت قويۇپ ، ساقىلىنى پاكىز قىردۇرغان ، كېلىشكەن بىر ئادەم چېدىرغا كىرىپ كەلدى .

— ئۆزۈمنى تونۇشتۇرۇپ قوياي . ئىسمىم زامانخان ، — دېدى ھېلىقى كىشى ئوچۇق چىراي ئېچىپ ، — قەشقەردىن ئەتىگەن كېلىپ سىلەرنىڭ بارلىقىڭلاردىن خەۋەر تاپتىم . بەزى مۇھىم ئىشلار بىلەن بولۇپ ئەمدى كىرىشىم . ئەتە سەھەر لوپقا قاراپ يولغا چىقىسىلەر ، تەييارلىقىڭلارنى قىلىۋېرىڭلار ، — دەپ قويۇپلا چىقىپ كەتتى .

6

رۇسىيىنىڭ چوڭ بىر ھەربىي ئەلچىلەر ئۆمىكى تۈركىستان ئارقىلىق قەشقەرگە كەلمەكچىكەن ، دېگەن خەۋەر ، مانجۇ قوشۇنلىرى قۇمۇلدىن ئۆتۈپ ئۈرۈمچىگە قىستاپ كېلىۋاتقان چاغدىن باش-

لاپلا چىرايى تۇتۇلۇپ ، ھەدىسلا ئانچىكى ئىشتىمۇ يېقىنلىرىغا شالىنى چاچىدىغان بولۇپ قالغان ياقۇپبەگنىڭ ئۇمىدسىز مۇز چىرايىدا سۇس بولسىمۇ ئۈمىد شولىسى پەيدا قىلدى . ئەلچىلەر كېلىشتىن بۇرۇن ئىچكى قىسىمدىكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇۋېلىش مۇھىم ئىدى . قەشقەرگە مەسئۇل بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوتتۇرانچى ئوغلى بەگقۇلبەگنىڭ بۇنداق چوڭ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىشىغا ئىشەنچ قىلالمايتتى . ئۇنىڭدىكى سەۋرسىزلىك ، يېنىكلىك ياقۇپبەگنى خاتىرجەمسىزلەندۈرۈپلا تۇراتتى . شۇڭا بۇ ئىشقا ياراملىق بىر ئادەمنى ئەۋەتمەسە بولمايتتى . ئۇنىڭغا ھازىر ئىشنى بۇزۇپ قويىدىغان ئەمەس ، بۇزۇلغانىنى تۈزەيدىغان ، يىراقنى يېقىن لاشتۇرالايدىغان ئادەم كېرەك . ئۇ يېقىنلىرىنىڭ ھەممىسىنى كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتكۈزۈپ ، تاسقاپ - دەڭسەپ بېقىپ ئاخىرى يەنىلا زامانخاننى لايىق تاپتى .

زامانخان كافكازلىق بولۇپ ، رۇسىيىدە ئوقۇغان ، تۇركىيە - گىمۇ بارغان ، شەھەر كۆرگەن ، جىق ئىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ، نەزەر دائىرىسى كەڭ ، بىلىملىك ئادەم ئىدى . ئىنگلىزلار بىلەن ئانچە خۇشى يوق ، رۇسلارغا مايىلراق ئىدى .

— ئىنگلىز تۆرىلەر[1] دىن بىزگە كەلگىنى ھېلىقىدەك . «يېڭى راقتىكى تۇغقانلىقنى كۈلگىنىدىن ، يېقىتىدىكى قوشنىلىقنى قاراپ قويغىنى ئەلا » دەيدىغان گەپ بار ئىكەن . بارغاندىن كېيىن ئىشلارنى ئوبدان سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويۇپ تېزرەك قايتىپ كېلەرسىز ، — دېدى ياقۇپبەگ ، زامانخاننى قوبۇلخانىسىغا ئايرىم چاقىرتقۇزۇپ ، ئاندىن ئىككىسىلا بىلىدىغان بەزى ئىشلارنىمۇ ئالاھىدە تاپىلىدى .

زامانخان تۇنۇگۈن كەچ كورلىغا قايتىپ كېلىپ ئەھرارخاندىن پرۇتوالىسكىيلار توغرۇلۇق گەپلەرنى ئاڭلاپ ، «ھىم» دەپ لېۋىنى چىشلىدى ، بۇ ئىشنى دەرھال تۈزەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى ھېس

---

① بۇ يەردە ياقۇپبەگ ئىنگلىزلارنى بەرگەن ۋەدىسىدە تۇرمىدى ، قۇشقۇنغا ئولتۇرۇۋالدى ، دەپ كەينىگە سىيىدىغان تۆگىگە ئوخشاتقان .

قىلدى . قانداق تۇزىتىش ئۈستىدە ئەھرارخان بىلەن مەسلىھەتلەشكەن بىكار ئىدى . بۇ ئادەمنىڭ ھە دېسىلا تۆرىلىكىنى پەش قىلىدىغانلىقى ، «پۈتۈن جەمەتىمىزنىڭ تۆرىلىك ئورنىنى رۇسلار يوق قىلىۋەتتى» ، دەپ ۋايساپلا يۇرۇيدىغانلىقى زامانخانغىمۇ ئايان ئىدى .

ئۇ بۈگۈن بامداتتىن يېنىپلا ياقۇپبەگنىڭ خاس قوبۇلخانىسىغا كىردى . بۇ قوبۇلخانىمۇ ئۇنىڭ «ئوردا چېدىرى» دەك ھەشەمەتلىك ئىدى . ياقۇپبەگ بارغان - تۇرغانلا يېپرىدە بامدات نامىزىدىن كېيىن ئەتىگەنلىك تاماققىچە تۇنۈگۈنكى ، ئالدىنقى كۈنلەردىكى ئىشلاردىن ۋاقىپلىنىپ ، ئەتىكى ، كېيىنكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان ئادەتنى شەكىللەندۈرگەنىدى . بۇ ئادىتى ئۇنىڭغا ئۆزى كۈتكىنىدىنمۇ ئارتۇق ئۇنۇم بەرگەنىدى . سوپى - ئىشان ، خەلىپەمىلەر ، ئاخۇن - موللىلار ياقۇپبەگنى «تەقۋادار مۇسۇلمان» لىقتا بەس - بەستە ماختىشىپ ، جىمى مۇسۇلمان پۇقرالارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئىخلاسمەنلىكىنى ئاشۇرغانىدى .

— قەشقەردىكى ھەم كورلىغىچە بولغان ئاربلىقتىكى ئورۇنلارنىڭمۇ ئىشلىرى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ ، — دېدى ياقۇپبەگ زامانخاننىڭ مەلۇمات بايانىنى ئاڭلاپ .

— مەن بىر ئىشتىن سەل خاتىرجەمسىزلىنىۋاتىمەن .

— قايسى ئىشتىن ؟ ! — ياقۇپبەگ ئىتتىك زامانخانغا قارىدى .

— پرۇنسىيالار توغرۇلۇق ئاخشام ئەھرارخاندىن ئاڭلىدىم . ئۇ تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېر بولسىمۇ ، يەنىلا رۇسىيە ھەربىيسى ، رۇسىيە ئوفىتسېرى . بىز ئاز كۈندە كۈتۈۋالىدىغان رۇسىيە ھەربىي ئەلچىلەر ئۆمىكى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ قالسا ، ياكى سۇرۇشتۇرۇپ قالسا ، قانداق بولار . بىز رۇسىيە تەرەپكە قويىدىغان تەلەپلىرىمىزنى ھەربىي ئەلچىلەر ئۆمىكىگە دېسەك بولىدۇ . مېنىڭچە ، بۇلارنى ئەتىلا ئۆز يولىغا سېلىۋېتەيلىمىكىن ، — دېدى زامانخان .

ياقۇپبەگ يېتىم بارمىقىغا سېلىۋالغان تاۋۇز ئۇرۇقىچىلىك مۆھرىنى يەنە بىر قولىنىڭ بارمىقى بىلەن چېكىپ ئولتۇراتتى. ئۇ بىرەر ئىش ئۈستىدە قارار چىقىرالماي بېشى قاتقاندا شۇنداق قىلاتتى. بۇنداق چاغدا ئۇنىڭ كۆزىگە كىرىۋېلىپ يېنىدا ئولتۇرۇۋېلىشقا بولمايتتى، يالغۇز قېلىشنى خالايتتى. زامانخان ئاستا چىقىپ كەتتى. ياقۇپبەگ ئۆزى ئېغىز ئاچمىغۇچە، «قانداق بولىدى» ياكى «قانداق قىلىمىز» دەپ سوراشقا بولمايتتى، بۇنداق قىلغانىنى بەك ئېغىر ئالاتتى.

چۈشتىن كېيىن بايانبەگ كېلىپ زامانخانغا ياقۇپبەگنىڭ ئۇنى ئۆزىنىڭ چېدىرىغا چاقىرتقانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى.

— دانىشمەن دېگەن دانىشمەن ـ دە، ھېلىمۇ ياخشى ۋاقتىدا كېپىسىز. ئەھرارنىڭ گېپىگە كىرىپ، ئۇلارنى: «نەدىن كەلگەن بولساڭ، شۇ يەرگە كېتىش» دەپ ئارقىسىغا قايتۇرۇۋەتكىلى تاس قاپتىمەن، — زامانخان چېدىرغا كىرىشىگە ياقۇپبەگ چوك بىر بالا ـ قازادىن قۇتۇلۇپ قالغاندەك كەيپى چاغ ھالەتتە سۆزلەپ كەتتى، — سىزنىڭچە بۇ ئىشنى قانداق بىر تەرەپ قىلساق بولار؟

— ئۇلار بۇگۈن يول تەييارلىقىنى قىلىۋالسۇن، ئەتە ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىنلا يولغا ماڭدۇرۇۋېتەيلى.

— بولىدۇ. بۇ ئىشنى ئۆزىڭىز ئورۇنلاشتۇرۇڭ. بولسا ئۇلارنى لوپ ـ كۆنچىگە ئۆزىڭىز بىر تۇركۇم ئادەملەر بىلەن ئاپىرىپ قويسىڭىز قانداق بولار؟

— جانابىڭىزنىڭ دېگىنىدەك قىلاي، — زامانخان ئىچىدە: «ئەمدى ئۇلارنىڭ ئامانلىقىغا تولۇق مەسئۇل بولغان قىياپەتكە كىرىۋالغىنىنى، ئەمدى كۆلدى. دەپ كۆلدى.

— مېنى تېخىچە زۇكامدىن ياخشى بولالماپتۇ دەپ قويارسىز، — دېدى سۆھبەتنىڭ ئاخىرىدا ياقۇپبەگ.

پرۇنىۋالىسكىيلار ئورنىدىن سەھەر تۇرۇپ كېتىشتى. بۇگۈن ئۇلار خۇشال، روھى كۆتۈرەڭگۈ ئىدى. ئەتىگەنلىك تاماققىچە ھەممە تەييارلىقلىرىنى تەق قىلىپ قويۇشتى. ئەتىگەنلىك تامىقى

خۇددى تۇنجى كۈنى چۈشلۈكىگە بەرگەن زىياپەت تامىقىدەك مول ، يەمسەن ، ياق بولدى .

— بۇلار بىزنى تۇرۇپلا چوڭ بىلىپ قالدىغۇ ، «بىر بالاسى بولمىسا ، قۇيرۇق ياتامدۇ تاشتا» دېگەندەك بىر ئىش بولۇپ قالمەسۇن يەنە ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

باشقىلار كۈلۈشۈپ تۇرغاندا ، چېدىرغا زامانخان كىردى .

— قېنى ، تەييار بولدۇڭلارمۇ ، ئاتلىنايلى .

پرۇنۇالىسكىي تەئەججۈپ بىلەن ئۇنىڭ كۆزىگە قاراپ دېدى :

— نەگە ئاتلىنىمىز ؟ !

زامانخان ھىجىيىپ تۇرۇپ ، پرۇنۇالىسكىيدىن :

— سىلەر نەگە بارماقچىدىڭلار ؟ — دەپ سورىدى .

— لوپقا ، لوپ كۆلىگە .

— مەنمۇ شۇ يەرگە ئاتلىنىشنى دەۋاتىمەن . مەن سىلەرنى لوپ ـ كۆنچىگىچە قوغداپ ئاپىرىپ قويۇپ يانىمەن .

— بىز چوڭ يول بىلەن ئەمەس ، كۆنچى دەرياسىنى ياقىلاپ ماڭساقمىكىن ، دەپ ئويلاشقان .

— بولىدۇ . سىلەر دېگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ، ماڭىدىغان يولۇڭلارنى ئۆزۈڭلار تاللىۋالساڭلار بولىدۇ ، بۇنىڭغا بىز ئارىلاشمايمىز .

زامانخاننىڭ گېپىنى ئاڭلاپ پرۇنۇالىسكىيلارنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى ، ھەرقايسىسى قول قولىغا تەگمەي ئۆز ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى . زامانخاننىڭ بۇيرۇشى بىلەن بىرنەچچە ئادەم كېلىپ ئۇلارنىڭ يۈك يىغىشتۇرۇش ، ئاتقا ئارتىشلىرىغا ياردەملەشتى . پرۇنۇالىسكىيلار زامانخاننىڭ نەچچە ئون كىشىلىك مۇھاپىزەت ئەترىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قوغدىلىپ ، توپتېرەك مەھەللىسىدىن كورلىنىڭ كونا شەھەر تەرەپكە كۆنچى دەرياسىنى ياقىلاپ ماڭغىلى يۇرۇپ كەتتى .

توپتېرەكلىكنىڭ نېرىقى چېتىدە ، يالغۇز بىر توپ قارا تېرەكلىك تۇرۇدە ، ئەھرارخان چۈشىن يەۋالغاندەك چىرايى ئۆمسە ، تاتار-

غان هالەتتە زامانخان باشلىق بىر توپ نۆكەر ئوتتۇرىسىدا دەبدەبە بىلەن كېتىۋاتقان پرۇسسىيالىقلارغا ئەلەملىك قاراپ تۇراتتى.

كورلىنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان كۆنچى دەرياسى ئەللىك مېتىرچە كەڭلىكتە بولۇپ، سۇ ئۇلۇغ، ئىتتىك ئاقاتتى. ئۇلار تار، ئاددىي ياغاچ كۆۋرۈكتىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈشتى. كونا شەھەر ئىچى ئايلاندۇرۇپ سېپىل بىلەن مۇداپىئەگە ئېلىنغان بولۇپ، تۆت تەرىپىدە تۆت قوۋۇق بار ئىدى. كۆۋرۈكنىڭ دەل ئۇدۇلىدىكى قوۋۇق شىمالغا — توپىخانىككە بارىدىغان يولدىكى قورغانغا قاراپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. لوپ — كۆنچىگە سېپىلنىڭ تۆۋەن دەرۋازىسىدىن چىقىپ مېڭىلاتتى. پرۇسسىيالار دەريا بىلەن سېپىل ئارىلىقىدىكى تار يول بىلەن غەربكە — قوشئېرىق تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

پرۇسسىيالىقلار كۆنچى دەرياسىنىڭ تارىم دەرياسى بىلەن پارالىلىل بولۇپ ئاققۇچە بولغان يۇقىرى ئېقىن ئەھۋالىنى، كېسىپ ياكى يانداپ ئۆتىدىغان يېرى - مەھەللە، ۋادىلارنى تەپسىلىي بولمىسىمۇ بىرقۇر ئىگىلەپ ماڭماق بولغانىدى. شۇڭا زامانخانىنىڭ ئادەملىرى ئىچىدىكى بۇ ئەتراپنى بىلىدىغان بىرنى ئۆزىگە ياندۇرۇلىپ، پات - پات بىرنېمىلەرنى سوراپ ماڭاتتى ۋە ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قاتتىق تاشلىق چوڭ بىر دەپتەرگە ئۆزى بىلىدىغان شەرتلىك بەلگىلەرنى قويۇاتتى، سىزاتتى، يازاتتى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئۆز ئىشىغا قانچىلىك بېرىلىدىغان ئەستايىدىللىقىنى قىياس قىلىشقا بولاتتى.

نىكولاي مىخايلوۋىچ پرۇسسىيە ئۆسمۈر چېغىدا تاغىسىنىڭ تەسىرىدە ئوۋچىلىققا قىزىقىپ قالغانىدى. بۇ ئۇنىڭ كېيىن سىبىرىيە ۋە ئاندىن موڭغۇلىيەگە قىلغان تەكشۈرۈش، ئېكسپېدىتسىيىلىرىگە

سىيىدە قۇشلارنى ، ھايۋانلارنى ئوۋلاپ ئەۋرىشكە يىغىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئويناغاندى .

ئۇ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا تارىخ ، جۇغراپىيىگە قىزىقىپ قالىدۇ . ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇغاندىمۇ ھەربىي ئىشلار بىلىملىرىگە قىزىقماي ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تارىخ ، جۇغراپىيىگە بېرىلىپ ، شۇنىڭغا دائىر كىتابلارنىلا ئوقۇيدۇ . سىمىنوف ۋە باشقا ئىكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ئىكسپېدىتسىيىگە دائىر كىتاب ـ خاتىرىلىرىنى ئوقۇپ ، بۇ ساھەگە ئىشتىياق باغلاپ قالىدۇ . كېيىنچە چوقان ۋەلىخانوفنىڭ «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى» ۋە باشقا ماتېرىياللاردىن لوپ كۆلى ، تەكلىماكان توغرۇلۇق ئانچە ـ مۇنچە ئۇچۇرغا ئىگە بولىدۇ ـ دە ، رېۋايەتتە تەرىپلىنىدىغاندەك بۇ سىرلىق ماكانغا قىزىقىپلا قالىدۇ . مۇشۇ ماكانغا دائىر قەدىمكى ۋە كېيىنكىلەرنىڭ كىتابلىرىنى يىغىدۇ ، ئوقۇيدۇ . ئۇ ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسىنىڭ تەكلىماكان تەسۋىرلەنگەن قىسمىنى نەچچە قېتىم ئوقۇغىنىنى ئۆزىمۇ ئېيتىپ بېرەلمەس .

پرژېۋالىسكىي بىر كۈنى بازار ئارىلاپ يۈرۈپ ، كونا بۇيۇملار-نى ساتىدىغان بىر يايمىچى ئالدىدا مۇقاۋىسىغا چوڭ قىلىپ «جۇغراپىيە» دەپ يېزىلغان بىر كونا كىتابنى كۆرۈپ قالىدۇ ـ دە ، ئۇنىڭ ئىچىدە نېمە دېيىلگىنىنى سوراپمۇ تۇرماي «جۇغراپىيە» دېيىلگىنىگىلا قىزىقىپ ، كىتابنى باھا تالاشماي يايمىچىنىڭ دېگىنىنى بېرىپ سېتىۋالىدۇ . بۇ ، قەدىمكى يۇنان ئالىمى پتولېمېنىڭ مەشھۇر كىتابى ئىدى . ئۇ ياتقىغا كېلىدۇ ـ دە ، كىتابنى ئوقۇشقا كىرىشىپ كېتىدۇ . كىتاب ئىچىدە ئۇنىڭغا «ئويغارداس دەريا-سى» ، «ئويغارلار» دېگەن ئىسىم ئۇچرايدۇ . دۇنيانىڭ تەپسىلىي خەرىتىسىنى ئېچىپ قارايدۇ ، ئەمما خەرىتىدىن «ئويغارداس» دەپ ئاتالمىغان دەريانى زادى ئۇچراتمايدۇ . «ئويغارداس دەريا-سى ، قانداق دەريا ؟» پرژېۋالىسكىي ئۆزىدىن سورايدۇ .

ئۇ ئۆزىنىڭ سوئالىغا جاۋاب تېپىش ئۈچۈن يەنە كىتابلارغا

مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئۇ بىر خاتىرىدىن ئەنگلىيە ئالىمى ھېنرى ژيولىنىڭ «ئويغارداس دەريا‌سى تارىم دەريا‌سىنى، بۇ دەريا ۋادىسى‌دىكى قەدىمكى خەلق ئويغارلار بولسا، دەل ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ» دېگەن ئۇزۇندىسىنى كۆرۈپ قالىدۇ. پرژىۋالىسكىي گۆھەر تېپىۋالغاندەك ئۆزىگە ئۆزى پىچىرلاپ دەيدۇ: «ئويغارداس دەريا‌سى — تارىم دەريا‌سى، ئويغارلار — ئۇيغۇرلار!»

ئۇ يەنە يەر شارىنىڭ تەپسىلىي خەرىتىسىگە قايتا - قايتا سىنچىلاپ قاراپ شۇنى سەزدىكى، يەر شارىنىڭ كۆپ جايلىرى تەكشۈرۈلۈپ خەرىتىسى سىزىلغان بولسىمۇ، يەنە بەزى، ئايرىم جايلارنىڭ، ئالايلۇق شىنجاڭنىڭ تەكلىماكان قىسمى، تارىم دەريا‌سى بىلەن لوپ كۆلىنىڭ ئورنى ھەرقايسى جايلارنىڭ خەرىتىلىرىدە ھەر خىل كۆرسىتىلگەنىدى. جۇڭگو خەرىتىلىرى بىلەن باشقا دۆلەتلەر باسقان خەرىتىلەردە پەرق خېلى بار ئىدى.

ئۇ ئويغارداس دەريا‌سىنى، ئويغارلار ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتىنى، بولۇپمۇ لوپ كۆلىنى تەكشۈرۈپ، دۇنيا جۇغراپىيەشۇناسلىقى بۇ ئېنىقسىز رايونىنى جۇغراپىيە نۇقتىسىدىن ئېنىقلاپ دەلىللەپ چىقىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

بۇگۈن كۆنچى دەريا‌سىنى بويلاپ قىلغان بۇ سەپىرى، ئۇنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسى بولۇپ، تارىم — تەكلىماكانغا قىلىۋاتقان تۇنجى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

پرژىۋالىسكىي شەھەر سىپىدىلىدىن ئازراق ئۇزىغاندىن كېيىنلا، بۇلۇتلۇق ئاسمانداەك ئېچىلماي كېلىۋاتقان كۆڭلى ئاپتاپلىق كۈندەك پاللىدە ئېچىلىپ كەتتى. ئۇ ئەمدى ئۆزلىرىنى چېلىۋېرىلەرنىڭ قورشاۋ - بەندىتىدىن قۇتۇلغىنىغا، راستىنلا تەكلىماكانغا كېتىۋاتقىنىغا ھەقىقىي ئىشەنگەنىدى. زامانخانىنىڭ پرژىۋالىسكىيغا ياندىشىپ كېتىۋاتقان ھەمراھى ئوبۇل ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلگەندەك، ھەربىر مەھەللە، دەريانىڭ ھەربىر دوقمۇشلىرىغىچە تەپسى-

لمي تونۇشتۇرۇپ مېڭىۋاتاتتى . پروزىۋالىسكىي ئۇنىڭ ئاغزىدىن : «باشئەگىم دەريا سى» ، «كۆنچى مەھەللىسى» ، «ئاپاق خوجام ما- زىرى» دېگەن سۆزلەرنى ئاڭلاپ ، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنبەسىگە قىزد- قىپ قالدى .

سېپىلنىڭ جەنۇبقا بۇرالغان توقسان گرادۇسلۇق دوقمۇشىدە- كى نۇقتىسىدىن ئۆتۈپلا كۆن ، چەم پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان كا- سىپلار مەھەللىسىگە كەلگەندە ، ئوبۇلدىن مەھەللىنىڭ «كۆنچى مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئېكسپېدىتسىيە- چىلىك كەسپىي نۇقتىسىدىن بۇ ئىسىمغا قىزىقىپ قالدى . ئوبۇل- نىڭ ئېيتىشىچە ، دەريا باشئەگىم جىلغىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدىن بۇ تەرىپىدىكى توپتېرەك ئەتراپىغا كەلگۈچە باشئەگىم دەريا سى دەپ ئاتىلىدىكەن . ئۇنىڭ تۆۋىنىدىن باشلاپ «كۆنچى دەريا سى» دەپ ئاتالسا ، ئۇنداقتا دەريا نامى مەھەللىگە سىڭگەنمۇ ياكى مەھەللە نامى دەريا غا ئۆتكەنمۇ ؟ پرزىۋالىسكىي ئاتتىن چۈشۈپ ، تاشلىۋېتىلگەن ئىسلاش ئوچاقلىرىنى ، بەزى كونا ئۆيلەرنىڭ ياغاچ ، كېسەكلىرىنى تۇتۇپ كۆرۈپ ، ئۇزاق يىل ئىشلىتىلىپ ئىسقا تويۇنۇپ ۋە پىشىپ چويۇندەك قاتتىق بولۇپ كەتكەن ئىسلاش ئوچاقلىرىنىڭ مورىسىغا قاراپ ، بۇ مەھەللىنىڭ خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈردى . بىرەر جاي ، بىرەر نەرسىنىڭ نامى مۇنداقلا قويۇ- لۇپ قالمايدۇ . ئۇنىڭ مەلۇم سەۋەب ، ئاساسى بولىدۇ . «ئىسمى - جىسمىغا لايىق» دېگەن مۇشۇ . مەھەللىگە مەخسۇس شۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارلا ئورۇنلاشقانلىقى ئۈچۈن مەھەللە كەسىپ نامى بىلەن «كۆنچى مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىپتۇ . دەرياچۇ ؟ پرزىۋالىسكىي ئۆزىنىڭ سوئالىغا ئۆزى جاۋاب بەردى : دەريا مۇشۇ مەھەللىنى يانداپ ئاققاچقا ، مەھەللە نامى دەريا غا سى- ڭىپ «كۆنچى دەريا سى» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان . پرزىۋالىسكىي ئۆز خۇلاسىسىدىن سۆيۈنۈپ خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازدى : كۆن- چى دەريا سىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى كۆنچى مەھەللىسى ، ئۇنىڭ

يۇقىرىسى باشئەگىم دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەن كۆنچى دەرياسى-
نى تەكشۈرۈشۈمنى تەلىيىم ئوڭدىن كېلىپ ، دەل ئۇنىڭ باشلى-
نىش نۇقتىسىدىن ، دولان تۇغدىن① باشلاشقا مۇيەسسەر بولدۇم .
— «ئاپاق خوجا مازىرى» دېگەن نام قانداق پەيدا بولۇپ
قالغان؟ — پرۇفېسسور ئوبۇلدىن سورىدى . ئاپاق خوجا مازىر-
نىڭ قەشقەردە ئىكەنلىكىنى ئۇ بىلەتتى .
ئوبۇل كورلىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولغاچقا ، كورلىنىڭ
بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە بىلەتتى . ئوۋچى ئاتىسىغا ئەگىشىپ كۆپ
يەرلەرگە بارغان ، ئاتىسىدىن ھەم باشقىلاردىنمۇ ھېكايە - چۆچەك ،
رىۋايەتلەرنى جىق ئاڭلىغان . تولا ئاڭلاپ قۇلىقى ، ئۆزىمۇ ئېيتىپ
ئاغزى گەپكە پىشىپ كەتكەنىدى . شۇڭا كىشىلەر ئۇنى : «ئوبۇل
گەپچى» مۇ دەيتتى .
— ئاتىلىق غازى سوپى - ئىشانلارغا بەك ئىخلاسمەن بولغاچ-
قا ، ھەر قېتىم كورلىغا كەلگەندە ئۆزى بىلەن بىللە يۈزدەك
سوپى - ئىشاننى ئەگەشتۇرۇپ كېلىدۇ . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ ئىستىقا-
مەت قىلىشىغا بىر مازار ياستىپ ، ئۇنىڭغا «ئاپاق خوجام مازىرى»
دەپ نام قويۇپ بەرگەنىدى ، — دېدى ئوبۇل .
— كورلا دېگەن نامچۇ؟ بۇ سۆز يەككە تۇرغاندا ، مەنىسى
باشقىچە ئىكەن ، بۇ نام قانداق قويۇلۇپ قالغان بولغىيدى؟
— كورلا دېگەن سۆزمۇ؟ — ئوبۇل باشقىچە بىر ئىپادىدە
كۈلۈپ قويدى ، — بۇ نامنىڭ قويۇلۇپ قېلىشىمۇ ئاپاق خوجا بىلەن
مۇناسىۋەتلىك ئىكەن ، — ئۇ گېپىگە رىۋايەت تۇسى بېرىپ بايان
قىلىشقا باشلىدى ، — چوڭلارنىڭ ئېيتىشىچە ، يۇرتىمىزنىڭ ئىس-
مى ئەسلىي «كويلا» دەپ ئاتىلاتتىكەن . باشئەگىم دەرياسى تاغ

① مانجۇ ھاكىمىيىتى 1750 - يىللاردا خوجىلار يېغىلىقىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن ، كورلىغا جەنۇبىي شىنجاڭدىن بىر تۈركۈم دولانلىقلارنى كۆچۈرۈپ ئەكېلىپ قوشئېرىق تەرەپلەرگە ئورۇنلاشتۇ-
رۇپ ، ئۇلارغا كۆنچى مەھەللىسىنىڭ سەل تۆۋىنىدىن ، دەريادىن باشلاپ ئېلىپ تۇغ باغلىغان ، ئۆستەڭ
قوشئېرىق ئۆستىگى ، دولان ئۆستىگى دەپمۇ ئاتالغان . ئۆستەڭگە سۇ ئالغان تۇغ «دولان تۇغ» دەپ
ئاتىلىدىغان بولغان .

ئېغىزىدىن چىققاندا ، پەسكە خۇددى سۇ تۆگمەننىڭ نوسىدىن ئاققاندەك شىددەت بىلەن ئىنتايىن تېز ئاقىدۇ . مۇشۇنىڭغا قاراپ كويلا[1] دەپ ئاتاپتىكەن . ئاپاق خوجا كورلىغا كەلگەندە ، ئۆزىنى «مەن سەئىد ئەۋلادى ئەۋلىيا خوجا[2]» دەپ تولا ماختىنىپتۇ . كورلىنىڭ ئىشان ـ خوجا ، سوپىلارغا ئانچە ۋاي دەپ كەتمەيدىغان موللا ـ مۇتىۋەللىلىرى ئۇنىڭ ئەۋلىيالىقىدىن گۇمانلىنىپ سىناپ كۆرمەك بولۇشۇپتۇ . بىر كۈنى ئۇنى مېھمانغا چاقىرىپ ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن تۆردە ئولتۇرغۇزۇپ ، ئالدىغا چوڭ ـ چوڭ بىرنەچچە پارچە گۆش بېسىلغان پولۇ ئەكىلىپ ، ئۇنى ئاشقا قول سوزۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىپتۇ . ئاپاق خوجا گۆشكە قاراپ خىيال باسقاندەك ئولتۇرۇپ كېتىپ : «يا خۇدانىڭ جانىۋارى !» دەپ ئاش ئۈستىدىكى گۆشنى شۇنداق بىر سىلاپتىكەن ، بىر پارچە گۆش شۇئان مۇشۇككە ئايلىنىپ ، مىياۋلىغىنىچە يۈگۈرۈپ ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ . ئاپاق خوجا : «مەندەك بىر سەئىد ئەۋلادى پىر ـ ئەۋلىيانى تونۇشمىدىڭ ، شەك كەلتۈرۈشتۇڭ ، كۆزلىرىڭ كور ئىكەن ، يۈرتۇڭ كويلا ئەمەس ، يۈرتۇڭمۇ ، ئۆزلىرىڭمۇ كورلا ئىكەنسىلەر » دەپتۇ ـ دە ، ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يۇرتنىڭ ئىسمى كورلا بولۇپ قالغانىكەن ، — ئوبۇل گېپىنى تۈگىتىپ خىجىل بولۇۋاتقان سىياقتا پرۇفېسسىغا قارى .

پرۇفېسسور بېشىنى ئىرغىتىپ كۈلۈپ كېتىپ :

— قىزىق گەپ ئىكەن . مەن سېنىڭ گېپىڭدىكى ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلىيالىق قىلىپ گۆشنى مۇشۇككە ئايلاندۇرۇۋەتكىنىگە

---

① كويلا — تۆگمەننىڭ نوسىدىن سۇ چۈشىدىغان چاقپەلەك ئاستىدىكى يەر «كويلا» دېيىلىدۇ .

② ئاپاق خوجا (ئىسمى ھىدايىتۇللا) مەختۇم ئەزەم (ئەسلى ئىسمى خوجا ئەھمەد بىننى سەئىد جالالىدىن كاسانى)نىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەت ئىمىننىڭ نەۋرىسى ، يەنى خوجا يۈسۈپنىڭ بالىسى ، 1624 ـ يىلى تۇغۇلغان . ئۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمايىل خاننى ئاغدۇرۇۋېتىپ ئورنىغا ئۆزى «خان خوجا» بولۇش مەقسىتىدە ، 1677 ـ يىلى تىبەت لىخاسادىكى ئاۋاڭ لوساڭ جاسۇ ئىسىملىك 5 ـ دالاي لامانىڭ ئالدىغا ياردەم سوراپ بارغان . دالاي لاما تەخىرسىزلىك بىلەن جۇڭغارىيە خانى غالدانغا ئېلىپ بار ، دەپ قولىغا خەت تۇتقۇزغان . غالدان مەكتۇپنى كۆرۈپلا ، پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي سەئىدىيە خانلىقىغا ئەسكەر تارتىپ ، بۇ خانلىقنى مۇنقەرز قىلغان . ئاپاق خوجا قەشقەر ـ يەركەنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغان .

ئەمەس ، ئۇنىڭ ئەۋلىيالىقىغا گۇمانىي قاراپ سىناپ بېقىشقا جۈر-
ئەت قىلغان يۈرتلۇقلىرىڭغا قايىل بولۇپ قىزىقىۋاتىمەن . يارايسە-
لەر ، «مەن ئەۋلىيا» دەپ قويسا ، قارىقويۇق ئىشىنىپ ، ئەگىشە-
ۋەرمەي ، سىناپ بېقىش كېرەك ، — دېدى .
— ئەگەر ئۇنىڭ قولىدىن گۆشنى تىرىك جانغا ئايلاندۇرۇۋې-
تىدىغان كارامەت كېلىدىغان بولسا ، ئۆز تائىپىسىنى يوقىتىپ
بېرىشكە باشقىلاردىن مەدەت تىلەپ يۈرمەستى ، — دېدى ئىۋان
كوزمىچ .
ئوبۇل چۆچۈگەندەك ئىتتىك ئىۋانغا ، ئاندىن ئالاقزادە بولۇپ
ئەتراپقا ، زامانخانغا قارىدى . ئۇ قورقۇپ جىددىيلىشىپ قالغانىدى .
زامانخان سەل نېرىدا مەھرەملىرى ئارىسىدا ئۆز پارىڭى بىلەن
ئىدى . ئۇزايىدىن ئىۋاننىڭ گېپىنى ئاڭلىمىغانىدى .
پرۇنۋالىسكىي ئىۋان كوزمىچقا ئاچچىق ئالايدى ۋە جىددىي
قىلىپ :
— ئاغزىمغا كەلدى دەپ كاپشۇەرمە ، ئۆزۈڭ نەدە تۇرۇۋاتە-
سەن ، — دېدى .
ئىۋان «ئاپىلا» دېگەنىنى قىلىپ ، ئاغزىنى ئالىقىنى
بىلەن ئەتتى...
دەريا تۆۋەن قوشئېرىققىچە ئۇدۇل غەربكە قاراپ ئېقىپ ،
ئاندىن توقسان گرادۇس سولغا بۇرۇلۇپ جەنۇبقا قاراپ ئاقاتتى .
دەريا بىردىنلا بەزىدە يېيىلىپ ، بەزىدە يىغىلىپ ئېقىن ھاسىل
قىلاتتى . خېلى يىراقتا پارچە - پارچە كىچىك كۆللەر قۇياش نۇرىدا
يالتىراپ كۆرۈنەتتى .
— بۇ يەرنى بوتاكۆل دەيدۇ ، — دېدى بايا تىن زۇۋان سۆز-
مەي ، خىيالچان ئادەمدەك شۇكلەپ قالغان ئوبۇل ، پرۇنۋالىسكىي
ياندۇرمىلاپ سورىغاندەك كېيىن زورىغا ئېغىز ئېچىپ ، — بۇ
كۆللەر ئارىسىدىكى بىر كۆلنىڭ شەكلى تۆگىگىلا ئوخشايدۇ . ئۇ
ھەممىدىن كىچىك بولغاچقا ، تۆگىنىڭ بوتىلىقىغا ئوخشىتىپ ،
كىشىلەر ئۇنى بوتاكۆل دەپ ئاتاشقان . كېيىنچە بوتاكۆل مۇشۇ

ئەتراپنىڭ نامى بولۇپ قالغان.

بوتاكۆلدىن ئۆتۈپ پۇخۇيغا كەلگەندە، دەريا شەرقە بۇرۇلۇپ ئاقاتتى. مۇشۇ بۇرۇلۇشتىن باشلاپ دەريا بىرنەچچە تارامغا بۆلۈ-نۇش بىلەن يەنە بۇ تاراملار ئۆزئارا كېسىشىپ ـ كىرىشىپ ئاققان-دەك ئەگرى ـ بۇگرى ئەگىلىپ ئاجايىپ مۇرەككەپ ئېقىن ھالىتى-نى شەكىللەندۇرگەنىدى.

پرزىۋالسكىي ئېگىز بىر دۆڭگە چىقىپ ئات ئۈستىدە تۇرۇپ بىر كۆزلۈك دۇربۇن بىلەن قاراپ:

— پاھ، قايسى ئەگىم ـ دوقمۇش قايسى تارماق ئېقىنلىك، بىلگىلى بولمايدىغانلا ئاجايىپ مۇرەككەپ ئېقىن مەنزىرىسىغۇ بۇ، — دېدى ۋە دەپتىرىگە بىرنېمىلەرنى يازدى، سىز-دى، — ئوبۇل، — ئۇ دۆڭدىن چۈشۈپ كېلىۋېتىپ سورىدى، — بۇ يەرنىڭ ناملىنىشىمۇ قويۇلۇپ قېلىش جەريانى باردۇ؟

ئوبۇل ئۆزىنىڭ پاراڭچىلىقىدىن، ئۇنىڭ گېپىدىن چۆچۈپ ئالاقزادىلىككە چۈشۈپ قالغىنىنى، قورققىنىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك ھېكايە سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇ پرزىۋالسكىينىڭ مۇشۇنداق سۆز-لەرگە قىزىقىدىغانلىقىنى بىلىپ قالغانىدى.

— بۇرۇن بۇ يەردە، — ئوبۇل گېپىنى باشلىدى، — ئۇششاق كۆل، سازلىقلار كۆپ بولۇپ، ھەر خىل قۇشلارنىڭ ماكانى ئىكەن-دۇق. شۇ قۇشلار ئىچىدە بۇركۇتكە ئوخشايدىغان «پۇخۇي» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئالغۇر قۇش بار ئىكەن. بۇنىڭدىن ئوتتۇز يىللار ئىلگىرى ئېلى ئىسىملىك قۇش ئوۋلايدىغان بىر ئادەم پۇخۇي دېگەن قۇشنى تۇتۇۋېلىپ، قۇشلارنى ئېلىشقا ئۆگىتىپتۇ. كىشىلەر ئۇ ئادەمنى ئېلى پۇخۇي دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ. كېيىن بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى تاشلىنىپ قېلىپ، ھېلىقى قۇشنىڭ ئىسمى مۇشۇ يەرنىڭ نامى بولۇپ «پۇخۇي» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

— سەن جىق نەرسىنى بىلىدىكەنسەن. ئەگەر لوپ دالىسىنى-مۇ مۇشۇنداق بىلىدىغان بولساڭ، زامانخانغا دەپ سېنى گۇرۇپپە-مىزغا قوشۇۋالساق بوپتىكەن.

— مەن بۇ تەرەپتە قومۇشقوتان ، قارىياڭاقلارغىچىلا بارغان ، ئۇنىڭ نېرىسىغا ئۆتۈپ باقمىدىم ، بىلمەيمەن . قارىياڭاقتىن ئۆتـسىلا لوپقا كىرىپ كېتىدۇ . ئاڭلىشىمچە ، دەريا لوپ تەۋەسىگە ئۆتكەندە بىر ئېقىنغا يىغىلىدىكەن . سۇ ئورنى بەك پەس ، ئىككى قېشى ھەم تىك ، ھەم ياردەك ناھايىتى ئېگىزمىش . قارىياڭاق دېگەن يەردە دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈۋالمىسا ، كۆنچىدىنمۇ ئۆتۈپ تاكى ئاقسۇيغا بارغۇچە ئارىلىقتا دەريادىن ئۆتكۈدەك كېچىك يوقمىش .

— ئۇ تەرەپكە ئۆتۈۋېلىش كېرەك ، — دېدى پرۇفېسسور ئۆزىگە ئۆزى سۆزلەۋاتقاندەك ، قولىدىكى خەرىتىگە قاراپ تۇرۇپ ، — ئۇ تەرەپكە ئۆتۈۋالمىغاندا لوپ دالىسىغا — تەكلىماكانغا ئېچكىرىلەپ كىرگىلى بولمايدۇ .

8

ئېكسپېدىتسىيىچىلەر كۈن پېتىشقا ئاز قالغاندا قارىياڭاققا كەلدى ، ئەمدى بىر كېچىك تېپىپ ئۇ تەرەپكە ئۆتۈۋېلىش كېرەك . پرۇفېسسور مۇشۇنىڭغا ئالدىرايتتى . لېكىن ، بۇلارنىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل بولغان زامانخان بولسا ، ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوقتەك ھازىرغىچە بىرەر تەكلىپ بېرىپ باقمىدى ياكى بىرەر ئىشقا ئارىلىشىپ باقمىدى . مانا ھازىر دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتەمدۇ ، بۇ قېتىمدا قونۇپ قالامدۇ ، كارى يوقتەك ئىدى .

«ئۇ بىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ مېڭىۋاتامدۇ ، نازارەت قىلىپ مۇ ؟ — پرۇفېسسور ئويلاپ قالدى ، — مۇھاپىزەت قىلىۋاتىدۇ دېسەك ، بۇ يەرگىچە بىرەر خەتەر تۇغۇل كىچىككىنە كاشىلىغىمۇ ئۇچرىمىدۇق ، بۇنچىۋالا ئادەم بىلەن قوغداپ مېڭىشنىڭ ھاجىتىمۇ يوقكەن . نازارەت قىلىۋاتامدىكىن دېسە...» ئوبۇل پرۇفېسسىرنىڭ خىيالىنى ئۈزۈۋەتتى .

— ماۋۇ كېچىكتىن ئۆتسە بولمىدىغاندەك قىلمدۇ .
پرۇنۇالىسكىي بىلەن ئىۋان كوزمىچ ئوبۇل كۆرسەتكەن جايغا كەلدى . ئېقىننىڭ قىنى ئانچە كەڭ بولمىسىمۇ ، ئېقىنغىچە بولغان ئارىلىق ئارىلىق يېكەن ئارىلاش پىچانلىق ، سازلىق ئىدى .
— پېتىپ قالدىغان ئىش بولماس ـ هە ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .
— بىزغۇ تۆتلا ئادەم ، مېنى دېسەڭلار ، مەن سىبىرىيەنىڭ هەر ـ هەر سازلىقلىرىدىن ئۆتكەن ، بۇ يەردىنمۇ ئۆتۈپ كېتەرمىز . ئەمما زامانخاننىڭ قىرىقتا يېقىن ئادىمى قانداق قىلىدىكىن ، — پرۇنۇالىسكىي شۇنداق دەپلا زامانخاننىڭ يېنىغا كەتتى .
— ... بىز ياقۇپبەگنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلىمىز . بىز بۇلار تاكى لوپ كۆلى تەرەپكە كەتكۈچە بىللە ماڭمىز ، مېنىڭ دېگىنىمدەك قىلىڭلار ... — زامانخاننىڭ بۇ گەپلىرىنى پرۇنۇالىسكىي ئاڭلاپ قالدى . ئۇ ئۇ تەرەپكە قاراپ گەپ قىلىۋاتقان بولغاچقا ، پرۇنۇالىسكىينىڭ يېقىنلاپ قالغىنىنى كۆرمىگەنىدى . بىر مەھرەم ئۇنىڭغا :
— هېلىقى ئورۇس ... — دەپ بېشى بىلەن ئىشارە قىلدى .
ئۇ ئۆز تىلىدا ئۇيغۇرچە گەپ قىلغاچقا ، ئۇنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى پرۇنۇالىسكىي بىلمىدى . زامانخان كەينىگە ئۆرۈلۈپ :
— هە ، بىرەر ئىش بولدىمۇ ؟ — دەپ سورىدى . ئۇنىڭ چىرايىدا خۇدۇكسىرىگەندەك بىر خىل ئالامەت ئىپادىلەنگەندەك قىلاتتى .
— بۇ يەردە بىر سازلىق كېچىك بار ئىكەن . بىز مۇشۇ يەردىن ئۇ قاتقا ئۆتۈپ كەتمەك بولۇۋاتىمىز . سىلەر قانداق قىلىسىلەر ؟ — پرۇنۇالىسكىي هېچ گەپ ئاڭلىمىغاندەك قىياپەتتە زامانخاندىن سورىدى .
— ئۇ قاتقا ئۆتەمسىلەر ؟
— كۈن پاتقۇچىلىك ئۆتۈپ كېتەيلى دەۋاتىمىز . بۇنىڭ تۆۋەنگە قالساق سۇ ئورنى پەس ، دەريا چوڭقۇر ، ئىككى قاش تىك

ئېگىز ، ئۆتكىلى بولمىغۇدەك .
— بوپتۇ ، ئۆتسەك ئۆتەيلى .

زامانخاننىڭ سازلىقنى كۆرمەي تۇرۇپ بۇنداق ئۇزۇپ جاۋاب بەرگىنىدىن پرۇنۇالىسكىي ئەجەبلىنىپ قالدى . «بۇ نېمە قىلماقچىدۇ ؟ »

پرۇنۇالىسكىي سازلىقتىن ئۆتۈشتە تەجرىبىلىك ئىدى . ئادەملىرىگە بىرەر غۇلاچ ياغاچ ئېلىۋېلىپ ، ئاتلىرىنى يېتىلەپ ، ياغاچىنى سازلىققا سانجىپ بېقىپ ، سەللا بوش بولسا ماڭماي ، باشقا يەردە مېڭىشنى تاپىلىدى . بۇ يەردە ئاتلىق ئادەملەرنىمۇ ئېگىز يۇلغۇنلار جىق ئىدى .

پرۇنۇالىسكىيلار ئۆزلىرى مەسئۇل بولغان ئاتلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى قاتارلىشىپ ماڭدى . زامانخاننىڭ ئادەملىرى بولسا ئېتىدىنمۇ چۈشمەي ئۇدۇل كەلگەن يەر بىلەن كالا پادىسىدەك مېڭىشتى . بۇلارنىڭ تەلىيىگە ئۇ قاتتىقى سازلىققا بارغۇچە ھېچ ئىش ئۆتمىدى ، بەلكى زامانخاننىڭ ئون بەشتەك ئادىمى ئېتى بىلەن سۇنى شالاپلاتقىنچە تېز - تېز مېڭىپ سازلىقتىنمۇ ئۆتۈپ كەتتى . پرۇنۇالىسكىيلار ئېھتىيات بىلەن مېڭىپ دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىشىگە ، زامانخاننىڭ ئۇ قاتتىقى سازلىققا يېقىنلىشىپ قالغان بىر توپ ئادەملىرى ئارىسىدا : «ئۇنداق قىل... بۇنداق قىل... چاتاق بولدى... » دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازلار ئاڭلاندى .

پرۇنۇالىسكىي بىر كېلىشىمسىلىكنىڭ يۈز بەرگىنىنى سېزىپ ، سەن بېرىپ باق ، دېگەندەك قىلىپ ئىۋان كوزمىچقا ئىشارەت قىلدى . ئىۋان ئېتىنىڭ چۈلۋۇرنى پرۇنۇالىسكىيغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، تۇرمەكلەپ ئېگەرگە ئارتىپ قويغان ئارغامچىنى مۇرىسىگە سالدى - دە ، ھېلىقى تەرەپكە ئىتتىك مېڭىپ كەتتى . سۇ چوڭقۇر ئەمەس ئىدى ، ئادەمنىڭ كىندىكىدىن سەل ئاشاتتى . ئىۋان كوزمىچ كېلىپ كۆردىكى ، ئۇچ ئات پاتقاققا ئېگەرگىچە پاتقان ھالدا پۇشۇلداپ تۇراتتى . يېقىن كەلسەك بىزمۇ پېتىپ

قالمىز دەپ قورقۇشتىمۇ ، بىر توپ ئاتلىق مەھرەملەر يىراقتا چۆرىدىشىپ تۇرۇپ ۋارقىرىشاتتى . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا زامانخانمۇ بار ئىدى .

— ئاۋۇلار ئېتىدىن چۈشسۇن ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ زامانخانغا ، ئېتى شۇ دەرىجىدە سازلىققا پېتىپ تۇرسىمۇ ئېتىدىن چۈشمەي تۇرغان مەھرەملەرنى كۆرسىتىپ .

زاماندخان ئەمدى ئەقىلىنى تاپقاندەك بولۇپ ، ھېلىقىلارغا قاراپ :

— ئاتتىن چۈشۈش ! — دەپ ۋارقىرىدى .

ھېلىقىلار ئاتلىرىدىن چۈشتى . ئاتلار ئۈستىدىن بېسىپ تۇرغان ئېغىر بىر يۈكنىڭ يوقالغىنىدىن يېنىكلىك سەزگەن چېغى ، بايىقى ئېغىر پۇشۇلداشلىرى سەل بوشىدى .

ھېلىقى ئۇچ مەھرەم نېمە قىلارىنى بىلمەي ، باشقىلاردىن ياردەم تىلىگەندەك ئەتراپىغا قاراپ تۇراتتى .

ئىۋان كوزمىچ ئىچىدە : «نان قېپى لەقۋالار» دېدى ـ دە ، ئالدىدا تۇرغان ئاتنىڭ يېنىغا كېلىپ مەھرەمنىڭ قولىدىن چۇلۇۋۇرىنى ئالدى ، ئاتنىڭ بېشىنى سىلىدى ، ساغرىسىغا ئىككىنى شاپىلاقلاپ قويۇپ يان تەرەپكە تارتتى . ئات ئىككى قېتىم يۇلقۇنۇۋىدى ، ئالدى ئىككى پۇتى پانقاقتىن چىقتى . بىرئاز تۇرۇۋېلىپ ئاتنىڭ بېشىنى سىلاپ قويۇپ تارتىۋىدى ، ئالدى پۇتىنى پېتىقتىن چىقىرىۋالغان ئات ئانچە كۆچمەيلا ئارقا پۇتلىرىنىمۇ پېتىقتىن چىقىرىۋالدى .

ئىۋان كوزمىچ زامانخانغا قاراپ بىرنېمىلەرنى دەپ قويۇپ ، ئۆز ئادەملىرى تەرەپكە ماڭدى . بۇ چاغدا ئۇلار سازلىقتىن ئۆتۈپ قۇرۇقلۇققا چىقىپ بولغانىدى . زامانخان ئىۋان كوزمىچنىڭ گېپىنى ئۆزىنىڭ قىلىپ ، مەھرەملىرىگە :

— پانقاقتا پېتىپ قالغان ئاتنى بايىقىدەك قىلىپ چىقىرىڭلار ، قالغان ھەممىڭلارمۇ ئاتتىن چۈشۈپ ، ئۇلار ماڭغان يەر بىلەن مېڭىڭلار ! — دەپ پەرمان قىلدى...

ئۇچ ئاتنىڭ ئازراق ئاۋارىچىلىك كەلتۈرگىنىدىن باشقا ھېچ-
قانداق ئىش بولمىدى . ئادەم ، ئاتلارنىڭ ھەممىسى ئامان - ئېسەن
ئۆتۈپ بولدى . بۇ چاغدا قۇياش بىر كۈنلۈك يۈرۈشىنى تاماملاپ ،
ئۇپۇق ئارقىسىدىكى تۆشكىگە يانپاشلاش ئالدىدا تۇراتتى . ھەرقاي-
سى تەرەپ ئۆزلىرى بىر توپ بولۇپ چۆرىدىشىپ ئولتۇرۇپ ئېلد-
ۋالغان تەييار يېمەكلىكلىرى بىلەن تاماقلىنىشقا باشلىدى . زا-
مانخانلار لوپ - كۆنچىگە بېرىپ - كېلىشكە يەتكۈدەك توقاچ ،
ئازراقتىن پىششىق گۆش ۋە قۇرۇتۇلغان ئىرىمچىك ئېلىۋېلىشقانى-
دى . زامانخان ناۋايلارغا دەپ پرزىۋالسكىيلار ئۈچۈن توقاچتىن
كۆپرەك تەييارلىتىپ قويغانىدى ، ھەممىسى توقاچنى سۇغا چىلاپ
يېيىشتى . پرزىۋالسكىيلار توقاچنى سوغۇق سۇغا چىلاپ يېيىشنى
تۈنجى قېتىم كۆرۈۋاتقان بولغاچقا ، توقاچنى بەكرەك يۇمشىغاي
دەپ سۇغا ئۇزاقراق چىلاپ تۇرۇۋىدى ، ياغلىق توقاچ سۇدا «ۋىزۋ-
دە» ئېرىپ كېتىپ ، قولىدا توقاچنىڭ سۇغا چىلاشمىغان ئازراق
قىسمىلا قالدى . بۇنىڭغا ئابدۇللا كۈلۈپ كېتىۋىدى ، ناننىمۇ ئوڭ-
شاپ يېيىەلمىگىنىدىن ئۇلار ئۆزلىرىمۇ كۈلۈپ كەتتى .
مۇشۇ چاغدا نېرىدىكى يېكەنلىكتىن بەش - ئالتە توڭگۇز
چىقتى . ئۇلار بۇ بىر توپ ئادەمنى كۆرۈپ تېڭىرقاپ تۇرۇپ
قالدى . ئىۋان كوزمىچ دۇمبىسىدىن ئالمايدىغان مىلتىقنى قولىغا
ئېلىپ توڭگۇزنى ئېتىشقا تەييارلاندى ، ئابدۇللا :
— ئاتما ! — دېدى .
— نېمىشقا ؟ — ئىۋان كوزمىچ ھەيران قالغاندەك ئابدۇللاغا
قارىدى ، — بۇلار ياۋا توڭگۇزلارغۇ .
— ئاۋۇلارغا قارا ، — ئابدۇللا زامانخانلار تۇرغان تەرەپنى
كۆرسەتتى ، — ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان ئەسكەرلەر . مۇسۇل-
مانلارغا ياۋا توڭگۇزمۇ ، ئەمەسمۇ بەربىر ئوخشاش ، سەن ئۇنى
ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ يېسەڭ ، پۇرىمامدۇ ، — ئابدۇللا مۇسۇلمانلار-
نىڭ بولۇپمۇ بۇ جەھەتتىكى ئېتىقادىنى ، ئۆرپ - ئادىتىنى چۈشەن-
دۈرۈپ قويدى .

— بۇلارنى بىزگە چۈشەندۈرۈپ قويغىنىڭ ، بىزنىڭ بىلىپ قالغىنىمىز بەك ياخشى بولدى . بولمىسا ، تاسلا قاپتىمىز چوڭ بىر كۆڭۈلسىزلىككە ئۇچرىغىلى ، بۇنىڭدىن كېيىنكى سەپىرىمىزدىمۇ ئۆزىمىزگە ئۆزىمىز قىيىنچىلىق ، ئاۋارىچىلىك كەلتۈرۈۋالغىلى . دېققەت قىلايلى ، دېققەت قىلايلى ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي .

ھەرقايسىسى ئاتلىرىنى چۈشەپ كەڭ يايلاققا قويۇۋەتتى .

پرۇنۇالىسكىيلار ئۇنى دېيىشىپ ، بۇنى دېيىشىپ ئۇيقۇغا كەتتى . زامانخاننىڭ ئادەملىرىمۇ دالا تۇرمۇشىغا كۆنۈك بولغاچقا ، قۇرۇق ، قۇمساڭغۇ بىر تۆپىلىكنى تېپىپ قارىقويۇق ، خالىغان يېرىدە يېتىشىپ ئۇيقۇغا كېتىشتى . پەقەت بىر كىشى — زامانخانلا كۆزىگە ئۇيقۇ كەلمەي ، ياقۇپبەگنىڭ جېكىلەشلىرىنى خىيال قىلىپ ياتاتتى .

پرۇنۇالىسكىيلارنى يولغا سالىدىغان كۈننىڭ ئالدىنقى ئاخشىمى ياقۇپبەگ ئۇنى خاس چېدىرىغا چاقىرىپ سۆزلەشكەنىدى .

— بۇ ھاكاۋۇر ئورۇستىن ھېچقانداق گەپ ئالالمىدۇق . ئۆزىنى ساياھەتچى دەۋالغىنى بىلەن كۆڭلىدە نېمە بار ، قىپچاق دەشتىدەك تەكلىماكان جەزىرىسىدە نېمىش قىلىدۇ ، بۇنى بىلمەيمىز . شۇڭا ئۇنىڭدىن بىر ئامالالاپ گەپ ئېلىپ بېقىش كېرەك . ئاغزىدىن گەپ ئالالمىساڭلار باشقا يولىنى قىلىڭلار . مەسىلەن ، ئۇلار بۇنچە ۋالا جىق ساندۇقنى نېمە قىلىدۇ ، ئۇنىڭ ئىچىدە نېمە بار . ئۆز ئىختىيارىچە كۆرسەتمىسە ، كۆرسىتىشكە مەجبۇر قىلىڭلار ياكى پۇرسەت تېپىپ ئۆزۈڭلار ئېچىپ كۆرۈپ بېقىڭلار ، — دەپ ياقۇپبەگ قاتتىق تاپىلىغانىدى .

«قانداق قىلىش كېرەك ، سانداقلاردا نېمە بار ، دەپ سورايمۇ ؟ بۇنىڭ مېنىڭ ئىختىيارىمچە بولماي ، ياقۇپبەگنىڭ تاپىلىشى ئىكەنلىكىنى بىلسىغۇ ياخشى ، ئۇنداق بولمىسا ، بىزدىن گۇمانلىنىۋېتىپتۇ ، دەپ مەندىن كۆرۈپ قالسا ، قانداق قىلغۇلۇق ؟ » زامانخان ئۇنداق ئويلىدى ، بۇنداق ئويلىدى . ھېچقايسىسى كۆڭلىدىكىدەك ئەمەس ئىدى . «... ھېلىقى مەھرەملەر بىلەن

قىلىشقان مەسلىھەت بويىچە ئۇلار ئۇخلاپ قالغاندا ساندۇقتىن ئىككىنى ئەكىلىپ ئېچىپ كۆرۈپ باقسا قلا بولىدۇ . ئۇقتۇرماي يەنە جايىغا ئاپىرىپ قويساق ، ئۇلار ھېچنېمىنى بىلمەي قالىدۇ...» زامانخاننىڭ مەيلىچە بولغاندا ، زىنھار بۇنداق قىلغۇسى يوق ئىدى ، لېكىن مۇشۇنداق قىلىشقا مەجبۇر ئىدى . ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمگە ئىشەنمەيدىغان ياقۇپبەگنىڭ مەھرەملەر ئارىسىدا زامانخاننى نازارەت قىلىدىغان كۆز ـ قۇلاقلىرىدىن بىرنەچچىسى بار ئىدى . بۇلاردىن ئىككىسىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ باش «كۆزەتچى» مىرزىسى بىلەن يوشۇرۇن كۆرۈشۈپ يۈرگەنلىكىنى چېلىقتۇرۇپ قالغانىدى . يولدا كېتىۋېتىپ ئەتەي شۇلار بىلەن بۇ ئىش ئۈستىدە پىكىرلەشكەنىدى . زامانخاننىڭ كاللىسىغا بىر ئىش كېچىپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى .

9

تۇن تەڭ يېرىمدىن ئۆتتى . ئىككى تەرەپ ئادەملىرى ئىچىدە ئۇچ كىشىدىن باشقا ھەممىسى ئاۋۋال ئاخشامدىلا : «ھېلىمۇ خۇدا-يىم ئارام ئېلىشقا كېچىنى يارىتىپتىكەن» دەپىشىپ شېرىن ئۇيقۇغا غەرق بولۇشقانىدى ، پەقەت ئۇچ كىشىلا ئۇخلىماي شېرىن چۈش كۆرۈپ ياتاتتى . چۈشىنىڭ بىر يەرلىرىدە ئارزۇ ـ ئارمان دالىسى بىردىنلا ھۆپپىدە گۈل ـ چېچەكلەرگە پۈركىلىپ ، ئۆزى چىمەنلەر ئىچىدە سەيلە قىلىپ يۈرگەن خان ـ خانزادىلەر سىياقىدا كۆرۈنەتتى ، يەنە تۇرۇپلا كۆڭۈل بوستانى جۇدۇن سوققاندەك چۆلدەرەپ قېلىپ ، ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە قاپلاپ شۇركۈنۈپ كېتەتتى . بۇ ئۇچ كىشىنىڭ بىرى شېرىن چۈش ئىچىدە شېرىن ئارمانلارنى قىلاتتى . «تۇيماي قالسا ، — دەيتتى ئۇ ، — ياقۇپبەگ ئالدىدا ماڭا ياخشى ، ئۇنىڭ دېگىنىنى بەجا كەلتۈرىدىغان ئادىمىگە ئايلىنىپ ، تېخىمۇ ئىشەنچىگە ، نەزىرىگە ئىلىنىمەن . ناۋادا بۇلار سېزىپ قالسا ، ئۇقمىغان بولۇۋالىمەن ، كۆسەي كۆيىدۇ . كۆسەي ئۇزۇن بولسا ، قول كۆيمەيدۇ ، دېگەن ھېكمەتنى كىم ئىجاد قىلىۋىدىكىن . بۇنىڭ-

دىمۇ ياقۇپبەگكىمۇ ياخشى بولمايمەن ، بۇلارمۇ مەندىن گۇمان قىلـ
مايدۇ» . قالـغـان ئىككـىسىنىڭ شېرىن خىيالـلـىرى بىر -
بىرىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى ، «قولغا چىققۇدەك بىرەر دەسمايىگە
ئېرىشىپ قالساق ، ماڭۇ زامانخانغىمۇ ساپاق تېپىپ بەرگەن بولاتـ
تۇق ، چوڭ بېگىمىز ئالدىدىمۇ تۆھپە يارانقان بولۇپ ، يۇزبېشىلىك
ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ قالساق ئەجەب ئەمەس» دېگەنلەرنى خام چۈـ
شەپ ، بۇلارغا تىكىلىپ قارىشىۋاتقاندەك جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇز-
لارنى تىللاپ يېتىشاتتى .

8 ـ ئاينىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بۇگۈنكى كېچىسى دەسلەپتە
تەلەتى بوزىرىپ ، تۇرۇلىدىغان ئەلپازدا ئىدى ، تۇن يېرىملىشاي
دېگەندە ئاسمان يۈزىگە كۈلكە يۈگۈرۈپ بىردىنلا ئېچىلىپ كەتتى .
ئاسمان پەرىسى چۆرە ـ كېنىزەكلىرى بىلەن كېچە سەيلىسى قىلـ
غاچ «تۇن چاشقانلىرى»نىڭ نېمە قىلىشىدىغانلىقىنى تاماشا قىلـ
ماقچىدەك ، زېمىن يۈزىگە ، تولاراق كۆنچى دەريا سىنىڭ مۇشۇ
تۇزىگە تىكىلىپ تۇراتتى .

زامانخان شېرىن خىياللار ئىچىدە ئورنىدىن تۇردى . ئۇ ئۆزۈـ
نى ئاي ، يۇلتۇزلارغا ئۇيقۇسى ئېچىلىپ كەتكەن سىياقتا كۆرسەتـ
مەكچىدەك ، ئىككى قولىنى كېرىپ چىغناپ قويدى ، ئاندىن پر-
ژىۋالىسكىيلار يانقان بەرگە قارىدى . ئۇلار ئېگىزرەك بىر يەرنى
تاللاپ يانقانىدى . قارىغاندا ئۇلار قانتىق ئۇيقۇدا ئىدى . ئۇ ئۆزىدىن
سەل نېرىدا ئېگەرنى بېشىغا قويۇپ يانقان ئىككى مەھرەمنىڭ يېنىغا
باردى ، بۇلارمۇ ئۇخلاۋاتقاندەك ئىدى . ئۇلارنىڭ باش تەرىپىگە
ئۆتۈپ زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ نۆۋەت بىلەن مۇرىسىدىن ئاستا تۇرتـ
تى . خۇددى بىرسىنىڭ مۇشۇنداق قىلىشىنى كۈتۈپ يانقاندەك ،
ئىككى مەھرەم شۇئان بېشىنى كۆتۈرۈپ ، زامانخاننى كۆرۈپلا ئولـ
تۇردى . زامانخان ئورنىدىن ئۆرە بولۇپ ، ئارقامدىن مېڭىشلار
دېگەن ئىشارىنى قىلىپ قويۇپ ئورنىغا قايتىپ كەلدى .

— ئادەم جىق بولسا ئىش بۇزۇلىدۇ ،— ئىككى مەھرەم
يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، زامانخان ئۇلارغا ئىش

تاپلىدى ، — مەھرەملەردىن يەنە ئىككىنى باشلاپ بېرىپ ، ساد-
دۇقتىن ئىككىنى ئېلىپ كېلىپ ئېچىپ كۆرۈپ باقايلى .
— مۇشۇنداق ئاي يورۇقمدىما ؟
— ئاي قاراڭغۇسى قاچان بولمدۇ ، بۇ ئىشنى مۇشۇ كېچىلا
قىلىۋالمساق ، كۈندۈزى قىلغىلى بولمايدۇ . ئەتە ئۇلار لوپ كۆلى
تەرەپكە كېتىدۇ ، بىز قالىمىز . بۇ ئىشنى مۇشۇ كېچىلا بېجىرىۋەت-
مىسەك ، ئاتىلىق غازىمىزغا قانداق جاۋاب بېرىمىز ، ئويلاپ
بېقىڭلار .

زامانخاننىڭ تەكتىلەپ ئېيتقان كېيىنكى جۈملىسى كۈچىنى
كۆرسەتتى . راست ، بۇ ئىشنى قىلمىغاندا ، ئاتىلىق غازىغا قانداق
جاۋاب قىلىدۇ . بۇنىڭدا ئويلىنىش كەتمەيدۇ .
— قېنى ، بېرىڭلار .

ئىككى مەھرەم يوپيورۇق ئاسمانغا ، ئاي - يۇلتۇزلارغا ، ئاد-
دىن پرزىۋالسكىيلار يانقان تەرەپكە قاراپ قويۇپ ، چەتتىرەك
يانقان ئىككى مەھرەمنى ئويغىتىپ بىرنېمىلەرنى دېيىشتى - دە ،
پرزىۋالسكىيلار تەرەپكە مېڭىشتى .

— ئىلاھىيا شۇكۇر ، قاتتىق ئۇخلاپ كېتىپتۇ ، تۈيمىدى .
لېكىن ساندۇقلار بەك ئېغىركەن ، ئاران ئەكەلدۇق ، — دېدى
ئالدىدىكى ئىككى مەھرەمنىڭ بىرى زامانخاننىڭ يېنىغا كېلىپ .
— ئېچىپ كۆرۈپ بېقىڭلار ، — دېدى زامانخان .

ساندۇقلارغا قۇلۇپ سېلىنماي ، ھالقىسىغا ياغاچ ئۆتكۈزۈپ
قويۇلغانىدى . ئىشان كوزمىچنىڭ مەسلىھىتى بىلەن مۇشۇنداق قە-
لىنغانىدى . «ئەگەر قۇلۇپ سېلىپ قويساق ، كىشىلەرنىڭ ھەر
خىل گۇمانىنى قوزغاپ قويۇپ ، ئۆزىمىزگە ئورۇنسىز ئاۋارىچە-
لىكلەرنى تېپىۋالىمىز . كۆرۈپ باقايلى دېگۈچىلەر بولسا ، ساندۇق-
نىلا كۆرسىتىپ قويساق ، ئۆزلىرى ئېچىپ كۆرگىنى ياخشى ئە-
مەسمۇ » دېگەنىدى ئىشان كوزمىچ . ئۇنىڭ گېپىگە پرزىۋالسكىي
كۈلۈپ كەتكەنىدى . دېمىسىمۇ راست ، ساندۇقتىكى قۇلۇپ سېلە-
ۋالغۇدەك نەرسىلەرمۇ ئەمەس ئىدى .

تۆت مەھرەم ساندۇقنىڭ ئېغىرلىقىغا قاراپ ئۇنىڭ ئىچىدە نېمە بارلىقىنى ھەر خىل پەرەز قىلىشتى. ئىچىدە قورال، ئوق بار ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىشىپ بولۇپ، «بۇ تۆت توكتوك ئادەم قوراللارنى تەكلىماكانغا ئېلىپ بېرىپ نېمە قىلىدۇ» دېيىشتى - ده، بۇ پەرەزنى بولدى قىلدى. «ئىچىدىكى ئالتۇن، تىللا، گۆھەر، مەرۋايىتتەك نەرسىلەر، ھەقىچان ئۇلار بۇ بايلىقنى تۇركىستان ئۇرۇشىدا قولغا چۈشۈرۈۋېلىپ، يوشۇرغۇدەك جاي تاپالماي، تەكلىماكانغا يوشۇرۇپ قويغىلى ساياھەتچى نامىدا ماڭغان گەپ». ئۇلار بىر دەك مۇشۇ قىياسقا كېلىشتى.

تۆت مەھرەم چوڭ تەمە، شېرىن خىيالىار بىلەن ساندۇقنى ئېچىپلا كۆزلىرىگە ئىشەنمەي چەكچىيىپ قاراپلا قالدى. ساندۇقنىڭ بىرىدە يېرىمىغچە چوڭ - كىچىك مىخ، ۋىنتا، كۇلۇچ، ئۇشكە، بولقا، ھەرە، پالتا، كەكە... قاتارلىق نەرسىلەر. يەنە بىرىدىمۇ چېدىرنىڭ پارچىلانغان جاھاز - تۆمۈرلىرى دېگەندەك نەرسىلەر. مەھرەملەر بۇ نەرسىلەرگە يەنە بىر قارىۋېتىپ زامانخاننىڭ يېنىغا ماڭدى. زامانخان، مەھرەملەر ئۇلار بۇ نېمىلەرنى نېمىگە ئىشلىتىدىغاندۇ، دېيىشىپ تۇرغاندا، پرژىۋالىسكىيلارمۇ قىزىق ئويۇن كۆرگەندەك گەپ قىلىشىپ ياتاتتى.

سەگەك ئۇخلايدىغان پاۋىل كوسىنوف «شىپ - شىپ» قىلغان ئاۋازدىن ئويغىنىپ كەتتى. سەل نېرىدا تۆت ئادەمنىڭ ئىككى ساندۇقنى كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قېلىپ، بېشىنى كۆتۈرمەي تۇرۇپ پرژىۋالىسكي بىلەن ئىۋان كوزمىچنى ئويغىتىپ، كۆز، قولى بىلەن تەڭ ئىشارە قىلىپ ھېلىقىلارنى كۆرسەتتى. شۇنىڭ - شۇنىڭدىن ئابدۇللامۇ ئويغىنىپ كەتتى. بۇلار پرژىۋالىسكىيلارنىڭ گېپىنى بىلەن باشلىرىنى سەل كۆتۈرۈشۈپ، ئۇلار ساندۇقنى ئېلىپ كېتىپ ئاچقانغا قەدەر كۆزىتىپ تۇردى.

«ئامانلىقنى مۇھاپىزەت قىلىمىز» دەپ، مىلتىق، قىلىچ، خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان ئەسكەرلەرنىڭ تۆت ئادەمنى ئارىغا ئېلىپ ماڭغىنىدىنلا پرژىۋالىسكىيلار ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى نازارەت

قىلىپ ماڭغىنىنى بىلىپ يەتكەن بولسىمۇ ، ساندۇقلىرىنى ئوغرى-
لىقچە ئېچىپ كۆرۈشىنى ئويلىمىغاندى . يەنە نېمە شۇملۇقلارنى
قىلىپ ، قانداق كاشىلىلارنى كەلتۈرىدۇ ، بىلگىلى بولمايتتى . بۇ
ئىشنىڭ سادىر بولغىنىمۇ ياخشى بولدى . مۇشۇ باھانە بىلەن ئۇلار-
نىڭ ئاغزىنى تۇڭاقلاپ ، شۇملۇق قىلمىغان شورىسىنى چىتلىۋې-
تىش كېرەك ، دېگەنلەرنى ئويلىدى پرۇنۇالىسكىي .

— بۇ نېمە ئىش ؟ — پرۇنۇالىسكىي ئىۋان كوزمىچ بىلەن بېرىپ ، زامانخانغا قاراپ دېدى ، — ئادەملىرىڭىز بىزنىڭ ساندۇقى-
مىزنى ئوغرىلاپتۇ . ساندۇقتىكى بۇ نەرسىلەر ئېكسپېدىتسىيە-
چىلەرگە كەم بولسا بولمايدىغان لازىملىقلار .

زامانخان ئۇدۇق - بۇدۇق بولۇپ :

— مېنى ئويغاتتى ، كېلىپ قارىسام ساندۇقۇڭلارنى ئەكېلىپ ئېچىپ قاراپ تۇرۇشۇپتۇ ، — ئۇ بىلمىگەن بولۇۋېلىپ شۇنداق دېدى - دە ، قامچىسىنى ئېلىپ كېيىن ئويغىتىلغان ئىككى مەھ-
رەمنى ئىككىدىن قامچىلاپ ، — سىلەرگە بۇنداق قىلىشنى كىم ئېيتتى ؟ سىلەرنى كىم باشلىدى ؟ — دەپ ۋارقىرىدى .

— ماۋۇ ئىككىسى ، — قامچىلانغان مەھرەملەر زامانخان ئىش تاپىلىغان ئىككى مەھرەمنى كۆرسەتتى ، — مۇشۇلار بىزنى ئويغە-
تىپ باشلاپ باردى .

زامانخان كۆڭلىدە گەپنىڭ مۇشۇنداق بولۇشىنى كۈتكەنىدى . شۇ ھامان ھېلىقى ئىككى «باشلامچى» مەھرەمگە دېۋەيلەپ كېلىپ :

— مېھمانلارنىڭ ساندۇقلىرىنى ئوغرىلاشقىنىڭنى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىمىز بىلىپ قالسا ، ماڭا نېمە دەيدۇ ، سەنلەر نېمە بولۇشسەن ؟ — دېگىنىچە قامچىلاپ ئۇرۇپ كەتتى .

پرۇنۇالىسكىي ئارىغا چۈشۈپ ئايرىپ :

— بولدى ، ساندۇقتا تۆمۈر - تەسەكتىن باشقا بۇلار ئالغۇدەك نەرسىمۇ يوق . بۇنداق ئىش ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن يۈز بەرمەسلا بولىدۇ ، — دەپ بولۇپ ، — زامانخان ، سىلەرگە كۆرسىتىدىغان بىرنەرسىمىز بار ئىدى . ساندۇقلىرىمىزنى ئاپىرىپ بەرگەچ ، بىز

بىلەن بىرىپ كۆرۈپ كېلىڭلار ، — دېدى ـ ده ، ئۇيان كوزمىچ بىلەن تۇرالغۇسى تەرەپكە ماڭدى .

زامانخان : «بىزگە كۆرسىتىدىغان قانداق نەرسە بولغىيدى» دەپ قىزىقىپ ، مەھرەملەرگە :

— ساندۇقلارنى كۆتۈرۈڭلار ! — دەپ قويۇپ ، پرژىۋالىسكىلارنىڭ كەينىدىن ماڭدى .

تۆت مەھرەممۇ ئۆز ئىچىدە : «ئۇ قانداق نەرسىدۇ ، هازىر كۆرۈۋالمىسام ، كېيىن كۆرەلمەي قالارمەن» دەپ ئويلىشىپ ، ساندۇقلارنى كۆتۈرۈپ ماڭدى . ئەكېلىشتە ئېغىرلىقىدىن بۇلارنى خېلى ئىنجىقلاتقان ساندۇق ، سەتلەشكەن يۈزلىرىنى يۇيۇش غەيرىتىگە كەلگەنلىكتىنمۇ ياكى هېلىقى نەرسىنى كۆرۈشكە بولغان قىزىقىشتىنمۇ ، ئىشقىلىپ هازىر ئۇنداق ئېغىر بىلىنمەيۋاتاتتى .

— ئۇ ئىككى ساندۇقنى ئېچىپ ، ئىچىده نېمىلەر بارلىقىنى كۆردۇڭلار . بۇ يەرده يەنه سەككىز ساندۇق بار . «ئۇنىڭدىنمۇ ئۇ نەرسىلەر بار ئىكەن ، قالغان ساندۇقلاردا نېمىلەر بار بولغىيدى» دەپ ئويلاۋاتقانسىلەر . مانا ، ساندۇقلار ئالدىڭلاردا تۇرىدۇ . هەممىسىنى ئېچىپ باقامسىلەر ياكى خالىغىنىڭلارنى ئاچامسىلەر ، ئېچىپ كۆرۈپ بېقىڭلار ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ، ئۇلار كېلىپ بولغاندىن كېيىن .

زامانخان قۇلاقلىرىغىچه بەقەمدەك قىزىرىپ كەتتى . تۆت مەھرەم بولسا ، بىر ـ بىرىگه قارىشىپلا قالدى .

زامانخان قايسى يۈزى بىلەن ساندۇقلارنى ئېچىڭلار دەيدۇ . پرژىۋالىسكىي ئادەملىرىگه هەممه ساندۇقلارنى ئېچىشنى ئېيتتى . تۆت ساندۇقتا قىشلىق ۋە قۇم ـ بوراندىن مۇداپىئەلىنىدىغان كىيىم ـ كېچەكلەر بولۇپ ، قالغان تۆت ساندۇق قۇپقۇرۇق ئىدى .

— بۇ قۇرۇق ساندۇقلارنى نېمه قىلىدىغاندۇ ، دەۋاتقانسىلەر . بىز تەكلىماكان ۋە ئالتۇنتاغدىن هەر خىل هايۋان ، ئۇچار قۇش ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئەۋرىشكىسىنى يىغىپ ، مۇشۇ ساندۇقلارغا قاچىلايمىز ، — پرژىۋالىسكىي زامانخانغا قاراپ ، — سىلەرگه كۆرسە-

تىدىغان بۇلاردىن باشقا ئالاھىدە نەرسىمىز يوق ، پەقەت سىلەرنى كۆڭلى تىنىچ قالسۇن دەپ دەيدۇ .

— كۆرستىدىغان نەرسە تۇگىدى ، گەپمۇ تۇگىدى . زامانخان تۆت ھەمراھىنى كەينىگە سېلىپ سالپىيىپ كەتتى . ئۇ پرۇنۇالىسىكىلار ئالدىدا سەتلىشىپ ، يۇزى سۆرۈن بولۇپ قالغان بولسىمۇ ، ئۆزىنى بىزار قىلىپ يۇرگەن ياقۇپبەگنىڭ ئىككى «كۆز ـ قۇلـقى»نى پۇخادىن چىققۇچە قامچىلىۋالغىنىغا خۇشال ئىدى . ئۇ ئىككى مەھرەم بولسا ، ئۆزلىرىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ زامانخانىنى نازارەت قىلىدىغان ئادىمى ئىكەنلىكىنى باشقىلارنىڭ بىلىپ قالمىغىنىدىن خۇشال ئىدى . «بىلسە ئۇرمايتتى ، ئۇ چاغدا بۇنى نازارەتمۇ قىلالـمايتتۇق ھەم ياقۇپبەگكىمۇ مەلۇمات بېرەلمەي ، كۆزىگە سەت كۆرۈنۇپ قالىتۇق » دەپ ئويلاشتى ئۇلار يانغان يېرىگە كېلىپ قامچا تەگكەن يەرلىرىنى سىلاۋېتىپ .

— بۇلار ياغاچ ئۆينى غەلىتىلا ياسايدىكەن ـ ھە ؟ شامال ، سوغۇق ئۆتمەمدىغاندۇ ، — دەيدى ئىۋان كوزمىچ .

غەرب كىشىلىرى ، جۇملىدىن رۇسلار بۇنداق ئۆينى بىر خىل چوڭلۇقتىكى ياغاچتا پۇتاقلىرىنى راۋۇرۇس ، تۇلۇق ئېلىپ ، ياپسالاپ ، بۇلۇڭلىرىنى بىر ـ بىرىگە كىرىشتۇرۇپ ، توغرىسىغا قويۇپ ياسايدۇ . قارىغاي ياغىچى ئۆيلەرنى مۇشۇنداق ياساش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ . توغراق قارىغايدەك تىك ، تۇز ئۆسمەيدۇ . ئادەم

بويىچىلىك بولار ـ بولمايلا باغجانلاپ ـ شاخلاپ ئۆسىدۇ ، شاخلـ
رى يەنە باغجانلايدۇ ، تۈز ئۆسكەنلىرىنى تاپماق تەس . تەكلىماكان
نىڭ دەھشەتلىك قۇملۇق بورانلىرى ، قۇرغاق ، زەھەردەك ئاچچىق
سوغۇقلىرى ، تەبىئەتنىڭ يەنە باشقا ئاپەتلىك يەكلەشلىرى ئىچىدە
تىركىشىپ ـ تىرمىشىپ كېلىۋاتقان لوپلۇقلار شارائىتىنىڭ ھەممە
تەرەپلىرىدىن مۇمكىن بولغىنىچە پايدىلىنىپ ، ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى
ساقلاپ ، بەردەم توغراقتەك گەۋدىسىنى كېرىپ ، قەيسەرلىك بىلەن
ياشاپ كەلمەكتە . قۇملۇق دەشتىنىڭ ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرىدىغان
شامال ـ بورانلىرى ، قارا قۇيۇنلىرى ، ياز ـ تومۇزنىڭ كۆيدۈر
گۈچ ئاتەش ئىسسىقى ، قىش ـ زىمىستانىنىڭ مۇدھىش سوغۇقـ
دىن ، ياغاچ شارائىتىدىن ئۇلار ئۆينى مانا مۇشۇنداق ياغاچنى تىك
قويۇپ ، پاكار ياساش ئادىتىنى تاللىۋالغان . سىرتىدىن قارىغاندا
ياغاچلار تۈزۈك راسلانمىغاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن ، ياغاچنىڭ ئىچ
ۋە ئىككى يان تەرىپى ئوبدان راسلىنىدۇ . ئۆينىڭ ئىچى قېلىن
سۇۋىلىپ ، كۆپ ھاللاردا سىرتى سۇۋالمايدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ،
كۆرۈنۈشكە قىزىقماي ، جانغا ئەسقاتىدىغان قىلىدۇ .

— لوپ كۆلىگە كېمىدە ئۈزۈپ بارماقچىمۇ ؟

— **ھەئە .**

— ئاتلار بىلەن يۈكنى قانداق قىلىسىلەر ؟

— ئادەملىرىمىزنى ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلىمىز ، بىر گۇرۇپپا
كېمىدە ، بىر گۇرۇپپا دەريا بويلاپ ماڭىدۇ .

— بار ـ يوقى تۆت ئادەمغۇ سىلەر ، يېتىشەمسىلەر ؟

— كېمە تايايدىغانغا ئىككى ئادەم ياللايمىز ، ئاندىن سىلەردىن
يارەمگە ئىككى ئادەم سورىماقچى بولۇۋاتىمىز .

زامانخان پرژىۋالىسكىينىڭ ئۆزىدىن ئادەم سوراپ قېلىشىنى
خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى . «ئۇ بىزنىڭ سەممىي ياكى سەمـ
مىي ئەمەسلىكىمىزنى سىناپ باقماقچىمۇيا ؟ يارەمگە ئادەم بەرسەم
قانداق بولىدۇ ، بەرمىسەمچۇ ؟ » زامانخان زىددىيەتلىك ئويلىنىش
ئىچىدە قالدى . كېچىدىكى سەتلىشىپ قارا بولغان يۈزىنى يۇيۇش

ئۇچۇنمۇ ، ئۆزىنىڭ كېيىنلىكىنى ئويلىغاندىمۇ ، ئۇلارنىڭ دېگىنىدەك قىلسا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ، بۇ قىلغىنىنى ئىلاجسىزلىقتا قالغان ياقۇپبەگنىڭمۇ : «ئوبدان بوپتۇ» دەيدىغانلىقىنى ئويلاپ يەتتى .

— ئىككى ئادەم ئەمەس ، بىرقانچىنى دېسەڭلارمۇ بېرىمىز ، — زامانخان تەڭلىكتە قېلىۋاتقاندەك بىرئاز تۇرۇۋېلىپ ، — بىر تەلىپىمىز بار ئىدى ، قانداق قارايسىلەركىن ، — دېدى .

پرۇنۇڭالىسكىي ئىتتىك زامانخانغا قارىدى .

— نېمە تەلەپ ئىدى ؟

— پات ئارىدا كاپىتان كوروپاتكىن ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشكىلى كورلىغا كېلىدۇ . گۇرۇپپاڭلار توغرۇلۇق ئۇنىڭغا ئازراق ئۇچۇر قالدۇرۇپ قويامسىلەركىن ، دېمەكچىمىز .

پرۇنۇڭالىسكىي زامانخاننىڭ مۇددىئاسىنى چۈشەندى ، ئىچىدە كۈلدى .

— بولىدۇ ، — دېدى ئۇ ، — بۇنداق قىلساق ئەلچىلەر ئۆمىكىمىز بىزنىڭ لوپ كۆلىگە كەتكەنلىكىمىزدىن خەۋەردار بولىدۇ ، كېرەك بولسا سۇرۇشتۇرۇشكىمۇ ئوڭاي بولىدۇ ، — دېدى - دە ، دەپتىرىنىڭ بىر بېتىگە خەت يېزىشقا باشلىدى . ياقۇپبەگلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ياخشى كۆتكەنلىكى ، زامانخاننىڭ نەچچە ئون مەھرەم بىلەن لوپ - كۆنچىگىچە «مۇھاپىزەت» قىلىپ ئەكېلىپ قويغانلىقى ، ھەتتا لوپ كۆلىگە بېرىپ قايتىپ كەلگەنگە قەدەر مۇلازىمەتتە بولىدىغانلىقى ئىككى مەھرەمنى يارەمگە قوشۇپ بەرگەنلىكى ، بۇنىڭ ئۇچۇن ياقۇپبەگكە ، زامانخانغا تەشەككۇر ئېيتىدىغانلىقىنى يېزىپ ، زامانخانغا بەردى .

زامانخان خەتنى ئوقۇدى ، خۇشلۇقتىن چىرايى كەچ كۈزگە قالغان كۆك بۇيىنىڭ چېچىكىدەك ئېچىلىپ كەتتى . خەتتىكى تۆت ئادەمنى قىرىقتەك ئادەمنىڭ قوغداپ ، ئارىغا ئېلىپ ماڭغىنىنى قانداق چۈشىنىپ قالار ، دېگەننى خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ قويمىدى ، بەلكى : «خەتنى ياقۇپبەگ كۆرۈپ قانچىلىك خۇش بولۇپ كېتەر»

دەپ ئويلىدى .

ئاجىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ ، باشقىلارنىڭ ياردىمىگە موھتاج بولۇپ قالغان كىشى ، ياردەم بەرگۈچىنىڭ ھەرقانداق تەلىپىنى ئورۇنداشقا تەييار تۇرىدىغان بولۇپ قالىدۇ . بۈگۈنكى كۈندە ياقۇپبەگ ، زامانخانلارنىڭ سىياسىي تەقدىرى ، ھاياتى ھالاكەت گىردابىغا كېلىپ قالغانىدى . ئالدى تەرەپتە مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ لاۋا لەشكەرلىرى شىددەت بىلەن قىستاپ كېلىۋاتسا ، ئارقىسىدا چارروسىيىنىڭ تۈركىستاندىكى ۋاكالەتچى ھاكىمىيىتى قىلىچ ـ خەنجىرىنى قويىنىغا يوشۇرۇپ ، تۆمۈر قولىنى دوست بولايلى ، دەپ سوزۇپ ، سۆرۈن تەلەتتە جىلمىيىپ تۇراتتى . شۇ تاپتا رۇسىيىنىڭ قويىنىغا يوشۇرۇنغان قىلىچ ، خەنجىرىمۇ ، تۆمۈر قولىمۇ بۇلارنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەي ، جىلمىيىپ تۇرغىنىنى كۆڭلىگە ئۇمىد شولىسىنى چۈشۈرۈپ تۇراتتى .

زامانخان شۇئانلا ئىككى ئادەمنى ئېتىنى ئاتاپ چاقىردى :

— مىرئەخمەت ، ئوبۇل ، بۇ يەرگە كېلىڭلار .

مىرئەخمەت ، ئوبۇللار كەلدى . ئۇلار ئاخشامقى سەتچىلىكتىن قۇلاقلىرىنغىچە قىزىرىپ كەتكەنىدى .

— سىلەر ، — دېدى زامانخان ئۇ ئىككىسىگە قاراپ ، — بۇلار بىلەن بىرگە سەپەرگە چىقىدىغان بولدۇڭلار . بۇلار نەگە بارسا ، سىلەرمۇ شۇ يەرگە بارىسىلەر ، بۇ كىشى ، — پرۇفېسسورنى كۆرسەتتى ، — سىلەرنىڭ باشلىقىڭلار . مۇشۇ كىشىنىڭ گېپىدىن چىقماي ، دېگىنىنى قىلىڭلار . قايتىپ كەلگەندە ئەھۋالنى سۈرۈشتە قىلىپ ، ياقۇپبەگكە مەلۇملايمەن ، — دېدى .

زامانخان كېيىنكى گەپنى ئەتەي مىرئەخمەتكە قارىتىپ ئېيتتى . ئۇ ياقۇپبەگنىڭ يېقىن ئادىمى بولغاچقا ، بەزىدە زامانخانغا قىرچە قاراپ ، ئۇنىڭ قورسىقىنى كۆپتۈرەتتى . ئۇ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» قىلىپ ، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقماق بولدى . بىرى ، يېنىدىن ياقۇپبەگنىڭ بىر كۆزى ئازلايدۇ ، يەنە بىرى ، ياقۇپبەگ : «رۇسلارغا

نازارەتچىلىككە ئادەم قوشۇپ قويۇپ ئوبدان بوپتۇ» دەيدۇ ، مەندىن رازى بولىدۇ ، دەپ ئۆز ئەقلىدىن خۇش بولدى .

زامانخان پرژىۋالىسكىينىڭ تەلىپى بويىچە كۆنچى كەنتىنىڭ ئاقساقىلىنى چاقىرتىپ ئەكەلدى . ئاقساقالنىڭ قوپال ، كىلەڭسىز كۆرۈنىدىغان بوي ـ بەستىگە ، ئۇنىڭدىكى ھەر پاچاق ـ بىلەككە ، يىرىك توقۇلغان پالاستا تىكىلگەن يۇڭ كىيىمگە پرژىۋالىسكىيلار ـ مۇ ، زامانخان ۋە ئۇنىڭ مەھرەملىرىمۇ قاراپلا قالدى . ئۇمۇ بۇ سېرىق چاچ ، يېشىل كۆز ئادەملەرگە ھەيرانلىقتا قاراپلا قالغانىدى .

— بۇلار ، — دېدى زامانخان پرژىۋالىسكىيلارنى كۆرسەتىپ ، — بەدۆلەت يەنى ياقۇپبەگنىڭ ئەزىز مېھمانلىرى ، لوپ كۆلىگە كېمە بىلەن بارماقچى . شۇڭا چوڭ ، ياخشى ئىككى كېمە بىلەن ئۇستا كېمىچىدىن ئىككىنى ھازىرلا تېپىپ بېرىڭلار .

— ھەققىنى بېرىمىز ، — دېدى پرژىۋالىسكىي .

ئۇنىڭ گېپىنى ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— قاچان قايتىپ كېلىدۇ ؟ — ئاقساقال سورىدى .

زامانخان پرژىۋالىسكىيغا قارىدى ۋە ئاقساقالنىڭ گېپىنى ئۆرۈپ بەردى .

— لوپ كۆلىنى ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى تەكشۈرۈپ بولساقلا قايتىمىز ، قىشقا قالمايمىز ، — دېدى پرژىۋالىسكىي تەرجىمان ئارقىلىق .

ئاقساقال ياقۇپبەگ تۇغۇل ئۇنىڭ چوڭراق ئەمەلدارلىرىنى كۆرمىگەن بولسىمۇ ، قارا بورانده‌ك ھۆركىرەپ كېلىپ كالا ، قوي ـ لارنى ، كۆزىگە ياخشى كۆرۈنگەن ئاتلارنى ئېلىپ كېتىدىغان سېلىقچىلىرىنى كۆرگەن . ئۇلارنىڭ كېلىۋاتقىنىنى ئاڭلىسىلا ، كەنتىكىلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ قويۇپ ، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىۋالاتتى . پرژىۋالىسكىيلار چوڭ يول بىلەن ماڭماي ، دەريا ياقىلاپ كەلگەچكە ، ئاقساقالمۇ ، باشقىلارمۇ بىلمەي قالغانىدى . «سېرىق چاچ ، يېشىل كۆز ، ئاق سېرىق غەلىتە ئادەملەر كېلىپ قاپتۇ» دېگەن

گەپ قۇلاقتىن قۇلاققا يېتىپ ، ئەر - ئايال ، چوڭ - كىچىك بىر توپ ئادەم خېلىدىن بېرى پەيدا بولۇپ ، يېقىن كەلمەي بۇ غەلىتە ئادەملەرگە يىراقتىن ئەجەبلىنىپ قاراپ تۇرۇشاتتى . ئاقساقال ئۇلار ئارىسىدىن ئىككى ئادەمنى چاقىرىپ ، ئىككى كېمە ئەكېلىشكە بۇيرۇدى ، يەنە ئىككى ئادەمنى ئىسمىنى ئاتاپ چاقىردى .

— بۇنىڭ ئېتى باقى ، ئۇستا كېمىچى ، — دېدى ئاقسال تەمبەلرەك بىرىنى تونۇشتۇرۇپ ، — بۇنىڭ ئېتى ئامىتەك ، بۇمۇ ئۇستا كېمىچى . لېكىن ، بۇلار چۈننكۆلدىن[1] نېرىسىغا بارمىغان . ئابدالغا بارغاندا كۈنچىقانبەگكە دېسەڭلار ، لوپ كۆلىگە باشلاپ بارىدىغان ئادەمنى تېپىپ بېرىدۇ ، — دېدى .

— كېمىدىن ئىككىنى ئەكەلدۇق ، — دەپ خەۋەر قىلدى بايا كەتكەن ئىككىسى ، شۇنداق قىلىپ كېمىمۇ ، كېمىچىمۇ ، ئىككى مۇلازىممۇ تەييار بولدى . پرژېۋالسكىي ئادەملەرنى ئىككى كىچىك گۇرۇپپىغا بۆلدى . ئۆزى بىلەن پاۋېل كوسىمنوف ، ئابدۇللا ، ئىككى كېمىچى بىر گۇرۇپپا ، يەنە بىر گۇرۇپپا ئېۋان كوزمىچ ، زامانخاننىڭ ئىككى مەھرىمى ، بۇلار ئات بىلەن ساندۇقلارغا مەسئۇل بولۇپ دەريا ياقىلاپ ماڭىدۇ . بۇ ئۇچىلا كىشىنىڭ بۇ تەرەپكە ئاياغ بېسىشى مۇشۇ بىرىنچى قېتىم ، ئۇنىڭ ئۈستىگە دەريا بويلىرىدا كىچىك كۆل ، تارماق ئېقىنلار جىق بولغاچقا ، بۇلارنى باشلاپ مېڭىشقا يەنە بىر ئادەم كېرەك بولدى . زامانخاننىڭ ئېيتىشى بىلەن بۇ ئادەممۇ هازىر بولدى . زامانخان ئاقساقالغا ئۆزىنى تونۇشتۇرغاندا ، ئۆزىنىڭ ياقۇپبەگنىڭ يېنىدىلا تۇرىدىغان ، ئوڭ قول ۋەزىرەك يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئىكەنلىكىنى ئېيتىشىنى ئۇنتۇمىغانىدى . بۇنداق «ئوڭ قول ۋەزىر» نىڭ گېپىنى يىرىشقا بولمايدىغانلىقىنى پەملەپ بولغان ئاقساقال ، شۇئان ئۇ ئادەمنىمۇ تەييار قىلدى . ئۇنىڭ ئىسمى ئالىقۇل[2] ئىدى .

---

① چۈننكۆل — پاشلىق كۆل . لوپلۇقلار پاشىنى چۈرىن ، چۈرىنى قارا سىڭەك دەيدۇ .
② ئالىقۇل — لوپلۇقلار ئەلى ، ئېلى دېگەن سۆزنى «ئالى» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ .

پرژىۋالىسكىي ، ئابدۇللا بىر كىمىگە چىقىدىغان ، كىمىنى باقى تاياىدىغان بولدى . يەنە بىر كىمىگە پاۋىل كوسمىنوف دەمال كىرەك بولۇپ قالىدىغان كىيىم ـ كىچەك ، يىمەكلىك ، بىر ساز ـ دۇقنى بىسىپ ماڭىدىغان ، بۇ كىمىنى ئامىتەك تاياىدىغان بولدى . يەنە بىر گۇرۇپپىغا ئىۋان كوزمىچ مەسئۇل بولۇپ ، دەريادىن يىراقلاپ كەتمەي ماڭىدىغان ، قايسىبىر تەرەپ جىددىي بىرەر كاشىلمىغا ئۇچراپ قالسا ، مىلتىق ئېتىپ بەلگە بېرىدىغان ، بۇگۇن ئاياغ ئاقسۇپىدا ئۇچرىشىپ ، كىچىنى بىللە ئۆتكۈزىدىغان بولۇپ كېلىشىۋالدى . ئاتلىق گۇرۇپپا سەپىرىنى باشلىۋەتتى . پرژىۋالىسكىي كىمىگە چىقىدىغان چاغدا ، زامانخانغا :

— ئاقساقالىنىڭ ئېيتىشىچە ، كۈنچىققانىبەگ پۇتۇن لوپ دالىسىنىڭ بېگى ئوخشايدۇ . بىزگە ياردەمدە بولۇش هەققىدە شۇ بەگكە خەت يېزىپ بەرگىلى بولارمۇ ؟ — دېدى .

— بولمامدىغان ، بولىدۇ ، — دېدى شۇئان زامانخان . پرژىۋالىسكىينىڭ دەپتىرىنىڭ بىر بېتىگە كۈنچىققانىبەگكە قارىتىپ خەت يېزىپ ، خەتنىڭ ئاخىرىغا : «ياقۇپبەگنىڭ باش مىرزىسى زامانخان» دەپ پۇتۇپ قويدى .

پرژىۋالىسكىي زامانخان ، هاسانباي ئاقساقاللار بىلەن خوشلىشىپ ، غارغالتىدا باغلاقلىق تۇرغان چاپما كىمىگە چىقتى . چىقتى ـ دە ، «ئۇھ ! خۇدايا شۇكۇر ، چىلبۆرىدىلەر چاڭگىلىدىن ئاخىر قۇتۇلدۇق !» دېدى ئىچىدە . باقى كىمىنى يېشىۋاتقاندا ، پرژىۋالىسكىي سەپەر خاتىرىسىگە :

«لوپ كۆلىگە قىلىدىغان ئېكسپېدىتسىيەمنىڭ تۇنجى قەدىمىنى لوپ تەۋەسىدىكى تۇنجى بېكەت — كۆنچى كەنتىدە كىمىدە باستىم .

مىلادىيە 1876 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى» دەپ پۇتتى .

ئىككىنچى باب

لوپ كۆلىگە ۋە ئالتۇنتاغقا سەپەر

«تىلەككە يېتىشكە ئەر بولسا دادىل ،
ھېرىپ قالماي بولۇر مەقسەتكە نائىل» .

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ

«كۆچەتنى تىكمىگۈچە كۆكلىمەيدۇ ، كىشىدە غايە بولمىسا ، ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيدۇ» .

— مەھمۇد كاشغەرىي

1

پرژېۋالىسكىينىڭ دەريانىڭ ئىككى قاسىنقىنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈپ خاتىرە قالدۇرۇپ ماڭغۇسى بار ئىدى ، ئەمما ئىككى تىك قىرغاق ئۇنىڭ كۆڭۈل ئالدىنى تام بولۇپ توسۇۋېلىپ ، ئۇنىڭغا كۆزىتىش ئىمكانىيىتى بەرمەيۋاتاتتى . سۇ يۈزى بارغانسېرى پەسلەپ ، بۇنىڭ ئەكسىچە ئىككى قاش ئېگىزلەپ كېتىۋاتقاندەك ئىدى . قۇمساڭغۇ تىك قاش گۇمۇرۇلۇپ چۈشۈپ ، يىلتىزلىرى ئېچىلىپ قالغان توغراقلارنىڭ بۇگۈن بولمىسا ئەتە دەريا‌غا قومۇرۇلۇپ چۈشۈش قىسمىتى ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرۈنۈپلا

تۇراتتى .

ئۇ شۇ تاپتا كۆزى ئېتىپ قويۇلغان ئادەمدەك ئىككى ئادەم بويى ئېگىزلىكتىكى ياردالۇ قىرغاق ، قومۇرۇلۇپ كېتىش ئېھتىماللى قاش بىلەن كىرپىك ئارىلىقىدا قالغان ئاشۇ ياش ـ قېرى توغراقلاردىن باشقا ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىگىنىگە ئىچى تىت بولۇپ كېتىۋاتاتتى .

— دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىنىڭمۇ ئىككى قىرغىقى مۇشۇنداق تىك ، ئېگىزمۇ ؟ — پرۇتوالىسكىي باقمىدىن سورىدى .

ئۇنىڭ گېپىنى ئابدۇللا ئۆرۈپ بەردى .

— ياق ، تۈگىچىكەدىن ئۆتكەندىن كېيىن قىرغاق پەسلەيدۇ ، پەقەت مۇشۇ ئەتراپلا گۇنرەك[1] .

ئابدۇللا «گۇن» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى باقى ئىزاھلاپ بەرگەندىن كېيىنلا ، ئاندىن پرۇتوالىسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

پرۇتوالىسكىي : «قۇرۇقلۇقتا ماڭغان بولسام ، ئەتراپنى كۆرۈپ ماڭارکەنمەن» دەپ ئويلاپ ، كېيىنده ماڭغىنىغا پۇشايمان قىلىپ قالغاندى ، باقىنىڭ گېپىدىن كۆڭلى جايىغا چۈشتى .

پرۇتوالىسكىينى ھەيران قالدۇرۇۋاتقىنى ، دەريانىڭ ئاجايىپ مۇرەككەپ ئەگىملىرى ئىدى . بەزى ئەگىملەر قىرىق گرادۇس ئەگىلىپ ، كىشىگە كەينىگە قايتىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كېتەتتى . مۇشۇنداق مۇرەككەپ ئەگرى ـ بۈگرى ئېقىندا باقى كېمىنى ئۇستىلىق بىلەن تاياپ ماڭاتتى . تۈز يەردە كېمىنى شۇرۇق بىلەن تاياپ ماڭسا ، ئەگىملەردە پالاقنى ھېلى كېمىنىڭ ئوڭ يېنىغا ئالسا ، ھېلى سول يېنىغا ئېلىپ تايانتى . تۆت غۇلاچتىن ئارتۇق ئۇزۇن خادىنىڭ سۈدىن چىقىپ تۇرغان قىسمىنىڭ بىر غۇلاچمۇ كەلمەيدىغانلىقىدىن دەريانىڭ قانچىلىك چوڭقۇرلۇقىنى قىياس قىلغىلى بولاتتى . پرۇتوالىسكىي بىر قېتىم شۇرۇق ئارقىلىق دەريانىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ، كەڭلىكىنى ئۆلچەپ سۇ مىقدارىنى تەخمىنىي

① گۇن — تېرەن ، چوڭقۇر .

بولسىمۇ ھېسابلاپ ، خاتىرىسىگە يېزىۋالدى . سۇنىڭ داۋالغۇماي تىپتىنچ ئېقىشى بىلەن باقىنىڭ كېيىمە تاياشتىكى ماھىرلىقى ، ئۇ-نىڭ بىمالال خاتىرە يېزىۋېلىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەرگەنىدى .

بىر دوقمۇشتىن ئەگىلىشىگە ، خۇددى دەريا قىنىنى ئىككى تەرەپتىن قىسىپ تارايتىۋاتقاندەك كۆرۈنىدىغان تىك ، ئېگىز قىر-غاقلار پەيدا بولۇپ ، پرۇزۋالسكىي كۆز ئالدىدا كەڭ كەتكەن يېشىل توغراقلىق قۇچاق ئاچماقتا ئىدى . توغراق ئاستىمۇ ياپيېشىللىق ، ئوتلاق ئىدى . پرۇزۋالسكىي باشقا بىر يېشىللىق ، توغراقلىق ئالىمىگە كېلىپ قالغاندەك ، ئورنىدىن تۇرۇپ بىر كۆزلۈك دۇربۇ-نى بىلەن بۇ تەرەپ ، ئۇ تەرەپكە ئۇزاقتىن - ئۇزاق قاراپ كەتتى . كۈن نۇرى كېيىپ ئۆتەلمىگۈدەك شۇنچە بۇك توغراقلىق ئاستىنىڭ يېشىل ئوتلاقلىقىغا دەسلەپ ھەيران قالدى . سىنچىلاپ قاراپ ، سۇ يۇزى بىلەن قۇرۇقلۇق يۇزى ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز - پەسلىك پەرقىنىڭ چوڭ ئەمەسلىكىنى ، ئۇ سەۋەبتىن يەر ئاستى سۇيىنىڭ يۇقىرىلىقىنى ، يەر نەملىكىنىڭ ئوتلاققا مۇۋاپىقلىقىنى بىلدى .

چۈشتىن قايتىلغان قۇياش زۇمرەتتەك زىلال سۇدا ئەكس ئېتىپ جىمىرلايتتى . بېلىقلار قۇياشنىڭ سۇدىكى شولىسى ئەتراپى-دا ئوينىشىۋاتقاندەك ئۇيان - بۇيان ئۇزۇشۇپ ئويناۋاتاتتى .

— ئاۋۇ كۆرۈنگەن تۈگچىكە مەھەللىسى ، — دېدى باقى دەريانىڭ شىمال قاسىنقىنى كۆرسىتىپ ، — ئاۋۇ ، — ئۇ جەنۇب قىرغاق تەرەپنى كۆرسەتتى ، — قۇربانكۆل مەھەللىسى .

پرۇزۋالسكىي كېيىدە ئۆرە تۇرۇپ دۇربۇننىڭ كۆزىنى ھەر ئىككى تەرەپكە يۆگۈرتۈپ بىرھازا قارىدى . ھەر ئىككى مەھەللە ئەتراپىدا ، يىراقلاردا ئوتلاپ يۈرگەن كىچىك - كىچىك قوي توپە-نى ، بىر - ئىككىدىن بولۇپ ئوتلاپ يۈرگەن كالىلارنى كۆردى ، ئەمما بىرەر پارچە تېرىلغۇ ئېتىزنى كۆرمىدى .

— مەھەللىدە يەر تېرىيدىغانلارمۇ بار . بۇ ئەتراپ سەل زەي-كەش بولغاچقا ، ئېتىزلىرى تېرىراقتا ، — دېدى باقى ، پرۇزۋالىس-كىينىڭ ئابدۇللا ئارقىلىق سورىغان سوئالىغا جاۋاب بېرىپ .

شۇ ئاردىدا ، سۇددىن چىقىپ قالغان دەريادا ئون نەچچە كىچىك - كىچىك كېمىلەر پەيدا بولدى . ھەربىر كېمىدە بىردىنلا ئادەم بار ئىدى . بۇلار بېلىق تۇتقىلى كەلگەن كېمىچىلەر ئىدى . بايا باقى گەپ بىلەن ، پرژىۋالسكىي دىققەت بىلەن قۇلاق تىكىپ تۇرغاندا ، بۇ كېمىچىلەر دەريانىڭ قولتۇق ، شاخاپچىلىرىدىكى غار-غالتىغا باغلاپ قويغان كېمىلىرىنى تاياپ كېلىشكەنىدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دەريا‌غا كىچىك تورلارنى تاشلاش بىلەن ، بەزىلىرى تەتۇر تىللىق شاشقاقلىرىنى بېلىققا سانجىشقا تەييار ھالەتتە سۇدىن كۆزۈ-نى ئۇزمەي قاراپ تۇرۇشاتتى . ئۇلار پۈتۈن دىققىتى بىلەن بېلىق تۇتۇشقا بەند بولۇپ تۇرغاچقا ، پرژىۋالسكىيلارغا دىققەت قىلمىغا-نىدى . بىركەمدە بېلىقچىلاردىن بىرى پاۋىل كوسمىنوفنى كۆرۈپ قالدى - دە :

— قاراڭلار ، ئاۋۇ كېمىدە سېرىق چاچ ، يېشىل كۆز ، غەلىتە بىر ئادەم تۇرىدۇ ! — دەپ توۋلىدى .

دەريا‌غا تور يايغانلىرى تورىنى يىغدى ، بېلىققا سانجىشقا تەييار بولۇپ تۇرغانلار شاشقاقلىرىنى قويۇپ ، كېمىسىنى تايىشىپ پرژى-ۋالسكىيلارنىڭ كېمىسىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ تۇرۇشتى ، لې-كىن يېقىن كېلىشمىدى . ئۇلار ئۆزئارا : «بۇ قانداق ئادەملەر ، نەدىن كېلىپ قالغاندۇ ؟» دېگەندەك سوئاللارنى سورىشاتتى . ئۇلار كېمىدىكى باقى بىلەن ئامىتەكنى كۆرۈپ تېخىمۇ ھەيران بولۇشتى .

— سەن بۇلارنىڭ كېمىسىدە نېمىش قىلىسەن ؟ — بېلىقچىلار ئارىسىدىكى چوڭ ياشلىق بىرى باقىدىن سورىدى .

— بۇلار لوپ كۆلىگە بارماقچىكەن ، ھاسانباي ئاقساقال مېنى چۈشىنىكۆلگىچە باشلاپ بېرىشقا مۇشۇلارغا قوشۇپ قويدى ، — دېدى باقى .

— لوپ كۆلىگە ؟ قومۇشلۇق كۆلگە بېرىپ نېمە قىلىدىغاندۇ ، بۇلارنىڭ ئۇ كۆلدە نېمىسى باردۇ ؟

— بىلمىدىم .

— سوراپ باقمىدىڭمۇ ؟

— سورىمىدىم .
— سوراپ باق ، — ھېلىقى چوڭ ياشلىق كىشى يەنە قوشۇپ دېدى ، — نەدىن كېپتۇ ، بۇنىمۇ سوراپ باق .
باقى يېنىدا ئولتۇرغان ئابدۇللاغا قاراپ :
— سەن بۇلارنىڭ تىلىنى بىلمىدىكەنسەن ، ئۇنىڭ بايىقى گېپىنى بۇنىڭغا دەپ بەر ، — دېدى .
ئابدۇللا بايىاتىن دېيىلگەن سوئال - جاۋابلارغا قۇلاق سېلىپ ئولتۇرغانىدى ، باقىنىڭ دېگىنىدەك قىلىپ ، چوڭ ياشلىق كىشىنىڭ سوئاللىرىنى پرژىۋالسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بەردى ، ئاندىن پرژىۋالسكىينىڭ جاۋابىنى ئۆزىنىڭ گېپى شەكلىدە دەپ بەردى .
— ماۋۇ ئىككى كىشى ، — ئابدۇللا پرژىۋالسكىي بىلەن يەنە بىر كېمىدىكى پاۋېل كوسمىنوفنى كۆرسەتتى ، — بۇ يەردىن يىراق بىر يەردىكى رۇسىيە دەپ ئاتىلىدىغان بىر دۆلەتنىڭ ئادەملىرى . بۇلار لوپ كۆلىنىڭ زادى قانچىلىك چوڭلۇقىنى ، ئوي - چوڭقۇر-لۇقىنى ، قانچىلىك سۇ بارلىقىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغىلى بارىدۇ ، — دېدى كېيىمدە ئۆرە تۇرۇپ .
«قانچىلىك چوڭ ، قانچىلىك سۇ بارلىقىنى ؟...» چۆرىدەپ تۇرۇشقان بېلىقچىلار ئابدۇللانىڭ دېگەنلىرىگە ھەيران قېلىشىپ بىر - بىرىدىن ئەنە شۇنداق سورىشاتتى . بۇلار پرژىۋالسكىينىڭ ئابدۇللاغا دېگەنلىرىنى ئاڭلىغانىدى . يەنە بىر - بىرىگە : «چىراي ، تەق - تۇرقىنىڭ غەلىتە ئىكەنلىكىگە ئوخشاش ، گەپلىرىمۇ باشقا-چىلا ئىكەن ، كالدىر - كۇلدۇرلاپ گەپ قىلىدىكەن» دېيىشەتتى .
ئۇلارنىڭ ئۆزئارا قىلىشقان گەپلىرىنى ئابدۇللا پرژىۋالسكىيغا تەرجىمە قىلىپ بېرىۋىدى ، پرژىۋالسكىي كۇلۇپ كەتتى . شۇ تاپتا ئۇنىڭ بۇلار بىلەن ئازراق پاراڭلاشقۇسى كەلدى . بۇلار بىلەن پاراڭلىشىشتا گەپنى نېمىدىن باشلاش ئۇستىدە ئويلاۋېتىپ ، كۆڭلىگە بىر خىيال كەچتى .
— ئابدۇللا ، ئۇلارغا ئېيتقىنا ، ئاۋۇ نەيزىدە بېلىقنى قانداق تۇتىدۇ ، بىزگە كۆرسىتىپ قويسا قانداق ؟ — دېدى پرژىۋا-

لىسكىي .

— بۇ نەيزە ئەمەس ، سانجىغاق ، — دەپ ئالدى بىلەن ئابدۇل-لانىڭ گېپىنى تۈزەتتى ياشتا چوڭراق ھېلىقى كىشى ۋە ئاربدىكى ئىككىسىگە قاراپ ، — سىلەر ماۋۇ يېشىل كۆزگە بېلىقنى قانداق سانجىپ تۇتىدىغانىنى كۆرسىتىپ قويۇڭلار ، — دېدى .

بۇلار بايانىن گەپ قىلىۋاتقاندا ، كېمىلىرىنى سۇنىڭ ئېقىشى بويىچە مەيلىگە قويۇپ بەرگەن بولسىمۇ ، پرۇفېسسورلار بىلەن بولغان ئارىلىقنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن پات - پات پالاقلىرى بىلەن تىزگىنلەپ تۇردى .

چوڭ ياشلىق كىشىنىڭ گېپى بىلەن ئىككىسى كېمىلىرىنى تاياپ ، بىرى دەريانىڭ بۇ قاش تەرىپىگە ، يەنە بىرى ئۇ قاش تەرىپىگە كەتتى . قاشقا يېقىن بارغاندا ، ئۇلار پالاقلىرىنى كېمىگە قويۇپ ، قوللىرىغا شاشقاقلىرىنى ئېلىپ سۇغا قارىدى . پروفېسسور كېيى كۆڭلىدە : «ئۇ نەرسىدە بېلىقىنى قانداق سانجىپ تۇتىدىغاندۇ ؟...» دەپ ، خىيالىنىڭ ئاخىرىنى قىلىپ بولغۇچە ، ئىككىلىسىلا شاشقاقنى سۇغا شۇڭغۇتۇپلا كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا بىردىن چوڭ ئىككى بېلىقنى شاشقىدا تۇرغۇزۇپ ئېگىز كۆتۈردى .

— پاھ ، — دېدى پروفېسسور ، — بېلىق تۇتۇشتىكى ماھىرلىقى بىر گەپ ، نېمانداق ئۆتكۈر كۆز ، بۇلاردىكى . پروفېسسورنىڭ گېپىنى پاۋلىمۇ ئاڭلىدى ، ئۇمۇ شۇنداق چۈشەنچىدە ئىدى .

— راست ، بۇلارنىڭ كۆزى ئاجايىپ ئۆتكۈر ئىكەن . خۇددى بېلىقنى سۇغا باغلاپ قويغاندەك ، ئادەم قاراپ بولغۇچە ، بىردىن سانجىپ بولغىنىنى ، — دېدى ئۇ .

پروفېسسور شاشقاققا قىزىقىپ قالدى . ئابدۇللاغا :

— بۇلارغا دەپ باق ، بىزگە شاشقاقتىن ئىككىنى سېتىپ بېرەمدىكىن ، — دېدى . باقى ئابدۇللانىڭ تەرجىمىسىنى ئاڭلاپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ :

— سەلىم ئاغا ، مەن ھاسانباي ئاقساقالنىڭ گەپى بىلەنلا ئۆيدىكىلەر بىلەنمۇ كۆرۈشمەي بۇلار بىلەن مېڭىپ قالدىم . سانجىغاقنىمۇ ئالالماي قالدىم ، ماڭا سانجىغاقتىن بىرنى بەرسەڭ . ماۋۇلار بىزمۇ سانجىغاقتا بېلىق تۇتۇشنى ئۆگىنىۋالساق ، بىزگە سانجىغاقتىن ئىككىنى سېتىپ بەرسە دەيدۇ ، — دەپ بولۇپ ، يەنە بايىقىدەك مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى .

سەلىم ئاغىمۇ — ھېلىقى چوڭ ياشلىق كىشى — «سېتىپ بېرەمدىكەنمىز» دەپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ ، يېنىدىكى ئىككى كىشىدىن ئىككى شاشقاقنى ئېلىپ باقىغا تەڭلەپ تۇرۇپ : — بۇ ئىككى سانجىغاقنى ماۋۇ سېرىقلارغا بەر ، ماۋۇ مېنىڭ سانجىغىقىمنى ئۆزۈڭ تۇت ، — دەپ كېمىسىدىن يۇلغۇن ساپلىق شاشقاقنى ئېلىپ باقىغا بەردى .

سەلىمنىڭ گېپىنى ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— ساتمامدىكەن ، بىكارغا بېرىۋېتەمدىكەن ، — دېدى پرژىۋالىسكىي .

— ئىككى - ئۈچ سانجىغاق بىزدە چوڭ نەرسە ئەمەس . سورىدۇق ، بەردى . سورىمايمۇ ئېلىپ كېتىۋېرىمىز ، ھېچكىم نېمىشقا ئالىسەن دېمەيدۇ . ئىشلىتىپ بولۇپ ئەكېلىپ قويىمىز ، — دېدى باقى ئابدۇللادىن پرژىۋالىسكىينىڭ گېپىنى ئاڭلاپ .

— شەخسىيەتسىز ئاجايىپ ئازادە تۇرمۇش ! — دېدى پرژىۋالىسكىي پاۋىل كوسمىنوفقا ۋە مۇشۇ ئۈچرىشىشنى خاتىرىسىگە تەپسىلىي پۈتۈپ قويۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى .

ئىۋان كوزمىچ جىددىيلىشىپ بىر يەردە تۇرالماي ئۈيان - بۇيانغىلا ماڭاتتى . يېنىدىكىلەردىن سورايدىغان ، ئۇلار بۇنىڭ تىلىنى بىلمەيدۇ ، بۇ ئۇلارنىڭ تىلىنى بىلمەيدۇ . ئۇ ئىچىدە :

«نېمىشقا ھەممە ئادەم بىر تىلدىلا ، يەنى مەسىلەن ، رۇس تىلىدا سۆزلىشىدىغان ياكى ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ تىلىنى بىلىشىدىغان بولۇپ يارالمىغان بولغىيدى . پرۇتۇالىسكىينىڭ مۇشۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا ئابدۇللادىن ئۇيغۇر تىلىنى ئادەتتىكى ھاجەتتىن چىققۇدەك بولسىمۇ ئۆگىنىۋالمىسام بولمايدۇ ، دېگىنى بىكاردىن ئەمەسكەن - دە » دەپ ئويلاپ قالدى . ئۇ ئالىقۇلغا قاراپ : — كېمىدىكىلەر نېمىشقا تېخىچە كېلىپ بولالمايدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

ئالىقۇل ئۇنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى بىلمەي ، كالدىرلىغان ئاغزىغا قاراپلا قالدى . مىرئەخمەت ئىۋان كوزمىچنىڭ گېپىنى ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈپ ئالىقۇلغا دەپ بەردى .

— بىز دەريا بويلاپ دۆتەلەپ ماڭغىنىمىز بىلەن ، دەريادا ئۇنداق ماڭغىلى بولمايدۇ . دەريادا ئەگىملەر بەك تولا . كېمىنى ئېتتىك تاياپ ماڭسىغۇ بۇ چاغقا كېلىپ بولغىيتتى ، ئاستا ماڭغان ئوخشايدۇ ، — دېدى ئالىقۇل .

مىرئەخمەت ئۇنىڭ گېپىنى چۈشەنگىنى بويىچە ئىۋان كوزمىچقا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— ۋوي ، سەن رۇسچىنى بىلەمتىڭ ، ئەجەب ھازىرغىچە بىر ئېغىزمۇ رۇسچە گەپ قىلمىدىڭغۇ ؟! — مىرئەخمەتنىڭ ئۆزىچىلا رۇسچە گەپ قىلىپ قالغىنىغا ئىۋان كوزمىچ ھەيران قېلىۋاتاتتى ، شۇنداقلا ئالىقۇلنىڭ گېپىدىن ئۇنىڭ ئەندىشىسى يوقاپ كۆڭلى جايىغا چۈشتى .

مىرئەخمەت رۇس تىلىنى تولۇق بولمىسىمۇ ، ئادەتتىكى تىلارنى ئۆزىنىڭ ھاجىتىدىن چىققۇدەك دەرىجىدە قەدىر ئەھۋال بەلەتتى . رۇس تىلىنى ئۇ قوقاندىكى چېغىدا ئۆگىنىۋالغانىدى . قىلاي دېسە ، ئىشىنىڭ تايىنى يوق ، قىلغان ئىشىنىڭ بەرىكىتى يوق بولۇپ لاغايلاپ يۈرگەن كۈنلىرىدە ، قوقانىنىڭ كېيىنكى خانلىرىدىن بولغان ئالىمقۇل خان ئەسكەرلىككە ئادەم ئالىدىغان بولغاندا ئەسكەر بولۇپ ، شۇ چاغدا قوشبېگىلىك قىلىۋاتقان ياقۇپبەگ قىس-

مىغا بۆلۈنۈپ ، ئاق مەسچىت رايونىدا تۇردى . شۇ چاغدا ئۇ ياقۇپ-
بەگنىڭ ھەم مۇلازىمەت ، ھەم مۇھاپىزەت ئەترىتىدە بولۇپ ، ياقۇپ-
بەگ بىلەن تونۇشۇپ قالغانىدى . كېيىنكى كۈنلەردە ئالىمقۇل بۇ
چاتاقچى ھەم قارا نىيەت ياقۇپبەگنى كۆزدىن نېرى قىلىش ئۈچۈن
بۇزرۇكخانىنىڭ ئارقىسىدىن شىنجاڭغا ماڭدۇرۇۋەتكەندە ، ياقۇپبەگ
مىرئەخمەتنى ئۆزىنىڭ خاس مۇھاپىزەت ئەترىتىگە قوبۇل قىلىپ
بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى . سامان تېگىدىن سۇ قۇيۇشقا ئۈستا ياقۇپ-
بەگ ئۆزىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن ، ئۆز ئەتراپىدىكى يارەنلىرىنىڭ
ئۆزى توغرۇلۇق نېمىلەرنى دېيىشكەنلىكىنى مىرئەخمەت ئارقىلىق
بىلىش غەرىزىدە ، ئۇنى رۇسچە بىلمەس بولۇۋېلىشنى ئۇنىڭ قۇلى-
مىغا قۇيۇۋەتكەنىدى . ئۇ ياقۇپبەگنىڭ ئالاھىدە مەخپىي خادىمى
بولۇپ زامانخانىنىڭ يېنىدا بىرنەچچە يىل تۇرغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ
ئاغزىدىن چوڭ خوجايىننىڭ قۇلىغا «ياقمايدىغان گەپ» تىن بە-
رەر ئېغىزمۇ ئاڭلاپ قالمىدى ، يالغاننى توقۇشتىن قورقتى ، يا-
قۇپبەگنىڭمۇ ھېچقانداق ئىلتىپاتىغا ئېرىشەلمەي ، چوڭ - كىچىك
خوجايىنلىرىدىن قورسىقى كۆپىدىغان بولۇپ قالغانىدى . ھازىر ئۇ
ئىككىلى خوجايىندىن يىراقتا تۇرغاچقا ، چوڭ خوجايىنغا بەرگەن
ۋەدىسىدىنمۇ ، يېنىدا زامانخانىنىڭ يېقىن ئادىمى ئوبۇلنىڭ بارلىقى-
نىمۇ ئۇنتۇپ ، تىلىنى بىئىختىيار رۇسچە زۇۋانغا قويۇۋەتكەنىدى .
— ۋاي ، ماناق كارامىتىم بار دېگىنە . نەچچە ۋاقىتتىن
يېرىم گاچا بولۇپ يۇرۇپسەن - ھە ، — دېدى ئوبۇلمۇ ، مىرئەخمەت-
نىڭ رۇسچە سۆزلىگىنىگە ھەيران قېلىپ .
— ئەمدى ياخشى بولدى ، ئۆزۈڭلارنى پاراڭلاشالايدىغان بول-
دۇق ، — ئىۋان كوزمىچ شۇنداق دەپ بولۇپ ئالدىقۇلغا
قاراپ ، — توغراقىقا چىقىپ قاراپ باقە ، ئۇلار كېلىۋاتامدە-
كىن ، — دېدى .
ئۇنىڭ گېپىنى مىرئەخمەت تەرجىمە قىلىپ بەردى . ئالىمقۇل
ئالىمقۇل دەريا بويىدىكى ئېگىز بىر توغراققا مايمۇندەك يامە-
شىپ چىقىپ كەتتى .

— يېقىن كەپتۇ ، ئاۋۇ ئەگىمنىڭ نېرىسىدا كېلىۋاتىدۇ ، — دېدى ـ ده ، توغراقتىن قايتىپ چۈشتى .

ئالدى بىلەن ئىۋان كوزمىچ ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئابدۇللا دەريا تەرەپكە ماڭدى . بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن مىرئەخمەت ، ئوبۇل-لارمۇ ماڭدى . هايالشىماي دوقمۇشتىن پرژىۋالسكىيلار چىقىپ كەلدى . باقى بىلەن ئامىتەك كېمىلەرنى قاشقا يانداپ تاياپ كېلىپ توختاتتى .

— ۋاھ ، كېمىدە بېلىق تۇرىدۇ ، نېمىدە ، قانداق تۇت-تۇۋىلار ؟ — دەپ سوردى ئىۋان كوزمىچ كېمىدىكى بېلىقلارنى كۆرۈپ .

باقى بىلەن ئامىتەك كېمىلەرنىڭ باش تەرىپىنى قاشقا تىر-كەپ ، غۇۋزمەك ئۆسكەن بىر توپ قومۇشقا باغلاپ بولۇپ ، كېمىلەر-دىن بېلىقلارنى سىرتقا تاشلىدى ، بېلىقلار ئادەمنىڭ يوتىسىدەك بولۇپ ، هەممىسى ئوخشاش چوڭلۇقتا ئىدى .

— ۋاھ ، بىر ئادەمگە بىردىن — توققۇز بېلىق ! — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونىمىزمۇ ؟ — باقى ئابدۇللادىن سورىدى .

كۆنچى كەنتىدىن يولغا چىقىدىغاندا ئاياغ ئاقسۇپىدا قونۇشقا مەسلىھەت قىلىشقانىدى ، لېكىن هازىر كۈن تېخى بالدۇر ئىدى . شۇڭا يەنە ماڭىدىغان گەپمۇ ئەمەسمۇ ، بۇنى ئابدۇللا بەلگىلىيەل-مەيتتى . ئۇ پرژىۋالسكىيدىن سورىدى .

پرژىۋالسكىي بىر قەدەم بولسىمۇ ئالدىغا ماڭساق ، لوپ كۆل-لىگە قانچە بالدۇر يەتسەك شۇنچە ياخشى دەپ ئويلايتتى . كۈن پاتقۇچە ماڭسا ، ئارىلىقتا قونغۇدەك يەر تاپقىلى بولمىدىغان ـ بولما-يدىغانلىقىنى باقىدىن سورىدى .

— يەرغۇ جىق ، ئەمما قونغىلى بولمايدۇ .

— نېمىشقا ؟

— مۇشۇ يەردىن ئۆتسەكلا . دەريا سۇيى يېيىلىپ ئاقىدۇ .

ئەتراپتا داشى . چوڭ ـ كىچىك كۆللەر بەك جىق ، قونۇپ ئارام ئالغۇدەك جاينى تاپماق تەس ، ساپلا زەيكەشلىك . ماڭمىز دېسەك كېمىلىكلەر بىلەن ئاتلىقلارنىڭ ئارىلىقى بەك يىراقلاپ كېتىدۇ .

— ئۇنداق بولسا ، بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونۇپ ئوبدان ئارام ئېلىۋېلىپ ، ئەتە سەھەر يولغا چىقايلى ، — دېدى پرۇفېسسور .

باقى بىلەن ئالىقۇل ئەتراپنى ئايلىنىپ كېلىپ ئېگىزرەك بىر تۆپىلىكنى چۈشكۈن قىلىشقا تاللىدى . ئەتراپ بولۇق ئوتلاق بولۇپ ، ئارىلاپ ئادەم بويىدىن ئېگىز ، باغجانلاپ كەتكەن يۇلغۇنلارمۇ بار ئىدى . ئۇلارنىڭ تاڭ شەپىقىدەك قىپقىزىل ئېچىلىپ كەتكەن چېچەكلىرى ، كەڭ يېشىل دالىغا ئاجايىپ بىر گۈزەللىك بەخش ئەتكەنىدى . تۆپىلىككە ھەممىدىن بۇرۇن كەلگەن ئابدۇللا قان رەڭگىدە توق قىزىل ئېچىلىپ كەتكەن يۇلغۇن چېچەكلىرىگە قاراپ بوۋىسىنىڭ مۇشۇ توغرۇلۇق دېگەنلىرى ئېسىگە كېلىپ قالدى .

«يۇلغۇن شېھىتلەرنىڭ تىمسالى ، يۇلغۇنلۇق شېھىتلىك . يۇلغۇن چېچەكنىڭ قىپقىزىل بولۇپ ئېچىلىشى ، شېھىتلەر قېنىنىڭ بەلگىسى » دېگەنىدى بوۋىسى ئۇنىڭغا . مۇشۇ دالىمۇ شېھىتلىكمىدۇ ، ئۇنداقتا بۇلار نەدىن كېلىپ قېلىپ بۇ يەردە شېھىت بولغان ؟...

— ئوت قالاپ ، بېلىقنى كاۋاپ قىلىپ يەيلى ، — باقىنىڭ گېپىنى ئابدۇللانىڭ خىيالىنى ئۈزۈۋەتتى . باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇل ، ئوبۇللار قۇرۇق يۇلغۇن شاخلىرىنى يىغىپ كەلدى ، تۆپىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئوت ياقتى . ئىچ ـ قارنى كېمىدىلا ئېلىۋېتىلىپ تازىلىنىپ تەق قىلىپ قويۇلغان بېلىقلارنى ياغاچ ئۆتكۈزۈپ كېرىپ ، ئوتتۇرىدىن ئۈزۈن بىر ياغاچ ئۆتكۈزۈپ ، ھەممىسى بىر ـ دىن تۇتۇپ يالقۇنجاپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا ئۇيان ئۆرۈپ ـ بۇيان ئۆرۈپ قاقلاپ پىشۇرۇشتى . بېلىق كاۋىسىنى قانداق يېيىشنى ئۇچ لوپلۇق ئالدى بىلەن يەپ كۆرسىتىپ قويدى . ئوبۇل ھەرھالدا بېلىق كاۋىسىنى يېيىشنى ئازراق بىلىدىكەن ، ئۇلاردىن باشقىلىرى زادى بېلىق يەپ كۆرمىگەندەك ئىدى . باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇللار بىر بېلىقنى

پاك ـ پاكىز يەپ بولغۇچە ، ئوبۇل قولىدىكى بېلىقنىڭ يېرىمىنىمۇ يەپ بولمىغانىدى . قالغانلار بولسا تېخىچە ئۇزۇۋالغان بىر پارچە بېلىق گۆشىنىڭ قىلتىرىقىنى تېرىپ ئولتۇراتتى . ئۇلار ئۇچ لوپ-لۇقنىڭ بېلىق يېيىشىگە ئاغزىنى ئاچقىنىچە چەكچىيىپ قاراپ قېلىشتى . ئۇلار بېلىقنى بىر ياندىن يەپ ، بىر ياندىن جاۋغىيىنىڭ بىر تەرىپىدىن قىلتىرىقلارنى ئۇدۇللۇق چىقىرىپ تۇراتتى...

ئىۋان كوزمىچ بىر قولىنىڭ ئالىقىنىدا كانىيىنى تۇتۇپ ، قېقىلىپ ، قىسقا ـ قىسقا يۆتەلگىلى تۇردى ، چىرايى ئېسىلىپ ، قىپقىزىل بولۇپ كەتكەنىدى .

— گېلىغا قىلتىرىق تۇرۇپ قاپتۇ ، قانداق قىلىمىز ،— دېدى ئابدۇللا .

قىلتىرىق تۇرۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ پرۇفېسسور بىلەن پاۋىل كوسىنوف جىددىيلىشىپ ئىتتىك ئىۋاننىڭ يېنىغا كەلدى . ئىۋان كوزمىچ ئاغزىنى يوغان ئېچىپ ھەدەپ بىگىز بارمىقى بىلەن گېلىنىڭ ئىچىنى كۆرسىتەتتى . پرۇفېسسور تېخىمۇ جىددىيلىشىپ لىككە چۈشتى . ئۇ ئابدۇللاغا قاراپ :

— ماۋۇلاردىن سوراپ باق ، بۇنىڭ بىر ئامالى بارمىكىن ، — دېدى .

ئابدۇللا پرۇفېسسورنىڭ گېپىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . باقى ، ئامىتەك بۇلارنى زادىلا قىلغاندەك بېشىنى ئىرغىتىپ مىڭىدا كۈلۈپ قويىدى ـ دە ، باقى بېلىق تېرىسىدىن ئازراق ئېلىپ :

— بۇنى يەۋەتسۇن ، — دېدى .

ئابدۇللا بېلىق تېرىسىنى باقىنىڭ قولىدىن ئېلىپ ئىۋانغا بېرىۋېتىپ ، ئۇنىڭ گېپىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . ئىۋان كوزمىچ بىر قولىدىكى بېلىق تېرىسىغا ، بىر باقىغا قاراپ قويۇپ ، «بۇنىڭ-دىن باشقا ئېشەنچلىك ئامال يوقمىدۇ ؟» دېگەندەك قىلىپ پرۇفېسسورغا قارىدى . ئىۋان كوزمىچ بارغانسېرى قېقىلىپ قىسقا ـ قىسقا يۆتىلىپ ، چىرايى تېخىمۇ ئېسىلىپ كېتىۋاتاتتى .

ئۇ ئاران ـ ئاران تىنىۋاتقاندەك قىلاتتى . «مۇشۇنىڭدىن باشقا ئامال يوق ئوخشايدۇ ، قېنى ، يەپ باق» دېگەن مەنىده بېشىنى لىڭشىتتى پرۇفېسسكي . ئىۋان بېلىق تېرىسىنى ئاغزىغا سېلىپ چاينىشقا باشلىدى .

— بەك يۇمشاق چاينىمايلا يۇتۇۋەتسۇن ، — دېدى باقى .

ئىۋان كوزمىچ چالا ـ بۇلا چاينالغان بېلىق تېرىسىنى كۆچەپ تۇرۇپ يۇتۇۋەتتى . شۇئان ئۇنىڭ چىرايىدىكى ئېسىلىش تارقاپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەجەبلىنىش ، ھەيران قېلىش ئىگىلىدى . قىلتىرىق گېلىدىن ئۆتۈپ كەتكەنىدى .

— خاروشو ـ خاروشو[1] ، — ئىۋان كوزمىچ ئورنىدىن تۇرغىنىچە شۇنداق دەپ كېلىپ ، باقىنىڭ مۇرىسىگە بىرنەچچىنى شاپىلاقلىدى .

باياتىن جىددىيلىشىپ نېمە قىلارىنى بىلمەي قېلىشقان پروفېسسكي بىلەن پاۋىل كوسىمىنوفنىڭ چىرايىغا خاتىرجەملىك كۆلكىسى يۈگۈرۈپ ، ئېچىلىپ كەتتى . «بېلىق يېگەنلىك باھانە بىلەن ، بارى ـ يوق ئۈچ رۇسنىڭ بىرىمىز ئۆلۈپ ، ئىككىمىز قالارمىزمۇ ؟ !» دېگەن قورقۇنچلۇق خىيال پروفېسسكينىڭمۇ ، پاۋىل كوسىمىنوفنىڭمۇ كاللىسىغا كەلگەنىدى ، ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن شۇنداق ئويلاشقان ، ئۆز خىيالىنىڭ دەھشىتىدىن بەدەنلىرى شۇركۈنۈپ ، قارا تەرگە چۆمۈپ كېتىشكەنىدى...

قۇياش ئاللىقاچان ئۆز ئورنىنى تېپىپ ، كېچىنىڭ پەردىسى يېيىلىشقا باشلىدى . سۇزۇك ئاسماندا يۇلتۇزلار بىرنىڭ كەينىدىن بىرى چىقىپ جىمىرلاشماقتا .

— ئاتلارنى قانداق قىلىمىز ؟ — پروفېسسكي ئابدۇللا ئارقىلىق ئولتۇرغانلاردىن سورىدى ، — چۈشەپ قويۇپ بېرىمىزمۇ ياكى نۆۋەتلىشىپ باقىمىزمۇ ؟

— لوپتا جاندارلارنى بېقىپ يۈرمەيمىز ، قويۇپ بېرىمىز . بۇنىڭدەك بولۇق ئوتلاقتا ئاتلار ھېچ نەگە كەتمەيدۇ ، — دېدى

① خاروشو (خاراشو) — رۇسچە ، ياخشى دېگەن سۆز .

باقی .

— ئاتلارنی ئوغری ئېلىپ كەتسە قانداق قىلىمىز ؟

— لوپتا ئوغری يوق ! — پرژىۋالسكىينىڭ گېپى باقىنىڭ كۆڭلىگە تەگدى چېغى ، شۇنداق دەپلا جىم بولدى .

— بۇلارنىڭ نېمە ئويلايدىغىنىنى بىلگىلى بولمايدۇ ، پەيلى ياماندەك قىلىدۇ . ئاتلىرىمىزنى ھەيدەپ كەتسە قانداق قىلىمىز ، بۇلارنى نەدىن تاپىمىز . ئۆزىمىز نۆۋەتلىشىپ كۆزەت قىلايلى . بىرەر ئەھۋال كۆرۈلسە ، ئوق چىقىرىپ بەلگە بېرەيلى ، — پرژىۋالسكي ھەمراھلىرى بىلەن شۇنداق دېيىشتى .

پرژىۋالسكىيلار ئۆزئارا پەس ئاۋازدا گەپ قىلىشىۋاتقاندا ، باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇللار ئورنىدىن تۇرۇپ دەريا تەرەپكە ماڭدى .

— ئاۋۇلار كېمىسىنى ئېلىپ كېتەمدۇ نېمە ؟ — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— ئۇنداق قىلسا چاتاق بولىدۇغۇ ، ماڭ ئابدۇللا ، بېرىپ باقايلى ، — دېدى پرژىۋالسكي .

بۇلار دەريا بويىغا كەلگەندە باقىلار كېمىگە چىقىپ ئولتۇراتتى . ئابدۇللا باقىدىن :

— كېمىگە چىقىۋاپسىلەرغۇ ، ئۇخلىمامسىلەر ؟ — دەپ سورىدى .

— كېمىدە ئۇخلايمىز ، — باقى قىسقىلا جاۋاب بەردى .

ئابدۇللا ئۇنىڭ گېپىنى پرژىۋالسكىيغا ئۆرۈپ بەردى . پرژىۋالسكي :

— ئۇلارغا ئېيىت ، بېرىپ بىزنى بىلەن ئۇخلىسۇن ، — دېدى .

— بىز كېمىدە ئۇخلايمىز . بىزنى كېتىپ قالارمىكىن دەۋاتامسىلەر . ئاقساقال بىزگە سىلەرنى چۈشەنكۆلگە ئاپىرىپ قويۇشنى ئېيتقان . ئىشەنمىسەڭلار بۇلارنى ئېلىپ كېتىڭلار ، — باقى شۇنداق دېدى ـ دە ، كېمىدىن ئىككى شورۇق ، ئىككى پالاقنى ئېلىپ ئابدۇللاغا تەڭلىدى . ئۇ تەرجىمە قىلىپ بەرگەن پرژىۋالسكىينىڭ گېپىنى ئۇلارنىڭ ئوغىسىنى قاينىتىپ قويغانىدى . باقى گېپىنىڭ

ئاخىرىغا ، — نەدە ئۇخلاش ئۆزىمىزنىڭ ئىشى ، — دەپ قوشۇپ قويدى .

ئابدۇللا ئۇنىڭ گېپىنى پرۇفېسسىغا تەرجىمە قىلىپ بەر-دى ، ئەمدى گەپ قىلىۋېرىشنىڭ ئورنى قالمىغاندى . پرۇفېس-سور ، ئابدۇللالار ئورنىغا قايتىپ كەلدى . باقىلارنىڭ قايتىپ كېتىش ـ كەتمەسلىكىدە پرۇفېسسور يەنىلا گۇماندا ئىدى ، لې-كىن شۇرۇق بىلەن پالاقنى ئالمىدى . قانداق ئالىدۇ ؟ ئالسىلا ، باقىلار كەتمەي قالسا ، بۇنىڭدىن كېيىنكى سەپەردە ئارىدا ئىشەنچ قالمايدۇ .

3

ئۇزاق ۋاقىت ئۆتتۇپ كەتتى . دىلپارغا باردىغان سەپەرنىڭ يېرىمى تۈگىدى . ئەتىگەن پولغا چىققاندىن تارتىپ تا هازىرغىچە باقمۇ ، ئامىتەكمۇ ئۆزلۈكىدىن ئېچىلىپ بىرەر ئېغىز گەپ قىلىپ باقمىدى . ئۇلار سورالغان گەپلەرگە خۇشياقمىغاندەك كەيپىياتتا قىسقا جاۋاب بېرىپ جىم بولۇۋالاتتى ، نەچچە كۈندىكىدەك ئەتراپنى تونۇشتۇرۇپ ماڭمىدىغان قىزغىنلىق زادىلا يوق ئىدى . ئاتلىقلارنى باشلاپ ماڭغان ئالىقۇلمۇ مۇشۇنداق بولۇپ قالغانمىدۇ ؟ پرۇفېس-سور ئويلايتتى ، ئويلىغانسېرى خىيالى شاخلاپ ، ئۆزىنى خاتىر-جەمسىزلەندۇرۇپ ، كۆڭلىنى ئازابلىماقتا ئىدى . پرۇفېسسور بۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە هەمراھ بولۇپ سەپەرگە چىققاندىن تارتىپ ، ئاخشامقى ئاشۇ كۆڭۈلسىزلىك بولغانغا قەدەر ئارىلىقتىكى جەريانىنى ئەسلىدى . «بۇلار ئاقساقىلىنىڭ گېپىنى بەك ئاڭلىسا كېرەك ، ئۆيگە بېرىپ بالىلار بىلەن خوشلىشىپ كېلەيمۇ دېمەي شۇئان بىز بىلەن ماڭدى... سىلەرنى بېلىق كاۋىپى بىلەن مېھمان قىلايلى دەپ بىز ئۇچۇنلا بېلىق تۇتتى ، ئاشۇ قىلچىلىك قىلتىرىق تۇپەيلىدىن هايات ـ ماماتلىق ئوتتۇرىسىدا جان تالىشىپ قالغان كۆزمىچنى بىز بىلمەيدىغان ئاشۇ ئاددىي ئۇسۇلى بىلەن قۇتقۇزۇپ قالدى .

بۇلارنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكى شۇ دەرىجىدە ئىكەنكى ، باشقىلارغا قىل-
چىمۇ غەيرىي خىيالدا بولمايدىكەن ، ئەمىسە تۇرۇپلا نېمىگە ئاچچە-
قى تۇتۇپ قالدى ؟ ، — پرژىۋالىسكىي بولۇنغان گەپلەرنى ئەسلە-
دى ، — «لوپتا ئوغرى يوق ! » ، باقى بۇ گەپنى تەئەددى بىلەن
قاتتىق قىلدى . نېمىشقا ؟ مېنىڭ ئاشۇ : «ئاتىلارنى ئوغرى
ئېلىپ كەتسە... » ، دېگىنىم ئۇچۇن ، «بىزنى ئوغرىمىكىن دەپ
گۇمانلاندى ، دەپ ئويلاپ قالدىمۇ ؟ بۇلار ئەجەب چېچەن ، زېرەك
ئادەملەركەنغۇ ! ئاشۇ بىر ئېغىز گېپىمدىن مېنىڭ قانداق خىياللار-
دا بولغىنىمنى بىلۋاپتۇ . گېپىم ئۇلارنىڭ غۇرۇرىغا تېگىپ ،
زەردىسىنى ئۆرلىتىۋېتىپتۇ . مۇشۇنداق كېتىۋەرسە ، زىيان ھامان
بىزگە بولىدۇ . ئاۋارىچىلىككە يولۇقۇپ قېلىشىمىزمۇ مۇمكىن .
قانداق قىلىش كېرەك ؟ بۇلارنىڭ غۇرۇرىغا تېگىپ كۆڭلىنى ئاغ-
رىتقان مەن بولغاندىكىن ، ئۆزۈم بۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشىم
كېرەك » . پرژىۋالىسكىي ئۇيان ئويلاپ ، بۇيان ئويلاپ ، ئاخىر
مۇشۇ قارارغا كەلدى .

— ئابدۇللا ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ، — ئاۋۇلارغا ئېيىت ،
كېمىسىنى ماۋۇ كېمىگە يانداپ يېقىن ماڭسۇن .

ئابدۇللا گەپنى تەرجىمە قىلىپ ئۇنلۇك دەپ بەردى . ئامىتەك
گەپنى ئاڭلىمىغاندەك ئۆز يۆنىلىشىدە مېڭىۋەردى . ئۇنىڭ قاپىقىمۇ
ئوخشاشلا تۇرۇك ئىدى . پاۋىل كوسىمنوف بىرنەچچە قېتىم تەكرار
گەپ قىلغاندىن كېيىن ، كېمىنى باقدىنىڭ كېمىسىگە يانداش-
تۇردى .

— بىزدىن ، بولۇپمۇ مەندىن خاپا بولۇپ قالدىڭلار . كۆڭلۈڭ-
لەرگە تېگىدىغان گەپلەرنى قىلىپ قويۇپتىمەن ، — پرژىۋالىسكىي
گەپنى شۇنداق باشلىدى . ئۇنىڭ گەپنى سەمىمىيلىك بىلەن دەۋات-
قانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى ، — بىز يۇرتۇڭلارنىڭ ئەھۋالىنى بىل-
مەيمىز . بىز تەرەپتە ئات ئوغرىسى بەك كۆپ ، بىزدەك ئون نەچچە
ئات بىلەن سەپەرگە چىققانلارنى كۆرۈپ قالىدىغان بولسا ، ئوغرىلار
ئەگىشىپ ماڭىدۇ . ئېيىنى تاپقاندا ، ئاتلارنى ئوغرىلاپ ھەيدەپ

كېتىدۇ . ئات ئوغرىلىرى بەك قارا قورساق كىشىدۇ ، ئاتنى دەپ ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىشتىنمۇ يانمايدۇ . بىز كورلىغا كەلگۈچە تاغ ئارىسىدا بۇنداق ئىشقا يولۇققۇق ، تاس قالدۇق ئاتلىرىمىزدىن ئايرىلىپ قالغىلى . بىز بۇ تەرەپكە ماڭغاندا ، ئېتىمىزنى قەستلەپ ئارقىمىزدىن ئەگىشىپ كەلگەنلەر بولۇپ قېلىپ ئېتىمىزنى ئوغرىلاپ كەتسە ، بۇ لوپ دالىسىدا قانداق قىلارمىز دەپ ھېلىقىدەك گەپنى دەپ قويۇپتىمەن . ئۇ گەپلەرنى كۆڭلۈڭلاردىن كۆتۈرۈۋەتسەڭلار ، — دېدى ئۇ .

پرۇنۇالىسكىينىڭ گېپىدە سەمىمىيلىكمۇ ھەم يەنە ئىلاجسىزلىقمۇ بار ئىدى . ئۇ مۇشۇ لوپلۇقلارغا تايانماي ، بۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرمەي ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى ، شۇڭا تىلىنى تاتلىق قىلىپ بۇلارنىڭ رايىنى ئۆزىگە تارتىشقا كۈچىمەكتە ئىدى . كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلىمايدىغان ، كۆڭۈل ئاغرىقىنى ئاسانلا ئۇنتۇپ كېتىدىغان ، كەڭ قورساق لوپلۇقلارغا ئۇنىڭ گېپى تەسىر قىلىپ ، ئويلىغىنىدىنمۇ تېز ئۇنۇم بەردى .

باقى پرۇنۇالىسكىينىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىۋېتىپ :

— بىزنىڭ لوپتا زادى ئوغرى يوق ، ھېچكىمنىڭ ھېچنېمىسى يوقالمايدۇ . باشقا يەردىن كەلگەنلەر ئوغرىلىق قىلسىمۇ ، ھەرگىز سىغدۇرالمايدۇ . بىزنىڭ ئىزچىلىرىمىز تاپان بېسىپ بېرىپ تېپىۋالىدۇ . نەرسەڭلەرنى يوقاپ كېتەمدىكىن دەپ غەم يېمىسەڭلارمۇ بولىدۇ ، — دېدى .

پرۇنۇالىسكىي باقىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۆڭلى جايىغا چۈشتى ھەم يەنە كېچە تارتىۋالغان ئاۋارىچىلىكلىرىمۇ كۆز ئالدىغا كېلىۋالىدى . بۇلار ھېلىقىدەك دەرگۇماندا بولغاچقا ، تۆتى ئىككىدىن ئىككى گۇرۇپپا بولۇپ قوراللىق كۆزەتتە تۇردى . بىرەر جىددىي ، خەتەرلىك ئەھۋال كۆرۈلگۈدەك بولسا ، ئوق چىقىرىشنىمۇ مەسلىھەتلىشىۋالغانىدى . ئۇلارنىڭ كېچىچە ئاۋارە بولغىنىغا تۈشلۈق ، ئۇلار قىلغان گۇمانىنىڭ كىچىككىنە شەپىسىمۇ سېزىلمىدى . كېچە

شۇنچه تىنچ ئۆتتى . مۇشۇ تۆتىدىن باشقىلىرى خاتىرجەم قېنىپ ئۇخلىۋالدى .

— بىزگە شاشقاقتا بېلىق تۇتۇشنى ئۆگىتىپ قويساڭلار ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي ، گەپنى ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىش تەرىپىگە بۇراپ .

— ئالدى بىلەن كېمىدە ئولتۇرۇشنى ، ئاندىن كېمە تاياشنى ئۆگىنىڭلار ، — دېدى ئامىتەك .

«ئىلايا شۇكۇر ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي ئىچىدە ، — ئىشنى ئۆزىمىز بۇزغىلى تاس ـ تاماس قاپتۇق . چىرايىدىن مۇز يېغىپ تۇرغان ئامىتەكمۇ ئەيۇەشكە كېلىپ گەپ قىلدى»

«ياخشى گەپ تاشنى ئېرىتىدۇ» دەپ بىكار ئېيتىلمىغان . ئاخشام ئازراق قىزغىر كېتىپ قالغان سوغۇق گەپ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى مۇزلىتىۋەتكەن بولسا ، مانا ، چىرايلىق ئېيتىلغان ياخشى گەپ كۆڭۇللەرنى ئېرىتىپ ، ئۇلارنىڭ چىرايىدا چېچەك ئاچقۇزدى ، ھەم ئېتىلگەن ئېغىزلارنى زۇۋانغا كەلتۈردى .

«كىشى پەزىلىتى بىلەن قولىنى ئۇزارتسا ، ئېگىز تاغنى باش ئەگدۈرۈپ ، يەرگە ئېگىشتۈرىدۇ[1]» مانا بۇ قېتىمغا قىل سىغماس ھېكمەت ، ھەقىقەت .

كەڭ يېيىلىپ كەتكەن ، نەچچە تارامغا بۆلۈنگەن سۇ يەنە يىغىلىپ غول ئېقىن ھاسىل قىلغانىدى . دەريانىڭ ئىككى ۋادىسىدىكى كۆز يەتكۈسىز توغراقلىقتا قاراپ پرۇنۇالىسكىي ھەيران قالدى . ئۇ سىبىرىيە ئورمانلىقىنى كۆرگەن . ئۇ يەردىكى ئورمانلىقتا سۇ بولمىسا بولمايتتى ، يامغۇر ئۇزۇلمەي يېغىپ تۇراتتى ، بىر ئاي يامغۇر ياغمىسا دەرەخلەر سالپىيىپ قالاتتى . پرۇنۇالىسكىينى ھەيران قالدۇرغىنى ، بۇ يەردىكى توغراقلارنىڭ قەيسەرلىكى ئىدى . ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تەكلىماكانىنىڭ دېڭىز ـ ئوكيانىدىن يىراقلىقى ، ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان ئېگىز تاغلارنىڭ نەم ھاۋانى توسۇۋېلىپ بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزمەيدىغانلىقى ،

---

① بۇ ھېكمەتلىك سۆز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ـ ئا .

بۇ يەرنىڭ تىپىك قۇرغاق رايونلۇقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى .
— باقى ، كېمىنى قىرغاققا يېقىنلاشتۇرغىنا ، قاشقا چىقىپ ئەتراپنى كۆرۈپ باقاي ، — دېدى پرۇفېسسور .
«توغراق ، قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق تۇرسا ، يەنە نېمىنى كۆرىدىغاندۇ» باقى شۇنداق ئويلىغاچ كېمىنى قىرغاققا تىيەپ توختاتتى .

پرۇفېسسور قاشقا چىقتى . ئۇ ئۇندەك يۇمشاق ، قۇرۇق قۇمغا دەسسەپ تۇراتتى . بۇ ئۇنىڭ لوپقا كەلگەندىن بۇيان تەكلىما-كان قۇملۇقىغا تۇنجى قېتىم ئاياغ بېسىشى ئىدى . ئۇ نېرىدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقتى ، قۇمنى قولىغا ئېلىپ بارماقلىرى-دا سىيرىپ ئېقىتىپ باقتى . قۇم دۆڭىسى ئۇستىدە ئۇچ ئادەمنىڭ غۇلىچى يەتمەيدىغان يوغان بىر تۇپ توغراق قۇم دۆڭىسىنى تولۇق يېپىپ سايە تاشلاپ تۇراتتى . پرۇفېسسور قۇمنى قولىدا سىيرىپ ، كولاپ كۆرۈپ باقتى . دەريا قېشىدىكى قۇملار ئۇنداق قۇرغاق تۇرغان يەردە ، بۇ دۆڭدە نەم دېدارى بولسۇنمۇ ! لېكىن يىللاپ سۇ كۆرمەيدىغان بۇ توغراق ياش توغراقلاردەك باغجانلاپ ياپيېشىل تۇراتتى ، تېخى بىرەر شېخىمۇ قۇرۇپ قالمىدىغاندەك ئەمەس ئىدى .

پرۇفېسسور دۇربۇن بىلەن ئەتراپقا ، يىراقلارغا قارىدى . قاراپ تەبىئەتنىڭ بۇ ئاجايىپ مەنزىرىسىگە تويمىدىغاندەك ئەمەس ئىدى . ئۇ كېمىگە قايتىپ بېرىپ خاتىرە دەپتىرىنى ئېلىپ كېلىپ ، يەنە بايىقى قۇم دۆڭىسىگە چىقتى . ئۇنىڭ كەينىدىن پاۋىل كوسمىنوف بىلەن ئابدۇللامۇ كېلىپ قۇم دۆڭىسىگە چىقتى . قۇم دۆڭىسى مۇشۇ بىرلا ئەمەس ئىدى . بىر تەرەپ تەكشى كەتكەن قۇملۇق بولسا ، بۇ بىر تەرەپ دۆڭە - دۆڭە قۇملۇق ئىدى . مەيلى تەكشىلىك ، مەيلى دۆڭلىكتە بولسۇن توغراقلار قويۇق ئىدى . كوسمىنوف بىلەن ئابدۇللامۇ بۇ ئاجايىپ مەنزىرىگە مەپتۇن بولۇپ قالدى . بۇلارنى نېمە قىلىشىۋاتىدىكىن ، دەپ باقى ، ئامىتەكلەرمۇ كەلدى .

— بۇ توغراقلىققا سۇ كىرمەمدۇ ؟ — پرۇفېسسور ئىككە-

سىدىن سوراندى .

— سۇ كىرىدۇ . ھەر يىلى 7 ـ ئاي بىلەن 8 ـ ئاي ئارىلىقىدا كەلكۇن كەلگەندە پەس ، تۇزلەك يەرنىڭ ھەممىسىنى كەلكۇن باسىدۇ . بۇ يىل مانا ھازىرغىچە كەلكۇن كەلمىدى .

— بۇ ئەتراپتا مەھەللە يوقمۇ ؟

— توغراقلىقنىڭ نېرىسىدا بار ، ئارىلىقى خېلى يىراق .

پاۋىل كوسمىنوف بىلەن ئابدۇللا ئەتراپنى ئايلىنىپ كەلگىلى كەتتى باقى بىلەن ئامىتەك بىز بېلىق تۇتقاچ تۇرايلى ، دەپ كېپمە تەرەپكە كەتتى .

پرۇتۇالىسكىي قۇم دۆڭىسى ئۇستىدە يالغۇز قالدى . دۇربۇن بىلەن ئەتراپقا يەنە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن ، توغراق تۇۋىدە ئۇپىدەك يۇمشاق قۇمدا پۇتىنى سوزۇپ ھۇزۇرلىنىپ ئولتۇرۇپ خاتىرە يېزىشقا كىرىشتى .

... « مانا بۇگۈن مەن تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئېقىۋاتقان كۆنچى دەرياسى بويىدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۇستىدە ، نەچچە ئەسىرلىك سەرگۈزەشتىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن قېرى ، ئەمما ياپيېشىل تۇرغان توغراق تۇۋىدە ئولتۇرىمەن . ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەمگە لوپ دالىسىنى تاللىغىلىپ توغرا قىپتىمەن . چوقانلىق :① «ئەپسانىۋى بىر دۇنيا» دېگىنى دەل مۇشۇ تەكلىماكان ئىكەن .

مەن مانا شۇ ئەپسانىدەك سىرلىق دۇنيانىڭ بوسۇغىسىدا تۇرىمەن . بوسۇغىسىمۇ ماڭا سىرلىقتەك تۇيۇلۇۋاتىدۇ . دەريانىڭ ئىكىكى قاسناق ۋادىسى كەڭ كەتكەن قۇملۇق بولغىنى بىلەن ، بۇ توغراقلىق ئىكەن . بىر قاراپلا بۇنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىپتىدائىي توغراقلىق ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ . ھازىرغىچە سىرتتىكى ھەرقانداق قولى يەتمىگەن ، ئەزىلى ئىپتىدائىيلىقچە تۇرۇۋاتقان توغراقلىق ئىكەن . مەن ھازىر تەجرىبىنىڭ ئاجا-

① چوقان — چوقان ۋەلىخانوف .

يىپ سىرلىق قۇدرىتىگىمۇ ھەيران قېلىۋاتىمەن . يىلدا بىر قېتىم كېلىدىغان كەلكۈندىن باشقا بىر تېمىم سۇ كۆرمەيدىغان قۇملۇقتا ، ئېگىز قۇم دۆۋىلىرى ئۈستىدە توغراقلارنىڭ كۆكلەپ ، ياشىرىپ ، يېشىللىقىدىن قالماي تۇرۇشىنىڭ ئۆزىلا بىر سىر ئىكەن . مەن چىداملىق ، قەيسەرلىكتە دۇنيادا توغراقتىن باشقا يەنە بىر خىل دەرەخ يوقمىكىن دەيمەن . تەڭرى بۇ قەيسەر دەرەخنى مۇشۇ تەكلىماكان ئۈچۈنلا يارىتقانمىكىن ، دەپ ئويلاپ قالدىم . دېمىسىمۇ ، ئوتتەك قىزىق ھاۋاسى قۇم دۆڭلىرى ئۈستىدە ۋىلىلداپ كۆزنى تالدۇرىدىغان قۇملۇقتا ئاندا ـ ساندا ئۈچراپ قالىدىغان يۇلغۇننى سانىمىغاندا ، توغراقتىن باشقا خىلدىكى دەرەخ يوقكەن . بەلكى بۇرۇن بار بولغىيدى ، ئەمما بۇ ماكانىنىڭ ئۆزگىچە ، رەھىمسىز تەبىئىتى ئالدىدا ئاجىز ۋە چىدامسىزلىقىدىن شاللىۋېتىلگەندۇ ، پەقەت توغراقلا ئۆزىنىڭ قەيسەر ھاياتىيلىقى بىلەن ياشاپ كېلىۋېتىپتۇ . بىلمىدىم ، باقى ، ئامىتەكلەردىكى ئۆزلۈكلۈك ، مەغرۇرلۇق ۋە ئۆزگە ئىشىنىش ، چىداملىق توغراقنىڭ قەيسەرلىكىنى مەنبە قىلغانمۇ ياكى ئۇلار ئۆز روھىيىتى بىلەن توغراقنى سۇغىرىپ كېلىۋاتامدۇ ؟... »

پرۇفېسسور خاتىرىنىڭ ئاخىرىغا يېكىن ۋە سۆز تاللاپ ئويلاپ ئولتۇراتتى ، شىپىرلاپ كېلىۋاتقان ئاياغ شەپىسى ئاڭلاندى ، بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى ، باقى قۇم دۆۋىسىگە چىقىۋاتاتتى .

— بولمىدى ! كەلكۈن كېلىۋېتىپتۇ ، ھازىرلا كېيىنى مۇشۇ قۇم دۆۋىسىگە ئاچىقىۋالايلى ، — دېدى باقى ، قۇم دۆۋىسىگە چىقىۋېتىپ .

كېلىۋاتقان كەلكۈننىڭ خەتەرلىك دەرىجىسىنى ھېچكىم چامىلىيالمىسىمۇ ، «كەلكۈن» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزىلا پرۇفېسسورغا يېتەرلىك قورقۇنچ سالدى . سىبىرىيىدە تەكشۈرۈشتە بولغان چېغىدا كەلكۈندە قېلىپ ، بىر بۇرادىرى كەلكۈنگە يەم بولۇپ كەتكەن ، ئۆزى ئۆلۈم ئاغزىدىن ئاران قۇتۇلۇپ قالغانىدى . شۇڭا ھازىر

جىددىيلىشىپ قالدى ، لېكىن باقىدا بايىقى جىددىيلىك قالمىغان-
دەك ئىدى . پرۇفېسسور ئۇنىڭغا ئەجەبلەنگەندەك قاراپ قويۇپ ،
ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى . پاۋىل كوسمىنوف بىلەن ئابدۇللا بىر تۇپ
توغراق تۇۋىدە بىرنېمىلەرنى قىلىپ تۇراتتى . پرۇفېسسور ئۇلار-
نى تېز كېلىڭلار ، دەپ چاقىردى .
— كەلكۇن كېلىدىغان ئوخشايدۇ ، كېمىنى بۇ يەرگە ئاچىقد-
ۇالايلى ، — دېدى پرۇفېسسور ئۇ ئىككىسى كەلگەندىن كېيىن
ۋە ئۆزى باشلاپ قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ دەريا تەرەپكە ماڭدى .
سۇ كۆپۈكلىشىپ ، ئېقىشىمۇ ئىتتىكلىشىپ قالغاندەك ئىدى .
ئادەتتە سۇ يۈزىدە بىرەر نەرسە بولمىسا ، سۇنىڭ ئاققان - ئاقمىغد-
ىنىنى دەمال پەرق ئەتمەك تەس ئىدى .
— ۋوي ، بۇنچىۋالا بېلىقنى قاچان تۇتتۇڭلار ؟ — ئىككى
كېمىدىكى ئوتتۇزدەك بېلىقنى كۆرۈپ ئابدۇللا سورىدى .
— بېلىقنىڭ گېپىنى قويۇپ ، كېمىلەرنى قىرغاققا چىقىرىۋا-
لايلى . قاراڭلار ، سۇ ئۇلغىيىۋاتىدۇ . ئامىتەك ، كېمىنىڭ ئارغام-
چىسىنى بۇياققا تاشلا ، — دېدى باقى .
ئامىتەك كېمىنى باغلاپ قويغان ئارغامچىنى يېشىپ قىرغاققا
تاشلاپ بولۇپ ، ئۆزىمۇ كېمىدىن قاشقا چىقتى .
كېمىدىكى نەرسىلەر بەك ئېغىر بولمىغاچقا ، بەش ئادەم كېمىد-
لەرنى بىر - بىرلەپ قاشقا ئاسانلا چىقىرىۋالدى .
بەش ئادەمنىڭ كۈچى بىلەن ئالدىدىن سۆرەپ ، كەينىدىن
ئىتتىرىپ يۈرۈپ ئىككى كېمىنى ئېگىز قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە
چىقىرىۋالدى . ناۋادا ، قۇملۇق بولماي توپلىق يەر بولىدىغان بولسا
چىقارماق خېلىلا تەس بولاتتى .
— بىزغۇ ئېگىز قۇم ئۈستىدە تۇرىمىز . مەن ئاتلىقلاردىن
غەم قىلىۋاتىمەن . ئۇلار ھازىر نەدىدۇ ؟ — دېدى پرۇفېسسور
خاتىرجەمسىزلىكىنى بىلدۈرۈپ .
— بۇ ئەتراپ بىلەن ئالىقۇل بەك تونۇش ، كەلكۈننىڭ شەپە-
سى كەلگەن ھامان ئۇ قانداق قىلىشنى بىلىدۇ . ئۇلار ھازىرمۇ

توغراقلىقنىڭ نېرىسىدا بولسا ، قورقمىساقمۇ بولىدۇ . ئۇ يەردە قۇرۇق دەريا ئىزلىرى جىق . كەلكۈن شۇ قۇرۇق ئېقىنلارغا چۈشۈپ ئېقىپ كېتىۋېرىدۇ ، — دېدى باقى .

پرۇفېسسورنىڭ كۆڭلى سەل جايىغا چۈشكەندەك بولدى .

— بۇ بېلىقلارنى قاچان تۇتقانتىڭلار ؟ — ئابدۇللا بايىقى سوئالىنى يەنە تەكرارلىدى .

— بىكار تۇرغۇچە بېلىق تۇتقاچ تۇرايلى دەپ كېمىگە چىقتۇق . قارىساق ، دەريادا بېلىقلار خېلىلا جىق ، بىر دەمنىڭ ئىچىدە ئون نەچچىدىن بېلىق سانجىۋالدۇق . بىر دەمدىن كېيىن قارىساق بېلىقلار تېخىمۇ كۆپىيىپ ھەممىسى ئاياغقا كېتىشىۋاتىدۇ . كەلكۈن كېلەمدۇ - نېمە ، دەپ سۇغا قارىساق ، سۇمۇ بۆلەكچە ، قاشقا قارىساق ، ئەسلىدىكى سۇ ئىزى يوق ، سۇ ئۆرلەپ قاپتۇ . شۇنىڭ بىلەن كەلكۈن كېلىدىكەن ، دەپ سىلەرگە خەۋەر قىلدۇق ، — باقىنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپلا «شار - شۇر» لىغان ئاۋازلار ئاڭلاندى .

— بۇ نېمە ئاۋاز ؟ — ئابدۇللا ئۆندەرىگەندەك سورىدى .

— قۇملۇقتا كەلكۈن مۇشۇنداق ئاقىدۇ . بۇ ، قۇرۇق ئوت - چۆپ ، شاخ - شۇمبىلارنى كەلكۈن ئېقىتىپ ماڭغاندىكى ئاۋاز ، — دېدى باقى .

— كەلكۈن قايسى تەرەپتىن كېلىدۇ ؟ — پرۇفېسسور سورىدى .

— تاغ تەرەپتىن — تۆگىبېشى ، سۆگەتتاغ ئېغىزى تەرەپتىن كېلىدۇ ، يەنە كورلا تەرەپتىنمۇ كېلىدۇ .

پرۇفېسسور يېنىدىن ئايرىمايدىغان مۇشۇ رايونغا دائىر خەرىتىنى ئېچىپ بەزى يەرگە خەت يازدى ، بەزى يەرگە شەرتلىك بەلگىلەرنى قويدى .

— ۋۇي ، بېلىقلارنى قانداق قىلىمىز ، سېسىپ كېتەرمۇ ؟ — ئابدۇللا تۇيۇقسىز بىر مۇھىم ئىش ئېسىگە كەلگەندەك سورىدى .

— سېسىمايدۇ ، گەدەرمە قىلىپ قويىمىز ، — ئامىتەكنىڭ

گەپنى ئاغزىدا قالدى . «شار ـ شۇر ، غاراس ـ غۇرۇس »لىغان ئاۋاز كۆچەيدى...

كەلكۈن شۇنداق شىددەتلىك كەلدىكى ، بىر دەمنىڭ ئىچىدە دەريا ئۇرنى نەدە ، بىلگىلى بولمايدىغان بولدى . پرژىۋالىسكىيلار چىقىۋالغان دۆڭدەك بىر قانچە قۇم دۆۋىسىدىن باشقا ھەممە يەرنى سۇ باستى . پرژىۋالىسكىيلار كەلكۈن مۇشۇ قۇم دۆۋىسىنمۇ يالـ ماپ يۇتۇۋېتىدىغاندەك ئەنسىرىشىپ توغراق تۇۋىگە كېلىۋېلىشتى . ئۇلار ھېلى يىراقلارغا قارىسا ، يەنە كۆزىنى يىراقلاردىن ئېلىپ ، ئۆزى تۇرۇشقان قۇم دۆۋىسىنىڭ ئېتىكىگە تىكەتتى . باقى بىلەن ئامىتەك كەلكۈنگە پەرۋامۇ قىلمىغاندەك بېلىقلارنىڭ ئىچ ـ قارنىنى ئېلىپ ، ئۇششاق ياغاچلار بىلەن باغرىنى كېرىپ ، كۈن نۇرى چۈشۈۋاتقان يەرگە ئوڭدىسىغا قويۇش بىلەن بەند ئىدى . ئابدۇللاـ نىڭ بۇلارغا يارەملەشكۈسى كەلدى چېغى ، ئامىتەكنىڭ قولىدىن قارنى يېرىلغان بېلىقنى ئېلىپ قورسىقىدىكى ئۈچەي ـ باغرىنى ئېلىپلا يېنىغا تاشلىۋەتتى .

— نېمە قىلىۋاتىسەن ؟ ! — ئامىتەك شۇنداق دېدى ـ دە ، ئابدۇللا تاشلىۋەتكەن بېلىقنىڭ ئىچ ـ باغرى ئارىسىدىن پوستلاقنى ئاۋايلاپ ئايرىۋېلىپ كېمىگە تاشلاپ قويدى .

— نېمە قىلىسىلەر بېلىق ئۆپكىسىنى ؟

باقى بىلەن ئامىتەك تەڭلا ئابدۇللاغا ئالىيىپ قاراپ قويۇپ ئىشىنى قىلىۋەردى...

4

پرژىۋالىسكىيلار ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان قۇم دۆڭىدىن چۈشمەي ئۈچ كۈننى ئۆتكۈزدى . «گۈلدۇر ـ قاراس »لاپ شىددەت بىلەن كەلگەن كەلكۈن باسقىنىنى بېسىپ ، ئېقىتقىنىنى ئېقىتىپ يېـ ڕىم كۈندىلا توختىغان بولسىمۇ ، ئۈچ كۈنگىچە قالدى ـ قالتىسى كەتمىدى ، پەس ـ ئويمان يەرلەر يەنىلا سۇ ئاستىدا . دەريا سۈيى

تارتىلدى ، لېكىن ئىككى قاسناقتىن سىرغىيدىغان سارقىندى سۇ-
لار توختىمىدى ، دەريا سۈيى يەنىلا دۇغ ئىدى . باقى ، ئامىتەكلەر
ئازراق سۇ قاچىلىۋالايلى ، دېمىگەن بولسا ، ئۇلارنىڭ سۇ بىلەن
قاپسىلىپ تۇرۇپمۇ سۇ ئىچمىكى بىر گەپ ئىدى . پرۇنۇالىسكىي
بىلەن كوسىنوف مۇشۇ ئۇچ كۈنلۈك تاماقلىنىش جەريانىدا
نانىڭ — ئۇيغۇر نېنىنىڭ ئاجايىپ ئېسىل يېمەكلىك ئىكەنلىكىنى
تېخىمۇ ھېس قىلدى ، ھېس قىلغاندىمۇ ، ئېچ - ئىچىدىن سۆيۈ-
نۈپ ، تولۇق قايىللىقى بىلەن ھېس قىلدى . «بىز رۇسلار بولكا-
غىلا يېپىشىۋالغۇچە ، نېمىشقا نان يېپىشنىمۇ ئۆگىنىۋالمىغان بول-
غىيدۇق» دەپ ئويلاپ قېلىشتى . ئۇلار قۇرۇتۇپ قېتىتىۋالغان
بولكىسىنى يەپ باقتى . ئۇنى قۇرۇق يېسە ، نېرىغا يۇتسا بېرىسىگە
كېلىۋېلىپ ، گېلىدا تۇرۇپ قالغان ئۇۋاقلىرى يۆتەلدۇرۇۋېتەتتى ،
بىر چىشلەم يەپ ، بىر يۇتۇم سۇ ئىچمىسە بولمايتتى ، سۇغا چىلاپ
قويسا مىلىچىلىۋېلىپ تەمىدىن كېتىپ لەشتەك بولۇپ قالاتتى . نان
ئۇنداق ئەمەس ، قۇرۇق يېسىمۇ ، سۇغا چىلاپ يېسىمۇ ، تەمى
ئوخشاشلا ، قانداقلا يېسە يېيىشلىك ، تېتىملىق ھەم سىڭىشلىق .
ئۇلار پىشۇرۇپ قاق قىلىۋالغان گۆشىنىمۇ يېدى . كونا بېلىق ،
يېڭى بېلىق ۋە باشقا نەرسىلەرنىمۇ يېدى ، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى
نانغا يەتمىدى ، نانداك ھۇزۇر بېرەلمىدى .
— دەريا سۈيى سوغۇلۇپ مۇقىملاشقاندەك قىلىدۇ . ماڭساق
بولارمۇ ؟ — پرۇنۇالىسكىي باقى بىلەن ئامىتەكتىن سورىدى .
باقى سوئالغا جاۋاب بەرمەي ئاسمانغا قارىدى . قۇياش بىر نەچچە
كۈندىن بۇيان چاچالماي قالغان نۇرىنى تولۇقلاپ چاچماقچىدەك
كۆزنى تالدۇرۇپ چاقنايتتى . باقى يىراق تاغ تەرەپكە قارىدى .
ئاخشام قارامتۇل بۇلۇت قاپلاپ تۇرغان تاغ ئاسمىنىمۇ سۇزۇلۇپ
كەتكەنىدى . بۇ ، قاتتىق يامغۇر مەزگىلىنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىدىن
بېشارەت ئىدى .
— يولغا چىقساق بولغۇدەك . كېمىلەرنى سۇغا سالايلى ، —
دېدى باقى .

ئۇنىڭ بۇ گېپىنى ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەرمىسىمۇ ، پرۇد-ۇالىسكىي چۈشەندى . ئۇ ئۇچ كۈننىڭ كەلكۈن قاپلىغان دالىغا قاراپ ئولتۇرۇشۇەرمەي ، باقى بىلەن ئامىتەكتىن مۇشۇ قېتىمقى سەپىرىگە مۇناسىۋەتلىك سۆز - جۈملىلەرنى ئۆگەنگەچ تۇرغانىدى . «سۇ ، كېمە ، يول ، بولغۇدەك... » دېگەن سۆزلەرنى بىر - بىرىگە باغلاپ مەنىسىنى بىلىپ يەتتى . ئۇلار ئالدى بىلەن كېمىلەرنى سۇغا چۈ-شۈرۈۋېلىپ ، ئاندىن نەرسە - كېرەكلەرنى باستى . پرۇزۇالىسكىي دىلىپارغا بېرىپ ئىۋان كوزمىچلار بىلەن تېزرەك ئۇچرىشىشقا ئالدى-رايتتى .

«ئۇلار ساق - سالامەتمىكىن... »

پرۇزۇالىسكىيلار دىلىپارغا كۈن پاتارغا يېقىن يېتىپ كەلدى . بالدۇر كېلىشى كېرەك ئىدى ، بەزى كىچىك ئاۋارىچىلىكلەرگە ئۇچراپ قالدى . بەزى جايلاردا سۇ كەڭ يېيىلىپ ئاققان ، دەريا بىرنەچچە تارامغا بۆلۈنۈپ كەتكەن ياكى كەلكۈن ئېقىتىپ كەلگەن قۇم - لاتقىلار تىنىپ دەريانى تېيىزلىتىۋەتكەن سەۋەبتىن كېمىمىز ئاستى قۇمغا تېگىپ قېلىپ سۆرەپ مېڭىشقا ، يەنە بەزى جايلاردا دەرياغا قومۇرۇلۇپ چۈشكەن توغراقلار ، توختاپ قالغان شاخ - شۇمبا ، ياغاچلاردىن يول ئېچىپ مېڭىشقا توغرا كەلدى .

پرۇزۇالىسكىي باقى ، ئامىتەكلەر ئارقىلىق دىلىپارلىقلاردىن ئىۋان كوزمىچلارنىڭ كەلمىگەنلىكىنى بىلىپ جىددىيلىشىپ قالدى-يۇ ، باقىنىڭ گېپى ئېسىگە كېلىپ ، خاتىرجەم بولغاندەك قىلىسى-مۇ ، يەنىلا كۆڭلى ئارامىدا ئەمەس ئىدى .

دىلىپار ئون نەچچە ئائىلىلىك كىچىك مەھەللە . پرۇزۇالىسكىي-لار مەھەللىدىن سەل چەتتىكى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ بويىغا ئىككى چېدىر تىكتى . بۇلار چېدىر تىكىش بىلەن ھەپىلىشۇاتقاندا ، دىلىپارلىقلار غەلىتە كىيىملىك ، سېرىق چاچ ، «سىنى قانسىز» ئىككى ئادەمنى كۆرۈپ ، بەر - بىرىگە خەۋەر قىلىشىپ ، چوڭ - كىچىك ، ئەر - ئايال ھەممىسى بىر - بىرىنى ھىمات قىلىشقاندەك غۇۋزمەك بولۇشۇپ قاراپ تۇرۇشاتتى . باقى ئۇلارنىڭ

يېنىغا بېرىپ بىرنېمىلەرنى دېگەندىن كېيىن ، بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن بېرى كەلدىيۇ ، يەنىلا يېقىن كەلمەي ئارىلىق قالدۇرۇپ تۇرۇشتى . پرژىۋالىسكىي ئۇلارنىڭ چىرايى ، تەق - تۇرقىغا ، كىيىمى - كېچىكىگە ھەم ئۆيلىرىگە سەپسالدى . چىراي شەكلى ئاقسۇپىدىكىلەرنىڭكىگە ئوخشايتتى : ئۇستىخانلىق ، تەمبەل ، يۇزى سەل كەڭ ، ئىككى زاڭقى بىلىنەرلىك بۆرتۇپ چىققان ، بۇغداي ئۆڭ ، قوي كۆز رەڭگىگە مايىل ، ئەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قويۇق ساقاللىق ئىدى . ئەرلەر قوپالراق توقۇلغان يۇڭ پالاس ئىشتان - چاپان كىيىۋالغان ، ئاياللار ، قىزلار تورقا ئارىلاشتۇرۇلغان يۇڭ چەكمەندە تىكىلگەن چاپان ، ساپ تورقىدا توقۇلغان رەختتە كۆڭلەك كىيگەنىدى . چوڭ ياشلىق ئەر - ئاياللارنىڭ بەزىسى چورۇق ، بەزىسى كۆندە تىكىلگەن بۆز رەڭ ئۆتۈك كىيگەن بولسا ، ئوتتۇرا ياش ، ياش ۋە بالىلارنىڭ ھەممىسى يالاڭغىداق ئىدى ، باشلىرىغا يا تېرە تۇماق ياكى ئاق يۇڭدا قۇيغان كىگىز قالپاق كىيگەن . بۇ ، ئىسسىقى مېڭىنى قاينىتىۋېتىدىغان تەكلىماكان قۇملۇقىدا ياشايدىغان كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە ئىسسىق ئۆتكۈزمەيدىغان ئوبدان قالقىنى .

بىر كېچە ئۆتتى . ئەتىگەنلىك ناشتىدىن كېيىن پرژىۋالىسكىي ئابدۇللانى ئېلىپ باقى ، ئامبىتەكلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا مەھەللىنى ، ئەتراپنى ئايلىنىپ كۆرمەكچى بولدى . باقى مەھەللىگە كېتىپ ئېگىز بوي ، ئۇستىخانلىق ، بومبۇر ساقاللىق بىر كىشىنى باشلاپ كەلدى .

— دىلىپار مەھەللىسىنىڭ چوڭى ، — باقى باشلاپ كەلگەن كىشىنى تونۇشتۇردى .

— ئىسمى قۇتىبۇللا . مەھەللىدىكىلەر ئۇنى قۇتبۇل تاغا دەيدۇ .

— نېمە ؟ ! بىر يۇز بەش ياش ؟ ! — باقى كېتىۋېتىپ قۇتبۇل تاغىنىڭ پېشىنى دېۋىدى ، پرژىۋالىسكىي قۇلىقىغا ئىشەنمەي قالدى ، — مېڭىشى بىزدىن تېتىك كۆرۈنىدۇ ، ساقلىمۇ پۇتۇنلەي ئاقىرىپ كەتمەپتۇغۇ .

— ئۆيىده بىر يۇز يىگىرمه بەش ياشلىق ئاتىسى بار . بۇ يىل سەل كېسەلچان بولۇپ قاپتۇ ، بۇلتۇر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئولتۇ-ردىغان .

پرۇفېسسور ئالدى بىلەن مەھەللىنى ئارىلىدى ، بۇ يەردىكى-لەرنىڭ ئۆيلىرى ئاقسۇيىدىكىلەرنىڭكىدىنمۇ ئاددىي ئىدى . تىكلىمە ياغاچلىق بەش ئېغىزدەك ئۆينى كۆردى ، قالغانلىرى قومۇش ساتما ئۆيلەر ئىدى . ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك ئۇچ ئېغىزلىق بولۇپ ، ئوت-تۇرىدىكى كىچىكرەك ، ئىككى تەرەپتىكىسى چوڭ ئىدى . بەزىلەر-نىڭ يەنە ئۆيىنىڭ ئارىسىغا بىر - ئىككى ئېغىزدىن يانداپ سالغان-لىرىمۇ بار ئىدى . ساتمىنىڭ پاكارلىقى ، قويۇلغان قومۇشنىڭ قېلىنلىقى جەھەتتە ھەممىسى ئوخشاش ئىدى . مەھەللە دەريا بوي-ىدىن تۆت يۇز قەدەمدەك نېرىدىكى ئىككى تۆپىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانىدى . ھەرقايسى ئۆيدىكى ئاياللار ، ئىش قىلالمىغۇدەك بول-غان قىزلار ئۆز ساتمىلىرىنىڭ ئالدىدا تور ، مانجار ، پالاس ، ئار-غامچا توقۇشتەك ئائىلىۋى ئىگىلىك بىلەن مەشغۇل ئىدى ، بىرمۇ چوڭ ياشلىق ئەر كۆرۈنمەيتتى . پرۇفېسسور ئىش قىلىۋاتقان ئاياللارنى ئارىلاپ رەسىمگە تارتىپ بولۇپ ، ئابدۇللا ئارقىلىق قۇت-بۇل تاغىدىن :

— ئەرلەر كۆرۈنمەيدۇغۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— بىر قىسىم ئەرلەر دەريادا بېلىق تۇتۇۋاتىدۇ ، يەنە بىر قىسمى شىندى تېغى بىلەن سىكىر تېغىغا ئوۋغا كەتتى .

— تېرىلغۇ قىلىدىغان يېرىڭلار نەدە ؟

قۇتبۇل تاغا پرۇفېسسىغا قاراپ قويۇپ :

— بۇ يەر مانا مۇشۇنداق ساپلا قۇملۇق ، نېمىلا تېرىسا ئۇنمەي تۇرۇپ قۇمنىڭ قىزىقىدا پىشىپ بولىدۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى .

دېھقانچىلىق قىلماي بىر ئۆمۈر بېلىقچىلىق ، ئوۋچىلىق ، قوشۇمچە چارۋىچىلىق بىلەن ياشاپ ئۆتىدىغان بۇ مەھەللە خەلقىگە پرۇفېسسور قىزىقىپ قالدى . ئۇ مەھەللە سىرتىدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ تۆت ئەتراپقا دۇربۇن بىلەن قارىدى . دەريانىڭ نېرىقى قاسىقىدىكى بۇك غالدىراڭ قومۇشلۇق بىلەن

بېرنقى قاسناقتىكى يېكەنلىكتىن باشقا يېشىللىق كۆرۈنمەيتتى. پەقەت دەريانا يېقىن بەزى جايلاردا چاچاق، قوڭۇچاق، يەنە بىراق - يېقىندىكى قۇم دۆڭلىرى ئارىلىرىدا يۇلغۇنلار كۆرۈنەتتى. بۇ يېقىن ئارىدا توغراقلىق يوقتەك ئىدى. قۇملۇقنىڭ چېتىدىگە دۇربۇننىڭ كۆزى يەتمىدى. چەكسىز قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا هاياتلىقنىڭ جان تومۇرىدەك كۆنچى دەريانى ئاقماقتا. دەريادا كىشىلەر كېمىگە چىقىۋېلىپ بېلىق تۇتماقتا. پرۇتۇالىسكىينىڭ خىيالىنى ئۇزۇپ، مەھەللە تەرەپتىن زىل ئاۋازدا ئېيتقان ناخشا ئاۋازى كەلدى. بىرىگە يەنە بىرى ئۇلاپ ئېيتىپ، ناخشا ئۇزۇلمەيتتى. پرۇتۇالىسكىي ناخشىنىڭ سۆزىنى چۈشەنمىسىمۇ، مۇڭغا مەپتۇن بولۇپ قالدى. ناخشىدىن چەكسىز قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى تۇگمەس يولدا ئېشەك ياكى كالىغا مىنىپ كېتىۋاتقان ۋە ياكى قومۇش ساتمىدا ئۆزى يالغۇز ئولتۇرۇپ يۇڭ ساۋاۋاتقان، پالاس، تور توقۇۋاتقان كىشىنىڭ غېرىب - مىسكىنلىكىنىڭ، يېتىم - يېگانىلىكىنىڭ، ئۇ يىلدىن بۇ يىلغا يېڭىلانماي، بىر ئىز، بىر قېلىپتا داۋاملىشىۋاتقان زېرىكىشلىك هايات مېلودىيىسىنىڭ مۇڭى تۆكۈلەتتى.

— دەريادا كېمە بىلەن ئۇزۇپ نەچچە كۈندە لوپ كۆلىگە بارغىلى بولىدۇ؟

— بۇ دەريا بىلەن كۆلگە بارغىلى بولمايدۇ.

— دەريا كۆلگە قۇيۇلىدىكەنغۇ؟

— دەريانىڭ ئاخىرى كەڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان بۇك قومۇشلۇق، يېكەنلىك سازلىق، كېمە بىلەنمۇ، ئات - ئۇلاغ بىلەنمۇ كۆلگە كىرگىلى بولمايدۇ.

— كۆلگە قانداق كىرگىلى بولىدۇ؟

— تارىم بىلەن.

— تارىم دەريانى ئۇدۇل لوپ كۆلىگە قۇيۇلمايدىكەنغۇ؟

— ئالدى بىلەن چۆنكۆلگە قۇيۇلۇپ، ئۇنىڭدىن قارىبوران كۆلى، تاتىما ۋە قارىقوشۇن كۆلىگە قۇيۇلۇپ، ئاندىن چوڭ كۆلگە ئۆتىدىغان ئوخشايدۇ.

— دىلپاردىكىلەردىن لوپ كۆلىگە بارغانلار بارمۇ؟
قۇتبۇللا ئاغا بېشىنى لىڭشىتتى.
— بۇ ئەتراپتا ياۋايى ھايۋانلار بارمۇ؟
— بار، يولۋاستىن باشقا، ياۋا تۆگىدىن تارتىپ ھەممىسى بار.
— ياۋا تۆگە بارما!؟ — پرۇنۇالىسكىي تەكلىماكان قۇملۇقىدا ياۋا تۆگىنىڭ بارلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. بۇ ئۇچۇر ئۇنىڭ ئۈچۈن چوڭ بايقاش ئىدى. ئۇ شۇ خۇشاللىقىدا يېنىدىكى بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپ دۇربۇن بىلەن يىراقلارغا ئۇزاققىچە قارىدى، ئۇنىڭ خىيالىدا ھېلى بىر قۇم دۆڭىسى يامراپ كېلىدىغان بىرنەچچە ياۋا تۆگە چىقىپ كېلىدىغاندەكلا ئىدى. ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرۈنۈپ تۇرغىنى پايانسىز قۇملۇق ئىدى. دىلپار مەھەللىسى مانا شۇ قۇم دېڭىزىنىڭ بىر گىرۋىكى بىلەن كۆنچى دەريا-سى بويىدا دۇنيانىڭ سىرتىدا قالغاندەك غىرىبسىنىپ تۇراتتى.
كۈن چۈشتىن قايرىلغان مەھەللە، ئىۋان كوزمىچلار ساق-سالامەت يېتىپ كەلدى، ھەممىسى خۇش بولۇشتى.
— يول بولمىغاچقا ئۆزىمىز يول تېپىپ ماڭدۇق. ئالىقۇل قانداق مېڭىشنى بىلمىدىكەن، شۇڭا ئۇدۇل دىلپارنى تېپىپ كېلەلىدۇق، — ئىۋان كوزمىچ يەنە مۇنداق دېدى، — خەتەرگە ئۇچرىمىدۇق، ئاچ قالمىدۇق.
— ئۇزۇقۇلار يەتتىمۇ؟ — پرۇنۇالىسكىي سورىدى.
— يەتتى، قىسىپراق يېدۇق. تەلىيىمىزگە كېيىك، جەرەنلەر ئۇچراپ تۇردى. جەرەندىن تۆتنى ئېتىپ يېدۇق، ئەمما كېيىنكى ئېتىشقا بولمىدى، — ئىۋان كوزمىچ گېپىنى دەپ بولۇپ ئالىقۇلغا قاراپ قويدى.
— نېمىشقا ئانقىلى بولمىدى؟ — پرۇنۇالىسكىي ھەيران قالغاندەك سورىدى.
— ئالىقۇل: «بۇ ئەتراپتا كېيىك بەك ئاز قالدى، ئاتساڭلار بولمايدۇ. ئەگەر ئاتمىغان بولساڭلار قايتىپ كېتىمەن» دەپ تۇرۇۋالدى.

پرژىۋالىسكىي ئالىقۇلغا قاراپ قويۇپ ، ئۈزان كوزمىچتىن :
— جەرەنلەرزىگ تېرىسىنى قانداق قىلىدىگىلار ؟ — دەپ سورىدى .
— قانداق قىلىشنى ئالىقۇل بىلمىدىكەن . تۇزلاپ يېرىم كۈنلا قۇمغا يېيىپ قويۇۋىدى ، قۇرۇپ قاپتۇ . كەلكۈن كېلىشتىن سەل ئىلگىرى يېراقتا قېچىپ كېتىۋاتقان تۆگىنى كۆردۇق .
— ياۋا تۆگە ؟ ! — پرژىۋالىسكىي ھاياجىنىنى باسالماي قالدى .
ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىدىكى تۆت كىشى ئايرىم پىكىرلەشۋالدى .
— كۆنچى دەرياسى بىلەن مېڭىپ لوپ كۆلىگە بارغىلى بولىمايدىكەن ، دەپ چۈشەنكۆل تەرەپكە كەتسەك ، بۇ تەرەپكە قايتا كېلەلمىگۈدەكمىز . شۇڭا دەريانىڭ سۇيى كۆلگە قويۇلىدىغان سازلىققچە بولغان ئارىلىقنى تەكشۈرۈپ چىقايلى دەۋاتىمىز . بۇنىڭغا بىر ھەپتە ۋاقىت كېتەر . ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن ئىككىگە بۆلۈنۈپ يۈرمەي ئاتلىق ماڭماق بولۇۋاتىمىز . دەريا ياقىلاپ ماڭغاندىكىن ئېزىپ قالماسمىز ، — دېدى پرژىۋالىسكىي .
باقى ، ئامىتەك ، ئالىقۇللار بىر - بىرىگە قاراپ قويۇشتى . ئەتىسى ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن بۇ ئۇچى كۆنچى كەنتىگە قايتىپ كەتمەك بولۇشتى . ئالىقۇل ناشتىلىققا دىلىپارلىقلار تەييار قىلىپ بەرگەن بېلىق شورپىسى ئۇجۇل بۇلمىقى ئەكېلىپ پرژىۋالىسكىيلارنىڭ قاچىلىرىغا ئاز - ئازدىن ئۇسۇپ بېرىپ :
— بۇ بىز لوپلۇقلارنىڭ بىر خىل تامىقىمىز ، جىق بەرمەيدۇق ، ئىچىپ بېقىڭلار . بۇنىڭدىن بىردىنلا بېرىمىز ، بۇنىمۇ يەپ بېقىڭلار ، — دېدى .
— بۇ نېمە ؟ قېزىغا ئوخشايدىكەنغۇ ، — دېدى ئابدۇللا .
— يەپ بېقىپ بىرنېمە دە .
پرژىۋالىسكىيلار بېلىق شورپىسىغا چېلىپ ئەتكەن ئۇجۇل ئۇمىچىنىڭ قانداق تاماقلىقىنى ، نېمىدە ئەتكەنلىكىنى زادى بىلەلمىدى ، ئەمما تەمى ئاغزىدا قالدى ، بولسا يەنە ئىچكۈسى بار ئىدى .

بىردىن بەرگەن، ئۇزۇنلۇقى بىر غېرىچمۇ كەلمەيدىغان نەرسىنىڭ تەمى ئالدىنقىسىدىنمۇ لەززەتلىك ئىدى.

— بۇ قانداق ئەتكەن نەرسە، تەمى ئاجايىپلىكەنغۇ، — دېدى ئابدۇللا.

— سەن بېلىق ئۆپكىسى دەپ تاشلىۋەتكەن ھېلىقى پوستلاق قۇيمىسى، — ئالىقۇل بۇنى تەئەددى بىلەن دېدى، ئابدۇللا قۇلىقىغىچە قىزىرىپ كەتتى.

پرۇفېسسور مەھەللە ئەتراپىنى ئىككى كۈن ئايلاندى، خېلى يىراقلارغىچە باردى. ياۋا تۆگىنى ئۇچرىتىپ قالارمىكىن، دەپ ئويلاشقانىدى، جەرەنمۇ كۆرۈنمىدى.

— چوڭ ياۋايى ھايۋانلار مەھەللە ئەتراپىدا بولمايدۇ، — دېدى ئوبۇل.

پرۇفېسسور بىر نەرسىگە ھەيران ئىدى، ئالىقۇل مەھەللىدىن ئەكەلگەن تاماقنى يېگەن كۈنى ئۇسسىيۇ، ئەمما كەچكىچە تاماق يېمىدى، قورسىقى ئاچمىدى. ئەتىسى ئۆزلىرىنىڭ تامىقىنى يېگەن كۈنى ئۈچ ۋاخ تولۇق، تويغۇچە تاماق يېدى.

— ئەجەب ئىش، — دېدى پرۇفېسسور، — بۇلارنىڭ تامىقىنىڭ مىقدارى ئاز بولغىنى بىلەن قۇۋۋىتى يۇقىرى ئىكەن. ئەسلىي بۇ بىزدەك ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ تامىقى ئىكەن. نېمىلەردە، قانداق ياسىلىدىغانلىقىنى ئۆگىنىۋالساق بولغۇدەك.

پرۇفېسسور قۇتبۇللا تاغا بىلەن خېلى ئوبدان تونۇشۇپ قالدى. ئۇنىڭ باشلىشىدا بىرنەچچە قومۇش ساتما ئۆيلەرگە كىرىدى، كىشىلەر بىلەن ئەھۋاللاشتى، ئۇنى - بۇنى سورىدى. ھەممە ئائىلىنىڭ ئۆي بىساتى ئوخشاش دېگۈدەك ئاددىي ئىدى. قاچا - قۇچا، قازان - قومۇش سايمانلىرىدىن قازان، پىچاقتىن باشقىلىرى ھەممىسى ياغاچتىن بولۇپ، ئۆزلىرى ياسىۋالىدىكەن.

لوپ كۆلى تەرەپكە مېڭىشنىڭ ئالدىنقى كۈنى قۇتبۇللا تاغىنىڭ ساتمىسىدا ئالتە - يەتتىدەك كىشى بىلەن لوپ كۆلى، كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنى، تارىم دەرياسى ھەم بۇ دەريا قۇيۇلىدىغان كۆللەر، تەكلىماكاندىكى ياۋايى ھايۋانلار، ھەر خىل قۇشلار توغ-

ر ۇلۇق پاراڭ بولۇندى . گەپنىڭ تولىسىنى يەنىلا پرزىۋالىسكىي قىلدى ، سوردى . ئۇلار بولسا ، بۇ غەلىتە قىياپەت ، غەلىتە زۇۋاندىلىق ئادەمگە ھەيران قېلىش ، ئەيمىنىش - قورۇنۇش ئارىلاش قاراپ ئولتۇرۇشتى . سۆھبەت ئۇزۇن داۋاملاشمىدى ، لېكىن بۇ كىشىلەرنىڭ پرزىۋالىسكىيدا قالدۇرغان تەسىراتى ئۆزگىچە بولۇپ ، ئۇنىڭ خىيالىي بۇلىقىنى چۇلغىتىپ ، ئۇنى باشقا بىر دۇنياغا كېلىپ قالغاندەك ئاجايىپ ھېسسىياتلارغا كەلتۈرگەنىدى . ئۇ مەۋج ئۇرغان تەسىراتىنى خاتىرىسىگە پۈتۈشكە ئالدىراپ ساتمىدىن چىقتى . ئۇنى ئۇزىتىپ چىققان قۇتبۇل تاغىغا مىرئەخمەت :

— بۇ كىشىلەر ئاتىلىق غازى ياقۇپبەگنىڭ مۇھىم مېھمانلىرى — دېدى .

— كىم ئۇ ياقۇپبەگ دېگەن ، بىزنىڭ لوپنىڭ ئاتىسى كۇنچىقانبەگ ، — دېدى قۇتبۇللا تاغا . ئۇزايىدىن ئۇ خاپا بولغاندەك ئىدى .

مىرئەخمەتنىڭ چىرايى تاتىرىپ ، كۆزلىرى يوغىناپ كەتتى . ئۇ گەپ قىلىشقا تەمشىلىۋىدى ، ئابدۇللا پۈتىغا دەسسەپ قويدى . مىرئەخمەت جىم بولدى .

پرزىۋالىسكىي قۇتبۇل تاغىدىن بىلگەن مۇھىم ئىش ، بۇ يەردىن غەرب تەرەپتە توقسان چاقىرىمچە يىراقلىقتا پىتولمى ئېيتقان ئويغارداس ، يەنى تارىم دەرياسى ، ئۇنىڭ ساھىلىدا ئويغارلار يەنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان دىلىپارلىقلار بىلەن بىر قېرىنداش لوپلۇقلارنىڭ ياشاۋاتقانلىقى ئىدى . پرزىۋالىسكىي تارىم دەرياسىنى ، تارىملىقلارنى كۆرۈشكە ئالدىرىدى ، لېكىن ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتسىلا ، بۇ تەرەپكە قايتالا كېلىش پۇرسىتى بولامدۇ - يوق ، ئۆزىمۇ بىرنېمە دېيەلمەيتتى . كۆنچى دەرياسىنىڭ لوپ كۆلى سازلىقىغا قۇيۇلۇشقا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ئېقىن ئەھۋالىنى ، ئىككى ساھىلىنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈۋېلىش كېرەك . يەنە بىر مۇھىم ئىش ، ياۋا تۆگە... بۇگۈنلا تەييارلىقلارنى قىلىۋېلىپ ، ئەتە كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىغا ماڭماق بولدى . بۇرادەرلىرىگە ئىشلارنى تاپىلاپ قويۇپ چېدىرىغا

كىردى ـ دە ، بايىقى تەسىراتلىرىنى خاتىرىسىگە يېزىشقا تۇتۇندى :

« ... مەن بۇ دىيارغا قەدەم قويۇشتىن ئاۋۋال ، تارىم ئويماڭ-لىقىدا ياشاپ كېلىۋاتقان بۇ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايتتىم . بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ، بۇ دىياردىكى خەلقنىڭ جاھاندىن بىخەۋەر ھالەتتىكى ئىپ-تىمدائىي تۇرمۇش مۇھىتىنى كۆرۈپ ئىنتايىن ھەيران قالدىم . شۇ كۈنلەردە ، نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا بىزلەردىن مەدەنىيەت جەھەتتە ئاللىبۇرۇن ئالغا كەتكەن بۇ خەلق بىلەن ياۋروپالىقلار ئوتتۇرىسىدا ئاسمان ـ زېمىن پەرق بارلىققا كەلگەندى... بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ماددىي تۇرمۇش جەھەتتىنلا نامرات بولۇپ قالماستىن ، بەلكى يەنە روھىي دۇنيا ۋە مەنىۋى تۇرمۇش جەھەتتىنمۇ ئاجايىپ زەئىپلىك ئىچىدە ياشايدىكەن . ئۇلارنىڭ دۇنيا ھەققىدىكى بىلىملىرى ۋە ئاڭ سەۋىيىسى پەقەت ئەتراپىدىكى تار مۇھىت بىلەنلا چەكلىنىدىكەن ، سىرتقى دۇنياغا نىسبەتەن ھېچقانداق تەسىراتى ۋە چۈشەنچىسى يوق ئىكەن . قېيىق ، قارماق ، تور ، بېلىق ، قومۇش ۋە چەكسىز قۇم-لۇق... مانا بۇلار ئۇلارنىڭ ھاياتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىكەن . بۇنداق بىكىك مۇھىت ئىچىدىكى تىمتاس ھايات ئۇلارنىڭ سىرتقى دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقە ئېھتىياجىنى يوقىتىپلا قالماستىن ، بەلكى يەنە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيەتلە-رىنىمۇ يوق قىلىۋېتىدىكەن . ئۇلار تۇغۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئۆلۈ-گۈچە بولغان ئارىلىقتا ، كۆز ئالدىدىكى قومۇشلۇق كۆل (دەريا-ئا)دىن باشقا ھېچقانداق نەرسىگە ئۇمىد باغلىمايدىكەن . ئۇلار ئۇ-چۇن تاشقى دۇنيانىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق ئىكەن . نامراتلىق ، ئاچ ـ زارلىق ۋە رەھىمسىز تەبىئەت بىلەن توختاۋسىز كۈرەش قىلىش جەريانىدا ، ئۇلارنىڭ خاراكتېرىدە بىر خىل جاھىللىق ، ئىچىگە تىنىپ كەتكەن سۇكۇت ۋە ئۆتكەن كۈنگە شۇكۇر قىلىش پىسخىكىسى شەكىللەنگەنكەن . ئۇلارنىڭ سول-غۇن چىرايىدىن كۈلكە ـ تەبەسسۇمنى كۆرۈش ئىنتايىن تەس ئىكەن... »

5

دەريا بويلىرىدىكى ، دەريانىڭ سولاقلىرىدىكى قومۇش ، يەكەن ، دىلپارلار ۋە دەريا قېشىدىن كۆز يېتىم يەرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى يۇلغۇن ، چاكاندا ، كەكرە ، چاچاق ، قوڭاچاق قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەردىن باشقا ، ئۇنىڭ نېرىسىدا قۇملۇقتىن بۆلەك ھېچ نەرسە يوق . دەريا دىلپاردىن ئۆتكەندىن كېيىن ، شەرقە بۇرۇلۇپ چەكسىز قۇملۇقنى كېسىپ ئاقماقتا . پرژېۋالسكىي پاۋىل كوسمىنوف بىلەن ئوبۇلنى تۇرالغۇدا قالدۇرۇپ قويغاندى . دىلپارلىق ئىككى يول باشلىغۇچى قوشۇلۇپ توققۇز ئاتلىق ئادەم گاھى دەريانى بويلاپ ، گاھى دەريا ساھىلىدىن يىراقلاپ ، قۇم دۆۋىلىرى بېلىق قاسىراقلىرىدەك بىر - بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن چەكسىز قۇملۇقتا مېڭىۋاتقىنىغا ئۇچ كۈن بولدى . بۈ ، 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى بولغاچقا ، ھاۋا سالقىن ، كۆڭۈلدىكىدەك سەپەر مەزگىلى ئىدى . پرژېۋالسكىي بىلەن ئېۋان كوزمىچ پات - پات ئېگىز قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ پايانسىز قۇم مەنزىرىسىگە ئۇزاق - ئۇزاق قاراپ كېتەتتى .

— قارا ، كۆردۈڭمۇ بۇ پايانسىز قۇملۇقنى ، — پرژېۋالسكىي دۇربۇندا يىراقلارغا قاراۋېتىپ يېنىدىكى ئېۋان كوزمىچقا سۆزلىمەكتە ، — تىرىك جاندىن ئەسەر يوق مۇشۇنداق ئۆلۈك قۇملۇق دۇنياسىنىڭ قورشاۋىدا دىلپارلىقلار جاھان جەمئىيىتىدىن ئۆزىنى تاشقىرى ، تەبىئەتتىنمۇ تاشقىرىدەك بىر مۇھىتتا ياشايدىكەن . بۇلار دۇنيانى بىلمىگەندەك ، دۇنيامۇ ئۇلارنى بىلمەيدىكەن . تەقدىرنىڭ تەقەززاسىغا قايىلمەن ، بۇلارنى دۇنياغا تونۇتۇڭلار ، ئۆلۈك قۇملۇق دۇنياسىغا ھاياتلىق بەخش ئېتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان بۇ خەلقتىن دۇنياغا خەۋەر بېرىڭلار ، دېگەندەك بىزنى بۇ يەرگە ئەۋەتتىمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىنى تونۇۋاتىمەن .

— شۇنداق ، — دېدى ئېۋان كۇزمىچ ، — رەھمىسىز تەبىئەت-

ننىڭ ئىسكەنجىسىگە تەن بەرمەي ، قۇملۇق مۇھىتىدىن ئۆزلىرىگە مۇڭاپىق تىرىكچىلىك شەكلى ۋە ئۇسۇللىرىنى يارىتىپ ، بىر ئىز ، بىر قېلىپتا بولسىمۇ ، ئەجدادلىرىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي ياشاپ كېلىۋاتقان دىلپارلىقلارغا مەنمۇ قايىل ، تەسەۋۋۇرىمىزغا سىغماي-دىغان بەكمۇ ناچار تەبىئەت ۋە تۇرمۇش مۇھىتىدا تۇرۇپمۇ بۇلارنىڭ ئادەمگەرچىلىكىگە ، كەڭ قورساقلىقى ۋە سەمىمىيلىكىگە ھەيران قېلىۋاتىمەن .

مۇنداق ئىككى ئىش ئىۋان كوزمىچنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىۋې-لىپلا تۇراتتى ، كۆزى دىلپارلىق ئىككى يول باشلىغۇچىنىڭ قايسى-بىرىنىڭ كۆزى بىلەن ئۇچرىشىپلا قالسا ، خىجىللىقتىن ئۆلمەيە-تتى ، ئۇنىڭ بېرىسى بولاتتى .

بۇلار سەپەرگە ئاتلىنىشنىڭ ئالدىنقى كۈنى كەچتە : «قۇتبۇللا تاغا بىزگە يول باشلىغۇچى بېرەرمۇ - بەرمەسمۇ ؟ » دېيىشىپ ئولتۇراتتى . چۈنكى ، مىرئەخمەت : «ئاتلىق ياقۇپبەگ» دەپ قو-يۇپ ، ئۇنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويغانىدى . پرژىۋالىسكىيلار بۇ يەرگە كەلگەن بىرقانچە كۈندىن بېرى شۇنى ھېس قىلدىكى ، دىلپارلىقلار ئارىسىدا ھېچقانداق تەشكىلىي شەكىل بولمىسىمۇ ، قۇتبۇللا تاغا مۇتلەق نوپۇزغا ئىگە ئىدى ، ئۇنىڭ گېپىنى ھېچكىم يىرمايتتى ، ئۇمۇ يۇرتداشلىرىنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدىغان ھەرقانداق ئىشنى زادى قىلمايتتى . مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت كىشىلىرى جان تىكىشىپ قوغدىشىدىغان ، قوغلىشىدىغان شەخسىي مەنپەئەتپەرەس-لىك دىلپارلىقلار ئارىسىدا يوق . قۇتبۇللا تاغىمۇ شۇلارنىڭ بىرى . ئۇنىڭ ئويلايدىغىنى ، ئۆزىنىڭ ئەمەس ، يۇرتداشلىرىنىڭ مەنپەئە-تى . ئۇ ئىككى ئادەمنى باشلاپ كېلىپ پرژىۋالىسكىيغا قاراپ : — بۇلار سىلەرنى كۆنچى دەرياسىنىڭ ئايغىغىچە باشلاپ بارا-دۇ . بۇلار دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدىكى قۇملۇقلار بىلەنمۇ بەك تونۇش ، — دېدى .

پرژىۋالىسكىي گەپ قىلىغۇچە ، ئىۋان كوزمىچ ئالمان - تالمان :

— بىزگە يول باشلاشقا قېرىنى بەرگۈچە ياشىراقتىن بەرسە بولمامدۇ ، — دېدى چالا ـ بۇلا ئۆگىنىۋالغان ئۇيغۇرچىنى بۇزۇپ سۆزلەپ . ئۇمۇ پرۇفېسسورغا ئوخشاش سەپەر جەريانىدا ئابدۇللا ـ دىن ، كورلىدىن باشلاپ مىرئەخمەت ، ئوبۇللاردىنمۇ ئۇيغۇرچىنى ئۆگىنىپ ، تۇرمۇشتىكى سۆزلەرنى ئانچە ـ مۇنچە ئۆگىنىۋالغانىدى .

— بۇلار ئەمدى سەكسەن ياشتىن ئاشتى ، قېرى دېسەك بولمايدۇ . بۇلار چوڭ سازلىققىچە نەچچە قېتىم بارغان ، ياشلار ئۇيەرگە بېرىپ باقمىغان .

— سەكسەن ياشتىن ئېشىپتۇ ، قېرى ئەمەسكەن... — ئىۋان كوزمىچ ئىككى يول باشلىغۇچىغا ئاڭلىتىپ تۇرۇپ غودۇڭشىدى . ئۇلار سەپەرگە چىققان تۇنجى كۈنى چۈشتىن كېيىن دەريا بويلاپ كېتىۋېتىپ ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى يامزىلىغا كېلىپ قالدى . ئىۋان كوزمىچ ئالدى بىلەن ئىككى يول باشلىغۇچىغا ، ئاندىن باشقىلارغا قاراپ :

— قېنى ، ماڭۇ قۇم دۆڭىسىگە چىقىشىپ باقمايلىمۇ ، — دېدى ـ دە ، ئېتىنىڭ چۈلۈڭۇرىنى ئابدۇللاغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ قۇم دۆڭىسىگە قاراپ ماڭدى . ئۇنىڭ نېمىشقا بۇنداق قىلىدىغانلىقىنى ئىككى يول باشلىغۇچى بىلىپ بولغانىدى . ئىككىسى بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قويۇپ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ، ئىككى ئاتنىڭ چۈلۈڭۇرىنى چاتتى ، بىر ئاتنى چۈشەپ قويۇپ قۇم دۆڭىسىگە قاراپ ماڭدى . بۇ چاغدا ئىۋان كوزمىچ قۇم دۆڭىسىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىغا چىقىپ بولغانىدى ، لېكىن بىر قەدەم ئالدىغا ماڭسا ، ئىككى قەدەم ئارقىسىغا سىيرىلىپ ، ئاران چىقىۋاتاتتى ، قۇم دۆڭىسىنىڭ يېرىمىغا چىقمايلا ھېرىپ ھۆمۈدەپ قالدى . دىلىپارلىق ئىككى يول باشلىغۇچى قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ بولغاندا ، ئىۋان كوزمىچ قۇم دۆڭىسىنىڭ بىر قىسمى قالغاندا ، يەنە يۇقىرى ئۆرلەشكە مادارى يەتمەي ئولتۇرۇپ قالدى .

— قۇم دۆڭىسىگە چىقىشنىڭمۇ ئېپى بار ، شۇنى ئۆگىنىۋال ،

ماك ، چۇشۇپ كېتەيلى ، — دېدى ئىككى يول باشلىغۇچىنىڭ ئېگىزرەك بىرى ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ . ئۇنىڭ ئىسمى ھادىل ، لەقمى قوشۇق يەنە بىرىنىڭ ئىسمى تۇردى ، لەقمى قۇرۇق . ئۇ ئىككى قېتىملىق ئوۋدىن قۇرۇق قول قايتىپ كەلگەچكە ، مۇشۇ لەقەم قويۇلۇپ قالغانىدى .

سەپەرنىڭ ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن ، ھادىل قوشۇق : «چۇشلۇكۇڭلەردە يەڭلار» دەپ ھەربىر ئادەمگە ئۆزى ئۇچۇن تەييارلاپ ئېلىۋالغان ئۇجۇل بۇلمىقى قاتمىسىدىن يېرىم ئالمانچىلىكتىن كىچىكرەك بىر كېسىمدىن تارقىتىپ بەردى . ئۇ كۈنى ئۇلارنىڭ كەچكىچىمۇ قورسىقى ئاچماي ، كەچلىك تامىقىمۇ ئازراقتىن بىر نەرسە يەپ بولدى قىلىشىپ ، ئۇجۇل قاتمىسىنىڭ قۇۋۇتىگە ھەيران قېلىشقانىدى .

— يول مېڭىش ، ئات مىنىشتە ئۇلار ئالدىدا چوڭ سۆزلىمەيلى ، — دېدى پرۇفېسسور يېنىغا ئېۋان كوزمىچ كەلگەندە . ئۇ تېخىچە ھاسىراپ تۇراتتى .

پرۇفېسسورلار يەتتىنچى كۈنى چوڭ سازلىققا يېتىپ كەلدى . بۇ يەرگە ئاتلىق ماڭسا ئادەتتە تۆت كۈندە يېتىپ كەلگىلى بولىدۇ . ئەمما بۇ سەپەر ئۇنداق ئەمەس ئىدى . پرۇفېسسور بەزىدە دەريانىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرسە ، بەزىدە دەريا ساھىلىنىڭ يەر شەكلىنى ، قۇملۇق ۋە قۇم دۆۋىلىرىنىڭ تۇزۇلۇشلىرىنى تەكشۈرەتتى ، دۇربۇن بىلەن بىراق ـ بىراقلارنى كۆزىتەتتى ، خاتىرىسىگە بىرنېمىلەرنى يازاتتى ، خەرىتىگە ھەر خىل بەلگىلەرنى قوياتتى .

سازلىق ھەقىقەتەن كەڭ بولۇپ ، چېتىنى كۆرگىلى بولمايتتى .

— سازلىقنىڭ نېرىسىنى لوپ كۆلى دەيدۇ ، ئەمما دىلپارلاردىن ھېچكىم بېرىپ باقمىدۇق ، سازلىقتىن ئۆتكىلى بولمايدۇ ، — دېدى ھادىل قوشۇق .

سازلىقنىڭ چەت ـ چۆرىسى قويۇق يېكەنلىك بولسا ، ئىچى

بۇك غالدىراڭ قومۇشلۇق ئىدى ، قومۇشلارنىڭ ئېگىزلىكى ئاتلىق ئادەمنىمۇ چۆكتۈرەتتى . پرۇتۇالىسكىي ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قاراپ باقتى ، كۆز ئالدىدىكى يېكەنلىك بىلەن قومۇشلۇقتىن باشقا ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىدى . سازلىقتىن ھەر خىل قۇشلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى .

— كوزمىچ ، ئوۋ مىلتىقىنى ئېتىپ باق ، — دېدى پرۇتۇالىسكىي .

«پاڭ !» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ يېكەنلىك ، قومۇشلۇقلاردىن قۇشلار ئۆز خىلى بويىچە توپ - توپ ئۇچۇشۇپ تەرەپ - تەرەپكە تارقاپ كېتىشتى . بىردەمدىن كېيىن بايىقى ئاۋازلار ئۆچۈپ ، سازلىق گويا تىلسىملىۋەتكەندەك تىمتاسلىنىپ كەتكەندى .

— ھەي ، كەلگۈچە بىرەرمۇ ياۋايى ھايۋان ئۇچراتمىدۇق . ئەمدى قۇشلارنىڭ ئۇۋىسىغا كېلىپمۇ ، قۇشتىن بىر - ئىككىنى ئېتىۋالالمىغىنىم ئەلەم بولدى ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ ھەسرەتلەنگەندەك قىلىپ .

— قۇش ئاتماقچى بولساڭلار دەريادا جىق ، — دېدى تۇردى قۇرۇق .

— كەلگۈچە دەريادا ھېچقانداق قۇش كۆرمىدۇققۇ ؟

— قۇشلار يېكەن ، قومۇشلۇقلار ئارىسىغا كىرىۋالىدۇ .

— ھە ، قايتقۇچە چوقۇم ئاتىمىز ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

پرۇتۇالىسكىينىڭ پۇتۇن ئەس - يادى ياۋا تۆگىدە ئىدى . ئۇنىڭ كېلىۋېتىپ ئېگىز قۇم دۆڭلىرىگە چىقىپ دۇربۇندا يىراقلارغا ئۇزاق قاراپ كېتىشى ، ئىۋان كوزمىچلارغا ئۇچرىغاندەك ياۋا تۆگە ئۇچراپ قالارمىكىن ، دېگەن ئۈمىدتىن ئىدى . ئەگەر بىرەر ياۋا تۆگە ئېتىۋالغان بولسا ، بۇ ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى ئەڭ مۇھىم بايقىشى بولاتتى . قېرىشقاندەك ھېچنېمە ئۇچرىمىدى ، قايتقاندا دەريانىڭ نېرىقى ساھىلىنى بويلاپ ماڭماقچى بولۇشتى .

دەريانىڭ نېرىقى ساھىلى قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسى بولۇپ ، چېتى كۆرۈنمەس قۇملۇق قارىغانسېرى تېخىمۇ سوزۇلۇپ كېتىۋاتە-

قاندەك كۆزنى تالدۇراتتى . كۆرۈنۈشلەر ماركوپولو[1] ساياھەت خاتىرىسىدە يازغان تەسۋىرلەرگە بەكمۇ ئوخشاپ كېتەتتى . پرۇنۇالىسىكى تەكلىماكانغا سەپەر قىلىدىغان بولغاندىن كېيىن ، خاتىرىنىڭ تەكلىماكان تەسۋىرلەنگەن سەھىپىسىنى قايتا ـ قايتا ئوقۇغانىدى . ئۇنىڭغا كۆنچى دەرياسى ، تارىم دەرياسى ۋە لوپ كۆلى ۋادىسى ئالتە ئەسىردىن بۇيان ئازراقمۇ ئۆزگەرمەي شۇ ھالىتى پېتى تۇرغاندەك سېزىلمەكتە ئىدى .

— دەريا بويلاپ ماڭامدۇق ياكى قۇملۇق ئىچى بىلەنمۇ ؟ — ئىۋان كوزمىچ پرۇنۇالىسكىيدىن سورىدى .

دەريادا پەقەت ئۆردەك ، غاز قاتارلىق سۇ قۇشلىرىلا بار ، ئەمما پرۇنۇالىسكىينىڭ ئويلايدىغىنى ياۋا تۆگە . ئۇنداق قۇشتىن مىڭنى تۇنقاندىن ، ياۋا تۆگىدىن بىرنىلا ئېتىۋالسا... سۇ قۇشلىرىنى تۇتۇۋالىمۇ بولمايدۇ ، ھېچبولمىسا گۆشى ئوزۇق بولىدۇ .

— ئىككىگە بۆلۈنەيلى ، — پرۇنۇالىسكىي ئىۋان كوزمىچقا قاراپ دېدى ، — ئابدۇللا ، تۇردى قۇرۇق ئۇچۇقلار دەريا ياقىلاپ مېڭىڭلار ، قالغانلىرىمىز قۇملۇق ئىچى بىلەن ماڭايلى . قوشئاتار مىلتىقنى سىلەر ئېلىپ قېلىڭلار ، بەشئاتارنى بىز ئېلىۋالايلى .

— قۇملۇق ئىچىگە كىرىدىغان بولساق ، قاچىلارغا سۇنى جىق-راق ئېلىۋالايلى ، — دېدى ھادىل قوشۇق .

دەريا ياقىلاپ ماڭىدىغانلارنىڭ سۇ ئېلىۋېلىشى بىھاجەت بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ قاچىلىرىنىمۇ يېغىپ ھەممىسىگە سۇ قاچىلاپ ، زاپاس ئېلىۋالغان ئىككى ئاتقا ئارتتى .

چەكسىز قۇملۇق ، ئىچكىرىلىگەنسېرى قۇم دۆڭلىرى كۆپىيىپ ھەم ئېگىزلەپ بارماقتا . قۇم دۆڭلىرى ئارىلىرىدىكى ئويمانلىقلاردا ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ قالىدىغان قامغاق ، چاكاندا ، قوڭاقتىن باشقا ھېچنېمە يوق . قۇرۇق مېڭىش بىلەن ئۇچ كۈن ئۆتتى ، ھېچ نەرسە يولۇقمىدى .

— بۇ قۇملۇقتا بىزدىن باشقا بىرمۇ تىرىك جان يوق ئىكەن .

---

① ماركوپولو — (1254—1324) ۋېنتسىيەلىك ساياھەتچى .

قانچه ماڭساق ئوخشاشتەك قىلىدۇ ، دەريا تەرەپكە ماڭايلىمىد-
كىن ، — دېدى مىرئەخمەت . چەكسىز قۇملۇققا ، بىردىن بىرى
ئېگىز قۇم دۆڭلىرىگە قاراپ ، ئۇنى قورقۇش تۇيغۇسى چىرمى-
ۋالدى .

ئۇلار سېپىلدەك ئۇزۇن سوزۇلغان ھەم ھەيۋەت ئېگىز بىر
قۇم دۆڭگە دۇچ كېلىپ قالدى . قۇم دۆڭىنى ئارتىلىپ ئۆتمەي
مۇمكىن ئەمەس ئىدى .

— قۇتبۇل تاغنىڭ ئاتىسىنىڭ ئېيتىشىچە ، يېڭى دەريا بىلەن
ياراڭبۇلاق ئوتتۇرىسىدا «قۇمدەريا» دەپ ئاتىلىدىغان كۆنچى دەر-
ياسىنىڭ قۇرۇق ئېقىن ئىزى بار ئىكەن ، ئېگىز قۇم دۆڭىسىدىن
ئۆتسىلا قۇمدەريا ئىكەن . بەزىدە ئۇ يەردە ئىلۇمسۇنلار پەيدا بولۇپ
قالىدىكەن ، — دېدى ھادىل قوشۇق .

پرۇفېسسور ئۇنىڭ گېپىگە ئىككى نۇقتىدىن قىزىقىپ قال-
دى . بىرى ، كۆنچى دەرياسىنىڭ تارىختىكى جۇغراپىيىلىك ئۆزگە-
رىشى . يەنە بىرى ، ئۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ بولۇپ قېلىش
ئېھتىمالى .

— قۇم دۆڭىسىدىن ئارتىلىپ ئۆتەيلى ، — پرۇفېسسور
شۇنداق دەپلا قۇم دۆڭگە قاراپ ئات سالدى .

— بۇنداق ئېگىز قۇم دۆڭگە ئۇنداق ئۇدۇل ماڭسا ئات
چىدىمايدۇ ، يانچە مېڭىپ چىقايلى ، — ھادىل قوشۇق گېپىنى دەپ
بولۇپ زاپاس ئىككى ئاتنى يېتىلىگىنىچە ، قۇم دۆڭىسىگە يانباغىر-
لاپ ئات سالدى .

پرۇفېسسور ئويلىسا ، ئۇنىڭ ئېيتقىنى دۇرۇس ، ھەربىي
مەكتەپتە فىزىكا دەرسىدە ئۆگەنگەن ھەرىكەت ، كۈچ ۋە ۋاقىت
قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ئىدى . ئۇدۇل ئۆرلىگەندە ۋاقىت ئاز كەتكەن-
دەك قىلغان بىلەن ھەرىكەت سىجىللىقى ئېشىپ ، كۈچ خورايدۇ ،
كۈچ خورىغانلىق ھەرىكەت قىلىشقا (يۇقىرى ئۆرلەشكە) مۇمكىن-
چىلىك قالمىدى دېگەنلىك . ئاخىرقى ھېسابتا ۋاقىت كېيىنگە
سۈرۈلدى دېگەن گەپ . يانچە باغرىلاپ ماڭغاندا ، ۋاقىت كەتكەندەك

قىلغان بىلەن كۈچ خورىماي ، نىشانغا يەتكىلى بولمىدۇ . «مەن ھەربىي ئالىي مەكتەپتە ئوقۇغان تۇرۇپمۇ مۇشۇنچىلىك ئىشنى ھېس قىلالماپتىمەن . ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ دىلىپاردىن چىقىپ باقمىغان ماۋۇ قۇملۇق ئادىمىچۇ... » ئۇ شۇلارنى ئويلاپ ھادىل قوشۇقنىڭ كەينىدىن مىرئەخمەت بىلەن ئەگىشىپ ماڭدى .

— تۆگە ! ئۇچ ياۋا تۆگە ! — پرژىۋالسكىي قۇم دۆڭىگە چىقىپ بولۇپ ، بىرئاز دېمىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن ، ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ قۇرۇق ئېقىن ئىچىدە يۈرگەن تۆگىلەرنى كۆرۈپ ھايا-جىنىنى باسالماي قالدى ، — مىرئەخمەت ، ماڭ ، تۆگىنى ئاتايلى ، — ئۇ شۇنداق دېدى ـ دە ، ئالدىغا توغرا قويۇلغان مىلتە-قىنى قولىغا ئېلىپ پەسكە قاراپ ماڭدى .

مىرئەخمەت تۆگىدىن بىرنى ئېتىپ ئۆزىنى كۆرسەتمىكە ئال-دىرىمۇ ، ئاتنىڭ بېشىنى پەسكە قارىتىپ ، ئاچ بېقىنىغا قاتتىق ئۆتۈكى بىلەن بىرنەچچىنى نىقتاپ دېۋىتتى . ئۇنىڭدىمۇ بىر بەشئا-تار مىلتىق بار ئىدى ، دېۋىتكىنى يەتمىگەندەك ، مىلتىقنىڭ پاينە-كى بىلەن ئاتنىڭ ساغرىسىغا بىرنى ئۇردى . ئات پرژىۋالسكىينىڭ ئېتى بىلەن چېپىشىدىغاندەك ، جەھلى بىلەن ئالدىغا ئېتىلدى ، ئېتىلدىيۇ ، ئۆزىنى توختىتىۋالالماي دۇم چۈشتى . مىرئەخمەت ئاتنىڭ ئۇستىدىن قاڭقىپ چۈشۈپ دومىلىغىنىچە قۇم دۆۋىسىنىڭ يېرىمىغا كەلگەندە ، بالا قۇم دۆۋىسىگە تىركىلىپ قېلىپ توختاپ قالدى . مىلتىقى ئاتتىن ئۇچۇپ چۈشكەن يەردىلا قالغانىدى . ئات بېشىنى كۆتۈرەلمەي ياتاتتى ، ئالدىغا دۇم چۈشكەندە بەستىنىڭ ئېغىرلىقىدا بوينى قايرىلىپ كەتكەنىدى .

بىر ئات چىقىم بولدى . پرژىۋالسكىي ئۇچۇن ئېيتقاندا ، ھەممە ئاتلىرى ئۆلۈپ كەتسىمۇ ، ياۋا تۆگىدىن بىرنى ئېتىۋالسا ، ئۇ شۇنىڭغا رازى ئىدى ، بەلكى ئۆزىنى چوڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئې-رىشتىم ، دەپ ھېسابلايتتى . ئۇلار قۇرۇق ئېقىن — قۇمدەريادا يۇقىرى ـ تۆۋەنگە ئون كۈن قاتارىدى ، تۆگە تۇگۈل ، ئۇنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمىدى ، ئاخىرقى بىر كېچىسى بوراندا قېلىپ ،

تاس ـ تاماس قالدى ، زاپاس ئاتنىڭ بىرىدىن ئايرىلىپ قالغىلى . بورانىنىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ ، ئاتنىڭ نەگە كېتىپ قېلىشىنى قىياس قىلغان ھادىل قوشۇق ئاتنى تەستە چۆشكە يېقىن تېپىپ كەلدى

— ھېلىمۇ ياخشى بىز قۇم دۆۋىسىنىڭ بۇ تەرىپىدە — قۇرۇق ئېقىن ئىچىدە ئىكەنمىز ، قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە بولغان بولساق ، قۇمغا كۆمۈلۈپ كېتەركەنمىز ، — ھادىل قوشۇق پرژىۋالىسكىيغا يۈزلىنىپ تۇرۇپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى ، — كېچىدىكى بوران ، قۇمدەريادا بورانىنىڭ باشلانغانلىقىنىڭ ئالامىتى . بوران يەنە بۇگۈن كېچە چىقامدۇ ، ئەتىمۇ ، ھېچكىم بىلمەيدۇ ، لېكىن ئەمدى بوران ئۇزۇلمەيدۇ . قارا بوران ، قارا قۇيۇن چىقىپ قالسا ، قايسىمىز ساق قالىمىز ياكى ھەممىمىز قۇم ئاستىدا قالامدۇق ، بىلمەيمىز ، دەريا تەرەپكە ئۇدۇل ماڭساق ، ئىككى كۈنگە يەتكۈدەكلا سۇ قالدى . بۇ ئەتراپتا مۇشۇ قاچىمىزدىكىدىن باشقا سۇ يوق .

— پرژىۋالىسكىي ئويلىنىپ قالدى . مىرئەخمەت قايتايلى دېگىلى تۇردى . شۇ تاپتا ھەممىنى ھەل قىلىدىغان سۇ بولۇپ قالدى ، سۇ تۇگىسە تۇرالغۇغا ساق ـ سالامەت قايتماقمۇ مەسىلە ئىدى . ئۇلار قايتىشقا مەجبۇر بولۇشتى . قانداق قايتىش ، قەيەر بىلەن مېڭىشنى ھادىل بىلەتتى . پرژىۋالىسكىي بىلەن مىرئەخمەت گەپ قىلماي ھادىلغا ئەگىشىپ ماڭدى . پرژىۋالىسكىي ئالدىغا كېتىۋاتسىمۇ ، كۆزى كەينىدە ئىدى . ئۇچ ياۋا تۆگە ئۇنىڭ كۆز ئېكرانىدا خىيالىن ، غۇۋا كۆرۈنۈپلا تۇراتتى.

تۇگىمەس قۇملۇق ، تۇگىمەس يول . پرژىۋالىسكىيلار يەنە قۇملۇق ئىچىدە كېتىۋاتماقتا . دىلىپاردىن چارىغا چۈشۈپ ، تارىنم دەريانىسىنى بويلاپ كۈزلىگەن ، تىكەنلىك قاتارلىق مەھەللىلەرنى بېسىپ ، قارايدىن قارىكۆل تەرەپكە ماڭسا ، بۇنداق

قۇمدا قالماستى . قۇتبۇللا تاغا يۆنىلىشىنى تونۇشتۇرۇۋىدى ، ۋاقىت-
نى نەزەرگە ئېلىپ ، دىلپاردىن تىمەنپۇ ، قاقشاللىق① ئارقىلىق
مېڭىپ ، قارادايغا بېرىش لىنىيىسىنى تاللىۋالدى . مەھەللە ئىچى
بىلەن ماڭسا ئۇنداق ـ بۇنداق ئىشلارغا ئۇچراپ كاشىلىغا قېلىپ ،
ۋاقىتنىڭ ئۆتۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرىدى . مىرئەخمەت قۇرۇق ئې-
قىن بويىدىكى ئېگىز قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈۋېتىپ ئېتىدىن قاڭ-
قىپ كەتكەندە ، بەل ، پاتقاقنىڭ ئاغرىقى بىلىنمەي ، دىلپارغا قاي-
تىپ كېلىپ ئەتىسىدىن باشلاپ تەگەپ قالدى . ئات مىنىشكە مۇ-
كىن بولمىغاچقا ، ئۇ ياخشىلانغۇچە ئون كۈن ساقلاپ تۇرۇشقا توغرا
كەلدى . پرۇفېسسور تارىم دەرياسىنى ، دەريا بويىدىكى ئاھالە-
لەرنى كۆرۈشكە ھەرقانچە ئالدىرىسىمۇ ، ۋاقىت ئۇنى ئادەمسىز
قۇملۇق ئىچى بىلەن ئۇدۇل مېڭىشقا مەجبۇر قىلغانىدى . قارادا-
يدىن ئۆتسىلا تارىم دەرياسىغا يولۇقىدىغانلىق ئۇنىڭ كۆڭلىنى تىنـ
دۇرغاندەك بولدى . ئۇنىڭ ئادەمسىز قۇملۇق ئىچىدە مېڭىشنى
تاللىۋېلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبىنىڭ بىرى ، مەھەللىگە يېقىن جاي-
لاردا ياۋا تۆگە بولمايدۇ ، قۇملۇق ئىچىدە ماڭسا ياۋا تۆگە ئۇچراپ
قالارمىكىن ، دېگەننى ئويلىدى .

— تىمەنپۇغا ئاز قالدۇقمۇ ؟ — پرۇفېسسور بۇ قېتىمقى
سەپىرىگە يول باشلىغۇچى بولغان ئاقمۇناقتىن سورىدى .

قۇتبۇللا تاغا بۇ قۇملۇق يولىنى ئاقمۇناق ياخشى بىلىدۇ ، دەپ
ئۇنى يول باشلىغۇچى قىلىپ بەرگەنىدى . ئۇ ئاتمىش ياشلاردا
بولۇپ ، تارىم — تەكلىماكانلىق لوپلۇقلاردا بولىدىغان بېجىرىم ،
تەمبەل تەن ، بۇغداي ئۆڭ چىراي ئالاھىدىلىكلىرى ئۇنىڭدا تەل
ئىدى . ئۇ ئوقيا ئېلىۋالغانىدى . ھابىل قوشۇقنىڭ دېيىشىچە ،
ئوقيا ئېتىشتا دىلپاردا ھېچكىم ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتەلمەيدىكەن .

— بىز ھازىر تىمەنپۇنىڭ تۆۋەينى ، ئاياغ تىكەنلىكنىڭ ئۇس-
تىدە كېتىۋاتىمىز . يەنە بىر كۈن ماڭساق قاقشاللىققا يېتىپ

---

① قاقشاللىق — قەدىمكى شەھەر خارابىسىنىڭ ئورنى ، كېيىن نېمە ئۈچۈندۇر «يېڭىپەن» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان .

باريمىز ، — دېدى ئاقمۇناق .
— بۇ بىر قەدىمكى قورغان — سېپىل خارابىسىدە‌ك قىلىدۇ . ئەسىرلەردىن بۇيانقى ۋاقىت شامىلى بىلەن قۇملۇقنىڭ بورانلىرى ئۇچۇرۇپ ـ ئۇپرىتىپ مۇشۇ هالىغا كەلتۈرۈپ قويغان ئوخشايدۇ ، — دېدى پرۇفېسسور قاقشاللىقتا كەلگەن كۈنىنىڭ ئەتىسى ، قاقشاللىقنى تۆت تەرەپتىن دائىرىگە ئېلىپ تۇرغان ئېگىز دۆڭ ئۇستىدە تۇرۇپ .
— ئادەمزاتسىز ، سۇسىز بۇ قۇملۇق بايا‌ۋاندا سېپىل ـ قورغان نېمىش قىلىدۇ ؟ — دېدى مىرئەخمەت ، پرۇفېسسورنىڭ گېپىگە هەيران قالغاندە‌ك بولۇپ .
— كىم بىلىدۇ ، بۇرۇن تارىم ياكى كۆنچى دەريا‌سى مۇشۇ قاقشاللىقنىڭ ئىچى ياكى يېنى بىلەن ئاققان بولغىيدى .
— قۇتبۇل تاغنىڭ ئاتىسىنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ كىچىك چاغدا شۇ‌كدى تاغ ئېغىزىدىن ئېقىپ كەلگەن بىر ئېقىن سۇ قاقشاللىقنى يانداپ ئېقىپ ، كۆنچى دەريا‌سىغا قوشۇلۇپ كېتىدىكەندۇق ، — دېدى ئاقمۇناق .
— تۆگە ! بىر توپ ياۋا تۆگە ! — ئاقمۇناق گەپ قىلمۇ‌اتقاندا ، پرۇفېسسور دۇربۇندا ئەتراپقا قاراۋاتاتتى . كۈتمىگەن يەردىن دۇربۇنىنىڭ كۆزى ئۇنىڭغا بىر توپ تۆگىنى كۆرسىتىپ قويدى ، — كوزىمچ ، ماڭ ، تۆگىنى قوغلايلى . بىرنى بولسىمۇ ئاتايلى ، چوقۇم ئاتايلى ! — ئۇ شۇنداق دەپلا ئېتى ، مىلتىق بار يەرگە قاراپ ماڭدى .
تۆگىلەر يېقىن يەردە ئەمەس ئىدى . ياۋا تۆگە ئىنتايىن زېرەك ، سەزگۈر . ياۋا تۆگە ئىككىدىن كەم يۈرمەيدۇ . بىرى ئوتلاسا ، سۇ ئىچسە ، يەنە بىرى ئۇزۇن بوينىنى سوزۇپ ، بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا دىققەت بىلەن قاراپ تۇرىدۇ ، بىرەر خەتەرلىك شەپىنى سەزسىلا بوزلاپ هەمراهىغا بەلگە بېرىدۇ . ئاندىچىكى غۇر ـ غۇر شامالمۇ ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئىشەنچلىك ، ياخشى ياردەمچىسى . پرۇفېسسورلار سېپىل خارابىسى ئۈستىگە چىقماستىلا چە‌ـ

قىۋاتقان غۇر ـ غۇر شامال ئۇلار تۆپىلىككە چىقىشى هامان ئۇلار-
نىڭ ھىدىنى ، گۇدۇك ـ گۇدۇك ، شىۋىر ، شىپىرلىرىنى تۆگىلەر-
گە يەتكۈزۈپ بولغاندى . پرژىۋالسكىيلار ئاتلىرىنى توقۇپ مە-
نىپ بولغۇچىلىكلا تۆگىلەر باردىغان يېرىگە بېرىپ بولغاندى .
پرژىۋالسكىي دۇربۇن بىلەن شۇنچە قاراپ تۆگىلەرنىڭ سايىسىنە-
مۇ كۆرەلمىدى .
— تۆگىلەر قېچىپ نەگە باردۇ ؟ — پرژىۋالسكىي ئاقمۇناق-
تىن سورىدى .
— شامال توختىغان يەرگىچە باردۇ .
«بۇلار بىزنىڭ ياۋا تۆگە ئېتىشىمىزنى ياقتۇرمايدىغان ئوخ-
شايدۇ ، — دەپ ئويلىدى پرژىۋالسكىي ، ئاقمۇناقنىڭ جاۋابىدا
شۇنداق كەيپىيات بار ئىدى . پرژىۋالسكىي قۇرۇق ئېقىندىكى
ئەھۋالنىمۇ ئويلىدى ، — مەن كۆرگەن تۆگىنى قۇم دۆۋىسىگە
مېنىڭ ئالدىمدا چىقىپ بولغان هادىل كۆرمەي قالامدۇ ، كۆردى .
بىزنىڭ تۆگە ئاتماقچىلىقىمىزنى بىلىپ قېلىپ ، تۆگىنى كۆرمەسكە
سالغىنى ، گەپ قىلمىغىنى شۇنىڭدىن ئىكەن ـ دە» . ئۇ يەنە :
«ياۋا تۆگىنى مۇشۇ يەردە ئېتىۋالمىساق ، ئابدالغا ، كۇنچىققانبەگ-
نىڭ ئالدىغا بارغاندا زادى ئاتالمىغۇدەكمىز ، — دېگەنلەرنى كۆڭ-
لىگە كەلتۈرۈپ ، — قانداقلا بولمىسۇن مۇشۇ يەردە بىرقانچە كۈن
تۇرۇپ ، هېچبولمىغاندا بىر تۆگە بولسىمۇ ئېتىۋېلىش كېرەك»
دېگەن قارارغا كەلدى ـ دە ، ئاقمۇناقتىن سورىدى :
— يېقىن ئەتراپتا سۇ بارمۇ ؟
— قاقشاللىقنىڭ يۇقىرىسىدا كۆنچى دەريانىڭ بىر كىچىك
تارمىقى ئاقىدىغان ، هازىر قانداق ، بىلمەيمەن . مەن بۇ تەرەپكە
كېلىپ باقمىغىلى يىگىرمە يىلدىن ئاشتى .
— كوسمىنوف ، — دېدى پرژىۋالسكىي ، — ئاقمۇناق باش-
لاپ بارسۇن ، بوشىغان هەممە سۇ قاچىلىرىنى ئېلىپ ، ئابدۇللا
بىلەن بىرىپ سۇ تېپىپ كېلىڭلار .
كوسمىنوفلار كېتىپ ئىككى كۈندە ئاران جېنىنى ئېلىپ

قايتىپ كەلدى . ئۇ يەردە قۇم باسقان بىرنەچچە قۇرۇق ئېقىن ئىزىدىن باشقا سۇ كۆرۈنمەيتتى .

— ياپىر ، — دەۋەتتى پرۇفېسسور ، — بۇ يەردە تەبىئەتنىڭ ئۆزگىرىشى نېمانداق تېز ، يىگىرمە يىلنىڭ ئالدىدىكى ئېقىن هازىر بولمىسا ، لوپلۇقلارنىڭ سۇ ، ئوتلاق قوغلىشىپ كۆچۈپ يۇرۇشى مۇشۇنىڭدىن ئىكەن - دە .

— قانداق قىلىمىز ، يەنە ئىككى كۈنگە يەتكۈدەكلا سۇ قالدى ، — ئىۋان كوزمىچ پرۇفېسسېنى ئاگاهلاندۇرۇپ سەمىگە سېلىپ قويدى .

بۇ ئىككى كۈندىن بۇيان پرۇفېسسور كوزمىچ ، مىرئەخمەتلەرنى كەينىگە سېلىپ خېلى يەرگىچە قاتراپ ، ئىككى جەرەن ، بىر بۆكەن بالىسىنى ئېتىۋالغاندىن باشقا ، هېچ نەرسىنى يولۇقتۇرمىدى ، تۆگە ئۇنىڭغا بۇ جاهاندىن غايىب بولۇپ كەتكەندەكلا بىلىنمىدى . ۋاقىت كەچ كۈزگە تاياپ قالغانىدى . قىشقا قالسا دەريادا مۇز تۇتۇپ كۆلگە كىرەلمەي ، ئەتىيازلىقىچە ساقلاشقا توغرا كېلەتتى...

قاراداينىڭ قارىسى كۆرۈنگەندە ، پرۇفېسسور قاراداي بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ ئارىلىقىنىڭ كۆپ بولسا سەككىز چاقىرىم كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، گۇرۇپپىدىكىلەرگە قارادايغا كىرمەي يانداپ مېڭىپ داۋاملىق ئىلگىرىلەشنى تاپىلىدى . ئۇ تارىم دەرياسىنى كۆرۈشكە ئالدىرىدى .

پرۇفېسسور تارىم دەرياسىنى يىراقتىن كۆرۈپلا هاياجىنىنى باسالماي قالدى . دەريانىڭ نېرىقى قاسىقىدىكى ئۆزۈندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان قومۇشلۇق بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ئۇپۇقنىڭ كەچكى شەپەق نۇرىدا قىزىرىپ كەتكەن جىلۋە - جۇلاسى دەريادا ئەكس ئېتىپ ، كىشى تەبىئەتكە ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە بېغىشلىغاندى .

— ئىۋان ، پاۋىل ، كۆردۇڭلارمۇ ، گىرىك ئالىمى پىتولىمى مەشهۇر «جۇغراپىيە» دېگەن كىتابىدا ئويغارداس دەرياسى ، ئەنگلە-

يىللىك ئالىم ھېنرى ژيول ئۇيغارداس دېگىنى تارىم دەرياسى شۇ ، دەپ ئاتىغان ، ھازىرغىچە خەرىتىلەرگە ئۆز نامى بىلەن چۈشمىگەن تارىم دەرياسى مانا مۇشۇ شۇ ! — دېدى گويا پۈتۈن دۇنياغا خىتاب قىلغاندەك .

ھەقىقەتەن ئۇ خىتاب قىلغانىدى . شۇنىڭغىچىلىك ھەرقايسى ئەل خەرىتىلىرىدە بۇ دەريانىڭ ئورنى تەخمىنىي ھالدا ھەر خىل نۇقتىدا كۆرسىتىلىپلا قالماي ، ناممۇ ھەر خىل ئاتىلىپ كەلگەنىدى . پرژىۋالىسكىي دەريانا ئۇزاق قاريدى . ئۇ دەريادىن بىرەر ھېكمەت ، كارامەت ئىزدەۋاتقاندەك قىلاتتى . ئۇنىڭ ئېسىگە ماركو-پولونىڭ خاتىرىسىدىكى بەزى جۇملىلەر ئايان بولدى . ماركوپولو خاتىرىسىدە ، تەكلىماكاندەك مۇشۇنداق پايانسىز ئۆلۈك قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ ، ئۇنىڭ كىندىكىدەك لوپ كۆلىنى ھاسىل قىلغانلىقى ، بۇ دەريادىكى بىر ھېكمەت ، كارامەتلىك ھېكمەت ، دېگەندەك سۆز - جۇملىلەرنى پۈتكەندەك ئىدى . «راست ، — دېدى پرژىۋالىسكىي ئۆزىگە ئۆزى پىچىرلاپ ، — مۇشۇنداق چوڭ ، قورقۇنچلۇق قۇملۇقنى ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئېقىپ ، ئارىلىقتا سىڭىپ كەتمەي بىرىپ كۆل ھاسىل قىلىشنىڭ ئۆزىدىلا ئاجايىپ ھېكمەت ! » پرژىۋالىسكىي خەرىتىنى ئاچتى . غەربتىن شەرققە قۇملۇقنى كېسىپ كۆلگە تۇتاشتۇرۇلۇپ ئەگرى - بۈگرى سىزىلغان كۆك سىزىقنىڭ يېنىغا باش - ئوتتۇرا - ئاخىرىغا بولۇپ ئۇچ يەرگە قېنىق قىلىپ «تارىم دەرياسى» دەپ يازدى .

مانا بۇ ، بۇ ئانا دەريايىمىزنىڭ خەرىتىدە تۇنجى قېتىم ئۆز نامى بىلەن ئاتىلىشى ئىدى...

پرژىۋالىسكىيلار تارىم دەرياسىنى بويلاپ ماڭغىنىچە چۆنكۆل ، قارا بوران كۆللىرىدىن يۇقىرىلاپ مېڭىپ ، كونا ئابدال مەھەللىسىگە يېتىپ كەلدى . مەھەللىدە ئوتتۇرغا يېقىن قومۇش ساتما ، يېرىمى گەمە ، يېرىمى ساتما ئۆيلەر بولسىمۇ ، پەقەت يەتتە - سەككىز ساتمىدىلا ئادەم بولۇپ ، قالغان ئادەملەر يېڭى ئابدال — يېڭى يۇرتچاپقانغا كۆچۈپ كەتكەنىدى . كۆنچى ، دىلىپار

كەنتىدىكىلەرگە ئوخشاش بۇ يەردىكىلەرمۇ پرۇتوالىسكىيلارنىڭ كۆ-
رۈپ بىر - بىرىگە خەۋەر قىلىشىپ ئەر - ئايال ، چوڭ - كىچىك
ھەممىسى ساتما ، گەمىلىرىدىن چىقىشىپ ، بەزىلىرى ئىشىكتىنلا
بېشىنى چىقىرىشىپ ھەيرانلىقتا قاراپ تۇرۇشاتتى . ئۇلار ئۇچ
رۇسنى بىر - بىرىگە قولىدا ئىشارە قىلىپ كۆرسىتىشىپ بىرنە-
مىلەرنى دېيىشەتتى . ئۇلارنىڭ نېمىگە ھەيران قېلىپ ، نېمە دېيە-
شىۋاتقانلىقى پرۇتوالىسكىيلارنىڭ ئۆزىگىمۇ ھەم ئابدۇللا ، مىر-
ئەخمەت ، ئوبۇللارغىمۇ ، يول باشلىغۇچى ئاقمۇناققىمۇ ئايان ئىدى ،
شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەر خىل ئىما - ئىشارەتلىرىگە ، گەپ - سۆزلىرى-
گە ئەجەبلىنىپ كەتمىدى . ئاقمۇناق ئۇلارنىڭ يېنىغا بېرىپ مەھەل-
لىنىڭ چوڭىنى سورىدى .

— بۇلار يىراق يەردىن كۈنچىقىقانغانبەگنى ئىزدەپ كەپتۇ ،
بەگ ھازىر نەدە ؟ — دەپ سورىدى ئالدىغا كەلگەن ئاپئاق ساقال ،
ئوتتۇرا بوي كىشىدىن ئاقمۇناق .

بۇ كىشىنىڭ ئىسمى تاشتالى بولۇپ ، مۇشۇ مەھەللە كىشىلە-
رى ئاغزىغا قارايدىغان ئادەم ئىدى . يېشى توقساندىن ئاشقان بول-
سىمۇ ، تۇرقىدىن تىمەن ، چەبدەسلىكى كۆرۈنۈپلا تۇراتتى .

— كۈنچىقانبەگ ئون نەچچە يىل بولدى ، يېڭى يۇرتچاپقانغا
كۆچۈپ كەتكەن . سىلەر ئۇ يەرگە بارغىنىڭلار بىلەن ، ئۇ ھازىر
يۇرتتا يوق .

ئاقمۇناق بىلەن تاشتالىنىڭ گېپىنى ئابدۇللا پرۇتوالىسكىيە-
لارغا تەرجىمە قىلىپ بەرمەكتە ئىدى .

— كۈنچىقانبەگ ھازىر نەدە ؟ — پرۇتوالىسكىي ئۆزى تاشتا-
لىدىن سورىدى .

ئابدۇللا تەرجىمە قىلىپ بەردى . پرۇتوالىسكىينىڭ گەپ قە-
لىشلىرى ئۇنىڭغا قۇشقاچ ۋىچىرلىغاندەك تۇيۇلۇپ كېتىپ ، ئاغزى-
غىلا قاراپ قالدى ، ئابدۇللانىڭ تەرجىمە قىلىپ بەرگىنى قۇلىقىغا
كىرمىدى . ئاقمۇناق سوئالنى تەكرارلاپ ئېيتىپ بەرگەندىن كې-
يىن ، دېققىتى جايىغا چۈشتى ، ئاقمۇناق كۈلۈپ كەتتى .

— بەش كۈن بويتۇ ئاتمىشبۇلاق تەرەپكە كېتىپتۇ ، — تاشـ
تالى جاۋاب بېرىشكە باشلىدى ، — ئۇ يەردىن قۇرۇقتاغ① ، سد-
كۈر ، موخى ، شىندى تاغلىرى بىلەن سۆگەتتاغ ئىچىنى ئايلىنىپ ،
ئۇ يەردىن دىلىپار ئارقىلىق چارىغا كېلىپ ، ئاندىن تارىمنى ياقلاپ
يۇرتقا قايتىپ كەلگۈدەك .

— تاغدا نېمىش قىلىدۇ ؟

— تاغدىكى كىشىلەرنىڭ قىشلىق يېمەكلىكى يېتەمدۇ - يەتـ
مەمدۇ ، شۇنى كۆرۈپ كەلگۈدەك .

— بىر ھەپتىدە كېلىپ بولامدۇ ؟

تاشتالى پرۇفېسسور بىلەن ئابدۇللاغا ئەجەبلەنگەندەك قاراپ
قويدى .

— بالدۇر كەلسە ، بىر ئايدا كېلەر .

تاشتالىنىڭ ئاخىرقى جاۋابى پرۇفېسسورنىڭ بېشىغا بىر
قاپاق سوغۇق سۇ قۇيۇۋەتكەندەك ئۇنى ئەندىكتۇرۇۋەتتى .

— چاقىرىپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتسەكچۇ ؟

گەپنىڭ تەرجىمىسىنى ئاڭلاپ تاشتالى بايىقىدىنمۇ بەك ئەجەب-
لەنگەندەك بولۇپ ، پرۇفېسسورنىڭ كۆزىگە ، ئاندىن بوي -
بېشىغا تازا قارىۋېتىپ : «مۇغال بىرنېمىغۇ ماۋۇ» دەپ غۇدۇراپ
نېرىغا كەتتى .

يۇقىرىقى تاغلاردا مەخسۇس ئوۋچىلىق ، قوشۇمچە چارۋىچى-
لىق بىلەن ھەپىلىشىدىغان ئوتتۇزغا يېقىن ئائىلە ياشايتتى . ئۇلار
گۆشتىن قىينالمىسىمۇ بېلىق ، ئۇجۇل تالقىندىن قىسلاتتى .
كۈنچىققانبەگ ھەر يىلى مۇشۇ ۋاقىتتا تاغقا ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۇلار-
نىڭ قىينىچىلىقىنى ئېدىتىلىتىپ ئەكېلىپ ، كېرەكلىكلىرىنى ئە-
ۋەتكۈزۈپ بېرەتتى . قانداق بولدى ، كۈنچىققانبەگ بۇ يىل تاغقا
ئۆزى چىقىپ كەتكەنىدى . ھەر يىلى مۇشۇ چاغدا بولىدىغان بۇ
ئىشلاردىن ئاقمۇناقنىڭمۇ خەۋىرى بار ئىدى ، شۇڭا پرۇفېسسىغا
ئابدۇللا ئارقىلىق ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ قويدى . «پۇتۇن بىر

---

① قۇرۇقتاغ — ئاتمىشبۇلاقنىڭ شىمالىدا ، لوپنۇر بىلەن تۇرپان چېگرىسىدىكى تاغ .

يۇرتنىڭ بېگى بولغان ئادەم پۇقرالىرىنىڭ تۇرمۇشىغا بۇقەدەر كۆڭۈل بۆلسە - ھە» پرۇنۇالىسكىي كۈنچىققانىبەگكە قايىل بولۇپ ، ئىچىدە ئۆزىگە شۇنداق دېدى .

ئۇلار تاشتالى بىلەن ئاقمۇناقنىڭ مەسلىھىتى بويىچە ، قومۇش ساتمىلىق مەھەللىدىن ئىككى يۈز مېتىرچە نېرىدىكى بىر قۇملۇق تۈزگە چېدىرلىرىنى تىكىشتى .

— ئامال يوق ، — دېدى پرۇنۇالىسكىي كەچلىك تامىقىنى يەپ بولۇشقاندىن كېيىن ، — كۆلگە كىرەلمىگۈدەكمىز . كۈنچىقىقانىبەگ بولمىسا ، بىزنى ھېچكىم كۆلگە باشلاپ كىرمىگۈدەك ، كۈنچىققانىبەگ كەلگۈچە قىش كىرىپ قالىدۇ . دېمەك ، بىز مۇشۇ يەردە قىشلاپ قالىدىغان بولدۇق . بىر ھېسابتا بۇمۇ ياخشى بولدى . ھازىردىن باشلاپ قىشچە چوڭ - كىچىك ياۋايى ھايۋانلاردىن تارتىپ ھەر خىل ئۇچار قۇش، قۇرت - قوڭغۇز ، ھاشارات ، چەرەندە - پەرەندىگىچە ئەۋرىشكە يىغىمىز...

ئارىدىن بىر ھەپتە ئۆتە - ئۆتمەيلا پرۇنۇالىسكىيلار بۇ يەردە- كىلەر بىلەن چىقىشىپ كەتتى . بۇلار كېلىپ ئىككىنچى كۈنىلا ئاقمۇناق قايتىپ كەتتى . بۇلارنىڭ مۇشۇ ئەتراپتا بولىدىغان ھەممە ئىشلىرىنى تاشتالى ئورۇنلاشتۇرۇپ ، ھەل قىلىدىغانىنى ھەل قى- لىپ ، يوق نېمىسىنى تەل قىلىپ بېرىپ تۇردى . پرۇنۇالىسكىي چېدىرىدا ئولتۇرۇپ خاتىرىسىگە مۇنۇلارنى يازدى :

... « بىر كۈنى مەن مەھەللىدىكى كىشىلەر بىلەن بىر قاراڭغۇ قومۇش ساتمىدا ئولتۇرۇپ پاراڭلاشتىم . ئۇلار ھەيرانلىق بىلەن ماڭا قاراپ ئولتۇراتتى . خىياللىرىم مېنى قومۇش ساتمىدىن ئاچ- قىپ يىراقلارغا پەرۋاز قىلدۇردى ... پەن - مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى زامانداا ، بىز ياۋروپالىقلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىلى- قى قانچىلىك يىراقلاپ كەتكەن بولغىيدى - ھە !؟ بىزنىڭ ئەجداد- لىرىمىزمۇ تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى زامان ياۋروپا مىللىتىگە ئايلانغۇچە بولغان ئارىلىقتا قانچىلىك بەدەللەرنى تۆلىگەن ، قانچە-

لىغان كىشىلەرنىڭ يۈرەك قېنى سەرپ قىلىنغان بولغىيدى؟ ... ئالدىمدىكى لوپلۇقلار يەنىلا ھەيرانلىق نەزىرى بىلەن ماڭا قاراپ ئولتۇراتتى . ئۇلار ماڭا ھەيرانلىق بىلەن قارىغانسېرى ، مېنىڭ بۇ كىشىلەرگە بولغان قىزىقىشىم تېخىمۇ ئېشىپ بېرىۋاتاتتى . ئەنە ئاشۇ پاپانسىز جەزىرىنىڭ گىرۋىكىدە ، ئەنە ئاشۇ سىرلىق كۆلنىڭ ساھىلىدا ، ئەنە ئاشۇ دۇنيادىن ئايرىلىپ ياشاۋاتقان يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ ، ئىنسانلارنىڭ ئېيتقىدائىي جەمئىيەتتىكى سىرلىق تۇرمۇش مەنزىرىسىنى تەسەۋۋۇر قىلدىم... »

7

قىش بىلەن باھار ئىككى پەسىل ئاچىلىنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ قالدى . قىش ئۇيان كېتىدۇ ، باھار كېلىدۇ ، ئۇچەكتىكى جانىۋارلار قىمىرلاشقا باشلايدۇ . پرژىۋالسكىيلار مىدىرلاشنى باللا دۇرلا باشلىۋەتتى . ئۇلار لوپ كۆلىنىڭ باشلىنىش ئېغىزى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ھاۋزىسىدىكى ۋاستىچى كۆللەر — چۈننكۆل ، قارابوران[1] ، قاراقوشۇن ۋە تاتىما كۆللىرى ئەتراپىدا قىشلاپ قېلىشنى ئويلىمىغاندەك ، تەكلىماكانىنىڭ قۇرغاق سوغۇقىنىڭ جاننى ئېلىپ ياندا قويىدىغان بۇقەدەر دەھشەتلىك ئىكەنلىكىنمۇ تەسەۋۋۇر قىلمىغانىدى . 11 ـ ئاي بىلەن تەڭلا باشلانسا ، قۇيرۇقى 2 ـ ئاينىڭ ئونلىرىغىچە سوزۇلىدىغان شامال ، بوران ، بولۇپمۇ شىددىتىدىن ھەر ـ ھەر قۇم دۆۋىلىرىنى ئازگالغا ، ئازگال ، پەسلەرنى قۇم دۆڭلىرىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدىغان شۈرغان ، قارا بوران ، قارا قۇيۇنلار ئۇلارنى ئۇچەككە كىرگەن قۇرتتەك چىدىرغا بەند قىلىپ قويۇپ بىزار قىلىۋەتكەنىدى .

ھېلىمۇ ياخشى ، سوغۇق باشلىنىشتىن ئىلگىرىلا كۈنچىقاز بەگ كېلىپ قالدى . ئەسلىدە 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرى قايتىپ كېلىشى كېرەك ئىدى . دىلىپارغا كەلگەندە ئۇ يەردىكىلەردىن : «جاھاز

① قارابوران كۆلىنى تارىختا بەزىلەر «قارا كۆل» دەپمۇ ئاتىغان .

ئىنكۈ يىراق بىر يېرىندىن غەلىتە سىن - تۇسلۇك ، قۇشقاچتەك ۋىچىرلاپ گەپ قىلىدىغان ئادەملەر سىزنى ئىزدەپ ئابدالغا كەتتى» دەپ ئاڭلاپ ، ئاردىلىقىتىكى مەھەللىلەردە تۇرمايلا يېتىپ كەلگەنىدى .

زامانخان يېزىپ بەرگەن ، خەتنى پرۇفېسسور كۇنچىققانبەگ بەگگە بەردى .

كۇنچىققانبەگ قەغەزنى قولىغا ئېلىپ قارىۋەتكەندىن كېيىن ، پرۇفېسسورغا قاراپ :

— بۇ نېمە؟ نېمە قىلىمەن بۇنى؟ — دەپ سورىدى .

پرۇفېسسور كۇنچىققانبەگنىڭ ساۋاتسىزلىقىنى بىلدى .

— ئۆزىنى ‹ئالتە شەھەر ئاتىسى› دەۋالغان ياقۇپبەگنىڭ يېقىن بىر ئادىمى بىزنى كورلىدىن كۆنچىگە ئەكېلىپ قويۇپ سىزگە قارىتىپ بۇ خەتنى يېزىپ بەرگەن ،— پرۇفېسسور بۇ گېپىنى دەپ بولۇپ ، كۇنچىققانبەگنىڭ قولىدىن خەتنى ئېلىپ ئابدۇللاغا بېرىۋېتىپ ،— خەتنى كۇنچىققانبەگكە ئوقۇپ بەر ،— دېدى .

ئابدۇللا خەتنى ئوقۇپ بەردى . خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى :

«كۇنچىققانبەگ ، مەنكى بەدۆلەت ياقۇپبەگنىڭ ئوغۇل قول باش مىرزىسى زامانخان ، رۇسىيە دۆلىتىنىڭ ئۇچ ئادىمى لوپ كۆلى ، ئالتۇنتاغنى تەكشۈرگىلى سىلەر تەرەپكە كەتتى . باشلىقى پرۇفېسسور . ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈش ئىشلىرىغا يېقىندىن يارەمدە بولۇغاندىن سىرت ، تۇرمۇش ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ قويارسىز... »

كۇنچىققانبەگ قەغەزگە مۇشۇنداق جىجىلغان نەرسىنى خەت دەيدىغانلىقىنى ئاتىسى بىلەن قەشقەرگە بارغاندا ئاڭلىغان ، كۆرگەنىدى . بۇ خەتتىكى «بەدۆلەت» «مىرزا» دېگەن سۆزلەرنى بىلمەسىمۇ ، ياقۇپبەگ توغرىسىدا ئالدىنقى يىلى كورلىغا بارغاندا مەدىل

ئاسقالدىن ئاڭلىغان . «بۇ ئۆتمۈرۈنچۇلەر ئۈنى قانداق ئادەم دەيدىغاندۇ ، ئاڭلاپ باقاي» ، كۈنچىققانبەگ شۇنى ئويلىدى ـ دە :

— ياقۇپبەگ نېمىش قىلىدىغان ، قانداق ئادەم ؟ — دەپ سورىدى .

— ئۇ سىلەرنىڭ بۇ يۈرتتىن ئەمەس ، باشقا بىر يىراق يۈرتتىكى قوقان دېگەن يەردىن . ئۇ يەردە جان باقالماي ، بىر خوجىغا ئەگىشىپ يۈرتۇڭلارغا كېلىپ قالغان . كېيىن شۇملۇق قىلىپ يۈرۈپ يۈرتۇڭلارغا بەگ بولۇۋالغان . ھازىر ئۇنىڭ بەگلىكى خاراب لىشىپ ، ئوسال كۈنگە قالدى ، — دەپ پرۈنۈالىسكىي ياقۇپبەگ توغرۇلۇق قىسقا ، چۈشىنىشلىك قىلىپ سۆزلەپ بەردى . «ھە ، بۇمۇ مەدىل بوۋايدەك ئۈنى ياقتۇرمايدىكەن» دېدى ئىچىدە كۈنچىققانبەگ .

— ھازىر كۆلگە كىرسەڭلارمۇ بولىدۇ ، لېكىن كېمە كىچىك ، شامال قاتتىقراق چىقىپ قالسا ، كېممىدە ئولتۇرالمايسىلەر . ھايۋان ، ئۇچار قۇش ئوۋلايدىغان ، يەنە باشقا ئىشلىرىڭلار بار ئىكەنغۇ . شۇنى قىلغاچ تۇرۇڭلار . ئەتىيازلىققا چوڭ كۆلگە كىرىدىغاندا ئوبدان كېمىچىلەردىن قوشۇپ بېرىمەن ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .

بۇ ، پرۈنۈالىسكىيلارنىڭ كۆڭلىدىكىدەك گەپ بولدى . ئۇلار ئۆزلىرىمۇ : «كۈنچىققانبەگ كەلگۈچە قىش چۈشۈپ كېتىدۇ . ئۇنىڭغىچە ئۆزىمىزنىڭ ئەۋرىشكە يىغىدىغان ئىشلىرىنى قىلغاچ تۇرايلى» دەپ مەسلىھەتلەشكەنىدى . ئۇلار مۇشۇ مەسلىھىتى بويىچە جىم ياتمىدى . قاتتىق سوغۇق ، شامال ، شۈرغان باشلىنىپ چېدىرغا بەند بولۇپ قالغۇچىلىك ئارىلىقتا ، چوڭ ـ كىچىك بولۇپ خېلى نۇرغۇن ئەۋرىشكىلەرنى يىغىپ ، قۇرۇتىدىغانىنى قۇرۇتۇپ ، قاتۇرىدىغانىنى قاتۇرۇپ قاچىلىۋالدى . قۇرۇتىدىغان ، قاتۇرىدىغان ئىشلارغا يەرلىك كىشىلەر بەك ئۇستا ، تۇزلاپ ، قۇمغا كۆمۈپ قويسا ، بىر ھەپتىدە تۇز قاتۇرۇپ ، قۇم نەملىكىنى تارتىپ ، مۇمىيانىڭ ئۆزىلا قىلىپ قويىدۇ . پرۈنۈالىسكىيلار بۇ ئەپلىك ، ئاسان

ئامالنى ئابداللىقلاردىن ئۆگىنىۋالغىنىغا بەك خۇش . تېخى يەنە پرۇفېسسور بىلەن ئىۋان كوزمىچ كېمە تاياشنى ، كېمىدە تۇرۇپ شاشقاقتا بېلىق تۇتۇشنىمۇ خېلى ئوبدان ئۆگىنىۋالدى .

— قىسقا ، تار كېمىنى تايماق نېمانداق تەس ، — دېدى بىر كۈنى ئىۋان كوزمىچ پالاق بىلەن چۈشەنكۆلدە بىرنەچچە ئابداللىقلار بىلەن كېمە تاياۋېتىپ ، پرۇفېسسورغا ، — قارىغىنا ئۇلارغا ، تەۋرىنىپمۇ قويماي غۇيۇلداپ كېتىۋاتقىنىنى .

— دەريا ، كۆل ، بېلىق ، كېمە بۇلارنىڭ هاياتى ، تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك تۇرسا ، هاياتلىق ، تۇرمۇش ئېهتىياجى بۇلارنى مۇشۇنداق ئۇستا قىلىۋەتكەن دېگىنە . بىز قىشنى قانداق چىقاردۇق؟ قۇم ، بوراننىڭ دەستىدىن زار - زار قاقشاپ ، بەزىلەر - بىرىمىز بۇ يەرگە كېلىپ قالغىنىمىزغا مىڭ پۇشايمان قىلدۇق ، — پرۇفېسسور هاياجانلىنىپ قالدى ، — بۇلار — تەكلىماكانلىقلارچۇ ، خۇددى هېچ ئىش بولمايۋاتقان تەرزدە ئاشۇ قومۇش ساتمىدا ، قومۇش ساتمىلىق گەمىلەردە ئۇن - تىنىمىز ياشاپ قىشنى چىقاردى . قارىسام بۇلار تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەندەك قىلىدۇ ، — دېدى ئۇ .

مىرئەخمەت قۇلىقىغچە قىزىرىپ ، جايىدا قىمىدىنىپ قويدى . تالادا مېڭىش تۇگۇل كۆزنى ئېچىشقىمۇ مۇمكىن بولمايدىغان بوران ، شۇنىرغانلاردا تاشتالى تاغا بىرنەچچە قېتىم بىر - ئىككى ئادەم بىلەن پرۇفېسسورنىڭ چېدىرىغا كىرىپ ئۇلاردىن ئەھۋال سورىدى ، قايسى ئەھۋالدا قانداق قىلىشنى ئۆگىتىپ ، تاپىلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى .

— سىبىرىيىنى سوغۇق دەيمىز ، ئىنتايىن سوغۇقلۇقىدىن هۆكۈمەت ئېغىر جىنايەتچىلەرنى تەلىيى بولسا ساق قالار ، بولمىسا شۇ يەردە توڭلاپ ئۆلەر ، دەپ سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىدۇ . ئۇ يەردە سوغۇق قاتتىق بولغىنى بىلەن پات - پات قار يېغىپ تۇرىدۇ . يەردە سوغۇق قاتتىق بولغىنى بىلەن پات - پات قار يېغىپ تۇرىدۇ . بۇ يەردە قارمۇ ياغمايدىكەن ، ئازراق نەملىكمۇ يوق ئىكەن ئەمەس - مۇ . قۇرغاق سوغۇق جاندىن ئۆتۈپ كېتىدىكەن ، — ئىۋان كوز -

مىچمۇ ھېس قىلغانلىرىنى دېمەكتە ، — مەن بۇلارنىڭ جېنىنى پولات جانمىكىن دەيمەن . يا ئىسسىقتىن زارلانمىسا ، يا سوغۇقتىن قاقشىمىسا...

— بۇ يەردىكى دۇنيانىڭ ھېچ يېرىنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان پەۋقۇلئاددە جاپالىق شارائىت بۇلارنى شۇنداق چىنىقتۇرۇپ چىداملىق ، قەيسەر قىلىۋېتىپتۇ...

پرۇتۇالىسكىينىڭ گېپىنىڭ ئاخىرى چۇشمىگەنىدى ، چېدىرغا تاشتالى تاغا كىرىپ كەلدى :

— قايسى كۈنى چوڭ كۆلگە[1] بارساق بولىتتى ، دېگەن گېپىڭلارنى كۈنچىقىنبەگكە مەلۇملىغانىدىم . ئۇ يەردىن ئادەم كېلەلمەيدىكەن . بىز ئۇچ كىمە بىلەن ئۇچ ئادەم قوشۇپ بېرەيلى . قاچان ماڭساڭلار ، بىزنىڭ ئادەملەر تەييار ، — دەپ قويۇپ چىقىپ كەتتى...

يەر - جاھان خېلى ئىللىپ قالدى ، شامال ، بوراننىڭمۇ قۇيرۇقى قىسىلدى . مەسلىھەت بويىچە پاۋىل كوسمىنوف بىلەن مىرئەخمەت قايسى خىلدىكى بولمىسۇن ئەۋرىشكە توپلىغان چېدىرلارغا قاراپ قالمىغان بولدى ، ئۇچ كىمچى بىلەن قالغانلار بولۇپ يەتتە ئادەم چۈشۈنكۆلدىن باشلاپ لوپ كۆلىگە قاراپ سەپەرنى باشلىۋەتتى .

چۈشۈنكۆل ، قارىبوران كۆلى چوڭ ئەمەس ئىدى ، لېكىن پرۇتۇالىسكىي كېمىدە ئۆرە تۇرۇپ دۇربۇن بىلەن قارىغىمۇ بۇ كۆللەرنىڭ نېرىقى چېتىنى كۆرەلمىدى ، چۈنكى ئۇنىڭ ئالدىنى ئېگىز غالدىراڭ قومۇشلار يېشىل تام بولۇپ توسۇپ تۇراتتى .

— كوزمىچ ، — دېدى پرۇتۇالىسكىي ، — ھازىر بىز ئۇدۇل لوپ كۆلىگە بارايلى ، بۇ كۆللەرنى يېنىشىمىزدا تەكشۈرسەك دەيمەن ، سېنىڭچە قانداق؟

— شۇنداق قىلايلى ، تېخى ئالتۇنتاغقىمۇ بارىمىز ئەمەسمۇ ، — دېدى كوزمىچ .

---

① چوڭ كۆل — لوپ كۆلىنى دېمەكچى .

قارىبوران كۆلىدىن تاتىما كۆلىگە ئۆتىدىغان تار ئېقىن — بولتاغا كەلگەندە ، پرۇفېسسور بىلەن كوزمىچ تەڭلا :
— ۋوي ، كۆل تۇگىپ قالىدىغۇ ، بىز نېگە كېلىپ قالىدۇق ؟ — دەپ ئۆزلىرى ئولتۇرغان كېمە ئىگىلىرىدىن سورىدى .
— بىز ھازىر بولتادا كېتىۋاتىمىز . بۇنىڭدىن ئۆتسەكلا تاتىما كۆلىگە كىرىمىز ، — دېدى پرۇفېسسور ئولتۇرغان كېمىنىڭ ئىگىسى . ئۇنىڭ ئىسمى تالقىن ، قىرىق نەچچە ياشتا بولۇپ ، ئۇستا كېمىچىلەردىن ئىدى . ئۇ تاتىما كۆلىگىچە بارغان ، ئەمما قارىقوشۇن كۆلىگە بارمىغانىدى . تاتىما كۆلىدىن ئۆتسىلا قارىقوشۇن كۆلى ، ئۇنىڭ مۇشۇ باھانە بىلەن بۇ كۆلنى كۆرۈۋالغۇسى كېلىپ ، تەلەپ قىلىپ يول باشلىغۇچى بولغانىدى . كوزمىچ بىلەن ئوبۇل ئولتۇرغان كېمىنىڭ ئىگىسىنىڭ ئىسمى ھەبىتاي ، جىمىغۇر ئادەم ، يەنە بىر كېمىچىنىڭ ئىسمى ئايدىن .
— پاھ ، نېمانداق چوڭ كۆل بۇ ، لوپ كۆلىگە كېلىپ قالمىغاندىمىز ؟ — كوزمىچ بولتادىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئالدىدا كەڭ يېيىلىپ ياتقان كۆلنى كۆرۈپ كېمىچى ھەبىتايدىن سورىدى .
— بۇ قارىقوشۇن كۆلى ، — ھەبىتاي جاۋاب بەردى .
كۆلنىڭ سىرتقى سازلىق تەرىپى يېكەنلىك بولۇپ ، كۆل ياقىلىرى بۇك غالدىراچ قومۇشلۇق ئىدى . قۇرۇقلۇق ساھىلىنى كۆرگىلى بولمايتتى .
— بولتانىڭ ئىككى تەرىپىدە بېلىق جىق . مۇشۇ يەردە ئازراق بېلىق تۇتۇۋالايلى ، — دېدى تالقىن كېمىچى . پرۇفېسسور ئۇنىڭدىن سورىدى :
— بېلىق تۇتىمىز دېسەك كەچكە قالمايمىزمۇ ؟
— ھامان مۇشۇ بولتانىڭ ئەتراپىدا قونىمىز . بۇنىڭدىن نېرىغا كەتسەك ، كېمىدە ئۇخلايمىز شۇ ، ئەتراپ كەڭ سازلىق . بولتانىڭ سەل نېرىسىدا بىر قۇملۇق تۆپىلىك بار . شۇ يەردە ئۇخلاپ ، سەھەر مېڭىپ كەتسەك ، لوپ كۆلىگە كەچئارىسىدىن بۇرۇن بېرىۋالالايمىز .

كېمىچىلەرنىڭ دېگىنىدەك قىلماي بولمىدى ، لېكىن ئۇلار خاتىرجەم ئۇخلىشالمىدى . يىراق بىر يەرلەردە بۆرىلەر ھۇۋلاپ ، ئەنسىزچىلىكتە كېچىنى ئۆتكۈزدى . بىر - ئىككىنى ئېتىۋالايلى دېسە ، بۆرىلەر يىراقتا ئىدى...

تالقىن كېمىچىنىڭ ئېيتقىنىدەك ، پرژېۋالىسكىيلار چوڭ كۆلگە كۈنپاتاردىن سەل ئىلگىرى يېتىپ كەلدى .

پرژېۋالىسكىيلار قارىقوشۇن كۆلىدىن لوپ كۆلىگە ئۆتىدىغان بولتادا تۇرۇپ قاراپلا جاھان ئەھلىگە ، شۇنداقلا بۇلارنىڭ ئۆزىگىمۇ سىرلىق بىلىنىدىغان كۆلگە يېتىپ كەلگىنىگە ، تىلسىماتتەك كۆلىنى كۆرۈۋاتقىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمەيتتى . سىرلىق كۆل ئۇلارنى قۇچىقىنى كەڭ يېيىپ كۈتۈۋالدى . ئاستا - ئاستا ئۆرلەۋاتقان كەچكى شەپەقنىڭ قىزىل شولىسى كۆل باغرىدا چوغدەك چاقناپ جۇلالايتتى . شۇ تاپتا كۆل شۇ قەدەر تىمتاسكى ، خۇددى تىلسىملاپ قاتۇرۇپ قويغاندەك ، كۆل يۈزىدە ئازراقمۇ چايقىلىش يوق ئىدى . كۆلنىڭ تىلسىملىق جىملىقىنى بۇزۇپ ، يىراق بىر يەردىن سوزۇپ ئېيتىلغان ناخشا ئاۋازى كەلدى . سوزۇپ ئېيتىلغان ناخشا ئىنتايىن مۇڭلۇق بولۇپ ، تەبىئەتنىڭ ، جەمئىيەتنىڭ يەكلىشىدىن چەتكە چىقىپ قېلىپ ، ئىنسانىيەت دۇنياسىدىن ئايرىلىپ ياشاۋاتقان لوپ خەلقىنىڭ يېتىملىق مۇڭىنى تۆكۈۋاتقاندەك قىلاتتى .

— بۇ ناخشا قايسى تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتىدۇ ؟ — پرژېۋالىسكىي سورىدى .

— قارىقوشۇن كۆلى تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتىدۇ . كېچىلىك بېلىق تۇتقىلى چىققانلار گۆلمە چۈۋۈپ قويۇپ ، قوشۇق ئېيتىۋاتىدۇ ، — دېدى تالقىن .

پرژېۋالىسكىيلار كۆنچى كەنتىدىن ئاقسۇپا ، دىلىپارغىچە ، دىلىپاردىن قاراداي ، كونا ئابدالغىچە بولغان ئارىلىقتا ، ئابدالغا كەلگەندىن كېيىنمۇ ناخشىنى كۆپ ئاڭلىدى ، ئۇلارمۇ مۇڭلۇق ئىدى ، بۇ قېتىمقىسى نېمە ئۈچۈندۇر ئۇلارنىڭ يۈرىكىنى ئەزدى .

پرژېۋالىسكىي بىلەن ئېۋان كوزمىچ بىردىن ئىككى كېمىگە

چىقىپ تالقىن بىلەن ھەبىتاينىڭ باشلىشىدا كۆلنى ئىچى تەرىپىدىن تولۇق ئايلىنىپ تەكشۈرۈپ چىقىدىغان ، ئاندىن سىرتىدىن ئايلىنىپ تەكشۈرەيدىغان ، ئوبۇل ، ئابدۇللا ئىككىسى كېمىچى ئايدىن بىلەن مۇشۇ ئەتراپتىن يىراق كەتمەي جېنى بارلىكى نەرسە بولسا تۇتقاچ تۇرىدىغان بولدى .

پرژىۋالسكىيلار ئايلىنىشنى باشلىدى . كۆلنىڭ ئىچى سۇ ، چۆرىسى بۇككىدە قومۇشلۇق بولغاچقا ، كۆرەي دېسە سۇ بىلەن قومۇشتىن باشقا نەرسە يوق ئىدى . پرژىۋالسكىي كېمىنى تېزرەك تاياتتى ، بەزى چاغدا توختىتىپ شۇرۇق بىلەن سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ئۆلچەيتتى ، يەنە بەزىدە دۇربۇن بىلەن ئالدى ـ ئارقىسىغا ، ئىككى يېنىغا قارايتتى ، كېمىنى توختاتقۇزۇپ دەپتىرىگە بىرنېمىلەرنى يازاتتى . كۆل جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇنچاق بولۇپ ، شىمال تەرىپى سەل كەڭ ئىدى .

— كۆنچى دەريا‌سى كۆلگە مۇشۇ تەرەپتىن قويۇلىدۇ ، — دېدى ھەبىتاي كېمىچى ، — بۇنى قېشىدىن بىلمىسە ، ئىچىدىن بىلگىلى بولمايدۇ .

سەھەردە باشلانغان ئايلىنىش كەچكە يېقىن ئاران تۈگىدى . ئەگەر كېمىنى شۇرۇق بىلەن تايماي پالاق بىلەن تايسا ، ئۈچ كۈندىمۇ ئايلىنىپ بولغىلى بولمايتتى .

— كۆلنىڭ چوڭلۇقىنىڭ زادى قانچىلىكلىكىنى سىرتىدىن بىلمىسە ، ئىچى تەرىپىدىن قىياس قىلغىلىمۇ بولمىغۇدەك ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ .

— دۇربۇننىڭ كۆرسەتكۈچىدىن قارىسام ، ئىچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى يۈز كىلومېتىر ، كەڭلىكى يىگىرمە بەش كىلومېتىردەك قىلىدۇ . زادى قانچىلىك ئۇزۇن ، قانچىلىك كەڭلىكىنى سىرتىنى ئايلانغاندا بىلىمىز ، — دېدى پرژىۋالسكىي . كوزمىچ ھەيران قېلىپ سورىدى :

— قانداق ئايلىنىمىز ، پىيادىمۇ ؟

— بىزنىڭ كېلىشتۈكى مەقسىتىمىز ، مۇشۇ كۆلنىڭ جۇغراـ

پىيىلىك ئورنىنى ، تۆزۈلۈشىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك تەرەپلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش . پىيادە تەكشۈرگەندىلا ، كۆزلىگەندەك مەقسەتكە يېتىمىز . مۇشۇنداق قىلمايمۇ ئامالمۇ يوق . ئاتلىرىمىز مەھەللىدە قالدى .

شۇنداق قىلىپ ، ئارام ئالغاچ ئىككى كۈن پۈختا تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن ، پرژىۋالسكىي ، كوزمىچ ، ئابدۇللا ، ئوبۇل تۆتى يېمەكلىك ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلەرنى كۆتۈرۈشۈپ بەش - ئالتە كۈننى قارىلاپ يۈرۈپ كەتتى . كېمىچىلەرنىڭ بىللە ئايلىنىش - ئايلانماسلىقىنى ئۇلارنىڭ ئىختىيارىغا قويدى . كېمىچىلەر : «بۇلار كۆلنى ئايلىنىپ نېمە قىلماقچى ، كۆل ياقىسىدىن بىر نەرسە ئىزدەمدۇيا ؟ » دېيىشىپ ، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىدىن سەل گۇمانلىنىپ قالدى ، شۇنداقلا : «ئابداللىقلاردىن ھازىرغىچە ھېچ-كىم بۇ كۆلنى ئايلىنىپ چىقمىدى ، ئايلىنىپتۇ ، دېگەننىمۇ ئاڭلىماپتۇق . مۇشۇلار بىلەن ئايلىنىپ كۆرۈپ باقمايلىمۇ » دېگەن قىزىقىش بىلەن ئۇلارمۇ بىللە ماڭدى...

ئايلىنىپ كەلگەندىن كېيىن ، پرژىۋالسكىي تەسىراتىنى خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازدى :

... « يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ، ھازىرقى لوپ كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا بولغان ئۇزۇنلۇقى قىي يۈز كىلومېتىر ئەتراپىدا ئىكەن . تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى لوپ كۆلىدە ئاخىرلىشىدىكەن . كۆلنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا چەكسىز كەتكەن شورتاڭ ھاسىل بولۇپ ، ئۇ يەر كۆز يەتكۈسىز قومۇشلۇق بىلەن قاپلانغانىكەن... پۈتكۈل لوپ كۆلىنىڭ سۇ يۈزى خېلىلا تۆۋەن بولۇپ ، ئادەتتىكى چوڭقۇرلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا ئىكەن . بەزى جايلىرىنىڭ ئىككى مېتىر ، ئايرىم جايلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ھەتتا بەش مېتىرمۇ كېلىدىكەن . بىزنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىمىزدىكى ئەڭ چوڭ تەسىراتىمىز ، لوپ كۆلىنىڭ سۇ مىقدارىنىڭ يىلدىن - يىلغا ئازىيىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىش

بولدى . چۈنكى ، تاريم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندىكى لوپ كۆلـ-
نىڭ قۇيۇلىدىغان سۇ زاپىسى كۆرۈنەرلىك ئازىيىۋېتىپتۇ . لوپ
كۆلىدىكى سۇ مىقدارىنىڭ مەزگىلسىز هالدا كۆپىيىدىغانلىقى ۋە
ئازىيىدىغانلىقى توغرىسىدا يەرلىك ئاهالىلەر ئىچىدىكى ياشانغان
كىشىلەرمۇ گۇڭاهلىق بېرەلمەيدىكەن . ئومۇمەن ئېيتقاندا ، لوپ
كۆلى ئاستا ـ ئاستا ۋە تىنىمسىز رەۋىشتە تارىيىۋېتىپتۇ . تېخىمۇ
ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا ، قۇرۇپ كېتىشتىن ئىبارەت ئېچىنىشلىق
تەقدىرگە قاراپ يۈزلىنىۋېتىپتۇ . بىز بۇ نۇقتىنى ، لوپ كۆلىنىڭ
ئەتراپىدىكى گويا قىسماققا ئوخشايدىغان پايانسىز شورتاڭلىقنىڭ
بارغانسېرى كۆڭۈل يۈزىنى تارايتىپ بېرىۋاتقانلىقىدىن تېخىمۇ چوڭـ
قۇر هېس قىلدۇق » .

ئالتە ئاتلىق ، مىنگەن تۆگىلىرىگە يەنە بىردىن تۆگە چېتىۋالـ-
غان ئۇچ تۆگىلىك جەمئىي توققۇز كىشى چاقىلىق دەريانىڭ
بويلاپ چىمەنتاغقا قاراپ كېتىۋاتماقتا . تۆگىلەرنىڭ قەدەم رىتمىـ-
گە ماس هالدا ئاڭلىنىۋاتقان كولدۇرمىلارنىڭ ئاۋازى ئادەمزات
كەمدىن ـ كەم ئاياغ باسىدىغان سىرلىق بۇ ماكانىنىڭ خاتىرجەملـ-
كىنى بۇزۇۋاتقاندەك هەم ۋەهىمىلىك ، هەم شۇنچە سۈرلۈك ئىدى .
يىراقلاردا هەر كۈنى تونۇش ئاۋازلارنى ئاڭلاپ كۆنۈپ كەتكەن
هايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلار بۇ غەلىتە ئاۋازدىن ئەنسىزلىشىپ ،
پاتاڭلىرىنى سوزۇشۇپ قاراشماقتا...

— ئەجەب مىرەندە بىر كۈن بولسىمۇ تۇرمىدۇق . ئۇ بىر كونا
خارابىلىكتەك تۇرىدۇ ، كۆرۈپ باقىدىغان ئىش ئىدى .

— بىز ئارخېئولوگ ئەمەس ، ئېكسپېدىتسىيىچى . كۆرگىنىمىز
مىز بىلەن هېچقانداق چۈشەنچىگە ئېرىشەلمەيمىز .

— چاقىلىق ئادىمى ئاز ، كىچىك كەنت بولسىمۇ ، تۈپرىقى
مۇنبەت ، ئىقلىمى ياخشى جاي ئىكەن ، يەنە ئىككى كۈن تۇرۇ-

ۋەتمىدۇق .
— ئۇچ كۈن تۇردۇققۇ . «تاشبازار» دەپ ئاتىلىدىغان قەدىمكى قەلئەسىنى كۆردۇق ، كىشىلەردىن ھازىرقى چاقىلىقنىڭ قانداق بەرپا بولغىنىنى بىلدۇق ، خوتەن ، كىرىيىلىك ئۇۋچىلارنىڭ ئالتۇنتاغقا بېرىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئاڭلىدۇق . بىزگە كېرىكى شۇلار . بىزنىڭ يىگىرمە - ئوتتۇز كۈندەك ۋاقتىمىز قالدى . بۇ يەردىن قايتىپ ئۇچىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىگە تەييارلىق قىلىمىساق بولمايدۇ .
— نەگە بارىمىز ؟
— لىخاساغا .
ئىۋان كوزمىچ پرژىۋالىسكىيغا قاراپ قويدى . «بۇ ئادەمنىڭ جېنى پولاتمىكىن» ئۇ ئىچىدە شۇنداق ئويلىدى .
— چىمەنتاغدىن ئۆتسەك ئالتۇنتاغمۇ ؟ — پرژىۋالىسكىي چاقىلىقتىن ياللىغان خوتەنلىك ئۇۋچى مەتسىدىقتىن سورىدى .
مەتسىدىق ياش ۋاقتىدا ئاتىسى ۋە يەنە باشقا تۆت ئۇۋچى بىلەن خوتەندىن چىقىپ چەرچەن ئارقىلىق ئالتۇنتاغقا ئۇۋغا بېرىپ ، قايتىشىدا دەريا ياقىلاپ مېڭىپ چاقىلىققا بېرىپ قېلىپ ، ئۇ يەردىكى مۇنبەت تۇپراقنى كۆرۈپ ، ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ ئەكېلىپ ماكانلىشىپ قالغانلاردىن ئىدى . ئۇ ھازىر ئەللىك ياشنىڭ قارىسىنى ئېلىپ قالدى . ئوتتۇز يىلدىن بۇيان ئىككى يىلدا بىر دېگۈدەك ئالتۇنتاغقا ئۇۋغا چىقىپ تۇرىدۇ . چىمەنتاغ ، ئالتۇنتاغ ئۇنىڭغا بەكلا تونۇش ، قۇرۇم تېغىنىڭ سىرتقى تەرەپلىرى بىلەنمۇ خېلى تونۇش . پرژىۋالىسكىي ئويلىمىغان يەردىن مۇشۇنداق بىر يول باشلىغۇچىغا ئېرىشىپ قالدى . ياللانغۇچىنىڭ يەنە بىرى ھاشىم جەرەن ، بۇ كىشى چاقىلىقلىق ئۇۋچى .
پرژىۋالىسكىيلار ئابدالدىن ماڭىدىغاندا كۈنچىققانبەگكە دەپ يۇرۇپ بىر تۆگىگە ئىككىدىن ئات ھېسابلاپ ، ئالتە ئانقا ئۇچ تۆگە تېگىشىۋېلىپ ، يەنە بىر تۆگىنى ئىككى چېدىرغا تېگىشىۋالغانىدى .
ئۇلار چىمەنتاغقا كەلدى . تاغنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى ، تاغنىڭ

قوۋۇرغىسى ياكى تۆۋۈندىكى يۇرتلارنىڭ ھاياتلىق تومۇردىدەك جىرا - جىرالاردىن ئوقچۇپ ئېقىپ چىقىۋاتقان دەريا - ئېقىنلار- نىڭ كۆپلۈكىدىن پرژىۋالسكىيلار ھەيران قالدى.

— ئالتۇنتاغنىڭ ئوت - چۆپ، سۇيى قانداقراق؟

— بارغاندا بىلىپ قالىسىلەر، ئۇ تاغنىڭ سۇيى، ئوت - چۆپ، يايلىقى بۇ تاغنىڭكىدىن ياخشى.

— ياۋايى ھايۋانلار باردۇ؟

— ئالتۇنتاغ ياۋايى ھايۋانلارنىڭ جەننىتى.

— قانداق - قانداق ھايۋانلار بار؟

— مەن ئىسمىنى بىلىدىغانلاردىن قوتاز، قۇلان، بۆكەن، قار يىلپىزى، ئارقار، بوز ئېيىق، ئاق ئۆچكە، كۆك ئۆچكە، تاغ تېكىسى، بۆرە، قار توشقىنى، قىزىل تۈلكە قاتارلىقلار، بىز ئىسمىنى بىلمەيدىغان يەنە جىق ھايۋانلار بار.

— ئۇچار قۇشلاردىنچۇ؟

— سېرىق، قوڭۇر، چىپار رەڭلىك بۇركۇت، لاچىن، قوڭۇر باش قاقىرا، ئۇلاي، قارا بويۇن لەيلەك، قىزىل لاچىن، چىپار باش غاز، قىزىل ئۆردەك، ئۇچلۇق تۇمشۇقلۇق ئۆردەك، ئاق بېلىقئالغۇچ، يېشىل باش بېلىقئالغۇچ قاتارلىق ئۇچار قۇشلار بار.

بۇ ياۋايى ھايۋان، ئۇچار قۇشلارنىڭ ئىسىم - تۇرىنى ئابدۇللا ئۇدۇللۇق تەرجىمە قىلىپ بەرگەندى، ھەممىنى ئاڭلاپ بولۇپ پرژىۋالسكىي بىلەن ئىۋان كوزمىچ مەتسىدىق بىلەن ھاشىم جەرەن- نىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى.

— ياھ، بۇ ئالتۇنتاغ دېگەن ئاشۇ ئالتۇنلارنىڭ ئۇۋۇدسىكەنغۇ، — ئىۋان كوزمىچ پرژىۋالسكىيغا قاراپ گېپىگە قوشۇپ دېدى، — ئوقىمىز تۇگىگۈچە ئاتايلى، بۇ يەردە بىز ئىسمىنى، رەڭگىنى ئاڭلىمىغان قۇشلارمۇ بار ئىكەن.

— ياۋا تۆگە بارمۇ؟ — پرژىۋالسكىي سورىدى.

— بۇ تاغلاردا ياۋا تۆگە يوق، چاقلىق بىلەن مىرەن ئارىلىقدىكى قۇملۇقتا بار، دەپ ئاڭلىدۇق، كۆرۈپ باقمىدۇق.

— ئالتۇنتاغدا نېمىشقا تۆگە يوق؟

— بەك سوغۇقلۇقىدىنمىكىن، سەۋەبىنى بىلمەيدىكەنمەن. تاغنىڭ يانباغرىغا چىقىپ قالساقمۇ، دەم ئالالمايۋ قالغاندەك بولۇپ قالىمىز.

«سوغۇقلۇقىمۇ بىر گەپ، ھاۋا شالاڭكەن - دە» دەپ ئويلىدى پرۇفېسسور، مەتسىدىق، ھاشىم جەرەنلەرنىڭ مەسلىھىتى بويىچە تۆگە بىلەن يۈكلەرنى چىمەنتاغ بىلەن ئالتۇنتاغ ئوتتۇرىسىدىكى توغرا ساي دەرياسى بويىدىكى بىر خوتەنلىك ئوۋچى ئائىلىسىگە قويۇپ كېتىدىغان، ھاشىم جەرەن بىلەن ئوبۇل ئۇچرىغانلىكى ھايۋان بولسا ئوۋلاپ، ھەربىر خىل ئۆسۈملۈكتىن ئىككىدىن ئەۋرىشكە يىغىپ بىر نەرسىگە باستۇرۇپ قۇرۇتۇپ تۇرىدىغان بولدى.

ئالتۇنتاغ جەنۇبتا قۇرۇمتاغ تىزمىسى بىلەن توسۇلۇپ، شىمالدىن چىمەنتاغ ئارقىلىق تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ئىنتايىن مۇرەككەپ تاغ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۆت مىڭ مېتىردىن ئاشىدۇ، تاغلار ئارىلىرىدا قېلىنلىقى ئۇچ يۈز مېتىردىن ئاشىدىغان قۇملۇق ۋە قۇم دۆۋىلىرى بار. چوققىلىرى ئېگىز تەكلىماكاننىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغاچقا، ئادەتتىن تاشقىرى قۇرغاق، مۇزلۇق بىلەن قاپلىنىش دائىرىسى كىچىك. پەقەت ئالتە مىڭ مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئىككى چوققىدىلا مۇز پارچىلىرى، كىچىك كۆچمە مۇزلۇقلار ۋە ساڭگىلاپ تۇرىدىغان مۇزلۇقلار بار. ئەجەبلىنەرلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى، ھاۋا قاتلىمى، كىلىماتى ئادەتتىن تاشقىرى قۇرغاق بولغىنى بىلەن بۇلاقلار تولا، تېخى كىچىكمۇ ئەمەس. چوڭ - كىچىك بۇلاقلار ئۇچ مىڭدىن ئاشىدۇ. بۇ بۇلاقلار ئىچىدە قۇمبۇلاق ھەممىدىن مەشھۇر. بۇلاق يۈزىنىڭ دىئامېتىرى ئىككى يۈز مېتىر ئەتراپىدا.

پرۇفېسسورلار جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ئىنتايىن مۇرەككەپ، ئاز ئۇچرايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە تاغقا ئىچكىرىلەپ كىرىلمىدى. بۇنىڭدىكى مۇھىم بىر سەۋەب، ھەر خىل تىپتىكى

هايۋانلارنى ئوۋلاش بىلەنلا بولۇپ كەتتى. يەنە بىر سەۋەب، جىلغا - جىرالارنىڭ، يوللىرىنىڭ خەتەرلىكلىكىدىن قورقتى.
— ئاۋۇ يوغان، ئۇچلۇق مۈڭگۈزلۈك، يۇڭلۇق قارا نەرسە نېمە؟ — پرژىۋالىسكىي ئارىلىقتىكى تاغقا يانباغرلاپ چىقىپ كېتىۋېتىپ، ئالدىدىكى ئېگىز تاغدا تۇرغان ھەيۋەتلىك بىر نەرسىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ سورىدى.
— قوتاز، — مەتسىدىق جاۋاب بەردى، — بۇنى ئالتۇنتاغ قوتىزى دەيمىز. بۇ، بۇقىسىكەن.
ئالتۇنتاغ ياۋا قوتىزى قارا رەڭدە بولۇپ، يۇڭلىرى ئۇزۇن، بۇقىلىرىنىڭ پاتاڭ، كۆكرەك ۋە قورساق قىسمىدىكى يۇڭلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر غۇلاچچە كېلىدۇ، يەرگە سۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، يۇگۈرسە ياكى شامال چىقسا، يۇڭلىرى لەپىلەپ ئاجايىپ كۆرۈنىدۇ، كۆكرىكى كەڭ، بۇرۇن تۆشۈكى يوغان، دېڭىز يۇزىدىن ئۇچ مىڭدىن ئالتە مىڭ مېتىرغىچە بولغان ئېگىزلىكتە ياشايدۇ. ئۇ مۇشۇ ئېگىزلىكنىڭ ھۆكۈمرانى. يوغان، نەيزەك مۇڭگۈزى بىلەن ھەرقانداق ھايۋاننى قورقىتىدۇ، قوڭۇر ئېيىق، ۋەھشىي يىلپىزمۇ ئۇنىڭ قارىسىنى كۆرسە بەدەر تىكىۋېتىدۇ.
پرژىۋالىسكىي ئوقنىڭ يېتىش - يەتمەسلىكى بىلەن ھېساب-لاشماي، بۇ غەلىتە ھايۋاننى ئېتىپ باقماقچى بولدى. «ياۋا تۆگىدىن بىرنىمۇ ئېتىۋالالمىدۇق. مۇشۇنىڭدىن بولسىمۇ بىرنى ئېتىۋالسام بولاتتى». پرژىۋالىسكىينىڭ ئىچىگە مۇشۇ جىن كىرىۋېلىپ، ئۇنى دەيدىگە سېلىپ قۇتراتقىلى تۇردى. تۇرغىلى بولمىدى-غان ئەپلىك بىر يەرگە بارماقچى بولۇپ، پىلىسىرات كۆۋرۈكىدەك بىر يەردە يېتىلمۇالغان ئېتىنى تارتتى، قورقۇپ دىر - دىر تىترەپ تۇرغان ئات ئالدى پۇتىنى يۆتكەپ بىر تاشقا قويۇۋىدى، تاش ئورنىدىن قوزغىلىش بىلەن تەڭلا ئاتمۇ ھاڭغا دومىلىدى، پرژىۋالىسكىي ئاتنىڭ تىزگىن - چۇلۇڭ ئورنى قويۇپ بېرىشكە ئاران ئۈلگۈردى، ھېلىمۇ دۇربۇن، كومپاسلىرى بوينىدا ئىدى. ئاتقا ئارتىقلىق لوپ خۇرجىنى ئىچىدىكى بەزى نەرسىلەر ئات بىلەن بىللە

هاڭغا چۇشۇپ كەتتى . پرژىۋالىسكىي ئانقا ئانچە ئىچ ئاغرىتمىدى ، خۇرجۇندىكى خاتىرە ۋە باشقا يازما ، سىزمىلىرىغا ئېسىنىڭ بىرىدى . شۇنىڭدىن كېيىن تاغنى ئىچكىرىلەپ تەكشۈرۈش ئۇنىڭ خىيالىدىن كۆتۈرۈلدى . توغرىسىي دەريانى بويىدىن يىراق كەتمەي ئالتۇنتاغ ئېتەكلىرى بىلەن چىمەنتاغ ئېتەكلىرىدە ھايۋان ، قۇشلارنى ئوۋلاش ، قۇرت ـ قوڭغۇز ، ھاشاراتلارنى تۇتۇش ، خەس ـ گىياھلارنى يىغىش بىلەن يىگىرمە بەش كۈنىنى ئۆتكۈزدى . ئولجا ـ غەنىيمەتلىرى ، تۇنقان ـ يىغقانلىرى ئاز بولمىدى . يىگىرمە بەش دانە چوڭ ياۋايى ھايۋان تېرىسى ، قۇرۇتۇلغان ، قاتۇرۇلغان ھەر خىل قۇش بەش يۈزدىن ئارتۇق ، ئىككى مىڭدىن ئارتۇق قۇرت ـ قوڭغۇز ، ھاشاراتلارنى ، خاتىرە ، قوليازما ۋە باشقا ماتېرىياللارنى تۇر بويىچە سەككىز ساندۇققا قاچىلاپ ، كەلگەن يولى بىلەن چاقىلىق دەريا سىنى بويلاپ قايتتى . «ئالتۇنتاغ ھۆكۈمرانى» قارا ياۋا قوتازنى ئوۋلىيالمىغىنىغا پرژىۋالىسكىينىڭ كۆزى كەينىدە قالدى .

چاقىلىقتا تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ ، دۇمبە ـ قورساق ، بويۇن ، باش ، تۆت پۇت ـ پاچاق ، قۇيرۇق — پۇتۇن گەۋدە تېرىلىرى تولۇق ، تۇتاش سويۇۋېلىنغان ئىككى ياۋا تۆگە تېرىسى سېتىۋالدى . ياۋا تۆگە ئادەتتىكى تۆگىدىن گەۋدە ـ جۇغى زىلۋا ، بوينى ، قۇيرۇقى سەل قىسقا ، بېشى كىچىك ، پۇتى ئۇزۇن ، ئىنچىكە بولۇش ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . پرژىۋالىسكىينىڭ كۆڭۈل تەكچىسىنىڭ بىر يېرىدە يەنىلا ياۋا تۆگىدىن بىرنى ئۆز قولۇمدا ئېتىۋالسام ئىدىم ، دېگەن ئۈمىد ـ ئىستەك چىرىغى پىلدىرلاپ تۇراتتى . «چاقىلىق بىلەن مىرەن ئارىلىقىدا ياۋا تۆگە بارکەن» دېگەن ئۇچۇرغا بىنائەن تەۋەككۈل دەريا سىغا ئاخىرقى كېمىسىنى سېلىپ ، چاقىلىقتىن مىرەنگە ، مىرەندىن يېكەنبۇلجە مالغا بېرىپ ، ئۇ يەردىن چارىغىچە تارىم دەريا سىنى بويلاپ قايتماقچى بولۇشتى .

يەنىلا شۇ قۇملۇق ، شۇ قۇم دۆڭلىرى ، گويا ماڭغانىغا تۆگە

مەيدىغاندەك قۇم دۆڭلىرى ئارىلىرىدىكى پەسلىكلەردە بىرەن - سىرەن ئۇچراپ قالمىغان يۇلغۇن ، ئاقتىكەن ، قامغاق ، چاكاندە- مدىن بۆلەك ، شۇ ئۆلۈك قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق . قامغاق ، چاكاندىلارنى كۆرۈپ ، پرۇنۇالمىسكىينىڭ پىلدىرلاپ قالغان ئۇمىد چىرىغىغا ياغ قۇيۇلغاندەك بولۇۋىدى ، ئۇمىدى ئارقىدىنلا يەنە سۇغا چىلاشقاندەك بولدى... مىرەنمۇ ئارقىدا قالدى . ئۇلار كۈنپېتىشقا يۇقىرى ئۆرلەپ يېكەنبۇلجىمالنى قارىلاپ يول ئالدى . يەنە شۇ قۇملۇق ، يەنە شۇ بىلىق قاسىراقلىرىدەك بىر - بىرىگە مىنگىشىپ تۇرغان سانسىز قۇم دۆڭلىرى ، تۆگىدىكى كولدۇرمىلار ئېلىۋېتىل- گەن ئېكسپېدىتسىيە كارۋانىنىڭ جىم - جىم مېڭىشى ، تىمتاس- لىقتا چۆمگەن قۇملۇقنى تېخىمۇ سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەندى .

— تۆگە ! بىر توپ ياۋا تۆگە ! — ياۋىل كوسمىنوف پەس ئاۋازدا ھاياجان بىلەن پرۇنۇالمىسكىيغا خەۋەر قىلدى . پرۇنۇالىس- كىي شۇئان ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى . بىر توپ ئەمەس ، ئانا - بالا ئىككى تۆگە ئىككى قۇم دۆڭى ئارىلىقىدىكى پەسلىكتە ئوتلاۋاتاتتى . پرۇنۇالمىسكىنىڭ ئۆچەي دەپ قالغان ئۇمىد چىرىغى لاۋۇلداپ قالدى . ئۇ ھەمراھلىرىغا قۇم دۆڭى يېنىغا ئۆتۈپ تۇ- رۇشنى تاپىلاپ قويۇپ ، ئۆزى ئۆمىلەپ مېڭىپ كەتتى . ئانا تۆگە پات - پات بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا قاراپ قوياتتى ، بوتىلاق بولسا بىخىرامان باش كۆتۈرمەي چاكاندا يېمەكتە . بۇ قېتىم بۇ ئانا - بالا تۆگىنىڭ قىسمىتى شۇنداقمۇ ياكى پرۇنۇالمىسكىينىڭ تەلىيى ئوڭ كەلدىمۇ ، تۆگىلەر ئۇنىڭغا كەينىنى قىلىپ ئوتلاۋاتاتتى . ھاۋامۇ قېتىپ قالغاندەك ، گويا بىر بەختسىزلىكتىن سۆكۈتكە چۆمگەندەك ، قىل تەۋرىگۈچىلىكمۇ شامالدىن شەپە يوق تىمتاس ئىدى . پرۇنۇالمىسكي چاشقان ئوۋلىماق بولغان قۇۋۇ مۇشۇكتەك ، مىلتىقىنى سۆرەپ بىرقەدەم - بىرقەدەمدىن سۈرۈلۈپ ، سىلجىپ تۆگىلەرگە خېلى يېقىنلىدى . ئۇ ئەمدى بوتىلىقىنى ئاتايمۇ ، ئانا- سىنىمۇ ، دېگەن ئويلىنىشتا قالدى . «ئانىسىنى ئاتسام ، بالىسى تەنتەك قېچىپ كېتىدۇ ، بالىسىنى ئاتسام ، بالا مېھرى بىلەن

باغلانغان ئانا تۆگه يىراقتا كەتمەي ئەتراپتا بوزلاپ يۈرۈيدۇ ، ئۇنىمۇ ئېتىۋالىمەن» دەپ ئويلىدى ـ دە ، باش كۆتۈرمەي ئوتلاۋاتقان بوتىلاقنىڭ مېڭىسىنى قارىلاپ تەپكىنى باستى.

«پاك ! » بىلەن تەڭ بوتىلاق جايىغىلا يىقىلدى . پرژىۋالىسكىي شۇ هامان مىلتىقىنىڭ زاتورىنى كەينىگە تارتىپ شاكالنى چىقىرىۋېتىپ يەنە ئېتىتىرىپ بولۇپ قارىۋىدى ، ئانا تۆگىنىڭ قارىسىمۇ يوق ، خۇددى بۇ قۇملۇقتا ئاشۇ بەختسىز بوتىلاقتىن باشقا تۆگە مەۋجۇت ئەمەستەك . پرژىۋالىسكىي ئۇنىڭ ئانىلىقىنىلا ئويلىدى ، يەنە بىر تەرىپىنى — ئۇنىڭ ياۋىلىقىنى ئويلىمىدى . ئانا تۆگە بولسا : «پاك ! » قىلغان ئاشۇ ئەجەل چاقىرغۇچى سادانى ئاڭلاپلا بالىسىنى ئۆز جېنىنى ئېلىپ قاچتى ، دەپ ، ياۋىلىقى ئېچىدە ئۆز مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن قاچقاندۇ .

پرژىۋالىسكىي ساقلىدى ، يېتىپ تۇرۇپ خېلى ساقلىدى ، «هەي ، بالىسىنى ئاتقۇچە ئانىسىنى ئاتسامچۇ» دەپ ئۆزىنى پۇشايمان قامچىسىدا ساۋىدى...

پرژىۋالىسكىيلار شىنخىغا كەلدى . بۇ ، كۆنچى كەنتى بىلەن كورلىنىڭ تاق ئوتتۇرىسىدىكى مەھەللە ئىدى . ئۇلار كورلىغا قايتىشتا چوك يول بىلەن ماڭغانىدى .

— يەنە شۇ چىلبۆرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ قالمىزمۇ نېمە ؟ — دېدى كوسمىنوف .

— ئاران توپلىغان ئەۋرىشكىلىرىمىزنى ، بولۇپمۇ چوك هايۋان تېرىلىرىنى تارتىۋالمىسىلا بولمىتتى ؟ — دېدى ئۇنىڭغا قارىتا ئىۋان كوزمىچ .

ئۇلار كورلا تەرەپتىن قاچقاندەك ئايىغى ئۆزۈلمەي كېلىۋاتقان يولۇچىلاردىن ياقۇپبەگنىڭ هازىرمۇ كورلىدا ئىكەنلىكىنى ، كورلا ئېچىنىڭ ناهايىتى پاتىپاراقلىقىنى ، هەر خىل گەپلەرنىڭمۇ جىقلىقىنى ئاڭلىدى .

مىرئەخمەت بىلەن ئوبۇل ريازەت چېكىشتىن قۇتۇلغىنىدىن ، خوجايىنىنىڭ يېنىغا كېلىش ئالدىدا تۇرغىنىدىن خۇشال ئىدى .

پرژىۋالىسكىي ئاڭلىغانلىرى بويىچە ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلدى. ئۇنىڭ كۆڭلى خاتىرجەم ئىدى.

قارىسۇنىڭ قارىسىنى كۆرۈپلا، مىرئەخمەت بىلەن ئوبۇل: «زامانخانغا مەلۇم قىلايلى» دېيىشىپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىشتى. پرژىۋالىسكىيلار قارىسۇدىن ئۆتۈپ، ئېگىز ئىرىققا قايرىلىدىغان دوقمۇشقا كەلگەندە ئالدى تەرەپتىن بىر توپ ئاتلىقلار چىقىپ كەلدى. ئالدىدا كېتىۋاتقىنى بۇلارغا تونۇشلۇق زامانخان ئىدى. — كودوپاتكىن بۇلتۇر كۈزدە كېلىپ كەتتى، گوبىرناتور قورال ـ ياراغ ئەۋەتمىز دەپتىكەن، لېكىن تېخىچە خەۋەر يوق، ياقۇپبەگ ئالدىراپ قالدى، — دېدى زامانخان، پرژىۋالىسكىي بىلەن ياندىشىپ كېلىۋېتىپ.

ئۇلار كورلىغا كېلىشىگە، ياقۇپبەگ خاس چېدىرخانىسىدا پرژىۋالىسكىي بىلەن كوزمىچنى قوبۇل قىلدى. پرژىۋالىسكىي سەككىز ئاينىڭ ئالدىدا ئۆزىنى كۆرسەتمىگەن ياقۇپبەگكە سەپسالىدى. ئۇنىڭ ئالدىدا ئوتتۇرا بويلۇق، بۇغداي ئۆڭ، يۇمىلاق ساقالىلىق، دوغلاق، سەل جۇدەڭگۇ، كۆزىدىن ئەنسىزلىك چىقىپ تۇرىدىغان، پەرىشان چىراي بىر ئادەم تۇراتتى.

— مەن ھازىر سىلەرنى كۆرۈپ، يېقىن دوستلىرىم بىلەن دىدارلاشقاندەك ئىنتايىن خۇشالمەن. مېنىڭ ئۇمىدىمۇ سىلەر بىلەن، رۇسىيە بىلەن دوست بولۇش، — ئۇ شۇنداق دېگەچ پرژىۋالىسكىي بىلەن كوزمىچقا بىردىن ئالتۇن ئۈزۈك تەقدىم قىلدى ھەم ئۇلارنىڭ گېنېرال، گوبىرناتور فون.كائوفمان بىلەن گېنېرال كولپاكوۋسكىيلارغا ئەڭ قىزغىن سالىمىنى يەتكۈزۈپ قويۇش بىلەن ئۇلارنىڭ ياردىمىنى تەقەززالىقتا كۈتۈپ تۇرۇۋاتقىنىنى دەپ قويۇشنى تەكرار ـ تەكرار تەكىتلەپ ئۆتۈندى. سۆھبەت ئۈزۈن داۋام قىلمىدى.

پرژىۋالىسكىيلار: «ھاۋانىڭ ياخشى ۋاقتى» دا كېتىۋالايلى، دېيىشىپ، ئەتىسى كەلگەن يولى بىلەن قايتماقچى بولۇشۇپ، سەھەردىلا ئاتلىنىپ كەتتى. زامانخان ئۇلارنى كىچىك يۇلتۇز داۋىنى-

غىچە ئاپىرلىپ ئۇزىتىپ قويغىلى يىگىرمىدەك مەھرەملىرى بىلەن مۇھاپىزەت قىلىپ بىللە يولغا چىقتى.

9

شەرقىي قۇرۇمتاغ بىلەن ئالتۇنتاغ ئوتتۇرىسىدىكى قارلىق دالا گويا پۈتۈن زېمىن ئاپئاق خەسىدىن يوپۇق يېپىنغاندەك ئىدى. شۇ قارلىق دالىدا گاھ ئۇدۇل، گاھ ئەگمە، بەزىدە مۇدۇرۇلۇپ ئون ئىككى ئاتلىق ئادەم ئېغىر يۈك ئارتىلغان بەش تۆگىنى يېتىلەپ قاتارلىشىپ مېڭىپ غەربكە قاراپ كېتىۋاتماقتا. ئۇلار ئۇچىسىغا قېلىن چوك جۇۋا، بېشىغا بەزىلىرى سۇسەر، بەزىلىرى تۇلكە تېرىسىدە تىكىلگەن قۇلاقچىنى چۈمكەپ كىيىپ، ئېگىزكەلكىنى چىك چىگىۋالغان، پۈتىغا پىيما كىيىۋېلىشقانىدى. مۇنداق قارىغاندا، كىمنىك كىملىكىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. ھەممىسىنىك قۇلاقچىسىنىك يۈز تەرىپىنى، قاش ـ كىرپىكلىرىنى قىرو قاپلاپ كەتكەنىدى. بەزىلىرى پات ـ پات قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان تاغقا، ئېگىز چوققىلارغا، گاھىدا ئالدىدىكى تۇگمەس قارلىق ۋادىغا قاراپ ـ قاراپ قويياتتى. بۇ، ئۇلارنىك قورقۇنچ ئىچىدە كېتىۋاتقىنىنى بىلدۈرەتتى. ئون ئىككى ئادەمنىك ئۇچىلا ئىلگىرى بۇ ئەتراپقا بىر قېتىم كەلگەن، قالغانلىرىنىك تۇنجى قېتىم كېلىشى ئىدى. ئۇلار بۇ سەپەرنىك شىمالىي سىبىرىيىنىڭ كىدەك قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان قاتتىق سوغۇق مۇھىت ئىچىدە بولىدىغانلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرۈشمىگەنىدى. تاغ تەرەپكە قاراپ ئاتلىنىش ئالدىدا جۇۋا، قۇلاقچا، پىيما ۋە قېلىن يېپىنچىلارنى تەييارلاشقا كىرىشكەندىلا، قاتتىق سوغۇق بولىدىغان يەرگە بارىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقان بولسىمۇ، بۇنچىلىكلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالمىغانىدى. تەسەۋۋۇر قىلمىغان قار ـ مۇز ئىچىدە تاشپاقا ئۆمىلىگەندەك مېڭىۋاتقىنىغا مانا بۇگۈن بەش كۈن بولدى. سول تەرەپتىكى قار ـ مۇزلۇق تاغ بارغانسېرى كۆككە ئۆرلەۋاتقاندەك ئېگىزلەۋاتاتتى. بۇنىڭدىن بۇ تاغنىك، چوك بىر تاغ تىزمىسى ئىكەنلىكىنى

بىلگىلى بولاتتى. بۇ قۇيرۇقى پامىر ۋە ھىندىقۇش تاغلىرى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدىغان قارىقۇرۇم تاغ تىزمىسى ئىدى.

— ئالتۇنتاغقا كىلەي دېدۇقمۇ؟

— ئوك تەرىپىمىزدىكى قارلىق پەس تاغ ئالتۇنتاغ شۇ. ئالدىمىزدا ئوڭغا ئەگىلىپ شۇ تاغقا يۇزلىنىپ ماڭىمىز.

سوئال سورىغۇچىنىڭ ئىسمى كوزلوف، جاۋاب بەرگۈچى پرژىۋالىسكىي ئىدى.

پرژىۋالىسكىي ئۇچىنچى قېتىملىق، يەنى 1879 ـ يىلىدىن 1880 ـ يىلىغىچە بولغان شىزاڭ ئېكسپېدىتسىيىسىدىن قايتىپ كېلىپ، تۆتىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىگە جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتقان چاغلار ئىدى. ئۇ بۇ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە چىڭخەي ئېگىزلىكى بىلەن سەيدام ئويمانلىقى، خۇاڭخې بىلەن ياڭزىجياڭ دەريالىرىنىڭ باشلىنىش نۇقتىلىرىنى تەكشۈرمەكچىدى. دەل مۇشۇ چاغدا، ياۋروپا ئىلىم ئەھلىلىرى ئارىسىدا: «لوپ كۆلى تاتلىق سۇلۇق كۆلمۇ ياكى تۇزلۇق كۆلمۇ؟»، «پرژىۋالىسكىينىڭ تەكشۈرگىنى لوپ كۆلمۇ ياكى قاراقوشۇن كۆلمۇ؟» دېگەن مۇنازىرە قوزغالغانىدى. بۇ بەس ـ مۇنازىرىنىڭ تۇغۇلۇشىغا پرژىۋالىسكىينىڭ: «مەن لوپ كۆلىنى تەپسىلىي تەكشۈردۇم، ئۇ تاتلىق سۇلۇق كۆل» دېگىنىگە قارىتا بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، مەشھۇر جۇغراپىيەشۇناس، پروفېسسور رىچخوفېننىڭ: «لوپ كۆلى تاتلىق سۇلۇق كۆل ئەمەس، تۇزلۇق كۆل، پرژىۋالىسكىينىڭ تەكشۈرگىنى، مېنىڭچە، لوپ كۆلى ئەمەس، قاراقوشۇن كۆلى» دېگەن پىكرى سەۋەب بولغانىدى.

رىچخوفېن دۇنياغا مەشھۇر جۇغراپىيەشۇناس بولۇپ، جۇڭگو دائىلگىرى ـ كېيىن يەتتە قېتىم جۇغراپىيە ـ گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، «جۇڭگو» ناملىق ئۈچ تومлۇق كىتاب يېزىپ، «جۇڭگو جۇغراپىيىسى مۇتەخەسسىسى» دەپ تونۇلغان كىشى ئىدى. مۇنازىرىدە ئۇنى قوللىغۇچىلار: «ئۇ جۇڭگو جۇغراپىيەسىنى مۇتەخەسسىس، ئۇ لوپ كۆلىگە، قىسقىسى تارىم ۋادىسىغا بېرىپ باقمىغىنى بىلەن، ئۇ يەرنى تەتقىق قىلغان، بىلىدۇ» دېسە،

قارشى تەرەپتىكىلەر : «پرژىۋالىسكىي لوپ كۆلىگە تاپان بېسىپ بېرىپ تەكشۈرگەن ، ئۇنىڭ ئېيتقىنى توغرا» دەيتتى .

پرژىۋالىسكىي بۇ بەس - مۇنازىرە قاينىمىدا پالاقلاپ يۈرگەن- لىدىن كۆرە ، مۇشۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ داۋامى قىلىپ ئالتۇنتاغقا بېرىپ ، ئالدىنقى قېتىمدا چالا قالغان تەرەپلەرنى تولۇق- لىۋاچ ، لوپ كۆلىگە يەنە بىر بېرىش قارارىغا كەلدى . ئۇ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىنى كۆڭۈل قويۇپ تەشكىللە- دى . گۇرۇپپىغا ئالدىنقى قېتىمقى يارەمچىلىرى ئىۋان كوزمىچ ، پاۋىل كوسمىنوفلاردىن باشقا ، پرژىۋالىسكىينىڭ يېقىن يارەمچە- سى ئۇنىڭ قوللىغۇچىسى هەم چوقۇنغۇچىسى پىئوتر كوزمىچ كوز- لوفمۇ قاتناشتى . گۇرۇپپىنى رۇسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتى يې- تەرلىك مەبلەغ ۋە ماددىي بۇيۇملار بىلەن تولۇق تەمىنلىگەندىن سىرت ، مۇھاپىزەتچىلىككە كازاك ئەسكەرلەردىن سەككىزنى قو- شۇپ بەردى . گۇرۇپپا تەييارلىقلار تەق بولۇپ ، ئون ئىككى ئادەم ئون ئىككى ئات ، بەش تۆگە بىلەن 1883 - يىلى 10 - ئايدا چاكتو① دىن ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىگە ئاتلاندى . ئۇلار ئىككىنچى قېتىم 840 - يىلى② ئۇرقۇن بويىدىكى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار- نىڭ چوڭ بىر تۈركۈمى بېسىپ ئۆتكەن غوبى چۆللۈكىنى توغرىسى- غا كېسىپ ئۆتۈپ چىڭخەيگە كەلدى . 1885 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە چىڭخەي ئېگىزلىكى بىلەن سەيدام ئويمانلىقى ، خۇاڭ- خې بىلەن ياڭزىجيانڭ دەريالىرىنىڭ باشلىنىش مەنبەسىنى تەكشۈ- رۈپ بولۇپ ، 2 - ئاينىڭ باشلىرىدا شەرقىي قۇرۇم تېغىنىڭ ئېتىكىنى بويلاپ ئالتۇنتاغقا يول ئالغانىدى .

— 3 - ئاي كىرەي دەپ قالدى ، — دېدى كوزلوف پرژىۋا- لىسكىيغا ، بىر كۈنى كەچتە شۇ كۈنلۈك ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇ- رۇپ بولۇپ ، — ئالتۇنتاغنى جۇغراپىيىلىك نۇقتىلار بويىچە تەك- شۈرۈشىمىز بىر يەرگە بېرىپ قالدى ، چوڭ - كىچىك ياۋايى هايۋانلاردىنمۇ خېلى ئوۋلىدۇق . ئەمدى بۇ يەردىكى ئىشلارنى بول-

① چاكتو — سىبىرىيىنىڭ شەرقىدىكى بىر جاي .
② ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقتىن غەربكە بىرىنچى قېتىملىق كۆچۈشى مىلادىيە 461 — 480 - يىللار ئارىلىقىدا بولغان .

بدی قىلىپ، رىچخۇفىننىڭ رەددىيىسىگە جاۋاب تاپساق بولاتتى.

ئىشلاردا ئەستايىدىل كوزلوفنىڭ ئىيتقىنى توغرا ئىدى. گۇرۇپپا ئالتۇنتاغ دائىرىسىگە كىرگەندىن تارتىپ لەپبۇلاق، شىر-كۆل، باش قورغان،① يېتىمبۇلاقلاردىن باشلاپ جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈشكە كىرىشتى. گۇرۇپپا ئاساسلىق قونالغۇنى ئالتۇنتاغ-نىڭ چىمەنتاغ تەرەپكە قارايدىغان قىيالىق ئاستىغا قۇرغانىدى. بۇ شامال، شۇرغان، سوغۇقتىن مۇداپىئەلىنىدىغان ئوبدان دالدا-لىق ئىدى. ئۇلار مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەردىن تۆتنى ياۋايى ھايۋان-لارنى ئوۋلاش - تۇتۇشقا ئايرىپ، قالغانلىرى ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇب تەرىپىنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشىنى، ئاساسلىق دەريا، كۆل، بۇلاقلاردىن ئانقان دەريا سى، قۇمقۇر دەريا سى ۋە ئاخىرى چەرچەن دەريا سىنى ھاسىل قىلىدىغان مۇزلۇق (ئۇلۇغسۇ) دەريا سىنى، قۇمكۆل، ئاياغ قۇمكۆل، ئاچچىقتول كۆلى قاتارلىق بۇلاق - كۆل-لەرنى تەكشۈردى. تاغنىڭ شىمال ۋادىسىدىكى مەرەن دەريا سى، چاقىلىق دەريا سى ۋە ۋاشىشەھرى دەريا سى قاتارلىق دەريا - ئېقىن-لارنى تەكشۈرگەندىن باشقا، ئالدىنقى قېتىمدا تەكشۈرگەن توغرا-سا ي دەريا سىنىمۇ تەپسىلىي تەكشۈردى، ئاساسلىق نۇقتىلار تەك-شۈرۈلۈپ، ئىشلار ئاخىرلىشىپ قالغانىدى. لېكىن، پرژىۋالىس-كىينىڭ قايتقۇسى يوقتەك ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئىۋان كوزمىچ بىلەن پاۋىل كوسمىنوفلار بىلەتتى. كوزلوفنىڭ گېپىگە پرژىۋا-لىسكىي جاۋاب بەرمەي جىم تۇرۇۋالغىنىدىن، ئىچى كۆچلۈك، لېكىن كۆڭلىگە كەچكەنىنى دەۋېتىدىغان كوزلوفنىڭ ئاغزى قىچە-شىپ تۇرالماي قالدى.

— ئۆتكەن قېتىمدا ئاشۇ يۇڭلۇق قارا قوتازنى ئاتىمەن دەپ ئېتىڭدىن ئايرىلدىڭ، — ئۇ گېپىنى پرژىۋالىسكىيغا قاراپ تۇرۇپ دېدى، — تاس قالدى جېنىڭمۇ ھاڭغا ئۇچۇپ چۈشۈپ كەتكىلى. ئۇ ياشىغان يەرگە بىز چىقالمايدىكەنمىز، يا ئۇ ئالدىمىزغا كەلمەي-دىكەن. نەچچە قېتىم دۇربۇن كۆزىنىكى ئارقىلىق سۈرىتىنى تارتە-

---

① باش قورغان — بۇ چاقىلىقنىڭ شىمالىدىكى لوپچان بىلەن يېكەنبۇلجىمال ئارىلىقىدىكى ئۆتەڭ قورغان ئەمەس، چىمانتاغنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بىر جاي.

ۋالدىك . كىشىلەرگە سۇرىتىنى كۆرسەتسەك ئىشىنەر ، ئىشەنمىسە بىز بولغاندىكىن بىر گەپ بولار .

پرۇتوالىسكىينىك ئەس ـ يادى ھەقىقەتەن ئاشۇ ئۇزۇن يوڭ-لۇق قارا قوتازدا ئىدى . ئەگەر ئۇنىڭدىن بىرنى ئوۋلىۋالالىغان بولسا ، بۇ خۇددى تارىم ياۋا تۆگىسىدەك ئۇنىڭغا ئاجايىپ زور شۆھرەت ، نام ـ ئاتاق ئېلىپ كېلەتتى . پرۇتوالىسكىي مانا شۇ شان ـ شۆھرەتنىك كويىدا قالغانىدى . ئەمما تەقدىرى ئۇنىڭغا بۇ شۆھرەتنى نېسىپ قىلماي ، ئۇنى ئارماندا قويىدىغاندەك قىلاتتى . ئاقىۋەت شۇنداق بولدى ، ئۇ بۇ جەھەتتە ئالتۇنتاغدىن قۇرۇق قول قايتتى .

پرۇتوالىسكىيلار كونا ئابدال مەھەللىسىگە كەلگەندە ، كۈن-چىققانبەگمۇ شۇ يەردە ئىدى . پرۇتوالىسكىي بەگ بىلەن قىزغىن كۆرۈشۈپ ئەھۋاللاشتى . كۈنچىققانبەگ ئەھۋاللىشىپ بولۇپلا ئىچ مەيدە يانچۇقىدىن بىر يانچۇق سائىتىنى چىقىرىپ پرۇتوالىسكىيغا كۆرسەتتى ۋە ئۇنىڭدىن :

— قېنى مېنىڭ جەگرەن ھوشۇقۇم ؟ — دەم سورىدى .

پرۇتوالىسكىي كۈنچىققانبەگ بىلەن دەسلەپ كۆرۈشكەندە ، ھېلىقى سائەتنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلىپ ، ئۇنى قانداق ئىشلىتىشنى-مۇ ئۆگىتىپ قويغانىدى . ئۇ كۈنچىققانبەگنىڭ بايىقى گېپىنى چۈشىنەلمەي تۇرۇپ قالدى . ئىۋان كوزمىچنىڭ ئېسىگە بىر ئىش كېلىپ ، ئۇمۇ پرۇتوالىسكىيدىن :

— توققۇز يىلنىڭ ئالدىدا كۈنچىققانبەگ ساڭا بەرگەن بىر چىنە ئۇجۇل ئۇمىچى ئىچىدىن بىر ئوشۇق چىققانغۇ[1] ، ھە ، شۇ قېنى ؟ — دەپ سورىدى .

پرۇتوالىسكىي شاپىلىقى بىلەن پىشانىسىگە «پاققىدە» بىرنى

---

① لوپلۇقلاردا مۇنداق بىر ئويۇن بار (بۇ ئويۇن كۆپرەك ئايالار ئارىسىدا بولىدۇ ، پەيتى كېلىپ قالسا ئەرلەرمۇ ئويناپ قويىدۇ) . مېھمانلارغا تاماق تارتىلغاندا ، تاماق سۇنغۇچى ئۆزى خالىغان ئادىمىنىڭ قاچىسىغا ھېچكىمگە تۇيدۇرماي مەلۇم بىر نەرسىنى (ئايالار كۆپىنچە ئۇزۈكىنى) سېلىپ قويىدۇ . مېھمان تاماق يەۋېتىپ ھېلىقى نەرسىنى كۆرۈپ قالىدۇ ـ دە ، ئۇمۇ ھېچكىمگە سەزدۈرمەي ئۇنى يانچۇقىغا سېلىۋالىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ كىشى ھېلىقى نەرسىنى زادىلا يېنىدىن ئايرىمايدۇ ، باشقا يۇرتقا كۆچۈپ كەتسىمۇ ، ھەتتا ئۆلگۈچە يېنىدىن ئايرىماي ساقلايدۇ . چۈنكى ، ئۇ نەرسىنىڭ ئىگىسى ھېلىقى كىشىنى كۆرگەنلا يەردە ، سوراشنى خالىسىلا سورايدۇ . سورىغان ھامان ھېلىقى نەرسىنى كۆرسىتەلىشى كېرەك . كۆرسىتەلمىسە ئۇنتۇرغان بولۇپ ، ئۇنتۇچىنىڭ تەلىپى بويىچە يۇرتقا چاي بېرىدۇ .

ئۇروپ:
— ئويلىماپتىمەن ، ئويلىماپتىمەن ، توققۇز يىلدىن كېيىن بۇ تەرەپلەرگە كېلىپ قېلىشىمنى ، بەگنىڭ ئۇنى سۈرۈشتە قىلىشىنى. مۇ ئويلىماپتىمەن . ئەسلىزە مېنى بۇ يەرگە رىچخوفېننىڭ مۇنازىرىسى ئەمەس ، كۈنچىققانبەگنىڭ ئاشۇ ئوشۇقىنىڭ سورىقى سۆرەپ كەلگەنىكەن . بولدى ، ئۇتتۇرىدۇم . بۇگۈن ئۆزۈمنىڭ ئېتىنى ئۆلتۈرۈپ ، گۆش سېلىپ چاي بېرىمەن ، — دېدى .
— بولمايدۇ ، — دېدى كۈنچىققانبەگ ، — بىرده ئۆزى بېقىپ ئىشلىتىۋاتقان هايۋانلارنى ئۆلتۈرۈش ئادىتى يوق ، ئاتنى تېخىمۇ شۇنداق . باشقا ئوۋ گۆشلىرىڭلار يوقمۇ ؟
— بار - بار ، — دېدى پرۇنسالىسكي ، — ئالتۇنتاغدا ئوۋلاپ ، پىشۇرۇپ ئېلىۋالغان تاغ ئۆچكىلىرىنىڭ گۆشى بار .
پرۇنسالىسكىيلارنىڭ ئابدال مەھەللىسىدىكىلەرگە بەرگەن چېيى ئورنىدا تالقىن ، هەبىتاي ، ئايدىنلارنىڭ خوتۇنلىرى ئۇلار ئېلىپ كەلگەن ئوۋ گۆشلىرىنى ئۇششاق توغراپ سېلىپ ، بەش قازاندا ئۇچۇ ئەتتى . چوڭ - كىچىك هەممە كىشى ئوچۇقچىلىقتا چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى . كوزلوف بىلەن مۇهاپىزەتچى ئەسكەرلەر بىر ياغاچ چۆچەككە ئازلا ئۇسۇپ بېرىلگەن تاماققا ، بىر پرۇنسالىسكىيغا قاراپ قويۇشتى . ئۇلار چارچاپ كەلگەنلىكى ئۈستىگە قورسىقى بەك ئاچ ئىدى .
— تاماقنى ئاز كۆرمەڭلار ، — دېدى ئىۋان كوزمىچ ، — بۇلارنىڭ تامىقى ئىنتايىن قۇۋۋەتلىك بولىدىكەن . بۇ تاماقنى يېسەڭلار ، راستكەن دەيسىلەر ، ئەتىمۇ خېلى بىركەمگىچە قورسىقىڭلار ئاچمايدۇ...
پرۇنسالىسكىينىڭ بۇ قېتىم كېلىشتىكى بىردىنبىر مەقسىتى ئۆزىنىڭ تەكشۈرگىنى لوپ كۆلىمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ لوپ كۆلى تۈزلۈق كۆلمۇ ياكى تاتلىق سۇلۇق كۆلمۇ ؟ دېگەن مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش . ئۇ ئۆزىنىڭ تەكشۈرگىنىنىڭ لوپ كۆلى ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى . چۈنكى ، ئۇنى كۆلگە ئابداللىق يول باشلىغۇچىلار

چۆننلىق ، قارابوران ، تاتىما ، قاراقوشۇن كۆللىرىدىن كېمىدە بىرمۇبىر ئۇزۇپ ئۆتۈپ ، ئەڭ ئاخىرىدا باشلاپ ئېلىپ بارغان . ئۇنداقتا رېچخوفىن نېمىگە ئاساسلىنىپ : «پرژېۋالىسكىينىڭ تەكشۈرگىنى لوپ كۆلى ئەمەس ، قاراقوشۇن كۆلى» دەيدۇ ؟ پرژېۋالىسكىي خېلىدىن بېرى مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدىلا ئويلاندى . ئويلاپ ـ ئويلاپ ئاخىرىدا مۇنداق يەكۈنگە كەلدى : «رېچخوفنىن قاراقوشۇن كۆلىنىڭ تاتلىق سۇلۇق كۆللىكىنى بىلسىمۇ ، لوپ كۆلىنىڭمۇ تاتلىق سۇلۇق كۆللىكىنى بىلمەي ، تۇزلۇق كۆل دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن» . كېيىنكىسى پرژېۋالىسكىينىڭ پەرەزى ئىدى . پەرەزنى يەكۈنگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن تەكشۈرۈش ، ئېنىقلاش كېرەك . بۇ ئىشتا پرژېۋالىسكىيدىن كوزلوف ھەم ئەقىللىق ، ھەم تەدبىرلىك چىقىپ قالدى . پرژېۋالىسكي لوپ كۆلىگە بېرىپ باققان باشقا كېمىچىلەرنى يوللاپ يول باشلىتىپ بېرىپ تەكشۈرەمەكچى بولدى . كوزلوف بولسا مەھەللىدىكى چوڭ ياشلىق كىشىلەرنى تالقىنىڭ قومۇش كەپسىگە يىغىپ سۆھبەت ئېلىپ باردى . كۆنچىققانبەگ بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا يېڭىسۇ تەرەپكە كەتكەنىدى .

— لوپ كۆلى بۇرۇندىنلا تۇزلۇق كۆل ، سۇيىنى ئىچكىلى بولمايدۇ ، — دېدى ھەبىتاي ، كوزلوف لوپ كۆلىنىڭ سۇيىنىڭ تۇزلۇق ياكى ئەمەسلىكىنى سورىغاندىن كېيىن .

باشقا لوپ كۆلىگە بېرىپ باققانلار ، ئۆزى بارمىغان بولسىمۇ ، باشقىلاردىن ، ئاتا ـ بوۋىسىدىن ئاڭلىغانلارمۇ بىرەك لوپ كۆلىنى تۇزلۇق ، دېيىشتى .

— ئۇنداقتا ، — دېدى پرژېۋالىسكي ، — بىز لوپ كۆلىنى سىرتىدىن ئايلانغان بەش كۈندىن بۇيان ئىچكەن سۇيىمىز تۇزلۇق ئەمەس ، تاتلىققۇ ، سىلەر ئۇ سۇنى لوپ كۆلىدىن ئالغانىدىكىلارغۇ ؟

تالقىن ، ھەبىتاي ، ئايدىنلار كۈلۈپ كەتتى .

— بىز ئۇ سۇنى ، — دېدى ھەبىتاي ، — قاراقوشۇن كۆلىدىن چوڭ كۆلگە ئۆتىدىغان بولتانىڭ چىقىش ئاغزىدىن ئالغان ، شۇڭا تۇزلۇق ئەمەس .

كوزلوف ئىتتىك پرژىۋالىسكىيغا قارىدى . پرژىۋالىسكىي پەقەت شۇ چاغدىلا ئۆزىدىن كېتىپ قالغانلىقىنى بىلدى . كۆلنى سىرتىدىن پۇتۇنلەي شورتاڭلىق ۋە سازلىقلارنى بويلاپ ئايلىنىپ تەكشۈرگەنىدى . تەبىئىيكى ، ئۇ يەرنىڭ سۇيى تۇزلۇق ، قىرتاق ئىدى ، ئۇلار يول باشلىغۇچىلار ئېلىۋالغان سۇنى ئىچكەنىدى . ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، كۆلنى ئىچى تەرىپىدىن بىر كۈن ئايلىنىپ چىققۇچە سۇدانغا ئېلىۋالغان سۇنىلا ئىچىپ ، كۆلدىن بىر يۇتۇمۇ سۇ ئىچىپ باقمىغانىدى .

— ئېتىراپ قىلىشىم كېرەك ، ئۆزۈمدىن ئۆتۈپتۇ ، ئەستايىدىل بولماپتىمەن ، — دېدى پرژىۋالىسكىي چىدىرغا كىرگەندىن كېيىن كوزلوفقا ئەپسۇسلىنىپ .

مەسىلە ئايدىڭلاشتى . پرژىۋالىسكىي كوزلوفنى ھەمراھ قىلىپ تالقىن ، ئايدىننى كېمە تايىتىپ بېلىق تۇتقاچ سەيلە - ساياھەت ئورنىدا چىۋىنكۆل ، قارابوران كۆلىنى بىر كۈن ، تاتىما ، قارا قوشۇن كۆلىنى بىر كۈن ، لوپ كۆلىنى بىر كۈن ئايلاندى . گاھىدا پرژىۋالىسكىي كېمىمۇ تايىدى ، شاشقاقتا بىر ئەپلىك بېلىقمۇ تۇتتى .

— بۇ ئىشلارنىمۇ ئۆگىنىۋاپسەن ؟

— ئۆگەندىم ، قىزىقارلىق بولىدىكەن ، ئۆگىنىپ قويۇش كېرەككەن .

— كەتكۈچە ئارىلىقتا مەنمۇ ئۆگىنىۋالاي .

كوزلوف ئابدال مەھەللىسىگە كەلگەن كۈنىدىن باشلاپلا ئابدال ۋە قاراقوشۇنلۇقلارنىڭ ، ئېنىقى لوپلۇقلارنىڭ دۇنيا جەمئىيىتىدىن ، ھەتتا تەبىئەتتىنمۇ تاشقىرىدەك بىر مۇھىتتا ئۆن - تىنسىز تىركىشىپ ، تىرمىشىپ ، مەۋجۇتلۇقنى يوقاتماي ، ئۇزاق قەدىمدىن بۇيانقى ئەجدادلىرىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي قەيسەرلىك بىلەن ياشاپ كېلىۋاتقان سىرلىق روھىيىتىگە قىزىقىپ قالغانىدى . پرژىۋالىسكىي بىلەن ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ ئابدال ، قارا قوشۇن ۋە باشقا مەھەللىلەردە ھەم قايتىشىدا يول ئۈستىدىكى لوپلۇق-

لار مەھەللىلىرىدە مەلۇم كۈندىن تۇرماقچى بولدى . ئۇلار بۇ يەردىكى مەھەللىلەردىن كەتكۈچىلىك بولغان ئارىلىقتا كۈنچىقىقاندىكى قىزىل قىزىل بۇلۇتلار ئاستا-ئاستا ئاقسىمان رەڭگە كىرىپ ئاخىرى ئاقسىمان بىلەن كۆكسۈپ ھال سورىدى .

— بىز كۈنى ، پرۇتۇالىسكىي كۈنچىقىقانىدىن : — يەڭ ، بىز يەزىدە ئايرىم كىشىلەردىن لوپ كۆلىنى «لوپ-نۇر» ، «لوپنور كۆلى» دېگەن سۆزلەرنى ئاڭلاپ قالدۇق ، بۇ قانداق ئاتاش ؟ — دەپ سورىدى .

— كىچىك چېغىمدا ، — كۈنچىقىقانىدىكى گېپىنى بالا چېغىدىن باشلىدى ، — نۇرمەت دادامنىڭ دادىسى ئېيتىپ بېرىشچە ، بىرقاچە يۈز يىللارنىڭ ئالدىدا لوپ كۆلى ئەتراپىدا بىر تۈركۈم قالماقلار ياشاپتىكەن[1] . شۇلار لوپ كۆلىنى شۇنداق ئاتاپتىكەن . سەكسەن-توقسان يىللار ئىلگىرىكى قارچىغا ، دۆڭقوتان تەرەپكە يۇقىرى تاغ تەرەپتىن بىر قىسىم قالماقلار كېلىپ قوي ، كالا ، ئاتلىرىنى باققانىكەن[2] . بۇلارمۇ لوپ كۆلىنى شۇنداق ئاتاپتىكەن . ھازىرمۇ بەزىدە شۇ تاغ تەرەپتىن توڭگۇز ئوۋلىغىلى قالماقلار كېلىپ تۇرىدۇ ، — دېدى ئۇ .

— ھە بىلدىم ، — دېدى پرۇتۇالىسكىي ، — بىز چىڭخەينى تەكشۈرگەندە ، بەزىلەرنىڭ «كۆكنۇر» دېگەنلىكىنى ئاڭلاپ سۇ-رۇشتە قىلىپ ، چىڭگىزخان زامانىدا ئۇيغۇرچە «كۆك» دېگەن سۆز بىلەن مۇڭغۇلچە كۆل مەنىسىدىكى «نۇر» سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن سۆزلىكىنى بىلگەنىدۇق . «لوپنۇر» مۇ «كۆكنۇر» (چىڭخەي) دېگەنگە ئوخشاش يېرىمى ئۇيغۇرچە ، يېرىمى مۇڭغۇلچە

---

① تۇغلۇق تۆمۈر (1330 — 1363) ئون سەككىز يېشىدا خان بولغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىپ ، ئۆز تەۋەسىدىكى مۇڭغۇللارنىڭمۇ ئىسلامغا كىرىشىنى دالالەت قىلغاندا ، زور بىر تۈركۈم كىشىلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ، ئەمما بىر تۈركۈم يۇقىرى قاتلامدىكىلەر خانلىقنىڭ ئۇ تەشەببۇسىغا قارشى چىققاندا ، خان ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى لوپ كۆلى ئەتراپىغا سۈرگۈن قىلىۋەتكەن . ئۇلار بۇ يەردە ئون نەچچە يىل تۇرۇپ قايتىپ كېتىشكەن .

② 1771 - يىلى ۋولگا بويىدىكى مۇڭغۇللار قەبىلە ئاقساقىلى ئۇباشىنىڭ باشچىلىقىدا ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندە ، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنى كىچىك يۇلتۇز — بايىنبۇلاققا ئورۇنلاشتۇرغان . ئۇلار بىلەن قازاقلار ئوتتۇرىسىدا يايلاق تالىشىش ماجىرالىرى توختىمايلا ، مۇڭغۇللار تار دائىرىگە قىستاپ قويۇلغان . مۇشۇنداق شارائىتتا ھۆكۈمەت ئۇلارنىڭ بىر قىسىم چارۋىلىرىنى لوپ رايونىنىڭ قارچىغا ، دۆڭقوتان ، يېڭىسۇ يايلاقلىرىدا مەلۇم مەزگىل بېقىۋېلىشىغا ئورۇنلاشتۇرغان . مانا شۇ ئىككى تۈركۈم-دە كەلگەن مۇڭغۇللار «لوپ كۆلى»دىكى «لوپ»نى ئۆز پېتى ئېلىپ «كۆل»نى ئۆز تىلى بويىچە «نۇر» دەپ ئېلىپ «لوپنۇر» دەپ ئاتىغان . بۇنداق ئاتاش بىلمەي يەرلىك بەزى كىشىلەرگىمۇ ئۆزلىشىپ قېلىپ ، بارا - بارا كېڭىيىپ بارغان .

سۆز ئىكەن ، چۈشەندىم...

پرۇتۇالىسكىيلار لوپ رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشنى ئەمەس ، لوپلۇقلارنىڭ تېگى - تەكتىنى بىلىپ بېقىشنى ، ئۇلارنىڭ تەبىئەت بىلەن تىركىشىپ تۇرۇپ ، تەبىئەتنىڭ ئەجەللىك زەربىلىرىگىمۇ بوي بەرمەي ياشاپ كېلىۋاتقان روھىيىتىدىكى سۈنئىي قەيسەرلىكىنى ئېگىلەش ، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادىتىنى بىلىش مەقسىتىدە ، لوپ رايونىنىڭ خېلى جىق جايلىرىغا بېرىپ قىرىق نەچچە كۈن تۇرۇپ قايتتى .

پرۇتۇالىسكىي قايتىدىغان چاغدا كۈنچىققانبەگ توغرۇلۇق خاتىرىسىگە :

« ... كۈنچىققانبەگ شۇ ۋاقىتتىكى لوپ رايونىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى بولۇپ ، ئۇ بۇ يەرنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى يۈرت مۆتىۋەرلەرى بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلاتتى . ئۇ ئېنىسىل پەزىلەتلىك كىشى بولۇپ ، 1885 - يىلى يەتمىش ئۈچ ياشقا كىرگەنىكەن . ئۇ ناھايىتى ساغلام ئىكەن ، پۇقرالىرىغا خۇددى ئاتا بالىسىغا كۆيۈنگەندەك كۆيۈنىدىكەن ، قولىدا بار نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ھاجەتمەنلەردىن ئايىمايدىكەن . شۇڭا ، ئۇ گەرچە ئاقساقال بولسىمۇ ، لېكىن ناھايىتى غورىگىل تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن... »

دەپ يازغان بولسا ، كېيىن شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە تۇغۇلغان ھېسسىياتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇنداق دەپ يازغان : *... « ئون نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا تارىم دەرياسى ، لوپ كۆلى ۋە ئالتۇنتاغ ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسى ئەڭ سۇس بولغان جۇغراپىيىلىك رايون دەپ قارالغانىدى . جۇڭگو يىلنامىلىرىدىكى خەرىتىلەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى ، جۇڭگولۇقلارنىڭ تارىم دەرياسى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ناھايىتى غۇۋا ئىدى . ئۇلار تارىم ئويمانلىقىدىكى كۆپلىگەن دەريا - ئېقىنلارنىڭ تارىم دەرياسىغا جۇغلىنىپ ، ئەڭ ئاخىر لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىغانلىقىدەك جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمغا ئىگە ئەمەس ئىدى . جۇڭگولۇقلار*

سىزغان جۇڭگو خەرىتىسىدە ھەمدە ياۋروپالىقلارنىڭ مۇشۇ ئاساستا سىزغان جۇڭگو خەرىتىسىدە لوپ كۆلىنىڭ ئورنى ۋە تارىم دەريا-سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ لوپ كۆلىگە ئېقىپ كىرىدىغان جايى ھەققىدىكى خەرىتىلىك تەسۋىرىدە ناھايىتى چوڭ خاتالىقلار مەۋجۇت ئىدى . لوپ كۆلىدىن باشقا يەنە ئالتۇنتاغنىڭ ئورنى مەسىلىسىدىمۇ خېلى چوڭ ئېنىقسىزلىق بار ئىدى . تارىختىن بۇيان قانچىلىغان تۆگە كارۋانلىرى ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ كەلگەنىدى . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ، جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ تاغ تىزمىسى ھەققىدىكى بىلىدىغانلىرى ۋە يازما ئۇچۇرلىرى كەمچىل ئىدى . بۇ رايوننىڭ تەبىئىي ھالىتى ، كىلىماتى ، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلىرى ، تۇپراق ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە ھېچكىم تېخى مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارمىغانىدى . مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ، تەلىيىمىز ئوخدىن كېلىپ بۇ پۇرسەتكە ئېرىشتۇق . شۇنداقلا ۋېنتسىيەلىك سەيياھ ماركوپولودىن كېيىن بۇ رايونىنى دەسسىگەن تۇنجى ياۋروپالىق بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن ، سىرلىق لوپ كۆلىگە ، تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا ۋە ئۇنىڭ-دىن ئۆتۈپ تاكى خوتەن بوستانلىقلىرىغىچە بولغان جايلارغا قەدەم باستۇق . بۇ دەل 1876 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1877 ـ يىلىنىڭ باھار پەسلىگە بولغان مەزگىل بولۇپ ، ئاسىيانىڭ قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرىم ئىدى... »

ئۇچىنچى باب

ئەجەب چېچىلىپ ياشاپتۇق

ئەجەب بىر خەق بوپ قاپتۇق،
قۇرۇم، تېرىقتەك چېچىلغاق.
ئىشلارىمىز ئوڭاتتى،
بولساق، ئۈيۈل، يېپىشقاق.

— لوپنۇر خەلق داستانى «مەتەك پولگان»دىن.

1

تارىم، كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى كىشىلەر كەلكۈندىن كېيىن ئادەتتىكىدەك تىرىكچىلىك غېمىگە كىرىشىپ كەتتى. ھاۋا بەك ئېچىلىپ كەتمىسۇ، تىنجىق ئىسسىق ئىدى. «ئوماقنىڭ تاختىسى»دىكىلەرنىڭ تەلىيى شۇنداق ئوڭمۇ ياكى تالىغان يېرى ئېگىزرەك بولغاچقىمۇ، تارىم دەرياسىدىن تاشقان كەلكۈن «سىيىتكۆل»دىن چىقىپلا كونا ئىككى قۇرۇق ئېقىنغا چۈشۈپ ئېقىپ، «ئوماقنىڭ تاختىسى»دىكىلەرگە يېنىچە سوۋۇشىپ ئۆتۈپ كەتتى، پەقەت بۇ يىل ئەتىيازدا يېڭى كېلىپ، ۋاقتىنچە ئورۇنلىشىپ تۇرغان چەتتىكى ئىككى ئائىلىنىڭ تۆت ئېغىز قومۇش ساتمىسىنلا ئېقىتىپ كەتتى. كەلكۈن يوپۇرۇلۇپ «سىيىتكۆل»گە يىغىلىۋاتقاندا، ئۇلار مەھەممەت مەرگەن ئاغىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن بىساتلىرىنى ساتمىنىڭ يېنىدىكى قۇم دۆڭىسى

ئۇستىگە توشۇۋالغانىدى. كەلكۈن پەسكويغا چۈشكەن ھامان مەھەل-
لىداشلار بۇ ئىككى ئائىلىگە كۈزگىچە ئولتۇرۇپ تۇرىدىغانغا يەنە
ئىككى ئېغىزلىقتىن قىلىپ قومۇش ساتما ياساپ بەردى. مەھەللە-
دىكىلەر بۇ ئىشتىن قول ئۇزۇپ كەلكۈندە ئېقىپ كېلىپ تۇرۇپ
قالغان بېلىقلارنى تۇتۇش بىلەن بولۇۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئوچ
ئاتلىق كىشى كەلدى. قارىغاندا بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھېچقايسىسى
ئۇلارنى تونۇيدىغاندەك قىلمايتتى.
— ۋوي، ئاۋۇ بىرى ئەجەب نەۋرە ئاكامغا ئوخشايدىكەنە؟!
— ھەي، خاپا ئان، ئۆزۈڭنىڭ نەۋرە ئاكاڭنىمۇ تونۇمامسەن؟ — مەھەممەت مەرگەن ئاغا گېپىنى دەپ بولغۇچە، تۇردۇش
خاپا ئاتلىقلارنىڭ يېنىغا بېرىپ ئارىسىدىكى بىرىدىن:
— سەن ئالمقۇل ئاكامغۇ- ھە؟ — دەپ سورىدى. ئاتلىق
شۇئان ئېتىدىن چۈشتى.
— سەن تۇردۇشقۇ! — دېدى ئۇ دە، ئىككىسى قۇچاقلىشىپ
كۆرۈشتى، قىزغىن ھال- ئەھۋاللاشتى. ئوماق ئۇلارنىڭ يېنىغا
كېلىپ:
— ئىككىڭلار كۆرۈشمىگىلى ئۇزاق بولغان ئوخشىمامدۇ؟ —
دەپ سورىدى.
راست، ئۇلار بىر دەريانىڭ ئاتلىق ماڭسا بىر كۈنمۇ كەتمەيدى-
غان ئۇستۇن- تۆۋەن تەرىپىدە ياشىسىمۇ، كۆرۈشمىگىلى يىگىرمە
بەش يىل بولدى. ئۇلارنىڭ ئاتا- ئانىلىرى پۈتالمىكۆل بويىدا
ياشايتتى. تارىم دەريا سىنىڭ شۇ كۆل ئەتراپىدا ئاقىدىغان كىچىك
بىر تارمىقى بىر كەلكۈن سەۋەبىدىن ئېقىن يولىنى ئۆزگەرتىپ
تۆۋەن تەرەپتە ئاقىدىغان بولغاندىن كېيىن، كۆل سۇيى بىرنەچچە
يىلدا ئازلاپلا قالماي، شورلىشىشقا، ئىلگىرىكى ئېقىن ۋە كۆل
بويلىرىدىكى يايلاقلار قۇرۇشقا، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەتراپتىن ياۋايى
ھايۋان ھەم ئۇچار قۇشلارمۇ كۆچۈپ كېتىشكە باشلىدى. كىشىلەر-
نىڭ كۆلنى چۆرىدەپ تىرىكچىلىك قىلىشىنىڭ ئىمكانىيىتى قال-
ماي، كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. لوپ دالىسىنىڭ باغرى

پايانسىز بولغىنى بىلەن جان بېقىشقا لايىق كۆڭۈلدىكىدەك جاي تاپماق ئانچە ئاسان ئەمەس ئىدى . لوپلۇقلار بىر يەرگە كۆچمەكچى بولسا، ئويلايدىغىنى يېقىن ئەتراپتا بېلىق تۇتقۇدەك سۇ، يېكەنلىك بارمۇ ـ يوق ، ئوتلىقى قانداق ؟ مانا مۇشۇلار . بېلىق لوپلۇقلارنىڭ كۆندىلىك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدۇ ، بىر ئائىلە كىشىلىرى- نىڭ بىر يىل يەيدىغان بىر ـ ئىككى خالتا ئۇجۇل تالقىنى ، بىر ھەپتە ئىچىدىلا يىغۇۋېلىنىشى كېرەك . ئۇلارنىڭ يېمەكلىكىدە بې- لىق قانداق مۇھىم ئورۇندا تۇرسا ، ئۇجۇل تالقىنىمۇ شۇنداق مۇھىم . ھەممە جەھەتتىن شارائىتى تولۇق جايلار ئاللىقاچان ئىگە- لەپ بولۇنغان ، يەنە تېخى قەبىلىنىمۇ ئويلاشمىسا بولمايدۇ .

تۇردۇش ئائىلىسى بىلەن ئالمۇللار ئائىلىسى جەمەتلىك ئائە- لىلەردىن ئىدى . «بىرگە كۆچسەك ، بارغان يەرگە سىغىپ كەتمە- كىمىز تەس» دېيىشىپ ، ئالمۇللار ئائىلىسى كۆنچى دەريانىڭ بويلاپ يۇقىرىلاپ مېڭىپ كۆنچى كەنتىدە ماكانلىشىپ قالغان ، تۇردۇش ئائىلىسىدىكىلەر بولسا دەريانى بويلاپ تۆۋەنلەپ مېڭىپ ، كۆنچى دەرياسىنىڭ كىچىك بىر تارمىقى ساھىلىدىكى نامسىز كە- چىك بىر كۆل بويىغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغانىدى . شۇ ئايرىل- غانچە يىگىرمە بەش يىل ئۆتتى ، بۇ يىگىرمە بەش يىلنىڭ ئالدىنقى بەش يىلى ئىچىدە ئالمۇلمۇ ، تۇردۇشمۇ توي قىلدى . ھازىر ئۇلار- نىڭ باللىرىنىڭ ئالدى يىگىرمە ياشقا كىردى ، ھەتتا توي قىلىپ باللىقمۇ بولدى . كېيىنكى ئون يىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئالمۇل- نىڭ ئانىسى ، تۇردۇشنىڭ ئاتىسى ئۆلۈپ كەتتى . بۇلاردىن ھېچ- قايسىسىدىن ئۇلار خەۋەرلىك بولۇشمىدى ، ھەتتا ئاكا ـ ئۇكىلار- نىڭ ئائىلىلىرى بىر ـ بىرىنىڭ نەدە ئولتۇرۇشقىنىنىمۇ بىلمەي ئۆتۈشتى . پەقەت مۇشۇ قېتىم ئالمۇل پرۇتوالىسكىيلارغا يول باشلاپ دىلپارغا كېلىپ قېلىپ ، دىلپاردا ئولتۇرۇپ قالغان پۇتا- لىقكۆللۇك كىشىلەردىن سۈرۈشتە قىلىپ ، تۇردۇش ئائىلىسىنىڭ «سېيىتىنىڭ تاختىسى» — ھازىرقى «ئوماقنىڭ تاختىسى»غا كۆ- چۈپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ ئىزدەپ كەلگەنىدى .

«هەي ، شۇ كۆچۇش ، شۇ تارقاقچىلىق ، شۇ قەبىلىچىلىك» ئوماق ئىچىدە ئازابلىق ئويلىدى .

— ئۇچىلەتكىلار كۆنچى كەنتىدىنمۇ ؟

— هەئە ، — ئالىقۇل جاۋاب بېرىپ بولۇپ ، ئىككى هەمراهىنى تونۇشتۇردى .

— بۇ كىشىنى بىلەمسىلەر ؟ — دېدى تۇردۇش ئوماقنى ئالىقۇل ، باقى ، ئامىتەكلەرگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ، — ئاتى — جۇنى ئوماق ، سانجىغاق بىلەن يولۇاس ئۆلتۇرگەن تۇراق يولۇاس دېگەن باتۇرنىڭ ئوغلى . بىز بۇنى «ئوماق ئوقيا» دەيمىز . ئوقيانى قۇش كۆزىگە ئاتىمەن دەپ تۇرۇپ دەل تەگكۈزىدۇ ، ئاجايىپ مەرگەن .

— ۋۇي ، تۇراق يولۇاسنىڭ ئوغلى ئوماق سىزمۇ ؟ ! — ئالىقۇل ، باقى ، ئامىتەكلەر بىر — بىرلەپ كېلىپ ئوماق بىلەن كۆرۈشتى .

— هېلى سىلەر كىمگە يول باشلاپ كەلدۇق دېدىڭلار ؟ — ئوماق سورىدى .

— پرۇتۇالىسكىي ، ئىۋان ، پاۋىل دەيدىغان ئۇچ ئورۇس بەلەن ئابدۇللا ، مىرئەخمەت ، ئوبۇل دەيدىغان ئۇيغۇرلارغا ، — باقى ئۇلارنىڭ ئىسمىنى بىر — بىرلەپ ئاتىدى .

— ئۇلار نەدىن كېپتۇ ؟

— ئۇچ ئورۇس ئاتلىق ماڭسا بىزدىن بىر ئايلىق يىراقلىقتىكى رۇسىيە دېگەن يەردىن كېپتۇ . ئابدۇللا ئۇلارغا تىلماچلىق قىلىپ بىزنىڭ گېپىمىزنى ئۇلارغا ، ئۇلارنىڭ گېپىنى بىزگە ئۆرۈپ بېرىدىكەن . مىرئەخمەت بىلەن ئوبۇل دېگىنى كورلىدىن قوشۇلۇپتۇ . «بىز بەدۆلەت ياقۇپبەگنىڭ ئادىمى» دەيدۇ . بۇلار ئاشۇ ئۇچ ئورۇسنىڭ خىزمىتىدە بولىدىكەن .

ياقۇپبەگ دېگەن ئىسمىنى ئاڭلاپ ئوماقنىڭ شۇئان كۆز ئالدىدا كورلىدىكى مەدىل ئاسقالنىڭ هويلىسىدا تايۇقنىڭ تۇلپارىدەك ئېتىنى تارتىۋالغان ، كورلىنىڭ ياقۇپبەگ تەيىنلىگەن هاكىمى ،

چىرايىدىن بىر خىل رەھىمسىزلىك ، كۆزىدىن ياۋۇزلۇق چىقىپ تۇرىدىغان نىياز مۇھەممەت دادخاھ سۆرۈن تەلەتى بىلەن پەيدا بولغاندەك بولدى .

— ئۇلار بۇ يەردە نېمىش قىلىدىكەن ؟

— ئۇلار كەلگۈچىنىڭ كۆنچى دەريا سىنىڭ كەڭ ـ تارلىقىنى ، ئوي ـ چوڭقۇرلۇقىنى ، ئېقىشىنىڭ تېز ـ ئاستىلىقىنى ، دەريانىڭ ئىككى قاسىقىنىڭ قانداقلىقىنى تەكشۈرۈپ كەلگەن . دىلپارا ئۇلار دەريانىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلۇشچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەھۋالىنى ، سازلىقىنى تەكشۈرۈپ ـ ئۆلچەپ كەلمەك بولۇپ قالدى . ئۇ يەردىن قايتىپ تارىم دەريا سىنى ، ئاخىرىدا لوپ كۆلىنى تەكشۈرىدىكەن .

— تەكشۈرۈپ نېمە قىلىدىكەن ؟

— نېمە قىلىدىغانلىقىنى ئۇقمىدۇق .

— ئۇلار بىر نەرسە ئىزدەمدىكەنيا ؟ — ئوماقنىڭ ئېسىگە قالاچ قاناقانىڭ دائىم دەيدىغان ئەجدادلار ئىزى كەلدى .

— ئۇلار بىر نەرسە ئىزدەيدىغاندەك قىلمايدۇ .

— ئورۇس دېگىنىڭلار قانداق ئادەملەركەن ؟

باقى رۇسلارنىڭ قىياپىتىنى لوپلۇقلارغا خاس سىنچى كۆزى بىلەن كۆزەتكىنى بويىچە سۈرەتلەپ بولۇپ :

— كۆزى ئىچىدە باشقىلار ئوڭاي بىلەلمەيدىغان بىر سىر بارەدەك تۇيۇلىدىكەن ، — دېدى .

— چېقىر ـ يېشىل كۆز ، قانسىز ئاق تېرە ، سېرىق چاچ ، كالدىرلاپ سۆزلەيدىغان ... — ئوماق باقىنىڭ سۈرەتلەپ دېگەنلىرىنى ھەيران بولغىنىچە تەكرارلاپ ، ئۆزىگە ئۆزى سۆزلىگەندەك ، — بىر نەرسە ئىزدىمىسە ، دەريا ، كۆللەرنى نېمىگە ئۆلچەيدىغاندۇ ؟ — دەپ بولۇپ ، باقىلاردىن سورىدى ، — ئۇلار نېمىگە قىزىقىدىكەن ؟

— ئۇلار ئوۋ ئوۋلاشقا بەك قىزىقىدىغاندەك قىلىدۇ . ياۋا تۆگە بىلەن كېيىك ئوۋلاشقا ئامراق ئوخشايدۇ . بۇ يەردە ياۋا تۆگىنىڭ

پارلىقىنى بىلىپ قېلىپ شۇنىڭلا گېپىنى قىلىپ يۈرۈشتى ، —
دېدى ئالىقۇل ھېرىئاز ئويلىنىۋېلىپ .
ئوماقنىڭ ھازىرلا دىلىپارغا ھېرىنىپ غەلىتە سىياقتىكى ئادەم-
لەرنى كۆرۈپ باققۇسى ، ئۇلارنىڭ زادى نېمە قىلىدىغانلىقىنى
بىلگۈسى كەلدىيۇ ، لېكىن بۇ يەردىكى ئۆزى كېلىپ قالغان بېلىق-
لارنى سۈزۈۋېلىشنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن قانچىلىك مۇھىملىقىنى
ئويلىدى . تەلىيى چىقىپ ، چاققان كەلگەنلەر پۈتۈن ھېر كۈز ،
قىش چىققۇچە يېسە يەتكۈدەك بېلىق گەدەرمە قىلىۋېلىشى
مۇمكىن .
— ئۇلار ئابدالغا بارسا ، ئۇ يەردە كۈنچىقانبەگ بىلەن تۇلەك
بوۋا بار . بىز ئۆزىمىزنىڭ ئىشىنى قىلايلى ، — ئوماق ئالىقۇلغا
قاراپ ، — سىلەر كۆرۈشمىگىلى يېگىرمە نەچچە يىل بوپتۇ ،
بىرنەچچە كۈن تۇرارسىلەر ؟ — دەپ سورىدى .
ئالىقۇل ئىككى ھەمراھىغا قارىۋېتىپ :
— بىز ئۆيدىن چىققىلى ئىككى ھەپتە بولاي دېدى . بىز ھاسان
ئاقساقالنىڭ گېپى بىلەن ئۆيدىكىلەر بىلەنمۇ خوشلاشماي ، تۇرغان
جايىمىزدىنلا ماڭغانىدۇق . ئۆيدىكىلەر قانداق قىلىپ قالدى ، بىز
ئۆيگە بارايلى ، — دېدى .
— ھەي خاپان ، — دېدى مەھەممەت مەرگەن ئاغا يېنىدا
تۇرغان تۇردۇشقا ، — نەۋرە ئاكاڭ ، ماۋۇلار ئالدىرايدىكەن ، تىللا-
يىڭغا بۇيرۇمامسەن ، بېلىق پىشۇرسۇن .
— بىرەر كۈنمۇ تۇرمامسىلەر ؟
— ھېلى دېدىمغۇ ، ئالدىراپ قالدۇق ، كېتەيلى .
تۇردۇش نەۋرە ئاكىسى ئالىقۇل بىلەن باقى ، ئامىتەكلەرنى
باشلاپ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى .
— كۆردۈڭمۇ ئاغا ، — دېدى ئوماق مەھەممەت مەرگەنگە
ھەسرەتلىنىپ ئىچىگە تىنىپ تۇرۇپ ، — بىر نەۋرە ئاكا - ئۇكىلار
ئاتلىق يېرىم كۈنچىلىك ئارىلىقتا تۇرۇپمۇ يىگىرمە بەش يىلغىچە
بىر - بىرىنىڭ بار - يوقلۇقىنىڭ سىرتىغىنى ئېلىشماي ، نەدىلە-

كىنى ، توي - تۆكۈنلىرىنى ، ھەتتا ئاتا - ئانىلىرىنىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىنىمۇ بىلمەيدىغانلىقىنىمۇ ئۆتۈشۈپتۇ . ئۇنى دېسەڭ ، مەنچۇ ؟ مەن ئاتامنىڭ تۇغقانلىرىنى ، ئۇلارنىڭ بالىلىرىنى بىلمەيمەنمۇ ؟ سەنچۇ ؟ سەنمۇ ئۆزۈڭنىڭ ، خوتۇنۇڭنىڭ يېقىن - يىراق تۇغقانلىرى بارلىقىنى بىلەمسەن ؟ ھېلىقى روسلار ئاتلىق بىر ئايلىق يىراقلىقتىكى يۇرتىدىن بىزنىڭ دەريالىرىمىزنىڭ كەڭ - تارلىقىنى ، قانچىلىك چوڭقۇر ، قانچىلىك تېيىزلىكىنى ، قانچىلىك تېز - ئاستا ئاقىدىغانلىقىنىمۇ تەكشۈرۈپ ئۆلچىگىلى كېپتۇ . بىز دەريا ، كۆللىرىمىزنى كەڭ - تار ، تېيىز - چوڭقۇر ، چوڭلا دەيمىز ، زادى قانچىلىك كەڭ ، قانچىلىك چوڭقۇر بىلمىز- مۇ ، بىز قايسىبىر كۆلىمىزنى چامداپ كۆرۈپ باقتۇق ؟ قانچە ئويلىسام ، قانچە دېسەم ، بىرلا گەپ ، ئۆز تىرىكچىلىكىمىزنىڭ ، بېلىق ، گۆش ، ئۇجۇلىنىڭلا غېمىدە يۈرۈپ ئۆتۈپتۇق .

— راست دېدىڭ ، ئوماق ، — مەھەممەت مەرگەن ئاغا بېشىنى لىڭشىتىپ قويۇپ گېپىنى داۋام قىلدى ، — سىلەرگە يولۇققۇچ قالمىغان بولساق ، كەمپىرىم دۇنيادىن گاچا بولۇپ ئۆتۈپ كېتەر- كەن ، مەن ئۆزۈممۇ يۇلغۇن ، قومۇشلۇقلار ئارىسىدا ياۋا ئادەمدەك ئۆتۈپ كېتەركەنمەن . بۇ لوپ دالىسىدا ماڭا ئوخشاش ئۆتۈۋاتقانلار ئاز ئەمەس ، ئوماق . ماۋۇ تۇردۇشلارمۇ قۇملۇقلار ئارىسىدا يىللاپ باشقا ئادەملەرنى كۆرمەي يۈرگەنىكەن . ئانىسى بىلەن قىزى ئايە- بەختەمنى دېمەمسەن ، ئۆز ئائىلىسىدىكىلەردىن باشقا ئادەمنى كۆر- مىگىنىگە ئون نەچچە يىل بولغانىكەن . مۇشۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ، سەن ، بىزنى كۆرۈپتۇ . تاس قاپتۇ ، دۇنيادا ئۆزلىرىدىن باشقا ئادەملەرنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇپ كەتكىلى...

— كېيىك ! ئانا - بالا كېيىك ! — ئۆردەك ، ئۇنىڭ ئارقىسى- دىن تۆمۈر يۈگۈرۈپ كېتىشتى . خېلى يىراقتىكى بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە ئىككى كېيىك مەھەللە تەرەپكە بوينىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ سوزۇپ قاراشماقتا ئىدى .

— كۆردۇڭمۇ ئاغا ، بىزنىڭ ئادەمگەرچىلىك جەھەتتىكى بەزى

قىلىق ، ئادەتلىرىمىز ئاشۇ كىيىمكچىلىكىمۇ ئەمەسكەن ، — ئوماق گەپىنى دەپ بولۇپلا كىيىمك تۇرغان تەرەپكە ماڭدى ، ئارقىسىدىن مەھەممەت مەرگەن ئاغىنىمۇ ماڭدى .

2

«ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىدىكىلەر بىلىقلارنىڭ بىر قىسمىنى قۇمغا كۆمۈپ قويدى ، بىر قىسمىنى گەدەرمە قىلىپ بېسىپ قويدى ، يەنە بىر قىسمىنى پىشۇرۇپ كەمچۈكلەپ قۇرۇ-تۇپ ، تالقانلاپ تەييارلىۋېلىشتى . ئەمدى قىشقا كىرىپ كەتكۈچە ئارىلىقتا قىشلىق گۆشنى غەملىۋېلىش كېرەك . بۇ ئەتراپتا توشقان جىق بولغان بىلەن ، ئوۋلىغۇدەك چوڭ ھايۋانلار يوق . ئىلگىرى كىيىك ، جەرەنلەر نۇرغۇن ئىدى . يەر ئىچىپ تېرىقچىلىق قىلىمىز دەپ يىلسېرى كېلىپ ماكانلىشىدىغان ئادەملەر كۆپەيگەنسېرى ، كىيىك ، جەرەنلەر ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىپ نەلەرگىدۇر يوقالدى . پەقەت ئانا - بالا ئىككىلا كىيىك قالغاندەك ئىدى . كىيىك بالىسى ھازىر چوڭ بولۇپ ، بويىدا ئانىسى بىلەن تەڭلىشىپ قالغان بولسىمۇ ، ئۆزىنى ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتقۇزغان ، پەرۋىشلەپ مېھرىباندلىق كۆرسەتكەن ئۆردەك ، تۆمۈر ، ئايسۇلۇلارنى تاشلاپ كەتكۈسى يوق ئىدى . ئانا كىيىك بولسا ، بالا مېھرىدىن بالىسىغا تارتىشىپلا تۇرۇۋاتاتتى ، مەھەممەت مەرگەنلەردەك گۆشخور ئوۋچىلار كۆز ئالدىغا كەلسە ، بۇنداقلار بار يەردە بىر كۈنمۇ تۇرغۇسى يوق ئىدى .

مەھەللىدىكىلەردىن ئوۋغا چىقالايدىغان ئادىمى ئىككى - ئۈچ-كە يېتىدىغان ئائىلىلەر ئۆزلىرى ئايرىم ، بىردىن ئادەم بار ئائىلە-لەر ئىككى - ئۈچى بىر بولۇشۇپ تەرەپ - تەرەپكە ئوۋغا مېڭىۋاتات-تى . ئوماق مەھەللىداشلىرى بىلەن ئوۋلۇق يەر تالىشىپ قالماس-لىق ئۈچۈن ، باشقىلار مېڭىپ بولغاندىن كېيىن ماڭماقچى بولغان-دى . تۇردۇش بىلەن ئىككىسى سۆگەتتاغقا بارماقچىدى . ئەتە - ئۆگۈن ماڭمىز دەپ تەرەددۇتلىنىپ تۇرغاندا ، يېڭىسۇلۇق تەلەي

كىيىمك دېگەن ئوۋچى چەپەرنىڭ كېسەللىكتىن يېتىپ قالغانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ كېلىپ قالدى . ئۇ ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئوماقنى چاربدا دەپ ئاڭلىغانىدى . ئوماق قالاچ قاناقاغا يېقىن بولۇپلا قالماي ، كۈنچىققانبەگ بىلەنمۇ يېقىنلىقى ھەم يەنە كۈنچىققانبەگ بىلەن ئوماقنىڭ چەپەرگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىمۇ ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . بۇنى ئۇ باشقىلاردىن ئاڭلىغانىدى . تەلەي كىيىمك چەپەرنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئالدى بىلەن كۈنچىققانبەگكە يەتكۈزمەكچىدى . بەگنىڭ ئاتمىشبۇلاق تەرەپكە كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ ، ئوماقنى ئىزدەپ چاربغا ماڭغانىدى .

— ئۇ يەرگە نېمىشقا بارغان؟

— بۇرۇن ئۇ قۇملۇقتا مېڭىپ ياقمىغاچقا ، سەتاقىپ قېلىپ بېرىپ قالدۇق .

— نەچچە كۈن بولدى؟

— ئون كۈن بولدى .

— كەلكۈن قانچىلىك بېسىپتۇ ؟

— ئاجايىپ ئىش ، — دېدى تەلەي كىيىمك ، — توغراقلىق راستىنلا ئويماندا ئىكەن . بىزنى ھەيران قالدۇرغىنى ، ھەر ـ ھەر ئوي ـ دۆڭنى ئالا قويماي باسقان كەلكۈن ، ئويتوغراقنىڭ ئەتراپىدىكى ئانچىكى تۆپىلىكنى يانداپلا ئۆتۈپ كېتىپتۇ .

— خۇدا ئارا تۇرۇپتۇ[1] ،— ئوماق كۆڭلى تىنىپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى .

— يېڭىسۇلۇق تۆتىمىز شىكدى تېغىغا ئۇدۇل مېڭىپ باقايلى دەپ دۆتەلەپ قۇمنى كېسىپ ماڭغانىدۇق ، كەڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدا بىر توغراقلىقنى كۆرۈپ قالدۇق . بارساق ، توغراقلىق ئىچىدە ئۇچ ساتما گەمە بار ئىكەن . ئىككىسىدىكى «دېڭىز ئادەم» گەقارىشىدىغان ئادەملەركەن ، بىزنى ئۇنىڭ يېنىغا باشلاپ كىردى . ئۇنى بۇرۇن كۆرمەپتىكەنمىز . ئىككى ئادەم بويىچىلىك بىر ئادەم ياتىدۇ ، كۆرۈپ ھەيران قالدۇق ، بەك جۇدەپ كېتىپتۇ ، تامىقىمۇ

① خۇدا ئارا تۇرۇپتۇ — خۇدا ساقلاپتۇ .

ئازلاپتۇ ، پات ـ پات قىزىپ غالغىيدىكەن[1] ، قىزىسىلا : «قاناقا ، كۈنچىققانبەگ ، ئوماق ، تايۇق ، تۈلەك بوۋا ، ئۇلامخان» دەپ جۆيلۈپ بىرقانچىگىلارنى ئاتايدىكەن ، ماللىرىغمۇ كېسەل تېگىپتۇ . ھېلىقى ئىككىسى : «چەپەر ئۆلۈپ قالسا كۈنچىققانبەگكە نېمە دەيمىز . بىرەرسىمىز سىرتىغ يەتكۈزەيلى دېسەك يولنى بىلمەيمىز . بۇنىڭ ئېغىرا يېتىپ قالغانلىقىنى كۈنچىققانبەگكە ياكى ئوماققا دەپ قويغان بولساڭلار» دەپ بەك يالۋۇردى . بىچارىگە بىزنىڭمۇ ئىچىمىز ئاغرىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇۋۇغا بېرىشنى قويۇپ كەينىمىزگە ياندۇق ، — دېدى تەلەي كېيىك .

چەپەرنىڭ قاتتىق ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئوماق يۈرىكى كۆيگەندەك بولۇپ ئېچىشىپ تۇرالماي قالدى .

— بىچارىگە ياماان بوپتۇ ، ئۇۋۇنى قويۇپ ، تۆمۈرنى ئېلىپ بۇگۈنلا ماڭسىڭىز قانداق . كېرەكلىك تەييارلىقنى مەن قىلىپ بېرەي ، سىز ئۆزىڭىزنىڭ تەييارلىقنى قىلىڭ ، — دېدى ئايقۇت . ئۇ ئوماقتىنمۇ بەك جىددىيلىشىپ كەتتى .

— مەنمۇ بىللە باراي ، — دېدى تۈردۇش ، — «دىۋە ئادەم» دەپ ئاڭلىغان ، كۆرۈپ باقمىغان ، كۆرۈپ كېلەي .

ئۇۋۇغا قىلىنغان تەييارلىقلار ئويتوغراق تەييارلىقىغا ئالماشتى . ئوماق ، تۈردۇش ، تۆمۈر ئۇچى بىر تۆگە ، بىر كالىغا يوتقان ـ كۆرپە ، كىيىم ھەم بىرنەچچە قۇم كۆمەچ نان ، گەدەرمە بېلىق ، ئۇجۇل ، بېلىق گۆشى تالقىنى ، پوستلاق قۇيمىسى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئارتىپ ئەتىگەندە ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى...

ئوماقلار بەش كۈن يول مېڭىپ ئويتوغراققا كەلگەندە ، ئىگەمبەردى قوي ، جەرەنلەرنىڭ كەچلىك سۈيىنى بېرىۋاتاتتى . ئوماق مالىلارنىڭ تۈرقىغا قاراپلا ئىچى سىيرىلىپ كەتتى . قوتۇر بېسىپ داڭگىرلىشىپ قالغان قوي ، ئۆچكە ، جەرەنلەر تىرىك تۈرغۇزۇپ گۆشى شىلىۋېلىنغان ئىسكىلىتقىلا ئوخشاپ قالغانىدى . بىرەر ناتونۇش ئادەم كېلىپ قالسا ، ئۇركۈپ دۈپۈرلىشىپ كېتىدىغان بۇ

① غالغىش — تىترەش ، سىلكىنىش .

مالىلارنىڭ ھازىر ئۇركۈگۈدەك ماجالىمۇ يوق ئىدى . تۇردۇش بە-
لەن تۆمۈر يولۇك - تاقىلارنى چۈشۈرۈپ قالدى . ئوماق ساتمىغا
كىردى .
چەپەر ئاستىغا ئۆزى ياسىۋالغان قوي ، جەرەن ، كىيىك تېرە-
لىرىنى ، ئۈستىگە كىگىز ، پالاس سالغان قېلىن سېلىنچا ئۈستىدە
ياتاتتى . ئۇ ئوماقنى تونۇدى ، بۇنى بېشىنى بوشقىنا لىكۈشتىپ
ئىپادىلىدى ، مەمنۇن بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كۆزىدە خىرە بىر نۇر
يالت قىلدى . ئوماق ئۇنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇردى .
ئوماق كىرگەندە ئۇنىڭ يېنىدا تېپىلدى ئولتۇراتتى .
— تامىقى قانداق ؟ — ئوماق ئۇنىڭدىن سورىدى .
— ئالدىنقى كۈنى چۈشتە قۇرۇق سۇغا چالغان سۈيۈق ئۇجۇل
ئۇمىچىدىن ئىككى قوشۇق ئىچكەن . تۇنۇگۈن ، بۈگۈن ئاغزىغا
ھېچنېمە سالمىدى . بايا سۇ بولسىمۇ ئىچۈرۈپ باقايلى دېۋىدۇق ،
گېلىدىن سۇمۇ ئۆتمىدى .
ئوماق چەپەرنىڭ بېشىغا ئېگىشىپ تۇرۇپ :
— چەپەر ، بىز كەلدۇق ، ئاغرىپ قالغىنىڭنى ئاڭلاپلا
ماڭدۇق ، — دېدى .
چەپەر بېشىنى بايىقىدەك بىلىنەر - بىلىنمەس ھالەتتە مىدىر-
لاتتى ، كۆزى ئىشىك تەرەپكە تەلمۈردى ، مىدىرلىغۇدەك ماغدۇرى
بولمىغان بىلەن ھەرھالدا سېزىنمى بارەك ئىدى . ئوماقنىڭ : «بىز
كەلدۇق» دېگىنىدىن بىرنەچچەيلەننىڭ كەلگەنلىكىنى بىلگەندەك
ئىدى . ساتمىغا تۇردۇش بىلەن تۆمۈر كىرىپ كەلدى . چەپەرنىڭ
ھالىتىگە قاراپ ئىككىلىسىنىڭ كۆڭلى باشقىچە بولۇپ قالدى .
— ئادەمنى تونۇيدىكەن ، ئەمما گەپ قىلغۇدەكمۇ ھالى قالماپ-
تۇ . ئالدىنقى كۈنى ئىككى قوشۇق ئۇماچ ئىچىپتىكەن ، تۇنۇگۈن ،
بۈگۈن ھېچنېمە يېمەپتۇ ، — دېدى ئوماق .
تۇردۇش كىشىلەردىن «دېۋە ئادەم»نىڭ تەرىپىنى ئاڭلاپ ،
كۆرسە كىشىنىڭ قورقۇسى كەلگۈدەك ئالامەت بوي - بەستلىك ،
كۈچتۈكگۈر ، ھەيۋەت يوغان بىر ئادەمنى تەسەۋۋۇر قىلاتتى . ھازىر

ئۇنىڭ ئالدىدا بولسا بىر تېرە ، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان ، يۇزىدە قان دېدارى يوق ، سارغايغان ، گۇنسىز كۆزى پىلدىرلاپ قالغان مەمەجال[1] بىر ئادەم سوزۇلۇپ ياتاتتى . تۇردۇش چەپەرنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇپ ، ئالدى بىلەن ئىككى قولىنىڭ تومۇرىنى نۆۋەت بىلەن تۇتتى ، ئاندىن قاپقىنى قايرىپ كۆزىگە قارىدى ، بارماقلىرىغا ، تىرناقلىرىغا ، چىرايىغا سەپسېلىپ قارىدى .

— بۇنچە قاراپ كەتكىنىڭگە بىر نەرسە بىلەمسەن ؟

تۇردۇش ئوماققا قاراپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ :

— ئانام ئۇستا ئوتاچى[2] ، مەن ئۇنىڭدىن ئازراق ئۆگەنگەن ، — دەپ بولۇپ ، ئوماقنى ئىشىك تەرەپكە تارتىپ پەس ئاۋازدا ، — ئۆپكە كېسىلى ئىكەندۇق ، ھازىر ئۆپكىسى قۇرۇپ بوپتۇ . ئىككى - ئۈچ يىلنىڭ ئالدىدا مەھەللىدە بولغان بولسا ، بىلگەن بولساق ، ئەملەپ ، بىر ئامالىنى ساقايتىۋالغىلى بولار ئىدى . ئەمما... ئۇ ھەرقايسىڭلارغىلا تارتىشىپ تۇرۇۋاتقاندەك قىلىدۇ ، — دېدى .

— چەپەر ، — دېدى ئوماق بايىقىدەك ئېڭىشىپ تۇرۇپ ، — كۈنچىققانبەگ خەلقىنىڭ ھال - ئەھۋالىنى بىلىپ كەلگىلى تاغ تەرەپكە كېتىپتۇ ، تۇلەك بوۋا بىلەن تايۇق سېپىنىڭ ئاغرىپ قالغىنىنىڭنى بىلمەپتۇ . مەن ھازىرلا ئوغلۇمنى ماڭدۇراي ، ئۇلارنى چاقىرىپ كەلسۇن ، بولامدۇ ؟

ئوماق بۇ گەپنى تۇردۇشنىڭ ئېيتقىنىغا ئاساسەن چەپەرنىڭ كۆڭلىنى ياساپ قىلغاندى . بۇنى چەپەر سەزدىمۇ ، سەزمىدىمۇ ، ھېچقانداق ئىپادە بولمىدى . ئۇ شۇ تاپتا مۇردىنىڭ ئۆزى ئىدى . تالادىكى ئىشلارنى تۈگىتىپ بولۇپ ساتمىغا ئىگەمبەردى كىردى .

— ئۇ ئۆزىنىڭ ئاخىرەتلىكى ۋە باشقا ئىشلار توغرىسىدا گەپ قىلغانمۇ ؟ — ئوماق ئىگەمبەردى بىلەن تېپىلدىدىن سورىدى .

— بىر ئاينىڭ ئالدىدا ، — دېدى ئىگەمبەردى ، — «ئۆلۈپ

---

① مەمەجال — جېنى ئاز قالغان .
② ئوتاچى — تېۋىپ .

كەتسەم ، ياردائلىققا يېقىن يەردە ئاتامنىڭ ئاگايى بارلا. مېنىمۇ ئاتام ئاگايى يېنىغا قويۇڭلار » دەپ يۇرگەن . كېسىلى ئېغىرلاشقان. دىن كېيىن ، «مەن ئۆلسەم مېنى مۇشۇ ئويتوغراقتىكى قۇدۇقنىڭ يېنىغا قويۇڭلار » دەپ بىرنەچچە قېتىم تاپىلىدى .

— تۇردۇش ، سەن تېپىلدى ، تۆمۈر بىلەن چىقىپ قۇدۇق ئەتراپىدىن ، بولسا قۇدۇققا يېقىن يوغان توغراق بويىدىن يەرلىك جاي تاللاپ قويۇڭلار . ئىگەمبەردى بىلەن مەن چەپەرنىڭ يېنىدا تۇرۇپ تۇرايلى ، — دېدى ئوماق .

تۇردۇش ، تېپىلدى ، تۆمۈرلەر چەپەرگە قاراپ ـ قاراپ قويۇپ ساتمىدىن چىقىپ كەتتى . ئوماق ئالىقىنىنى چەپەرنىڭ ئېغىز ـ بۇرنىغا يېقىن ئەكىلىپ تۇتۇپ باقتى ، تىنىقى بار ـ يوق ئارىلىقىدا ئىنتايىن ئاستا ، سۇس ئىدى .

— ئىگەمبەردى ، سەن ئۆلگەن ، ئۆلۈڭانقان ئادەم يېنىدا تۇ ـ رۇپ باققانمۇ ؟

— ياق . پەقەت ئۆلگەن ئادەمنىڭ ئېڭىكى چۈشۈپ كېتىدۇ ، كۆزى قېتىپ قالىدۇ ، تېنى مۇزلاپ كېتىدۇ ، دېگەننى ئاڭلىغان .

ئوماق قالاچ قاناقا ۋاپات بولغان چاغدا تۇلەك بوۋىنىڭ قانداق قىلغانلىقىنى ئەسلىدى . قاناقانىڭ كۆزى يېرىم ئوچۇق ، يېرىم يۇمۇق ئىدى . تۇلەك بوۋا ئالدى بىلەن كۆزىنى يۇمۇپ قويۇپ ، ئاندىن ئېڭىكىنى تاڭغانىدى ، لېكىن جىددىيچىلىكتە قانداق تاڭغانلىقىغا ئوبدان قارىۋالمىغانىدى .

— تىنىقى توختاپتۇ ! — دېدى ئىگەمبەردى .

راست ، «دىۋە ئادەم» — چەپەر تىنىقتىن قالغانىدى . ئۇنىڭ كۆزىمۇ يېرىم يۇمۇق ، يېرىم ئوچوق هالدا قېتىپ قالغانىدى . ئوماق ئۇنىڭ كۆزىنى يېنىك سىيپاپ يۇمدۇرۇپ قويۇپ ئىگەمبەردىگە :

— چىقىپ تۇردۇشلارنى چاقىرىپ كىر ، — دېدى .

— ئېڭىكىنى تېڭىشنى بىلەمسەن ؟ — تۇردۇش ساتمىغا كىرىشىگە ئوماق ئۇنىڭدىن سورىدى .

تۇردۇش جاۋاب بېرىش ئۈرىسغا ساتمىنىڭ تۆت تەرىپىگە قارىدى. ئاچە‌رىنىڭ باش تەرىپىدە قومۇشقا قىستۇرۇقلۇق ئاق لاتىنى كۆروپ:

— رەمەتلىك ئېكىنكىنى تاكىدىغان لاتىنىمۇ تەييارلاپ قويۇپتىكەن، دېدى ـ دە، لاتىنى ئېلىپ ئۆزۈنىسىغا چىرايلىق قاتلاپ، چەپەرنىڭ ئېكىكىنى تاكىدى...

قۇدۇققا يېقىن چىنارداەك ئېگىز، يوغان توغراقنىڭ تۆۋىدە بۆشۈكچىلىك ئېگىزلىكتە ئۆزۈنچاق، كىچىك بىر قۇم دۆۋىسى پەيدا بولدى. چەپەرنىڭ كونا ـ يېڭى كىيىملىرى، يېپىنچا ـ سېلىنچىلىرى ئېدىتلىق قاتلىنىپ، ئۆز پالىسىغا بوپا قىلىنىپ تېكىلىپ، توغراقنىڭ ئوچ ئاچىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلدى. ئۈستىگە بىر تەچچە تېرىنى يېپىپ، ئۈنىڭ ئۈستىگە ئاتىسىدىن قالغان چوڭ بىر قازان كۆمتۇرۇلۈپ قويۇلدى...

3 ـ

قۇملۇق، يەنە شۇ چەكسىز قۇملۇق. بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ، كىرىشىپ كەتكەن ئېگىز ـ پەس قۇم دۆۋىلىرى. گويا دۇنيا قۇم توپانى ئاستىدا قالغاندەك، قۇمدىن بۆلەك ھېچنېمە يوق. كۈن سالقىن، چىقىچۇش.

مانا، ئىككى ئېگىز قۇم دۆۋىسى ئارىلىقىدىكى پەسرەك يامىراشلىقتىن خۇددى قۇم دۆۋىسى ئارقىسىدىن ئۈنگەندەك ئۇچ ئاتلىق كىشى بىر تۆگە، بىر كالىنى كەينىگە سېلىپ چىقىپ كەلدى. بۇلار بىزگە تونۇش، ئالدىدىن ئاتىغاندا ئوماق، تۆمۇر، تۇردۇش. تۇردۇش قۇملۇق ئىچىدە تۇغۇلۇپ، قۇملۇقتا چوڭ بولغان، قىرىق نەچچە يىللىق ئۆمرى قۇملۇق ئىچىدە ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇ شۇ تاپتا قۇملۇقنى تۇنجى كۆرۈۋاتقاندەك، ئەتراپقا كۆز ئۇزمەي قاراپ ماڭماقتا. پات ـ پات ئالدىغا، ئېڭىكىنى كۆتۈرۈپ يىراقلارغا قاراشلىرىدىن، ئۇنىڭ بۇ تۇغمەس دەشت قۇملۇقتىن بىزار بولۇۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. ئوماقنىڭ كۆز ئالدىمۇ تۇردۇشنى

بىزار قىلغان قۇملۇق دەشت يېيىلىپ تۇرسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ كۆڭۈل ئېكرانىغا باشقا بىر كۆرۈنۈش چۈشۈۋېلىپ ، ئۇنى ئازابلاپ كەلمەكتە ، ئازاب ئىچىدە ئويلانماقتا ... بىر ئائىلە كىشىلىرى كۆچۈپ كېتىۋاتقىنىدا ، مۇشۇ قۇملۇقنىڭ قەيىرىدىدۇر بىر يېرىدە ئانىسىنىڭ تۇپرىقى يالغۇز قالغانىكەن ، كېيىن ئاتىسىنىڭ باشقا بىر يەردە يالغۇز قاپتۇ ، ئەمدى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ يالغۇز قالدى . بالىسىنىڭ بوي - بەستى ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭكىدىن يوغىناپ كەتكەنلىكى ئۈچۈنلا بىر ئائىلە كىشىلىرى ئادەملەر توپىدىن قاچقىتىپ چىقىرىۋېتىلىپ ، جاھاننىڭ خۇۋلۇقىنى كۆرەلمەي ئۆز يۇرتىنىڭ قۇملۇق چۆللىرىدە سەرسانلىقتا يۈرۈپ ، ئانىسى كىشى بىلمەس بىر يەردە ، ئاتىسى ئۇ يەردە ، بالىسى يۇ يەردە ياتتى . بىچارە بىر ئۆمۈر يالغۇز ئۆتكەنىدى ، ئۇ ئالەمگىمۇ يېغلاپ ئۇزىتىدىغان بىرەر قېرىندىشى ياكى بىر بالىسى يوق ، جىمجىملا كەتتى ، چىرىغىمۇ ئۆزى بىلەن تەڭ ئۆچتى . ئالەم كەڭرى بولغان بىلەن جاھان تار ئىكەن . ئۇ بوي - بەستىنىڭ كېلەڭسىز ، يوغانلىقى سەۋەبىدىن كىشىلەردىن سۆيۈنۈش ، مۇھەببەت تاپالمىدى ، بەلكى يەكلەندى ، سەتلەندى . ئەمما ئۇنىڭدىن ئادەملەر تۇگۈل ياۋايى ھايۋانلارمۇ كۆيۈنۈش ، سۆيۈنۈش تېپىپ ، ياۋايىلىقىنى تاشلاپ ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياشىدى . ئەجەبا ئادەم بالىسى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياشىيالماسمىدى ؟ ! ئۇلار ئويتوغراقتا تۇنجى قېتىم كېلىپ قېلىپ ، كېيىن ئۇ يەردىن ئۇزاپ ماڭغاندا ، چەپەرنىڭ يەنە يالغۇز قالغىنىغا مۇڭلىنىپ ئېيتقان ناخشىسى ئۇماقنىڭ ئېسىگە كېلىپ قالدى :

كېيىم قارايدۇ مەندەك باغرى غەملىككە ،
قىزىلگۈل دەپ ياشىم يەتتى ئەللىككە .
قۇلۇشتۇغۇم مەندىن كۆڭۈل بۆلمەيتتى ،
خەقلەر قويدى گۈل يارىمنى تەڭلىككە .
خۇدا بىلەر كىمدە قانداق گۇناھ بار ،

ئارالمقتا گۇناھلىقىغا خودا بار. .....

ئوماقىنىڭ ئازابلىق ئەسلىمىسىنى تۇردۇشنىڭ سوئالى ئۇزۇۋەتتى.

— يەنە قانچىلىك ماڭىمىز؟

— يەنە ئىككى كۈن ماڭساق، يېڭى يۇرتچاپقانغا يېتىپ بارتىمىز.

— مەن دىلپار ئەتراپىدىكى قۇملۇقنى يامان دېسەم، بۇ ئېخىمۇ يامان قۇملۇقكەن. بىر يېرىم كۈن مېڭىپمۇ بىرەر ئېقىن، كۆل تۇگۈل سۇنىڭ قارىسىنىمۇ، بىرەر تۇپ چاكاندا، شىۋاقمۇ كۆرمىدىم. ئالدىمىزدىكى قۇملۇقمۇ شۇنداقمۇ؟

— يېڭى يۇرتچاپقانغا يېرىم كۈنلۈك قالغۇچىلىك ئارىلىق مۇشۇنداق.

تۇردۇش «يا خۇدا!» دەۋەتتى.

چەپەر ۋاپات بولۇپ ئەتىسى، بۇلار ئۇنى ئۆگىتىۋالغىنى بويىچە سۇغا ئالدى، كېپەنلەپ، يەرلىكىدە قويدى. ئۇنىڭغا «ھەمراھ» بولۇپ ئۇچ كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئىگەمبەردى، تېپىلدىلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىدىغانلىقىنى، ئويتوغراقتىن كېتىدىغان - كەتمەيدىغانلىقى توغرىسىدا ئوماق ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن گەپ ئالدى.

— چەپەر بىزگە بەك ياخشى مۇئامىلىدە بولدى، ئووڭلاپ كەلگەن مال گۆشىنى ئالدى بىلەن بىزگە بەردى. ئۇ كۆڭلى تۇز، قورسىقى كەڭ ئادەمكەن. ئۇ ئۆلۈپ كەتسە، بىز قانداق قىلىمىز، كېتەمدۇق، كەتسەك ئۇنىڭ مالىلىرى قانداق قىلىدۇ؟ دېگەنلەرنى ئويلاشتۇق...

ئىگەمبەردىنىڭ گېپىگە ئۇلاپ، تېپىلدى مۇنداق دېدى:

— كەلگەن يېرىمىزمۇ قۇملۇق ئىچىدىكى كىچىككىنە بىر

پۇتالىق ئىدى . سۇيى قۇرۇپ كېتىپ كۆچۈشكە مەجبۇر بولدۇق . بۇ يەرگە كېلىپ قېلىپ تۇرۇپ قالدۇق . بۇ قۇملۇقتا بىزگە مۇھىمى سۇ . سۇيى مۇقىم قۇدۇقى بار ئىكەن . چەپەر بىزنى بەك چوڭ بىلدى . ئۇنى كۇنچىقانبەگمۇ ، سىلەرمۇ چوڭ بىلىدىكەنسىلەر . مۇشۇنداق ئادەمنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرۇپ ، قۇدۇقىنى قۇم باستۇرۇپ ، قوي ، جەرەنلىرىنى تاشلاپ قويۇپ كەتسەك ، كۇنلەر-نىڭ بىرىدە كۇنچىقانبەگكە ، ھەرقايسىڭلارغا ئۇچراپ قالساق كۆزىگە قانداق قارايمىز دېيىشىپ ، مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قالىدىغان بولدۇق ، — دېدى .

ئوماق ئۇلارنىڭ بۇنداق قارارغا كېلىشىنى ئويلىمىغانىدى ، ئاڭلاپ خۇش بولدى .

— چەپەرنى قالاچ قاناقامۇ ، جاھانبەگمۇ چوڭ بىلەتتى . «ئويتوغراق» دېگەن ئىسىمنى قالاچ قاناقا قويۇپ بېرىپتىكەن . چەپەرنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەي تۇرىدىغانلا بولساڭلار ، بىز سىلەرنى تاشلىۋەتمەيمىز ، يوقلاپ تۇرىمىز . قوي ، ئۆچكە ، جەرەنلەرنى بىر ئاماللاپ ئەملەپ بېقىڭلار ، ساقىيىپ قالسا ئەجەب ئەمەس . ئۇ ماللارنى كۇنچىقانبەگ ، تۇلەك بوۋىلار قانداق بىر ياق قىلىدۇ ، شۇلارنىڭ ئاغزىغا قارايلى ، — دېدى ئۇ .

تۇردۇشنىڭ ماللاردىكى قوتۇر ، ماڭقا كېسىلىنى داۋالاشتىن خەۋىرى بار ئىكەن ، ئىگەمبەردىلەرگە قانداق قىلىشنى دەپ بەردى . ئوماقلار ئويتوغراقتا ئۇچ كۇن تۇرغاندىن كېيىن ، چەپەرگە ئېلىپ كەلگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇلارغا قالدۇرۇپ قويۇپ ، تۇلۇملارغا ئۇچ كۇنگە ئازادە يەتكۇدەك سۇ قاچىلىۋېلىپ يۇرۇپ كەتتى .

چەكسىز چۆل ، قۇم جىم - جىم ماڭغانلارغا بەكمۇ زېرىكەرلىك ، زېرىككەنسېرى قۇملۇق تۇگمەي ، بەلكى ئۇزىراۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ ، ئادەمنى تېخىمۇ بىزار قىلىۋېتىدۇ . تۇردۇش ئىككى يىلدىن بۇيان ئۆزىنى ئاشكارىلىمىغان بىلەن ئۇستا قوشاقچى ھەم پاراڭچى ئىكەن . قوشاقتىن توختىسا پاراڭ قىلىپ ، ئىككى كۇن-

لمۇك سەپەر جەريانىدا ئوماق بىلەن تۆمۈرنى زېرىكتۈرمىدى.
— مۇنداق دېگىنە ، ئىككى يىلدىن بېرى قوشاق ئېيتماي قانداق چىدىغانسەن ، — دېدى ئوماق. — دېمىسەڭمۇ دىمىقىپ يۈردۈم. سېنىڭ ، — دېدى تۈردۇش ئوماققا قاراپ ، — تالىشقۇلنى قوشاق بىلەن بەرەتالا① قىلىۋەتكەنىكىنى ، ئايقۇتنىڭمۇ پىتۈك قوشاقچىلىقىنى ئاڭلىدىم. كېلىنىڭ ئايسۇلۇ يىگىتلەرنىڭ ئاغزىنى قانداق ھىملىۋەتكىنىنى كۆرگەن تۇرسام ، سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا «مەن قوشاقچى» دەپ ئوتتۇرىغا چىقامتىم. ماۋۇ دېگەن قۇملۇق ، زېرىكىپ قالمايلى دەپ ئېيتىپ قويدۇم شۇ.

ئۇلار سەپەرنىڭ ئاخىرقى كېچىسىنى قۇم ئارىلاش سېغىزلىق ئېگىز بىر ياردا ئاستىدا ئۆتكۈزدى. كېچە جىم ئۆتۈپ ، تاڭغا يېقىن شامال چىقىپ ئۇلارنى خېلى ئاۋارە قىلدى. شامال توختىغۇچە ياردا تۇۋىدىن چىقماي تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ھېلىمۇ شامال ياندىن كەلگەچكە ، كەلكۇن ئاققاندەك ئۆتۈپ كەتتى. ئالدى ياكى ئارقا تەرەپتىن كەلگەن بولسا ، يارداڭ پاناھ بولالمايتتى ، بەلكى شامال ئۇلارنى قۇمدا كۆمۈۋېتەتتى.

قۇملۇقتا 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپلا كېچە ئادەمنىڭ غولىنى قورۇغۇدەك سالقىنلىشىپ كېتىدۇ. چۈشكىچىلىك چىققان شامال ئوماقلارنى مانا كېچىگە قويدى ، بولمىسا ئۇلار بۇ چاغدا يېڭى يۇرتچاپقاندا شېرىن ئۇيقۇدا بولاتتى. تۈن تەڭگە يېقىنلاشتى ، ئو-ماقلار تېخىچە يولدا. يول يەنە قانچىلىك قالدى ، بىلگىلى بولمايتى. يا يەردە بەلگە يوق ، يا ئاسماندا. ئالدىنقى ئاخشام ئويتوغراق ئاسمىنىدا كۆرۈنگەن ئاي ، يۇلتۇزلار بىلەن بۇ كېچىدىكى ئاي ، يۇلتۇزلار ئوخشاش ئورۇندا ، ئوخشاش ھالەتتە چاقناپ تۇرماقتا. ئۇ دوقمۇش ، بۇ دۆڭ دەپ پەرق ئېتىدىغان يولمۇ يوق. بۇنداق قۇملۇقتا ئەتىگەنكى ئىز چۈشتە يوق ، چۈشتىكى ئىز كەچتە يوق. كۈندۈز بولسىغۇ بەزى قۇم دۆۋىلىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە ،

① بەرەتالا — تىتماتىت ، جۇلۇقنى چىقىرىۋېتىش ؛ كېرەكسىز.

شەكلىگە قاراپ يۆنىلىشنى ، ئارىلىقنى پەرق ئەتسە ، لېكىن كېچىلىك كۆزى يوق دېگەن مۇشۇ . ئاي شۇلىسىدا بەزى يەر يورۇق ، بەزى يەر قارىيىپ كۆرۈنەتتى .

— تۆرەپ قاپتۇق ، بايا مۇشۇ ئېگىز قۇم دۆڭىسى يېنىدىن ئۆتكەندەك قىلىمىز . مېكىپ ـ مېكىپ يەنە مۇشۇ يەرگە كېلىپ قاپتۇق ، — دېدى تۇردۇش ئەتراپقا گاڭگىراپ قالغاندەك قاراپ .

ئوماق ئويتوغراق بىلەن يېڭى يۇرتچاپقان ئوتتۇرىسىدا بىرنەچچە قېتىم ماڭغان بولسىمۇ ، كېچىسى مېكىپ باقمىغانىدى . شۇڭا تۇردۇشنىڭ گېپىگە بىر نەرسە دېيەلمەي ئېتىنىڭ چۇلۇۋۇرتنى تۆمۈرگە تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، قۇم دۆڭىسىگە پىيادە چىقىپ كەتتى .

— يېڭى يۇرتچاپقانغا كېپتۇق ، ئاي يورۇقىدا ئېنىق كۆرۈنۈۋاتىدۇ ، — دېدى ئوماق قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپ ئالدىدىكى تەرەپكە قاراپ .

— ئاخشام كۆرگەن قۇم دۆڭىسى بىلەن بۇ قۇم دۆڭىسى ئەجەب ئوخشايدىكىنە ، — دېدى تۇردۇش ، ئوماق قۇم دۆڭىسىدىن چۈشۈۋېتىپ مۇدۇرۇلۇپ كەتكەندە ، ئوڭايسىزلانغاندەك بولۇپ .

— تۆرەپ قاپتۇق ، دېسەڭ بېشىمدىن تۇتۇن چىقىپ كەتتى ، — دېدى ئوماق ئېتىغا مىنىپ بولۇپ تۇردۇشقا قاراپ .

— شۇ تاپتا ، ئوماق بىلەن تۆمۈرگە قارىغاندا تۇردۇش ئالدىراپ كېتىۋاتاتتى . ئۇ مۇشۇ يېشىغىچە بەگلەر يۇرتى بولغان كونا ـ يېڭى ئابدالنىمۇ ، يېڭى يۇرتچاپقانىنىمۇ كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۇلار مېكىشنى تېزلەتتى .

4

ئوماقلار بىر مەھەللىدىن ئۆتۈپ خېلى ماڭغاندىن كېيىن ، ئۆيلەرنىڭ شەكلى بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان يەنە بىر مەھەللىگە كەلدى . ئۇ مەھەللىمۇ ، بۇ مەھەللىمۇ شۇ قەدەر جىمجىت ئىدىكى ، تىرىك جانىنىڭ ھەممىسىگە بىھوشلۇق دورىسى ئې-

چۈرۈۋېتىلگەندەك ، ئويغاقلىقتىن شەپە يوق ئىدى .
— بۇ قايسى مەھەللە؟
— قالۇچىلار مەھەللىسى .
ئوماق تۇردۇشنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرىۋېتىپ ، مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر ئۆيۈ ئالدىغا كېلىپ توختاپ ئاتتىن چۈشتى.
— بۇ كىمنىڭ ئۆيى؟
ئوماق جاۋاب بەرگۈچە تۆمۈر ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ جاۋاب بەردى :
— تۇلەك بوۋامنىڭ ئۆيى .
ئىشتكنى چەككۈچە «غىچ» قىلىپ ئېچىلىپ ئۆيدىن تۇلەك بوۋا چىقتى .
— گوي ـ گوي ، ئوماقمۇ سەن ، بۇ كېچىدە نەدىن كېلىۋاتىسىلەر؟ قېنى ، ئۆيگە كىرىڭلار .
ئوماقلار كىيىملىرىنى قېقىشتۇرۇۋېتىپ ئۆيگە كىردى . قۇرۇتۇپ سوقۇلغان توغراق پورى ئارىلاشتۇرۇپ قىلىنغان ، كۆيدۈرۈلگەن بېلىق يېغى مەلھىمى قۇيۇلغان جىنچىراغ ئۆينى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى .
— نېمە دېدىڭ !؟ چەپەر ئۆلۈپ كەتتىما؟!
ئوماق سۇيىغا چىقىپ جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، چەپەرنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى جەريانلارنى تەپسىلىي ئېيتىپ بەردى . تۇلەك بوۋا قۇلىقىغا — ئاڭلىغىنىغا ئىشەنمىگەندەك ئوماقتىن قايتا بىر سورىدى . ئۇنىڭ بۇلۇت قاپلاپ تۇتۇلۇپ كەتكەن ئاسمان يۈزىدەك تۇس ئالغان چىرايى جىنچىراغنىڭ خىرە يورۇقىدا تېخىمۇ تۇتۇق كۆرۈنەتتى .
تۇردۇش چەپەرنىڭ ئۆلۈمىنىڭ بۇ بوۋايغا قانچىلىك ئېغىر تۇيۇلغانلىقىنى ھېس قىلدى . ئۇ ئەتىسى ئەتىگەندىلا ، ئادەملەردىن ئايرىلىپ ئايرىم ياشاش قىسمىتىنى تاللىۋالغان چەپەرگە بۇ يەردىكى ئەر ـ ئايال ھەممىسىنىڭ ئېچ ئاغرىتىدىغانلىقىنى ، ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ، كۆيۈنىدىغانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلدى . ئۇ

بۇ ئادەملەردىن سۆيۈنۈپ كەتتى ھەم بۇ ئادەملەرنىڭ بىرى بولغان ئوماقلار ئائىلىسىنى پاناھ تارتىپ بېرلىپ قالغىنىغىمۇ ئۆزىدىن ئۆزى رازى بولدى.

ئەتىسى ئەتىگەندە تۈلەك بوۋىنىڭ ئۆيىنىڭ ئىچى ئالدى ئادەملەر بىلەن تولۇپ كەتتى. تۈلەك بوۋا تاڭ سەھەردە ھەكىم بىلەن گۆھەرنى تېگىشلىك ئادەملەرگە خەۋەر قىلىۋېتىشنى تاپىلاپ ماڭدۇرۇۋەتكەندى. كىشىلەر تايۇق، ئۇلامخان، توختە-كۆل، ئۇجۇلخان، بۇللا، ئالتۇن ۋە تالىشقۇل ھەم يەنە بىرقانچە-لەنىڭ ئەتىگەندىلا تۈلەك بوۋىنىڭ ئۆيى تەرەپكە ئالدىراپ كېتىشى-ۋاتقىنىنى كۆرۈپ، كۆڭۈللىرىگە بىر يامان خىيال كېچىپ، ئۇ-لارنىڭ ئارقىسىدىن تۈلەك بوۋىنىڭ ئۆيىگە قاراپ ئېقىشتى. بۇلار-نىڭ ئارىسىدا كۈنچىققانبەگنىڭ خوتۇنى ئاقئۇلام، جاھانبەگنىڭ خوتۇنى كۈندەملەرمۇ بار ئىدى. ئۇلار كېلىپ تۈلەك بوۋىنىڭ ساق-سالامەت تۇرغىنىنى كۆرۈپ كۆڭۈللىرى جايىغا چۈشكەن بولسىمۇ، چەپەرنىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىنى ئاڭلاپ، ئىچ ئاغرىقى تار-تىشتى، كۆڭلى يېرىم بولۇشتى. ئۇلامخان بىلەن ئۇجۇلخان ئۆزى-نى تۇتۇۋالالماي دەمدەرەك بۇقۇلداپ يىغلاپ كېتىشتى...

تايۇق - ئۇلامخان، توختىكۆل - ئۇجۇلخان، بۇللا - ئالتۇن ۋە تالىشقۇللار تۈلەك بوۋىنىڭ ئۆيىدە ئەتىگەنلىك غىزانى بىللە يېيىشتى. ئابلاق چوڭ دادىسى ئوماقنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرۇۋالغانىدى. تالىشقۇل ئوماق بىلەن قىزغىن پاراڭلىشىۋېتىپ، ئارىلاپ ئابلاقنى ئەركىلىتىپ قوياتتى. تۇردۇش باشقىلارنىڭ ئۇنى تالىش-قۇل دەپ ئاتىغانلىقىنى ئاڭلاپ، يېنىدا ئولتۇرغان تۆمۈردىن ئاغ-زىنى يېقىن ئەكېلىپ سورىدى:

— ئاتاڭ بىلەن قوشاق ئىيتىشقان تالىشقۇل شۇمۇ، يا بۇ باشقا تالىشقۇلمۇ؟

— مۇشۇ تالىشقۇل شۇ.

تۇردۇش تالىشقۇل توغرىسىدا جىق گەپ ئاڭلىغان. باشقا قەبىلە كىشىلىرى بىلەن قوشاق ئىيتىشقا چۈشسە ئاغزىغا تىل-

ئاھانەت ، ھاقارەت قىلىشتىن باشقىسى كەلمەيدىغان يولسىز ، جې-
دەلخور ئادەمنىڭ ئۆزىنى يېڭىۋالغان ئادەمگە بۇ دەرىجىدە قىز-
غىن ، مۇلايىم مۇئامىلىدە بولۇۋاتقىنىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى .
«ياخشى گەپ تاشنى ئېرىتىدۇ» دېگەن گەپ ئېغىزدىن ناھايىتى
يەڭگىل چىقىدۇ ، لېكىن ئۇنىڭ سالمىقىنى ، قىممىتىنى تارازىغا
سالسا ، ئالەمنىڭ يېرىمىنى بېسىپ كېتىدۇ . شۇ چاغدا ئوماقنىڭ
ئاغزىدىن چىققىنى تاشنى ئېرىتىدىغان ئېسىل سۆزلەر بولغاچقا ،
تالمىشقۇلدەك بۇ «مۇز»نى ئېرىتىۋەتكەنىدى .
غىزادىن كېيىن ئوماقنىڭ پىكرى بويىچە ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەم-
مىسى قالاچ قاناقانىڭ تۇپرىقىغا باردى . تۇلەك بوۋا ئۆگىنىۋالغان
ئايەتنى ئوقۇدى ، قالغانلار چوڭقۇر سۈكۈتكە چۆكۈپ ئولتۇرۇشتى .
قاناقانىڭ تۇپرىقىدىن قوپۇپ ، جاھانبەگنىڭ تۇپراق بېشىغا باردى .
— قالاچ قاناقانىڭ تۇپرىقى بېشىدىكى ئاۋۇ يوغان توغراق
كۆتىكىنى قاناقانى يەرلىككە قويىدىغان كۈنى چەپەر ئويتوغراقتىن
تۆگىگە سۆرىتىپ ئەكىپتۇ ، — دېدى ئوماق ، تۇپراق بېشىدىن
يېنىپ كېلىۋېتىپ تۇردۇشقا .
— چەپەرغۇ ئۆلۈپ يەرلىكىدە ياتتى ؟ ئۇنىڭ قوي ، ئۆچكە ،
جەرەنلىرى قالدى . ئىگەمبەردى بىلەن تېپىلدى : «بىز چەپەرنىڭ
ماللىرىغا قاراپ ئويتوغراقتا قالمىز» دېيىشتى . شۇنداق بولسا-
مۇ ، بىز بۇنىڭ بىر يولىنى قىلساق ، بۇنىڭدىن كېيىن قانداق
قىلىدىغىنىڭلارنى كۈنچىقانبەگ ، تۇلەك بوۋىلار بىلەن كېڭىشىپ
بىرنېمە دەيلى ، دەپ قويۇپ كەلدۇق ، — دېدى ئوماق ، تۇلەك
بوۋىنىڭ ئۆيىدە تايۇق ، توختىكۆللەر قالغاندىن كېيىن .
— كۈنچىقانبەگ تاغقا كەتتى ، ئۇنى ساقلىساق بىر ئايدا ئاران
كېلەلەيدۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ ، — بۇ بەك
چوڭ ئىشمۇ ئەمەس ، ئەمما ھەل قىلىپ قويمىساق بولمىغۇدەك .
ئۇ ئىككىسىنى ئويتوغراقتا تۇرۇپ قالسىكەن دەيدىكەنمىز ، مېنىڭ-
چە ، قويلارنى ئۇ ئىككىسىگە بۆلۈپ بېرىۋېتەيلى ، بىرلىشىپ باش-
قۇرامدۇ ، ئايرىم باشقۇرامدۇ ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىشى بول-

سۇن . جەرەنلەر ئويتوغراققا تەۋە بولسۇن ، ئۇلار ئىگىدارچىلىق قىلىپ قاراپ قويسىلا بولىدۇ . باشقا يەردىن كېلىدىغانلار بولسا ، تېخى ياخشى . سۇ بولغاندىكىن ، كېلىدىغانلار چىقىدۇ ، قوي ئىشىنى شۇنداق قىلساق ، سىلەر قانداق دەيسىلەركىن .

— بۇ ياخشى گەپ بولدى ، — دېدى تايۇق ، — ئۇلار ئۆز قويلىرىنى دەپ بولسىمۇ ئويتوغراقتىن كەتمەيدۇ ، جەرەنلەرمۇ تېز-زىپ كەتمەيدۇ .

چەپەرنىڭ قوي ، جەرەنلىرىنىڭ ئىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىپ ئەنە شۇنداق ھەل قىلىندى . ئۇنىڭ تۇپرىقىغا ھەمراھ بولۇپ ، چىرىغىنى ياندۇرۇپ تۇرىدىغان ئادەم بار بولىدىغان بولدى . شۇ تاپتا ئۇنىڭ روھى خۇش بولۇۋاتقاندۇ . ئۆلۈپ كەتكەن ياخشى ئادەملەرنىڭ روھىنى خۇش قىلىپ خاتىرجەم قىلىش ھايات ئادەملەرنىڭ ئىشى ، ئەلۋەتتە .

ئوماق تۇلەك بوۋا ۋە تايوقنىڭ ئالدىغا يېڭى بىر مەسىلىنى قويۇپ قالدى .

— ھە ، ئۇلارنىڭ كەلگۈسىدىن خەۋىرىمىز بار . كۇنچىققانبەگ كېتىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن كېپتۇ . ئۇلار ھازىرمۇ قارا بوران ، قارا قوشۇن كۆللىرى ئەتراپىغا چېدىر تىكىپ تۇرۇۋېتىپتۇ . ئۇلارنىڭ نېمە قىلماقچىلىقى تۇغرۇلۇق كۇنا ئابدالدا قېپقالغان تاشتالى ئىككى قېتىم كېلىپ دەپ قويۇپ كەتتى . بۇ يەردىن توختىكۆل ، بەردىقۇل ئاقساقاللارنى ئۇلارنىڭ نېمە قىلىدىغانلىقىنى سەزدۈرمەي بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتۇق . بۇلار بېرىلىق تۇتقان بولۇپ ، ئۇلارغا چۈشەنكۆلدىن قاراقوشۇن كۆلىگىچە ئەگىشىپ بېرىپ كەلدى . ئۇلار بۇ يەرگە كەلگۈچە تارىم ، كۆنچى دەريالىرىنى ئۆلچەپتىكەن ، ئەمدى كۆللىرىمىزنى ئۆلچىمەكچى-دەريالىرىنىڭ بىزنىڭ تارىم ، كۆنچى دەريالىرىمىزدەك دەريالىكەن . ئۇلارنىڭ بىزنىڭ تارىم ، كۆنچى دەريالىرىمىزدەك دەريالىرى ، چۈشەنكۆل ، قارابوران ، قاراقوشۇن ، تاتىما ، لوپ كۆللىمىزدەك كۆللىرى يوق ئوخشايدۇ . دەريا ، كۆللىرىمىزنى ئېلىپ كەتمەكچى ئەمەس ئۆلچىمەمدۇ . شۇڭا ئۇلار بىلەن كارىمىز

بولمىدى. بۇنىڭغا يۈرت ئاتىسىنىڭ گېپى بولسا ، ئۆزى كەلگەندە بىرلىمە دەر. ئۇلار بۇيەردە قىشلاپ قالىدىغان ئوخشايدۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا.

— ئۇلار دەريا ، كۆللىرىمىزنى تەكشۈرۈپ - ئۆلچىگەندىن باشقا يەنە بىرەر نەرسە ئىزدىمەمدىكەن ؟ — ئوماق كوچىلاپ سورىدى .

— ياۋايى ھايۋانلارنى ، ئۇچار قۇشلارنى ئوۋلايدىكەن ، لېكىن بۇلاردىن باشقا بىرەر نەرسە ئىزدەيدىغاندەك قىلمايدۇ ، — دېدى توختىكۆل .

«راست ، — دېدى ئوماق ئىچىدە ، — تۇلەك بوۋا ئېيتقاندەك ئۇلارنىڭ يۈرتىدا بىزنىڭكىدەك دەريا ، كۆللەر يوق ئوخشايدۇ . سۇيىمىزنى ئېلىپ كەتمىگەندىكىن ، ئۆلچىسە ئۆلچىمەمدۇ» .

نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان ئوماقنىڭ كاللىسىغا كىرىۋېلىپ ئۇنى ئويلاندۇرۇپ يۈرگەن بۇ ئىشمۇ ئۇنىڭ كاللىسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى.

ئوماق يېڭى يۈرتچاپقانغا كەلمىگەنگە بىر يىلدىن ئارتۇق بولغا- نىدى ، تونۇش - بىلىش ، دوست - بۇرادەرلىرىنىڭكىگە ، چاقىر- غانلارنىڭكىگە پەتىلەش بىلەن بىر ھەپتە ئۆتتى . تۇردۇشمۇ كۆپ تونۇش تېپىۋالدى . يىگىرمە بەش يىلنىڭ ئالدىدا تېمەنپۇ ئەتراپىدا ئېقىن يۆتكىلىش سەۋەبىدىن قۇرغاقچىلىق بولۇپ ، كىشىلەر تەرەپ - تەرەپكە كۆچۈشكە باشلىغانىدى . شۇ كۆچۈشتە تۇردۇش- نىڭ ئاتا - ئانىسى بېشى قايغاندەك پۈتالمىگكۆل تەرەپكە كەتكەن. بىر جەمەت ئىچىدىكى قالغان ئىككى ئائىلىنىڭ بىرى سىڭىر تېغى تەرەپكە ، يەنە بىرى قارا قوشۇن كۆلى تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەنىدى . تۇردۇش سىڭىر تېغىغا بىرنەچچە قېتىم ئوۋغا بارغاندا ، تۇغقانلىرى- نى كىشىلەردىن سۇرۇشتە قىلىپ زادى خەۋىرىنى ئالالمىدى . قارا قوشۇن كۆلى تەرەپكە كېلىپ باقمىدى ، شۇڭا بۇ تەرەپكە كەتكەن تۇغقىنىڭ نەدىلىكىنىمۇ بىلمەيتتى . مانا ئەمدى چوڭ تاغنىڭ چوڭ ئوغلى ، نەۋرىلەرنىڭمۇ چوڭى ساتىۋالدى بەقەمنى تېپىۋالدى .

ئوماق : «بىزمۇ يەر تەرەپ باقايلى» دەپ چاركىغا كۆچۈپ كەتكەندە، ساتىۋالدى بەقەم يانلار مەھەللىسىگە ئۇنىڭ ئورنىغا ئاقساقال بولغا- نىدى . ئىككى بىر نەۋرە ئاكا - ئۇكىلار ئوماقنىڭ قۇدۇنسى تايۇق- نىڭ ئۆيىدە كۆرۈشۈپلا بىر - بىرىنى تونۇشتى ، قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى .

ئوماقنىڭ كەلگەنلىكى ، يىگىرمە بەش يىلدىن بۇيان كۆرۈشەل- مىگەن نەۋرە ئاكا - ئۇكىلارنىڭ تېپىشقانلىقىدەك قوش خۇشاللىق يۇزىسىدىن ئۇجۇلخاننىڭ تەكلىپى بىلەن تۆت مەھەللە ئارا بىرلە- شىپ قوشاق ئېيتىشىش ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى .

ئۇجۇلخان تەكلىپىنى دەپ بولۇپ ، نېمە دەركىن دەپ تۇلەك بوۋىغا قارىدى . سورۇندىكىلەرنىڭ تەكلىپىكە قوشۇلغۇسى بولسە- مۇ ، ئۇلارمۇ تۇلەك بوۋىنىڭ ئاغزىغا قاراپ قالدى . ھەممىسى بۇ بوۋاينى نېمە دەر ، چەپەرنىڭ كەتكىنىگە[1] ئىچ كۆيۈكى تارتىپ يۇر- گەچكە ، بەلكى قوشۇلماس ، دەپ ئويلايتتى .

— چەپەرنىڭ كەتكىنىگە ئىككى ھەپتە بولۇپ قاپتۇ . كەتكەن- لەرنى دەپ ھاياتلار ئۆلۈكتەك ئۆتسەكمۇ بولماس . قوشاقنىمۇ ئاڭلاپ تۇرايلى ، — دېدى تۇلەك بوۋا .

ئولتۇرغانلارنىڭ چىرايىغا كۇلكە يۈگۈردى .

مۇشۇ پاراڭ بولۇپ ئىككى كۇندىن كېيىن تۆت مەھەللە ئوت- تۇرىسىدىكى ئوچۇقچىلىق قۇملۇقتا قوشاق ئېيتىشىش بولدى . يېڭى يۇرت قۇرۇلۇشى شەرىپىگە ئۆتكۈزۈلگەن قوشاق ئېيتىشىش- تىكىگە ئوخشاش ، بۇ قېتىمدىمۇ ھېچكىم ھېچكىمنى قوشاق ئېيە- تىشىشقا چاقىرمىدى . قوشاق ئېيتىشنى خالايدىغانلار ئۆزىلا چە- قىپ ئېيتتى . ئېيتىشىش بەك قىزغىن بولدى . بۇ قېتىممۇ تالىش- قۇل باشلاپ بەردى . تۇردۇشمۇ نەۋرە ئاكىسى بىلەن تېپىشقانلىق خۇشاللىقىنى ئىپادىلەپ قوشاق ئېيتتى . ئەڭ ئاخىرىدا ئۇجۇلجان ئېيتتى . ئۇنىڭ قوشىقى چەپەرگىلا بېغىشلانغان بولۇپ ، بەك تە-

---

① لوپلۇقلار : «ئۆلدى ، ئۆلگەن» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ، «كەتتى ، كەتكەن ، كېتىپتۇ» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىدۇ .

سىرلىك بولدى . ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئىچىدە مۇنداق بىر كۆپلەت بار:

كۆڭۈل ـ باغرىڭ يۇمشاق ئىدى سۆيۈملۈك ،
ئادەم تۇگۈل هايۋانغىمۇ كۆيۈملۈك .
ئۆمرۈڭ ئەجەب يالغۇز ئۆتتى بويلۇقتا[1] ،
روهىڭ يالغۇز ئەمەس ، ئۆتەر كۈتۈملۈك[2] .

قوشاق ئېيتىشىش بولغانلىقتىن ئۇچىنچى كۈنى ئوماقلار يولغا چىقىدىغان بولدى . تۇردۇش نەۋرە ئاكىسىنى «ئوماقنىڭ تاختىسى» غا بېرىشقا تەكلىپ قىلدى . ساتۋالدى بەقەم چوقۇم بارىدىغان بولدى . ئوماقلار ئويتوغراق ئارقىلىق ماڭىدىغان بولغاچقا ، ئىگەم ـ بەردى ، تاپىلدىلارغا چەپەرنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى ، ئۇنى لوپلۇق ـ لارنىڭ چوڭ بىلىدىغانلىقىنى ، تاشلىۋەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن تايۇق ـ ئۇلامخان ، توختىكۆل ـ ئۇجۇلخان ، كۈن ـ چىققانبەگنىڭ خوتۇنى ئاقئۇلاملار ئويتوغراقا بېرىپ كەلگىلى ئو ـ ماقلار بىلەن بىللە ئاتلىنىپ كەتتى .

5

پۇتالىقكۆل بىلەن قاقشاللىق ئارىسى ئارتلاپ سېغىزلىق يار ـ داڭلىق قۇملۇق . تارىم دەرياسىنىڭ بۇرۇنقى غول تارمىقىنىڭ كونا ئېقىنى قىنى . ئىلگىرى بۇ ئېقىننىڭ ئاخىرى كۆنچى دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلاتتى . ئېقىنى ئېقىش يولىنىڭ تۆۋەنگە ئۆزگەرتكەندىن كېيىن ، بۇ ئېقىنى ۋادىسىدىكى يېشىللىق يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ هاياتىيلىقىنى يوقىتىپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى چۆل ـ لىشىش باستى . دەريانىڭ ئېككى قاسىنقىدىكى كىشىلەر تىرىكچە ـ

---

① بويلۇق — بوي ـ بويتاق ، بويلۇقتا — بويتاقلىقتا .
② كۈتۈملۈك — كۈتۈلىدىغان ، يوقلىتىدىغان دېگەن مەنىلەردە .

لىك مەنبەسى بولغان ماددىي نېمەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن ، ھاياتلىق يولى ئىزدەپ ھەر تەرەپكە كۆچۈپ كېتىپ ، يۇقىرىسى شىكىدى ، سىكىر تاغلىرىغچە ، غەربتە دىلىپارغىچە بولغان كەڭ دائىرە ئادەمسىز قالدى . قۇرۇق ئېقىن ۋەزىلەرنىڭ ئاغزىدا قۇمدەريا دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولدى .

بىردىن ئۇچ ئات مىنگەن ، ئىككى ئاتنى يېتىلىۋالغان ئۇچ كىشى ، شىمال قېشى پەس يارداڭلىق قۇمدەريانى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتمەكتە ئىدى . بۇلار ئوماق ، تۇردۇش ، تۆمۇر ، ئوماقلار ئويتوغراقتا ئىككى كۈن تۇرۇپ تايۇقلار بىلەن خوشلىشىپ ئۇدۇل مېڭىپ ئۆز مەھەللىسىگە قايتىپ كەلدى . چەپەرنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىك خەۋىرى ئايقۇتقا بەك ئېغىر كەلدى ، قاتتىق ئىچ ئاغرىقى تارتىپ ، ئۇچ - تۆت كۈنگىچە ئۆزىنى تىكشاپ جىملىشىپ كەتتى ، قولى ئىشقا بارمايدىغان بولۇپ قالدى . ئايقۇت ئوماق بىلەن بىللە چەپەرنىڭ ئاجايىپ كەچۈرمىشلىرىنى ئۇنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغان بولغاچقا ، كۆڭلى يۇمشاق ئايقۇت شۇ چاغدىن باشلاپلا ئۇنى تەڭشەلمىگەن ، كۆزى يوق بۇ ئالەمدىكى تەلىيى تەتۈر كېلىپ قالغان ئەڭ بەختسىز ئادەم ، دەپ بەك ئىچ ئاغرىتىدىغان بولۇپ قالغانىدى .

— قانداق قىلىمىز ، ئۇنى بەختلىك قىلىش بىزنىڭ قولىمىزدىن كەلمەيدىغان ھەم كەلمەيدۇ . قانداق بولمىسۇن ئۇنىڭ ئاگاھىنى كۈندە كۆرۈپ ، يوقلاپ تۇرىدىغان ئادەم بار بولدى ، — ئوماق خوتۇنىغا تەسەللى بەرمەكتە ئىدى ، — تۆلەك بوۋىنىڭ ئېيتقىنى توغرا ، كەتكەنلەرنى دەپ ھاياتلار ئۆلۈكتەك ئۆتسەك بولمايدۇ . ھەممە ئۆي قىشلىق گۆشلىرىنى غەملەۋاتىدۇ . تۇردۇشنىڭ ئۆيى بىلەن بىزلا قالدۇق . تەييارلىق قىلىۋېلىپ ئىككى كۈندىن كېيىن ئۇۋىغا چىقىپ كېلەيلى دەۋاتىمىز .

— نەگە بارماقچى بولۇۋاتىسىلەر ؟

— شىكىدى تېغىغا ، ئەھۋالغا قاراپ سۆگەتتاغقىمۇ بارارمىز .

— تۇردۇش بىلەن ئىككىڭلارلا بارامسىلەر يا بالىلاردىن بە-

مەرسىنى ئېلىۋالامسىلەر؟
— بۇ قېتىم پۈتالمىگۈل ، قۇمدەريا ، قاقشاللىقتىن ئۆتىمىز . تۆمۈر ئۇ جايلارنى كۆرۈپ باقمىدى . شۇڭا ئۇنىڭ بۇ جايلارنىمۇ كۆرۈۋېلىشى ، ئوۋچىلىققا كۆزىنى پىشۇرۇۋېلىشى ئۈچۈن بۇ قېتىم ئۇنى ياندۇرالايمىكىن دەيمەن .
— ياخشى ئويلاپسەن ، ھە ، راست ، تۆمۈرگە قوشتۇلۇقلۇققا تۇردۇشلارنىڭ قىزى ئايبەختەمنى مۇرۇللۇغلاپ قويساق دەيمەن . تۆمۈرگە قوشتۇلۇق تاپماي تۇرۇپ ئۆردەك ئۈچۈن يول ماڭغىلى بولمايدۇ .
ئوماق بىلەن ئايقۇت چاردىكى چېغىدىلا ئەزىمباقتىنىڭ قىزى دۆلەتخانىنى ئۆردەككە نىشانلاپ قويغانىدى ، پەقەت تۆمۈرگە نىشانلىغۇدەك قىز بولمىغاچقىلا ، ئۇنىڭ يولىنى قىلالماي تۇرغانىدى . بۇ يىل ئەتىيازدا تۇردۇش ئانىسى بىلەن قىزىنى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئايبەختەمنى تۆمۈرگە قوشتۇلۇق قىلىپ قويساق بولغۇدەك دېيىشكەنىدى .
— بولىدۇ ، — دېدى ئوماق ، — بىز ئوۋدىن كەلگەندىن كېيىنلا بۇنى ئۆزۈڭ قىلىۋەر . ئوماق بىلەن ئايقۇتنىڭ ئۆزىنىڭ تۇرمۇشى توغرۇلۇق غەم يەپ يۇقىرىقى پاراڭلارنى قىلغىنىدىن تۆمۈرنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى . شۇڭا ئۇ تۇردۇش بىلەن ئادەتتىكى تونۇش كىشىلەردەك گەپلىشىپ كېتىۋاتاتتى .
— تۇردۇش ئاغا ، سىز ئوقياغا قانداق؟ باشقىلار سىزنى مىلتىقىنى ئوبدان ئاتىدۇ دەيدۇ ، راستمۇ؟ ئاتام بىلەن ئوقيا ئېتىپ باقامسىز؟
— ئاتاڭدەك چوڭ ياشتىكى ئادەمگىمۇ مۇشۇنداق گەپ قىلامسەن ، بولدى ، تىلىڭنى يىغ ، — دېدى ئوماق ، تۆمۈرنىڭ تۇردۇشقا بولمىغۇر گەپلەرنى قىلىپ قويۇشىدىن ئېھتىيات قىلىپ .
قۇمدەريانىڭ ئىچى ھەقىقەتەن قۇملۇق ئىدى .
— تارىمنىڭ مۇشۇنداق چوڭ ئېقىنىنىڭ قۇم دەريا بولۇپ

قالغىنىغا هەيرانمەن ، — دېدى تۇردۇش دەريا قىنسلىقىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە.

— ياق، ئەلدىن كەلگەن ھېلىقى سېرىق چاچلىقلار سۇيى بار دەريا بىلەن كۆللەرنىغۇ تەكشۈرەيدىكەن ، مۇشۇنداق قۇرۇق دەريا نېمۇ تەكشۈرەمدىغاندۇ ؟

دىلپارلىقلاردىن ئاڭلىشىمچە ، — دېدى تۇردۇش ، — مۇشۇ قۇمدەريانىمۇ تەكشۈرگەن ئوخشايدۇ .

— تارىم ، كۆنچى دەرياسىنىڭغۇ سۇيىنى تەكشۈرگەندۇ ، بۇ قۇرۇق ئېقىننىڭ قۇمىنى نېمىگە تەكشۈرۈپ يۈرگەندۇ ، قىزىق ، ئەخمەقتەكلا خەقلەر كىنە ، — دېدى ئوماق.

ئۇلار كەچكە يېقىن قاقشاللىققا يېتىپ كەلدى . ئوماق چارىدەكى چېغىدا كۈنچىقىنبەگ ، تايۇقلار بىلەن تاغقا ئوۋغا چىقىپ ، قايتقاندا مۇشۇ قاقشاللىققا كېلىپ قالغانىدى . ئۇ چاغدا كۈن تېخى بالدۇر بولغاچقا ، كۈزلەككە ئۆتۈپ كەتكەن . شۇ چاغدا ئۇ قاقشاللىقنىڭ تۆت تەرىپىنىڭ چاسا شەكلىدە ئېگىز دۆڭ بىلەن توسۇلۇپ تۇرغىنىغا ھەيران قېلىپ ، توپىنى كولاپ باققانىدى . سېغىزلىق قاتتىق توپا ئاستىدا بىر - بىرى بىلەن بىرىكىپ كەتكەندەك بولۇپ قالغان كېسەكلەرنى كۆرۈپ تېخىمۇ ھەيران بولغانىدى . بۇ ئادەمسىز چۆللۈككە قاچان ، نەدىن كېلىپ قالغان كېسەكلەردۇ بۇ ، چوڭلۇقىچۇ تېخى ، ئوماق شۇنداق ئويلاپ قالغانىدى . بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونىدىغان بولغاچقا ، ئەتراپنى ئايلىنىپ كۆرمەكچى بولدى . مۇڭاپىق بىر يەرنى تاللاپ يۈكلەرنى چۈشۈردى . ئوماق بىلەن تۇردۇش زاپاس ئېلىڭالغان ئاتلارغا مىنىپ ، ئوۋ ئوۋلىغاچ ئەتراپنى كۆرۈپ كەلمەكچى بولۇپ تاغ تەرەپتىكى تۆپىلىككە يۈرۈپ كەتتى . تۆمۈر قالغان ئاتلارنى ئوتقا قويۇپ بېرىپ ، نەرسىلەرگە قاراپ قالدى .

ئوماق ، تۇردۇش ئۇچ چاقىرىمچە مېڭىپ بىر ئېدىرلىققا چىقىپ قالدى . ئېدىرلىق ئۇستىدىكى كىچىك دائىرىدىكى بىر تەكشىلىكتە يەردىن ئۆزۈن — قىسقا چىقىپ تۇرغان ، قالايمىقان چېچە-

لىپ ياتقان ، چېتىقلىق - چېتىقسىز ، چاسىلانغان - چاسىلانما-
غان ، ئاپتاپتا قاغجىراپ چاك - چاك يېرىلىپ كەتكەن نۇرغۇن
ياغاچلارنى كۆردى . ئاتتىن چۈشۈپ ياغاچلارنى ئارىلاپ مېڭىپ
كېتىۋېتىپ ، ئېچىلىپ قالغان گۆرلەرنى ، ئۆلۈكلەرنىڭ باش ياكى
پۇت سۆڭەكلىرىنىمۇ كۆردى . بەزى يەرلىكنىڭ ئەتراپىغا بىر نۇق-
تىنى ئايلاندۇرۇپ توققۇز قۇر ، بەزىسىگە يەتتە قۇر باش بارماق
چوڭلۇقتىكى يۇلغۇن قوزۇقلار قېقىلغانىدى . بۇنىڭغا ئۇلار تېخىمۇ
ھەيران قالدى .

— بۇ قايسى زاماندىكى ماقاتلىقتۇ ؟ بۇ ئۆلۈكلەرنى بۇ يەرگە
نەدىن ئەكىلىپ كۆمگەندۇ ؟ — دېدى ئوماق .

— بۇ ئەتراپتا ، — دېدى تۇردۇش خېلى يىراقلارغىچە كۆز
يۈگۈرتۈپ تۇرۇپ ، — يۇلغۇن ، قاقشالدىن باشقا چوڭ دەرەخ
كۆرۈنمەيدۇ . مۇنچىۋالا نۇرغۇن ياغاچلار نەدىن كېلىپ قالغاندۇ ،
بۇلارنى بۇ يەرگە كىملەر كۆمۈپ قويغاندۇ ، ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمە-
يدىغان ئىشلارغۇ بۇ .

مۇشۇ چاغدا ئوماقنىڭ ئېسىگە قالاچ قاناقا ئاغزىدىن چۈشۈر-
مەيدىغان ، ئاغزىغا ئالسىلا خىيالغا چۆكۈپ كېتىدىغان ئەجداد ،
ئەجدادلار ئىزى توغرىسىدىكى سۆزلەر كېلىپ ، قۇلىقىدا ئەكس
سادا بەرگەندەك بولدى .

— قالاچ قاناقا دائىم ئەجدادلار ، ئەجدادلار ئىزلىرى توغرىسى-
دىلا سۆزلەيتتى . «يىراق ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىزىنىڭ نەدىلە-
كىنى بىلمەيمىز ، بەلكى بىز دەسسەپ تۇرغان مۇشۇ قۇملۇقنىڭ
ئاستىدىدۇ . ئۇ ئىزلارنى بىز تاپالمىساق ، تاپىدىغانلار چىقىدۇ »
دەيدىغان . چەپەرمۇ بىر قېتىم ئاتىسىنىڭ ئاگاھىنى يوقلىغىلى
بېرىپ ئېزىپ قېلىپ ، بىر يارداڭلىقنىڭ ئۈستىدە چوڭ بىر ماقات-
لىقنى ، مۇشۇ يەردىكىگە ئوخشاش يەردىن چىقىپ قالغان ، چېچە-
لىپ تۇرغان ھەر خىل شەكىلدىكى نۇرغۇن ياغاچنى كۆرگەنلىكىنى
ئېيتقان . مېنى باشلاپ بارماقچىمۇ بولغانىدى . مېنىڭ ۋاقتىم
توغرا كەلمەي بارالماي قالدىم . ئۇ يارداڭلىقنى كۈنچىققانىبەگ ياش

ۋاقتىدا ئاتىسى بىلەن بىللە ئوۋغا كېتىۋېتىپ كۆرۈپتىكەن ، — دېدى ، ئەمما قاناقانىڭ : «ئۇ ئىزلارنى سېنىڭ بالىلىرىڭ چوقۇم تاپىدۇ» دېگىنىنى ئېيتمىدى.

— قاناقا بۇ نەرسىلەرنىڭ بارلىقىنى بىلىدىكەندۇق — ھە ، — دېدى تۇردۇشمۇ ھەيران قېلىپ.

— ئۆزى بىلمەيدىكەندۇق ، — دېدى ئوماق ، — قالاچ دەپ ئاتىلىدىغان ، ئۇزاق ئۆتمۇش زامانىدا ئۆتكەن بىرىنچى چوڭ بوۋىسى چۈشىدە ئايان بولۇپ سۆزلەپ بېرىپتىكەن ، قالۇچىلار شۇ قاناقا بوۋىسىنىڭ پۇشتىلىرى ئىكەن...

تۇردۇش مۇشۇ ئۆمرىگىچە كۆرۈپ باقمىغان ، بۇگۈن كۆرگەن ماقاتلىققا ، ئوماقنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغان ئاجايىپ گەپلەرگە ھەيران قالماقتا ئىدى . ئاسمان سۇزۇك ، كېچە يورۇق ئىدى . كېچە خېلى بىر يەرگە بېرىپ قالدى . ئوماق بىلەن تۇردۇشنىڭ كۆزىگە ئۇيقۇ كېلىدىغاندەك ئەمەس . ھەر ئىككىسى ئۆز ھېسسىياتى بويىچە خىيال سۈرمەكتە .

چەپەر ئېيتقان يارداڭلىقتىكى ماقاتلىق ، بۇگۈن ئېدىرلىقتا كۆرگەن ماقاتلىق ، سانسىز ياغاچلار ئوماقنىڭ خىيال ئاسمىنىدا يۇلتۇزلاردەك چاقناپ ، ئۇنى چوڭقۇر ئويلاندۇرماقتا ئىدى...

«بايىقى ماقاتلىق مەن ،ئوماقنىڭ تاختىسى ،غا بېرىشتىن بۇرۇن ياشىغان جايلاردىن ئانچىمۇ يىراقتا ئەمەسكەن ، تاغقا ئوۋغا ماڭغاندا يېنىدىن نەچچە ئۆتكەن ، ئەجەبا بۇگۈنگىچە كۆرمىگەنكەن-مەن ، باشقىلارنىڭ مۇنداق نەرسە كۆردۈم دېگىنىنىمۇ ئاڭلاپ باقماپتىكەنمەن . بۇ قانداق پەيدا بولۇپ قالغان ماقاتلىق ؟ بۇرۇن زادى نېمىشقا كۆرمىدۇق ، نېمىشقا ئەجداد ، ئاتا ـ بوۋا ، بوۋىلار ئىزى دېگەن نەرسىنى ئويلاپ قويمىدۇق ؟ ھەممىمىز ئۆز ئۆيىمىزنىڭ تىرىكچىلىكى غېمىدىلا بولۇپ ، ئەجەب بىر ئۆتۈپتىكەنمىز... » تۇردۇشنىڭ كاللىسىدا ھەر خىل خىيال ئىدى .

«ئەجەب ئۆزىمىز بىلەن بىللە ئۆرەكنىمۇ ئېلىۋالماپتۇق ، ئۇمۇ كۆرۈۋالغان بولسا بوپتىكەن . قايتقاندا مۇشۇنداق ماڭساققۇ

چوقۇم كۆرسىتىمەن ، سۆگەتتاغقا كېتىپ قالساق باشقا يول بىلەن قايتىمىز . يەنە مۇنداق مېڭىشنىڭ قاچان نۆۋىتى كېلىدۇ ، بوپتۇ ، ئەتە بىر كۈن تۇرۇپ قاقشاللىقنى ، ئېدىرلىق ئۇستىدىكى ماقاتلىقنى ئوبدان كۆرۈۋالايلى ، ئۆردەك ۋە باشقىلارغا دەپ بەرسەكمۇ ياخشى ئەمەسمۇ ، — دېگەنلەرنى ئويلىدى ئۇماق ۋە يەنە ، — تاغدا كۈنچىققانبەگ بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان بولساق ياخشى بولاتتى» دېگەنلەرمۇ كۆڭلىگە كېچىپ ، ئويلاپ ـ ئويلاپ ئۇخلاپ قالدى .

6

بۇ يىل تاغقا سالقىن بالدۇرلا چۈشتى . ئەتىگەن ـ ئاخشاملىرى قېلىن كىيىنمىسە ئەسلى ، قېلىن كىيىنسە ھەرىكەت قىلماقنىڭ تەسلىكى ، دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى ، ئوت ـ چۆپلەر ، چانقاللارمۇ يىلدىكىدىن بالدۇر سارغىيىشقا باشلىغانىدى .

شۇنداق تېغىنىڭ جىلغا ـ جىرالىرى چوڭقۇر ، قورقۇنچلۇق بولمىسىمۇ ، جىقلىقى بىلەن مۇرەككەپ ، ئۆمۈچۈك تورىدەك كىرىشىپ كەتكەن . بۇنداق مۇرەككەپ جىلغىلىق تاغدا ئوۋ ئوۋلىماق ئاسان ئەمەس . ئوۋ بىر قېتىملىق ئېتىشتىلا يىقىلسا ياخشى ، ئوق ئەجەللىك يەرگە تەگمەي يارىلىنىپ قاچسا ، قاچقان يارىدار ئوۋنى قوغلاپ تۇتماقمۇ تەس . لېكىن ، بۇ چاغدا ئوۋنى قوغلىغۇچىمۇ ھاسىراپ ھالىدىن كېتىپ ، ئون جېنىنىڭ بىرى قالىدۇ ، ئەمما ئوۋنىڭ گېلىغا پىچاق سۇرۇش بىلەنلا ئوۋچىنىڭ ھاردۇقى چىقىپ ، تارتقان مۇشەققەتلىرى پۈتۈنلەي ئۇنتۇلىدۇ . — ئۇماق ، بۇ تاغدا ئىلۇۋسۇنلار ئازلاپ كەتتىمۇ ياكى باشقا جايغا كۆچۈپ كەتتىمۇ ، ئالدىنقى يىللاردىكىدەك ئۇنداق توپ ـ توپى بىلەن يۇرۇيدىغان ماللار يوققۇ ؟ — دېدى تۇردۇش ، بىر قاپتالدىن چۈشۈۋېتىپ .

ئۇلار تاغقا كەلگەن بىرھەپتىدىن بۇيان ئاران ئىككى تېكە ،

بىر ئارقار ئوۋلىيالمدى . بۇگۈن ئەتىگەندىن بېرى ئىككى قاپتالدىن ئاشتى ، ئىككى جىلغىنى ئارىلىدى ، كۈن چۈشتىن قايرىلدى ، تېخىچە بىرەر مال ئۇچرىمىدى .

— ئازلاپ كەتتىمۇ ، كۆچۈپ كەتتىمۇ...

— ئولتۇرۇڭلار ! — ئوماق گېپىنى تۈگەتكۈچە تۆمۈر توۋلىدى .

بۇلار قاپتالدىن چۈشۈۋاتقاندا تۆمۈر نېرىقى قاپتالدا ئىرغايلىق بۇكلۈك تۈۋىدە ئوتلاۋاتقان بىر توپ تاغ ئۆچكىلىرىنى كۆرۈپ قالغانىدى .

ئوماق ، تۇردۇشلار دەرھال ئولتۇردى . تۆمۈر قولى بىلەن كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ ، ئوتلاپ يۈرگەن يەتتە ـ سەككىز تاغ ئۆچكىسىنى كۆردى .

ئۇچىلار ئۇچۇن ئىلۇمسۇنلاردىن يۈزى ئۇچرىسىمۇ ، بىرى ئۇچرىسىمۇ پەرقى چوڭ ئەمەس ، بىر قېتىمدا بىرنىلا ئاتالايدۇ ، قالغانلىرى قېچىپ كېتىندۇ . پەقەت ئوۋلۇق مال كۆپ ئىكەن ، دېگەن تونۇشقا ئىگە بولۇپ ، شۇ ئەتراپتا سەۋرچانلىق ، ئىشەنچ بىلەن ئايلىنىدۇ شۇ . ئوماقلار ئەتىگەندىن بۇيان پىيادە گاھ ئۆرە ، گاھ ئېگىشىپ ، يۇقىرى ـ تۆۋەن مېڭىپ يۈرۈپ خېلىلا چارچىغان ـ دى ، بىرئاز ئولتۇرۇپ دېمىنى ئېلىۋالماق بولدى . ئىككى قاپتال ـ نىڭ ئارىلىقى ئوق يەتكۈدەك يىراقلىقتا بولسىمۇ ، ئەڭ ياخشىسى جىلغىغا چۈشۈپ ئۆچكىلەرگە يېقىنلىشىش كېرەك . ئوماقلار هار ـ دۇقىنى ئېلىۋېلىپ مېڭىشقا تەمشىلىپ تۇرغاندا ، ئۇلاردىن سەل نېرىدا يارىلانغان بىر تاغ تېكىسى پەستىن چىقىپ قالدى . ئوماقلار ـ نى كۆرۈپ قېلىپ پەسكە ماڭماي ، ياۋىلىق جەھلى بىلەن تىرمە ـ شىپ يۇقىرى ئۆرلىمەكچى بولدى ، بىر پۇتنى سۆرەپ يامىشىپ چىقىۋېتىپ هالسىزلىقتىن دومىلاپ چۈشۈپ چوڭ بىر قورام تاشقا تاقىشىپ توختاپ قالدى . تاراق ـ تۇرۇقتىن نېرىقى قاپتالدىكى ئۆچكىلەر تاغقا ئۆرلەپ قېچىپ كۆزدىن يوقالدى . ئوماقلار تېكە ـ نىڭ يېنىغا باردى . ئوق سول يانپىشىنى چېقىۋەتكەنىكەن . تېكە

چوڭ هەم سېمىز ئىدى . بىچارە ئەتراپىدا تۇرغان ئادەملەرگە غەزەپ ، ئۆچمەنلىك بىلەن مۆلدۈرلەپ قارايتتى ، چوڭ - چوڭ تىنىاتتى . تېكىنىڭ جېنى ئاز قالغانىدى .

— قانداق قىلىمىز ؟ — تۇردۇش ئوماقتىن سورىدى ، — بىچاق سۇرۇۋەتمىسەك هارام بولۇپ قالمدۇ .

— بىچاق سۇرۇۋېتىلى ، بۇنى ئانقان ئوۋچى ئىز قوغلاپ كېلىدۇ .

ئوماقنىڭ گېپىگە ئۇلاپلا :

— مانا مەن كەلدىم ، — دەپ پەستىن مىلتىق كۆتۈرگەن بىر كىشى چىقىپ كەلدى .

— ۋۇي ، تاھىر تاغقۇ بۇ ، سەن ئانقانمىدىڭ بۇ تېكىنى ؟

— ۋۇي ، ئوماقمۇ سىز ؟ ! — تاھىر تاغ ئوماق بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى ، — سىلەر كۈنچىققانبەگ بىلەن بىللە كەلمىگەنما ؟

— كۈنچىققانبەگ كەلگەنمىدى ، ئۇ هازىر نەدە ؟ — ئوماق ئىنتىك سورىدى .

— بۇ تاغدا بەش كۈن تۇرۇپ سۆگەتتاغ تەرەپكە كەتتى .

— بەگ بىلەن كىملەر بىللە كېپتۇ ؟

— تېپىق دېگەن ئوۋچىسى بىلەن ئاتمىشبۇلاقلىق يەنە ئىككى ئادەم بار . بەگ سۆگەتتاغقا تېپىق بىلەنلا ماڭدى ، هېلىقى ئىككىسى ئاتمىشبۇلاققا قايتىپ كەتتى .

— ۋۇي ، نېمە ، هېلىقى ئىككىسى نېمىشقا بەگ بىلەن بىللە ماڭمىدى ؟

— ئۇلارنى بەگ ئۆزى قايتۇرۇۋەتتى .

— نېمىشقا ؟

— مېنى دەپ ئون نەچچە كۈن ئاۋارە بولدۇڭلار ، قىشلىق گۆشۇڭلارنىمۇ تەييارلىمىدىڭلار ، ئوۋلىغاچ قايتىپ كېتىڭلار ، سۆگەتتاغنىڭ يولىنى بىلىمەن . ئۇ يەردىن چارىغا چۈشۈپ كېتىمىز ، قايتىپ كېتىڭلار ، — دەپ قايتۇرۇۋەتتى .

— كەتكىلى نەچچە كۈن بولدى ؟

— ئۇچ كۈن بولدى.
— بەگ بەش كۈن ئوۋ ئوۋلىدىما؟
— ھېچنېمە ئوۋلىمىدى.
— نېمە؟ ئوۋ ئوۋلىماي بەش كۈن نېمىش قىلىپ يۈردى؟
— بەگ بۇ قېتىم تاغلىقلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ باققىلى كەپتىكەن. بۇ تاغدا مەن بىلمەيدىغان ئون ئۆيلۈك ئادەم بار ئىكەن. بىر - بىرىدىن سوراپ يۈرۈپ ھەممىسىنىڭ ئۆيىگە باردى، مەنمۇ بەگ بىلەن بىللە مېڭىپ ئۇلار بىلەن تونۇشۇۋالدىم.
— بىر تاغدا تۇرۇپ تونۇشمامتىڭلار؟ — تۇردۇش ھەيران قېلىپ سورىدى.
— كىم بىلەن كىمنىڭ ئىشى، ھەممىمىز ئۆز قازىنىمىزنىڭ غېمىدە يۈرسەك.
«قۇملۇقلار ئارىسىدا سۇ، ئوتلاق قوغلىشىپ، بىزلا چېچەلىپ ياشاپتىكەنمىز دېسەم، تاغلىقلارمۇ شۇنداق ئۆتىدىكەن ئەمەس-مۇ» تۇردۇش شۇنداق ئويلاپ ئەپسۇسلاندى. ئوماق كېلىۋېتىپ تاھىرتاغ، ئۆڭكۇرتوقاي توغرۇلۇق تۇردۇش بىلەن تۆمۈرگە سۆز-لەپ بەرگەچكە، ئوماق ئۇنى تاھىرتاغ دەپ ئاتىغاندىلا تۇردۇش: «ھېلىقى قورقۇنچاق شۇكەن - دە» دەپ پەرەز قىلىپ بولغانىدى.
ئوماق بارماقلىرىنى بىر - بىردىن پۈكۈپ ۋاقىتنى ھېسابلاپ كۆرۈپ:
— كۈنچىققانبەگ ئەتە يا ئۆگۈنلۈككە چارىغا قايتىپ قالىدىغان-دەك قىلىدۇ. چاردا كۆپ بولسا ئىككى كۈن تۇرار. چارا بىلەن بىزنىڭ مەھەللىنىڭ ئارىلىقى يېرىم كۈنلۈكمۇ يوق. بىز قايتىمى-ساق بولمىغۇدەك، ھازىرلا قايتايلى، — دېدى.
— ئۆڭكۇرتوقايغا بارمامدۇق؟ — تۆمۈر سوراپ بولۇپ ئاتا-سىغا قارىدى.
— ساڭا ئۆڭكۇرتوقايدىكى ھېلىقى قىيالىقتىكى نەرسىنى، ئۆڭكۇردىكى تاش ھەيكەلنى كۆرسەتمەكچىدىم. بۇ قېتىم بولمە-دى، كېيىن چوقۇم كۆرسىتىمەن، — دېدى ئوماق.

— ئو نەرسىلەرنى مېنىڭمۇ كۆرگۈم بار ئىدى، — دېدى تۇردۇش ۋە ئوماقتىن سورىدى، — كەلگەن پولىمىز بىلەن قايتامدۇق؟

— قاقشاللىقنى، ئېدىرلىق ئۇستىدىكى ماقاتلىقنى، ياغاچلارنى تۆمۈرگە ئوبدانراق كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن شۇنداق قايتماقچىدۇقمۇ، لېكىن دىلپار بىلەن قايتمىساق ئۇلگۈرەلمىگۈدەكمىز. مەھەللىگە بەگدىن بۇرۇن بېرىپ تۇرمىساق بولماس.

ئۆڭكۈرتوقايدىكى نەرسىنى كۆرەلمىگىنى ئۈستىگە قاقشاللىقتىكى ماقاتلىقنىمۇ كۆرەلمەيدىغانلىقىدىن تۆمۈرنىڭ كۆڭلى بەك يېرىم بولدى.

— كۆڭلۈڭنى يېرىم قىلما، — ئوماق ئوغلىنىڭ كۆڭلىنى ياسىماقچى بولدى، — كېيىن چوقۇم ئاكاڭ، ئۇكاڭ — ئۇچۇڭلىنى ئېلىپ مېڭىپ قاقشاللىقنى، ئۆڭكۈرتوقاينى كۆرسىتىمەن، يەنە تېخى چەپەر ئېيتقان يارداڭلىقتىكى چوڭ ماقاتلىقنى ئۆزۈمۇ كۆرگەچ، سىلەرگىمۇ كۆرسىتىمەن.

— ھازىر ماڭىدىغان بولساڭلار ماۋۇ تېكىنى كاۋاپ قىلايلى، — تاھىرتاغ شۇنداق دېدى ـ ده، ئوماقنىڭ نېمە دەيدىغانلىقىنى، — تاھىرتاغ شۇنداق دېدى ـ ده، ئوماقنىڭ نېمە دەيدىغانلىقىنى، ياغاچ بىلەن تارتىپ چىقىرىپ كۈچەپ پۈۋلىۋېتىپ، تاشنىڭ ئۈستىگە قارىماي تېكىنى سويۇشقا باشلىدى ۋە تۇردۇش بىلەن تۆمۈرگە، — سىلەر قۇرۇق ئوتۇن يىغقاچ تۇرۇڭلار، — دېدى.

ئوماق ئۇنىڭ نېمە قىلماقچىلىقىنى بىلدى. تاھىرتاغ تاغ كاۋىغا ئۇستا ئىدى. ئوماق ياپىلاق تاشتىن بەش ـ ئالتىنى تېرىپ كېلىپ بىر يەرگە قويۇپ، ئۇستىگە ئوتۇنلارنى دۆۋىلەپ ئوت ياقتى. قۇرۇق ئوتۇن گۈرۈلدەپ كۆيۈشكە باشلىدى. تاھىرتاغ تېكىنىڭ ئىككى كەينى پۇتىنىڭ لوق يېرىدىن يالپاقلاپ شىلىپ سەككىز پارچە گۆشنى تەييار قىلىپ قويدى، ئاندىن ئوتتىكى تاشلارنى ياغاچ بىلەن تارتىپ چىقىرىپ كۈچەپ پۈۋلىۋېتىپ، تاشنىڭ ئۈستىگە گۆشلەرنى قويدى. گۆش قىزىغان تاشقا تېگىش ھامان پاژىلداپ كەتتى. بىرئازدىن كېيىن گۆشنىڭ تۆپە تەرىپىنى ئۆرۈپ قويدى. بايقىدەك قاتتىق پاژىلدىمىسىمۇ، يەنىلا پاژىلدىغان ئاۋاز

چىقتى . ئەتراپنى كاۋاپ ھىدى بىر ئالدى .

— بىزنىڭ قوۇم كاۋاپ قىلمىقىمىزدىن ئاسانكەن ، — دېدى تۇردۇش .

— قوۇملۇقتا قوۇم كاۋاپ ، تاشلىقتا تاش كاۋاپ ، — دېدى تاھىرتاغ .

ئۇنىڭ گېپىگە ھەممىسى كۈلۈشتى ، تۆمۈر بەكرەك كۈلۈپ كەتتى .

— كاۋاپ پىشتى ، قېنى ، خالىغىنىڭلىنى ئېلىپ يەڭلار ، — دېدى تاھىرتاغ .

ئوماق باشلاپ بىر پارچىنى ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى . تۇردۇش ، تۆمۈرمۇ ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ، تۇردۇش قالغان كاۋاپلارنى بىر يەرگە يىغىپ قويۇپ ، ئۆزىمۇ بىر پارچىنى ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى . كاۋاپ ئوخشىغانىدى . گۆش نېپىز يالپاقلانغاچقا ، سارغىيىپ تەكشى پىشقانىدى . كاۋاپ يېيىلىپ بولدى ، قورساقمۇ تويدى .

ئوماقلارنىڭ ئۇلاغلىرى بىلەن يۈك - تاقلىرى پەستە ئىدى . گۆشتىڭ يېرىمىنى تاھىرتاغ ، يېرىمىنى تۇردۇش كۆتۈرۈپ پەسكە چۈشتى . ئۇۋلىغان مال ، يۈكلەرنى ئارتىپ بولغاندا ، تاھىرتاغ :

— ماۋۇ گۆشنى سىلەر ئېلىپ كېتىڭلار . مەن تاغدا بولغاندىكىن ئۇۋلىۋالىمەن ، — دېدى - دە ، گۆشنى ئۆزى ئاتلارغا تەڭشەپ ئارتىپ تېڭىۋەتتى . ئوماق تاغلىقلارنىڭ مىجەزىنى ياخشى بىلگەچكە ، باشقا گەپ قىلمىدى ، تاھىرتاغ بىلەن خوشلىشىپ تۆۋەنلەپ مېڭىپ كەتتى .

7

— ئۆڭكۈرتوقايدىكى نەرسىلەرنى كۆردۈڭمۇ ؟

— ياق .

— نېمىشقا ؟

— بارالماي قالدۇق .

— نېمىشقا بارالمىدىڭلار؟
— مەھەللىمىزگە كۈنچىققانبەگ كېلىدىكەن ، ئالدىدا بىرنېچە
تۈرايلى دەپ قايتتىپ كەلدۇق.
— كۈنچىققانبەگ كېلەمدىكەن ! قاچان كېلىدىكەن ؟
كۈنچىققانبەگنىڭ كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ئۆردەك قەۋەت
خۇش بولۇپ كەتتى . ئوماق بىلەن تۈردۇش ئاغزىدىن چىقىرىپ
بولغۇچە ، ئاكىسىنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغان خەۋەرنى ئۆردەك بىر دەم-
دىلا مەھەللە ئىچىگە تارقىتىپ بولدى .
— ئوماق ، مەھەللىمىزگە كۈنچىققانبەگنىڭ كېلىدىغىنى
راستما ؟ — مەھەممەت مەرگەن ئاغا تالادىنلا گەپ قىلىپ كىرىدى .
ئاۋازىدىنلا ئۇنىڭ ھاياجانلىنىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى .
ئۇ جاھانبەگ ، كۈنچىققانبەگ دەپ ئاڭلىغىنى بىلەن ، شۇ
پىشىغىچە ئۇلارنىڭ بىرىنىمۇ كۆرۈپ باقمىغانىدى . بولۇپمۇ كۈن-
چىققانبەگنىڭ تەرتىپىنى كىشىلەر ئاغزىدىن ئاڭلاپ ، ئۇنى كۆرۈش
ئارزۇسى بولسىمۇ ، كۈنى جاڭگالدىلا ئۆتكەچكە ، ئۆيىدىن نېرى
بولالمىغانىدى . مانا ئەمدى بەگنىڭ ئۆزى ئۇنىڭ مەھەللىسىگە ،
ئىشىكى ئالدىغا كېلىدىغان بوپتۇ . «ئەگەر ئوماقنىڭ گېپىگە كىر-
مەي ، ئۇنىڭ يېنىغا كۆچۈپ كەلمىگەن بولسام ، ئۆمرۈم ھېچكىمنى
كۆرمەي ئۆتۈپ كېتەركەن . مانا ئەمدى كۈنچىققانبەگنى كۆرىدىغان
بولدۇم» دېگەنلەرنى ئويلايتتى ئۇ.
مەھەممەت مەرگەن ئۆيگە كىرگەندە ، ئوماق بىلەن ئايقۇت بىر
ئىش ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ ئولتۇراتتى .
— ئۈسكەندەكلا كىرىپ گېپىڭلارنى ئۇزۇپ قويدۇممۇ
نېمە ، — دېدى ئوڭايسىزلانغاندەك بولۇپ ، ئۇ بوسۇغا تۈۋىدىلا
تۇرۇپ قالدى .
— ياق ، ئاغا ، بىلگەندەك كىرىپسەن ،— دېدى ئوماق ، —
ساڭا سالىدىغان مەسلىھىتىمىز بار ئىدى ، قېنى ، سۇپىغا كېلىپ
ئولتۇرغىنا .
— ئىشىمىزنىڭ ئوختاسى كەلگەن ئوخشايدۇ ، — دېدى ئاي-

قۇت ئورنىدىن تۇرۇپ ، — مۇشۇ كىرىشىڭدىن شۇنداق ئويلاپ قېلىۋاتىمەن .

— نېمىلەرنى دەۋاتىسىلەر ، قايسى ئىشىنىڭ ئوختاسى ؟ گې- پىڭلىنى بىلەلمەيلا قالدىمغۇ ، — دېدى مەھەممەت مەرگەن ئاغا سۇپىدا ئولتۇرۇۋېتىپ بىر ئوماققا ، بىر ئايقۇتقا قاراپ .

— مۇنداق ئىشتى ، تۇردۇشنىڭ قىزى ئايبەختەمنى تۆمۈرگە قوشتۇلۇق قىلىۋالساقمىكىن دېيىشكەن : لېكىن ، ئۇلارنىڭ قىز- ىنى بىر يەرگە مۇرۇللۇغلاپ قويغان - قويمىغانلىقىنى بىلەلمە- دۇق . مۇشۇنى سەندىن سوراپ باقايلىمىكىن ، دەپ مەسلىھەتلە- شىپ ئولتۇرغانىدۇق ، — دېدى ئوماق .

— ئايقۇت ئېيتقاندەك ، راست ، بۇ ئىشنىڭ ئوختاسى كېلىپ قاپتۇ . مەن بۇ ئىشنى كۇنچىقانبەگ كېلىپ كەتكەندىن كېيىن دەي دېگەن ، — مەھەممەت ئاغا ئوماقا قاراپ گېپىنى داۋاملاشتۇر- دى ، — سىلەر ئوۋغا كەتكەن كۇنىنىڭ ئەتىسى تۇردۇشنىڭ خوتۇنى تىللاخان ئۆيىمىزگە كىرىپ : «ئاغا ، تۆمۈرنىڭ قوشتۇلۇقى بار - يوقلۇقىنى بىلدىڭمۇ ؟» دەپ سورىدى . مەن بىلمىدىم دېدىم . ئۇ ئاندىن : «ئوماق ، ئايقۇت بەك ئېسىل ئادەملەركەن ، بالىلىرى تېخىمۇ شۇنداق . تۆمۈرنىڭ قوشتۇلۇقىنىڭ بار - يوقلۇقىنى ئۇقۇ- شۇپ باقسىڭ ، يوق بولسا ، ئوماق ، ئايقۇتلار قىزىمىزنى بالا قىلە- ۋېلىشنى خالىسا ، بەك خۇش بولاتتۇق» دېدى . ئىككى ئۆيدىكىلەر- نىڭ ئويلىغىنىنىڭ بىر يەردىن چىققىنىنى قارىمامدىغان . ئۇلارنىڭ قىزىمۇ بەك ياخشى قىز بوپتۇ ، — دېدى ئۇ .

— بەك ياخشى بولدى ، مەن بۇگۇنلا بىر ئامالىنى قىلىپ شەپە بېرىپ قويای ، — دېدى ئايقۇت . ئۇ شۇ تاپتا ئايبەختەم كېلىن بولۇپ ئۇلارنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كېلىۋاتقاندەك خۇش بولۇپ كەتكەنىدى .

— بولدى ، — مەھەممەت مەرگەن ئاغا ئولتۇرغان يېرىدىن تۇردى ، — پىشقان ئىشنى خېمىدىن باشلايمىز دەپ ئېيتەك يىرتىپ

يۇرمەي ، كۇنچىققانىبەگ كەلگەندە بىرنەچچىمىز سۆز سېلىپ① كىر-
سەكلا بولمىدىمۇ .
— ۋاي - ۋاي ، چوڭىنىڭ ئەقلى چوڭچە ، مۇشۇنداق قىلساق
بولىدىكەنغۇ ، — ئايقۇت ئىنچ - ئىنچىدىن خۇشال ئىدى . ئۇ ئوماققا
قاراپ ، — تۇردۇشلارمۇ شۇ ئويدا بولغاندىكىن ، مەھەممەت ئاغە-
نىڭ دېگىنىدەك قىلايلى ، قانداق ؟ — دېدى .
ئوماق نېمىشقىدۇر مەھەممەت مەرگەن بىلەن ئايقۇتنىڭ گې-
پىگە جاۋاب بېرىشكە ئالدىرىمىدى ، پەگاھدا ئۇيلاندىن - بۇيانغا
بىر - ئىككىنى ماڭدى . ئۇ ئويلىنىۋاتاتتى . ئايقۇتنىڭ خۇشاللىق
تەپچىپ تۇرغان كۆلگۈن چىرايى ئەجەبلەنگەن تۇسكە كىرىپ ، تې-
ڭىرقاپ قالدى . ئوماق مېڭىشتىن توختاپ مەھەممەت مەرگەن
ئاغىغا قارىدى .
— تۇردۇشلارمۇ بىزگە ئوخشاش ئويلاپتۇ دەپلا ، بىر قەدەمنى
كەم باسساق قانداق بولار . ئەھۋالدىن قارىغاندا ، سۆز سالدۇرساق
ئۇلارنىڭ ماقۇل كۆرىدىغانلىقىدا گەپ يوق ئىكەن . لېكىن ، ئۇلار
قانداق ئويلاپ قالىدۇ . «بىزنى ئۆزىگە تەڭ كۆرمەپتۇ ، كۆزىگە
ئىلماپتۇ . بىزگە ماقۇل دېمىسە ، يەنە كىم بارتى دەپ ئويلاپتۇ»
دېگەن خىياللارغا كېلىپ قالماسمۇ ، بىزدە بار كۆڭۈل ئۇلاردىمۇ
بار ، ئۆزىمىزنى دەپ باشقىلارنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىپ قويمايلى .
بۇ ئىشتا ئىشەنچىمىز بولغاندىكىن ئالدىراپ كەتمەيلى . ئاتا -
بوۋىلىرىمىزنىڭ بۇ ئادىتىدە ئادەمنىڭ كۆڭلى چوڭ بىلىنگەن ،
قانداق دېدىم ، — دېدى ئوماق .
مەھەممەت مەرگەن ، بولۇپمۇ ئايقۇت ئۆزلىرىنىڭلا كۆڭلىنى
ئويلاپ ، يەنە بىر تەرەپنىڭ كۆڭلىنى ئويلىمىغىنىدىن خجىللىق
ھېس قىلىپ «ۋىللىدە» قىزىرىپ ، گەپكە ئېغىز ئاچاي دەپ تۇرۇ-
شىغا ، ئۆيگە بىر ئادەم كىرىپ كەلدى . ئوماق ، ئايقۇت كىرگەن
كىشىنى تونۇدى . ئۇ ئوماققا قاراپ :
— ئالىباي ئاقساقال ، ئۆگۈنلۈككە كۈنچىققانبەگ چارىغا كې-

① سۆز سالدۇرۇش — ئەلچى كىرگۈزۈش .

لىدىكەن. ئوماقنى چاقىرىپ كەل، كەلمەي قالمىسۇن دەپ ئالدىـ
ڭىزغا مېنى ئەۋەتتى، — دېدى.
— بەگ چارىغا ئۆگۈنلۈككە كېلەمدىكەن؟ بەگنىڭ چارىغا
زادى قاچان كېلىدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە ئىچىم تىت ـ تىت بولۇپ
تۇرغانىدىم. ئەتىگەنلىككە سەھەر يولغا چىقايلى، — دېدى ئوماق.
ئايقۇتنىڭمۇ چارىغا ئوماق بىلەن بىللە بارغۇسى بار ئىدى.
ئوماقمۇ كۈنچىققانبەگ چارىغا كەلگەندە ئايقۇت، مەھەممەت ئاغا،
تۇردۇشلارنى ئېلىپ بېرىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى، ئەمما ھازىر
ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولۇپ قالدى. بەگ بۇ يەرگە كېلىشتىن ئىلـ
گىرى «ئېتەك يىرتىش» قىلىۋېتىش كېرەك. يىرتىلغان ئېتەكنى
ئوڭشاش ـ ئوڭشىماسلىقنى تىللاخان ئېرى تۇردۇش بىلەن مەسلـ
ھەتلەشمىسە بولمايدۇ. شۇڭا بەزى ئىشلارنى ئايقۇتقا تاپىلاپ قو-
يۇپ، ئەتىسى ئەتىگەندە مەھەممەت ئاغا بىلەن چارىغا يۇرۇپ
كەتتى...
— كۈنچىققانبەگ چاردىا بىر ھەپتە تۇرار. بەگ كەلگەندە بىر
قانداق ئىشلارنى قىلىمىز، مەسلىھەت بېرىڭلار، — ئالىبای ئاقسا-
قال ئولتۇرغانلاردىن مەسلىھەت سورىدى.
كۈنچىققانبەگ ئەتە كېلىدىغان بولغاچقا، ئالىبای ئاقساقال
مەسلىھەتلەشكىلى ئوماق، ئەزىمباقى قاتارلىق بىرنەچچە چوڭ ياش-
لىقلارنى ئەتىگەندە ئۆيىگە چاقىرغانىدى.
— مېنىڭچە، — دېدى ئوماق، — بەگ كۆپ بولسا ئىككى
كۈن تۇرارمىكىن.
— نېمىشقا؟ — ئالىبای ئاقساقال سورىدى.
— بەگنىڭ بۇ قېتىمقى يۇرت ئارىلىشى تاغلىقلارنىڭ ھال-
ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش ئىكەن. شۇڭا تاغدىلا يۇرۇۋاتقىنىغا يە-
گىرمە كۈندىن ئېشىپتۇ. ئەگەر ھەربىر مەھەللىدە بىر ھەپتىدىن
تۇرىدىغان بولسا، يېڭى يۇرتچاپقانغا ئىككى ئايدىمۇ بېرىپ
بولالمايدۇ.
— چارا چوڭ يۇرت، ئاران بىر كەلگەندە شۇنچىلىكلا تۇرار-

مۇ ؟ — ئەزىمباقمۇ ئوماقنىڭ دېگىنىگە ئىشەنمىگەندەك سورىدى .
— قۇرۇق تالمىشۇەرمەيلى ، — دېدى ئالمباي ئاقساقال ، —
بەگنىڭ نەچچە كۈن تۇرىدىغانلىقى ، كۆڭلىدە نېمە ئويلايدىغانلىقىنى
بىلمەيمىز . شۇڭا ئۆزىمىز قىلىدىغان چوڭ ئىشلارنى دېيىشۈۋې-
لىپ ، قالغان ئىشلارنى بەگ كەلگەندە مەسلىھەتلەشمەيلىمۇ .
— مېنىڭچە ، بەگ بىزنىڭ تېرىقچىلىق قىلغان يەرلىرىمىزنى
كۆرىدۇ ، ئولجو[1] ۋە ئاجىز - ئورۇقلارنىڭ ھال - كۈنىنى سورايدۇ ، — دېدى ئوماق .
— ئېتىزلىرىمىزنى كۆرمەكچى بولسا ، ئەنە تۇرۇپتۇ . ئولجو-
لارنىڭ ھال - ئەھۋالىنى ئۇقۇشماق بولسا ، كۈزنىڭ بېشىدىلا
ئالدى بىلەن شۇلارنىڭ ئىشلىرى غەملىنىپ قويۇلغان . بۇ جەھەتتە
ئاقساقال ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭىدۇ ، — دېدى ئەزىمباقى .
مەسلىھەتنىڭ ئاخىرى ئۈزۈلمەي تۇرۇپ ئۆيگە ئوماقنى چا-
قىرغىلى بارغان كىشى كىرىپ كېلىپ :
— كۈنچىققانبەگ مەھەللە سىرتىغا كېلىپ بوپتۇ ، — دەپ
خەۋەر قىلدى .
ئۆيدىكىلەر ، بىر - بىرىگىنىڭ كېلىپ قالغىنىدىن خەۋەر تاپقان چوڭ
ياشلىقلاردىن بولۇپ سەككىز - ئون ئادەم ئالمباي ئاقساقالنىڭ
باشچىلىقىدا مەھەللە سىرتىغا قاراپ ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى . بۇلار
باش مەھەللىدە كۈنچىققانبەگ بىلەن ئۇچراشتى . بۇلار بەگنى ئاز
بولغاندا بەش - ئالتە ھەمراھ بىلەن كېلىدۇ دەپ ئويلاشقانىدى .
لېكىن ، كۈنچىققانبەگنىڭ يېنىدا بىرلا ھەمراھى — مالاي ئوۋچى-
سى تېپىق بار ئىدى . بەگ كالا مىنىۋالغان بولۇپ ، تېپىق ئات
مىنىپ ، بىر ئات ، بىر تۆگىنى ئېتىغا چېتىپ يېتىلىۋالغانىدى .
يۈك ئېغىر ئەمەس ئىدى ، ئاساسەن كىيىملەر ئىدى . ئالدىغا چىق-
قانلار نېرىدىنلا ئاتلىرىدىن چۈشتى ، كۈنچىققانبەگمۇ تېپىقنىڭ
يارىدىمىدە كالىدىن ھۆمۈدەپ تەستە چۈشتى . بەگ مۇشۇ بىر يىلدىن
بۇيان بەكلا سەمرىپ كەتكەنىدى . ھەممىسى بەگ بىلەن كۆرۈشتى ،

---

① ئولجو — يېتىم - يېسىر .

هاردۇق سوراشتى . بەگ ئاخىرىدا ئوماق بىلەن قايتا كۆرۈشۈپ :
— سېنى بەك سېغىنىدۇق ئوماق ، يا سەن ئابدالغا بارمىدىڭ
ياكى بىز بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ بولالمىدۇق ، — دېدى ئوماقنىڭ
قولىنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ .
— مەھەللىگە بارايلى ، — دېدى ئوماق ، — ساڭا دەيدىغان
يېڭى گەپلەرمۇ بار .
ئوماق بىلەن ئالىباي ئاقساقال كۈنچىققانبەگنى تۆگىگە مىنـ
دۈردى . ئۇزۇن يولدىن كەلگۈچە هارغان ئاچ تۆگە بەگنىڭ يوغان ،
ئېغىر بەستىنى كۆتۈرۈپ ئاران ئورنىدىن تۇردى . بۇ يەردىكىلەرـ
نىڭ ئۇلاغلىرى تۆگە بىلەن هەمسەپەر مېڭىشقا كۆنۈك ، ئۇركۈمەيـ
دۇ . ئالىباي ئاقساقال بەگنىڭ بىر يېنىدا ، ئوماق يەنە بىر يېنىدا
ماڭدى ، قالغانلار ئارقىدىن ئەگىشىپ ماڭدى .
— ئون كۈننىڭ ئالدىدا ئابدالغا بارغانىدىم ، — ئوماق گەپ
باشلىشىغا كۈنچىققانبەگ :
— ئاڭلىدىم ، چەپەر ساقىيالماي كېتىپ قاپتۇ...
بەگ گېپىنى توختىتىپ جىم بولدى . ئالىباي ئاقساقال گەپ
قىلماقچىدى ، ئۇمۇ جىم بولدى . مەھەللە ئىچىگە — ئالىباي ئاقسا-
قالنىڭ ئۆيىگە كەلگۈچە هەممىسى چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە مېڭىشـ
تى . كۈنچىققانبەگنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ئەر - ئايال ،
قېرى - ياش ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ تۇرۇشقانىدى . تۆگىنىڭ
ئۈستىدە يوغان بىر قورام تاشتەك ئولتۇرغان بەگنى كۆرگەن
كىشىلەر ، بولۇپمۇ ئاياللار بىرنېمىلەرنى دېيىشىپ كۈلۈشەتتى ،
پاراڭلىشاتتى . يېقىن كەلگەندە ، ئۇلارنىڭ قايغۇ قاپلىغان چىرايىغا
قاراپلا شۈكلەشتى ، «بەگ تاغدا بىرەر پالاكەتچىلىككە ئۇچرىغان
ئوخشىمامدۇ» دەپمۇ ئويلاشتى .
تۆگىنى ئالىباي ئاقساقالنىڭ ئۆيىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا ئەكە-
لىپ چوكلىدى[1] . كۈنچىققانبەگ تۆگىدىن چۈشۈپ ئەتراپتا تۇرغانـ
لارغا قايغۇلۇق چىرايى بىلەن سالام بېرىپ قويۇپ ئۆيگە كىرىپ
كەتتى . كىشىلەر : «نېمە بولغاندۇ ، بەگكە نېمە بولغاندۇ» دېيە-

① چوكلىدى — چۆكتۈردى ، ياتقۇزدى .

شىپا ، ئەتراپنى «گۈدۈك ـ گۈدۈك»لار قاپلىدى .
— باشقا ئىش يوق ، — دېدى ئەزىمباقى ، — ھېلىقى «دۆە ئادەم» — چەپەر ئۆلۈپ كېتىپتىكەن ، بەگ شۇنىڭغا قايغۇرۇۋاتىدۇ ، — ئۇ شۇنداق دەپ قويۇپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى .
ئالىبابا ئاقساقال كۈنچىققانبەگكە چارىنىڭ يازدىن بۇيانقى ، بولۇپمۇ كۈزدىن بېرىقى ئىشلىرىنى تونۇشتۇرۇپ :
— تېرىقچىلىقىمىزنىڭ بىر قىسمى كەلكۈندە قالدى ، شۇڭا بۇ يىلقى قىشنى يەنىلا بېلىق بىلەن ئوۋ گۆشىگە تايىنىپ ئۆتكۈزدىمىز . بېلىقتا گەپ يوق . كەلكۈن ئېلىپ كەلگەن بېلىقلاردىن يەپ ئاشقۇدەك تۇتتۇق . ئولجو ۋە ئاجىزلارغا ئالدىن بۆلۈپ بەردۇق . ئوۋچىلارنىڭ بىر قىسمى قايتىپ كەلدى . كۆپلىرى تېخى كەلمىدى . ئىشلار مانا شۇنداق . بەگ نېمىنى كۆرىمەن دېسە كۆرسىتىمىز . بىز ئۇچ كۈندىن كېيىن قوشاق ئېيتىشىش قىلايلىمىكىن ، دەپ ئويلاشتۇق ، — دەپ گېپىنى توختاتتى .
— تاغقا چىققان ئوۋچىلاردىن ، يولدا ئۇچرىغانلاردىن سوراپ ئەھۋالنى بىلدىم ، ئالىبابا ئاقساقال ، — دېدى كۈنچىققانبەگ ئاقساقالغا قاراپ ، — بەك ياخشى قىپسەن . ئولجولارنىڭ ، ئاجىز ـ ئورۇقلارنىڭ ئۆۋىكى[1] سىلەر بىلەن بىز . كىشىلەردىن ئاڭلاپ بەك خۇش بولدۇم . بۇ يەردە تۇرمايمەن ، چۈشلۈك غىزانى يەپ بولۇپلا ئوماقلارنىڭ مەھەللىسىگە ئۆتۈپ كېتىمەن . «ئوماقنىڭ تاختىسى» دىن دىلپارغا باريمەن . ئۇ يەردىن كۈزلەك ، تىكەنلىككە كېلىپ چوڭ يولچە قايتىمەن . مېنىڭ بۇ قېتىمقى يۇرت ئارىلىشىم تاغلىقلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش ئىدى . مەن قۇملۇق ئارىلىرىدىكى ئادەملىرىمىزنىلا تىرىكچىلىك غېمىدە بىر ـ بىرى بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشماي يالغۇز ياشاپ ئۆتىدىكەن دەپ ئويلاپتىكەنمەن ، تاغدىكىلەرمۇ بىر تاشنىڭ ئىككى تەرىپىدە[2] ئولتۇرۇپ ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ تۇرۇپمۇ بىر ـ بىرىنى بىلىشمەيدىكەن ، زادىلا قاۋۇشۇپ[3] باقمايدىكەن . ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزمۇ مۇشۇنداق ئۆتۈشـ

① ئۆۋەك — يۆلەك ؛ يارەمچى .
② بىر داۋاننىڭ ئىككى تەرىپىدە ، دېگىنى .
③ قاۋۇشۇش — جەم بولۇش ، بىر توپ بولۇش ، ئۈيۈشۈش .

كەن بولغيدىمۇ ، بىز ئەجەب چېچىلىپ ياشايدىكەنمىز . سىلەرگە دەپ قويىدىغان مۇنداق بىر ئىش بار ، تاغلىقلارنىڭ ئوۋ گۆشىدىن باشقا يېمەكلىكى بەك ئاز ئىكەن . ئاتمىشبۇلاق ، قۇرۇقتاغ ، سەكسەن تاغدىكىلەرگە يېڭى يۇرتچاپقاندىكى تۆت مەھەللە قىشلىق يېمەكلىك بېرىدۇ . شۇڭدى ، سۆگەتتاغدىكىلەرگە سىلەر ، دىلپار ، كۆزلەك ، تېكەنلىكتىكىلەر بېرىسىلەر . ئۇلاردىن ئادەم كېلىدۇ ، شۇلارغا بەرسەكلار بولىدۇ . ئاساسلىقى بېلىق بېرىسىلەر . بېرەلمەسلىگە ئۆتۈپ كېتىمەن » دېگىنىگە ھېچكىم بىرنېمە دېيەلمەدى . ئۇلار بەگ بىلەن ئوماقنىڭ بىر - بىرىگە يېقىن ، ئامراقلىقىنى ھەتتا ئاكا - ئۇكا بولۇشقىنىنىمۇ بىلەتتى ، يەنە بىرى ، ئوماقلار يېڭى مەھەللە قۇرغاندىن بۇيان كۆنچىققانبەگ كېلىپ باقمىغانىدى .

شۇنداق قىلىپ ، كۆنچىققانبەگنىڭ چاربدا تۇرماي « ئوماقنىڭ تاختىسى » غا كېتىدىغانلىقى مۇقىملىشىپ قالدى .

تۆمۇر ئېتىنى ، ئۆردەك كۆنچىققانبەگ بەرگەن قېچىرداك يوغان چامبول ئېشىكىنى ئوتلاققا باغلاپ قويۇپ ، بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى . تۆمۇر يېقىندا ئاتىسى بىلەن ئوۋغا چىققاندا كۆرگەن ، ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بەرمەكتە . ئاكىسىنىڭ قاقشاللىقتىكى تۆت تەرىپى تەڭ چاسا شەكىللىك دۆڭ ،

نېربدىكى ئېدىرلىق ئۇستىدىكى كەتكەن ماقاتلىق ، ئۇنىڭدىكى چوقچىيىپ ، چېچىلىپ ياتقان ھەر خىل ، نۇرغۇن ياغاچلار ، ئۆڭكۈرتوقايدىكى نەرسىلەر توغرىسىدىكى گەپلىرى ئۆردەكنىڭ بالىلىق كۆڭلىگە ئوت يېقىپ ، ۋۇجۇدىنى يالقۇنغا ئايلاندۇرماقتا ئىدى . «مەنمۇ ئاكامچىلىك چوڭ بولغان بولسام بوپتىكەن» دېگەنلەر كۆڭلىگە كېچىپ ، ئۇنىڭدا چوڭ بولۇشقا ئالدىراش ئىستىكى تېخىمۇ كۈچەيگىلى باشلىدى .

— ئۆردەك ، قارا ، كېيىك ! — ئۆردەكنىڭ تاتلىق ئارزۇلۇق خىيالىنى تۆمۈر ئۈزۈۋەتتى .

ئۆردەك ئاكىسى كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى . بىر كېيىك نېرىدىكى بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە بۇلارغا قاراپ تۇراتتى . ئانا ـ بالا كېيىك ئىككى ئايىنىڭ ئالدىدا ، كەلكۈندىن بىر ھەپتە بۇرۇن كەلگەنچە ، كېيىن كەلمىدى . شۇ چاغدىلا كېيىك بالىسى ئانىسى بىلەن تەڭ بولۇپ قالغانىدى .

— كېيىك ، بىزنىڭ كېيىك ! — ئۆردەك ئاغزىدىن گەپ چىقىپ بولغۇچە قۇم دۆڭىسىدىن ئېتىلغاندەك چۈشۈپ كېيىك تەرەپكە يۈگۈردى .

تۆمۈرمۇ ئۇكىسىنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى . بۇلار قۇم دۆڭىسىگە چىقىۋاتقاندا ، كېيىك كەينىگە بىرنەچچىنى داجىپ توختىدى . تۆمۈر ، ئۆردەكنىڭ ھىدى بۇرنىغا يەتكەندىلا داجىشتىن توختىغاندى . ئاكا ـ ئۇكىلار قۇم دۆڭىسىگە چىققاندا ، كېيىك ئالدى بىلەن ئۆردەكنى ، ئاندىن تۆمۈرنى پۇراشقا باشلىدى .

— ئەجەب ئانىسى يوققۇ ؟ — دېدى تۆمۈر ئەتراپقا قاراپ .

ھەر قېتىم ئانا ـ بالا بىللە كېلەتتى . بۇ قېتىم ئانىسى يوق ، بالىسىلا كەلگەنىدى . ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ كۆڭلىگە كەچمىگەن ئويلار كەچكەنىدى .

— ئەنە ، ئاۋۇ يەردە بىر كېيىك تۇرىدۇ ! — ئۆردەك بىر يۇلغۇنلۇقنى كۆرسەتتى .

تۆمۈر ئۇكىسى كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ ، بۇلاردىن كۆز ئۈزمەي بوينىنى سوزۇپ قاراپ تۇرغان بىر مارالنى كۆردى .

— ئۇ چوقۇم مۇشۇ كېيىكنىڭ ئانىسى ، — دېدى ئۇ .
بۇلار ئانا كېيىك توغرىسىدا گەپ قىلىپ تۇرغاندا ، يېنىدىكى كېيىك بىر نەرسىدىن قورقىۋاتقاندەك بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ بىر قازىدى ـ دە ، كەينىگە ئۆرۈلۈپلا تۆۋەنگە قاراپ قاچتى . تۆمۈر ، ئۆردەكلەر نېمە بولغانلىقىنى بىلەلمەي ، كېيىك قارىغان تەرەپكە قاراپ ، بىر ئادەمنىڭ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقىنىنى كۆردى . ئۇ-نىڭ بىر قولى ھەدەپ تىزگىن سېلىپ پۇلاڭلايتتى ، يەنە بىر بوش قولىمۇ پۇلاڭلايتتىيۇ ، بۇلارغا چولاقتەك كۆرۈندى .
— مەھەممەت مەرگەن ئاكامغۇ ئۇ ، ئاتام بىلەن بىللە كەتكەن-تىغۇ ؟ ! — دېدى تۆمۈر .
ئۆردەكنىڭ ئەس ـ يادى كېيىكتە ئىدى . ئۇ كېيىك قاچقان تەرەپكە قارىۋىدى ، ئانا ـ بالا كېيىكنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى .
مەھەممەت مەرگەن ئاغا بۇلارنى كۆردىمۇ ـ كۆرمىدىمۇ ، تۆمۈرلەر-گە قاراپمۇ قويماي ، ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە مەھەللە تەرەپكە كەتتى .
تۆمۈر ئەنسىزلىككە چۈشۈپ ، بايىقى : «چارىغا ئاتام بىلەن بىللە كەتكەنتىغۇ ! » دېگەن گېپىنى يەنە تەكرارلىدى ـ دە ، مەھەللىگە يۈگۈردى . ئۆردەكمۇ شۇئان ئاكىسىنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى ، ھازىر ئۇنىڭ كاللىسىدىن كېيىك توغرىسىدىكى خىياللار كۆتۈرۈ-لۈپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى : «ئاتامغا نېمە بولغاندۇ ، ئۇنىڭغا بىر ئىش بولدىمۇ نېمە ؟ » دېگەن بىر ئەندىشە ئىگىلىۋالغاندى .
ئۇلار يۈگۈرگىنىچە ئۆيگە كىرگەندە ، ئانىسىنىڭ مەھەممەت ئاغىغا قاراپ :
— بەك ياخشى ، بەك ياخشى بوپتۇ ، — دېگەنلىكىنى ئاڭلاپ گاڭگىراپ تۇرۇپ قېلىشتى .
— ھە ، نېمە بولدى ، ھۇلۇسلاپ① كېتىپسىلەرغۇ ؟ — دەپ سورىدى ئايقۇت .
تۆمۈر بولغان ئىشنى دەپ بەردى .
— ۋۇي ، كېيىك كېپتىكەنما !

① ھۇلۇسلاپ — ھاسىراپ ، ھۆمۈدەپ .

— هەي ، يەنە شۇ مېنىڭ كاساپىتىم . بۇنى بىلگەن بولسام تۆۋەن تەرەپ بىلەن ماڭاركەنمەن ، — دېدى مەھەممەت ئاغا ئەپسۇسلىنىپ ، — كۈنچىققانىبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى سىرتىغلاشقا ئالدىراپ ئۇدۇل يول بىلەن مېڭىپتىمەن .

— كۈنچىققانىبەگ مەھەللىمىزگە كېلەمدىكەن ؟ — ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى تەڭلا سورىدى .

— هەئە ، كېلىدىكەن ، ئاتاڭ باشلاپ كېلىۋېتىپتۇ ، — دېدى ئايقۇت .

تۆمۈر بىلەن ئۆردەك خۇش خەۋەرنى مەھەللىدىكىلەرگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى .

كۈنچىققانىبەگ كەچ ئارىسىدىن بۇرۇن كەلدى . بەگ ، ئوماقلار بىلەن بىللە ئالىبابا ئاقساقال ، ئەزىمباقى ، ئۇنىڭ خوتۇنى تۈلەمخان ، قىزى دۆلەتخان ، يەنە باشقا چوڭ ـ كىچىك ئوندەك ئادەم كەلگەنىدى .

كۈنچىققانىبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن مەھەللىدىكىلەر خەۋەر تېپىپ بولغاچقا ، بىر دەمدىلا ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ بولدى . مەھەللىدىكىلەردىن ئوماق ئائىلىسىدىكىلەردىن باشقىلىرى كۈنچىققانىبەگنى كۆرۈپ باقمىغانىدى . ھەرقايسىسى بەگنى ھەر خىل قىياپەتتە پەرەز قىلىشاتتى . ئۇلار ئوتتۇرا بوي ، ئەمما زىيادە سېمىز ، ئۆزلىرىدەك ئادەتتىكىچە كىيىنگەن بەگكە قاراپلا قېلىشتى .

كۈنچىققانىبەگ چارىدىلا ئوماقلارنىڭ مەھەللىسىدە ئىككى كۈن تۇرىدىغانلىقى ، ئىككىنچى كۈنى قوشاق ئېيتىشىش ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ، مۇشۇنداق بولغاندا مەنىلىك بولىدىغانلىقىنى جاكارلاپ ، ئالىبابا ئاقساقالغا دەرھال كۆنچى ، ئەۋەيلى ، تېيىز كۆل ، دىلپار ، يېڭىكۆل ، بۇلۇڭكۆل ، قارا ساچ ، كۈزلەك ، تىكەنلىكلەرگە خەۋەرچى ماڭدۇرۇشنى تاپىلىدى . ئاقساقال شۇئان يۇقىرىقى يۇرت ـ مەھەللىلەرگە كۈنچىققانىبەگ نامىدا ئادەم ماڭدۇرۇۋەتكەنىدى .

— مەنمۇ بېرىپ مەھەللىدىكىلەرنى سىرتىغلاپ قويايـ

مىكىن ، — دېدى مەھەممەت ئاغا ئوماققا .
ئوماق : «مەنمۇ شۇنداق ئويلىدىم» دېمەكچىدى ، لېكىن ئۇ-
نىڭ ئاغزىدىن ئېنىق بىر گەپ چىقىپ بولغۇچە مەھەممەت ئاغا
ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېتىپ بولدى .
كەچلىك تاماق بالدۇر يېيىلدى . ئوماقنىڭ ئۆيىدە كۈنچىققاز-
بەگ بىلەن ئالىباي ئاقساقال قالدى ، قالغانلارنى باشقىلار ئۆيلىرى-
گە ئېلىپ چىقىپ كەتتى .
— يات ئەلدىن كۆك - يېشىل كۆز ، سېرىق چاچلىق بىرنەچ-
چە ئادەم كېلىپ دەريا ، كۆللەرنى ئۆلچەپ يۈرگۈدەك ، — دېدى
ئوماق ، ئۆيدە ئۆزلىرىلا قالغاندىن كېيىن كۈنچىققانبەگكە ، ئاخ-
ىرىدا يەنە ، — ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھېلىقى ياقۇپبەگ ، مەھەممەت
دادخاھ دېگەنلەرنىڭمۇ ئىككى ئادىمى بار ئوخشايدۇ ، — دەپ قو-
شۇپ قويدى .
— كونا ئابدالدىكى تاشتالى ئاتمىشبۇلاققا ئادەم ئەۋەتىپ-
كەن ، ھەممە ئىشتىن سىرتىغ تاپتىم ، — كەيپىياتىدىن كۈنچىققاز-
بەگ بۇ ئىشقا ئانچە ئېرەنىشمىگەندەك ئىدى ، — دەريا ، كۆللەر-
نىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى ، تېيىز - چوڭقۇرلۇقىنى ئۆلچەيدىكەن-
غۇ شۇ . بۇ لوپ دالىسىدا قانچىلىك دەريا ، كۆل بار ، ھەممىسىنى
ئۆلچەپ ، تەكشۈرۈپ بولالامدىكەن . بۇ دەريا ، كۆللىرىمىزنى كۆتۈ-
رۈپ ئەكەتمىگەندىكىن ، ئۆلچىسە ئۆلچىمەمدۇ ، ئاڭلىسام كېلەر
يىل 2 - ئايغىچە شۇ ئەتراپتا تۇرغۇدەك ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .
بەگنىڭ دېگىنى بىلەن تۇلەك بوۋىنىڭ دېگىنى ئوخشاش ئە-
دى . «دېمىسىمۇ ، — دەپ ئويلىدى ئوماق ئىچىدە ، — دەريا ،
كۆلنى كۆتۈرۈپ كېتەلەمتى...»
ئەتىسى ئەتىگەندە كۈنچىققانبەگ بىلەن ئالىباي ئاقساقال ،
ئەزىمباقىلار مەھەللىنى ، ئېتىز - ئېرىقلارنى ئارىلىدى ، كۆردى :
— يەر تاللاش ، ئېرىق ، ئېچىق ئېلىشلاردا مەھەممەت مەرگەن
ئاغىنىڭ رولى چوڭ بولدى . بۇرۇن سېيىت تۆگىنىڭكىدە ئىشلەپ
يۈرۈپ بۇ يەرلەر بىلەن پىششىق تونۇشۇپ قاپتىكەن ، — دېدى

ئوماق ، مەھەممەت ئاغا بىلەن تونۇشۇپ قېلىش جەريانىنىمۇ قىسقىچە سۆزلەپ بېرىپ ،

— بىز ، — دېدى كۇنچىققانبەگ ، — يېڭى يۇرت قۇرۇشتىمۇ يەرنى ئوبدان تاللىماپتىكەنمىز . تېرىقچىلىققا تاللىغان يېرىمىزمۇ قۇملۇق بولغاچقا ، سىلەرنىڭكىدەك بولمىدى ، شۇڭا كىشىلەر تېرىقچىلىقتىن يالتىيىۋاتىدۇ .

ئوماق ئۆزدەكنىڭ قۇلىقىغا بىرنېمە دەپ پىچىرلىۋىدى ، ئۆي تەرەپكە يۈگۈرۈپ كېتىپ ، ئېچىق ئاچقاندا يەرنىڭ تېگىدىن تېپىلىدىغان كەتمەننى كۆتۈرۈپ كەلدى . ئوماق كەتمەننى كۇنچىققانبەگكە بىرىپ ، ئۇنىڭغا قانداق تېپىلىپ قالغانلىقىنى ، بۇنىڭغا قارىتا ئۆزىنىڭ ئوي ـ خىيالىنىمۇ سۆزلەپ بەردى .

— ھە ، بۇ سىيىت تۆگىنىڭ ئادەملىرى تاشلىۋەتكەن كەتمەندۇ .

— ياق ، — دېدى ئوماق كۇنچىققانبەگنىڭ گېپىگە قارىتا ، — ياق ، سىيىت تۆگە بۇ تەرەپتە يەر تېرىماپتىكەن .

— تېرىسا ، تېرىمىسا ئۇنىڭ ئىشى ، ئۇنىڭ ئادەملىرى چۈشۈرۈپ قويغاندۇ .

ئوماق كەتمەن توغرۇلۇق باشقىچە پىكىرده ئىدى ، ئەمما يۇرت بېگى بۇنىڭغىمۇ ئېرەنشىمەي ئادەتتىكى گەپنى قىلىپ يۇرىدۇ . ئوماق ئوغلىغا ئىشارەت قىلىۋىدى ، ئۆرده‌ك ئاتىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۈشىنىپ ، كەتمەننى ئۆيگە ئاپىرىپ قويغىلى ماڭدى .

— ئاڭلىسام ، — دېدى كۇنچىققانبەگ ، — سىلەر بىر كىيىك بالىسىنى ئۆگىتىۋاپسىلەرغۇ ؟

ئوماق ئېغىز ئاچقۇچە مەھەممەت مەرگەن گەپ باشلاپ كىيىك بالىسىغا مۇناسىۋەتلىك جەريانىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىپ :

— ئۇ كىيىك تۇنۇگۈنمۇ كەپتىكەن ، مېنىڭدىن قورقۇپ قېچىپ كېتىپتۇ ، — دېدى .

— قالاچ قاناقا ، — دېدى كۇنچىققانبەگ ئوماققا قاراپ ، — بالىلىرىڭنى خاسىيەتلىك ئادەم بولىدۇ ، دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن ،

بۇ يەرگە كېلىپلا بىر كىيىك بالىسىنى ئۆگىتىۋالغىنىنى قارا. شۇ كىيىك بالىسىنى مەن بىر كۆرسەم بوپتىكەن.

چۈشتىن قايرىلىشتىن باشلاپلا يېقىن ئەتراپتىكى مەھەللىلەر- دىن بەزىلەر «ئوماقنىڭ تاختىسى»نى، يېڭى مەھەللىنى كۆرگەچ ئەتە ئۆتكۈزۈلىدىغان قوشاق ئىيتىشىشنى ئاڭلاشقا ئالدىراپ كې- لىشكە باشلىدى...

مەھەللىنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى قۇملۇق توز ئەتىگەندىلا ئادەم- لەر بىلەن تولۇشقا باشلىدى. چوڭلارنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭى، بالىلارنىڭ قىقاس - چۇقانلىرىغا ئات، كالا، تۆگە، ئېشەكلەرنىڭ كىشنەش، مۆرەشلىرى، بوزلاش، ھاڭراشلىرى قوشۇلۇپ، كەڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئون نەچچە ئۆيلۈك بۇ كىچىككىنە يېڭى مەھەللىنى جانلاندۇرۇۋەتتى. كىشىلەر ئۇيان تۇر، بۇيان ئولتۇر، دەپ بىرئادەم باشقۇرمىسىمۇ، ئادەتلىرى بويىچە چوڭلارنىڭ ئول- تۇرغىنىغا قاراپ، ئوتتۇرىدىن مۇڭاپىق سورۇن قالدۇرۇپ چۆرە- دەپ ئولتۇرۇشتى. ئالدىدا ئولتۇرغانلار بالىلار، ئاياللار ۋە چوڭ ياشلىق قېرىلار بولۇپ، ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەرنىڭ ھەممە- سى كەينىدە ئۆرە تۇرۇشاتتى. قوشاق ئېيتىشىش چاشكا بىلەن تەڭلا باشلىنىدىغان بولدى. كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغان كۇنچىققانىبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— «ئوماقنىڭ تاختىسى» — بۇ يېڭى مەھەللىدىكى تۇنجى قېتىملىق قوشاق ئېيتىشىشنى باشلايمىز. كىم قوشاق ئېيتىشنى خالىسا، شۇ ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئۆزىلا ئېيتسىمۇ، باشقىلارنى ئېيە- تىشىشقا چاقىرسىمۇ بولىدۇ. قېنى خالىغانلار ئوتتۇرىغا چۈش- سۇن، — دەپ قويۇپ ئولتۇردى.

كۆپچىلىك ئارىسىدىن:

— ئوماق بىلەن ئايقۇتنى قالتىس قوشاقچىلاركەن، دەپ ئاڭ- لىدۇق، لېكىن قوشقىنى ئاڭلاپ باقمىدۇق. ئىككىسىنىڭ بىرى باشلاپ قوشاق ئېيتىپ بەرسە، — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. بۇ تۇردۇشنىڭ ئاۋازى ئىدى.

ئەتراپتا تۇرغانلارمۇ تەلەپكە ئاۋاز قوشۇپ: «ئوماق بىلەن

ئايقۇت قوشاق ئېيتىپ بەرسۇن !» دەپ ۋارقىراشتى .
كۇنچىققانبەگ : «قېنى ، نېمە دەيسىلەر ؟» دېگەندەك ئوماق
بىلەن ئايقۇتقا قاراپ كۇلۇپ بېشىنى لىڭشىتتى .
ئايقۇت ئوماق ، ئايسۇلۇلارغا قاراپ كۇلۇپ قويۇپ مەيدانغا
چۇشتى . ئۇ ئىككى قولىنى مەيدىسىگە ئېلىپ ، تۆت تەرەپكە —
كىشىلەرگە قاراپ سالام ـ تەزىم قىلىپ بولۇپ قوشاق ئېيتىشنى
باشلىدى :

كەيدىم كەپىنەك چامچا
چىگەنى① تورقاسىدا
قۇردۇق ياڭى ئوتۇقۇ② ،
سەيىتنى③ تاختاسىدا .
ئەتىز ئاچتۇق سۇ باشلاپ ،
كىمىندۇ④ ئاقماسىدا⑤ .

«سەن ئۇچى ، مەن بۇچى» دەپ ،
چېچىلىپلا يۇرۇپتۇق .
سۇ چىقماسا سۇ تارتماي ،
جايدىن ـ جايغا كۆچۇپتۇق .
بالىق ، گۆش يەپ يىل بويۇ⑥ ،
ئوۋ ئوۋلاپلا ئۆتۇپتۇق .
.....

ئايقۇتنىڭ كېيىنكى تۇردۇش چىقتى . ئۇ قوشىقىدا ئائىلىسىنىڭ
يالغۇزچىلىق ۋە كۆچمەنلىكتە تارتقان سەرسانچىلىقىنى ، يېڭى مە-
ھەللە — «ئوماقنىڭ تاختىسى»غا كەلگەندىن كېيىنكى كىشىلەر

① چىگەنى — چىگىنىڭ .
② ئوتۇقۇ — ئوتاق ، مەھەللە .
③ سەيىتنى — سىيىتىنىڭ
④ كىمىندۇ — كىمىنىڭدۇ .
⑤ ئاقماسى — كونا ئېرىق ـ ئۆستەڭ ئىزى .
⑥ بويۇ — بويى .

بىلەن بىللە مۇقىم ، خاتىرجەم ، خۇشال ئۆتكۈزۈۋاتقان يېڭى تۇر-مۇشىنى كۆيلىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىرى ۋە يەنە بىرى بولۇپ ئون نەچچە كىشى قوشاق ئېيتتى . كۆنچىققانبەگ قوشاق ئېيتىش-نىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىمىسا ، كىشىلەر قايتىدىغاندەك ئە-مەس ئىدى...

كۆنچىققانبەگ بىلەن ئالىباي ئاقساقال ، مەھەممەت ئاغىلار ئۆيىگە كىرگەندىلا تۇردۇش بىلەن تىللاخان ئۇلارنىڭ نېمىشقا كىر-گەنلىكىنى بىلدى ، ئىچىدە قەۋەت خۇش بولۇشتى .

— بىز سۆز سېلىپ كىردۇق ، قىزنىڭلار ئايبەختەم بىلەن ئوماق ، ئايقۇتلارنىڭ ئوغلى تۆمۈرنى چوڭلار ئالدىدا مۇرۇللۇغلاپ قويساق دەيمىز ، — كۆنچىققانبەگ تۇردۇشقا قارىدى ، — قېنى ، نېمە دەيسىلەركىن .

ئوماق كۆنچىققانبەگنىڭ ئالدىغا — چارىغا ماڭغاندىلا ئايقۇت پەيتنى تېپىپ تۇرۇپ ئايبەختەم قىزنىڭ ئېتىكىنىڭ بىر يېرىنى قىزغا بىلدۈرۈپ تۇرۇپ ئازراق يىرتىپ قويدى . قىز كۆڭلى يېرىم بولغىنىچە ئانىسىنىڭ يېنىغا كىرىپ كۆڭلىكىنىڭ يىرتىلىپ كە-تكەنلىكىنى ، كىمنىڭ يىرتىۋەتكەنلىكىنى ئېيتقاندا ، ئانا شۇنچىلىك خۇش بولدىكى ، ئاغزىدىن : «بەختىڭ چىقتى قىزىم» دېگەن گەپ-نىڭ چىقىپ كەتكىنىنىمۇ ئۇقماي قالدى ، شۇئانلا كۆڭلەكنى تۇ-زەشتۇرۇپ بولۇپ ، قىزغا بىر يۆگەم يىپ بېرىپ :

— قىزىم ، بۇ يىپنى ئايقۇت ئاناڭغا ئەكىرىپ بەر ، — دەپ چىقىرىۋەتكەندى .

— سىلەرنى ئاۋارە قىپتۇق ، ئوماق بىلەن ئايقۇت ئۆزىلا كىرسىمۇ بولىتتى ، — دېدى تۇردۇش .

كۆنچىققانبەگ تۇردۇشلارنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ ، ئەھۋالنى ئو-ماق بىلەن ئايقۇتلارغا دەپ قويۇپ ھەم ئۇلارنى ۋاقىت چىقسا يېڭى يۇرتچاپقانغا بېرىشقا تەكلىپ قىلىپ ، كۆزلەككە يۇرۇپ كەتتى ، ئالىباي ئاقساقال ، ئوماق ، مەھەممەت ئاغا ، ئەزىمباقى ، تۇردۇش ، يەنە بىرنەچچەيلەن بەگنى مەھەللە سىرتىغىچە ئۇزىتىپ قويغىلى

مېڭىشتى.
ئۇزاتقىلى بارغانلار بەگ بىلەن خوشلىشىپ كېلىۋاتقاندا ، ئۇ-
لارنىڭ ئالدىغا توختاق ئاتلىق كەلدى . ئۇ ئاتىسىنىڭ ئالدىغا
كېلىپ :
— ئىشىك ئالدىدا يىگىرمىدەك ئادەم ، ئوماقتا دەيدىغان گەپ-
مىز بار ئىدى ، دەپ بولۇپلا كېتىتۇق ، دەپ سىزنى ساقلاپ تۇرد-
ۇ ، — دېدى .
— كىملەركەن ؟
— ھېچقايسىسىنى تونۇمايدىكەنمەن .
ئوماق ھەيران قېلىپ ، ئالىبای ئاقساقالغا قاراپ :
— كىملەردۇ ـ ھە ، ماڭا دەيدىغان قانداق گەپتۇ ، قېنى ،
ئاڭلاپ باقايلى ، — دېدى ـ دە ، ئېتىنىڭ مېڭىشىنى تېزلەتتى .
ئۇلار كەلگەندە ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدا بىر توپ ئەر ـ
ئايال تۇراتتى . ئۇلارغا ئايقۇت بىرنېمىلەرنى دەۋاتاتتى .
— ھە ، ئوماققا دەيدىغان نېمە گېپىڭلار بار ، قېنى ، دەپ
بېقىڭلار ، — دېدى ئالىبای ئاقساقال .
— بىزمۇ كۆچۈپ كەلسەك قوبۇل قىلامدىكىن ، ئوماقتىن
مۇشۇنى سورىماقچىدۇق ، — دېدى توپ ئىچىدىكى چوڭ ياشلىق
بىر كىشى .
ئالىبای ئاقساقال ئوماققا قارىدى .
— بۇ لوپ دالىسىدا كۆچۈپ كېتىش ـ كۆچۈپ كېلىشنى
كىم كىمدىن سوراپ باققان . كۆچۈپ كەلگۈچىلار بولسا كېلىۋەر-
مەمسىلەر ، يا بۇ يەر مېنىڭ جايىم بولمىسا ، — دېدى ئوماق
تۇرغانلارغا قاراپ .
— ياق ، بۇرۇنقىغا ئوخشىمايدۇ ، — دېدى ھېلىقى كىشى
ئاۋازلىق قىلىپ ، — بۇ يەرنى سەن تاللىدىڭ ، سەن ئاچتىڭ ، شۇڭا
سېنىڭ ماقۇللۇقۇڭ بولمىسا ، بىز قانداق كېلىمىز .
سوراشتۇرۇۋىدى ، تۇرغانلارنىڭ تولىسىمۇ ئۆزئارا تونۇشماي-
دىغان سەككىز ـ ئون ئۆيلۈك ئادەملەر ئىكەن .

— كېلىڭلار ، — دېدى ئوماق ، — بۇ يەردە ئاچسا ، تېرىسا بولىدىغان ياخشى يەر جىق ئىكەن . قانچە كۆپ كەلسەڭلار شۇنچە ياخشى ، بىز خۇش بولىمىز .

— رەھمەت ساڭا ، ياخشى ئوماق ، — دېدى ھېلىقى كىشى .

توپلىشىپ تۇرغانلار : «ياخشى ، ياخشى بولدى» دېيىشىپ خۇشال تارقاشتى .

— گوي ـ گوي ، — دېدى ئالىباي ئاقساقال ئوماققا ، — بۇ مەھەللەڭلار بىر ـ ئىككى يىلدا چارا ، كۈزلەك ، تىكەنلىكتىنمۇ ئاۋات بولۇپ كېتەمدۇ ، نېمە .

— ئاۋات بولسۇن ، ھەممە يەر ئاۋات بولۇپ ، كىشىلەر تارقاق ياشاشتىن ، كۆچۈپ يۇرۇشتىن قۇتۇلسۇن .

بۇ گەپنى ئاڭلىغانلارنىڭ ھەممىسى ئوماقتىن سۆيۈنۈپ كېتىشتى . بولۇپمۇ ، ئۇزۇن يىل يالغۇز ياشىغان مەھەممەت ئاغا ، تۇردۇش ئائىلىسىدىكىلەر ئۆزلىرىنى ۋۇجۇدى بىر ئىللىق سېزىم ئىدىن ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلىشتى .

بۇ يىلقى تېرىلغۇ سەل كېچىكىپ ئاخىرلاشتى . ھەركىم ئۆزىدىنكى ئۆزلىرى قىلسىمۇ ، بۇلتۇر كەچ كۈزدە ۋە بۇ يىل ئەتىياز بېشىدا كۆچۈپ كەلگەنلەرگە يەر تاللىشىپ بېرىشكە ، بەزى ئېرىقلارنى ئۇزارتىپ چاپقاندىن باشقا يەنە يېڭىدىن ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىشقا توغرا كەلگەچكە ، بۇ ئىشلار خېلى قول تۇتتى . يېڭى كەلگەنلەرنىڭ تېرىقچىلىق دېگەندىن قىلچە خەۋىرى بولمىغاچقا ، ئۇلارغا يول كۆرسىتىپ ياردەم بېرىش خۇددى شۇنداق بولۇشى كېرەكتەك ، ئوماقنىڭ زىممىسىگە چۈشۈپ قېلىپ ، بەك ئالدىراش بولۇپ كەتتى . مەھەممەت ئاغا بىلەن تۇردۇشلارمۇ بوش قالمىدى . ئۇلار ئۆزلۈكىدىنلا ئوماقنىڭ مەسلىھەتچىسى ، قولىغا قول ، پۇتىغا پۇت بولۇپ ، تەڭ جاپا چەكتى . بۇ ئىشلار ياشتا

چوڭىيىپ قالغان مەھەممەت ئاغىنى چارچاتتىمۇ ، ئەتىيازلىق تې-
رىلغۇدىن قول ئۈزۈلۈپ ئانچە ئۆتمەي ، بىر ھەپتىدەك ئىلەك -
سىلەك يۇرۇپ بىراقلا ئورۇن تۈتۈپ ياتتى . خوتۇنى ئايتۇران نېمە
قىلىشىنى بىلەلمەي تېنەپلا كەتتى .

يېڭى مەھەللىدىكى كىشىلەر ئىچىدە ئوماق ، ئايقۇتلار بىر
ئەر - خوتۇنلار بىلەن ئەڭ دەسلەپ تونۇشقانىدى . ھاياتىدا پەرۋىش
ئورنىغا زىيادە دەككە - دەشنەم يېگەن ، ئېزىلگەن ، دىلى سۇنغان ،
تەبىئەتنىڭمۇ زەربە - سوقمىسىدىن قۇتۇلالمىغان بۇ بىچارىلەرگە
ئۇلار بەك ئىچ ئاغرىتاتتى ، كۆيۈنەتتى . ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئۆزلە-
رىنى ئۇلار بىلەن كىندىكى تۇتاش تەقدىرداشلاردەك ، بىرلىكى
ئاتا - ئانىسىدەك كۆرىدىغان بولۇپ قالغانىدى . مەھەممەت ئاغا
ئاغرىپ قېلىۋىدى ، ئوماق بىلەن ئايقۇت ئۇنىڭ ئەتراپىدا پايپېتەك
بولۇپ كەتتى . تۆمۈر بىلەن ئۆردەكچۇ ، بولۇپمۇ ئۆردەك ئۇنىڭ
يېنىدىن نېرى بولمىدى .

— كىيىمىڭ كەلدىمۇ ؟ — مەھەممەت تاغا سەل ياخشىلىنىپ ،
تەكىيە - ياستۇقتا يۆلىنىپ ئولتۇرغۇدەك بولۇپ قالغان كۈنلىرى-
نىڭ بىرىدە ئۆردەكتىن سورىدى .

— ئەجەب بۇگۈن كىيىمكىنى سوراپ قالدىڭغۇ ؟

بۇنداق دېگىنى بىلەن ئۆردەك ئۆزىنىڭمۇ كىيىمكىنى كۆرگۈسى
كەلگەنىدى .

— كېچە چۈشەپ قاپتىمەن...

بۇ ياشتىكى كېسەل يانقان ئادەمگە چۈش كۆرگۈدەك ئۇنداق
ئۇزۇن ئۇيقۇ نەدە . بۇڭا ئېنىڭ كىيىمك بالىسىنى ئوبدان بىر سىلە-
ۋالغۇسى ، شۇ ئارقىلىق ئانا كىيىمككە ئۆزىنىڭ ناماقۇللۇقىنى
بىلدۈرۈۋالغۇسى بار ئىدى . ئۇ تەڭرىدىن ئۆزىگە مۇشۇنداق بىر
پۇرسەت ، ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشنى ، مۇشۇنداق قىلىۋالغۇچە-
لىك بولسىمۇ ئۆمۈر بېرىشىنى تىلەيتتى .

بىر چىنە بېلىق شورپىسىغا چېلىپ ئەتكەن ئۇجۇل ئۇمىچى
بىلەن بىر دانە پوستلاق كۆتۈرۈپ تۆمۈر كىرىپ كەلدى .

ئايتۇران قۇتقا ئۇجۇل ئۇمىچىنى ئىككى چىنىگە بۆلدى ، پوستلاقنى كېسىپ ئىككى قىلدى .

مەھەممەت ئاغا ئۇماچتىن ئۇچ ئوتلىدى ، پوستلاقتىن بىر چىشلەم يېدى .

— خۇداغا شۈكۈر ، — دېدى ئۇ ، — بۇگۈن مۇشۇنچىلىك بىرنېمە يېگۈدەك بوپتىمەن .

— مەھەممەت ئاغا... — ئۆردەك بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ ، گېپىنى توختىتىۋالدى .

— ھە ، توختاپ قالدىڭغۇ ، نېمە دېمەكچىدىڭ ، دە ، بالام ، دە .

— ھەلىقى مەتەك پولگان ھەققىدىكى ھېكايەڭنى سۆزلەپ بەرسەڭ بوپتىكەن .

مەھەممەت ئاغا بۇ ھېكايىنى ئېيتىپ بېرىشكە نەچچە قېتىم تەمشەلگەن ، ئەمدى باشلىشىغا بىرەر ئىش چىقىپ قېلىپ ئېيتالمىغاندى . «بۇ ھېكايىنى بىلمىغانلار بەك ئاز ، مۇشۇ ئىككىسىگە ئېيتىپ بەرسەم بولىتتى ، بۇ ئولتۇرۇشۇم بەلكى مۇشۇ ھېكايىنى ئېيتىپ بېرىش ئۈچۈندۇر» دەپ ئويلىدى بۇۋاي .

مەھەممەت ئاغا يېنىدىكى ئۇسالمقتىن ئۇچ ئوتلۇۋېلىپ ھېكايىنى باشلىدى :

— مەتەك پولگانىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى بۇللا ، ئانىسىنىڭ ئىسمى ئايقۇلخان بولۇپ ، ئۇلار ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ كۈزلەك ، تىكەنلىك بىلەن يېڭىسۇ ، ئارغان ئارىلىقىدا ئوڭچىلىق قىلىپ ئۆتۈپتىكەن . مەتەك پولگانلىقىنى ئاتىسىدىن ئۆگەنگەنىكەن . ئۇ ياش چېغىدىلا پولگانلىقتا شۇنچىلىك ئۇستا بوپتۇكى ، ئوقياسىدىن قۇشنىڭ كۆزىنى چىنەپ ئوق ئۇزسە ، ئوقنى دەل قۇشنىڭ كۆزىگە ، ئىنچىكە پاچىقىنى چىنەپ ئاتسا ، چېنىگەن جايىغا دەل تەگكۈزىدىكەن . ئۇ ئون نەچچە ياش چېغىدا ئاتا - ئانىسى كەينى - كەينىدىن كېتىپ قېلىپ ، ياش تۇرۇپلا يېتىم بولۇپ قاپتۇ ، تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىنى يەتكۈچە تارتىپتۇ...

هېكايه ئېيتىلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ، ئۆيگە ئوماق ، ئايقۇت ، توختاق ، ئايسۇلۇلار بوۋاينى يوقلاپ كىردى . بوۋاي ئورنىدا قىمدىنىپ قويۇپ ، ئۇلارغا پەس ئاۋازدا : «ئولتۇرۇڭلار » دېدى . ئوماق سۇپىغا چىقىپ بوۋاينىڭ ئۇ تەرىپىدە ، ئايقۇت بۇ تەرىپىدە — سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى . توختاق بىلەن ئايسۇلۇ پەگاھقا قويۇقلۇق دۆشۇلگىدە ئولتۇرۇشتى . تۆمۇر بىلەن ئۆردەك ئولتۇرغان يېرىدە — بوۋاينىڭ ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرىۋەردى .

ئوماق بوۋاينىڭ چىرايىغا سىنچىلاپ قاردى . بايا ئىچكەن ئۇجۇل ئۇمىچى ئىككى مەڭزىگە قان يۇگۇرتكەندەك كۆرۈنگەن. بىلەن ، يۇزىنىڭ تېرىسى تېگى ـ تېگىدىن سېرىق ، قارىچۇقى گۇنسىز ، لېۋى كۆكسىرىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى .

— ھېكايەڭنى ئېيتىۋەر ئاغا، بىزمۇ ئاڭلايلى ، — دېدى ئوماق .

بوۋاي بېشىنى : «ماقۇل »غا لىڭشىتىپ قويۇپ ھېكايىنىڭ داۋامىنى باشلىدى :

— ئۇ ياش تۇرۇپلا تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقىنى يەتكۈچە تارتىپتۇ . بېشى قاتقان شۇنداق ئېغىر كۈنلەردە ، ئۇنىڭغا مۇڭداش ، سىرداش بولغانلار ، ھالىدىن خەۋەر ئالغانلار ، ھاللاشقانلار ئۆزىگە ئوخشاش يېتىم ـ يېسىرلار ، ئاجىز ـ ئورۇقلار بوپتۇ ، شۇڭا ئوۋلاپ كەلگەن جەرەن ، كېيىك ، توشقان ياكى غاز ، ئۆردەك بولامدۇ ، ھەرقانداق نەرسىنى ئالدى بىلەن شۇلارغا بۆلۈپ بېرىپ ، ئۇلاردىن ئاشقىنىنى ئۆزى ئالىدىكەن . بەگ ـ بايلار ، ئاقساقاللار كېيىك گۆشىنى سېتىپ بەر دېسىمۇ ، قورقۇتۇپ مەجبۇرلىسىمۇ ، ھەرگىز ئۇلارغا سېتىپ بەرمەي ، يەنىلا يېتىملارغا ، ئاجىز ـ ئورۇق ، ئىگە ـ چاقسىز يوقلارغا بىكارغا بۆلۈپ بېرىدىكەن . ئۇ يەنە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ياساشتىمۇ ئۇستا ھۇنەرۋەن بولۇپ تونۇلۇپتۇ . ياغاچتا ياسىلىدىغانلىكى ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇ ياسىيالمايدىغىنى يوق ئىكەن . يېتىم ـ يېسىر ، ئاجىز ـ ئورۇقلارنىڭ ، ئىگە ـ چاقسىز يوق قېرىلارنىڭ چۆمۈچ ، جاۋۇر ، تەڭ

نه ، چۆچەك ، ھەتتا قوشۇق چاغلىق نەرسىسى يوق بولسا ، بىلگەن ھامان ياساپ بېرىدىكەن ، ھېچنېمە ئالمايدىكەن . ئۇنىڭ مەرگەنلىكتىكى ئۇستىلىقىغا قاراپ خەق ئۇنى «مەتەك پولگان» دەپ ئاتىسا ، ئاجىزلارغا بولغان مېھرىبان ، مەردلىكىگە قاراپ «مەتەك مەرد» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ ۋە نامى يېقىن - يىراقلارغا تارقىلىپ تونۇق ئادەم بوپتۇ ، ئۇ توغرۇلۇق داستانمۇ توقۇلۇپتۇ .

مەتەك پولگان بىر ئۆمۈر ئەنە شۇنداق ئاجىز ، يېتىم - يېسىرلارنىڭ غېمىنى يەپ ، ئۇۋۇەكسىزلەرگە ئۇۋۇەك بولۇپ ، ئۇلارنىڭ سۇنۇق ، يېرىم كۆڭلىنى پۈتۈنلەپ ئۆتۈپتۇ . بۇنىڭغا سەكسەن ، توقسان يىل بولغان بولسىمۇ ، كىشىلەر ئۇنى ھازىرغىچە ئاغزىدىن چۈشۈرمەي يادلاپ كېلىۋاتىدۇ...

بوۋاينىڭ ھېكايىسى تەبىئىتىدىن باغرى يۇمشاق بۇ كىشىلەرگە ئاجايىپ تەسىر قىلدى . ئۇلارنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىپ ، ھەرقايسىسىنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدا بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان سادالار ئەكس ئېتىپ جاراڭلىماقتا ئىدى . ئوماق بىلەن توختاق : «بىچارە ، ئۇۋچىلىق قىلىمەن دەپ بىر ئۆمۈر جاڭگالدىن كەلمەي ئۆتۈپتىكەن - دە» دەپ ئويلىغان بولسا ، ئايقۇت بىلەن ئايسۇلۇ تەقدىرنىڭ ئۇنى بالا چېغىدىلا ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىپ يېتىملىك چۆلىگە تاشلىغىنى يەتمىگەندەك ، كېيىن ئۇ ئاران بىر ئۆيلەنگەندە ئىچى تارلىق قىلغاندەك ئايلىنىمۇ ئېلىپ كېتىپ ، ئۇنىڭ بىر ئۆمۈر بويتاقلىق بایاۋانىدا قالغىنىغا ئىچ ئاغرىتىپ : «جاھاننىڭ خۇۋۇلۇقىنى كۆرمىگەن بىچارە» دەپ ئويلايتتى . تۆمۈر بىلەن ئۆر- دەك بولسا : «بىزمۇ مەتەك پولگاندەك مەرگەنلىكتە تونۇلۇپ ، كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىپ ئۆتسەك... » دەپ ئويلايتتى...

ئۆيگە تۇردۇش كىرىپ كەلدى . ئۇ بوۋاينىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭغا سالام بەردى ، چىرايىغا قارىدى . بوۋاينىڭ بايات- ئولتۇرۇپ بېلى تالغان چېغى ، يېنىغا قىيسايدى . ئوماق بىلەن ئايقۇت تەكىيە ، ياستۇقىنى ئوڭشاپ يانقۇزۇپ قويدى . ئايتۇرغان قۇنقا يېڭىدىن ئۇسسۇزلۇق قىلىپ كىردى . بوۋاينىڭ ھالىغا قاراپ مو-

. ماينىڭمۇ كۆڭۈل تۇۋرۇكى ئېگىلىپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى .
— چاپىدىن ئادەم كەلدى ، — دېدى تۇردۇش ئوماققا قاراپ پەس ئاۋازدا ، — ئالىباي ئاقساقال ئەۋەتىپتۇ ، سېنى پاتراق كەلـ سۇن دەپتۇ .
— نېمىشقا چاقىرتقانلىقىنى دېمىدىمۇ ؟
— ياق .
— كەلگەن ئادەم قېنى ؟
— بىزنىڭ ئۆيدە قالدى .
ئوماق مەھەمەت مەرگەنگە ، ئاندىن ئايتۇرغان قۇتقا ۋە ئايـ قۇتقا قاراپ قويۇپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى ، كەينىدىن ئايقۇتمۇ ماڭدى . توختاق بىلەن ئايسۇلۇ : «نېمە بولغاندۇ» دېيىشكەندەك بىر - بىرىگە قارىشىپ قالدى .
ئوماقنى چاقىرغىلى كەلگەن ياش بىر يىگىت بولۇپ ، نېمىشقا چاقىرتقانلىقىنى بىلمەيمەن دېگەن بولسىمۇ ، چىرايىدىن ، كۆزىدىن بىر خىل جىددىيچىلىك ، ساراسىمە ئەلەڭلاپلا تۇراتتى . يېنىدا تۇرغانلارغا ئېيتمىغىنى بىلەن ، ئوماقمۇ ئىچىدە ساراسىمگە چۈشۈپ قالغانىدى .
ئوماق ئائىلىدىكى ئىشلارنى ئايقۇتقا تاپىلىدى . تۇردۇش بىلەن ئىككىسىگە مەھەمەت ئاغىغا ئوبدان قاراشنى ، تاشلىۋەتمەسلىكنى ، ئەگەر كەچكىچە كېلەلمىگۈدەك بولسا ، توختاق بىلەن يەنە بىرەيلەنىڭ ھەمراھ بولۇپ يېتىشىنى ، بىرەر ئەھۋال كۆرۈلسە دەرھال ئادەم ماڭدۇرۇشنى چېكىلەپ قويۇپ ، كەلگەن يىگىت بىلەن چارىغا يۈرۈپ كەتتى . بۇ چاغدا تېخى چۈش بولمىغانىدى . ئەزىمباقـ ئوماق نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلمەي ماڭغانىدى . ئىنىڭ ئۆيىنىڭ يېنىغا كەلگەندە ، ھېلىقى يىگىت :
— ئاقساقال ئاغامۇ ، مەھەللىدىكى چوڭلارنىڭ ھەممىسى ئەزىمباقى تاغامنىڭكىدە ، — دەپلا ئاتتىن چۈشتى .
ئوماقمۇ ئاتتىن چۈشۈپ چۈلۈۋۇر - تىزگىنىنى ھېلىقى يىگىتـ كە تۇتقۇزۇپ قويۇپ ئۆي تەرەپكە ماڭدى . ئۇ ئۆيدە بىر توپ

چوڭلارنى كۆرۈپ ھاڭ ـ تاڭ قالدى.
— كەلدىڭمۇ ئوماق ، سۇپىغا چىق ، — بۇ ئالىبابا ئاقساقال ـ نىڭ ئاۋازى ئىدى.
پەگاھدا تۇرغانلار ، سۇپىدا ئولتۇرغانلار ئۇنىڭغا يول بەر ـ دى . ئەزىمباقى سۇپىدا ئىگىراپ ياتاتتى . ئۇنىڭ ئاياغ تەرىپىدە قىپقىزىل قانغا بويالغان لاتىلار تۇراتتى . ئوماق ئەزىمباقىنىڭ يېنىغا كەلدى .
— پاچىقىنى يولۋاس چاينىۋېتىپتۇ ، قىلمىغىنىمىز قالمىدى ، قانىنى توختىتالمىدۇق ، — دېدى ئالىبابا ئاقساقال .
— دىلپار يوپۇرمىقى چاپلىمىدىڭلارمۇ ؟
— قاراپ باق ، دىلپار يوپۇرمىقى چاپلىغىلى بولامدىكەن .
ئوماق پاچاقنىڭ ئۇستىگە يېپىپ قويغان قانغا بويالغان لاتىنى قايرىپ قاراپلا كۆڭلى بۆلەكچە بولۇپ قالدى . پاچاقنىڭ ئۇستىخـ ـنى چۇل ـ چۇل بولۇپ كەتكەن بولۇپ ، گۆشلىرىمۇ تىتىلىپ كەتكەنىدى . قانىنى توختىتىشنىڭ ھېچبىر ئامالىنى قىلمىشالماي ، تىزىنىڭ سەل ئۇستىدىن تېپىلاڭ تانا بىلەن چىڭ بوغۇۋەتكەنىدى . بىر ھازا قۇرۇق ، دىلپار يوپۇرمىقى تېپىپ كېلىپ كۆيدۈرۈپ كۈلىنى بېسىپ بېقىپتۇ . كىم نېمە دېسە شۇنى قىپتۇ بولمىسا . قان يەنىلا بۇزۇلداپ چىقىپ تۇراتتى . ئەتراپتىكىلەر ئامالسىز قاراپ تۇرۇشاتتى . ئەزىمباقىنىڭ چىرايى قانسىراۋاتقان ئۆپكە رەڭـ ـگىگە كىرىپ قالغانىدى .
— ئەزىمباقىنىڭ ساڭا دەيدىغان مۇھىم بىر گېپى بار ئىكەنـ ـدۇق ، سېنى شۇنىڭغا چاقىرتقان ، — دېدى ئالىبابا ئاقساقال .
— ماڭا دەيدىغان نېمە گېپىڭ بار ئىدى ، — ئوماق ئەزىمباقـ ـنىڭ باش تەرىپىگە سۇرۇلدى ، — قېنى دېگىنە .
ئەزىمباقى ئوماقنىڭ ئوڭ قولىنى تۇتۇپ ئىككى قولى ئارىسىـ ـغا ئالدى .
— تۇلەمخاننى چاقىرىڭلار ، كىرسۇن ، — دېدى ئاقساقال ئۇنلۇك قىلىپ .

تۇلەمخان ئېرىگە قاراپ ئۆكسۈپ يىغلاپ سۈپىغا يېقىن كېلىپ تۇردى.

— ئوماق، — ئەزىمباقى گەپ باشلىدى، ئاۋازى پەس بولۇش بىلەن يەنە دەمسىقما كېسىلى ئېغىر ئادەمنىڭكىدەك ئۇنى ئۇزۇلۇپ - ئۇزۇلۇپ چىقىۋاتاتتى، — مەن بولالمايۋاتىمەن. قان چىقتى، جان چىقتى دېگەن گەپ. قېنىم - جېنىمنىڭ تولىسى چىقىپ كېتىپ، ئازلا قىسمى قالدى. سەندىن ئۆتۈنۈشۈم، قىزىم دۆلەتخاننى بالا قىلىۋالساڭ، ئۇنى ساڭا تاپشۇرسام، ئوغلۇڭ ئۆز-دەككە قوشتۇلۇق قىلىۋالغىن. سەندىن بىردىنبىر ئۆتىنىدىغىنىم مۇشۇ، — دېدى.

ئەزىمباقىنىڭ گېپىدىن ئوماق ئەجەللىنىپمۇ كەتمىدى ھەم ئۇنىڭغا تاسادىپىي تۇيۇلمىدى. چۈنكى، بۇ ئۇلارنىڭ ئۆيىدە بولۇۋاتقان گەپ ئىدى. تۆمۈرنىڭ ئىشىدىن كېيىن ئۇلار مۇشۇنداق قىلماق بولغانىدى.

— بولىدۇ، — دېدى ئوماق ئەزىمباقىغا، ئاندىن تۇلەمخانغا قاراپ، — قىزىڭلار دۆلەتخان بۇگۈندىن باشلاپ بىزنىڭ بالىمىز، ئوغلىمىز ئۆرەدەكنىڭ قوشتۇلۇقى بولسۇن.

كۆچىلىك: «ئالقادايمىز ئالقادايمىز، ياخشى بولدى» دېيىشتى.

ئەزىمباقى گەپ قىلىشقا تەمشىلىپ تۇرۇشىغا ئۆيگە توختاق كىرىپ كەلدى. ئوغلىنىڭ كىرگىنىنى كۆرۈپ ئوماق جىددىيلىشىپ ئورنىدىن تۇرۇپ پەسكە چۈشتى.

— نېمە بولدى، نېمىگە كەلدىڭ؟

— مەھەممەت ئاغىنىڭ ساڭىلا دەپ بېرىدىغان بىر گېپى بار ئىكەن، ئانام سېنى دەرھال كەلسۇن دەيدۇ.

— مەھەممەت مەرگەن ئاغا ئېغىر كېسەل ئىدى، — دېدى ئوماق كۆچىلىككە.

— ئۇنداق بولسا تېز ماڭ، — دېدى ئەزىمباقى، — مېنىڭ كۆڭلۈم تىندى. مەھەممەت ئاغىنىڭ كۆزى ئوچۇق كەتمىسۇن،

گېپىنى ئاڭلىۋال . ئۇ جىق ئىشنى بىلىدىغان ئادەم .
ئالىباي ئاقساقالمۇ : «بۇ يەردىكى ئىشلارغا بىز بار ، سەن تېز ماڭ» دەپ ئوماقنى مېڭىشقا ئالدىراتتى .
ئوماق ئەزىمباقى بىلەن خوشلىشىپ ئۆيدىن چىقتى . «مەھەمەت ئاغىنىڭ ماڭىلا دەيدىغان نېمە گېپى باردۇ» دەپ ئويلىدى ، نېمە دەيدىغانلىقىنى پەرەز قىلالمىدى ، ئۇزەڭگىگە پۇتىنى قويۇش بىلەن تەڭ قامچىسى كۆتۈرۈلدى .

تۆتىنچى باب

يۇرت ئاتىسىنىڭ كەچۈرمىشلىرى

(ئۇنداق - بۇنداق ئىشلار)

يۇرت بېشىمىزدا ، بۇلكى شۇنداق باش ،
ئەزايۇ تەن جانلانسۇن سەندىن .
بۇگۈنۈڭدىن پارلانسۇن ئەتەڭ ،
ئۆگۈنۈڭ باي بولسۇن ئەتەڭدىن .

1 — خاتىرەمدىن .

سۈكۈتكە چۆمگەندەك ئېغىر تىنىچ يانقان يەنە شۇ ماڭسا - ماڭسا تۈگىمەس پايانسىز قۇملۇق . قۇم دۆڭلىرى ئارىلىرىدىكى پەسلىك ۋە ئازگاللاردا بىرەن - سىرەن ئۇنۇپ قالغان ، نەملىككە تەشنالىقتىن يېشىغا يەتمەي شاخاراشقا باشلىغان يۇلغۇن ، چاكاندا ، قاغدانلار ھالاكەتلىك ئۆلۈم ۋەھىمىسى پۇراپ تۇرىدىغان بۇ چەكسىز جەزىرە قۇملۇقتىكى بىردىنبىر ھاياتلىق .

ئاسمان چوغ ، قۇملۇق قوغ . بىرى تۆگىگە ، بىرى ئانقا مىنگەن ئىككى ئادەم بىر كالىنى ئالدىغا سېلىپ كەلمەكتە . تۆگىگە مىنگىنى تورقا تالاسىدا توقۇلغان كەڭ ئەنلىك بەلۋېغىنىڭ بىر ئۇچىدا توختىماي پېشانە - يۈزىنى ، بوينىنى ، پاتقىنى ئېرتماقتا .

ئۇ زىيادە سەمرىپ كەتكەن بولغاچقا ، قۇملۇقنىڭ ئوتلۇق ئالۋۇنىغا ئاران پايلىماقتا ئىدى . تۆگىنىڭ ئۇستۈنكى ئۇزۇن كالپۇكى تېخى مۇ ئۇزىراپ ساڭگىلاپ قالغانىدى . ئەسلىدە ئىسسىق قانلىق ، ئىسسىقتا چىدامسىز ئاتنىڭ ھەربىر تۆكىدىن مىڭلاپ تامچە تەر تەپچۇاتقاندەك چىپ - چىپ سۇ بولۇپ كەتكەنىدى ، ھالسىزلىقتىن بۇرۇن پەردەكلىرى كېڭىيىپ ، تىنىقى تېزلەپ ، ھېلىلا يېقىلىپ چۈشىدىغاندەك ئايىغىنى ئاران يۆتكەيتتى..

— تېپىق ، تۆرەپ قالدۇقمۇ نېمە ، قۇمدا ماڭغىلى ئۇچ كۈن بولدى ، تېخىچە قۇملۇقتىن چىقىپ بولالمايمىزغۇ ؟ — دېدى سەمەز كىشى ياندىشىپ مېڭىۋاتقان ئاتلىققا .

— مەنمۇ نەگە كېلىپ قالغىنىمىزنى بىلەلمەيلا قالدىم . مەن بۇ قۇملۇقتا...

تېپىقنىڭ گېپى ئاغزىدا قالدى ، ئالدى تەرەپ ئۇپۇقتىكى ۋىل - ۋىللىغان ئالۋۇن ئىچىدە سايىدەك بىر نەرسە پەيدا بولۇپ بۇلار تەرەپكە ئاستا سىلجىپ كېلىشكە باشلىدى . سايە يېقىنلىغانسېرى سۈزۈلۈپ ئادەم شەكلىگە كىرمەكتە ئىدى . كەڭ مەيدىسىنى يېيىلىپ يېپىپ كىندىكىگىچە چۈشۈپ تۇرغان تال - تال ئاپئاق ساقال ، ئوتتەك چاقناپ تۇرغان نۇرانە كۆز ، كۆزىگە بوستان بولۇپ سايە تاشلاپ تۇرغان ئۆسكىلەڭ قاش...

— ۋۇي ، قالاچ قاناقاغۇ ، نەگە بارغان؟

— ئۆزۇڭچۇ ، بەگ ، نەگە بارغان ، نەگە كېتىۋاتىسەن ؟

— قاقشاللىققا بارغان ، جاھانسايغا كېتىۋاتىمەن .

— قاقشاللىققا دېگىن ، نېمىگە بارغان ؟

— ئوماقتىن ئۇ يەردە چوڭ بىر ماقاتلىق بار ، ئىكەن دەپ ئاڭلاپ ، كۆرۈپ باقاي دەپ بارغان .

— كۆرۈپ باقاي دەپ ، دېگىن . جاھانسايغا نېمىگە بارىسەن ؟

— نۇرمەت دادامنىڭ ئاگاھىنى يوقلىغاچ ، ئانا يۇرتۇمنى كۆرۈپ كېلەي دېدىم . جاھانساي بىلەن يەنە نەدۇ مەن بىلمەيدىغان بىر ئەسكىلىكلەر پات - پات چۈشۈمگە كىرىدىغان بولۇپ قالدى .

قالاچ قاناقا ئەپسۇسلانغاندەك قىلىپ بېشىنى ئىرغىتتى ، قو-
شۇمىسى تۇرۇلدى ، ئادىتى بويىچە يىراق - يىراقلارغا قارىدى ،
خىيالغا چۆكتى ، ئاندىن يەنە نەزىرىنى كۆنچىققانبەگكە ئاغدۇرۇپ :
— سەن ئۆزۈڭنى جاھانسايلىق دەپلا بىلىسەن . جاھانبەگ
ئاتاڭمۇ شۇنداق دەيتتى . سەن يىراق ئاتا - بوۋىلىرىڭنىڭ نەدە ،
قانداق ياشىغانلىقىنى سۇرۇشتە قىلىپ باقتىڭمۇ ؟ سەنلا ئەمەس ،
بوۋا - ئۇغۇشلىرىڭمۇ[1] سۇرۇشتە قىلىپ باقمىغان . سۇرۇشتە قى-
لىش ئۇلارنىڭ خىيالىغىمۇ كىرمىگەن .
— يىراق ئۇغۇشلىرىمنىڭ ئانا يۇرتى جاھانساي ئەمەسما ؟
— ئەمەس . «جاھان» دېگەن سۆزدىنمۇ بىلمەدىڭمۇ ؟ «جا-
ھان» ، سەن بىزنىڭ ئۆز تىلىمىز ئەمەس . كېيىنكى ئۇغۇشلارغا
پارس دەپ ئاتىلىدىغان يات ئۇلۇستىن سىڭىپ قالغان سۆز .
— ئۇنداق بولسا ، ئاتا - بوۋىلىرىمنىڭ ئەسلىي ئانا يۇرتى
قەيەر ؟
— ئۇ تەرەپكە ئۆزۈڭمۇ بىرنەچچە قېتىم بارغان .
— مەن بارغان ! — كۆنچىققانبەگ قالاچ قاناقانىڭ ئاغزىغا
قاراپلا قالدى ، — ئېيتقىنا قاناقا ، ئۇ زادى قەيەر ؟
— كۆلشەھەر .
— كۆلشەھەر ؟!
— ھەئە .
— ئۇ بىر ۋەيرانە يەرغۇ .
— ھازىر شۇنداق . بۇرۇن ئۇ يەر ناھايىتى ئاۋات ، گۈللەن-
گەن ، يېشىللىق بىلەن تولغان ، قوشنا ئەل خان - خاقانلىرىنىڭ
كۆزىنى قىزارتىدىغان شەھەر ئىكەندۇق . ئۇ چاغدا يۇرتىنىڭ سۇ ،
ئورمان ۋە باشقا تۇرلۇك قانۇنلىرى بولغانىكەن . مىسالەن ، كىمدە
كىم بىر تۇپ دەرەخنى كەسسە ، ھەتتا دەرەخنىڭ بىر تال شېخىنى
كەسسە ، ئۇشتۇمتۇمۇ قانۇنىي جازا بېرىلەركەندۇق . يىللار ، ئە-
سىرلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ خان - خاقانلار ھوقۇقتا مۇستە-

① ئۇغۇش — ئەجداد .

بىتلىشىپ ، يۇرتنىڭ قانۇن - قائىدىلىرىنى كۆزىگە ئىلمايۋ ئىختە-
يارىيچە ئىش قىلىدىغان بوپتۇ . بىر - بىرىگە كۆركۈتمە قىلىش
ئۇچۇن دەل - دەرەخلەرنى خالىغانچە كەستۇرۇپ ئوردا ، ساراي ،
قەسىرلەرنى ياسىتىپتۇ . ھوقۇق ئاتىدىن بالىغا قالىدىغان بولغاچ-
سىپرى ، دېگىنى دېگەن ، قىلغىنى قىلغان بولۇپ ، كۆركۈتمىچىلىك
تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ ، بالا ئاتىدىن ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ دەبدەگەيە-
لەيدىغان بولۇشۇپتۇ .

يۇرتنىڭ چوڭ ئاتىسىنىڭ قىلمىشلىرىدىن تۆۋەندىكى قاتلام-
مۇقاتلام بەگ ، ئاقساقال ، يايلارمۇ ئۆگىنىپ ، ئادەتتىكى ئۆيلەر-
نىمۇ بەس - بەستە ھەشەمەتلىك سالىدىغان بوپتۇ . ياخشى ، ئۇنۇم-
لۇك ، مۇنبەت يەرلەرنى تالىشىپ ئىگىلىشىپ قوش - قوشلاپ
ئارامگاھلارنى ياسىتىپتۇ . خان - خاقانلار ، بەگ - ئاقساقاللار
ئۆزلىرىنىڭ ئەيش - ئىشرىتى ، دەۋرانى بىلەنلا بولۇپ قارامچى
پۇقرالار بىلەن كارى بولماپتۇ . پۇقرالار بەگ ، ئاقساقاللارنىڭ
كۆزى كۆرگەن ، بىلگەن قىلمىشلىرىنى ئايانلاپ يۇقىرىدىكىلەرگە
ئەرزلەرنى يوللاپتۇ . يۇقىرى - تۆۋەن ھاكىمبەگلەر گۆش بىلەن
ياغ بولۇشۇپ گىرەلىشىپ كەتكەن ئۇ زامانداا ، «كالىنىڭ مۇڭگۈز-
گە ئۇرسا ، تۇۋقى سىرقىراپتۇ» ، «قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇ-
ماس» دېگەندەك ، ئادەتتىكى مەھەللە ئاقساقىلى ئۇستىدىن قىلىنە-
غان ئەرز خان - خاقانىنىڭ يۇرىكىنى سىرقىرىتىدىكەن - دە ،
«ئەرزىنى ئوبدان سوراپ قويۇڭلار» دەپ ، يارلىق بىلەن قوشۇپ
ئەرز قىلىنغۇچىغا قايتۇرۇۋېتىدىكەن . ئۇنداق ئەرزلەرنى شۇنداق
سورايدىغان بوپتۇكى ، دېگەننىڭ تىلىنى كېسىدىغان ، كۆرگەننىڭ
كۆزىنى ئويىدىغان بوپتۇ . خەلق قاقشايدىكەن ، زارلايدىكەن ، ئەمما
ئۇنىڭغا قۇلاق سالىدىغان ئادەم چىقمايدىكەن . قىلمىشلار ئاۋۇغاڭ-
سىپرى تېرىم يەرلەر قالمايۋېتىپتۇ . ئورمانلار ، باغلار كېسىلىپ
تۇگەۋېتىپتۇ ، ئېرىق - ئۆستەڭلەر تىندۇرۇلۇپتۇ ، سۇلارغا
قان - يىرىڭ ئارىلىشىپ بۇلغىنىپتۇ . بىر ئېغىز گەپ خان -
خاقانلار ، بەگ - ئاقساقاللار ھەددىدىن ئېشىپ تەڭرى ئىرادىسى

بىلەن قارىشىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن يەر ، سۇ ، باغ ـ ئورمان تەڭرىـ
چىلىرىنىڭ غەزىپى تۇتۇپتۇ . بۇ تەڭرىچىلەر بىرلىشىپ ئۇ قىلـ
مىشچىلارغا قۇمغا باستۇرۇش جازاسى بېرىپ ، كۆكتىن قۇم ياغـ
دۇرۇپتۇ . ئۇجماق[1] زېمىن ھالاكەتلىك قۇم دېڭىزىغا ئايلىنىپتۇ .

— ئاندىن قانداق بوپتۇ ، ئادەملەرچۇ ؟

— دېدىمغۇ ، ئېتىز ـ ئېرىق ، باغ ـ ئورمان ، يايلاقلار قۇم ئاستىدا قاپتۇ . ئېقىش يولىنى قۇم باسقان دەريالار باشقا تامانغا ئېقىن يولى ئېچىپ يۆتكىلىپ كېتىپتۇ . قۇم ئاپىتىدىن ھايات قالغان كىشىلەر ھاياتلىق يولى ئىزدەپ ، دەريا ، سۇ قوغلىشىپ تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ كېتىپتۇ . كۆلشەھرىنىڭ ئاساسىي ئاھالىلىرىدىن بولغان ئابدال قەبىلىسى سېنىڭ بىر ئۇغۇشۇڭنىڭ باشچىلىقىدا تۆۋەنگە قاراپ مېڭىپتۇ ، مېڭىپتۇ ، ئاخىرى مىرەن دەرياسىغا ئۇلىشىپ ، دەريا بويىنى ماكان تۇتۇپ ئورۇنلىشىپتۇ . بۇ ، كۆپ بۇرۇنقى زاماندا بولغان ئىش ئىكەن .

— قاناقا ، بۇ ئىشلارنى ماڭا نېمىشكە بۇرۇن دېمىدىڭ ؟

— بۇ ئىشلارنى مەن شۇنداقمىكىن دەپ قىياسلا قىلغان ، ئېنىق بىلمەيتتىم ، يېقىندا تۇنجى قالاچ بوۋام چۇشۇمدە ماڭا ئېيـ
تىپ بەرگەندىلا بىلدىم .

— قالاچ بوۋاڭ يەنە نېمىلەرنى دېدى ؟

— قۇم ئاپىتىدىن ئامان قالغان كىشىلەر كۆلشەھىردىن سۇ قوغلىشىپ قەبىلە ، جەمەت ۋە بەزىلىرى ئائىلە بويىچە شۇ تارقىلىپ كەتكەنچە ئىككىنچىلەپ يۇرت بولۇپ ئۇيۇشالماپتۇ . دەريا ـ ئېقىنـ
لارمۇ مۇقىم بىر ئىزدا ئاقماي ، پات ـ پات يولىنى ئۆزگەرتىپ يۆتكىلىپ ئاقىدىغان بوپتۇ . شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرمۇ سۇ قوغلىـ
شىپ كۆچۇپ يۇرۇشكە كۆنۈپ قېلىپ ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېـ
پىش ، قۇدۇق كولاش ، تېرىقچىلىق قىلىش دېگەنلەرنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپتۇ . ئۇلار كۆچۇپلا يۇرگەچكە ، ئىلگىرىكىدەك تام ئۆي سېـ
لىشنى تاشلاپ ، دەرەخنى كېسىپ كېلىپ تىكلەپ تىزىپلا ئۆي

---

① ئۇجماق — جەننەت .

قىلىۋالىدىغان ، دەرەخ يوق جايدا قومۇش ، يېكەن ، يۇلغۇن شاخلىرى بىلەن ساتما ـ سۆرۈ ياسىۋالىدىغان ئوتاي يولغا كىرىۋاپتۇ . كۆچمەكچى بولسا ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى ئېلىپ ئۆي ـ ساتمىلىرىنى شۇ پېتى تاشلاپ ، بارغان يېردىدە نېمە بولسا شۇنىڭ بىلەن — دەرەخ بولسا ياغاچتا ، قومۇش بولسا قومۇشتا... ئۆي ياساپ ئولتۇرۇشقا ئادەتلىنىپ كېتىپتۇ . كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئۆتكەنسېرى تېرىقچىلىق ، تام ئۆي دېگەنلەرنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىغانلا بوپتۇ . يېمەكلىكى ئاساسەن بېلىق ، ئاندىن قالسا گۆش ، ئۇجۇل تالقىنى ، ھەر خىل قۇشلارنىڭ تۇخۇمى ۋە باشقا نەرسىلەر بوپتۇ . ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا بېلىقچىلىقتىن قالسىلا ئوۋچىلىق ، ئاندىن چارۋىچىلىق ئاساسىي كەسىپ ئىكەن .

قۇم ئاپىتىدىن بۇرۇن بۇ زېمىندا دەرەخلەرنىڭ تۇرلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىكەندۇق . بىر قىسىم دەرەخلەر قۇم ئاپىتىدە يوقىلىپتۇ ، يەنە بىر قىسىملىرى قۇملۇق تومۇزنىڭ تونۇر تەپتى ئىسسىقىغا ، بەزىلىرى قۇرغاقچىلىقتا پايلىيالماي بىر ـ بىرلەپ شاللىنىپ ، يوقىلىپ كېتىپ ، پەقەت توغراقلا ھاياتىيلىقى ، ئۆلمەس ، يوقالماس روھتەك قەيسەرلىكى بىلەنلا ھازىرغىچە بىز — لوپلۇقلار بىلەن قىسمەتداش بولۇپ ياشاۋاتىدۇ .

— ئابداللار ، مېنىڭ بوۋا ـ ئۇغۇشلىرىمنىڭ كېيىنكى كۈنلىرى توغرىسىدا يەنە نېمىلەرنى بىلىسەن قاناقا ؟

— باشقا لوپلۇقلارنىڭ قىسمەت ـ كۈنلىرى قانداق بولسا ، سىلەرنىڭمۇ شۇنداق بولدى . كۆلشەھىرىدىن مىرەن دەرياسى بويىغا ، ئاندىن كونا ـ يېڭى ئابدالغا ، كونا يۇرتچاپقانغا ، ئاخىرىدا ھازىرقى يېڭى يۇرتچاپقانغا كۆچتۇقلار . سىلەرنىڭ بەگ جەمەتىگە لەرگە كەلسەك ، «بەگ» دېگەن نامنىلارلا بولدى . بەگلىكنىڭ ئاددىي قائىدە ـ بەلگىلىرىمۇ يوق ، ئاقساقاللار زادى نېمىش قىلىدۇ ؟ ئاقساقاللارنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ ، سەنمۇ بىلمەيسەن ، ئابداللار مىرەن دەرياسى — جاھانساي بويىدا ، قارا قوشۇن كۆلى بويىدا ياشىغاندىن بۇيان ، بىر ـ تال دان تېرىپ ، بىر ـ تۇپ دەرەخ تىكىپ

باقتىكلارمۇ ؟ ! لېكىن كەسكەن توغراقلىرىكلارنىڭ سانى قانچىلىك-
تۇ ؟ بۇ جەھەتتە سەن ئاشۇ ئوماقچىلىكمۇ بولالمىدىڭ !
— يەنىچۇ ؟ — كۈنچىققانبەگنىڭ قالاڭ قاناقا ئالدىدا ئوماقچە-
لىكمۇ بولالمايۋاتقانلىقىغا كۆڭلى باشقىچە بولۇپ قالدى .
— ئېيتىپ باقە ، بەگ ، سەن باشقىلارنى يەر تېرىشقا ئۈيۈشتۇ-
رۇش تۈگۈل ، ئۆزۈڭ بىرەر تال دان تېرىپ باقتىڭمۇ ؟ ئەجداد
بوۋىلار ئىزلىرى توغرىسىدا ئويلىنىپ باقتىڭمۇ ؟ يەر ئاستىدىن
چىققان كەتمەنگە نەزەر كۆزۈڭنى سېلىپ باقتىڭمۇ ؟...
— كۈنچىققان ، ۋۇي كۈنچىققان ، نېمە بولدىڭىز ، جۆيلۈۋاتە-
سىزغۇ .
كۈنچىققانبەگ ئايىلى ئاقئۇلامنىڭ توۋلاپ تۇرتۈشى بىلەن ئوي-
غىنىپ كەتتى ، ۋاقىت تېخى ئورۇندىن تۇرغۇدەك چاغ بولمە-
غانىدى .
— نېمە ؟ مەن جۆيلۈدۈمما ؟ گەپ قىلدىممما ؟
— قاناقا ، ئوماق ، قاناقا دەپلا كەتتىڭىز . قالاڭ قاناقانى
چۈشەپ قالدىڭىزمۇ نېمە ؟
كۈنچىققانبەگ چۈشىدە قالاڭ قاناقانى كۆرگەنلىكىنى ، ئۈنىڭ
بىلەن خېلى پاراڭلاشقانلىقىنى ئېسىگە ئالالىدىيۇ ، ئەمما نېمىلەرنى
دېيىشكەنلىكىنى ئېسىگە كەلتۈرەلمىدى . پەقەت ئاتا ـ بوۋاڭ ، ئانا
يۈرتۇڭ ، ئاپەت ، كۆچۈش ، ئۇغۇشلار ئىزى ، كەتمەن ، ئوماق
دېگەندەك تومتاق ، ئۈزۈك ـ ئۈزۈك بىرنەچچە سۆزلەرنى ئەسلىيە-
لىدى . ئەمما قالاڭ قاناقا ئۈنىڭغا جىق گەپلەرنى قىلغانىدى . قالاڭ
قاناقا نېمىلەرنى دېگەن بولغىيدى ؟ كۈنچىققانبەگ ئۇ گەپلەرنى
ئېسىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن چوڭقۇر خىيال دېڭىزىغا چۆكتى .

2

تۈلەك بوۋا ئۆيگە كىرگەندە ، ئاقئۇلام ئوچاق ئالدىدا ئولتۇ-
رۇپ توخشۇرغۇچىنىڭ بىلەن ئوت كوچىلاپ ئولتۈراتتى . تۈلەك

بوۋىنىڭ ھاسسىنى پالتۇكقا يېنىك ئۇرۇپ قويغىنىدىن ئۆيگە ئادەم كىرگىنىنى بىلىپ ئىتتىك ئورنىدىن تۇرۇپ ئارقىسىغا قاردى. ئۇ تۆلەك بوۋىنى كۆرۈپ ئىككى قولىنى مەيدىسىگە ئېلىپ ئېگىلىپ سالام قىلدى. ئاقئۇلام بوۋايغا پەرىشان، غەمكىن كۆرۈندى. كۆزى ياش بۇلۇتلىرى قاپلىۋالغاندەك غىلىيىپ، جاپقاراشلىق[1] ئىدى.

— نېمە بولدۇڭ ئۇلام، جاپقاراشىپ قاپسەنغۇ، ئەتىگەندىلا كۈنچىققانبەگ بىلەن گەپ تەگىشىپ قالدىڭلارمۇ نېمە؟

ئاقئۇلام جاۋاب بېرىش ئورنىغا كۆزى بىلەن ئىچكەركى ئۆينى ئىمالاپ، بىگىز بارمىقىنى ئاغزىغا بېسىپ قويۇپ، تۆلەك بوۋىنى سۈپا تەرەپكە تارتتى.

— توختى ئىككى ھەپتىنىڭ ئالدىدا تىكەنلىك تەرەپكە بېرىپ كېلەي دەپ كەتكەن، ئۇ يەردىن ئوۋچىلار بىلەن سىگىر تېغىغا كېتىپتىكەن. ئاتىسى مۇشۇنداق ياتسا، ئاتىسىنىمۇ، ئىككى بالىسى بىلەن خوتۇنىنى تاشلاپ تۇرپانغا كېتىپتۇ.

— نېمىشقا كېتىپتۇ؟

— بىلمىدىم، كەتكىنىنىمۇ ئالدىنقى كۈنى ئۇقتۇم.

— كۈنچىققانبەگ بىلەمدۇ؟

— بىلمەيدۇ، ئېيتمىدىم. قانداق دەيمەن.

— جانقۇلۇ باردۇ؟

— ئۇمۇ يوق. ئوماقنىڭ يېنىغا بېرىپ كېلەي دەپ خوتۇن - بالىلىرىنى ئېلىپ ئاكىسى ماڭغان كۈنى ئۇمۇ بىللە ماڭغان.

— ئۇ ھازىر نەدىكەن؟

— ئوماقلارنىڭ يېنىدا ئىكەن. ماڭغان ئادەملەردىن دەرھال قايتىپ كەلسۇن دەپ ئېيتىپ بەردىم.

تۆلەك بوۋا خىيالغا چۆشكەندەك بولدى. ئۇ توختى توغرۇلۇق ئويلانماقتا ئىدى. يېڭى يۇرتچاپقانلىرى قۇرۇش مەزگىلىدە، ئۇ ھەدىپ-

① جاپقاراش — غەم - پەرىشانلىق.

سىلا كورلا ، خوتەن تەرەپتىن كەلگەن كىشىلەرنىڭ قېشىغا بېرىۋا-
لاتتى . ئۇلارنىڭ ئەزان ئېيتىشىغا ، ناماز ئوقۇشىغا ، نامازدا ۋە
ناماز ئاخىرىدىكى قىرائەت قىلىشىغا پۈتۈن دىققىتى بىلەن قاراپ ،
ئاڭلاپ تۇرۇپ كېتەتتى . بىر قېتىم ئۇنىڭ خالىي يەردە ئۇلارنى
دوراپ قۇلاق تۈتۈپ تۇرغىنىنى ، ئېڭىشكىنىنى ، يەرگە باش قويۇ-
ۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالغانىدى . «بوپتۇ ، — دەپ ئويلىغانىدى تۇلەك
بوۋا ، — ئارىمىزدىن مۇشۇ بولسىمۇ دىندىن سىرتىغ تېپىپ يۇرتنى
باشلىسۇن . قىسقىسى ، بىراۋ ئۆلسە بىز نامىزنى چۈشۈرۈشنىمۇ
بىلمەسەك ، ئۇلارنىڭ ئېيتىشچە نامىزى چۈشۈرۈلمىگەن ئادەم ئۇ
ئالەمدە دەۋزىقى بولۇپ ، مۇيات① كۆيۈپ ئۆتەر ئىكەن . مەنمۇ يىل-
دىن - يىلغا ئاجىزلاپ قېلىۋاتىمەن . مانا ھاسىغا چۈشۈپ قالغىلى
ئىككى يىل بولۇپ قالدى... ئۇ تۇرپانغا نېمىگە بارغانكىنە . بەگ
بۇنداق ئەھۋالدا يانقاندا ، بالىنىڭ چوڭى بولغاندىكىن ئاتىسىنىڭ
يېنىدا بولسا بوپتىكەن» .

بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا ، كۈنچىققانبەگ كونا ئابدال بىلەن قارا
قوشۇنلۇقلار مەھەللىسىنى كۆرۈپ كەلگەچ ، چەپەر ئوماققا ياساپ
بەرگەن كېمىدە ئۇزۇپ كۆل تاماشىسى قىلماقچى بولۇپ قالدى .
كۈنچىققانبەگنىڭ ھارۋىدا باردىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، قېرىپ قالدىم
دەپ مەھەللىدىن چىقمىغىلى ئون نەچچە يىل بولغان تۇلەك بوۋا
ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا تۇغۇلغان مەھەللىسىنى كۆرۈپ كەلمەكچى بو-
لۇپ كۈنچىققانبەگ بىلەن بىرگە بارغانىدى . ئات بىلەن ئادەتتىكى
مېڭىشتا ماڭسا ئىككى كۈندە بارىدىغان يەرگە ھارۋىدا ئالتە يېرىم
كۈندە بارغان .

بۇ قۇملۇق كىشىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ھارۋا ياساش ئۇسۇلىمۇ ،
ھارۋىنىڭ شەكلىمۇ ئۆزگىچە . ھارۋىنىڭ چاقى ئېگىز ، ئوقى ئۇ-
زۇن ، شوتىسى كالىغا مۇۋاپىق ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ ، يۇك باسىدىغان
يېرى كىچىكرەك بولىدۇ . چاقنىڭ ئۇلتىكى ئوچ پارچە بولۇپ ،
ئادەمنىڭ ئىنچىكە يوتىسىچىلىك كېلىدۇ ، قۇملۇقتىكى سېرىق

① مۇيات — مەڭگۈ ، ئەبەدتىن ئەبەدكە .

سۆگەتنىڭ تۈز ئۆسكەن ياغىچىدا ياسىلىدۇ . ياغاچ مۇڭاپىق ئۆل-
چەمدە راسلىنىپ تەييارلانغاندىن كېيىن ، قىزىتىلغان قۇمغا كۆ-
مۈپ قويۇلىدۇ ، بىر ئۇچى قۇمدا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . ياغاچقا ئىس-
سىق ئۆتۈپ ئوچۇق ئۇچىدا نەم پەيدا بولغان ھامان قۇمدىن ئېلىپ
يەرگە چاق چوڭلۇقىدا چەمبەر شەكلىدە قېقىپ قويۇلغان قوش
قوزۇقنىڭ ئىچىگە ئېگىپ قويۇپ قىزىق قۇم بىلەن كۆمۈۋېتىل-
دۇ . قىزىتىلغان قۇمدا كۆمۈش كۈندە ئىككى قېتىمدىن ئۈچ كۈنلا
داۋاملاشتۇرۇلسا ، ياغاچ شۇ پېتى قۇرۇيدۇ ، ئاندىن بۇ ياغاچلارنىڭ
بىر ئۇچىنى ئىچىدىن ، يەنە بىر ئۇچىنى سىرت تەرىپىدىن ياپسار-
لاپ كىرىچ بىلەن بىر - بىرىگە تېڭىپ چاق ھالىتىگە كەلتۈرۈلۈپ ،
قالغان ئىشلىرى ئۆز تەرتىپى بويىچە قىلىنىدۇ .

بۇ يەردە مەخسۇس ياسالغان يول يوق . مەيلى ئاتتا ، باشقا
ئۇلاغدا ، ھارۋىدا ماڭسۇن ، باردىغان جايىنى ، ماڭىدىغان لىنە-
يىسىنى بەلگىلۈالسىلا ، كىم نەدە مېڭىشنى خالىسا ، شۇ يەردە
مېڭىۋېرىدۇ . بۇ ئېگىز - پەس قۇملۇقتا ئۇزۇن ئوقلۇق ، ئېگىز
چاقلىق ، يەنە كېلىپ كالا قانقان ھارۋىدا ئولتۇرماق ئوڭاي ئە-
مەس . ھېلى ئۇ چاق دۆڭگە چىقسا ، ھېلى بۇ چاق ئۇپۇرغا چۈش-
كەن ، ئىككى يانغا قېقىلىپ ئادەمنىڭ جۇلۇقى چىقىپ كېتىدۇ .
ئابدالغا بېرىپلا كۈنچىققانبەگ بىلەن تۈلەك بوۋا بىر كۈن ۋايۇايلە-
شىپ يېتىشتى .

— ئاراۋدا كەلمەي ، ئىككىلىمىز تۆگىدە كەلسەك بوپ-
تىكەن ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .

— سەن مۇشۇ سېمىز ، كېلەڭسىز بەستىڭ بىلەن ، — تۈلەك
بوۋا كۈنچىققانبەگكە قاراپ كۈلۈمسىرىدى ، — مەن بۇ ياشتىكى
قېرى ھالىم بىلەن مەيلى نېمىدە ماڭمايلى ، ئەمدى سەن بىلەن ماڭا
يول مېڭىش ئېغىر كەلگۈدەك . قارىغىنا ھالىمىزغا . سەن ھۈلۈس-
لاپ ، مەن ئىنجىقلاپ...

تۈلەك بوۋىنىڭ گېپىگە ۋايۇايلاپ تۇرغان كۈنچىققانبەگ
كۈلۈۋەتتى .

— راست دېدىك بوۋا ، يول ماڭساق ئۆزىمىزگىمۇ ، باشقىلار-
غىمۇ ئاۋارىچىلىك ئىكەن .
ئۇچىنچى كۈنى تاشتالى بوۋاي بۇلارنىڭ قارا قوشۇن مەھەللە-
سىگە بېرىشى ئۇچۇن كۈنچىققانبەگكە بىر تۆگە ، تۇلەك بوۋىغا بىر
ئۇينى تەييارلاپ ئەكېلىپ ، تۆگىنى چوكلاندۇرۇپ قويدى . كۈن-
چىققانبەگ تاشتالى قاتارلىق ئۇچ ئادەمنىڭ ياردىمى بىلەن هولۇس-
لاپ ، هۆمۈدەپ تۆگىگە ئاران مىندى . ئابدال مەھەللىسى بىلەن
قارا قوشۇن مەھەللىسى ئانچە يىراق بولمىسىمۇ ، ئىككى كۈندە
يېتىپ كەلدى . بۇلارغا هەمراه بولۇپ تاشتالى ، يەنە ئىككى ئادەم
بىللە كەلگەنىدى . كۈنچىققانبەگ بىلەن تۇلەك بوۋا كەپتۇ دېيە-
شىپ ، مەھەللىدىكى چوڭ - كىچىك هەممىسى كېلىپ ئۇلارنى
ئورىۋالدى . تاشتالى كېلىپ بەگنىڭ قولىدىن چۇلۇۋرنى ئېلىپ
تۆگىنى چۆكتۇرمەك بولۇپ چۇلۇۋرنى پەسكە قارىتىپ تارتتى .
تۆگە ئالدى ئىككى پۇتىنى يەرگە تىزلىشىغا كۆپچىلىككە قاراپ
قالغان كۈنچىققانبەگ ئالدىغا دۇم چۇشتى . ئەتراپتا تۇرغانلار ۋار-
قىراپ كېتىشتى .

يەر قۇم — يۇمشاق ئىدى . بۇنداق قۇمغا تىزلىنىۋاتقان تۆگە-
نىڭ ئەمەس ، چېپىپ كېتىۋاتقان تۆگىنىڭ يىقىلىپ چۇشىشىمۇ ،
كىشىنىڭ هېچ يېرى سۇنمايدۇ ، ئەمما كۈنچىققانبەگنىڭ پۇتى
سۇندى . بەگ تۆگىنىڭ يىقىلغاندا پۇتى ئەپسىز تۇرۇپ قالغان
چېغى ، يوغان ، ئېغىر بەستىنىڭ ئاستىدا قېلىپ ، ئوڭ پۇتىنىڭ
تىزىنىڭ ئاستىدىكى ئۇستىخان سۇنۇپ كەتكەنىدى .

بۇ قۇملۇقتا پۇت - قول سۇنىدىغان ئىش كەمدىن - كەم
بولۇپ قالىدىغان هادىسە بولغاچقا ، بۇ يەردە تېڭىقچى يوق ئىدى .
كۈنچىققانبەگنى كۆتۇرۇپ بىر قومۇش ساتما ئۆيگە ئەكىرىپ ياتقۇ-
زۇپ قويۇشتىيۇ ، نېمە قىلىشنى بىلمەي قاراپ تۇرۇشتى .

— بەگ ، بۇ يەردە تېڭىقچى يوقكەن . يېڭى يۇرتچاپقانغا ئادەم
ماڭدۇرايلىمۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا .

— بۇ يەردىن ئادەم بېرىپ تېڭىقچى چاقىرىپ كەلگۈچە هەر-

قانچه ئىتتىك ماڭسىمۇ ، ئىككى كۈندە ئاران كېلىدۇ . ئىككى كۈنگىچە ساقلاپ تۇرىمىزما ، — كۈنچىققانبەگ تەرىنى تۈرۈپ ، كالپۇكىنى چىشلەپ قويدى ، — مەن كورلىدا مەدىل بوۋاينىڭ مەھەللىسىدىكى بىر ئادەمنىڭ مېنىڭكىگە ئوخشاش يەردىن سۈنۈپ كەتكەن پۇتنى قانداق تاڭغانلىقىنى كۆرۈۋالغانىدىم . مېنىڭ دېگىنىمدەك قىلىپ تېڭىپ بېقىڭلار . توغرا قىلغان بولساق ، شۇ بويىچە ساقىيىپ قالار ، جايىغا چۈشمىگەن بولسا ، مەھەللىگە بارغاندا باشقىدىن تاڭدۇرمامدىم ، — دېدى ۋە قانداق قىلىشنى بىرمۇ-بىر ئېنىق دەپ بەردى .

بىرلىرى ئون نەچچە تۇخۇمنىڭ سېرىقىنى تەييار قىلدى ، بىرلىرى تورقا تالاسىدا توقۇلغان رەخت تەييارلىدى ، يەنە بىرلىرى بىر غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا تۆت پارچە تارىشا تەييارلىدى . ئىككى ئادەم كۈنچىققانبەگنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ تىزىدىن چىڭ تۇتۇپ تۇردى ، ئىككى ئادەم ئوشۇقنىڭ تۆۋەنىدىن تۇتۇپ تارتتى . كۈنچىققانبەگ كالپۇكىنى چىڭ چىشلەپ تۇرۇۋالدى . بىرسى پېشانىسىدىكى تەرنى لۆڭگە بىلەن ئېيتىپ تۇرسىمۇ ، پېشانىسىدىن بۇزۇلداپ تەر چىقىپ تۇراتتى . پۇتنى يەنە بىر قېتىم كۈچەپ تارتقاندا ، بەگ «تارت» قىلىپ ئاۋازلىق يەل قويۇۋەتتى .

— ماتا ـ ماتا ، — دېدى تۇلەك بوۋا سۈنغان يەرنى ئىككى قولى بىلەن ئۇستۇن ـ تۆۋەن سىيرىپ تۇرۇپ ، — يەلنىڭ چىققىنى ، ئاغرىقنىڭ چىققىنى ، — دېدى .

بايات‌ىن بەگنى نېمىدەپ قالار دەپ قىستاپ كەلگەن كۈلكىسىنى چىقىرالماي ئىچىگە تىنىپ تۇرغانلار بوۋاينىڭ گېپى بىلەن تەڭلا پاراقلىشىپ كۈلۈۋېتىشتى . كۈنچىققانبەگ ئۆزىمۇ كۈلۈپ كەتتى .

— بوۋا ، — دېدى ئۇ ، — قولۇڭغا پاچىقىمدا بىرەر ئېگىز ـ پەسلىك بارەك بىلىنىۋاتامدۇ ؟

تۇلەك بوۋا ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ پاچىقىنى سىلاپ بېقىپ ، ئارقىدىن كۈنچىققانبەگنىڭ پاچىقىنى يەنە ئۇچ قېتىم سىلاپ :

— قولۇمغا ھېچقانداق باشقىچە ئەھۋال بىلىنمەيۋاتىدۇ ، — دېدى .

— پۈتۈمنىڭ بايىقى ئاغرىقىمۇ قويۇپ بەردى ، جايىغا چۈشكەن ئوخشايدۇ ، قېنى ، تارىشىنى قويۇپ تېگىۋېتىڭلار ، — دېدى كۈندۈچىققانبەگ .

تاشتالى تۇخۇم سېرىقى سۈرتۈلۈپ تەييار قىلىپ قويۇلغان لاتىنى پاچاقتا بىر قېتىم يۆگەپ بولۇپ ، ئاندىن تارىشىنى پاچاقنىڭ ئاستى - ئۈستىگە ، ئىككى يېنىغا قويۇپ ، ئۈستىدىن لاتا بىلەن بىرنەچچە قات قىلىپ يۆگەپ تېگىۋەتتى . شۇ ھامانلا ئىككى تۆگىگە شىرغا ياساپ ، كۈنچىققانبەگنى شىرغىغا سېلىپ ئېلىپ ماڭدى...

تالىشقۇل تېگىنى يېشىپ كۆرۈپ بېقىپ ، سۈنۈقنى جايىغا چۈشۈپتۇ دەپ يېگىلاپ تېگىپ قويغاندى . ئۇنىڭ ئانىسى ئەمچەكلىك ، تېگىنچىلىقتا ئۈستا ئىدى . تالىشقۇل ئانىسىدىن تېگىنچىلىقنى ئۆگىنىۋالغاندى .

— توختىنىڭ تۇرپانغا كەتكەنلىكىنى بەگكە مەن دەي ، سەن ئەمدى ئاڭلاۋاتقان بولۇۋال ، — دەپ قويۇپ تۇلەك بوۋا ئىچكەركى ئۆيگە قاراپ ماڭدى ، كەينىدىن ئاقئۇلام ماڭدى . كۈنچىققانبەگ قېلىن چۈشەك ئۈستىدە تۆر تامدىكى چۆكۈچەككە[1] يۆلىنىپ ئولتۇراتتى .

— كەل بوۋا ، كەل ، — بەگ تۇلەك بوۋىدىن ئەھۋال سوراپ بولۇپ ، — ھە ، يۈرتتا نېمە يېگىلىقلار بار ، تالاغا چىقالمىسا گاس ، باراغۇ[2] بولۇپ قالىدىكەن كىشى ، — دېدى .

— گوي ، گوي ، گوي ، ئۆزۈڭ قانداقراق ، پۈتۈڭنىڭ سۈنغان يېرى ئاغرىمايۋاتقاندۇ ، — تۇلەك بوۋا گەپ قىلغاچ كۈنچىققانبەگكە ئۈدۈل يەرگە كېلىپ ئولتۇردى ، — يېگىلىق بولمىسىمۇ ، ساڭا دېمىسەم بولمايدىغان بىر ئىش بار ، ئوغلۇڭ توختى سىگىر تېغىدىن بىرنەچچە تۇرپانلىققا ئەگىشىپ كېتىپتۇ . بۇ سىرتىغنى ئاخشام توختى بىلەن سىگىر تېغىغا ئوۋغا بارغان تەكەنلىكچىدىن ئاڭلىدىم .

---

① چۆكۈچەك — يوتقان - كۆرپە يىغىدىغان شىرە شەكلىدىكى ساندۇق .
② باراغۇ — قارىغۇ ، كور .

ئىككىلارنى سىرتىغلاندۇرۇپ قويماي ، دەپ يېنىكىلارغا ئەتىگەندىلا كىرىشىم ، — دېدى .

بوۋاي گېپىنى دەپ بولۇشىغا ئاقئۇلام ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي ھېقىقداپ يىغلاپ كەتتى .

— نېمىگە يىغلايسەن ، كەتسە كەلمەمدۇ ، ئۇ كىچىك بالا بولمىسا ، مېنىڭ بۇنداق بولۇپ قېلىشىمنى بىلسە كەتمەستى . يىغلىما...

— ئۇ تۇرپانغا نېمىگە باردىغاندۇ ؟ — تۇلەك بوۋا ئۆزىدىن سوراۋاتقاندەك كۇنچىقانبەگكە قارىماي تۇرۇپ سورىدى .

كۇنچىقانبەگ ئاغزىدا ھېلىقىدەك دېگىنى بىلەن ئۇ ئوغلىغا ئامراق ئىدى ، چوڭ بىلەتتى ، ئورنۇمنى باسىدۇ دەپ قارايتتى . بەگ ئون سەككىز يېشىدا بىر قېتىم ئۆيلەنگەن . تۇنجى بالىسى تۇغۇلۇپ ئىككى يىلدىن كېيىن چېچەكتە ئۆلۈپ كەتكەن ، ئايلىق 1837 - يىلى ئىككىنچى تۇغۇتىدا ئۆلۈپ كەتكەن . ئۇ ئىككى بالىنىڭ ، ئايلىنىڭ كۆيۈك - ھەسرىتىدە سەلمۇت① ئادەمدەك بولۇپ قالدى ، ئارىدىن ئون يىل ئۆتكەندە ئاقئۇلامغا ئۆيلەندى . بۇ ئايلىدىن بولغان تۇنجى بالىسىغا توختاپ قالسۇن دېگەن ئۈمىد ، ئىستەك بىلەن توختى دەپ ئىسىم قويغانىدى . تىلەك - ئىستىكى ئىجابەت بولۇپ توختى تۇرۇپ قالدى . توختى تۇغۇلۇپ تۆت يىلدىن كېيىن جانقۇلۇ تۇغۇلدى . ئاقئۇلام شۇنىڭدىن كېيىن تۇغمىدى . ئەر - خوتۇن ئىككىسى بۇ ئىككى ئوغلىنى قارىقىدەك② كۆرۈپ ئاسراپ ، ئەتىۋارلاپ ئۆستۈردى . جاھانبەگمۇ يالغۇز بالامنىڭ بالىلىرى دەپ ئۇلارنى يېنىغا تارتىپلا تۇراتتى ، ياخشى كۆرەتتى . كېيىنكى يىللاردا توختىنىڭ مىجەزىدە كۇنچىقانبەگ ئويلىمىغان ئۆزگىرىش بولدى . دادىسىنىڭ ئىشلىرىغا زادى قىزىقمايدىغان ، جىمغۇرلىشىپ ، ئۆزى بىلەن ئۆزى سۆزلىشىۋاتقاندەك ئاغزىنى مىتىلدىتىپ يۇرۇيدىغان بولۇپ قالدى . توختىنىڭ بۇنداق بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبىنى كۇنچىقانبەگ زادىلا بىلەلمىدى . كېيىن

---

① سەلمۇت — خارامۇش .
② قاراق — كۆزنىڭ قارىچۇقى .

تۇلەك بوۋا ئۇ توغرۇلۇق سەزگەنلىرىنى سۆزلەپ بەرگەندىلا ، ئۇ ھەقتە ئويلايدىغان بولدى .

— ئۇ ھازىر نەچچە ياشقا كىردى ، — تۇلەك بوۋا كۈنچىققاندەك بەگدىن سورىدى .

— كىچىك ئەمەس ، ئوتتۇز ئىككى ياشقا كىردى ، بالىسىنىڭ چوڭى ئون ياشتا .

— ئۆزىنىڭ يولىنى ئۆزى تېپىپ ماڭىدىغان ياشقا يېتىپتۇ ، ئۇنىڭمۇ ئويلىغىنى باردۇ . تۇرپاندىغا تەپتىن - تەكىن[1] كەتمەگەندۇ ، — دېدى تۇلەك بوۋا .

كۈنچىققانبەگ گەپ قىلماقچى بولۇۋىدى ، ئۆيگە تايۇق كىرىپ كەلدى . ئۇ تۇلەك بوۋا بىلەن كۈنچىققانبەگكە سالام بېرىپ ئەھۋال سوراپ بولۇپ :

— غەلىتە ئۇزۇن چاپان ، بېشىغا پۆپۈكلۈك قالپاق كىيگەن ، خوتۇنلاردەك ئۇزۇن چاچ قويۇپ بىر قىلىپ ئۆرۈۋالغان ئىككى ئادەم قىلىچ ئاسقان تۆت يانداق ئادىمى[2] بىلەن كەپتۇ . ئېيتىشچە قارا شەھەردىن كەپتۇدەك ، يېنىدا بىر سۆز ئۆرۈپ بېرىدىغان ئادەممۇ بار ئىكەن . بەگ بىلەن كۆرۈشمىز دەيدۇ ، — دېدى .

«بۇلار نېمە ئادەملەردۇ» دېگەندەك قىلىپ كۈنچىققانبەگ بەلەن تۇلەك بوۋا بىر - بىرىگە قاراشتى . بەگ تايۇقتىن :

— ئۇلار نېمىدە كېپتۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— ھەممىسى ئاتلىق . تۆت يانداق ئادىمى قىلىچ ئېسىۋاپتۇ .

— چىقىپ دېگىن ، ئۆيگە كىرسۇن ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .

ئۇلار قارا شەھەر نازارەتچىلىك مەھكىمىسى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن مانجۇ ئەمەلدارلىرى ئىدى . بۇ ، چىڭ (مانجۇ) سۇلالىسى ياقۇپبەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ئالتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى يوقىتىۋەتكەندىن كېيىن ئەۋەتكەن ئەمەلدارلار ئىدى .

① تەپتىن - تىكىن — بىكاردىن - بىكار ، سەۋەبسىز ، ئاساسسىز .
② يانداق ئادەم — مۇھاپىزەتچى .

تىپ ئاردىن تۆت يىل ئۆتكەندە ، 1881 - يىلى (گۇاڭشۇيـ-
نىڭ 7 - يىلى) مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ كۈنچىققانىبەگنى تۇنجى
قېتىم ئىزدەپ كېلىشى ھەم ئۇنى تۇنجى كۆرۈشى ئىدى ، شۇنداقلا
كۈنچىققانىبەگنىڭمۇ مانجۇلارنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈشى ئىدى .
ئۇلار ئىككى ئىش بىلەن كۈنچىققانىبەگنى ئىزدەپ كەلگەنىدى .
بىرى ، گۇاڭشۇي خانىنىڭ كۈنچىققانىبەگكە ئۇچىنچى دەرىجىلىك
ئوتۇغاتلىق مەنسەپ بەرگەنلىك يارلىقىنى يەتكۈزۈش ؛ يەنە بىرى ،
قارا قوشۇن كۆلى بويىدىكى ھەممە ئاھالىلەرنى يېڭىكۆل ئەتراپىدىـ
كى ئاقتارما مەھەللىسىگە[1] كۆچۈرۈش ، ئاھالىلەرگە باشلامچى بو-
لۇپ ئالدى بىلەن كۈنچىققانىبەگنىڭ ئائىلىسىنى كۆچۈرۈش .

بۇ ئىشلار كۈنچىققانىبەگنىڭ ساق بېشىغا پىت سېلىپ ، ئۇنىڭ
كۆڭۈل ئارامىنى ، خاتىرجەملىكىنى بۇزدى ، بۇلۇتسىز ئاسماندەك
سۈپسۈزۈك ئوي - خىيال بۇلىقىنى ئايداپ[2] چالغىتىۋەتتى : «شۇنـ-
چە زامانداش بۇيان ئاتا - بوۋىلىرىمنىڭ بەگلىك ئىشىغا ھېچقانداق
ھۆكۈمەت ئارىلىشىپ باقماپتىكەن . ئەندىزە ، ماڭا كەلگەندە ، ئاتـ-
مىش توققۇز يېشىمدا ، نەدىكى بىر خوتۇن كىشىدەك ساچ قويۇۋالـ-
غان بىرنېمىلەر مېنى باشقۇرماق بولۇۋېتىپتۇ . بېشىنىڭ يېرىمىغا
ساچ قويۇپ بىر ئۆرۈم قىلىۋالغان ، ساچتا ئايالچىلىكمۇ بولالمىغان
شۇ ھالىدا مېنى باشقۇرماق بولىدىكەن ، ۋاي ، قاۋۇغام ! جاھانساي
بويىغا كۆچ دېسە نېمە دەي . دادام نۇرمەتبەگنىڭ ئاگايى شۇ يەردە
بولغاندىكىن مەيلى دەر ئىدىم ، ئاتام جاھانبەگنىڭ ئاگايىنى يىلدا
نەچچە قېتىم كېلىپ يوقلاپ تۇرمىقىم ھېچ گەپ ئەمەستى .
ئاقتارما دېگەن نە ئۇ ، ئاتا - بوۋىلىرىمدىن بىرسىمۇ بىرەر كۈن
تۇرۇپ باقمىغان جاي . شۇ يەرگە مەن بارغۇدەكمەن ، كېيىن قارا-
چىلارنىڭ ھەممىسى بارغۇدەك . بۇ يەرچۇ ؟ ! تاشلىۋېتىمىزما ؟ چە-
ۋىنلىق ، قارا بوران ، قارا قوشۇن ، تاتىما كۆللىرى ، شۇنچە چوڭ
لوپ كۆلى ، ئۇغۇش بەگلىرىنىڭ ئانا يۇرتى بولغان كۆلشەھىرى

① ئاقتارما — ھازىرقى 31 - تۈەن دائىرىسىدە ، چارىغا يېقىن . تۈپرىقى مۇنبەت ، سۈيى ئەلۋەك جاي .
② ئايداپ — مالتىلاپ .

قالامدا ؟ ئاقتارمىغا باربمەن دەپ ساتاق[1] بولۇپ يۈرەمدىمەن ، چەك-
كە[2] بارمايمەن··· »
بەگىنىڭ خىيالى بەردىقۇل ، توختىكۆل ، ساتىۋالدى بەقەم ئاق-
ساقاللارنىڭ كىرىشى بىلەن ئۈزۈلۈپ قالدى .
ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى يوقىتىلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن ،
قاراشەھەر نازارەتچىلىك مەھكىمىسى لوپ رايونىنى تەكشۈرۈپ كې-
لىشكە بىر گۇرۇپپا ئادەم ئەۋەتكەنىدى . ئۇلار كۆنچى ، چارا ،
كۈزلەك ، تىكەنلىكلەرنى ئارىلاپ قارادايغىچە كېلىپ ، پۈتۈن لوپ
رايونىنىڭ ، كۈنچىقانبەگلىك ئەھۋالىنى سوراشتۇرۇپ ئىگىلىگە-
نىدى . كۆنچى كەنتىدىن قارادايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بىر بۆلەك
ئائىلىلەرنىڭ بېلىقچىلىق ، ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق بىلەن تىرىك-
چىلىك قىلغاندىن باشقا قوشۇمچە ئازدۇر - كۆپتۇر تېرىقچىلىقمۇ
قىلىدىغانلىقىنى بىلگەن ، ئېتىز - ئېرىقلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرگە-
نىدى . قارادايدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئارغان ، يېڭسۇ ، مىرەن ،
كونا - يېڭى ئابدال ، قارا قوشۇن ، قۇمچاپقان ، يېڭى يۈرتچاپقان
قاتارلىق مەھەللە ، ئوتاقلاردىكى كىشىلەرنىڭ پۈتۈنلەي بېلىقچىلىق
بىلەن ئوۋچىلىقا ، قوشۇمچە چارۋىچىلىققا تايىنىپ تىرىكچىلىك
قىلىدىغانلىقىنى ، تېرىقچىلىقنى زادىلا بىلمەيدىغانلىقىنى ، سۇ ،
بېلىق قوغلىشىپ ئىنتايىن تارقاق ياشايدىغانلىقىنى ئاڭلاپلا ، تەك-
شۈرۈشنى بولدى قىلىپ كەلگەن يېرىگە قايتىشقانىدى . ئۇلار مە-
ھەللىدىن ئۈزاپ توزۇتقان توپا - چاڭلىرى تارقاپ بولمايلا ، ئۇلار
توغرىسىدا قوشاقلار توقۇلۇپ ئېيتىلىشقا باشلىغانىدى .

ئاڭسىزنى چارلاپ چىقتى ،
قەغەز تۈتۈپ قولۇغا .
بىزگە ئۇۋال قىلغانغا ،
يولبارس تۇرسۇن يولۇغا .
كېچەسى ئۇخلاغاندا ،

---

① ساتاق — سەرسان ، سەرگەردان .
② چەككە — ھەرگىز ، زىنھار .

ئازرائىل كىر قوينۇغا !

ئازرائىل كىر قوينۇغا ،
ئاغرىق سالىپ باشىغا .
ئۆزۈمنۇ ئەمچى قىلىپ ،
يۇگۇرۇپ باراي قاشىغا .
بۇ ئۇۋالچى ساچلىقنى①
كۇچۇل②سالاي ئاشىغا .

كەلگەلى بەش كۈن بولدۇ ،
كۈنۈگە ئۈچ قوي يېدى .
ئاچ قالغانمۇ ئۆيۈدە ،
بىرچە③تويدۇم دېمەدى .
بالاسى بولۇر بىزگە ،
ئۇۋالىنى بىلمەدى .

ساچلىق بەگسىم ئۈساپتۇ ،
قاۋۇن پىچىكلار ئاسىغداپ④
پىچىكلار تاتلىقىنى ،
ئىچىگە ئاغۇ چالقاپ⑤ .
گۈنلەپ كۆمۈپ تاشلاڭلار ،
كەتمەسۇن ساسىق تاراپ .

شۇلارنىڭ يوللانمىسىغا ئاساسەن نازارەتچىلىك مەھكىمىسى

---

① ساچلىق — مانجۇ ئەمەلدار - چېرىكلىرى .
② كۇچۇل — كۇچۇلا .
③ بىرچە — بىرەر قېتىم .
④ ئاسىغ — كۈتۈش ، مېھمان قىلىش ؛ تاماق ، غىزا ؛ پايدا ، نەپ .
«كەرەك تۆت ئوتاچى كەرەك ئەرسە قام ،
ئۆلۈكلىكە ھەرگىز ئاسىغ قىلماس ئەم» .
(مەيلى چاقىر تېۋىنى ياكى كەلسۇن قام ،
ئۆلۈمگە ھەرگىز پايدا قىلماس ئەم .)
يۇسۇپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك»
«كۆركلۈك تونۇغ ئۆزۈڭگە ، تاتلىق ئاسىغ ئازىنقا» .
(كۆركەم تونىنى ئۆزۈڭگە ، تاتلىق ئاشنى ئۆزگىگە قالدۇر) .
«تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم ، 65 - بەت .
⑤ چالقاپ — چايقاپ .

كۇنچىققانىبەگگە ئۇچىنچى دەرىجىلىك ئوتۇغاتلىق مەنسەپ بېرىپ ، پۇتۇن لوپ رايونىنى باشقۇرۇشقا ئاسان بولۇش ئۈچۈن ئاھالىنى تارىم دەريا سىستېمىسىدىكى ئاقتارمىغا كۆچۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ گۇاڭشۇي خانغا مەلۇماتنامە سۇنغانىدى . كەلگەن ئىككى ئەمەلدار شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشكە كەلگەنلەر ئارىسىدا بار ئىندى .

ئاقساقاللار كىرىشتىن سەل ئىلگىرى ئۇلار كۇنچىققانىبەگگە خان يارلىقىنى يەتكۇزۇپ بولۇپلا : «خۇدا ئۇرغان بۇ قۇملۇق جەزىرىدىن تېز كېتىڭالايلى» دېيىشىپ ، پەشلىرىنى قېقىشىپ ، كەلگەن يولىغا راۋان بولۇشقانىدى .

— نېمىدەپ كەپتۇ ئۇ ساچلىقلار ؟ — ئۆزى يانلاردىن ، قارا قوشۇن مەھەللىسىنىڭ ئاقساقىلى بەدىقۇل پۇتىنىڭ تېگىقلىقى تۇيەلى تالا ـ تۇزگە چىقالماي يېتىۋېرىپ ئىچى پۇشۇپ تۇرغاندا ، گەپ سوراپ بەگنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلغۇسى كەلمەي تۇلەك بوۋا بىلەن تايۇقتىن سوريدى .

تۇلەك بوۋا بىلەن تايۇقنىڭ جاۋاب بېرىدىغانغا رايى يوقتەك ئىدى . بۇلارمۇ كۇنچىققانىبەگگە ئوخشاش خىيال بېسىۋالغاندەك ئېغىر تىنىپ ئولتۇرۇشاتتى . كېيىن كىرگەن ئاقساقاللار بەگ بىلەن چاچلىقلار ئوتتۇرىسىدا بىرەر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەرگەن ئوخشايدۇ ، دەپ ئويلىشىپ ، ئۇلارمۇ تىت ـ تىتچىلىققا چۈشۈپ قالدى .

— ھە ، راست ، سىلەر ، — تۇلەك بوۋا گەپكە ئېغىز ئېچىش بىلەن تەڭ كېيىن كىرگەن ئۇچ ئاقساقالغا قاريدى ، — سىلەر ئۇ ساچلىقلارنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى بىلەمسىلەر ؟ نېمە دەيدۇ دېمەمسىلەر ، نېمە دەرىجىلىك دېدا ، ھە ، ئۇچىنچى دەرىجىلىك يەنە بىر نېمە غاتلىق دەيدىغان ئەمەل ـ مەنسەپ دېگەن بىر نېمىسىنى بىزنىڭ بەگكە بېرىپتۇ . مانجۇ خانلىقىنىڭ يوسۇنىدا ئۇچىنچى دەرىجىلىك تىن يۇقىرى مەنسەپ تۇتقانلار ، — تۇلەك بوۋا تايۇقتىن ، — شۇنداق دېدىغۇ دەيمەن ھە ، تايۇق ، — دەپ سوريدى . تايۇق شۇنداق

دەپ بېشىنى لىكۈشتتى ، — گوي ، گوي ، گوي ، بېشىنىڭ كەينى تەرەپ يېرىمىغا ساچ قويۇپ بىر ئۆرۈۋالمىسا بولمايدىكەن . بۇ بىر ئىش ؛ يەنە بىر ئىش ، بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاقتار-مىغا كۆچۈرگۈدەك ،كۆچمىسە بولمىغۇدەك . ئالدى بىلەن بەگنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى كۆچۈرگۈدەك ، — دېدى .

— بۇنىڭ كارى چاغلىق ، كۆچمەيمىز ، دەپ تۇرۇۋالساق ، ھەممىزنى كۆتۈرۈپ كۆچۈرمەس . يامىنى كەلسە قۇملۇقنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىمىز ياكى كۆلنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتە-مىز ، شۇ ، — دېدى توختىكۆل ئاقساقال .

— گوي ، گوي ، گوي ، — تۇلەك بوۋا توختىكۆلگە قارە-دى ، — سەن - بىزغۇ شۇنداق قىلارمىز ، بەگمۇ شۇنداق قىلامدا ، قالغان يۇرتلارغا كىم ئىگە بولمدۇ ؟

ئۆيگە تالىشقۇل ، ئۇجۇلغان ، يەنە بىرنەچچە ئەر - ئايال تىنىقى ئۇزۇلۇپ قېلىۋاتقاندەك ھولۇسلاپ كىرىپ كېلىشتى .

— قېنى كەلگەن ھېلىقى ئۇزۇن ساچلىقلار ، نېمىگە كەپتۇ ، نېمە دەيدۇ ؟ — تالىشقۇل ئۆيدىكىلەرگە سالاممۇ قىلماي سۆزلەپلا كەتتى ، — ئالدىنقى يىلى كۇزلەك ، تىكەنلىككە كەلگەندە ، ھەربىر مەھەللىدە ئون نەچچە كۇندىن تۇرۇپتىكەن ، تاجىپەت[1] بىزنىڭ بۇ يەردە يېرىم كۇنمۇ تۇرماي تەپتىنەپلا[2] كېتىپتۇغۇ ؟

— بولدى ، تارازىغا چۈشمەيدىغان گەپنى قىلماي نەق گەپنى قىلايلى ، — ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى كۇنچىقىنىبەگنىڭ ئاغزىغا قارىدى ، — بىز كۆچمەيمىز دەپ تۇرۇۋالساق ھېچ نەرسە قىلال-ماس ، مېنىڭ بېشىمنى ئاغرىتمۇاتقىنى ساچىنىڭ ئىشى . بۇنى ئو-ماق بىلەن پاراڭلىشىپ بىرنېمە دەيلى ، كورلىغا بارمىغان ئىشمۇ تېخى .

— راست ، — دېدى تايۇق ، — بۇ ئىشتا ئوماق نېمە دەيدە-كىن . ئۇ كورلىغا بارغاندا مەدىل ئاسقالدىن ئۇزۇن ساچقا مۇناسە-

---

① تاجىپەت — ئەجەب ، ئەجەبلىنىش .
② تەپتىنەپ — ئالدىراپ ، ئالمان - تالمان .

ۋەتلىك گەپلەرنى ئاڭلاپتىكەن ، ئاڭلىسام ئۇ جانقۇلۇ بىلەن كېلىدۇ . بۇ ئىشنى ئۇ كەلگەندە دېيىشەيلى . بىز ئۇ ساچلىقلارنى تەپتىنەپلا كەتتى دەۋاتىمىز ، ئۇلار بىز توغرۇلۇق نېمىلەرنى دەۋاتىدۇ تېخى .

— نېمە دېسە دېمەمدۇ ، نېمە دەيتتى ، بېلىقلا يەيدىكەن ، دەيدۇ شۇ ، ھېلىقى سېرىق ساچ ، كۆك كۆزلۈكلەرمۇ شۇنداق دەپتىكەنغۇ ، كېيىن ئۇلارمۇ بېلىق يېمىسە كۈنى كەچ بولمايدىغان دەك بولۇپ كەتكەن ، — دېدى تالىشقۇل .

ئۇنىڭ گېپىگە ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى...

ئۇلارنىڭ كۈزلەك ، تىكەنلىكلەردە ئون نەچچە كۈن تۇرۇپ ، بۇ يەردە يېرىم كۈنمۇ تۇرماي كېتىشكە ئالدىرىشىنىڭ سەۋەبىنى بۇ يەردىكىلەر تەسەۋۋۇر قىلىش تۇگۈل خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ قويمايتتى . ئۇلار ئالدى بىلەن يېڭى ئابدالغا كېلىپ ، ئۇ يەردىن يېڭى يۇرتچاپقانغا بارغانىدى . ئابدالدىكى قومۇش كەپلەرنى ، پالاس ۋە قوپال توقۇلغان رەختتىن كىيىم كىيىۋالغان ، ئاق تېرە تۇماق ، قۇيما كىگىز قالپاق كىيىۋالغان كىشىلەرنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشقانىدى . كىشىلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك ، چىراي ـ شەكلىدىمۇ قاراشھەر ، كورلىدىكىلەردىن خېلىلا پەرقلىنىدىغانلىقىنى ، تۇرمۇشىنىڭ ئىنتايىن ئاددىي ، نامراتلىقتا ئۆتىدىغانلىقىنى ھېس قىلىشتى . ئۇلار يېڭى يۇرتچاپقاندىن چىقىپ ئانچە ئۇزىمايلا پاراڭغا چۈشۈشتى .

— تۆت تەرىپى پۈتۈنلەي قۇملۇق ئىكەن ، ئۇلار بۇ يەردە قانداق ياشايدىغاندۇ ، ئۆيىنىڭ ، ئۆي بىساتىنىڭمۇ تايىنى يوق . قومۇش ئۆيدە يازنىغۇ ئۆتكۈزەر ، قىشتا قانداق قىلىدىغاندۇ ، قىشلايدىغان يېرى باشقا يەردىمىدۇيا ، — دېدى بىرى .

— غەربتە قاختۇدىن[1] شەرقتە ئاتمىشبۇلاققىچە ، شىمالدا شىڭدى ـ سىڭىر تېغىدىن جەنۇبتا ئالتۇنتاغقىچە نېمانداق كەڭ دائىرە بۇ ، بىر چېرىكى تۈگۈل ، بىرەر قورۇقچىسىمۇ يوق تۇرۇپ ،

① قاختۇ — لوپنۇر ـ شايار چېگراسىدىكى يەر .

شۇنچه چوڭ يۇرتنى قانداق سورىغاندۇ؟

— ئاددىي بولسىمۇ قەسىر - خانىسىمۇ يوق ، قىزىق بەگكەنغۇ بۇ .

— بۇ يەرنىڭ قاراشەھەرگە يىراقلىقىچۇ تېخى . بىر قېتىم بېرىپ - كەلگۈچە جېنى ئاز قالغۇدەك كىشىنىڭ . مەن مۇنداق بىر ئىشنى ئويلاۋاتىمەن .

— قېنى ، نېمىنى ئويلىدىلا ؟

— مۇشۇنىڭ بىلەن بىز بۇ تەرەپكە ئىككى قېتىم كەلدۇق . بۇ يەردىن باج - سېلىق يىغىدىغان ئىشنى باش نازارەتچى چوقۇم بىزگە يۈكلەپ قويامدىكىن دەيمەن . بۇ خەقتىن سېلىق يىغىپ بولغۇچە جېنىمىز قالمىغۇدەك . شۇڭا ، بۇلارنى ئاقتارمىغا كۆچۈرۈشكە زادى بولمىسا ، قاراشەھەر بىلەن ئارىلىقىنىڭ يىراقلىقىنى ، ئەكسىچە قۇمۇل ، تۇرپانغا يېقىنلىقىنى ، ئابدال بەگلىكى دائىرىسىنىڭ بەك كەڭ ، ئاھالىسىنىڭمۇ تارقاقلىقىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ، كۆنچى كەنتىدىن قارادايغىچە بىر بەگلىك ، نېرىسىنى بىر بەگلىك قىلىپ ، لوپ رايونىدا باشقۇرۇش ئورگىنى قۇرۇلغۇچە زېمىن تەۋەلىكى قاراشەھەر نازارەتچىلىك مەھكىمىسىدە بولىدۇ- غان ، باج - سېلىق يىغىشنى ۋاقتىنچە قۇمۇل ياكى تۇرپان ۋاقتىغا تاپشۇرۇش توغرىسىدا باش نازارەتچى ئامبالغا تەكلىپنامە سۇنساق- مىكىن دەيمەن ، ھەزرەتلىرى قانداق قارايدىكىن .

— قالتىس گەپ ، قالتىس گەپ . بۇ تەكلىپ خىياللىرىغا قانداق كېلىپ قالدى ؟

— ئادەم ئۆزى خالىمىغان بىرەر مۇشكۈللۈككە دۇچ كەلگەن- دە ، ھامان ئۇنىڭدىن قانداق خالاس بولۇشنى ئويلايدۇ . بۇ شۇنداق گەپ ئەمەسمۇ ، ھەزرەت .

— شۇڭا سىلىنى «ئۇچار خىياللىق» دەيمىز ئەمەسمۇ ، جانابـ- لىرى . ھە ، راست ، بۇ تەرەپكە كىمنى بەگ قىلىشنىمۇ ئويلاپ قويغانلا ؟

— سىلىچە تىكەنلىكنىڭ ئاقساقلى قانداق ، مېنىڭچە ، ئۇنىڭ

تەسىرى چوڭدەك قىلىدۇ .

— ناسىربەگ ئاقساقالنى دەملا ، كۆزلىرى ئۆتكۈر - دە ، سىلىنىك . بەگ دەيدۇ ، ئاقساقال دەيدۇ ، ئولتۇرغان ئۆيى ، ئۆي بىساتىدا پۇقرالىرى بىلەن ئوخشاش ئىكەن ، پۇتۇن بىساتىنى يىغسا بىر ھارۋىمۇ تولمايدىغاندەك قىلىدۇ ؛ قانداق بەگ ، قانداق ئاقسا-قالدۇ بۇلار ؟

— قانداق بولسا بولمامدۇ ، بىز سوراشنىلا بىلسەك بولدى ، باشقىسى بىلەن بىزنىڭ نېمە ئىشىمىز ، شۇنداق ئەمەسمۇ - ھە .

ئىككىسى كۈلۈپ كېتىشتى ۋە سۇنۇلىدىغان تەكلىپنامىنىڭ سۆز - ئىبارىلىرى ئۈستىدە ئويلىشىپ ماڭىدىغان بولۇشتى .

4

ئوماق ، جانقۇلۇلار بىلەن بىللە ئايقۇتنىڭمۇ كەلگەنلىكىدىن ئاقئۇلام قەۋەت خۇش بولۇپ قىلىدىغان قىلىق تاپالمايي قالدى .

جانقۇلۇ خوتۇن - بالىلىرى بىلەن چارا تەرەپكە مېڭىش ئالدىدا تۇرغاندا ، كۈنچىقانبەگنىڭ پۇتى سۇنۇپ كەتكەنلىك خەۋىرى بې-رىپ قالدى . خەۋەر بۇ يەردىكىلەرنى ، بولۇپمۇ جانقۇلۇ بىلەن ئوماق ئائىلىسىدىكىلەرنى بەك جىددىيلەشتۇرۇۋەتتى . جانقۇلۇ خە-ۋەرنى ئاڭلاپلا ماڭماقچى بولدى .

— بىزنى بارمايدۇ ، دەپ ئويلىدىڭمۇ ، بەگ سېنىڭ ئاتاڭ بولسا ، بىز بىر - بىرىمىزگە قول بېرىشكەن ئاكا - ئۇكىلار ، بۇنى بىلسەڭمۇ . بىللە ماڭايلى ، — دېدى ئوماق .

— بىرىڭلار بالىسى ، بىرىڭلار قول بېرىشكەن ئۇكىسى بول-ساڭلار ، مەن ئاقئۇلام بىلەن ئاچا - سىڭىل بولۇشقان . بەگ مۇشۇنداق ھالەتتە ياتقاندا ئىككى ئوغلىنىڭ يېنىدا بولمىغىنىدىن ئاقئۇلامۇ قانچىلىك جىددىيلىشىپ قېلىۋاتقاندۇ . مەنمۇ باراي . باشقىلارنىمۇ كۆرگۈم كەلدى ، — دېدى ئايقۇت .

ئۇنىڭ «باشقىلار» دېگىنى نەۋرىسى ئابلاق ، قۇدىسى ئۇلامخان

ۋە ئۇجۇلخان قاتارلىقلار ئىدى . جانقۇلۇ ئائىلىسىدىكى ئۇچ جان ، ئوماق ، ئايقۇت ، ئۆردەك — ئۇچ جان هەممىسى شۇ كۈنىلا ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى .

بۇلار ئۆيگە كىرگەندە ، بەگنىڭ يېنىدا تۇلەك بوۋا ، ساتىۋالدى بەقەم ئاقسال ئولتۇراتتى .

— پۇتۇڭ قانداق بولۇپ سۇنۇپ كەتتى ، مۇشۇنداق چاغدا يېنىڭدا يوق بولغىنىم ، — جانقۇلۇ كىرپىلا ئاتىسىنىڭ قېشىغا كەلدى ، گەپ قىلغاچ تېڭىق ئۈستىدىن ئاتىسىنىڭ پۇتىنى سىلىدى ۋە تۇلەك بوۋىغا قاراپ ، — بۇ قانداق بولغان ئىش ؟ — دەپ سورىدى .

بەگنىڭ ئوغلىغا ئەھۋالنى تولۇق ئېيتمىسا بولمايتتى .

— «باشقا كەلگەندە باتۇر» دېگەن شۇ - دە . هېچقانداق تېڭىقچىلىقنى بىلمەيدىغانلارنىڭ تاڭغىنى توغرا بوپتىما ، تالىشقۇل شۇنداق دەمدا ؟ — تۇلەك بوۋا ئەھۋالنى تەپسىلىي دەپ بەرگەندىن كېيىن ، ئوماق بوۋايدىن سورىدى .

— تالىشقۇلنىڭ ئېيتىشىچە ، بىرلا چوڭ سۇنۇق ئوخشايدۇ ، شۇڭا جايىغا چۈشۈپتۇ . ئۇستىخان سۇنۇپ ئۇششاقلىنىپ كەتكەن بولسا ، تەس بولار ئىكەن .

— هازىرقى گەپ پۇتۇمدا ئەمەس ، مانا ئاغرىقمۇ يوق ، ئارام ئالغاندەك ئولتۇرىمەنغۇ ، ماڭا كەلگەن چوڭ ئىش بۇ ئەمەس ، باشقا بىر ئىش . بۇنىڭدىن مېنىڭمۇ ، يۈرتتىكىلەرنىڭمۇ بېشىمىز قېتىۋاتىدۇ ، — كۈنچىققانبەگ ئوماققا قارىدى ، — بىز سېنىڭ كېلىشىڭنى كۈتۈپ تۇرغانىدۇق ، بىلگەندەك كېپسەن .

— هەممىلەرنىڭ بېشىنى قېتىتقان قانداق چوڭ ئىش ئۇ ؟ — ئوماق هەيران قېلىپ سورىدى .

كەلگەن ئىككى مانجۇ ئەمەلدارنىڭ نېمىلەرنى دېگەنلىكىنى ، ئۇلارنىڭ ئەلپازىنى ، تەقى - تۇرقىنى ، گېپىنى دەپ بولۇپلا كەتكەنلىكىنى تۇلەك بوۋا سۆزلەپ بېرىپ بولۇپ :

— هازىر بەگنىڭ بېشىنى قاتۇرۇۋاتقىنى كۆچۈش ئىشى ئە-

مەس، ساچ قويۇشتىن قانداق قۇتۇلۇش، — دېدى.
— بۇ يەردىكىلەر ئىچىدە پەقەت تايۇق بىلەن، — كۆنچىققانبەگ ئوماقتا قاردى، — سەنلا كورلىغا بىرنەچچە قېتىم بارغان. تونۇشلىرىڭلارمۇ بار. ئىككىڭلار كورلىغا بېرىپ، بۇ ئىشتىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى بىلىپ كەلسەڭلار قانداق.
— ئىككى ئەمەلدارنىڭ ئېگىز بويلۇقى چاشقان بۇرۇت، ئۆچەكە ساقال، ھېڭگاك چىش، پاكارراقى كوسا، مولۇن كۆز، قېشىنىڭ تايىنى يوق، كۆرۈمسىز، شۇنداقمۇ؟
— سەن قانداق بىلىسەن؟ — تۇلەك بوۋا ئوماقتىن سوردى.
— ھېلى ئۆزۈڭ تەقى - تۇرقىنى دەپ بەردىڭغۇ. ئالدىنقى يىلى ئۇلار چارىغا كەلگەندە، بىزنىڭ يېڭى مەھەللىگىمۇ كەلگەن، ئەتراپىنى ئايلانغان، ئۇلار گۆش تەييارلاپ بېرىشنىڭ گېپىنى قىلىپ تۇرغاندا، ئۆردەكنىڭ كېيىكى بىلەن ئانىسى يېقىنلا يەردىكى بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىدە پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇلارنى ھېلىقى چاشقان بۇرۇتمۇ كۆرۈپ قاپتۇ. ئۇ: «كېيىك!» دەپ توۋلاپ يېنىدىكى ياندىقچىسىنىڭ قولىدىن مىلتىقنى ئېلىشىغا تۇيغۇن ئاڭ كېيىك قاتتىق بىرنى پۇرقۇپلا دۆڭدىن چۈشۈپ كەتتى، يەنە بىر كېيىكمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ قېچىپ كۆزدىن غايىب بولدى. كېيىكنىڭ قېچىپ كەتكىنىگە خۇش بولدۇق، لېكىن ھېلىقى چاشقان بۇرۇت بىلەن كوسا ئىككىسى ئىككى مىلتىقنى ئېلىپ كېيىك قاچقان تەرەپكە ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېتىشتى. خېلى ھازادىن كېيىن قۇرۇق قول قايتىپ كېلىشتى، ئۇلارنى كۆرۈپ بىزنىڭ يۇرىكىمىز جايىغا چۈشۈپ، ئۇلۇغ تىنىپ كەتتۇق. ئۇلار ئەسلىي شۇ كۈنى كۈزلەك تەرەپكە كەتمەكچىكەندۇق. «بىزگە كېيىك تۇتۇپ بېرىڭلار» دەپ ئىككى كۈن تۇردى. ئۇلارغا كىم كېيىك تۇتۇپ بېرىدۇ. ئىككى كۈندە ئالتە قويىمىزنى يېدى، كەلگەنلەر ئىچىدە ھەممىدىن جوداڭسى ئاشۇ چاشقان بۇرۇت ئىكەن.
— گەپنىڭ ئۆزىنى قىلىلى، — دېدى تۇلەك بوۋا، — تايوق بىلەن ئىككىڭلار كورلىغا بېرىپ باقامسىلەر.

بوۋاي گەپىنى دەپ بولۇشىغا ، ئۆيگە تايۇق ، تالىشقۇللار كىرىپ كەلدى .

— ئۇلار خانىمىڭ يارلىقى ، دېگەن بولسا ، بۇ چوڭ ئىشكەن . مەھەللىمىزگە كەلگەندە ، ئۇلار ھەدىسىلا : «خان ـ خان» دەپ ، خانىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي يۈردى . ئۇلارغا تىلماچلىق قىلغۇچىنىڭ دەپ بېرىشىچە ، ئۇلار خانىمىڭ ھەرقانداق گەپىنى تەكرارنىڭ بۇيرۇقىدەك كۆرۈپ ، شەرتسىز ئىجرا قىلىدىكەن . ئىجرا قىلمىسا بېشى كېسىلەرمىش . ئۇلار «خانىمىڭ يارلىقى» دېگەن بولسا ، بۇ ئېغىر ئىشكەن . كىشىلىرىغا تايۇق بىلەن ئەتىلا ماڭايلى ، — دېدى ئوماق .

— بەككە «ساچ قويىسەن» دېگەن گەپنىڭ ئىشىمۇ ، مەنمۇ بىللە باراي ، — دېدى تالىشقۇل تۇلەك بوۋىغا قاراپ . مۇشۇ كۈنلەردە بەگنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ، بەگدىن قالسىلا يۇرتتا ئەڭ يۇزلۈك ئادەم تۇلەك بوۋا ئىدى . ھازىرقى ئىشتا كۈنچىقاناڭىمىغا بوۋاينىڭ ئاغزىغا قاراپ قالغانىدى ، شۇڭا تالىشقۇل كىشىلىرىغا بېرىشنى تۇلەك بوۋىدىن سورىدى .

— بوپتۇ ، بارغىنىڭنىڭ پايدىسى بولۇپ قالار ، قاچان ماڭ-ساڭلار بولار ؟ — تۇلەك بوۋا ئوماق بىلەن تايۇققا قارىدى .

— ھېلىقى ئىككىسىنىڭ كەينىدىنلا بارغىنىمىز ياخشى ، ئەتە باش سونۇردىلا ماڭايلى ، — دېدى تايۇق .

ئوماق ، تالىشقۇلمۇ تايۇقنىڭ دېگىنىگە قوشۇلدى .

ئوماقلارنىڭ مىنگىنى ياراملىق ئاتلار بولغاچقا ، ئالتە كۈنلۈك ئارىلىقنى چىكە سوقۇپ مېڭىپ ، تۆتىنچى كۈنى كەچكە يېقىن ئېگىز ئېرىق مەھەللىسىگە قايرىلىدىغان دوقمۇشقا كەلدى .

— مەن بۇ تەرەپكە كەلمىگىلى تۆت يىل بولدى . بىز يەنىلا مەدىل بوۋاينىڭ ئۆيىگە بارايلى ، ئۇ كىشى بىزگە يول كۆرسىتىدۇ ، — ئوماق مۇشۇنداق مەزمۇندىكى گەپنى يولغا چىقىش ئالدىدا ، يولدا كېلىۋېتىپمۇ بىرنەچچە قېتىم ئېيتقانىدى . مەدىل ئاساقالىنىڭ ئۆزلىرىگە توغرا يول كۆرسىتىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەن-

گەچكە ، ئىككى ھەمراھىنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن يەنە تەكرار-
لاپ قويدى .
ئۇلار مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە ، ئالدى تەرەپتىن
پاكار ، تەمبەل ، ئاپئاق ساقال بىر بوۋاي كېلىپ قالدى . ئوماقلار
سالام بەردى . ئۇ كىشى سالام قايتۇرۇپ بولۇپ ، بۇلارنىڭ
تەقى - تۇرقىغا قاراپ چىقىپ :
— لوپتىن كەلگەن ئوخشىمامسىلەر ، نەگە بارىسىلەر ؟ —
دەپ سورىدى .
— ھەئە ، لوپتىن كەلدۇق ، مەدىل ئاسقالىنىڭكىگە بارد-
مىز ، — دەپ جاۋاب بەردى ئوماق .
— خەۋىرىڭلار يوق ئوخشايدۇ ، — بوۋاي ئوماققا قاراپ
دېدى — مەدىلكام تۇگەپ كەتتى ، قىرقى نەزىرىنى بەرگىلى تېخى
بىر ھەپتە بولدى .
تايۇق بىلەن تالىشقۇل «قانداق قىلىمىز» دېگەندەك ئوماققا
قارىدى .
— بوۋا ، — دېدى ئوماق ئاتىتىن چۈشۈپ ، — بىز
خەتمىقۇرغان قىلىشنى بىلمەيمىز ، سىز بىز بىلەن بىللە كىرىشىپ
بەرگەن بولسىڭىز كەن ، — دەپ ئۆتۈنۈش قىلدى .
بوۋاي ئىچىدە : «مۇشۇ يېشىغىچە بىرەر ئايەتنىمۇ بە-
لىشمىسە...» دېدى - دە ، يېشىنى ئىككى يانغا ئىرغىتقاچ زۇۋان
سۇرمەي كەينىگە بۇرۇلۇپ ماڭدى ، تايۇق بىلەن تالىشقۇلمۇ ئاتلا-
رىدىن چۈشۈپ ماڭدى .
ئوماقلار ئۆيگە كىرگەندە قاسىم قارى كارىۋاتنىڭ لېۋىدە
پۇتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى . يېشىغا سەرپۇش تۇماق ، ئۇچى-
سىغا تىزدىن سەل ئاشۇرۇپ قارا چېپەرقۇت پەشمەت ، پۇتىغا
مەسە - كالاچ كىيىپ ، يېلىنى بوز چەكمەن بەلۋاغدا باغلىۋالغان-
دى . ئوماقلار قاسىم قارى بىلەن بىر - بىرلەپ كۆرۈشۇپ بولغان-
دىن كېيىن كارىۋاتقا چىقىپ ئولتۇردى . ئوماقلارنى باشلاپ كىر-
گەن بوۋاي گېلىنى قىرىپ يېنىك يۆتىلىپ قويۇپ قىرائەت باشلا-

دی . ئوماق بىلەن تايۇق ئىككى ئالىقىنىنى ئىككى تىزىغا قويۇپ ، بېشىنى ئېگىپ جىممىدە ئولتۇردى . ئابدالدىن چىقىپ باقمىغان تالىشقۇل بولسا ، بوۋاينىڭ قىرائىتىگە ، ئوماق بىلەن تايۇقنىڭ سېھىرلىۋەتكەندەك جىممىدە ئولتۇرۇپ كەتكىنىگە ھەيران قالماقتا ئىدى . بوۋاي قىرائىتىنى تۈگىتىپ ئوماققا قاراپ قويۇپ جىم بولدى .

— سىلى چوڭ بولغاندىكىن دۇئا باشلاپ بەرسىلە ، — دېدى ئوماق پەس ئاۋازدا .

— ياق ، سىلەر دېگەن مېھمان ، — بوۋايمۇ پەس ئاۋازدا شۇنداق دەپ جىم بولدى .

— ياق ، سىلى چوڭ ، دۇئا باشلاپ بەرسىلە ، — ئوماق شۇنداق دەپ تۇرۇۋالدى .

بوۋاي ئىلاجسىز دۇئا باشلىدى . دۇئادىن كېيىن : «مەن چىقاي ، سىلەر ئولتۇرۇڭلار» دەپ قويۇپ ، بوۋاي چىقىپ كەتتى .

— مەدىل تاغام تۈگەپ كېتىپتۇ ، ئۇقماپتۇق . مەھەللىگە كىرگەندە ھېلىقى بوۋايدىن ئۇقتۇق ، — دېدى ئوماق ، قاسىم قارى بوۋاينى ئۆزىتىپ قويۇپ قايتىپ كىرگەندىن كېيىن .

— شۇنداق بولغاندۇ ، ئاتامنىڭ بىتابلىقى بەك ئېغىرلىشىپ قالغان كۈنلەردە ، ھەرقايسىلارنى ، بولۇپمۇ كۈنچىققانبەگ بىلەن تۈلەك بوۋىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمىدى . قالاچ قاناقانىڭغۇ يۈزىنى كۆرەلمەپتىمەن ، تۈلەك بوۋا بىلەن بولسىمۇ كۆرۈشۈۋالغان بولسام بولىتتى ، دەپ ئارمانلاپ ياتتى . مەن ئاتامنى تاشلاپ كېتەلمىدىم ، يا ئۇ تەرەپكە ماڭمىغان ئادەم چىقمىدى ، — دېدى قاسىم قارى بېشىنى كۆتۈرمەي ئولتۇرغان ھالىتى بويىچە .

مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىلگەندىن كېيىن ، قىزىل ، قارا ، ئاق يوللۇق شاتۇار داستىخان سېلىنىپ چاي تارتىلدى ، ئاندىن ئىككى مىس لېگەندە ئوخشىتىپ ئېتىلگەن پولۇ كەلتۈرۈلدى . قاسىم قارى مېھمانلارغا ئۇدۇل ئوتتۇرىغا كېلىپ ئولتۇرۇپ ، تۇم

ناندىن بىرنى ئالدىغا قويۇپ پولۇ ئۇستىدىكى گۆشنى توغراپ ئاش ئۇستىگە قويۇپ بولۇپ مېھمانلارنى غىزاغا تەكلىپ قىلدى .

ئوماق بىرنەچچە قېتىم كېلىپ بۇ يەرنىڭ ئادەتلىرىنى بىلدى- ۋالغاچقا ، «قېنى ، يەيلى» دەپ قويۇپ ، ئاشنى كاپاملاپ ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى . بۇ يەرنىڭ غىزالىرى ، ئۇلارنى قانداق يېيىش تايۇقىنى ئانچە - مۇنچە ئايان ئىدى ، ئۇمۇ يەۋەردى . ئەمما ، پولۇنى تالىشقۇلنىڭ تۇنجى كۆرۈشى بولغاچقا ، ئوماق بىلەن تايۇقنىڭ يېگىنىگە قاراپ ئاشقا قول ئۇزاتتى . ئاش قىزىق ئەمەس ئىدى . بۇ ئۆيدىكىلەرنىڭ لوپلۇقلارنىڭ تاماقنى قىزىق يېمەيدىغانلىقىدىن خەۋىرى بولغاچقا ، ئاشنىڭ تاۋۇنى كەتكۇزۇپ بولۇپ ئاندىن ئەكىر- گەنىدى . تالىشقۇل ئاشنى ھەرقانداق قىلىپمۇ كاپاملاپ ئالالمىدى ، ئالغىنى قولىدىن چۈشۈپ چېچىلىپ كەتتى . ئوماق بىلەن تايۇق كۈلدى . قاسىم قارىمۇ كۈلۈپ كېتىپ :

— ھەي ، مەندىن ئۆتۈپتۇ ، ئويلىماپتىمەن ، — دېدى - دە ، چىقىپ كېتىپ بىر ياغاچ قوشۇق ئېلىپ كىردى .

تاماق يېيىلىپ بولۇپ ، دۇئا قىلىنغاندىن كېيىن قاسىم قارى ئوماققا قاراپ :

— بىر ئىش بىلەن كەلگەندەك قىلىسىلەر ، قېنى ، دەۋېرىڭ- لار ، — دېدى .

— مۇنداق ئىش... — ئوماق قاسىم قارىغا تالىشقۇلنى تونۇش- تۇرۇپ بولۇپ ، كۈنچىققانىبەگ بىلەن يۈرت خەلقى بېشىغا كەلگەن مۇشكۈلچىلىكنى سۆزلەپ بەردى ، — بەگمۇ ، بىزمۇ ساچ قويۇش- تىن قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى چەككى بىلەلمەي ، سىلەرنى يول كۆر- سىتەرمىكىن ، دەپ كەلگەنىدۇق ، — دېدى .

قاسىم قارى خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى .

— ئون نەچچە يىلدىن بۇيان جاھان بەك ئېگىز - پەس بولۇپ كۆرمىگەننى كۆردۇق . ياقۇپبەگقۇ ئۆز قىلمىشىغا يارىشا يېقىن ئۇلپەتلىرى قويىنىدىكى زەھەرده ئۆلدى . مانجۇلار كېلىپ يەنە باش- قىچە يوللار بىلەن يۈرت سوراشقا باشلىدى . كورلىدىمۇ يۈرت

چوڭلىرىدىن ئۇچ - تۆتىگە : «ئۇنداق مەنسەپ بەردۇق ، چاچ قويە-
سىلەر ، بۇ مانجۇ خانلىقىنىڭ قائىدىسى» دەپ ، چاچ قويۇشقا
مەجبۇرلىدى . ئۇلار چاچ قويدى . چاچ بىلەن مەسچىتكە كىرەلمە-
گەچكە ، يۇرتتا يۈز - ئابرۇيى قالمىدى . ئۇلار يۇرتتىڭ رايىدىن
مانجۇلار بەرگەن مەنسەپنى ئەلا بىلدى . ئۇلار ئىارىسىدا ھېكىم
نىيازبەگ① دېگەن كىشىمۇ بېرىم يىلدەك چاچ قويۇپ ، كېيىن
قول - ئىلكىدىكى بىساتلىرىنى ئارىغا قويۇپ يۈرۈپ چاچ قويۇشتىن
قۇتۇلۇپ قالدى ، ئەمما يالغان چاچ كىيىپ يۈردى . كۈنچىققانبەگ-
نى چاچ قويۇشتىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشنىڭ ئامالىنى قىلىپ كۆ-
رەيلى . بۇنىڭ ئۈچۈن قارا شەھەرگە بارماي بولمايدۇ . ئالدى بىلەن
كورلىدىن يولخېتى ئالمىز ، ئاندىن كىچىك نازارەتچىنىڭ تەكشۈ-
رۈپ ماقۇل كۆرۈشىنى كۈتىمىز ، ئۇ ماقۇل كۆرۈپ تامغا بېسىپ
بەرسە يولغا چىقالايمىز ، چوڭ تەكشۈرۈش باشئەگىم ئىچىدە بولە-
مدۇ . ئۇ يەردىن ئۆتۈپ كەتسىلا ، ئىش ئانچە قىيىن ئەمەسكەن ،
دەپ ئاڭلىدىم . سىلەرنىڭ بۇنداق ئىشتىن خەۋىرىڭلار بولمىغاچقا ،
مۇنداقلا كەلگەن ئوخشايسىلەر . كېرەك يوق . ئوماق ، سىلەر ئۇچ
يىلنىڭ ئالدىدا بىزگە ئامانەت قويۇپ كەتكەن ئون قويۇڭلار بار
ئىدىغۇ ، ئۇلاردىن تۇغۇلۇپ - ئۆلۈپ ھازىر ئوتتۇزدەك بولدى .
شۇلارنى سېتىپ پۇل قىلىپ يول مېڭىپ باقايلى . يەتكىنىچە
بولار ، يەتمىگەندە باشقا يولىنى قىلارمىز ، — دېدى قاسىم قارى .
ئوماقلار قاسىم قارىنىڭ دېگەنلىرىنى چۈشەندىمۇ - چۈشەنمە-
دىمۇ ، ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى .

قاسىم قارى بامدات نامازغا مېڭىش ئالدىدا ئۆيدىكىلەرگە ئەتە-
گەنلىك چاينى نامازدىن كېيىنلا ئىچىدىغانلىقىنى دەپ قويغانىدى .
قايماقلىق چاي بىلەن توقاچتا ناشتا قىلدى - دە ، ئۆيىدىن چىقىپ

① ھېكىم نىيازبەگ — بۇ كورلىدىكى يەرلىك ئادەم ، نىياز ھېكىمبەگ ئەمەس .

كەتكۇچە بارايلى دەپ ، قاسسم قارى ئوماقنى باشلاپ ھېكسم نسياز-
بەگنىڭكىگە ماڭدى . تايۇق بىلەن تالىشقۇل ئۆيدە قالدى . ھېكسم
نسياز بەگنىڭ ئۆيى قورغان سىرتىدا — قۇرغۇيدۆڭ دېگەن مەھەل-
لىدە ئىدى . ئۇلار ئېگىز ئېرىقتىن شەھەرگە قاراپ ئۇدۇل مې-
ڭىپ ، قورغاننىڭ تۆۋەنكى (جەنۇبىي) دەرۋازىسىغا كەلگەندە سول-
غا بۇرۇلۇپ كۇنېپتىشقا قاراپ ماڭدى .

— ھېلىقى بىر يىلى مېنىڭ نامىمدا سىلەرنى ئالداپ ئات ،
قويۇڭلارنى ئوغرىلىغان قاسسم ئوغرىنىڭ ئۆيىمۇ مۇشۇ تەرەپتە .

— شۇنداقمۇ ، ئۇ ھازىر نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ ؟

— نەشە چېكىپ ، قىمار ئويناپ ، كىشىلەرنى ئالداپ ، ئالدە-
يالمىغاندا ئوغرىلىق قىلىپ يۈرىدۇ شۇ ، ئۇنىڭ ھۇنىرى شۇكەن .

ئۇلار گەپ بىلەن بولۇپ قاسسم ئوغرىنىڭ ئۆيىنىڭ ئۇدۇلىغا
كېلىپ قالدى .

— مۇشۇ ئۆي قاسسم ئوغرىنىڭ ئۆيى ، — دېدى قاسسم قارى ،
پاكار ، ھويلىسى تام بىلەن تورالغان بىر قاناتلىق ياغاچ ئىشىكلىك
ئۆينى كۆرسىتىپ . ئىشىكنىڭ تۆۋەن يېرىمىنىڭ شاللىرى بولمە-
غاچقا ، ھويلا ئىچى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئىشىك سەت غىچىرلاپ
ئېچىلىپ ، ھويلىدىن قاسسم ئوغرى چىقىپ قالدى .

— ۋۇي - ۋۇي ، قارىكام بىلەن ئوماقبايكەنسىلەرغۇ ، ئەتە-
گەندە نەگە ماڭدىڭلار ؟ — قاسسم ئوغرى گەپ قىلغاچ كېلىپ
ئىككىسى بىلەن كۆرۈشتى .

— بىر ئىش بىلەن ھېكسم نىيازبەگنىڭ ئۆيىگە ماڭدۇق ، —
دېدى قاسسم قارى .

— ئۆيىدە بار ، ئەتىگەن بامدادتىن چىقىپ ئۆيىگە كىرىپ
كەتتى .

— نامازغا چىقىدىغان بولدۇڭما ؟

— مەسچىت ئوغرى ، نەشكەش دەپ يەكلىمىگەندىكىن ، كى-
رىپ گۇناھلىرىمغا توۋا قىلىۋاتىمەن .

— ھۇنىرىڭنى تاشلاپسەن — دە .

قاسىم ئوغرى : «هى - هى - هى» قىلىپ ھەجىيىۋىدى ، نەشىنىڭ ئىسسىدا كۆكسىرىپ كەتكەن سەت چىشلىرى كۆرۈنۈپ قالدى .

قاسىم قارىلارغا دەرۋازىنى بىر كىچىك بالا چىقىپ ئاچتى . ئۇلار ئۆيگە كىرگەندە ناشتىغا داستىخان سېلىنىۋاتاتتى .

— ۋوي ، قاسىم قارىمۇ ، — ھېكىم نىيازبەگ ئىتتىك سۇپىدىن چۈشۈپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى .

سالام - سەھەتتىن كېيىن ، ئۆزئارا تەكلىپ - تەكەللۇپ قىلىشىپ قاسىم قارى بىلەن ئوماق تۆرگە چىقىپ ئولتۇردى .

پاتمە دۇئاسىدىن كېيىن ھېكىم نىيازبەگ :

— بۇ كىشى لوپىنىڭ ئىچكىرىسىدىن كەلگەن ئوخشىمامدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— ھەئە ، لوپتىن كەلدى . پەدەر بىلەن بەك يېقىن تونۇشلاردىن ئىدى ، — قاسىم قارى ئاتىسىنى ياد ئېتىپ بىردەم جىم تۇرۇۋېلىپ ، — ئىسمى ئوماق ، — دېدى .

— ئوماق دەڭ ، لوپ كىشىلىرى ئاجايىپ - ئاجايىپ ئىسىملارنى قويىدۇ - ھە .

قولغا سۇ ئېلىنىپ چاي كەلتۇرۇلدى . چاي ئىچىلىپ بولۇپ دۇئا قىلىندى . داستىخان يىغىشتۇرۇلغاندىن كېيىن ، ھېكىم نىيازبەگ :

— خوش ، ئەتىگەندە كەلگىنىڭلارغا قارىغاندا بىرەر مۇھىم ئىش بار ئوخشىمامدۇ ؟ — دەپ قاسىم قاريدىن سورىدى .

— شۇنداق ، — قاسىم قارى كېلىشىنىڭ سەۋەبىنى تەپسىلىي دەپ بېرىپ بولۇپ ، — سىلە بۇ يۇكتىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ يولىنى بىلىلا ، مەسلىھەت بېرەرمىكىن دەپ كەلدۇق ، — دېدى .

— ھە ، شۇنداقمۇ ، بۇ مانجۇلارنىزە ، كۈنچىققانبەگنىڭ بېشىغا تاغ چۈشۈپتۇ - دە . مەن بېشىمدىن بۇ تاغنى ئالدۇرۇۋەتكۈچە پۈتۈن مال - دۇنيا ، بىساتىمدىن ئايرىلدىم . يولخېتى ئېلىش ئۈچۈنلا بەش يامبۇ ، بەش قوي سەرپ قىلدىم . يۇقىرىغا بارغانسېرى

يەيدىغانلارنىڭ نەپسى تۇۋى يوق ھاڭدەك يوغىناپ كېتىدىكەن ، كىزىدىغان ئىشىكنىڭ كۆپلۈكى ، مېڭىشنىڭ تولىلىقىدىنمۇ ئادەمـ نىڭ جۇلۇقى چىقىپ بولىدۇ . يولخېتى ئېلىشتا ، ماقۇل كۆرسەڭـ لار قاسىم ئوغرىدىن پايدىلانساق نېمە دەيسىلەر ؟ — دېدى ھېكىم نىيازبەگ .

قاسىم قارى بىلەن ئوماق ئەجەبلىنىپ بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قويدى .

— ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىمىز ؟ — قاسىم قارى : «ئۇنى ئوغرىلىققا سالامدۇق» دېمەكچىدى ، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالـ غان گەپنى ئىچىگە تارتىۋالدى .

ھېكىم نىيازبەگ كۇلۇپ كېتىپ :

— يېقىندا كورلا تارماق نازارەتچى بەگ بەي دارىنىڭ ياخشى بىر ئېتىنى ئوغرىلاپ كېتىپتىكەن ، قاسىم ئوغرى ئەتىسىلا تېپىپ ئەكېلىپ بېرىپتۇ . «گاچىنىڭ تىلىنى گاچا بىلىدۇ» دېگەن شۇ . شۇنىڭ بىلەن بەي دارىن قاسىم ئوغرىنى ھېچقايسىمىزغا تەڭ قىلمايدىغان بولدى .

— ھېلىقى ئوغرىنى قانداق قىپتۇ ؟ — بايات گەپكە ئارىلاشـ ماي ئولتۇرغان ئوماق قىزىقىپ سوراپ قويدى .

— كەينىدىن قوغلاپ بارسام ، ئاتـنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى ، دەپتۇ .

قاسىم قارى بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىدا ئوماق بىلەن قاسىم ئوغرى ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشنى ، ئۇنىڭ سازايى قىلىنـ غىنىنى سۆزلەپ بەردى .

— جاھاننىڭ قىسمىتى ئاجايىپ ـ ھە ، خۇدانىڭ سىلەرنى شۇنىڭغا ھاجەتمەن قىلىپ ئالدىغا ئەكەلگىنىنى قاراڭلار ، تەقدىر شۇنداق ئوخشايدۇ ، ئىشكىلار ئوڭىغا تارتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس ، — ھېكىم نىيازبەگ شۇنداق دەپ بولۇپ ، بېشىنى لىڭشىـ تىپ كۇلگىنىچە سىرتقا چىقىپ كېتىپ ھايالشماي يېنىپ كىرـ دى ، — قاسىمنى چاقىرىپ كېلىشكە ئادەم ماڭدۇردۇم . سىلەر جىم ئولتۇرۇڭلار ، ئۇنىڭغا گەپنى مەن قىلاي ، — دېدى .

ئۇلار ئۇنى ـ بۇنى سۆزلىشىپ تۇرغاندا قاسىم ئوغرى كىر-
دى . ئۇ قاسىم قارى ، ئوماقلار بىلەن بايا كۆرۈشكەن بولسىمۇ ،
ئۆزىنى نېمىشقا چاقىرغانلىقىنى بىلەلمەي ، ئوڭايسىزلانغانىدەك
بولدى .

ھېكىم نىيازبەگ ئوماق بىلەن يەنە ئىككى ھەمراھىنىڭ كور-
لىغا كېلىشتىكى سەۋەبىنى ئېزىپ ـ ئىچۈرۈپ دەپ بولۇپ :

— قاسىم ، لوپلۇقلار بېگىنىڭ بېشىغا مانا شۇنداق ئېغىر غەم
چۈشۈپ ، بۇلار بىزدىن ياردەم سوراپ كېپتۇ . سەن بەي دارىنىڭ
ئەتىۋارلىق يېقىن ئادىمى بولۇپ قالدىڭ . بۇ ئىشتا ئۇلارغا ياردەم
قىلالامسەن ؟ — دېدى .

قاسىم ئوغرىنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلدى ، سەل جىددىيلەشكەن-
دەك بولدى .

— بۇ مانجۇلار بىزنى ئۆزىدەك قىلماقچىمۇ نېمە . بۇ يەردىكى
بەگلەرنى چاچ قويۇشقا زورلىغىنى يەتمەي ، بۇ يولىنى قۇملۇقنىڭ
ئىچكىرىسىدىمۇ يۈرگۈزمەكچى بوپتۇ ـ دە . مېنى ئوغرى دەيسە-
لەر ، راست ، مەن ئوغرى ، كىشىلەرنى جىق قاقشاتتىم ، لېكىن
مېنىڭ قاقشاتقىنىم ، مانا ھېكىم نىيازبېگىم تۇرۇپتۇ ، باي -
بەگلەرنى قاقشاتتىم . ئوماقنىمۇ شۇنداق بايلاردىنمىكىن دەپ ئوي-
لاپتىكەنمەن ، ئەمەسكەن ، كېيىن بەك پۇشايمان قىلدىم . ئەمدى
شۇ گۇناھىمنى يۇغۇدەك ئىش چىقىپتۇ . قېنى ، ئېيتىڭلار ، يولخې-
تىنى نەچچە كىشىگە ئالىمىز ؟ — قاسىم ئوغرى ئوماققا ، ئاندىن
ھېكىم نىيازبەگكە قاردى .

ھېكىم نىيازبەگ قانچە كىشىلىك ئالىدۇ ، دېگەندەك ئوماق
بىلەن قاسىم قارىغا قاردى . ئوماقمۇ قاسىم قارىغا قاردى . ئوماق-
نىڭ قارىشىنىڭ مەنىسىنى قاسىم قارى چۈشەندى .

— تۆت كىشىلىك ئالايلى ، — دېدى قاسىم قارى ، — بۇلار
كورلىنىڭ نېرىسىغا ئۆتۈپ باقمىغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇلار ، —
ئۇ ئوماققا قاراپ قويدى ، — ھۆكۈمەت ، ھۆكۈمەت ئىشى دېگەنلەر-
دىن قىلچە خەۋىرى يوقكەن . قارا شەھەرگىچە ئانچە ـ مۇنچە ئىش
بىلىدىغان بىر ئادەم باشلاپ بارمىسا بولمايدۇ ، مەن بىللە باراي .

— مېنىڭ قارا شەھەردە خېلى يۇزلۈك بىرنەچچە تونۇشلىرىم بار ، ئەسقېتىپ قالارمەن ، مەنمۇ بىللە باراي ، خەتنى بەش كىشىلىك ئالايلى ، — دېدى قاسىم ئوغرى ئوماققا قاراپ .

— بۇ بەك ياخشى بولدى ، بەش ئادەمگە بىر خەت ئالامدۇ ياكى بەش خەت ئالامدۇ ، بۇنى قاسىم بەي دارىندىن سوراپ ، شۇنىڭ دېگىنىدەك قىلسۇن ، — دېدى ھېكىم نىيازبەگ .

— بىز بۇگۈنلا قويلارنى سېتىپ ئاقچا ـ يامبۇ تەييارلاشقا كىرىشەيلى ، — دېدى قاسىم قارى ۋە ئۆيدىن چىقىۋېتىپ ، — قاسىم قاق ، خەتنىڭ خەۋىرىنى قانداق ئالىمىز ؟ — دەپ سورىدى .

— خەۋىرىنى ئۆزۈم يەتكۈزىمەن ، ئۆيىڭىزگە بارىمەن ، مېنى ئۆيدە ساقلاپ ، باشقا ئىشلار بولسا قىلغاچ تۇرۇڭلار ، — دېدى قاسىم قاق .

6

كۈننىڭ ئالتۇن شارىدەك قىزىرىپ چىقىشى بىلەن تەڭ ئۇچ ئات قوشۇلغان ياسداق تۆمۈر ھارۋا[1] باشئەگىم ئېغىزىدىكى كىچىك داۋان ئۈستىگە چىقىپ بولدى . بۇنىڭدىن ھارۋىكەشنىڭ بۇ يولدا تولا مېڭىپ پىشىپ كەتكەن كىراكەشلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . داۋاندىن چۈشسىلا يول دەرياغا ئۈسۈپ ، ياندىن سولغا توقسان گىرادۇس بۇرۇلىدۇ . ئەگەر ھارۋىكەش ئاگاھلاندۇرۇپ قويمىغان بولسا ، ھارۋا پەسكە چۈشۈۋاتقاندا ، بۇنداق يولدا ھارۋىدا مېڭىپ كۆرمىگەن ئوماق ، تايۇق ، تالىشقۇللار ھارۋىدىن نەچچە قېتىم ئالدىغا يىقىلىپ چۈشەتتى . بۇنى بىلىپ قاسىم قارى بىلەن قاسىم قاق ئۇلارنى توسۇپ ھارۋىنىڭ ئالدى تەرىپىدە ئولتۇرغانىدى . ھارۋىكەش ئىچ ئاتنىڭ تىزگىنى تۇۋىدىن چىڭ تۇتۇۋېلىپ تارتىپ

① چاق ئۇلتىغا قىلىن چۆپ تۆمۈر قويۇپ ئوستىدىن ھەم ئۇلتاغنىڭ ئىككى يېنىغا ، ئۇلتاق بىلەن قازان كۆتىكىنى چېتىپ تۇرىدىغان گۇگۇسۇنلەرگە چوڭ باشلىق مىخلار قېقىلغان ھارۋا «تۆمۈر ھارۋا» دېيىلەتتى .

تۇراتتى . ئىچ ئات قۇشقۇنغا ئولتۇرۇۋېلىپ تاش - شېغىللىق يولدا پەسكە سۈرۈلگەندەك دارقىرىتىپ ماڭاتتى .

دەريانىڭ ئېقىش تېزلىكىنىڭ شىددىتىگە ، ۋەھىمىلىك شاۋقۇنلىرىغا ئوماقلار ھەيران بولۇپ قاراپ چەكچىيىپلا قالدى . ھارۋا سولغا بۇرۇلدى . ئەللىك قەدەمچە ئالدى تەرەپتە دەريا بىلەن تاغقا تىركەپ ياسالغان ئېگىز ئىككى قاناتلىق سىرلاقسىز قوۋۇقنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككىسى مىلتىق تۇتقان ، بىرى قىلىچلىق ، ئۈچىنچىسى ئالتە چىرىك جىسەكتە تۇراتتى . تاغنىڭ قوۋۇققا يېقىن ، قوۋۇقنىڭ ئۈستى تەرىپى بىلەن بىر تەكشىلىك ئېگىزلىكتە ئادەم بويىچىلىك بىر كۆزىتىش ئۆيى بار بولۇپ ، ئىككى تەرەپكە قارىتىپ قويۇلغان كونگۈرىدىن خېلى يىراقنى كۆزەتكىلى بولاتتى .

ھارۋا دەرۋازىغا ئون بەش قەدەم قالغاندا ، قىلىچلىق ئىككى چىرىك دەرۋازىنى ياپتى . مىلتىقلىق بىر چېرىك ئوڭ قولىنى ئالدىغا چىقىرىپ كۆتۈرۈپ : «توختا» دەپ ، بەكمۇ سۈرلۈك ، سەت توۋلاپ ، ھارۋىغا يېقىنلاپ كەلدى .

— ھارۋىدىن چۈشەيلى ، — قاسىم قارى پەس ئاۋازدا شۇنداق دېگەچ ھارۋىدىن چۈشتى . ئۇنىڭ كەينىدىن باشقىلارمۇ چۈشتى .

چېرىك گەپ قىلماي قولىنى ئۇزاتتى . بۇ ئۇنىڭ : «يولخېتى قېنى» دېگىنى ئىدى . قاسىم قارى يانچۇقىدىن خەتنى چىقىرىپ چېرىككە بەردى . چېرىك خەتكە سىنچىلاپ خېلى ئۇزاق قارىدى ، كۆزىنى خەتتىن كۆتۈرۈپ ئادەملەرگە قارىدى ، يەنە خەتكە قارىدى ، ئەمما ھارۋىكەشكە قاراپمۇ قويمىدى . قارىغاندا چېرىك خەتتىنمۇ ، يولۇچىلاردىنمۇ گۇمانلىنىۋاتقاندەك قىلاتتى . چېرىك خەتنى ئېلىپ دەرۋازا تەرەپكە ماڭدى . ئۇلار خەتكە ، يەنە ئادەملەرگە قاراپ ئۆزئارا پىچىرلىشىپ قالدى . بۇ ئارىدا ئوماق ئەتراپقا قىزىقىپ قارىشىپ راشقا باشلىدى . تۇرۇپلا كۆزى كۆزىتىش ئۆيىدە توختاپ قالدى ، ئۇنىڭ سىنچى كۆزى بىر ئادەمنىڭ چىرايىنى تونۇغاندەك قىلدى... بايىقى چېرىك قايتىپ كېلىپ :

— خەتتە بەش ئادەم قارا شەھەرگە بارىدۇ دەپتۇ . سىلەر ئالتە

ئادەم ئىكەنسىلەر . خەتتە يەنە سىلەرنىڭ نېمىدە ماڭىدىغانلىقىڭلار ، نېمە ئېلىپ ماڭىدىغانلىقىڭلارنىمۇ يازماپتۇ . بىز خەتنى كورلىغا ئاپىرىپ تەكشۈرتۈپ كېلىمىز ، ساقلاپ تۇرۇڭلار ، — دېدى . ئۇ-نىڭ گېپىنى بىر ئۇيغۇر چېرىك ئۆرۈپ بەردى ، ئاندىن :

— مېڭىڭلار ، — ئۇ قاسىم قارىلارنى ، هارۋىنى دەرۋازىدىن ئۆتكۈزۈپ ، يۇز قەدەمچە نېرىدىكى بىر جەينەكتىن قايرىلغان جايـ-دىكى ئۇچ هارۋا پاتقۇدەك يەرنى كۆرسىتىپ ، — مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇڭلار ، — دەپ قويۇپ دەرۋازا تەرەپكە كەتتى .

— مەن بۇ يولدا هەر هەپتىدە بېرىپ ـ كېلىپ ئىككى ماڭىمەن . بۇرۇن بۇنداق دېمەيتتى . يولۇچىلارنىڭ نېمە ئېلىپ ، نېمىدە مېڭىشى بىلەنمۇ كارى يوق ئىدى ، قولىدا يولخېتى بولسىلا بولىتتى . بۇگۈن بۇ گەپنى نەدىن تاپتى بۇ نېمىلەر ، — دېدى هارۋىكەش غودۇڭشىپ ، ئاندىن ئاتلىرىنى هارۋىدىن چىقىرىپ ئالـ-دىغا بىر باغلامدىن بېدە تاشلاپ بەردى .

— مەن ، — دېدى ئوماق بىر ئىشقا ئەجەبلەنگەندەك هالەتتە قاسىم قارىغا قاراپ ، — تاغنىڭ يامزىلىدىكى كىچىك ئۆينىڭ ئىچىدە ئابدالغا بارغـان هېلىـقى پـاكار ، كوسا مانجۇنى كۆرۈپ قالدىم .

— ئوخشاتقانسىز ؟

— ياق ، كۈنگۈرىدىن ئۇنىڭ چىرايىنى ئېنىق كۆردۈم .

— نېمە ؟ پـاكار ، كـوسا دېدىڭىزما ؟ — قاسىم قاق هەيران قېلىپ ئوماقتىن سورىدى ۋە سۆزنگە ئۇلاپ ، — بەي دارىنمۇ پا-كار ، كـوسا ، — دېدى .

قاسىم قارىنى باسقان جىددىيچىلىك ئۇنىڭ چىرايىغا تېپىپ چىققانىدى . ئۇ قاسىم قاقتىن :

— بەي دارىن سەندىن ئوماقـلار توغـرۇلۇق گـەپ سورىغاندـ-مۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— بىرىغۇ كورلىدىكى تۇغقىنىڭ ئىكەن ، قالغان ئۇچى نېمە ئادەملەر ؟ دەپ سورىدى . ئۇلار لوپتىن كەلگەن يېقىن تونۇشلىرـ-

رىم ، لوپقا ئاپىرىپ ساتقىلى قارا شەھەرگە مالغا بارىدىكەن دېدىم . بۇلارنىڭ ئىسمىنى سورىدى . «ئوماق» دېدى ئۇ ئويلانغانىدەك قىلىپ ، «ئۇنىڭ ئۆيى ئابدالدىمۇ ياكى باشقا يەردىمۇ ؟» ئۇ مەندىن ياندۇرۇپ سورىدى . بۇرۇن ئۆيى چارىدا ئىدى ، ھازىر نەدە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن دېدىم . ئۇ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئۇيان - بۇيان مېڭىپ بولۇپ ، ئولتۇرۇپلا بۇ خەتنى يېزىپ قولۇمغا بېرىپ بولۇپ : «قاچان ماڭىسىلەر ؟» دەپ سورىدى . ئۇلار ئالدىرايدىكەن ، ئەتە سەھەر ماڭىمىزغۇ دەيمەن ، دېدىم . ئۇ باشقا گەپ قىلمىدى . مەن يېنىپ چىقتىم ، — دېدى قاسىم قاق .

ئۇنى دەپ ، بۇنى دەپ چۈش بولدى . شۇ چاغقىچە چېرىكلەردىن بىرسىمۇ كېلىپ قويمىدى . ئوماقلار بۇنداق يولنى مېڭىپ باقمىغاچقا ، نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى ، لېكىن بۇ ئىش قاسىم قارى بىلەن قاسىم قاققا غەلىتە تۇيۇلماقتا ئىدى .

— بىر كۈنۈم هارام كەتتى ، — دېدى هارۇنكەش نارازىلىقىنى بىلدۇرۇپ ، — باشئەگىمدىن چىقماي تۇرۇپ ئاتلارنىڭ بىر كۈنلۈك يېمى تۇگىدى .

قاسىم قارىنىڭ قىياسىچە نامازدىگەر ۋاقتىدا ئۇيغۇر تىلماچ ، چېرىك بىلەن يەنە بىر چېرىك كېلىپ : «خېتىمىلار راست ئىكەن ، ماڭىساڭلار بولىدىكەن» دەپ قويۇپلا كەتتى . هارۇنكەش هارۇننى قېتىپ ئۇنى - بۇنى قىلغۇچە قاسىم قارى دەريادا تەرەت ئېلىپ پېشىن نامىزىنى ئوقۇغان يەرگە چاپىنىنى بىر سىلكۈۋېتىپ سېلىپ دىگەر نامازنى ئوقۇدى .

— بەختىكا ، — دېدى قاسىم قاق كۆڭلىدىكى غەشلىكنى ئۇنتۇش ئۈچۈن هارۇنكەشنى گەپكە سالماق بولۇپ ، — بەزىلەر «باشئەگىم» دېسە ، يەنە بەزىلەر «بەشئەگىم» دەيدىكەن ، قايسىسى توغرا ؟

بەختى هارۇنكەش ئاغزىغا تېخى بايىلا سالغان ناسۋالنى ئاغزىغا ئۆمەللەپ بىر يەرگە يىغۋېلىپ كۈچەپ تۇكۇرۇۋەتتى ، قامچىنى ئالدىدىكى ئىككى ئاتنىڭ بېشىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلتۇرۇپ

«قارس» قىلىپ سوقۇۋىدى ، ئۇنىڭ قامچا ئۇرۇشتىكى ماھارىتىگە ئوماقلار يەنە بىر ھەيران قېلىپ بىر ـ بىرىگە قاراپ ھەجىيىپ قويۇشتى ، ئەتىگەن يولغا چىقىدىغان چاغدىمۇ ، ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ قامچىنى مۇشۇنداق سوققان ، لېكىن بىر قېتىممۇ ئانقا قامچا تەگـ كۈزمىگەنىدى .

— ئىككىلىسى توغرا ، — ھارۋىكەش ئالدىغا قارىغان پېتى گېپىنى باشلىدى ، — ئىككى تاغ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ جىرادا دەريا ياقىلاپ ماڭسا ، تاشئۆتەڭگىچە[1] نۇرغۇن ئەگىم ـ دوقمۇش بار . بۇلار ئىچىدە بەشئەگىم ھەممىدىن چوڭ . بىز كىچىك داۋاندىن چۈشۈپ سولغا بۇرۇلغاندىكى ئەگىم بىرىنچى چوڭ ئەگىم ، ئاۋۇ چوققىدىكى ، — ھارۋىكەش دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى تاغنىڭ ئېگىز چوققىسىنى كۆرسەتتى ، — ئىككى تال ياغاچنى كۆردۈڭلارمۇ ، — ھارۋىدىكىلەر ئۇ كۆرسەتكەن چوققىدىكى ياغاچقا قارىدى ، پېتىۋات ـ قان قۇياشنىڭ يالقۇنىدەك قىپقىزىل شەپەق شولىسىنىڭ ئەكسىدە ئىككى موما ياغاچ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى ، — ئۇلار تاھىر ـ زوھرا قەبرىسى بېشىغا قاداپ قويۇلغان شەددە . چوققىنىڭ ئاستىدىكى ئاۋۇ دوقمۇش ئىككىنچى چوڭ ئەگىم . تاشئۆتەڭگە بارغۇچە بۇنداق چوڭ ئەگىمدىن يەنە ئۈچى بار . بىرىنچى ئەگىم باشئەگىممۇ دېيىلىدۇ...

— تاھىر ـ زوھرانىڭ ماقاتى ئاشۇ چوققىدىما ؟ — تايۇق سورىدى .

— نېمە ئۇ ماقات دېگەن ، قەبرە دېمەمسەن ؟ — دېدى قاسىم قاق تايۇققا قاراپ .

— قەبرىنى بىزچە نېمە دەيدىغانلىقىنى بىلمەيمەن ، — قاسىم قارى قاسىم قاققا قاراپ ، — «قەبر» ئەرەبچە سۆز ، — دېدى .

— بىزنىڭ لوپ قوشاقلىرىمىزدا : «تارىم ئانام ، توققۇز تارام ؛ مەندىن زوھراغا سالام» دېگەن گەپ بار . ئاشۇ تاھىر ـ زوھرانىڭ ماقاتىنىڭ ئاشۇ چوققىدا ئىكەنلىكىنى بىلىۋالـ

① تاشئۆتەڭ — كېيىنچە «تاشدەن» دەپ ئاتىلىپ قېلىپ ، ھازىرمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالماقتا .

دۇق ، — دېدى ئوماق... ئۇلار گەپ بىلەن بولۇپ ھارۋىدىكى قېقىلىشلىرىنى ، ۋاقىت-نىڭ ئۆتكىنىنىمۇ سەزمەي قېلىشتى . تاش ئۆتەڭگە كەلگەندە ئەل-يانقۇ بولاي دەپ قالغاندى . ھارۋىكەش كېچىچە مېڭىپ قارا شە-ھەرگە يېتىپ بېرىپ ، ئەتە بىر كۈن ئاتلىرىنى بېقىپ ئارام ئالدۇ-رۇپ ، ئۆگۈنلۈككە كورلىغا كىرا تارتىپ مېڭىشنى ئويلايتتى . شۇڭا تاشئۆتەڭدە توختىماي ئۆتۈپ كەتتى . كورلىدىن چىققان ھار-ۋىكەشلەر ئادەتتە تاشئۆتەڭدە قونماي ، ئات - ئۇلاغلىرىنى بېقىپ ئارام ئالدۇرۇۋېلىپ ، شورچۇقتا قونىدۇ .

ئۇلارنىڭ تەلىيىگە توغراق كېچىكىگە كەلگەندە ئاي چىقىپ ، تۈن قاراڭغۇلۇقىنىڭ سۇرى تۈگىدى . ئاسماندا ئاي - يۇلتۇزلار چاقناپ ، ئەتراپنى يورۇتۇۋەتتى . يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە غەلىتە نەرسىلەردەك قاپقارا بولۇپ كۆرۈنگەن دۆڭلەر ئەمدى ئوچۇق كۆرۈندى .

— بۇ يەردىكى دۆڭلەر بىزنىڭ لوپتىكى قۇم دۆڭلىرىگە ئوخ-شىمايدىكەن ، خۇددى تورغا ئوخشاش بولىدىكەن ، — دېدى ئوماق .

— ئالدىمىزدا ناغرىدۆڭگە بارغاندا ، — دېدى بەختى ھارۋە-كەش ، — دۆڭنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى شۇ چاغدا كۆرىسىلەر...

ھارۋىكەشنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلانغاندەك ئارقا تەرەپتىن تۇن جىملىقىنى بۇزۇپ ، تاش - شېغىللىق يولدا بىرنەچچە ئاتنىڭ كېلىۋاتقان تۇياق ئاۋازى ئاڭلاندى . ھارۋىدىكىلەر بېشىنى ئارقىسى-غا بۇراپ قارىدى . ئۇچ ئاتلىق كىشى كېلىۋاتاتتى . بۇ چوڭ يول بولغاچقا ، ئۇلار ئانچە ئېرەنسىپ كەتمىدى . ئاتلىقلار يېتىشىپ كېلىپ ھارۋىغا ، ھارۋىدىكىلەرگە قاراپ قويۇپ ئاتلىرىنى دەۋىتىپ ئىتتىكلىتىپ يۇرۇپ كەتتى . ئۇلارنىڭ ئىككىسىدە مىلتىق بولۇپ ، بىرى قىلىچ ئېسىۋالغاندى . كىيىملىرىدىن چېرىككە ئوخشىمايتى-تى ، چېرىك بولمىسا ، ئۇلار كىملەر ؟ قاراقچىمىكىن دېسە ، ئۇنداقمۇ ئەمەستەك .

— بۇ كىچىدە ئۇلار نەدىن كېلىپ ، نەگە كېتىۋاتقاندۇ ؟ — قاسىم قاق ھېلىقىلار خېلى يىراقلاپ كەتكەندىن كېيىن ، مۇنداقلا سوئال قويۇپ قويدى .

— مەنمۇ ھەيران ، يول چارلىغۇچىلارمىكىن دېسە ، كىيىمى پۇقراچە ، پۇقرامىكىن دېسە ، ھازىر قايسى پۇقرادا قورال بار ، قورالى بولسىمۇ ، مۇشۇ كۈنلەردە مۇشۇنداق چوڭ يولدا ئاشكارا كۆتۈرۈپ ماڭالامدۇ ؟ يېقىنقى ئۇچ ـ تۆت يىلدىن بۇيان مەن بۇ يولدا قورال كۆتۈرۈپ ماڭغان بۇنداق ئادەملەرنى كۆرۈپ باقمىغان ، — دېدى بەختى ھارۋىكەش . ئۇنىڭ ئاۋازىدىن سەل ئەنسىزلىككە چۈشۈپ قالغىنى بىلىنىپ تۇراتتى .

— بۇ يولدا يا بىزدىن باشقا بىرەر ھارۋا ياكى بىر يولۇچىمۇ يوق ، يالغۇزلا مېڭىپ قاپتۇق ، — دېدى قاسىم قارى .

ئوماقلار ناغرىدۆڭگە كېلىپ قالدى . بۇ يەردىكى سېغىز توپىلىق دۆڭلەرنى شامال يالاپ ئاستى ـ ئۈستىنى چوڭ ، ئوتتۇرىسىنى سەل ئىنچىكىلىتىپ قويۇپ ناغرىغىلا ئوخشىتىپ قويغانىدى . دۆڭلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق بولۇپ ، نۇرغۇن ئىدى . بۇ يەردە مېڭىپ باقمىغان ئادەم كېچىسى ئاي قاراڭغۇسىدا مېڭىپ قالسا ، دۆڭلەر كۆزىگە ئاجايىپ بىر نەرسە بولۇپ كۆرۈنەتتى . ئوماقلار ئاي يورۇقىدا ئاجايىپ شەكىلدە كۆرۈنۈۋاتقان دۆڭلەرگە ھەيرانلىقتا قاراپ كەلمەكتە ئىدى . چوڭ بىر دۆڭنىڭ ئۈدۈلىغا كەلگەندە «پاك» قىلىپ ئېتىلغان مىلتىق ئاۋازى بىلەن تەڭلا دۆڭنىڭ كەينىدىن ئىككىسى مىلتىقىنى تەڭلەپ ، بىرى قىلىچىنى يالتىڭلاپ ئۇچ كىشى چىقىپ كەلدى .

— توختاش ! — دېدى قىلىچ كۆتۈرۈۋالغىنى . زۇۋانىدىن ئۇ ئۇيغۇرەك قىلاتتى . بۇلار بايا ئۆتۈپ كەتكەن ئۇچ ئاتلىقنىڭ ئۆزى ئىدى . ئەھۋالدىن قارىغاندا ئاتلىرىنى مۇشۇ ئەتراپتا بىر يەردە باغلاپ قويغاندەك ئىدى .

— ھەممىڭ ھارۋىدىن چۈشۈش ، قولۇڭنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش ! — دېدى بايا توۋلىغان قىلىچلىقى ، — ھارۋىدىن ھېچ نەرسە

ئالماي چۇشۇش ،— ئۇنىڭ ئاۋازى ياسالما بولۇپ ، بىر خىل ئە-
مەس ، ئېگىز - پەس ئىدى .

ئوماقلار بۇنداق ئىشنى ئۆمرىدە بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقان بولغاچقا گاڭگىراپلا قالدى . قاسىم قارى ، قاسىم قاقلارنىڭ هارۋى-دىن چۈشۈپ قولىنى كۆتۈرۈپ تۇرغىنىغا قاراپ ، ئۇلارمۇ شۇنداق قىلدى .

— مايەرگە كېلىپ قوللىرىڭنى كۆتۈرۈپ تىزلىنىپ ئولتۇ-رۇش ! — دېدى يەنە هېلىقى قىلىچلىق ، يولنىڭ چېتىدىكى بىر يەرنى كۆرسىتىپ .

هاربكەش بىلەن ئالتىسى هېلىقى كۆرسەتكەن يەرگە كېلىپ قولىنى كۆتۈرۈپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇشتى . مىلتىق تۇتقانىنىڭ بە-رى كېلىپ ئۇلارغا مىلتىقنى تەڭلەپ تۇردى . مىلتىقلىقنىڭ يەنە بىرى هارۋىغا چىقىپ ئۇنى - بۇنى مالتىلاپ بېقىپ ، بىر خۇرجۇننى سۆرەشتۈرۈپ هارۋىدىن ئېلىپ چۈشتى . قىلىچلىقى قىلىچىنى قىنىغا سېلىپ قويۇپ ، هارۋىدىكى ئاتلارنى چىقىرىپ يېتىلەپ مېڭىۋىدى ، خۇرجۇن كۆتۈرگىنى ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىرنېمىلەرنى دېدى . ئو ئوماقلارنىڭ قېشىغا كېلىپ :

— بىزنىڭ ئازراق ئىشىمىز چىقىپ قالدى . هېلى كېلىمىز . بىز كەلگۈچە قايسىڭ ئورنۇڭدىن تۇرساڭ ئاتىمىز ! — دېدى - ده ، خۇرجۇننى بىر ئانقا تەستە كۆتۈرۈپ ئارتتى ، ئاندىن ئۈچى ئاتنى بىردىن يېتىلىشىپ دۆڭنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كەتتى .

ئوماقلار ئولتۇردى - ئولتۇردى ، خېلى ئۇزاق ئولتۇردى ، قوللىرىمۇ تېلىپ كەتتى ، ئورنىدىن قوپۇش تۇگۈل قولىنى چۇشۇ-رۇشكىمۇ جۇرئەت قىلىشالمىدى .

— هەي ، ئۇلار ئالىدىغانلىنى ئېلىپ كەتتى جۇمۇڭلار ، بىزنى قورقىتىپ شۇنداق دەپ قويغىنى ئۇلارنىڭ ، — قاسىم قاق ئورنى-دىن تۇرۇپ تىزىنى قېقىپ بولۇپ ، — بىزگە گەپ قىلغان قىلىچ-لىقىنى تونۇپ قالىدىم ، باشئەگمىدە بىزگە گەپ قىلغان چېرىك شۇ ، — دېدى .

ئۇنىڭ گېپى بىلەن ھەممىسى ئورنىدىن تۇردى . بەختى ھارۋىكەش ئاتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغىنىغا چىدىيالماي ھۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتى .

— بۇنداق بولۇشىنى كىم بىلگەن ، مانا ، ئوماقلارنىڭمۇ يىگىرمە يامبۇسى بىلەن سەككىز تال زىخچە ئالتۇنىنىمۇ بۇلاپ كەتتىغۇ ، يىغلىماڭ ، خۇدايىم بېرەر ، — دېدى قاسىم قارى ۋە مۇھىم بىر ئىشنى ئېسىگە ئېلىپ ، — ھە راست ، ئوماقنىڭ پاكار ، كوسا مانجۇنى كۆرگىنى راستتەك قىلىدۇ . بىزنى ئەتەي كەچكە قويۇپ ، كەينىمىزدىن ھېلىقى ئۇچىنى شۇ ئەۋەتتىمىكىن دەيمەن ، — دەپ گېپىنى تولۇقلاپ قويدى .

— ھە ، ماۋۇ كوسا مانجۇنى قارىغە ، مەن ئەمدى بىلدىم ، ئۇنىڭ : «ئۇلار قارا شەھەرگە نېمىگە بارىدۇ ، قاچان ماڭىدۇ» دەپ سوراپ كېتىشلىرى ، ئوماقنى ياندۇرمىلاپ سۇرۇشتە قىلىپ كېتىشى بىكار ئەمەسكەن - دە . خەپ ! ئۇچ ئاتقا... — قاسىم قاق گېپىنىڭ داۋامىنى ئېيتماي توختىۋالدى .

ئوماق ھارۋىكەشنىڭ ئالدىغا كېلىپ :

— يىغلىماڭ ، — دېدى تەسەللى بېرىپ ، — بىز ئۇچ ئېتىڭىنى ، ھارۋىڭىزنى تۆلەپ بېرەيلى . بىزدە ئات بار ، تاللىۋالاي دېسىڭىز ، بىزنىڭ بۇ يەردە قىلىدىغان مۇھىم ئىشىمىز بار . ھارۋىغا مال ئالاي بىزنىڭ بۇ يەردە قىلىدىغان مۇھىم ئىشىمىز بار . ھارۋىغا مال ئالاي دېسىڭىز ، مال بېرەيلى ، ياق ، ھارۋا ئالمەن دېسىڭىز ، شۇنداق ھارۋا ئېلىپ بېرەيلى . بۇ ھارۋىنى ئېلىپ كەتكىلى بولمايدۇ ، مۇشۇ يەردە قالسۇن .

— شۇنداق ، ئات ، ھارۋىڭىز بىزگە تۆلۈچ بولۇپ قالسۇن ، بىز ئۇنى چوقۇم تۆلۈچلەپ بېرىمىز ، — دېدى تايۇقمۇ .

— بەختاخۇن ، بۇلار يالغان گەپ قىلمايدۇ ، ئۇ نەرسىلىرىڭىزنى سىز رازى بولغۇدەك تۆلەپ بېرىدۇ ، — دېدى قاسىم قارى .

ئۇلار ھارۋىدىكى كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېلىپ كەينىگە يېنىپ ماڭدى . بەختى ھارۋىكەش قەدەمدە بىر دېگۈدەك ئارقىسىغا

قاراپ ـ قاراپ قویاتتی . ئوماقلار ئەمدی قانداق قىلىش توغرىسىدا ئۆزلىرىچە ئويلىناتتى . قاسىم قاق كۆكۈلدە باشقا بىر خىل چوت سوقۇپ : «خەپ ، ئۇچ ئانقا ئۇچ ئات قوشۇپ... » دېگەندەك خىيال-لارنى قىلماقتا .

كۆنچىققانبەگ پۈتىنىڭ ساقايغىنىغا ئىككى ئايدىن ئاشقان بول-سىمۇ ، تېخىچە قولتۇق تاياقتىن قۇتۇلالمىدى . قولتۇق تاياقسىز يەرگە دەسسىمەسلىك تەكلىپىنى تالىشقۇل بەرگەنىدى . ئۇنىڭ تەك-لىپىنى تۇلەك بوۋىمۇ ، باشقىلارمۇ توغرا تاپتى . چۈنكى ، سۇنغان پۇت سەللىمازا ساقايغىنى بىلەن ، بەگنىڭ بۇنچىۋالا سېمىز ، ئېـ-يىقتەك يوغان بەستىنى كۆتۈرۈشكە بەرداشلىق بېرەلىشى ناتايىن ئىدى . ناۋادا ، تۇتقان سۇنۇق قايتا ئاجراپ كېتىدىغان بولسا ، تۇتقۇزماق تەس بولاتتى . شۇڭا تالىشقۇل قوپال بولسىمۇ قاۋۇل دەپ بىر ئاچا ياغاچنى قولتۇق تاياق قىلىپ ياساپ بەردى ، بەگمۇ ئىلاجسىز ئۇنىڭغا كۆندى . ئۇ قولتۇق تاياق بىلەن دىڭگۇسلاپ مېڭىپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپ كۆتەكتە ئولتۇراتتى ، يەنە ئۆيگە كىرەتتى . بۇ بەگ ئۇچۇن ئىنتايىن زېرىكىشلىك بولسىمۇ ، ئەمما ھازىر بەگنىڭ بېشىنى قاتۇرۇپ ، خىيالغا بەند قىلىپ قويغان ئىش بۇ ئەمەس ئىدى . ئوماق ، تايۇقلار تۇنجى قېتىملىق قاراشەھەر سەپىرىدە — ناغرىدۆڭدە ئالتۇن ، يامبۇلارنى قاراقچىلارغا تارتقۇ-زۇپ قويۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، قاراشەھەرگە ئۇچ قېتىم بېرىپ كەلدى ، تېخىچە بېشىنى بېسىپ تۇرغان غەم تېغىنىڭ ئېلە-نىشىدىن خەۋەر يوق ئىدى ، بۇنىڭدىن كۆنچىققانبەگنىڭ بېشى چۇشۇپ كەتتى .

«دۇنيادا مۇشۇنداقمۇ ئىش بولىدىكەن ، — دەپ تۇلەك بوۋا ئەجەبلىنەتتى . بۇ ئىشلارنىڭ نېمىشقا شۇنداق بولىدىغانلىقىنى ھەرقانداق ئويلاپمۇ ئەقلىگە سىغدۇرالمايۋاتاتتى ، — مەن ئۆمرۇمدە

ئىككى بەگنى كۆردۈم ، ئۇلار كەتتى . مانا ھازىر ئۇچىنچىسى بىلەن بىللە ياشاۋاتىمەن ؛ يەتتە ئاقساقالنى كۆردۈم ، ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا بولدۇم . ئۇلارنىڭ بىرسىمۇ قاراچىلارنىڭ بىر تال بېلىقىنى ، بىر سېقىم ئۇجۇلىنى ئېلىۋالمىغان ، تېخى ئۇلار نەرسىلىرى يوقلارغا ئۆزىنىڭكىنى بەرگەن . قاسىم قارىنىڭ «بۇلاڭچىدىن قۇتۇلۇپ ، قاراقچىغا تۇتۇلۇپتۇق ، دېگىنى قانداق گەپتۇ - ھە ، ئۇلار كۈندۈز ، كېچىلەردە يوللاردا كىشىلەرنىڭ پۇل - مال ، ئات - ئۇلاغلىرىنى ئالداپ ، بۇلاپ ئېلىۋالىدىغانلارنى بۇلاڭچى ، قاراقچى دەيدىغان ئوخشايدۇ ، گوي - گوي . ئۇلار بىزنىڭ بەگكە مەنسەپ دېگەن بىرنېمىنى بېرىپ ، ساچ قويدۇرۇپ ، ئۇنىمۇ ئۆزلىرىدەك ئالدامچى ، بۇلاڭچى ، قاراقچى قىلماقچىمۇيا ؟ گوي - گوي - گوي ، ياق ! بىزنىڭ كۈنچىققان ئۇنداقلاردىن بولمايدۇ . ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ «بەگ» لىكى بولسىلا بولدى . شۇڭا ئۇلار بەرگەن مەنسەپنى ئالدۇرۇۋېتىش ، ساچ قويماسلىق ئۈچۈنلا ئۆزىنىڭ ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق قويىنى ، سەككىز ئات ، نەچچە يۈز ھەر خىل مالىلارنىڭ تېرىلىرىنى ماڭدۇرۇپ بولدى . مەنسەپنى ئالدۇرۇۋېتىشكە مۇنچە-مۇنچە ۋالا بارلىغ① كەتكەن يەردە ، ئۇنى كىيىش ئۈچۈن قانچىلىك نەرسە كېتىدىغاندۇ ؟... » تۇلەك بوۋا ئەنە شۇنداق ئويلايتتى ، ئەمما ئويىنىڭ ئاخىرىنى چىقىرالمايتتى .

— تۇلەك بوۋا ، ئوماقلار بۇ قېتىم نېمە گەپ ئېلىپ كېلەر ، ياخشى سىرتىڭ ئەكېلەرمۇ ؟

— گوي - گوي ، بىزنىڭ بۇ لوپ بىلەن كورلا ، قارا شەھەر دېگەنلەر باشقا - باشقا ئالەم ئىكەنغۇ . ئالدامچى ، ئوغرى ، بۇلاڭچى دېگەنلەر ئېلىپ تويمايدىغان نېمىلەركەنغۇ .

— ھېلىمۇ ياخشى ، ئوماق ، تايۇقلار تونۇشۇپ قالغان قاسىم قارى بار ئىكەن ، ھە ، راست ، ھېلىقى قاسىم قانىنى «ئوغرى» دېگەن بىلەن بۇ ئىشتا ئۇمۇ جىق ئەسقېتىپتۇ ئەمەسمۇ .

— گوي - گوي ، ھېلىقى ھارۋىكەش شۇڭا : «قارىغۇنىكىمۇ

---

① بارلىغ — بايلىق ، («دىۋان» 3 - توم ، 593 - بەت) .

چاپاق ئوينىشى بولىدىكەن» دەپتۇ ئەمەسمۇ.
بوۋاينىڭ جايىغا كەلتۇرگەن ئوخشىتىشىدىن ئىچى سىقىلىپ تۇرغان كۇنچىققانبەگمۇ، ئاقئۇلاممۇ كۇلۇپ كەتتى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ئۆيگە تالىشقۇل كىرىپ كەلدى.
— بەپەرەغات[1] ئادەملەردەك ئىچىلىپ كېتىپسىلەرغۇ، — تالىشقۇل كۇلكىنىڭ سىرىنى بىلمەكچى بولغاندەك كۇنچىققانبەگ بىلەن تۇلەك بوۋىغا قارىدى، ئاندىن، — ئوماقلار قايتىپ كېپتۇ، هازىر مەھەللە سىرتىدا كېلىۋېتىپتۇ، مەن ئالدىغا باراي، — دەپلا ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.
كۇنچىققانبەگ بىلەن تۆلەك بوۋا ھەممە يەرنى كەلكۇن بېسىپ كېتىپ چوقچىيىپ چىقىپ قالغان كىچىك بىر قۇم دۆۋىسى ئۇستىدە قېلىپ جان قايغۇسىدا قالغان ئادەمدەك جىددىيلىشىپ قالدى. شۇ تاپتا ئۇلارنىڭ ئوي - پىكىر چاقى: «ئۇلار نېمىدەپ كېلەر، قانداق بولغاندۇ؟» دېگەن مۇشۇ بىر ئوق ئەتراپىدىلا پىرقىرايتتى، كاللىسىدا ئۇنىڭدىن باشقا نەرسە يوق ئىدى.
سىرتتا ئادەملەرنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. تۇلەك بوۋا چىقىپ باقماقچى بولۇپ تۇرۇۋىدى، ئۆيگە چىلگىدەك چوڭ يۇمىلاق گۇل-لۇك، پارقىراق شاخادەندىن ئۇزۇن چاپان كىيگەن، چاساقال، كۆتمەك قاش، ئوتتۇرا بوي، تەمبەل، ئۇقالىق قالپاق كىيگەن بىر مانجۇ ئەمەلدارى، ئۇنىڭ كەينىدىن ھېلىقى چاشقان بۇرۇت ئېگىز مانجۇ، تىلماچ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئوماق، تايۇق، تالىشقۇللار كىرىپ كەلدى. سۇپىدا پۇتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرغان كۇنچىققانبەگ قولتۇق تايىقىغا تايىنىپ ئورنىدىن تۇردى.
— بۇ ھەزرەت، — دېدى چاشقان بۇرۇت مانجۇ ئالدىدا كىر-گەن چاساقاللىق مانجۇنى تىلماچ ئارقىلىق تونۇشتۇرۇپ، — كورلا - لوپ شۆبە نازارەت مەھكىمىسىنىڭ باش دورغاپ بېگى بولىدۇ، ئىسمى خودانگىرۇ، «خو دارىن» دېسە ئاڭلار بولىدۇ، — دېدى.

① بەپەرەغات — بىغەم، بەخىرامان؛ بىنپەرۋا.

خو دارىن قولىنى كەينىگە تۇتۇپ گىدىيىپ تۇرۇپ ئۆينىڭ تۆت تەرىپىگە قاراپ قويدى . تۆر تامغا تاقاپ قويۇلغان چۈكۈچەك ئۇستىدىكى يوتقان ـ كۆپىگە يېپىقلىق تۇرغان چوڭ بىر يولۋاس تېرىسىنى كۆرۈپ قېلىپ كۆزى ئالا چەكمەن بولۇپ كەتتى . كۆزدىنى يولۋاس تېرىسىدىن تەستە كۈنچىققانىبەگكە يۆتكەپ :

— يازغان تەلەپ ـ ئىلتىماسنامەڭلارنى قارا شەھەر باش نازارەتچى ئامبال كۆرۈپ ، ئەھۋالنى بىلىپ كېلىشكە مېنى ئەۋەتتى ، — ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى تىلماچ ئۇدۇللۇق ئۆرۈپ بېرىپ تۇردى ، — بىز كەلگۈچە مەھەللە ـ كەنتلەرنى ئارىلىدۇق ، ئارىلىقى يىراق ، ئاھالىلەر بەك تارقاق ئىكەن ، شۇڭا ئاقتارمىغا كۆچمەسەڭلار بولمىغۇدەك . مەنسەپكە كەلسەك ، ئۇ خان يارلىقى بىلەن بېرىلگەن ، ئېلىۋېتىشمۇ خاندىن بولىدۇ . تەلىپىڭلارنى خانغا يولايمىز . هازىرقى ئىش كۆچۈش . بەگ ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرنەچچىسى ئون كۈن ئىچىدە كۆچۈپ بولمىسا بولمايدۇ . ئەگەر كۆچمىسەڭلار ، چېرىكلىرىمىز كېلىپ مەجبۇرىي كۆچۈرىدۇ ، — دېدى .

ئۇ گەپ قىلىۋېتىپ پات ـ پات يولۋاس تېرىسىگە قاراپ قويدى . ئۇنىڭ يولۋاس تېرىسىگە ئاچ ئىتنىڭ سۆڭەك كۆرۈپ قالغان چاغدىكى قاراشلىرىغا ئوخشاش كۆز تىكىشىدىن يوشۇرۇپ بولماس تەمەسىنى كۆزۈك[1] ، چېچەن تۈلەك بوۋاي دەسلەپكى قاراشتىلا سېزىۋالغانىدى .

ئۇ يولۋاس تېرىسىگە تەمەخورلۇق بىلەن يەنە بىر قاراۋېتىپ ، تىلماچقا بىرنېمە دەپ قويۇپ سىرتقا ماڭدى . تىلماچ كۈنچىققانىبەگكە قاراپ :

— خو دارىن سىرتتىنى ئايلىنىپ باقاي دەيدۇ ، — دەپ ئۇمۇ خوجايىنلىرىنىڭ كەينىدىن ماڭدى .

تۈلەك بوۋىنىڭ ئىشارىتى بىلەن تايۇق ، تالىشقۇللار ئۇلارنىڭ كەينىدىن چىقىپ كەتتى . ئۆيدە كۈنچىققانىبەگ ، تۈلەك بوۋا ، ئو-

---

① كۆزۈك — سەزگۈر ؛ كۆزى روشەن .

ماقلار قالدی. ئاقئۇلام ئەرلەرنىڭ دېيىشىدىغان گېپى بارلىقىنى پەھىم ئېتىپ، ئايقۇت، ئۇلامخانلار بىلەن پاراڭلاشقىلى چىقىپ كەتكەنىدى.

— قالاچ قاناقا «كۆلشەھەرنى خان ـ خاقانلارنىڭ يېغى ـ تالالۇنلىرىدىن[1] باشقا ئۇلارنىڭ بارلىغىقا تويماسلىقى، بارلىغىنى بىر ـ بىرىگە كۆركۈتمە قىلىشقا بېرىلىشىمۇ سەۋەب بولغانكەن» دېگەنىدى. ماۋۇ بىرنېمىلەر ئىككى ئايدىن بېرى بەگنىڭ نۇرغۇن نەرسىلىرىنى يەپ بولۇپمۇ يەنە تويماپتۇ. قارىسام خو دارىن دېگىنىڭ كۆزى يولۇاس تېرىسىدىلا، ئۇنى ئالماي قويمايدىغان ئوخشايدۇ، بۇلار بۇنچىلىك يەيدۇ، خانى قانچىلىك يەيدىغاندۇ، — دېدى تۇلەك بوۋا.

— ھېلىمۇ ياخشى قاسىم قاق بار ئىكەن، — ئوماق، — ئۇنىڭ قارا شەھەردىكى تونۇشلىرى بەك ئەسقاتتى. شۇلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن تەلەپ ـ ئىلتىماسىمىزنى خەت قىلىپ يازدۇرۇپ باش نازارەتچى ئامبالغىلا تۇتتۇق. ئوتتۇرىدىكى ئارىچى بەگكە ئازراق بىر نەرسە بېرىپ، شۇ ئارقىلىق ئامبالغا يېگىرمە يەتتە دانە يامبۇ، توققۇز دانە زىخچە ئالتۇن سۇنگۇتتۇق. شۇنىڭ بىلەن يازغانلىرىمىزنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىلىپ كېلىشكە خو دارىنىنى ئەۋەتتى. گېپىدىن قارىغاندا بۇمۇ بىر نەرسە تەلەپ قىلىدىغان ئوخشايدۇ. تېخى ھېلىقى ئامبال مەندىن، ئاڭلىسام لوپتا يولۇاس كۆپ ئىكەن ـ ھە، دېگەنىدى. مەن ئىچىمدە: «بۇنىڭغا بىر يولۇاس تېرىسى ئەكېلىپ بەرسەك بولغۇدەك» دەپ كۆڭلۈمگە پۈكىكەنىدىم. بۇنىڭ كۆزىمۇ يولۇاس تېرىسىگە چۈشكەن بولسا، بەرسەك بولامدىكىن.

— مەيلى، چاچ قويمايدىغانلا ئىش بولسا، نېمە دېسە بېرەيلى، قوي، كالا، ئات، تۆگىلىرىمنىڭ ھەممىسى كەتسىمۇ مەيلى، — دېدى كۈنچىقانبەگ.

— چاشقان بۇرۇنقىمۇ بۇ قېتىمقىمۇ بىر نەرسە بېرىپ قويايلى،

---

① تالالۇن — جەدەل ـ ماجىرا، ئۇرۇش.

بولمىسا ئىشنى بۇزۇپ يۈرمىسۇن ، — تۈلەك بوۋا سىلەرچە قانداق دېگەندەك كۈنچىققانبەگ بىلەن ئوماققا قاراپ قويدى ، — يەنە كىمدە يولۋاس تېرىسى باردۇ ؟ ھە راست ، تايۇقتا بىرى بارغۇ دەيمەن .

— بار ، — دېدى ئوماق ، — سەل كىچىكرەك ، ئەمما ياخشى تېرە . باش ئامبال بىلەن دورغاپ بەگنىڭ ئىشىغۇ پۈتتى ، چاشقان بۇرۇنقا نېمە بەرسەك بولار ؟

— ئۆتكەندە سىلەرنىڭ مەھەللىدە كېيىكنى كۆرۈپ : «بۇ يەردە بۇغا مۈڭگۈزى تېپىلامدۇ » دەپ سوراپتىكەنغۇ ، ئۇنىڭغا شۇ-نىڭدىن بەرسەك بولغۇدەكقۇ ، — دېدى تۈلەك بوۋا .

دورغاپ بېگى خودانگىرۇ بىلەن چاشقان بۇرۇت ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراشقا باشلىدى .

— ياپىرىم ، — دېدى دورغاپ بېگى خودانگىرۇ ، — ئەجەل پۇراپ تۇرىدىغان بۇ قۇملۇقتا بۇلار قانداق ياشاپ كەلگەندۇ ، ھازىر-مۇ ئەقلىم يەتمەيۋاتىدۇ .

— مەن دەسلەپ بۇ يەرگە كېلىۋېتىپ تۇگىمەس قۇملۇقلارغا قاراپلا بەدەنلىرىم قورقۇنچتىن تىترەپ كەتكەنىدى ، لېكىن بۇلار قۇملۇق بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەندەك ، ھەر ـ ھەر ئىشلارغە-مۇ مىنت قىلىپ قويمايدىكەن .

— ئاشلىق يېمەي ، بېلىق ، گۆش ، جىگدە ، يەنە نېمىتا ، ھە ، يېكەن تالقىنى[1] يەپمۇ شۇنچە قاۋۇللۇقنى بۇلارنىڭ . ھېلىقى قېرد-نى يۇز ياشتىن ئاشتى دەمدا ؟

— شۇنداق ، يۇز ياشتىن ئېشىپتۇ ، بۇ يەردە توقسان ، يۇز ياشتىن ئاشقانلار جىق ئىكەن . بىزدە ئاتمىش ياشقا بارا ـ بارمايلا ماكچىيىپ كېتىدىغانلار تولا ، ئەمما بۇلاردا سەكسەن ياشتىن ئاش-قاندا قېرى ھېسابلىنىدىكەن . مەن مۇشۇنىڭ بىلەن بۇلار ئارىسىغا ئۇچ قېتىم كەلدىم . ياشاش شارائىتىنىڭ شۇنچە ناچارلىقىغا قارد-ماي ، بۇلار ئارىسىدا جىسمانىي جەھەتتە ئەيىبناق بىرەر ئادەمنى ئۇچراتمىدىم . ھەممىسى بېجىرىم ، قاۋۇل كېلىدىكەن ، مەن بۇ

① يېكەن تالقىنى — ئۇجۇل تالقىنىنى دېمەكچى .

تەرىپىگە بەك ھەيران قالدىم .
دورغاپ بېگى گەپ قىلماقچىدى ، ئۇلارنىڭ يېنىغا تىلماچ كېلىپ :
— بۇلارنىڭ ئىككى ھەزرەتكە سالىدىغان داستىخىنى بار ئىكەن ، — دەپ قويۇپلا قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ كەتتى .
خودانگىرۇ : «بۇ خەقنىڭ داستىخىنى قانچىلىك بولار » دېگەندەك قىلىپ تىلماچنىڭ گېپىگە ئېرەنشمەي دېمەكچى بولغان گەپنى ئېغىز ئاچتى :
— بىز ھېلى گېپىنى قىلغان قېرى بەگنىڭ ئاتىسىدۇ ، تاغىسىدۇ ؟ ، بەگ ئۇنى بەك چوڭ بىلىدىغاندەك قىلىدۇ .
— بەگنىڭ ھېچنېمىسى ئەمەسكەن ، ئەقىلدارىدەك قىلىدۇ . بۇلار چوڭلارنى بەك ھۆرمەتلىشىدىكەن . تۆۋەندىكى ئاقساقاللاردىن تارتىپ بەگكىچە ھەممىسى چوڭلارنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئىش تۇتىدىكەن .
تىلماچ يەنە كېلىپ : «كاۋاپنىڭ تەمى كېتىپ قالىدۇ ، مېھمانلار كەلسىكەن دەپ ئىككىلىرىنى ساقلاپ قالدى » دەپ ئۇلارنىڭ كۆزىگە قارىدى .
ساقلاپ قالغان بولسا بارايلى ، دېيىشىپ ، ئۇلار قۇم دۆۋىسىدىن چۈشتى .
تۈلەك بوۋىلار مەسلىھەتلىشىپ ، ئۇلارنى قۇم كاۋىپى بىلەن مېھمان قىلماقچى بولۇشقانىدى . مېھمانلار كېلىپ قۇم ئۈستىگە سېلىنغان قېنىق يېشىل ، قىزىل ، سېرىق ، يۇلغۇن چېچىكى رەڭلىك ئۇزۇن يوللۇق چوڭ پالاس ئۈستىدە ئولتۇردى . مېھمانلارنىڭ ئۈدۈلىدا كۈنچىققانبەگ ، تۈلەك بوۋا ، ئوماق ۋە تۆت مەھەللىنىڭ ئاقساقاللىرى قۇم ئۈستىگىلا ئولتۇرغان بولۇپ ، ئوتتۇرىغا ئاشلانغان جەرەن تېرىلىرىنى قۇراشتۇرۇپ تىككەن داستىخان سېلىنغانىدى . داستىخاندا يوغان بىر تەڭنە ، كىچىكرەك بىر تۈلۈم ۋە ئوندەك ياغاچ چۆچەك بار ئىدى . خودانگىرۇ بۇ نەرسىلەرگە ، ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ ، «بىزنى نېمە بىلەن مېھمان قىلىدىكىنە »

دېگەندەك چاشقان بۇرۇنقا قاربدى ، ئۇمۇ ھەيران قالغىنىنى ئىپادە-
لەپ بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى . تۇلەك بوۋا : «قېنى ، كاۋاپنى
ئال» دېگەننى قىلىپ توختىكۆلگە باش - كۆزى بىلەن ئىمالىدى .
توختىكۆل ئورنىدىن تۇرۇپ سەل نېرىدىكى قۇمنى كۇرەك بىلەن
كۇرەپ - تارتىپ يوغان بىر قوي تېرىسى تۇلۇمنى قۇمدىن تارتىپ
چىقاردى ، ئۇنى سۆرەپ ئەكېلىپ پىچاقتا ئۇزۇنىسىغا كېسىپ ،
ئىچىگە ماشاپ سېلىنغان گۆشنى ئېلىپ تەڭنىگە سېلىشقا باشلە-
دى . سەل سۇس جىگەر رەڭ تۇس ئالغان كاۋاپتىن گۇپۇلدەپ
كېلىۋاتقان مەززىلىك پۇراق مېھمانلارنىڭ ئىشتىيىنى غىدىقلاپ
ئۇلارنى ھەيرانلىقتا قويماقتا ئىدى . توختىكۆل گۆشلەرنى
ئۆز ئۇگە - بوغۇملىرى بويىچە ئۇششاقلىدى .
— قېنى ، مېھمانلار ، — كۇنچىققانبەگ خودانگۇلارنى كا-
ۋاپ يېيىشكە تەكلىپ قىلىپ ، — بىز قۇملۇقلۇقلارنىڭ تامىقىمىز
مانا مۇشۇنداق ، — دېدى .
بەگنىڭ گېپىنى تىلماچ خەنزۇچىغا ئۆرۇپ بەردى . بۇرنىدىن
كىرىپ پۇتۇن ۋۇجۇدىنى غىدىقلاۋاتقان مەززىلىك پۇراقتىن خودا-
گىرۇلارنىڭ كاۋاپنى «ھاپ» ئېتىپ يەۋەتكۇسى بار ، ئەمما بۇنداق
كاۋاپنى تۇنجى كۆرۇشى بولغاچقا ، قانداق يېيىشنى بىلمەي ھېلى
كاۋاپقا ، ھېلى بىر - بىرىگە قاراپ تۇرۇپ قېلىشتى . ئوماقنىڭ
ئىشارىتى بىلەن تۇلەك بوۋا كىچىك بىر پارچىنى ئېلىپ يېيىشكە
باشلىدى . خودانگۇ بىلەن چاشقان بۇرۇتلۇقمۇ بىر پارچىدىن
ئېلىپ ، دەسلەپ ئاغزىنى تەگكۇزۇپ تېتىپ باقتى ، بىر چىشلەم
ئۇزۇپ يەپ باقتى . كاۋاپ مەززىلىك بولۇش بىلەن يەنە پىشىپ
مەلەق بولۇپ كەتكەنىدى . خودانگۇ بىلەن چاشقان بۇرۇت خانىنىڭ
شاھانە تاماق زىياپىتىنىڭ ھۇزۇرىنى سۇرۇۋاتقاندەك كاۋاپقا ئىشتە-
ھا بىلەن تۇتۇش قىلدى . ئىككىسى شۇ تاپتا خانلىقتىكى ئەمەلدار-
لارنىڭ پۇقرالار ئارىسىدا ئۆزلىرىنى قانداق سالاپەتتە تۇتۇشى توغ-
رىسىدىكى تەلىم ، ئۆلچەملىرىنى پۇتۇنلەي ئېسىدىن چىقارغانىدى .
ئۇلارنىڭ كاۋاپقا قارىنى تويسىمۇ ، كۆزى تويمايۋاتقاندا ، توختىكۆل

كاۋاپنى تەڭنە بىلەنلا كۆتۈرۈپ ئېلىپ كېتىۋىدى ، كۆزلىرى كاۋاپ-
تىلا قالدى . توختىكۆل پۈتۈن بويى سۇدا پىشۇرۇلغان چوڭ بىر
بېلىقنى تەڭنىگە سېلىپ ئەكېلىپ ئوتتۇرىدا قويۇپ قويدى . ئوماق
كېلىپ بېلىقنىڭ قۇيرۇقىدىن تۇتۇپ بوش - بوش سىلكىگەچ
ئاستا - ئاستا كۆتۈردى . بېلىق كەمچۈكلىنىپ ئومۇرتقا سۆڭىكى
بىلەن قوۋۇرغا - قىلتىرىقلىرى ئوماقنىڭ قولىدا قېلىپ ، گۆشى
تەڭنىگە تۆكۈلۈپ چۈشتى . خودانگىرۇ ، چاشقان بۇرۇت ، تىلماچ
ئوماقنىڭ قولىغا ، ئۇدۇللۇق تۆكۈلۈۋاتقان بېلىق گۆشىگىلا قاراپ
قالدى .

— قېنى ، مېھمانلار ، ئەمدى بېلىق يەيلى ، — دېدى كۈنچىقا-
نابەگ خودانگىرۇلارنى بېلىق يېيىشكە تەكلىپ قىلىپ .

بەگنىڭ گېپىنى تىلماچ ئۆرۈپ بەردى . خودانگىرۇنىڭ بېلىق-
قا ئوبدانلا ئىشتىهاسى بولسىمۇ ، بېلىقنى بۇنداق پىشۇرۇپ يېگەننى
كۆرۈپ باقمىغاچقا ، قانداق يېيىشنى بىلمەي قاراپ ئولتۇرۇپ كې-
تىشتى . بۇنىڭدىمۇ تۈلەك بوۋا بېلىق گۆشىنى كاپامىلىغاندەك ئې-
لىپ يېيىشكە باشلىدى . گۆش ئارىسىدا قېلىپ قالغان ئۇششاق
قىلتىرىقلار جاۋغىيىنىڭ بىر تەرىپىدىن ئۇدۇللۇق يەرگە چۈشۈپ
تۇراتتى . خودانگىرۇلار ئەمدى بېلىقنىڭ قانداق پىشۇرۇلۇپ ، قان-
داق كەمچۈكلىنىشىگە ئەمەس ، لوپلۇقلارنىڭ بېلىق يېيىشتىكى
ماھارىتىگە قىزىقىپ ھەۋەس بىلەن قاراپ قېلىشتى...

كاۋاپ ، بېلىق گۆشى يەپ تازا ئۇسساپ تۇرغاندا ، توختىكۆل
تۇلۇمدىكى ئۇسالقنى ياغاچ چۆچەكلەرگە قۇيۇپ خودانگىرۇدىن
باشلاپ ھەربىر ئادەمنىڭ ئالدىغا بىردىن قويۇپ قويدى . بەك ئۇس-
ساپ كەتكەن خودانگىرۇ سۇس بىر ھالەتتە چۆچەكنى قولىغا ئال-
دى ، كۆڭلى تارتمايۋاتقاندەك قىلىپ ، ئالدى بىلەن ئۇسسۇزلۇقتا
كالپۇكىنى تەگكۈزدى ، ئاندىن تىلىنى تەگكۈزۈپ بېقىپ ، خۇددى
بىر كىم قولىدىكى قاچىنى تارتىۋالىدىغاندەك بىر تىنىقتا گۇپۇلدە-
تىپ ئىچىۋەتتى . «بۇ ئۇسسۇزلۇقنى قانداق تەييارلايسىلەر ؟» دەپ
سورىماقچىدى ، سالاھىيىتىنى ئويلاپ ئىچىگە تىنىپ زۇۋان سۈر-

مىدى ، لېكىن كۆزى تۇلۇمدا ئىدى .
كۇنچىققانبەگ تايۇقنىڭ ئۆيىدىن ئەكەلدۇرگەن يولۇاس تېرىسىنى خودانگىرۇنىڭ ئالدىغا قويۇۋىدى ، ئۇ «سالاپىتى»نى ساقلاپ گىدىيىپ ئىپادىسىز ئولتۇرغان بولسىمۇ ، خۇشلۇقتىن گۈلگەلەرنىڭ ئېچىلىپ كەتكىنىنى كۆزى بىلدۇرۇپ تۇراتتى . چاشقان بۇرۇتنىڭ بولسا ، كۆز چانىقىدىن چاچراپ كەتكۈدەك بولۇپ كەتتى . كۇنچىققانبەگ ئۆز ئۆيىدىكى چىرايلىق قاتلانغان يولۇاس تېرىسىنى خودانگىرۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ :
— بۇ ئاددىي سوۋغىمىزنى باش نازارەتچى ئامبالغا ئالغاچ بارارسىلەر ، — دېدى ۋە ئارقىدىنلا ئىككى غېرىچچە ئۇزۇنلۇقتىكى قېنى قانقان بولسىمۇ رەڭگىدىن كەتمىگەن بۇغا مۇڭگۈزىدىن ئىككى تالنى : «ئاز بولسىمۇ» دەپ چاشقان بۇرۇتنىڭ ئالدىغا ، بىر تالنى تىلماچنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويدى . بۇ ئىككىسىنىڭ كۆزى ، چىرايى ئېچىلىپ كەتتى . خودانگىرۇ بولسا بۇغا مۇڭگۈزىگە قاراپ قېلىپ ئىختىيارسىز :
— سىلەردە بۇنداق نەرسە بارما ؟ — دەپ سوراپ سالدى .
كۇنچىققانبەگ تۇلەك بوۋا بىلەن پىچىرلىشىۋېلىپ ، تالىشقۇلىنىڭ قۇلىقىغا بىرنېمە دېدى ، ئۇ كېتىپ هېلىقىدەك مۇڭگۈزدىن ئىككى تال ئېلىپ كەلدى . كۇنچىققانبەگ ئۇنىڭ بىرىنى خودانگىرۇنىڭ قولىغا بېرىپ ، يەنە بىرىنى :
— بۇنىمۇ باش نازارەتچى ئامبالغا ئالغاچ بېرىڭلا ، — دەپ ئالدىغا قويۇپ قويدى...
ئۇلار قايتماقچى بولۇپ ئاتلىرىغا مىندى . مېڭىش ئالدىدا خودانگىرۇ :
— مۇشۇ ئون كۇن ئىچىدە كۆچۈپ بولۇشنى ئۇنتۇپ قالماڭلار ، — دەپ تەكىتلەپ قويدى .
ئۇنىڭ بۇنداق تاپىلاپ كەتكۈسى يوق ئىدى . ناۋادا ، كۆچمەي قالسا «ئىشنى ۋاقتىدا بېجىرەلمەپسەن» دەپ باش نازارەتچى ئامبالىنىڭ تاپا ـ تەنە قىلىشىدىن هەتتا مۇشۇنى باهانە قىلىپ مەنسەپ

دەربجىسىنى تۆۋەنلىتىۋېتىشىدىن قورقتى. ئۇ چاشقان بۇرۇت بار يەردە بەك ئېھتىياتچان ۋە قاتتىق قول ئىدى. چۈنكى، ئۇنى باش نازارەتچى ئامبالنىڭ يېقىن ئادىمى، چېقىمچى دەپ قارايتتى.

بەلگىلەپ بەرگەن قەرەلدىن بەش كۈن ئۆتۈپ، بەش كۈن قالدى. كۈنچىققانبەگ چاچ قويماسلىق ئۈچۈن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ چىشىغا تەگمەي كۆچسەم كۆچەي دېگەن قارارغا كەلگەنىدى. بەگ-لىك كۆچۈشىدىن باشقا يەنە بىر مۇھىم ئىش، ئۇلار بىلەن كىم-لەرنىڭ بىللە كۆچۈش مەسلىسى بولۇپ قالدى. كۈنچىققانبەگ كۆڭلىدە بىرقانچە يېقىنلارنىڭ بىللە كۆچۈشىنى ئارزۇ قىلاتتى: بۇلار تۈلەك بوۋا، تايۇق، توختىكۆل، تالىشقۇل قاتارلىقلار ئىدى. تۈلەك بوۋا: «مەن قېرىپ قالدىم، كېتىدىغان چېغىمغۇ ئىشىكىم ئالدىدىلا، بۇگۈن كېتەمدىم، ئەتىمۇ، بىلمەيمەن، ئىش قىلىپ ئاز قالدى. قالاچ قاناقانىڭ يېنىدا ياتاي» دەپ تۇرۇۋالدى. تايۇق بولسا: «مەن قالاچ قاناقانىڭ ئاگاھىنى تاشلاپ كەتسەم بولمايدۇ. ئۇنداق قىلىدىغان بولسام، پۈتۈن قالۇچىلارنىڭ قارغىشىغا كېتە-مەن» دېدى. ئۇ بۇنداق دەپ تۇرۇۋالسا، ئۇنى ھېچكىم زورلىيال-مايتتى. توختىكۆل: «بوپتۇ، باراي» دېدى. خوتۇنى ئۇجۇلخاز-نىڭ ئۇ تەرەپكە زادى كۆڭلى تارتمايتتى، پەقەت ئوماق بىلەن ئايقۇتلارنى دەپلا بېرىشقا قوشۇلدى. تالىشقۇل بولسا: «ئاتا-بوۋىلىرىم قارا قوشۇن كۆلى بىلەن لوپ كۆلىدىن نېرى كەتمەي ئۆتۈپتىكەن. مەنمۇ بۇ يەردىن كەتمەيمەن، چارا تەرەپكە كۆنەلمەي-مەن» دەپ تۇرۇۋالدى. كۈنچىققانبەگلەرنى يالغۇز توختىكۆل ئائە-لىسى بىلەنلا كۆچۈرۈپ قويۇشقا تۈلەك بوۋىنىڭ كۆڭلى ئۇنىمە-دى. ئۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى بەگنى چوڭ بىلىدۇ، ئەتراپىدىن كەتمەيدۇ، ئەمما كىچىكىدىن باشلاپ بىللە ئويناپ چوڭ بولغان،

ئاكا ـ ئۇكىدەك بولۇپ كەتكەن ، بىر ـ بىرىگە ئاشەم① قىلىدىغان يېقىنلىرىدىن ئۇچ ـ تۆتى يېنىدا بولسا ياخشى ئىدى.
— مېنىڭ ئورنۇمدا ھەكسىم كۆچۈپ بارسۇن ، — دېدى تۇلەك بوۋا ، — باشقىلار بولغاندىكىن ، مەن بۇ يەردە يالغۇزچىلىق تارتماسمەن .
شۇنداق قىلىپ كۇنچىققانبەگ ئىككى ئوغلى ، توختىكۆل ، ھەكىملەر بىلەن كۆچۈپ تۇرىدىغان ، باشقىلارنىڭ كۆچۈشى كېيىن ئەھۋالغا قاراپ بىرنېمە دېيىلىدىغان بولدى .
بەگنىڭ ئائىلە بىساتلىرى تۇر ، شەكىل ، ماتېرىيالى يېقىدىن پۇقرالارنىڭكى بىلەن ئوخشاش ، پەقەت بەزى نەرسىلەر سانى جەھەتـ تىنلا كۆپرەك ، بۇمۇ ئېھتىياج يۇزىسىدىنلا بولغان . يىلدا بىر ـ ئىككى قېتىم ئومۇمىي ئاقساقاللار كېڭىشى بولىدۇ . بەزىدە زۆرۇر تېپىلغاندا بىر قىسىم ئاقساقاللار بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈلىدۇ . بەگنىڭ مەخسۇس ئوردا ـ قەسىر ، خانىدانى بولمىغاچقا ، كېڭەشـ لەرنىڭ ھەممىسى بەگنىڭ ئۆيىدە ، ھويلىسىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ . كېـ ڭەش تۇگىگۈچە كېڭەشچىلەرنىڭ تامىقى بەگنىڭ ئۆز يېنىدىن بولىدۇ . شۇڭا ئۇلار ئولتۇرىدىغانغا پالاس ، تامـاق يەيـدىغـان قاچا ـ چۆچەك ۋە باشقا لازىملىق نەرسىلەر تەق بولمىسا بولمايدۇ .
ئابدالدىن چارا ـ ئاقتارمىغا بېرىشقا ئون كۈن كېتەتتى . بۇ ئۇزۇن يولغا كۈنچىققانبەگ ئات ـ تۆگىگە ئولتۇرۇپ بېرىشقا پايلىيالمايتتى . ئۆزىمۇ ، باشقىلارمۇ بەگنىڭ ھارۋىدا ئولتۇرۇشىنى لايىق تاپتى . ئات ، تۆگىگە مىنگەندە كۆتۈلمىگەن ئەھۋال كۆرۈـ لۈپ ، پۇتى قايتا سۇنۇپ كەتسە ، يولنى داۋاملاشتۇرغىلىمۇ بولمايتـ تى ، سۇنۇقنى تېڭىپ تۇتقۇزماقمۇ بەسى مۇشكۈل بولاتتى .
نەرسە ـ كېرەكلەر ئات ، تۆگە ، كالىلارغا ئارتىلدى . بەگنىڭ ئات ، كالىلىرىنىڭ يېرىمى ، قويلىرىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى چاچ مەسىلىسى سەۋەبىدىن ئالتۇن ـ يامبۇغا ئايلاندۇرۇلۇپ ، ئارىلىقتىـ كىلەرنىڭ چۆنتىكىگە كىرىپ كەتكەنىدى . قالغان مال ـ چارۋىلىـ

① ئاشەم — ئەقىدە ، ئىخلاس .

رىنىڭ كۆچۈشكە ئىشلىتىلىدىغانلىرىدىن باشقىسى ھازىرچە ئابـ
دال ، يېڭى يۇرتچاپقانلاردا تۇرۇپ تۇرىدىغان بولدى .
كۈنچىققانبەگ بىلەن بىللە كۆچىدىغانلارنىڭ يۈك ـ تاقلىرى
قولمۇقول ئات ـ ئۇلاغلارغا ئارتىلىپ ، بەگنىڭ ئۆيى ئالدىغا توپلـ
ىنىپ تەق بولۇپ تۇرۇشتى . بـەگنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدى بۈگۈن
ئەتىگەندىلا ئادەم قاينىمىغا ئايلانغانىدى . كـۈنچىققانبەگ ھارۋىغا
چىقىپ بولـغان بـولسىمۇ ، كـۆچكۈچـلەر تېخـچە يولغا چىقـ
مايۋاتاتتى .
كۆچۈش — بۇ قۇملۇق ئادەملىرىگە ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ
بولۇپ كېلىۋاتقان ئادەتتىكى ئىش ئىدى . كۆچكۈچىلەر ئۆز ئىختـ
يارى بويىچە خالىغان بىر ۋاقىتتا ، خالىغان يېرىگە كۆچىدىغان
بولغاچقا ، كۆچۈش كۆچكۈچىلەرنىڭ ئۆزىگىمۇ ، ئۇزاتقۇچىلارغىمۇ
باشقىچە تۈيۈلمايتتى ، قىلچە كۆڭۈل يېرىمچىلىقى تارتمايتتى ،
ئەمما بۈگۈنكى كۆچۈش ئۆتكەن ھەرقانداق كۆچۈشلەرگە ئوخشـ
مايتتى . بۇ كۆچۈشتە ئىختىيارىيلىقمۇ ، ماكان تاللاش ئەركىنلـ
كىمۇ يوق ئىدى ، مەجبۇرەن ئىدى . بۇ كۆچۈش كۆچكۈچىلەرگە
قانداق ئېغىر كەلسە ، ئۇزاتقۇچىلارغىمۇ مۇسىبەتكە چۈشكەندەك
شۇنداق ئېغىر تۈيۈلماقتا ئىدى .
— نېمە بولۇپ كەتتى بۇ جاھان... يوقلاپ بارىمىز... —
ئۇلامخان بىر قولىدا ئاقئۇلامنىڭ ، بىر قولىدا ئۇجۇلخانىنىڭ قولـ
نى تۇتۇپ تۇرۇپ شۇنداق دەيتتى ، ئۇچىلىسى ئېسەدەيتتى ، كۆز-
لىرىدىن ياش قۇيۇلاتتى .
— توختىكۆل ، بەگنىڭ يېنىدىن نېرى بولما ، بىزنىڭ يوقلۇ-
قىمىزنى بىلىندۇرمەي ، ئوبدان مەسلىھەتچىسى بول ، ئۇزاققا قالـ
ماي يوقلاپ باربمىز ، — دەيتتى تايۇق تاپىلاپ .
— بەگ ، يولدا ئۆزۈڭنى ئاسرا . ئوماق ئالىبای ئاقساقال ۋە
باشقا يۇرت چوڭلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، سىلەر بارغۇچە
تەييارلىق قىلىپ تۇرىدىغان بولدى . ئوماقنىڭ ئۇ تەرەپكە كەتكىنـ

مۇ ياخشى بوپتىكەن . ئۇ ئەمدى ساڭا ئوبدان ئۆۋەك بولىدىغان بولدى ، — دەيتتى تۇلەك بوۋا . ئۇ يەنە نەۋرىسى ھەكىمنى ، كېلىنى گۆھەرنى بىر يانغا تارتىپ بىرنېمىلەرنى تاپىلىدى ، گۆھەرنىڭ پېشانىسىگە سۆيۈپ قويۇپ :

— ساق بول قىزىم ، ئايمەڭنى ياخشى چوڭ قىل ، مېنىڭدىن غەم قىلماڭلار ، — دېدى .

گۆھەرنىڭ كۆزى لىققىدە ياش ئىدى . ئۇ ئېسىدەپ تۇرۇپ :

— يالغۇز قالىدىغان بولدۇڭ بوۋا ، ئورۇنلىشۋېلىپلا يوقلاپ كېلىمىز ، — دېدى . تۇلەك بوۋا كۇنچىققانبەگ بىلەن پىكىرلىشىۋالغاندىن كېيىن ، كۆچىلىككە :

— بولدى ، كۆچىلىك ، خوشلىشايلى ، — بوۋاي توختىكۆلگە قارىدى ، — قېنى توختىكۆل ، ماڭ ، يول باشلا ، — دېدى .

كۇنچىققانبەگنىڭ ھارۋىسى قوزغىلىشى بىلەن تەڭ ئۇجۇلخانىنىڭ قوشىقى باشلاندى :

ئابدال سەندىن كېتەر بولدۇق يىراققا ،
قۇملۇرۇڭنۇ تەڭ كۆرەتتۇق قاراققا .
ئېغىر كەلدى ساچلىقلارنى زورلۇقۇ ،
يۇرتتىن ئايرىپ قويدى بىزنى قىيناققا .

سەندە ئۆتكەن ئاتا ـ بوۋام ھاياتى ،
ئەمدى قالار بولدى تۇپراق ـ ماقاتى .
تاغدىن ئېغىر كەلدى يۇرتتىن ئايرىلماق ،
قانغا تولدى يۇرەكىمنى قات ـ قاتى .

ئۇجۇلخانىنىڭ قوشىقى تېخى تۇگىمىگەنىدى ، تاقەت قىلالمىغان ئۇلامخان يۇرەك مۇڭىنى تۆكۈپ مۇنداق قوشاق ئېيتتى :

.....

مەنى ياقىن تۇغقانلاردىن ئايرىدى ،
قان يىغلاتىپ قاناتسىنى قايرىدى .
كۆرۈشەرمىز ، ئايرىلغانغا ئۆلمەسمىز ،
ئايرىلىشقا قاراپ ھالىم قالمىدى .

ئۇلامخان قوشقىنىڭ ئاخىرىنى ئوقۇپ بولۇپ ، ئايرىلىش ئازابىغا چىداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ ، ئارقىسىغا ئۆرۈ-لۈپلا يىغلىغىنىچە كېتىپ قالدى . ئاقئۇلاممۇ ، ئۇجۇلخان ، گۆھەر-مۇ يىغلىدى ، ئۇزاتقىلى چىققان ئاياللارنىڭ ھەممىسى يىغلىدى ، كۆچكۈچىلەرگە يىغلاپ تۇرۇپ ئامانلىق ، ئاقيول تىلەشتى...

مەسلىھەت بويىچە كۆچكۈچىلەر ئالدى بىلەن كونا ئابدالغا بېرىپ ئۇ يەردىكىلەر بىلەن خوشلىشىپ ، ئۇدۇل ئارغانغا بېرىپ ئاندىن چوڭ يولغا چۈشۈپ ماڭماق بولدى . بۇ ، كۇز ئايلىرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى بولۇپ ، سالقىنلىقىنى دېسە ، دەل سەپەر قىلىدى-غان چاغ ، لېكىن يامىنى شامال ، بورىنى جىق . بۇ قېتىمقى كۆچكۈچىلەر توپىدا چوڭ - كىچىك ۋە ھارۋىكەش ، ئۇلاغلارغا قارىغۇچىلار بولۇپ ، جەمئىي ئون توققۇز ئادەم ئىدى . بالىلار بەش ، قالغان ئون تۆتى چوڭ ئادەملەر ئىدى . بۇلاردىن كۇنچىقاز-بەگ ، توختىكۆل ، توختى ، جانقۇلۇ ، ھارۋىكەشلەر ، بولۇپمۇ كۇز-چىققانبەگنىڭ ئوۋچىسى تېپىق بىلەن توختىكۆل قۇملۇقنىڭ چاپ-قۇنلۇق بوران ، قۇيۇنلىرىغا بوي بەرمەيدىغان پىشقان يولچىلار بولۇش بىلەن يەنە ئىزلاش ئۇستىلىرى ئىدى .

بىر تال خەس - گىياھ ، قۇرت - قوڭغۇز چاغلىق ھاياتلىق-تىن ئەسەر يوق پايانسىز قۇملۇق . ئۇزۇلمەس دولقۇنلاردەك كۆتۈ-رۈلۈپ ، پەسىيىپ ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىساناق قۇم دۆڭلىرى ، داۋانلار ، مانا شۇ ئېگىز - پەس قۇم دۆڭ - داۋانلار ئارىلىرىدا گاھ ئايلىنىپ ، گاھ ئۆرلەپ - چۈشۈپ كۆچكۈچىلەر

توپى ئىلگىرىلىمەكتە . قارىماققا بۇلار بىرەر كېسەللىك ئاپىتىدىن ئامان قىلىپ تىرىكلىك يولى ئىزدەپ ، بېشى قايغان ، پۇتى تايغان تەرەپكە كېتىۋاتقان كۆچمەنلەرگە ئوخشايتتى . بەزىسىگە ئات ، بەزىسىگە كالا قوشقان ئېگىز چاقلىق ياريار هارۋا ، هەربىر كالىغا ئىككىدىن ئارتىپ ، بىر سۆكەنگە بىردىن سېلىنغان كىچىك بالىلار ، ئەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى كالىغا ، ئاياللار ئاتقا مىنگەن . قۇملۇقتا ئادەم ماڭغانلىقتىنمۇ بەلگىسى بولۇپ ئات - ئۇلاغلارنىڭ بىرەر ئىزىنمۇ كۆرۈنمەيدۇ . پات - پات توختىكۆل بىلەن تېپىق ئېگىز قۇم دۆڭلىرىگە چىقىپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ قويىاتتى ، كۈنگە ، قۇمدىكى سايىسىغا قارايتتى . ئۇلار باردىغان مەنزىل تەرىپىنى توغرىلىۋېتىشتا كۆپىنچە مۇشۇنداق قىلاتتى .

بۇگۈن سەپەرنىڭ ئۇچىنچى كۈنى ، چۈش . بۇ مەجبۇرەن كۆچكۈچى سەرسانىلەرگە تەڭرىنىڭ رەھمى كەلدىمۇ ، قانداق ، ئىككى كۈننىڭ كۈندۈزىمۇ ، كېچىسىمۇ تىنچ ئۆتتى . يول يۈرگەندە بولمىدىغان ئېگىز - پەسلىكتىن باشقا هېچقانداق ئاۋارىچىلىك كۆرۈلمىدى . مەخسۇس كىچىك بالىلارغا ئاتاپ تۆت تۇلۇمدا قاينىق سۇغا سۈت قوشۇپ ، جىگدە سېلىپ تەييارلانغان ئۇسسۇزلۇق ، ئادەم ، هايۋانلار ئىچىشكە ، تاماق ئېتىشكە دەپ ، هەربىر ئادەم كىچىك قاچىلارغا تولدۇرۇۋالغاندىن سىرت ئون تۇلۇمدا سۇ ئېلىۋالغانىدى . مۆلچەرچە ، ئەتە چۈشتە ئارغانغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ . سۇنىڭ يېرىمى بار ئىدى . بىرەر تاسادىپىي ئەھۋال يۈز بەرمىسىلا سۇ ئازادە يېتىپ ئاشىدۇ .

ئېگىز بىر قۇم دۆڭىنى يېنىغا كەلگەندە ئۇلار تاماق يېگەچ ئات - ئۇلاغلارنى بېقىپ ئارام ئالدۇرماق بولۇشتى . بەزىلەر سۇ-كەن سېۋەتتىن بالىلارنى چۈشۈرسە ، بەزىلەر يۈكلەرنى چۈشۈرمەكتە ، بىرمۇ ئادەم بىكار ئەمەس ئىدى . تېپىق ئىچ ئاتنىڭ تۆشلۈكىنى بوشىتىۋاتاتتى . ئادەتتە هارۋىنىڭ ئالدى تەرىپىدىن چۈشىدىغان كۈنچىقانبەگ بۇ قېتىم كەينى تەرىپىدىن چۈشمەكچى بولۇپ سۇ-

رۇلدى . شوتىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىگە كېلىشىگە ھارۋىنىڭ ئالدى سەل كۆتۈرۈلۈپ كەتتى . بىتۈيۈق تۇرغان كۈنچىققانبەگ يەرگە دۈم چۈشتى . بۇ ئىش شۇنداق تېز ، تۈيۇقسىز بولغاچقا ، تېپىق بىلمەيلا قالدى . «گۈلۈپ» قىلغان ئاۋازنى ئاڭلاپ كەينىگە قاراپ ، يەردە پۈكۈلۈپ ياتقان بەگنى كۆردى ـ دە ، قورقۇپ كەتتى . ئۇ شۇ ھامان :

— توختىكۆل ، توختى ، جانقۇلۇ ، تېز كېلىڭلار ! بەگ... —

دەپ چاقىرغاچ يۈگۈرۈپ كېلىپ كۈنچىققانبەگنى يۆلەمەكچى بولدى .

— پۈتۈمنىڭ سۇنغان يېرى ئاجراپ كەتتىمىكىن ، بەك ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .

بەگ گەپ قىلىۋاتقاندا قوشۇمىسى تۇرۇلۇپ ، چىرايى بۆلەكچە بولۇپ كەتتى ، گېپىنى دەپ بولۇپلا ئىككى كالپۇكنى چىڭ پۈرۈۋالدى . بۇنىڭدىن كۈنچىققانبەگنىڭ پۈتىنىڭ قاتتىق ئاغرىقىغا ئەرلىكىگە ئېلىپ چىداپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى .

ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەممىسى قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى تاشلاپ كۈنچىققانبەگنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ تۇرۇشتى .

— تېپىققا دەپ قويمايلا ھارۋىنىڭ كەينى تەرىپىدىن چۈشمەك بولۇۋىدىم ، يىقىلىپ كەتتىم ، — دېدى كۈنچىققانبەگ .

كۈنچىققانبەگنىڭ تېپىققا گەپ كېلىپ قالمىسۇن ، باشقىلار تاۋالاپ[1] يۈرمىسۇن ، دەپ ئاياپ ئېيتقان گېپىدىن تېپىق قەۋەت سۆيۈنۈپ كەتتى .

تۇرغانلار ئىچىدە ھېچكىمنىڭ تېڭىقچىلىقتىن ھېچقانداق خەۋىرى يوق ئىدى . تۆت تەرىپى پايانسىز قۇملۇق چۆلدە ئاتسىنىڭ بۇنداق بولۇپ قالغىنىدىن ھەممىدىن بەك جانقۇلۇ جىددىيلىشىپ نېمە قىلىشنى بىلمەي قېلىۋاتاتتى .

— بىز قاراپ تۇرۇشتىن باشقىنى بىلمەيمىز ، قاراپ تۇرغانغا

---

① تاۋا — تاپا ـ تەنە ، گەپ ـ چۆچەك .

بەگنىڭ پۇتى ئوڭشىلىپ قالمايدۇ ، بىر ئامالىنى قىلايلى ، — دېدى توختىكۆل ، — تېپىق ھازىرلا ئارغانغا ئاتلىنىپ تېڭىقچى تېپىپ كەلسۇن ، بىزمۇ تېڭىقچىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرماي تاماقلىنىپ بولۇپلا يولغا چىقايلى ، قانداق دەيسىلەر ؟

ھەممىسى ئۇنىڭ دېگىنىگە قوشۇلدى .

يېرىم كېچە ، ئاي يورۇقى . ئېگىز قۇم دۆڭلىرىنىڭ ئاي يورۇقى چۈشمىگەن تەرەپلىرىنىڭ قارىيىپ كۆرۈنگىنىدىن باشقا يەرلەر سېغىز رەڭدە سۇزۇك كۆرۈنەتتى . كېچە ، جاھان شۇقەدەر تىنچكى ، ھارۋا چاقى ئاستىدىكى قۇمنىڭ شىرىلدىشىدىن ، ئاتلارنىڭ ئېغىر تىنىشلىرى ، تۆگىلەرنىڭ ئاندا ـ ساندا «بوف» لاپ قويۇشىدىن باشقا تىۋىش ، ئاۋاز ئاڭلانمايتتى . سۇكەندە تەۋرەنگەندەك يانتۇ ياتقان بالىلار ئاللىقاچان ئۇيقۇغا كەتكەنىدى . چوڭلار بولسا ئۇن ـ تىنسىز ئىدى . ئۇلارنىڭ پۈتۈن ئوي ـ خىيالى ، زېھنى كۈنچىققانبەگدە ، ئارغاندىن كېلىدىغان تېڭىقچىدا ئىدى . ئۇلار ئىچىدە يەنە بەگكە ، ئۆزلىرىگە بۇ سورۇقچىلىقنى كەلتۈرگەن مانجۇ چاچلىقلارنى مىڭنى تىللايتتى ، قارغايتتى .

توختىكۆلنىڭ مۆلچەرچە تېپىق تېڭىقچىنى باشلاپ كېلىپ بولۇشى كېرەك ئىدى . ئۇنىڭ مىنگىنى توپنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ياراق ئات — بەگنىڭ ئاق قاشقىلىق بۇرۇل ئېتى ئىدى . «كۈنچىقانبەگنىڭ ئوۋچىسى تېپىق» دېسە ، ئاقساقاللارنىڭ ھەممىسى ، چوڭ ياشلىق كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى تونۇيدۇ ، بىلىدۇ . تېپىق كەلمىگەنچە توختىكۆلنى خىيال باستى . «بىز ئۇنىڭ ئىزىنى بويلاپ ماڭدۇق . ئۇمۇ كېلىشتە چوقۇم ئۆز ئىزىنى بويلاپ ماڭىدۇ . ئۇنداقتا نېمىشقا كېلىپ بولالمايدۇ . تېڭىقچى يوق بولغىيمىدى ...» توختىكۆل خىيالىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ، ئۇنى قارا تەر بېسىپ كەتتى . ئۇ كۈنچىققانبەگكە قاردى ، بەگ ئېگىز ياستۇققا بېشىنى قويۇپ ، پۇتلىرىنى يىغۇۋېلىپ پۇكۈلۈپ ياتاتتى . ھارۋىنىڭ ئۇ چاقى بولمىسا بۇ چاقى گاھ ئورىغا چۈشسە ، گاھ دۆڭگە

چىقاتتى ، بۇنداق چاغدا ھارۋا قېقىلىپ ـ سىلكىنىپ كېتەتتى ، سىلكىنىش بىلەن تەڭ كۇنچىققانبەگ پۇتىنىڭ سۇنغان يېرىنى تۇتۇۋالاتتى ، خۇددى ئاغرىقنى پەسەيتىۋالمىغاندەك . بەگنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئاقئۇلام پات ـ پات ئۇنىڭ پىشانىسىدىكى تەرنى ئېرتىپ قويىاتتى . ئىككى ياندا ھارۋا بىلەن تەڭ مېڭىۋاتقان توختى بىلەن جانقۇلۇ بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى دېگۈدەك : «ئاتا ، پۇتىڭىز ئاغرىۋاتامدۇ ، تېڭىقچىنىڭ كېلىدىغان ۋاقتىمۇ بولۇپ قالدى ، چىداپ تۇرۇڭ...» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن تەسەللى بېرىپ قويىاتتى.

توختەكۆلنىڭ خىيالىغا بىر ئىش كېلىپ قالدى چېغى ، بىردىنلا :

— توختاپ تۇرۇڭلار ! — دېدى ـ دە ، ئۆزىنىڭ يۈك ـ تاق ئارتىلغان بىر كالىسىنىڭ قېشىغا بېرىپ تېڭىقنى يېشىپ ئۇنىڭدىن كونىراق بىر پالاسنى ئېلىپ سۆرىگىنىچە ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپ كەتتى.

باشقىلار ئۇنىڭ نېمە قىلماقچىلىقىنى بىلەلمەي ھەيرانلىقتا قاراپ قېلىشتى . توختەكۆل پالاسقا ئوت ياقماندىن كېيىنلا ، ئۇنىڭ بەلگە بەرمەكچى بولغىنىنى بىلىشتى.

ئوت يېقىش توختەكۆلنىڭ كاللىسىغا قانداق كېلىپ قالدى؟

ئارغان بىلەن چوڭ قۇملۇق ئارىلىقىدىكى بىر كىچىك قۇملۇق شامال ـ بوران ئېقىنى بولۇپ ، شامال ئۇزۇلمەيتتى . قاتتىق شامال چىقمىغاندىمۇ ، غۇر ـ غۇر شامال بولۇپلا تۇراتتى . ئۇندەك قۇم ئانچىكى غۇر ـ غۇر شامالدىمۇ شىرقىراپ سۈدەك ئاقىدۇ . تېپىق بېرىشتا بارغىنى بىلەن يانغاندا كېچىدە ئىزىمۇ قالمايدۇ . بۇلار بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ بۇ تەرىپىدە ماڭغان بولسا ، ئۇ يەنە بىر تەرىپىدە مېڭىپ ئۇچرىشالماي ئۆتۈشۈپ كېتىش ئېھتىمالىغا يېقىن ئىدى . شۇڭا ئۇ ئوت يېقىپ يېقىشنى خىيال قىلىپ قالدى . ئۇنىڭ مۆلچىرى توغرا چىقتى . ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىكى خېلى يىراق يان تەرەپتە

ئوت كۆرۈندى . ئېنىقكى ، بۇ تېپىقنىڭ توختىكۆل ياقتان ئوت يالقۇنىنى كۆرۈپ بەرگەن بەلگىسى ئىدى . ھەممىسى خۇشاللىقتىن ۋارقىرىشىپ كەتتى :

— تېپىق كېپتۇ ، تېڭىقچى كېپتۇ !

9

كۈنچىقتانبەگلەر ئاقتارما مەھەللىسىگە كۆچۈپ كەلگىلى بەش ئايغا يېقىن بولۇپ قالدى . تېخىچە كورلا ـ قاراشەھەر تەرەپتىن كۆڭۈل خۇش بولغۇدەك خەۋەر يوق ئىدى . بۇ ئارىلىقتا دورغاپ بېگى بىلەن چاشقان بۇرۇت بىرنەچچە مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن ئىككى قېتىم كېلىپ كەتتى . ھەر قېتىم كەلگەندە ئۇلارنىڭ دەيدىغىنى : «خاندىن جاۋاب يارلىق كەلمەيۋاتىدۇ ، بىز سىلەرنىڭ تەلىپىڭلارنى ، ئەمەلىي ئەھۋالىڭلارنى يەنە مەلۇملىدۇق ، بۇ قېتىم يەنە ئەھۋال ئېگىلىگىلى كەلدۇق ، قانداق تەلىپىڭلار بار ؟» — مانا مۇشۇنداق گەپلەر . بۇ تەرەپتىنمۇ كورلا ، قاراشەھەرگە ئىككى قېتىم ئادەم بېرىپ كەلدى . بۇلاردىن بېرىپ كېلىش ، ئۇلار كېلىپ كېتىشكىمۇ تۆلەنگەن بەدەل ئاز بولمىدى . كەلگەنلەر ئۇنداق دەپمۇ ئالدى ، بۇنداق دەپمۇ ئالدى ، ھەر قىماپ بىلەن ئالدى . ئۇلار كۈنچىقتانبەگنىڭ چاچ قويمايدىغانلا ئىش بولسا ، دېگەن نەرسىسىنى بېرىدىغانلىقىنى بىلۈۋالغانىدى . بارغانلارغىمۇ ئۇ يەردىكىلەر ئۇنى پۇراتتى ، بۇنى پۇراتتى . پۇراتقانلىرىنى كۈنچىقتانبەگ بېرىۋەردى ، بارغانلار ئاپىرىۋەردى .

— يامان ئۆگىتىپ قويدۇڭلار ، — دېگەنىدى قاسىم قاق باش نازارەتچى ئامبال بىلەن دورغاپ بېگىگە ئۇچىنچى قېتىم ئالـتۇن ـ يامبۇ ئېلىپ بارغاندا ئوماققا ، ھەر قېتىمدا چاشقان بۇرۇت بىلەن كوسىمۇ قۇرۇق قالمايتتى ، — بۇ تويماس قورساقلار بېگىڭلارنىڭ يوق چېچىنى چىڭ تۇتۇۋالدى . ئۇنىڭ «بەگ» دەپ نامى بولغان بىلەن ، ئۇ بىر ئۇمىچى يوق مازارغا شەيخ بولغاندەكلا

ئىشكەنغۇ . بۇنچىۋالا قىلىپ نېمە كەپتۇ . ئادەتتىكى پۇقرا بولۇپ ئۆتسە نېمىدېگەن ياخشى . ماڭا قاراڭلار ، نەگە بارىمەن ، نەدە تۇرد- مەن ، مەن بىلەن ھېچكىمنىڭ چاتىقى يوق . نېمە گەپ ئۇ ، ئۇيان كۆچ ، بۇيان ئۆت دېگەن .

قاسىم قاق بۇلتۇر كۈزدە ئوماق ، تايۇق ، قاسىم قارىلار بىلەن بىللە ئاقتارمىغا كەلگەندە كۈنچىققانبەگنى كۆرگەن ، ئۆيىدە مېھ- مانمۇ بولغان . بەگنىڭ ئاق كۆڭۈل ، تۇز ، پۇقراپەرۋەرلىكىدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەندى ، لېكىن ئۇ : «چوڭ بىر يۇرتنىڭ بېگى بولغىنى بىلەن كورلا يېزىلىرىدىكى ئاسقاللارچىلىكمۇ[1] سۇر - ھەي- ۋىسى ، بەگ بولغىنىغا تۇشلۇق كىرىم - تاپاۋىتىمۇ يوقكەن ، تېخى يېنىدىن سېلىپ بېرىدىكەن» دەپمۇ ئويلاپ قالغانىدى . ئۇنىڭ بۇ ئويى خۇددى چىنارنىڭ ياشناپ ، باغجانلاپ تۇرغاندىكى قامىتىنى كۆرمەي ، غازاڭ پەسلىدىكى يالىڭاچ ھالىتىنى كۆرۈپ : «قاقشال ئىكەن» دېگەنگە ئوخشاش بىر گەپ . لېكىن ، ئۇ بۇ زېمىندا يىلتە- ز ى شۇقەدەر چوڭقۇر ، شۇنداق بىر چىنارکى ، ئەسىرلەردىن بۇيان ھېچقانداق پەرۋىش كۆرمەيمۇ ئۆزىنىڭ گىگانتلىقىنى ، ھاياتىي كۈ- چىنى يوقاتمىغان . ئۇنىڭ يىلتىزىنىڭ نەدىن باشلىنىپ ، نەگىچە سوزۇلغانلىقىنى ، قانچىلىك چوڭقۇرلۇقىنى ، ئوزۇقىنىڭ نېمىلە- كىنى قاسىم قاقتەك ئادەملەر ، ھەتتا خېلى - خېلى ئادەملەر بىلمەيدۇ ، بەلكى تەسەۋۋۇرمۇ قىلمايدۇ .

ئاقتارما كىچىك مەھەللە بولغاچقا ، بوش ياكى بوشتىپ تۇر- غۇدەك ئارتۇق ئۆي يوق ئىدى . كۈنچىققانبەگلەر كېلىۋاتقاندىلا ھەربىر ئائىلىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىككى - ئۈچ ئېغىزدىن قو- مۇش ساتما ياساپ قويۇلغانىدى . ئۇلار مانا قايتىپ كېتىمىز ، ئەتە كېتىمىز بىلەن قومۇش ساتمىلاردا ئولتۇرۇپ كەلمەكتە .

كۈنچىققانبەگنىڭ پۇتى قايتا تېڭىلىپ ساقايغان بولسىمۇ ، تېخىچە قولتۇق تاياقنى تاشلىمىدى ، قورقۇپ كەتكەچكىمكىن ، چارىغىمۇ بېرىپ باقمىدى ، كۈنلىرى ئۆي بىلەن ئىشىك ئالدى

① ئاسقال — ھازىرقى كەنت باشلىقىغا تەڭ دەرىجىدىكى مەنسەپ نامى .

ئارىلىقىدا ئۆتتى ، زېرىكتى ، ئىچى پۇشتى ، خەۋەر كۈتۈپ زارىقىتى ، دىلى ھاردى .

— توختىكۆل ، بىرەر سىرتىغ يوقمۇ ؟

— يوق ، بەگ ، جىملىغۇ .

— ئوماق ماللارنى قانداق قىلغاندۇ ؟

— ئۇ بۇ ئىشلارغا پىشىپ ، قانداق قىلىشنى بىلىپ كەتتى ، ئەنسىرىمەيلى .

— راست . ئۇ مېنى دەپ كۆپ جاپا تارتتى ، ئۆيىنىڭ غەملەش ئىشلىرى بالىلىرىغا تاشلىنىپ قالدى...

كۈنچىقىقانبەگنىڭ گېپى تۈگىمىگەنىدى ، ساتمىغا ئوغلى توختى كىرىپ :

— ھېلىقى ئۈزۈن چاپانلىقلار يەنە كەلدى ، — دېدى .

— بۇ نېمىلەر نېمە گەپ كۆتۈرۈپ كەلگەندۇ ، — توختىكۆل غودۇڭشىغىنىچە سىرتقا قاراپ ماڭدى ، ئۇنىڭ كەينىدىن توختىمۇ چىقىپ كەتتى .

دورغاپ بېگى بىلەن چاشقان بۇرۇت بۇ قېتىم تىلماچ بىلەن ئىككىلا مۇھاپىزەتچى ئېلىپ كەلگەنىدى . مۇھاپىزەتچىلەرنى سىرتتا قالدۇرۇپ ، ساتمىغا تىلماچ بىلەن ئۈچىلا كىردى . «بىرەر ياخشى خەۋەر ئاڭلىساق بولىتتى» دېگەن ئومۇنۇشتا توختى ، جانقۇلۇ ، توختىكۆللەرمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كىردى . كۈنچىقىقانبەگ قولتۇق تايىقىغا تايىنىپ سۇپىنىڭ يېنىدا تۇراتتى . كورلا دورغاپ بېگى خودانگىرۇ كۈنچىقىقانبەگنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك سەپسېلىپ قارىۋەتكەندىن كېيىن تىلماچ ئارقىلىق :

— مەن ھازىر بۇيۇك خانىمزىنىڭ مۇبارەك ئاغزاكى پەرمانىغا بىنائەن ، قاراشەھەر باش نازارەتچى ئامبالىنىڭ ئەمرىنى يەتكۈزىمەن ، — كۆرگۈدەك ھېچنېمە بولمىسىمۇ دورغاپ بېگى ساتمىنىڭ تۆت تەرىپىگە قاراپ قويدى ، — كۈنچىقىقانبەگنىڭ تەلىپىگە ھەم ئۇنىڭ بۇ كەڭ دائىرىگە يېتىشىپ بولالمايدىغانلىقتەك ئاجىزلىقىغا خانىمنىز ئىلتىپات قىلىپ ، ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسىنى تۆۋەنلەتمىگەنلىكىگە

تىشكە ئەمىر ئىجازەت قىلدى. بۇنىڭغا بىنائەن، بىرىنچىدىن، بەگ مانجۇچە چاچ قويۇشتىن خالاس قىلىندى؛ ئىككىنچىدىن، تىكەنلىك ئاقساقىلى ناسىربەگكە تىكەنلىكىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى يۇرت ـ مەھەللىلەرنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇپ تۇرۇش ھاۋالە قىلىندى؛ ئۇچىنچىدىن، لوپ دىيارى قارا شەھەرگە يىراق بولغاچ، بۇ يەردە مەخسۇس باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلغۇچە باج ـ سېلىق يىغىش ئىشى يېقىنراق دەپ تۇرپاننىڭ ئىنانچى بېگى مامۇتقا[1] ھاۋالە قىلىندى. بۇنىڭدىن كېيىنكى باج ـ سېلىقنى شۇلارغا تاپشۇرغايسىلەر، — خودانگىرۇ قولىنى كەينىگە تۇتۇپ، كۇنچىققانبەگكە قاراپ، — قانداق، بەگ، چاچ قويۇشتىن خالاس قىلدۇق. بىز يەنە پات ـ پات كېلىپ تۇرىمىز، — دېدى گېپىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئالاھىدە تەكىتلەپ.

خودانگىرۇ گېپىنى دەپ بولۇپ، تەمەخورلۇق بىلەن كۇنچىققانبەگكە قارىدى. ئۇنىڭ قارىشىنىڭ مەنىسى بەگكە ھەم بۇ يەردىكىلەرگە ئايان ئىدى. بۇلار تەييارلىقسىز تۇرغاچقا، ئۇ ئىككىسىگە بىرىدىغان ھېچنېمە يوق ئىدى. كۇنچىققانبەگ ئۇڭايسىزلاندى.

— ئوماق كورلىغا كەتكەن، سىلەر بىلەن كۆرۈشمىدىمۇ؟ — دېدى كۇنچىققانبەگ.

— ئوماق كورلىغا كەتكەنما، نېمە قىلغىلى كەتكەن؟ — چاشقان بۇرۇت ئىنتىنىك سورىدى.

— سىلەر بىلەن كۆرۈشكىلى كەتكەن.

— ياق، بىز بىلەن كۆرۈشمىدى، كەتكىلى نەچچە كۇن بولدى؟

— بىر ھەپتە بولدى.

بۇ قېتىم خۇدانگىرۇ گەپكە تەمشىلىشىگە ساتمىغا ھەكىم كىرىپ توختىكۆلنى پېچىدىن تارتىپ سىرتقا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بىرھازادىن كېيىن ئوماق كىرىپ كەلدى ـ دە، خودانگىر ۋىلار

---

① مامۇت — تۇرپاننىڭ تۇنجى ۋالىسى ئىمىن خوجىنىڭ 7 ـ ئەۋلاد پۇشتى ئەفرىدۇننىڭ ئوغلى بولۇپ، گۇۋاھنامىنىڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 1881 ـ يىلى) ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىغا ۋارىسلىق قىلغان.

بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ :
— كۈنچىققانبەگنىڭ ئىشى توغرۇلۇق كۆرۈشۈپ كېلەي ، دەپ كورلىغا بارسام ، سىلەرنى قارا شەھەرگە كەتتى دېدى . كەل-گەندە كۆرۈشەرمەن دەپ قوشئېرىققا چىقىپ كېتىپتىمەن . ئالدىن-قى كۈنى قايتىپ كېلىپ ھەزرەتلىرىمنىڭ بۇ تەرەپكە كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپلا قايتىپ كەلدىم . بۇ يەردىكىلەردىن ياخشى گەپ ئېلىپ كەلگەنلىكىڭلارنى بىلىپ بەك خۇش بولدۇم . بېگىمىز ئۈچۈن ، بىز ئۈچۈن كۆپ يول ماڭدىڭلار ، رەھمەت ، — دېدى - دە ، يانچۇقىدىن ئۈچ يامبۇ ، كىچىكرەك ئىككى زىخچە ئالتۇن چىقىرىپ ئىككى يامبۇ بىلەن بىر زىخچە ئالتۇننى خودانگىرۇغا ، يەنە بىر يامبۇ بىلەن زىخچە ئالتۇننى چاشقان بۇرۇنقا : «ئاز بولسىمۇ» دەپ تۇنقۇزۇپ قويدى .

ئۇلار «لوقما»نىڭ بۇنىڭدىن كۆپ بولۇشىنى كۈتكەن بولغىدى ، ئىلاجسىز قولىغا تەگكىنىنى قوينىغا تىقتى - دە ، قورسىقىنى تويغۇزۇۋېلىپلا مېڭىپ كەتتى .

ئوماق نازارەتچى ئامبال بىلەن ئاشۇ ئىككىسىگە يېگۈزۈش ئۈچۈن كۈنچىققانبەگ تەييارلاپ بەرگەن ئەللىك قوي بىلەن يىگىرمە يەتتە تۈلكە تېرىسى ، يىگىرمە يەتتە مولۇن تېرىسىنى ئېلىپ ئوغلى توختاق بىلەن كورلىغا بارغانىدى . ئۇلارغا تىرىك مال ، قىممىتى تۆۋەن ، ھەجمى چوڭ تېرىدەك نەرسە بولمايتتى ، ئېرىغ مال كېرەك ئىدى . ئوماق ئۇ ئىككىسىنىڭ قاراشھەرگە كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى . قوي ، تېرىلەرنى سېتىپ ، پۇلنى ئالتۇن - يامبۇغا ئايلاندۇ-رۇپ بولغۇچە ئۈچ كۈن ئۆتتى ، سۇرۇشتۇرۇۋىدى ، ئۇ ئىككىسى-نىڭ قاراشھەردىن كېلىپلا كورلىدا تۇرماي بۇ تەرەپكە كەتكەنلە-كىنى ئېيتىشتى .

ئوماق ماڭدىغان چاغدا ، قاسىم قاق ئۇنىڭغا : — ئاش پىشىپ قالغاندەك قىلىدۇ . بۇلار لوقما يەپ ئۆگىنىپ قالدى . ئەھۋالغا قاراپ ئۇسارسىلەر ، قازانىنىڭ تۈۋىدىمۇ ئاش قال-سۇن ، — دەپ ، ئوماقنى سەگەكلەشتۇرۇپ قويغانىدى .

ئوماقموۇ ئاربدا مېڭىپ ، كىشىلەر بىلەن ئارىلىشىپ يۈرۈپ مۇئامىلە قىلىشىنىڭ ، ئىش ھەل قىلىشىنىڭ ئېپىنى ، پەمىنى خېلى بىلىۋالغاندى . قانداق ئەھۋالدا «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» قىلىشنىمۇ ئۆگىنىۋالغاندى ، ئۇ كېلىپ توختىكۆلدىن ھەممە ئەھۋالنى بىلدى ـ دە ، يانچۇقىغا ئاشۇنچىلىك ئالتۇن ـ يامبۇنى سېلىپ ، قالغىنىنى توختىكۆلگە بېرىپ قويۇپ ساتمىغا كىرگەندى . توختىكۆل بوغچىنى ئېچىپ :

— بۇ ئالتۇن ـ يامبۇلارنى ئوماق ھېلىقى ساچلىقلاردىن قىسىپ ئېلىپ قاپتۇ ، ئىگىسىنى تاپسۇن ، — دەپ كۇنچىقانبەگنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويدى .

كۇنچىقانبەگمۇ ، باشقىلارمۇ ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەي ئالتۇن ـ يامبۇغا ، ئاندىن : «بۇ نېمە ئىش ؟» دېگەندەك ئوماققا قارىدى . ئوماق كۇلۇپ كېتىپ بولغان جەريانىنى ، ئىشلەتكەن ئۇسۇلىنى سۆزلەپ بەردى . كۇنچىقانبەگ :

— قوشئېرىققا كېتىپتىمەن دېگىنىڭمۇ ئۇستىلىقىڭ ئىكەن ـ دە ، خودانگرۇغا قىلغان گەپلىرىڭگە ھەيران قېلىۋىدىم . «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» سېلىپ ، گەپنى قانداق قىلىشنى مۇ ئۆگىنىۋاپسەن ـ ھە ، كېلىشتۇرۇۋەتكىنىڭنى ، — دېدى ـ دە ، كۇلۇپ كەتتى ، ئەتراپتا تۇرغانلارمۇ كۇلۇپ كېتىشتى .

بۇ كىشىلەر چاچنىڭ ، كۆچۇشنىڭ گېپىنى چىققاندىن بۇيان بۇنداق كۇلۇپ باقمىغاندى ، شۇڭا ئېچىلىپ ئوبدان كۇلۇۋېلىشتى ...

خودانگرۇلار كېتىپ ئۇچ كۇندىن كېيىن ناسىربەگ ئاقساقال كۇزلەك ، چارا ، كۆنچى كەنت قاتارلىق يەقەدىن ئەتراپتىكى كەنت ـ مەھەللىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىدىن توققۇزنى باشلاپ كەلدى . بۇلار ، باشقا مەھەللىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ھەم پۇقرالاردىن چوڭ ياشلىقلار كۇنچىقانبەگنىڭ كۆچۇپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ھاردۇق سوراپ يوقلاپ كېلىشكەنىدى ، ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇرۇشتى . ناسىربەگ كۇنچىقانبەگ بىلەن قىزغىن

هال ـ ئەھۋاللىشىپ بولغاندىن كېيىن :
— بۇ چاچلىقلارنىڭ نېمە قىلغىنى ، بىز بىر يۇرتنىڭ ئادەم-لىرى تۇرساق ئابدال بېگى ، تىكەنلىك بېگى دەپ ئىككىگە ئايرىۋەت-كىنىنى دەيمىنا . ئاڭلاپ سەتاقىپلا قالدىم . بۇ يەلجۇش ئوپقانلارنى ئاسىغداپ كەتكەنلىرىمىز ، — دېدى .
— مەنمۇ ، — دېدى چارىنىڭ ئاقساقىلى ئالىباي ، — دەسلەپ ئاڭلىغىنىمدا قۇلىقىمغا ئىشەنمەي : «نېمە دەۋاتىسەن ئاق-ساقال ؟ !» دەپ ناسىرىبەگكە قاراپ سەتاقىپ تۇرۇۋىلا كەتتىم .
— بۇمۇ بىر ھېسابتا ياخشى بوپتۇ ، قاراڭلار مېنىڭ تۇرقۇم-غا ، — دېدى كۈنچىققانىبەگ ، — مېنىڭ ھازىرقى تۇرقۇم ، ھالىم مۇشۇ . ئۆزۈمنىڭ كېلەڭسىزلىشىپ كەتكىنىمگە پۇتۇمنىڭ سۇنۇپ قولتۇق تاياققا چۈشۈپ قالغىنىم ، ئۆيدىن نېرى بولالمىسام ، بەگ ، — كۈنچىققانىبەگ ناسىرىبەگ ئاقساقالغا قارىدى ، — ئەمدى بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرى ساڭا قالىدىغان بولدى .
— مەن خۇش بولاي ، مېنى «بەگ» دېمىسەڭ ، — ناسىرىبەگ كۈنچىققانىبەگكە قارىدى . ئۇنىڭ كۆزىدە لوپ كىشىلىرىدىكى تۇز لۇك ، ئاق كۆڭۈللۈك ، سەممىي ۋە راستچىللىق نۇرى پارلاپ تۇراتتى ، — سەن يەنىلا بىزنىڭ مۇشۇ لوپ — چوڭ يۇرتىمىزنىڭ بېگى . مەن بايا دېدىمغۇ ، بۇ ئاشۇ چاچلىق مانجۇلارنىڭ بىزنى سوراشتىكى كۈسساتلىقى[1] بولمامدۇ . سەن مېنى ئىلگىرىكىدەك ناسىرىبەگ ئاقساقال دەۋەرگىن ، — دېدى .
«ناسىرىبەگ» ئۇنىڭ ئىسمى ، ئاتىسى ئۇنىڭغا ناسىر دەپ ئىسىم قويغانىدى . ئاتا ـ ئانىسى ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئۇنى ئەركىلىتىپ ، «ناسىرىبەگ» دەپ يۇرۇپ ، ئاخىرى ئۇنىڭ ئىسمى ناسىرىبەگ بولۇپ قالغانىدى . ئۇ كۈنچىققانىبەگدىن توققۇز ياش چوڭ بولۇپ ، يىگىرمە نەچچە يىلدىن بۇيان تىكەنلىكنىڭ ئاقساقىلى بو-لۇپ كېلىۋاتاتتى . تىكەنلىك لوپ بويىچە ئەڭ چوڭ يۇرت . ناسىر-بەگ كۈنچىققانىبەگكە ئوخشاش يۇرت سۆيەر ، ئەل سۆيەر بولغاچقا ، ئۇنىڭمۇ يۇرت ئىچىدىكى يۇز ـ ئابرۇيى يۇقىرى ئىدى . كۈنچىققا-

① كۈسسات — ھارامزادىلىك ، ئۇستاتلىق ، كاززاپ .

بەگ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئاكىسىدەك كۆرۈپ چوڭ بىلەتتى ، ھۆرمەتلەيتتى ، شۇڭا ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالغان بولۇپ قالماي ، دەپ تىكەنلىككە تولا كەلمەيتتى . كۇزلەك ، چارا تەرەپلەرگە ئۆتمەكچى بولسا ، تىكەنلىكتە ئۇزاق تۇرمايلا ئۆتۈپ كېتەتتى . يۇرت ئىشلىرىنىڭ قانداقلىقىنى ناسىربەگدىن سوراپ يۇرمەيتتى .

— ھە ، بەگ ، ئەمدى قانداق قىلاي دەۋاتىسەن ؟ — ناسىربەگ سورىدى .

— سوراش كېتەمدۇ ، ئەمدى بۇ يەر سېنىڭ تەۋەڭدە ، ئابدالغا ، كۆللىرىمىز بويىغا كېتىمىز ، — دېدى كۇنچىقانبەگ .

— قاچان يولغا چىقماقچى ؟

— قاچان بولسا بولىۋېرىدۇ . تەييارلىقىمىز پۈتسىلا يولغا چىقىمىز .

— ئېنىق بىر كۇننى دەپ بەر ، بىز كېلىپ ئابدالغىچە ئاپىرىپ قويىمىز .

— ئېنىق كۇننى دېمىسەكمۇ كۇزلەك ، تىكەنلىكتىن ئۆتىمىزغۇ .

— شۇنداق بولسىمۇ ، ئېنىق كۇنىنى بىلگىنىمىز ياخشى ئەمەسمۇ .

— ئۇنداق بولسا بالىلار بىلەن ، يەنە باشقىلار بىلەن كېڭىشىپ ئاندىن سىرتىغ بېرەيلى .

ئۇلار شۇنداق پىكىرگە كېلىشتى . چۈشلۈك تاماقنى بىللە ئولتۇرۇپ يېيىشىپ بولۇپ ، ناسىربەگ ۋە باشقا ئاقساقاللار مەھەللىلىرىگە يۇرۇپ كېتىشتى .

كۇنچىقانبەگ كېلىشتە قانداق جىم - جىم كەلگەن بولسا ، كېتىشتىمۇ باشقىلارنى ئاۋارە قىلماي شۇنداق جىممىدىلا كېتىش خىيالى بار ئىدى . «ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇنداق قىلغىلى بولمايدىغان ئوخشايدۇ ، قېيىدىغاندەك تۇيۇلۇپ قالىدىغانمۇ ئوخشايدۇ ، ئوماققىمۇ دېمەي كېتەلمەمدىمەن ... » كۇنچىقانبەگ شۇلارنى ئويلىدى .

بەشىنچى باب

قۇملۇقتا ئىز قىدىرىش

*«تارىم ۋادىسى — دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تەكلىماكاندا يوقالغان . ئەنە شۇ ئاچقۇچ تېپىلسا ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلغۇسى .»*①

— مورگان .

ئېرور پايدىسىز كۆز ، كۆڭۈل بولمىسا ،
كۆڭۈل پايدىسىزدۇر ئەقىل بولمىسا .

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ

1

ئوماق ئەمدى «ئۇھ» دەپ مەھەممەت مەرگەن ئاغا ئېيتىپ بەرگەن ماقاتلىققا كۆڭۈل بۆلۈشكە ۋاقىت چىقىرالايدىغان بولدى . ئالتە يىلنىڭ ئالدىدا ئوماق چاردىنكى ئەزىمباقىنىڭ ئۆيىدىن قايتىپ كېلىپلا ئۇدۇل مەھەممەت ئاغىنىڭ ئۆيىگە كىردى . خۇددى ئوماقنىڭ يولىغا تەقەززا بولۇپ تۇرغاندەك مەھەممەت ئاغا ئىشىككە قاراپ ياتاتتى . ئوماق مەھەممەت ئاغىنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ

① بۇ ئىپلوگ جياڭ خۇڭنىڭ «ئىدىن ،نى ئىزدەش» دېگەن ماقالىسى («شىنجاڭ ياشلىرى» نىڭ 2005 - يىلى 7 - سانى)دا بېسىلغان بولۇپ ، ئەينەن ئېلىندى — ئا .

سۇپىنىڭ لېۋىده پۇتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇردى . ئۆيده ئايتۇران مومايدىن باشقا ئايقۇت ، ئۆرده‌ك بار ئىدى .

— قانداقراق تۇرىسه‌ن ، ئاغا ؟

— كۆروپ تۇروپسه‌ن ، ئالىباي ئۇنداق ئالدىرىتىپ نېمىگه چاقىرتىپتىكه‌ن ؟ — مه‌هه‌مه‌ت ئاغا ئېغىر ده‌م سىقما كېسىلى بار ئاده‌مده‌ك گه‌پنى ئۇزۇپ - ئۇزۇپ قىلاتتى .

— ئه‌زىمباقىنىڭ پۇتىنى يولۋاس چاينىۋېتىپتىكه‌ن...

— نېمه ؟ ! قانداقراقكه‌ن ؟

ئوماق جاۋاب ئورنىغا بېشىنى چايقاپ قويۇپ :

— مېنى چاقىرتىپتىكه‌نسه‌ن ، ئالدىراپ قايتىپ كه‌لدىم ، — دېدى ئوماق .

— ساڭا ده‌پ بېرىدىغان بىر ئىش بار ، دېمه‌ي ئۆزۈم بىلەن بىللە ئېلىپ كه‌تسه‌م بولمىغۇده‌ك ، — مه‌هه‌مه‌ت ئاغا ئۇسسۇزلۇق قاچىسىغا قارىدى . ئوماق بىلەن ئايتۇران موماي ئۇنى ته‌سته يۆله‌ش-تۇرۇپ بېشىنى ئېگىز قىلىپ تۇتۇپ تۇردى . ئۆرده‌ك ياغاچ چۆ-چه‌كنى ئېلىپ كېلىپ ئۇسالىقتىن ئىككى يۇتۇم ئىچۇردى ، ئاندىن بېشىغا په‌ر ته‌كىيه - ياستۇقتىن ئىككىنى قويۇپ ياتقۇزۇپ قويدى ، — قۇمده‌ريا بىلەن قارادايىنىڭ كۇنچىقىش ته‌رىپىدىكى بىر يېرىدىن يېڭىسۇلۇق بىر ئۇۋچى بىلەن ئارغانغا بارماقچى بولۇپ ، قۇملۇقنى كېسىپ مېڭىپ باقايلى دېيىشىپ قارامىلىق قىپتۇق ، ئانچه ماڭمايلا قاتتىق شامالدا قالدۇق ، سه‌تاقىپ كېتىپ كه‌لگه‌ن ته‌رىپىمىزنىمۇ بىلەلمىدۇق . ئېتىمىزنىڭ تىزگىنىنى تۇۋىدىن چىڭ تۇتۇۋېلىپ بېشىمىزنى ئېچىمىزگه تىقىۋېلىپ مېڭىۋه‌ردۇق . شامالىلىق جايدىن ئۆتۇپ قالغان ئوخشايمىز ، ئۇزاق ئۆتمه‌ي شامال توختىدى . ئه‌مما نه‌گه كېلىپ قالغىنىمىزنى ، كه‌لگه‌ن يېرىمىز قايسى ته‌ره‌پته ، ئارغان قايسى ته‌ره‌پته ، بىلمه‌يلا قالدۇق ، چىققان جايىمىز ، ماڭغان ئارىلىقىمىزنى چامىلاپ بېقىپ ، سايىمىزغا قاراپ ، ئارغان ته‌ره‌پنى قارىسىغا قارىلاپ ماڭدۇق . بىر كىچىك كونا قۇرۇق ئېقىنىڭ بويىدا يه‌ردىن لاشكىده‌ك چوقچىيىپ چىقىپ

تۇرغان ، بەزىلىرى ئادەمنىڭ بېلىدىن چوڭ ، ئەڭ كىچىكلىرى ئادەمنىڭ يوتىسىچىلىك ، بەزىسى يۇمىلاق ، بەزىسى تۆت چاسا ، بەزىسى ئېگىز ، بەزىسى پەس نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆردۇق . بىز تاجىپەت بولۇپ ئارىلاپ باقساق ، ئۇ بىر ماقاتلىق ئىكەن...

— نېمە ؟ ! ماقاتلىق دېدىڭما ، قۇملۇق ئارىسىدا ؟ !

ئوماق شۇئان بىر يىللىرى سىڭىر تېغىدىن قايتىپ كېلىۋې-تىپ قاقشاللىق ئەتراپىدىكى تۆپىلىكتە كۆرگەن ماقاتلىقنى ، نۇر-غۇن ياغاچلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۇردى . ئۇ تېمەنپۇنىڭ سەل تۆۋەن تەرىپىدە ئىدى . مەھەممەت ئاغىنىڭ ئېيتقىنى بولسا ، قۇمكۆل[1] ئەتراپىدەك قىلاتتى ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقى خېلى يىراق .

— كېيىن ئۇ تەرەپكە باردىڭمۇ ؟

— بارمىدىم ، ئادەمسىز ، دەل ـ دەرەخ تۇگۇل بىرەر تۇپ قاغدانمۇ يوق ئۇنداق چۆل قۇملۇققا كىم باردۇ . ئۇنتۇپلا كەتكەن-دىم ، — مەھەممەت ئاغىنىڭ ئاغزى قۇرۇپ كەتكەندەك بولۇپ گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئاران دېيەلىدى ، ئوماق ئۇنىڭ بېشىنى يۆلەپ تۇرۇپ ئۇسسۇزلۇقتىن ئازراق ئىچۇرۇپ قويۇپ ، بوۋاينى يانقۇزۇپ قويماي ، يېرىم ئولتۇرغۇزغان ھالەتتە يۆلەپ ئولتۇردى . بوۋاي كۆكسىنى تولدۇرۇپ بىر نەپەسلىنىۋېلىپ ، گېپىنى يەنە داۋاملاش-تۇردى ، — سېنىڭ يەر ئاستىدىن چىققان ھېلىقى كەتمەنگە قاراپ ئۇغۇش بوۋىلار ، ئۇلارنىڭ ئىزلىرى ، قاقشاللىق ئەتراپىدا كۆرگەن ماقاتلىق ، چەپەر ئېيتقان ماقاتلىق ، ئاندىن قالاچ قاناقانىڭ شۇنىڭغا ئوخشاش گەپلىرىنى دەپ كېلىپ ، «قالاچ قاناقا ئۇغۇش بوۋىلار ئىزى دەپ شۇلارنى دەمدىكىن» دېگەن گېپىڭ ئېسىمگە كېلىپ قالدى . قارىسام ئەھۋالىم ناچارلىشىپ كېتىۋاتىدۇ ، — بوۋاي يەنە ئازراق توختىۋالدى ، گېپىمۇ پەسلەپ كېتىۋاتاتتى ، — ئۇ ماقاتلىق-نى كۆرگىنىم ئۆزۇم بىلەن كەتمىسۇن ، ئوماق ئاڭلاپ قالسۇن دەپ سېنى چاقىرتقانىدىم ، — دېدى مەھەممەت ئاغا .

---

① قۇمكۆل — «قۇمدەريانىڭ تۆۋەن قاسىقىدا چوڭ ـ كىچىك نۇرغۇن كۆل بولۇپ ، بۇلار ئومۇملاشتۇرۇپ قۇمكۆل» دەپ ئاتالغان .

بوۋاي گېپىنى دەپ بولۇپلا جىم بولدى . ئوماق ئۇسسۇزلۇق ئىچۈرمەكچى بولۇپ قاچىنى ئاغزىنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ كالپۇكىغا تەككۈزۈپ باقتى ، ئاغزىنى ئاچمىدى ، ئەمما ئوماققا قاراپ تۇرغان كۆزى گۇناھسىز بولسىمۇ ، شۇ گۇناھسىز كۆزىنىڭ ئىچكىرى بىر يېرىدە ئوماقلاردىن مەمنۇنلۇقنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل نۇر چاقناۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى . ئوماق ئۆرەككە :

— چىقىپ تۇردۇشقا ئېيىت ، چوڭلاردىن ئۇچ - تۆتنى باشلاپ كىرسۇن ، — دېدى .

ئۆرەك چىقىپ كېتىپ ھايالشىماي ئۆيگە قېرىلاردىن بەشنى كىردى . بەزىلىرى سۇپىغا چىقىپ ، بەزىلىرى سۇپىغا يېقىن كېلىپ مەھەممەت ئاغىغا قاراشتى ، ھال سوراشتى . بوۋاينىڭ كۆزى يېرىم ئوچۇق ، ئەمما ئېپادىسىز ئىدى ، بۇغدىيىكى ئىككى قېتىم مىدىرلاپ قالدى . پالتۇكتا تۇرغان ئايتۇران مومای بىلەن ئايقۇت ئالىقىندا ئاغزىنى ئېتىۋېلىپ بۇقۇلداپ يىغلىماقتا ئىدى...

مەھەممەت ئاغا ئېيتقان ماقاتلىق توغرىسىدىكى گەپلەر ئوماقنىڭ كاللىسىدىن زادى نېرى بولمىدى . ئەزىمباقنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ، توختاق ، ئۆرەكنى ئېلىپ شۇ تەرەپكە بېرىپ مەھەممەت ئاغا ئېيتقان ماقاتلىقنى ئىزدەپ كۆرمەكچى بولغانىدى . ئەمما ، نېمە ئۈچۈن ئىزدەيدىغانلىقىنى ، تاپسا قانداق قىلىدىغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى ، بۇ پەقەت قالاچ قاناقانىڭ گەپلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇنىڭدا پەيدا بولغان بىر خىل قىزىقىش ئىدى . ئەمما «ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىگە ئۆزۈلمەي كېلىۋاتقان كىشىلەرنى لايقىدا ئورۇنلاشتۇرۇش ، تۆمۈرنىڭ تويۇنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلار ، بولۇپمۇ كۈنچىقانبەگنى چاچ قويۇشتىن خالاس قىلىش ئۈچۈن لوپ — كورلا — قارا شەھەر ئارلىقىدىكى قاتراشلار ئۇنىڭ ئويلىغانلىرىنى قىلىشىغا پۇرسەت بەرمىگەنىدى .

ئوماق يېقىندىن بۇيان كۆزى كۆرگەن ، قۇلىقى ئاڭلىغان ماقاتلىقلار ، تۇرمۇنارىدەك تىك دۆڭلەر ، قاقشاللىقتىكىدەك كولىسا كېسەك چىقىدىغان دۆڭلۈكلەر ، كۆلشەھەرىدىكى ئۆي خارابە-

سىگە ئوخشايدىغان قالدۇق توپا تاملار ، چېچىلىپ ۋە يەردىن چوق-
چىيىپ چىقىپ تۇرغان ھەر خىل شەكىلدىكى ياغاچلار . بىر چاغ-
لاردا كورلىدا مەدىل ئاسقالىنىڭ ئۆيىدە كۆرگەن ، يەتتىنچى بوۋام-
دىن قالغان دېگەن پالتىنىڭ ئۇستىدىكى خەتكە ئوخشاش بىرنېمە-
لەر چېكىلگەن تاختاي ، سىكىر تېغىدىكى قاراڭغۇ جىلغىدا كۆر-
گەن قىيا تاشلاردىكى ھەر خىل ھايۋان ، ئادەمنىڭ سۇرەتلىرى
توغرىسىدا كۆپ ئويلىنىدىغان بولۇپ قالدى . بۇنىڭغا ئۇنىڭ بىر
چۇشى سەۋەبچى بولدى .

ئوماق يېقىندا بىر چۇش كۆردى . چۇشىدە ئۇ ھېلىقى قاراڭغۇ
جىلغىغا بارغانىدى ، يېنىدا مەھەللىداشلىرىدىنمۇ بىرنەچچىسى بار
ئىدى . ئۇلار تاغ ئىچىدە يىرىم كۈن قاتىردى ، ھېلى تاغ ئۇستىگە
چىقتى ، چۇشتى ، ماراپ يېتىپ باقتى ، لېكىن چۇشكىچە توشقان
چاغلىقمۇ بىر نەرسە يولۇقمىدى . بۇلار ئوۋغا ناھايىتى چوڭ ئۇمىد
بىلەن ئاتلانغانىدى . ئۇلار بۇگۈنكى ئوۋچىلىقىدىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ
تۇرغاندا ، جىلغىنىڭ نېرىقى قاپتىلىدا ئۇلار ئۆمرىدە كۆرۈپ باقمە-
غان ھەم ئاڭلاپ باقمىغان غەلىتە بىر ھايۋان پەيدا بولۇپ قالدى .

— قايسىكلار بىلىسىلەر ، ئاۋۇ قانداق ھايۋان ؟ — ئوماق
ھەمراھلىرىدىن سورىدى .

— تاغ تېكىسىمىكىن دېسەم ، تۇلكىنىڭكىدەك قۇيرۇقى
تۇرىدۇ .

— پۇتىغا قاراڭلار ، توڭگۇزنىڭكىدەك دېگىماق تۇرىدۇ .

— بېشى تاغ تېكىسىنىڭكىگە ئوخشىغان بىلەن تۇمشۇقى ئىت-
نىڭكىگە ئوخشايدىكەن...

ئۇلار ئۇ ھايۋاننى ھېچنېمىگە ئوخشىتالماي ، ئەمدى ئۇنى
ئوۋلايمىزمۇ ، ئوۋلىمايمىزمۇ ؟ دېگەن مەسىلىدە تالىشىپ قالدى .

— بۇگۈن ھېچنېمە ئوۋلىيالمىدۇق ، ھەرقايسىمىز ئۆزىمىز-
نى سىناپ بېقىش ئۈچۈن ئېتىپ باقايلى ، — دېدى بىرسى .

— ئوۋلىغىنىمىز بىلەن ئۇنى يېگىلى بولامدۇ ؟ — دەپ سورە-
دى بىرى .

— يېگىلى بولسۇن ـ بولمىسۇن ، بۇگۈن بىزگە ئۇچرىغىنى شۇ بولغاندىكىن ، ئوۋلاپ باقمايمىزمۇ ، — دېدى يەنە بىرى .

«ئوۋلاپ باقمايمىزمۇ» دېگۈچىلەر كۆپ بولدى . شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسىسى ئۆزى تاللىغان يەر بىلەن گاھ ئېتىشىپ ، گاھ ئۆرە مېتىپ ، يەنە گاھىدا ئۆمىلەپ ھېلىقى مەخلۇققا يېقىنلاشماقچى بولۇشتى . بىردىنلا ھېلىقى مەخلۇق ھەربىر مۇڭگۈزى توققۇز شاخلىق يوغان ، سېمىز بۇغىغا ئايلاندى ـ دە ، تۆت تاقلاپ تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىپ : «قېنى سىلەر ؟» دېگەندەك قىلىپ ، جىلغىنىڭ ئوۋچىلار تۇرغان تەرەپكە قاراپ تۇردى .

ھېچ نەرسىگە ئوخشىمايدىغان ھېلىقى مەخلۇقنىڭ بىردىنلا بۇغىغا ئايلىنىپ قالغىنىغا ئوۋچىلارنىڭ ھەممىسى ھەيران قېلىشتى .

— ئۇ كۆزىمىزگە ھېلىقىدەك نەرسە بولۇپ كۆرۈنگىنى بىلەن ئەسلىدە ئۇ بۇغا ئىكەن ئەمەسمۇ ، قانداق ، ئوۋلايمىزمۇ ؟ — ئوماق ھەمراھلىرىدىن سورىدى .

— ئوۋلىمامدىغان ، ئوۋلايمىز ، قاراڭلار ، يوغان بۇقىدەك تۇرغىنىنى ، — دېدى بىرى . باشقىلار ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى .

ئوماقمۇ ئىچىدە : «ئوۋلىۋالغان بولساق قانداق ياخشىدى — ھە» دەپ ئويلايتتى .

بۇغا مىلتىق ئوقى يەتمىگۈدەك يەردە ئىدى . ئوۋچىلار چاتقالـ لارنى ئارىلاپ يۇقىرى ئۆرلەشكە باشلىدى . بۇلار بۇغىغا ئوق يەتكۈـ دەك يەرگە كەلگەندە ، بۇغا تاغنىڭ نېرىقى قاپتىلىغا چۈشۈپ كەتـ كەندەك قىلدى ، لېكىن مۇڭگۈزىنىڭ ئۇچى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . بۇلار تىرمىشىپ يۈرۈپ تاغ ئۈستىگە چىققاندا ، بۇغا قاپتالىنىڭ يېرىمىغا بېرىپ ، بىر يوغان قورام تاشنىڭ تۈۋىدە ھېچقانداق خەۋپ سەزمىگەندەك ئوتلاپ تۇراتتى . ئوماقلار ئۆمىلەپ يۈرۈپ بۇغىغا يېقىنلاشتى . ئوماق بىر ئەپلىك جاينى تېپىپ مىلتىقنىڭ پۇتىنى يەرگە ئوبدان قويۇۋالدى ، قارىغا ئېلىپ تەپكىنى باساي دېگەندە ، بۇغا قورام تاشنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كەتتى . ئوماقلار قورام تاشقا

يېقىنلىشىش - يېقىنلاشماسلىق ياكى كۆتۈپ تۇرۇشنى مەسلىھەت-
لىشىۋاتقاندا «غۇر» قىلىپ يېنىك بىر شامال كەلگەندەك بولۇپ ،
ئۇلارنى ئۇيقۇسىزلىقتىن كۆزلىرى يۇمۇلۇۋاتقاندەك خارامۇشلاندۇ-
رۇپ قويدى . بۇ ھالەت كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچىلىك ئارىلىقتا
شۇنداق تېز ئۆتۈپ كەتتى . ئوماقلارنىڭ كۆز ئالدىدا شۇنداق بىر
مەنزىرە كۆرۈندىكى ، قورام تاشنىڭ كەينىدىن قالاچ قاناقا چىقىپ
كەلدى . ئوماق كۆزىگە ئىشەنمەيلا قالدى .
— ۋۇي ، قالاچ قاناقامۇسىز ، نەدىن كېلىۋاتىسىز ؟ — ئوماق
ئىتتىك قاناقانىڭ ئالدىغا بېرىپ سالام بەرگەندىن كېيىن سورىدى .
باشقا ئوۋچىلار قالاچ قاناقانىڭ ئىسمىنى ئاڭلىغان ، ئەمما
كۆرمىگەنىدى . ئوماقنىڭ : «قالاچ قاناقا» دېگىنىنى ئاڭلاپ ، ئۇ-
لارمۇ دەرھال ئالدىغا بېرىپ سالام بەردى .
— ھە ، ئوماق ، ئوۋغا چىققانمىدىڭلار ، نېمە ئوۋلىدىڭلار ؟
ئوماق بايا چېلىقتۇرغان ھېلىقى غەلىتە مەخلۇقنى ئوۋلايلى
دېگەندە بۇغىغا ئايلىنىپ قېچىپ كېتىپ ، قورام تاشنىڭ كەينىگە
ئۆتۈپلا يوقاپ كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى .
— توڭگۇزغىمۇ ، تۇلكىگىمۇ ئوخشىمايدىكەن ، ئۇ مەخلۇقنى
ئوۋلاپ نېمە قىلاتتىڭلار ؟
— ھېچنېمە ئوۋلىيالمىغاندىكىن شۇنى بولسىمۇ ئوۋلاپ ،
كۆزىمىزنىڭ ، قولىمىزنىڭ قىچقىنى بېسىۋالايلى ، دېيىشكە-
نىدۇق .
— مانا ، — قالاچ قاناقا بېشىنى ئىككى يانغا ئىرغىتتى ، —
بىز ئۆمرىمىزنى سىلەر ئاشۇ غەلىتە مەخلۇقنى ئوۋلىماقچى بولغان-
دەك مەقسەت ، نىشانسىز ئۆتكۈزۈۋاتىمىز . ئالتىڭلار بىر مەخلۇق
كەينىدىن چېپىپسىلەر ، ئەمما تۇتقاندىن كېيىن قانداق قىلىشنى
بىلمەيدىكەنسىلەر . بىزنىڭ ئۇغۇش بوۋىلىرىمىز بۇنداق ياشىماپتە-
كەن ، مەقسەتلىك ، مەنىلىك ياشاپتىكەن .
— ئۇلار نەدە ياشاپتىكەن ، ئۇلار مۇشۇ ئەتراپتا ياشىغان
بولسا ، ئۇلاردىن بىزگە نېمە قاپتىكەن ، قالغان ئۇ نەرسىلەر نەدە ؟

— بۇ توغرىدا مەن كۆنچىققانىبەگكە ھەممىنى دەپ بەرگەن ، شۇنىڭدىن سورا .

— ئۇنىڭ ئۇغۇش - بوۋىلىرىنىڭ ئەسلىي يۇرتى كۆلشەھىرى ئىكەنىدۇققۇ .

— كۆلشەھىرى سىنىڭ ئۇغۇش بوۋىلىرىڭىمۇ ، سىنىڭمۇ ئانا يۇرتۇڭ بولىدۇ . ئۇلار كېيىن ھەر خىل ئاپەت سەۋەبىدىن مۇشۇ قۇملۇقنىڭ ھەممە يېرىگە تارقىلىپ كېتىپتىكەن . سەن ھېچنېمە ھېسابلانمايدىغان ھېلىقىدەك مەخلۇقنى قوغلىشىپ يۈرگەندىن ، ئۇغۇش - بوۋىلىرىڭىنىڭ ياشىغان جايلىرىنى ، يانتاق ماقاتلىرىنى تاپساڭچۇ .

— ئۇلار نەدە يېتىپتىكەن ، ئۇنى نەدىن تاپىمەن ؟

— قاقشاللىق ئەتراپىدىكى ماقاتلىقتا يانتاندۇ ياكى مەھەممەت مەرگەن ساڭا دەپ بەرگەن ماقاتلىقتا يانتاندۇ . ئۇلارنىڭ يانتاق يېرى ئىزى بولمامدۇ ؟

— مەھەممەت ئاغا مۇنداقلا دەپ بەردى . ئۇ ماقاتلىقنىڭ زادى ەدىلىكىنى ئۇمۇ ئېنىق بىلمەيدىكەن .

— ئۇ بىلمىسە ، ئاڭلىغاندىكىن سەن تاپامسەن ، ئىزدەپ باق ، تاپالمىساڭ ئاڭلىغىنىڭ بويىچە باللىرىڭغا دەپ بەرسەڭ ، ئۇلار ئىزدەپ باقار . گەپنى قىسقارتسام ، ئۇغۇش بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىزلىرى ، بىزگە قالدۇرغان نەرسىلىرى سەن - بىز دەسسەپ تۇرغان مۇشۇ قۇملۇققا كۆمۈلۈپ كېتىپتىكەن . بۇ يەردە بولمىسا ، ئۇ يەردە . ئۇ ئىزلار ھامان تېپىلىدۇ ، ئېچىلىدۇ...

قالاچ قاناقانىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپلا دەسلەپ بايقىدەك يېنىك شامال چىقتى ، ئارقىدىنلا چاقماق چېقىپ ، گۈلدۇر - قاراسلاپ ھاۋا گۈلدۇرلەپ ، يەر - جاھان قاتتىق سىلكىنىپ كەتتى . ئوماق بۇ سىلكىنىشتە ئىككى يانغا ئىرغاڭلاپ كېتىپ ، «ۋاي» دەپ بىر توۋلىدى - دە ، ئۆز ئاۋازىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتتى .

ئوماق ئوغۇللىرى بىلەن بىللە نەرسە - كېرەكلەرنى ئات ، تۆگىلەرگە ئارتىۋاتاتتى . ئايقۇت بىلەن ئىككى كېلىنى — ئايسۇلۇ بىلەن ئايبەختەملەرمۇ پۇت - قوللىرىنى تەڭ ئىشقا سېلىپ ياردەملەشمەكتە ئىدى .

— ھە ، قۇدا ، سەپەر يىراقتا ئوخشىمامدۇ ، نەگە ؟ — تۇر-دۇش سورىدى .

ئۇ ئەتىگەندە بىر ئىش بىلەن مەھەللىنىڭ ئاياغ تەرىپىگە ماڭغانىدى . ئوماقلارنىڭ ئات - تۆگىلەرگە ئائىلە بويىچە يۈك ئارتىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئۇلارنىڭ يېنىغا كەلگەنىدى . ئوماق بۇ قېتىمقى سەپەر تەييارلىقىنى داۋراڭ قىلماي جىم - جىملا قىلغانىدى .

— قۇمكۆل تەرەپكە بېرىپ كېلەيمىكىن ، دەيمەن .

— قۇمكۆلگە ؟ ! مەن قارىسامۇ ئوۋغا چىقىدىغاندەك قىلمايسىلەر ، نېمىشقا بارىسىلەر ئۇ تەرەپكە ؟

— مەھەممەت ئاغىنىڭ شۇ تەرەپتە ماقاتلىق كۆردۇم ، دېگىنىنى بىلىسەن .

— كۆرسەمۇ كۆرگەندۇ ، ئۇ ماقاتلىقتا سېنىڭ نېمە ئىشىڭ . ئاڭلىسام ئاتاڭنىڭ ماقاتى چاردا ئىكەنغۇ ، ماقات كۆرگۈڭ كەلسە ئاتاڭنىڭ ماقاتىنى كۆرۈپ كەلسەڭ بولمىدىمۇ .

ئوماق بۇ گەپكە نېمە دېيەلەيدۇ ، دېمىسىمۇ ئۇ ماقاتلىقىنى نېمىشقا كۆرىدىغانلىقىنى ، كۆرگەندىن كېيىن قانداق قىلىدىغانلىقىنى ئۇ ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ ئەمەسمۇ . لېكىن ، ئوماقنى قىزىقتۇرۇپ ۋە ئويلاندۇرۇپ قويۇۋاتقان نەرسە ، ئۇ ماقاتلىقلار ئادەمسىز دەشت قۇملۇقتا قانداق پەيدا بولۇپ قالدى ، ئۇ قايسى زاماندىكى قايسى كىشىلەرنىڭ ماقاتلىقى ، چەپەر ئېيتقاندەك ، ئۇ يەردىكى ماقاتلىق شامالدا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتسە ، ھېچنېمە يوق يەنە بىر يەردىكى

قۇملۇقتا ماقاتلىق ، نۇرغۇن ياغاچلار پەيدا بولۇپ قالمدىكەن . قالاچ قاناقا دائىم دەيدىغان قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن ئۇغۇش بوۋدەلارنىڭ ئىزلىرى شۇنداق ئىزمىكىن .

ئوماق قۇدىسىغا : «كۆڭلۈم شۇ تەرەپلەرنى تارتىپ قالدى» دەپ قويۇپ ئۆز ئىشى بىلەن بولۇۋەردى . تۇردۇش قىلماقچى بولغان ئىشىنى كېيىنگە قالدۇرۇپ ، ئوماقنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملەشتى . بۇ قېتىمقى سەپەر ئىككى دەريا ئوتتۇرىسىدىكى قۇملۇق بولۇپ ، نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى ئۇ يەردە تارماق ئېقىنلار ، چوڭ ـ كىچىك كۆللەر كۆپ ئىدى . تارىم دەرياسى ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتىپ تۆۋەن تەرەپ بىلەن ئاقىدىغان بولغاندىن كېيىن ، تارماق ئېقىنلارمۇ ، كۆللەرمۇ قۇرۇپ كېتىپ ، ئېقىن ، كۆل بويلىرىدىكى ئادەملەرمۇ تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەن . ئوماق ۋاقىت جەھەتتە كەچ كۈزگە يېقىن مەزگىلنى تاللىدى ، بۇ چاغدا قۇملۇقنىڭ ئادەم بىلەن ھايۋانىنى چاڭقىتىپ قىينىغۇدەك ئىسسىقى قالمايدۇ . سەپەرچىلەر ئۇچۇن قۇملۇق چۆلىنىڭ ئەڭ قورقۇنچلۇقى سۇسىز قېلىش . ئوماق مەخسۇس تەييارلانغان ئۇسسۇزلۇقنى ، يېمەكلىكنى بىر يېرىم ھەپتىگە ئازادە يەتكۇدەك پىلانلىۋالدى . بارماقچى بولغان قۇملۇقتا خامنى پىشۇرۇپ يېيىشكە ئوت قالايدىغان ئوتۇن تۈگۈل چىش كوچىلىغۇچى چاغلىق ياغاچ يوق . شۇڭا بىر كىچىك ساندۇقتا پوستلاق قۇيمىسى ، بىر خالتا جىگدە تېرىپى ئارىلاشتۇرۇلغان ئۇجۇل تالقىنى ، بىر خالتا قاق بېلىق گۆشى تالقىنى ، بىر قاچىلىق بۇلماق قاتمىسى تەييارلىدى . قازانىنىڭ كىچىكى بولمىغاچقا ، ئىككى كىشىلىك تاۋاق[1] ئېلىۋالدى .

— بالىلاردىن قايسىسىنى بىللە ئاپىراي دەيسەن ؟ — تۇردۇش سورىدى .

— بۇ قېتىمقى سەپەر قۇملۇق ئىچىدە بولىدۇ ، ئارىلىقتا ياكى ئەتراپتا ئادەم يوق . كۈزدە قۇملۇقنىڭ ئىسسىقى بولمىغان بىلەن

① تاۋاق — ياغاچ چۆچەك .

شامال ، بورىنى ، مەڭلىسەسى بولىدۇ ، بىرەر غاقا[1] بولمايدۇ دېگەن بولامدۇ . بۇنداق سەپەرگە توختال ئادەم بولمىسا بولمايدۇ . ئۆردەك سەل كىچىكلىك قىلىدۇ ، ئايبەختەمنىڭ ئاي - كۈنى يېقىنلىشىپ قالدى ، تۆمۈر يېنىدا بولمىسا بولمايدۇ . توختاقنى ئېلىپ باربمەن ، سەپەرگە ئۇ خېلى پىشتى...

بىر تۆگىگە يېمەكلىك ، يەنە بىر تۆگىگە مەخسۇس تەييارلانغان ئۇچ تۇلۇم ئۇسسۇزلۇق ، ئاندىن يەنە ھەربىرىگە ئۇچ تۇلۇمدىن ئۇچ تۆگىگە توققۇز تۇلۇم ئادەتتىكى سۇ ئارتىپ ، بەش تۆگە ، ئىككى ئاتلىق كارۋان بولۇپ سەپەرگە ئاتلىناي دەپ تۇرغاندا ، ناسىربەگ بىرقانچە كىشى بىلەن كېلىپ قالدى . ئۇلار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئوماق بىلەن كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن ، ناسىربەگ :

— ۋۇي ، ئوماق ، تەييارلىق ئېغىرغۇ ، يول يىراققا ئوخشىمامدۇ ، نەگە ؟ — دەپ سورىدى .

— بەك يىراققىمۇ ئەمەس ، قۇمدەريا بىلەن ئارغان ئارىلىقىدىكى قۇملۇققا .

— نېمە ، نېمە ؟ ! ئۇ يەردە بىر ئىش بوپتىكەنما ؟

— ھېچ ئىشقۇ بولمىدى ، ئۇ يەردە بىر ماقاتلىق بار ئىكەن ، دەپ ئاڭلىدىم ، ئۇ زادى قانداق ماقاتلىق ، كۆرۈپ كېلەي دەيمىنا .

— ئۇ يەرنىڭ قانداق يەر ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن ؟

— ياق ، بىلمەيمەن .

— ئۇ يەرنىڭ نامىچۇ «بارسا كەلمەس» ، بېرىپ قالغان ئادەم كېلەلمەيدىكەن .

— كىم بېرىپ كېلەلمەپتىكەن ؟

— شۇنداق دەپ ئاڭلىدۇق ، ئۇ يەرگە بېرىپ باققان ئادەم يوق .

— ئوتتۇز نەچچە يىل ئىلگىرى مەھەممەت مەرگەن ئاغا يېڭىسۇلۇق بىر ئوۋچى بىلەن قۇمدەريادىن يېڭىسۇغا بارماقچى بولۇپ ، قۇملۇقتا سەتاقىپ قېلىپ چوڭ بىر ماقاتلىقنى كۆرۈپ قاپتىكەن .

---

① غاقا — ۋەقە ، ھادىسە .

— ئۇ كۆرسىمۇ كۆرگەندۇ ، سېنىڭ بارماقچى بولۇشۇڭ نېمىشقا ئەمدى ؟
ناسىرىبەگنىڭ بۇ سوئالى تۇردۇشنىڭ سوئالى بىلەن ئوخشاش ئىدى ، لېكىن ناسىرىبەگنى تۇردۇشقا بەرگەن جاۋاب بىلەن قانائەتلەندۇرگىلى ھەم ئۇنىڭدىن قۇتۇلغىلى بولمايتتى . ئوماق ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ باقماقچى بولدى .
— يېقىندا قالاچ قاناقانى چۈشەپ قالدىم . گەپ ئارىسىدا شۇ ماقاتلىقنىڭ گېپى چىقىپ قېلىپ ، قاناقا ماڭا : «سېنىڭ يىراق ئۇغۇش بوۋىلىرىڭنىڭ بىرىنىڭ ماقاتى ئاشۇ ماقاتلىقتا . قايسىسى ئۇ ئۇغۇش بوۋاڭنىڭ ماقاتى ئىكەنلىكىنى بىلمىسەڭمۇ ، شۇ ماقاتلىقنى يوقلاپ قوي ، — دېدى ئۇ .
— مانداق دېگىن ، سېنىڭ ئۇ يەرگە بېرىشىڭنى قالاچ قاناقامۇ چۈشۈڭدە دېگەن بولسا ، بارمىسام بولمىغۇدەك . بىز يېقىندا تىكەنلىكىنىڭ بېرىسىدىكى بارلىق چوڭ ـ كىچىك يۇرت ـ مەھەللە ئاقساقاللىرى ، يۇرت ئاتىلىرى بىلەن يىغىلىپ ، يۇرتلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلىرى توغرۇلۇق مەسلىھەتلەشمەكچى بولۇپ ، سېنى باش مەسلىھەتچى بولۇپ بەرسە ، دەپ شۇنى ئېيتىپ قويغىلى كېلىۋىدۇق . سەن قالاچ قاناقانىڭ تاپىلىشى بىلەن سەپەرگە تاق بولۇپ بوپسەن .
— مەسلىھەت يىغىلىشى قاچان بولماقچى ؟
— ئىككى ھەپتىدىن كېيىن .
— مەن بىر ھەپتىدە كېلىپ بولۇشنى ، بەك ئۇزۇن بولغاندا ئون كۈن ئىچىدە قايتىپ كېلىشنى پىلانلىدىم .
— بۇ سېنىڭ ئويلىغىنىڭ ، ئۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى سەنمۇ بىلمەيسەن ، بۇ يەردە تۇرغانلارنىڭ ھېچقايسىسىمىز بىلمەيمىز . ئەگەر خالىساڭ دادامنىڭ شۇ ماقاتلىق توغرىسىدا دەپ بەرگەنلىرىنى ئېيتىپ بەرسەم ئاڭلامسەن ؟
— ئاڭلىمامدىغان ، ئاڭلايمەن ، قانداق بېرىشنىڭ يولىنى ، بارغاندىن كېيىن قانداق قىلىشنى بولسىمۇ بىلۈۋالارمەن ، قېنى ،

ئېيتىپ بەر، بەگ، — دېدى ئوماق.

— كىچىك ۋاقتىم، — دەپ گېپىنى باشلىدى ناسىربەگ، — ئون ياش چاغلىرىمغۇ دەيمەن، بىرنەچچە بالا قۇمدا ماقات ياساپ ئويناۋاتقانىدۇق. دادام ئاتلىق كېلىپ قالدى. ئۇ بىزنى قۇم دۆۋىلەپ ئويناۋېتىپتۇ، دەپ ئويلاپ قالغان چېغى، ياسىغان ماقاتلىرىمىزنى ئېتىغا دەسسىتىپ ئۆتۈپ كەتمەك بولدى.

— توختا! — دېدىم مەن غۇلچىمنى كىيىپ تۇرۇپ دادامنىڭ ئېتىنىڭ ئالدىنى توسۇپ، — سەن ئۆزۈڭ تېخى يېقىندا ماڭا ماقاتلىققا بارغاندا ماقاتلارنىڭ ئۈستىگە دەسسەپ، ماقاتلىقتا قالايمىقان مېڭىپ يۈرسە بولمايدۇ، دېگەنىدىڭغۇ. بۇ بىزنىڭ ياسىغان ماقاتلىرىمىز، قالايمىقان ماڭساڭ بولمايدۇ، ماقاتلىقنى يانداپ ئۆت.

دادام كۈلۈپ كېتىپ ئېتىدىن چۈشتى.

— يارايسەن! — دېدى ئۇ مۈرەمگە شاپىلاقلاپ يېنىك ئۈرۈپ قويۇپ، — ماقاتنىڭ ئۈستىگە دەسسىگەنلىك تىرىك ئادەمنىڭ بېشىغا، مەيدىسىگە دەسسىگەنگە ئوخشاش يامان ئىش. ئۇنداق قىلغان ئادەم شۇ كۈنى بولمىسا باشقا بىر كۈنى ھامان شۇ قىلمىشىنىڭ يالقىتىغا[1] قالىدۇ. بالىلار، ئولتۇرۇڭلار، مەن سىلەرگە بىر ماقاتلىق توغرىسىدا ھېكايە ئېيتىپ بېرەي: بۇنى ھېكايە دېگىنىم بىلەن راست بولغاندەك ئىش، — دېدى.

دادام قۇم ئۈستىگە ئولتۇردى. مەن قولىدىن ئېتىنىڭ چۈلۈڭ ۋۇرنىنى ئېلىپ سەل نېرىدىكى پۇتاغا مۇرۇللۇغلاپ قويۇپ، ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇردۇم.

— دادامنىڭ دادىسى مۇشۇ ئەتراپنىڭ بېيى ھەم ئاقساقىلى ئىكەندۇق، — دەپ دادام ھېكايىنى باشلىدى، — ئۇ چاغدا قۇمەكچىلىدىكى بەزى كۆللەر تېخى قۇرۇپ كەتمەپتىكەن، ئەتراپى ئوتلاق بولۇپ، ئىلۇمسۇنلار چۈلۈق ئىكەندۇق. چوڭ دادام بىرقانچە ئوقياچى مالايلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ شۇ تەرەپكە ئوۋغا چىقىپتۇ، ئارا

---

① يالقىت — قىيناش، قاقشىتىش، جازا.

يولغا بارغاندا قاتتىق مەڭلىسە چىقىپ كېتىپ سەتاقىپ قاپتۇ . مەڭلىسە بېسىققاندا قارىغۇدەك بولسا ، چېتىگە كۆز يەتمەيدىغان غىلاڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدا تۇرغۇدەك . ئۇلار : «نەگە كېلىپ قالدۇق» دېيىشىپ ئەتراپقا قاراپتۇ . شۇ ئاردىدا يەردىن چىقتىمۇ ، ئاسماندىن چۈشتىمۇ ، ئىككى يۈز قەدەمچە يەردە بوي - بەستى ، سېمىزلىكى ، مۇڭگۈزىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ، شاخ - پۇتىقىمۇ ئوپئوخشاش بىر جۇپ بۇغا پەيدا بولۇپ قاپتۇ . دادامىلار نېرى - بېرىسىنى ئويلاپ تۇرمايلا بۇغىغا قاراپ ئات ساپتۇ . بىر توپ ئادەم ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتىسىمۇ ، ئىككى بۇغا مىت قىلىپ قويماي سۇما① پېتى باشقا تەرەپكە قاراپ تۇرۇۋېرىپتۇ . پەقەت ئۇۋچىلار ئەللىك قەدەمچە يەرگە كەلگەندىلا ئىككى كېيىك قېچىپتۇ . ئۇۋچىلار قوغلاپتۇ ، كېيىكلەر قېچىپتۇ . ئارىلىق ئەللىك قەدەمدىن يىراقلىماپتۇ ، يېقىنلىماپتۇ . ئارىلىق خېلى يېقىن بولغاچ ، ئۇۋچىلار قوغلىغاچ ئوقيالىرىدىن ئوق ئۇزۇپتۇ . چېپىۋاتقان ئات ئۇستىدە تۇرۇپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇشقا دەل تەگكۈزىدىغان ئۇۋچىلار كېيىكلەرگە زادىلا تەگكۈزەلمەپتۇ . قوغلاپتۇ ، قوغلاپتۇ . كۈن پاتارغا ئاز قالغاندا ، كېيىكلەر پەسلىگەندەك بولۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ . چوڭ دادامىلار بېرىپ قارىسا ، ئوتتۇرا ھال كەڭلىكتە بىر زۇ② تۇرغۇدەك . زۇنىڭ نېرىقى قاسىقى تۆپىلىك ئىكەن . ئىككى كېيىك يەردىمۇ يوق ، كۆكتىمۇ يوق ، دادامىلار تاجىپەتلىنىپ زۇنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ قاراپلا قاپتۇ . ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا كەڭ بىر دائىرىدە يەردىن ئۇزۇن - قىسقا چىقىپ تۇرغان ، قالايمىقان چېچىلىپ يانقان چوڭ - كىچىك نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپتۇ . چوڭ دادامىلار ياغاچلارنى ئارىلاپ كۆرمەك بوپتۇ . كېتىۋېتىپ چوڭ دادامنىڭ بىر مالاي ئوۋچىسى «گۇلۇپ» قىلىپ ئېتى بىلەن بىر ئۇپۇرغا چۈشۈپ كېتىپتۇ . چوڭ دادام كېلىپ قارىسا ، تۆت تەرىپىنى شاخشا بىلەن توسقان چوڭ يەرلىك ئىكەن ، يەرلىكتە چوڭ

---

① سۇما — بىغەم ، بەخىرامان ، تەشۋىشسىز .
② زۇ — كونا ئېقىن ئورنى ، ئىزى .

ئادەم بويىچىلىك ئۇزۇنلۇقتا بىر كىمە ، ئۇنىڭ يېنىدا يوغان بىر چارا دۇم كۆمتۇرۇپ قويۇقلۇق ئىكەن . چۈشۈپ كەتكەن ھېلىقى مالاينى بەك تەستە چىقىرىۋاپتۇ...

— بەگ ، توختىغىنا ، دېۋە ئادەم چەپەرمۇ يارداڭلىق دەپ ئاتىلىدىغان بىر يەردىكى ماقاتلىقتا شۇنىڭغا ئوخشايدىغان بىر ماقاتقا چۈشۈپ كېتىپتىكەن ، ئىككىسى بىر ماقاتلىقمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ — ئوماق ناسىربەگدىن سورىدى .

— ئۇنى بىلمەيمەن ، چوڭ دادام ئۇ يەردە يارداڭلىق بارلىقىنى دېمىگەن . چوڭ داداملار ماقاتلىقنىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئۆتمەيلا قايتىپتىكەن ، ئۇ تەرىپى يارداڭلىقمۇ ، ئەمەسمۇ ؛ مەن بېرىپ باقمىغاندىكىن بىلمەيمەن .

— بايا سەن : «ئۇ يەرگە بارغانلار قايتىپ كەلمەيدىكەن» دېۋىدىڭغۇ ، تاجىپەت ئۇلار قايتىپتۇغۇ ؟

— توختىمامسەن ، گېپىم تېخى تۈگىمىدى ، — ناسىربەگ گېپىنى داۋاملاشتۇردى ، — چوڭ داداملار زۇ ئىچىگە قايتىپ كېلىپ تاماق قىلىپ يېمەك بوپتۇ . ئۇ يەردە ئوتۇن قىلغۇدەك ياغاچ بولمىغاندىكىن ، ئىككى مالاي بېرىپ ماقاتلىقتىن ياغاچلارنى ئەكىلىمىغاندىكىن ، ئۇت شۇنچە كۆچلۈك بولسىمۇ ، قازاندىكى سۇ ئىسىپ ئوت يېقىپتۇ . ئوت شۇنچە كۆچلۈك بولسىمۇ ، قازاندىكى سۇ قاينىمغۇدەك بولۇپ ، قازان تېگىدىن ئۇششاق كۆپۈكچىلەر ئۆرلەپلا تۇرۇپتۇ ، لېكىن قازان زادىلا قاينىماپتۇ . ئامالسىز قاينىمىغان سۇغا ئۇجۇل تالقىنى سېلىپ ئايادىسا ، سۇ سۇ پېتى ، تالقان تالقان پېتى تۇرۇپتۇ ، زادىلا ئارىلاشماپتۇ . قورساقلىرى بەك ئېچىپ كەتكەچ ، تۇزۇك ئارىلاشمىغان ، قاينىمىغان ئۇجۇل ئۇمىچىنى ئىچىشىپتۇ ، زۇ ئىچىگە غۇلۇتمان يېقىپ شۇنىڭ ئەتراپىدا ئۇخلاپتۇ . چاقچىغار بىلەن تەڭ ئاسمانىنىڭ قىزارغان تەرىپىگە قاراپ ماڭىدىغان يولىنى بەلگىلۈپلەپ قايتىپتۇ . ئۆيلىرىگە كەلگۈچە ھەممىغان سىنىڭ قورسىقى ئاغرىپ بەك قىينىلىپتۇ . يەرلىككە چۈشۈپ كەتكەن ھېلىقى مالاي ئۆيىگە كېلىپلا كېتىپ قاپتۇ . ياغاچ ئەكەلگەن ئىككى مالاينىڭ ئىككى قولى تۇتماس بوپتۇ ، قالغانلارنىڭ ،

چوڭ دادامنىڭمۇ كۆز يۇمۇپ كەتكۈچە قورسىقى ئاغرىشتىن توختىمىغانىكەن. بۇ ئىشقا ئىككى يۈز يىلدەك ۋاقىت بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تەرەپكە ھېچكىم بېرىپ باقماپتىكەن، ھېلىقى مەھەممەت چولاق مەرگەننىڭ بارغىنىنى ئاڭلىماپتىكەن، — دەپ ناسىربەگ گېپىنى تۈگەتتى.

ناسىربەگنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئاڭلاپ ئەتراپتا تۇرغانلارنى قورقۇنچ باستى، ئايقۇتتىن باشلاپ بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى ئوماققا قاراشتى. توختاق ئاتىسىغا قاراپ بولۇپ، «ئاتامنى بۇ يولدىن توسۇپ قالسام» دېگەندەك يېلىنىش چىقىپ تۇرغان نەزەردە ئايقۇتقا قارىدى.

ئوماق ئويلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ كاللىسىدا: «بارايمۇ، بارمايمۇ، بارسام قانداق بولار، ھېلىقىلاردەك...» ئۆزىنىڭ بۇ خىيالىدىن ئۇنىڭ بەدەنلىرى مۇزلاپ كېتىۋاتقاندەك بىلىندى.. «ئۇ ماقاتلىق ئارۋاق قىلىۋېتىلگەنمۇيا؟» ئۇ بۇ خىيالىنى ئۆزى رەت قىلدى، «مەھەممەت ئاغا بېرىپ كەلگىلى ئوتتۇز نەچچە يىل بوپتۇ، ھېچ نەرسە بولماپتۇغۇ» ئوماق بۇ خىيالىغا قالاچ قاناقانىڭ دېگەن گەپلىرىنى ئۇلاپ ئويلىدى: «... ئۇ ماقاتلىقلار يۇرت-مەھەللىدىن، بىزدىن يىراق جايلاردا، قۇملۇق ئىچىدە بولغاچقا، ئۇ يەرگە تاسادىپىي بېرىپ قالغانلار ھەر خىل گەپلەرنى تۇقۇشتى. بۇنداق گەپلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا ئۆتكۈچە شاخلاپ، ھەرنېمە بولىدى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇ يەرلەرگە بارماس، بىلمەسلا بولدى...»

ئوماق ئۇنى ئويلاپ، بۇنى ئويلاپ، ئاخىرى قەتئىي بېرىش قارارىغا كەلدى. ئۇنىڭ بىر سۆزلۈكلۈكىنى ئوبدان بىلىدىغان ئايقۇت ئېرىگە ئاق يول تىلىدى، باشقىچە گەپ قىلمىدى. توختاقنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— قورقما، ئاتاڭ بار، ئاتاڭ بۇنداق سەپەرگە پىشىپ كەتكەن، ئاتاڭنىڭ ئاغزىغا قارا، ئاتاڭدىن نېرى بولما، — دېدى.

ئوماق بىلەن توختاق ئاتلىرىغا مىندى.

— ئون كۈنگىچە يولۇڭغا قارايمىز ، شۇ چاغقىچە قايتىپ كەلمىسەك ، پۈتۈن يۇرتلاردىكى تۈنۈق ئوۋچىلارنى يىغىپ ئالدىڭغا ئەۋەتىمەن ، — دېدى ناسىربەگ ئوماقتا قول پۈلاڭلىتىۋېتىپ .

ئوماقلارنىڭ ئېتى تېخى توققۇز قەدەممۇ ئالماي ، ئايسۇلۇنىڭ قوشىقى ئاڭلاندى :

ئاقيول تىلەپ قالدۇق بىز ،
يولۇڭلاردا كۆزىمىز .
ساق بېرىپ ، ساق كېلىڭلار ،
ئۆۋەك بولسۇن تەڭرىمىز .
ئاتام ئېيتقان ئون كۈندە ،
جەم بولايلى ھەممىمىز .

3

سەپەرنىڭ ئۈچىنچى كۈنى ، ئۇلار قارادايدىن ئۆتۈپ ئارغانغا ئاز قالدى .

— ئاتا ، مەھەللىلەرگە كىرمەي ياندا‌پلا ئۆتتۈققۇ ؟

— ئويلىمامسەن ، مەھەللىلەرگە كىرسەك ئۇ ئۈنى دەپ ، بۇ بۈنى دەپ ۋاقتىمىزنى ئالسا ، ئارغانغا دېگەن ۋاقتتا بارالامدۇق .

— ئون كۈندە سەپىرىمىز تۈگەرمۇ ؟

— بىز ئويلىمىغان غاقا بولۇپ قالمىسلا ، ئون كۈندە ئۆيگە يېتىپ بارىمىز . مەن ۋاقتىنى ئوبدان ھېسابلىدىم . ئارغانغىچە ئۈچ كۈن كېتىدۇ . ئۇ يەردە ئات ، تۆگىلەرنى بىر كۈن ئوبدان بېقىۋالـ ساق ، ماقاتلىقنى ئىزدەشكە ئىككى - ئۈچ كۈن كەتسە ، قالغان ۋاقىت قايتىشىمىزغا كەڭ يېتىدۇ .

— ماقاتلىق ئارغاننىڭ قايسى تەرىپىدىدۇ ؟

— مەھەممەت ئاغىنىڭ دېگىنى بىلەن ناسىربەگنىڭ ئېيتقىنى ئوخشاپ كېتىدۇ . ئارغاندىن كۈنچىقىشقا ئۇدۇل ماڭماي ، سەل

ئۇستۇن تەرەپكە ماڭىدىكەنمىز .
ئاتا ـ بالا ئۇنى دەپ ، بۇنى دەپ ئاخىر ئارغانغا كېلىپ قالدى . كۇن پاتارغا ئاز قالغان چاغ بولغاچقا ، تالا ـ تۇزدە ئادەم يوق دېگۇدەك ئىدى ، كىشىلەر تاماققا تۇتۇنغانىدى . ئوماقلار ئۆيلەرنى ئارىلاپ مېڭىپ ، مەھەللىدىن چىقىپ كېتىشكە ئاز قالغاندا ، ئۇنى بىر كىشى كۆرۈپ قېلىپ :
— ئوماق كەلدى ! ئوماقلار كەلدى ! — دەپ توۋلىغىنىچە مەھەللىنىڭ ئۇ چېتىگە ئىتتىك مېڭىپ كەتتى .
ئوماق ئۇ ئادەمنى تونۇيالمىدى . ئۇلار مەھەللە سىرتىغا چىقىپ تۇرۇشقا ، ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال بەش ئادەمنى باشلاپ كەلدى .
— ئوماق ، بۇ نېمە قىلغىنىڭ ، مەھەللىگە چۇشمەي ، — دېدى .
— ئاۋارە قىلمايلى دېدىم .
— شۇمۇ گەپمۇ ، بىرەر غاقا بولۇپ قالسا ، كۇنچىققانبەگ بىلەن ناسىربەگكە نېمە دەيمىز .
— مېنىڭ بۇ سەپىرىمنى كۇنچىققانبەگ بىلمەيدۇغۇ .
— ھازىر بىلمىگەن بىلەن كېيىن بىلمەمدۇ . سېنىڭ مېڭىپ كەتكىنىڭنى بىزگە يەتكۇزگىلى ناسىربەگ ئەۋەتكەن ئادەم تۇنۇگۇن كېلىپ كەتتى . كۇندۇزدىن كەلمىسەڭ ، ئەتە كېلىدىغان ئوخشايدۇ دەپتۇق ، — دېدى ـ دە ، ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال ئوماقنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي ئۇلارنى ئۆيگە باشلاپ كەتتى .
ئابدال ۋە بۇ تەرەپلەردە ئوماقنىڭ يۇز ـ ئابرۇيىنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى ، ئۆز ۋاقتىدا ئۇنىڭ قالاچ قاناقانىڭ ياخشى كۆرىدىغان يېقىن ئادىمى ئىكەنلىكىنى ، كۇنچىققانبەگنىڭ قول بېرىشكەن ئۇيقۇسىلىقىنى ، تۇلەك بوۋىمۇ ياخشى كۆرىدىغان ئادەملىكىنى ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال ياخشى بىلەتتى .
— سېنى ئاي دالىدا ياتقۇزۇپ بېشىمىزنى قانداق كۆتۇرۇپ يۇرىمىز ، — دېدى ئاقساقال ئۆيگە كېلىپ بولۇپ .

ئۇلار ئوماق ، توختاقنى ئوبدان كۆتكەندىن باشقا ، كىچىچە ئات ، تۆگىلىرىنىڭ ئالدىدىن توغرالغان قۇرۇق بېدىنى ئۈزمىدى . چاقچىغار بىلەن تەڭ ھەربىكەتلىنىپ ئات ، تۆگىلەرنى قاندۇرۇپ سۇغارتقۇزدى . ئۇچ كۈنگە يەتكۈدەك قىلىپ قۇرۇق بېدىنى ئۇشـ شاق توغرىتىپ چوڭ ئىككى پالاس تاغارغا قاچىلاتقۇزۇپ ، ئۆزىنىڭ بىر تۆگىسىگە ئارتىپ ، بىر ئادەمنى قوشۇپ بەردى . تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىغاندا ، ئوماقلار ئۇچ ئاتلىق ، ئالتە تۆگىلىك كارۋان بولۇپ ئارغان بىلەن خوشلىشىپ ، چەكسىز قۇملۇق بىلەن باغاشلىشىپ كەتكەن چوغ رەڭ شەپەق قوينىغا سىڭىپ كەتتى...

ئېگىز ـ پەس ، ئۈزۈن ـ قىسقا قۇم دۆۋىلىرى بىر ـ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن چەكسىز قۇملۇق ، چىڭقىچۇش . قۇياش ئوماقلارنىڭ بويىغا ئۇدۇللاشقاندەك تىكىلەشكەنىدى .

— ئارغان قايسى تەرەپتە قالدى ؟ — توختاق كۈنگە ، ئاندىن كېيىن تۆت تەرەپكە قاراپ بولۇپ ، مۈندا‌قلا سوراپ سالدى .

ئىزغا قارىسىغۇ ئارغان كەينى تەرىپىدە قالغاندەك ، ئەمما كۈنگە قارىسا ھېچقايسى تەرەپنى بىلگىلى بولمايتتى . ئوماققىمۇ تۆرەپ قالغاندەك تۇيۇلدى . ئۇ ئاققۇلاقبەگ ئاقساقال قوشۇپ بەرگەن كىشىگە قارىدى . بۇ كىشى ياشتا ئوماقتىن ئازراق چوڭ ، لېكىن قارىماققا ئاتىسىدەك كۆرۈنەتتى .

— قوزىباي ئاغا ، توغرا ماڭغاندىمىز ـ ھە .

قوزىباي كۈنگە ، ئەتراپقا قاراپ قويۇپ ، گەپكە جاۋاب بەرمەي ئېتىدىن چۈشۈپ قامچىسىنىڭ يۇلغۇن دەستىسىنى قۇمغا سانجىدى ، كۈنگە يەنە بىر قارىۋېتىپ ، دەستىنىڭ سايىسىغا قارىدى . قامچىنىڭ تۇڭىدە بار ـ يوقلىقى ئورنىدا ئىككى ئىلىكچىلىك سايە قۇمدا سۇس كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئوماق بىلەن توختاق قوزىبايىنىڭ قىلىۋاتقىنىنى چۈشىنەلمەي ، ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ قاراپ تۇرۇشتى . قوزىباي سايىغا ، ئاندىن كۈنگە قارىۋېتىپ :

— بىز سەل تۆۋەنلەپ كېتىپتۇق ، سول قولنى بېسىپ ماڭ-

ساق بولغۇدەك ، — دېدى .
— كېلىۋاتقاندا نېمىشقا دېمىدىڭ ؟
— مەن سېنى قانداق مېڭىشنى بىلمىدۇ ، دەپ ئويلاپتىمەن .
— مەن بۇ قۇملۇقتا بۇرۇن مېڭىپ باقمىغان ، بىرىنچى قېتىم مېڭىشىم .
— قوزىباي ئوماقنى بۇ قۇملۇقتا مېڭىپ باققان چېغى ، دەپ ئويلىغاچقا ، تۆگىلەرنى يېتىلەپ توختاقنىڭ ئارقىسىدا ماڭغاندى .
— ئارغانغا بەك يىراق ئەمەس ئۇزۇن ، ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسى بولمىغان ، بۇ چاغقا ئۇ قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتۈپ بولساق بولىتتى . ئۇنىڭ نېرىسىدا دائىم شامال چىقىپ تۇرىدىغان بىر جاي بار . شۇ شامالىلىقتىن ئۆتۈپ كەتسەكلا ، نېرىقى قۇملۇقتىن بەك قورقمىساقمۇ بولىدۇ .
— سەن بۇ قۇملۇقتا ماڭغانما ؟
— ئىككى قېتىم ئاتام بىلەن قۇمدەريا بويىغا ئوۋغا بارغان .
— ماقاتلىقنى كۆرگەنمىدىڭ ؟
— مەن كۆرمىدىم ، ئاتام كۆرۈپتىكەن .
— نېمە ؟ ! ئۇ ماقاتلىقنى ئاتاڭمۇ كۆرۈپتىكەنما ؟ قاچان كۆرۈپتىكەن ؟
ئوماق شۇ تاپتا ئىزدىگەن ماقاتلىقنى تاپقاندەك هاياجانلىنىپ كەتتى .
— هە ، هېلىقى قۇم دۆڭىسىگە كېپتۇق ، ئۇنىڭدىن ئۆتسەكلا شامالىلىق . شامالىلىقا يېقىن قالغاندا هەربىرىمىز تۆگىنى ئىككىدىن يېتىلەپ پىيادە ماڭايلى . ئاتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇدىن چىقىپ تۇتۇۋالايلى . ئات تۆگىگە قارىغاندا شامالىغا ئاجىز ، — دېدى قوزىباي .
«باشتىلا ئالدىغا ئۆتكۈزۈپ يول باشلاتقۇزسام بوپتىكەن» دەپ ئويلاپ قالدى ئوماق ئىچىدە . ئەمدى ئۇنىڭ پۈتۈن ئەس - يادى شامالىلىقتىن ئۆتۈۋېلىشتىلا قالدى . ئاخىر ئۇلار قۇم دۆڭىسىگىمۇ

چىقتى . ئۇلارنىڭ كۆزىگە تېرەك بويى ئېگىز ئۆرلەپ ، سارغۇچ رەڭ قويۇق تۈتەك شىرقىراپ ـ ۋىشىلداپ ئېقىۋاتقان بىر مەنزىرە كۆرۈندى . ئېقىۋاتقان قۇم ئىدى . قۇملۇقتا تۇغۇلۇپ ، قۇملۇقنىڭ شامال ، بورانلىرى ئىچىدە چوڭ بولغان بۇ چۆل كەزگۈچى كارۋانلار «تەۋەككۈل دەرياسىغا سالدىم كېمەمنى» دېگەندەك ، قۇم ئېقىنى قوينىغا كىرىپ كەتتى . شامال بارغانچە ئەدەۋاتقاندەك قىلاتتى . كۆزنى ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . شامال ياندىن ئۇرسىمۇ ، قۇملار يۇزگە ، قولغا يېڭىندەك سانجىلاتتى . قوزىباي پات ـ پات : «مەن بۇ يەردە !» دەپ توۋلاپ قويىاتتى . ئەگەر ئۇ توۋلىغاندا شامالغا كەينىنى قىلىۋالمايدىغان بولسا ، ئېغىز ئېچىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى . قوزىباي ئالدىدا ، توختاق ئوتتۇردا ، ئوماق كەينىدە ماڭغانىدى . قوزىباينىڭ ئاۋازىنى شامال ئاۋازى بېسىپ ئوماققا ئاران ـ ئاران ئاڭلىناتتى . بۇلار شامالىلىق قۇم ئېقىندا خۇددى كەلكۇن ئىچىدە هايات ـ مامات ئوتتۇرىسىدا تىركىشىۋاتقان ئادەمدەك گاھ مۇدۇرۇلۇپ ، گاھ تىزلىنىپ قېلىپ ، گاھ يېقىلىپ يۇرۇپ ، ئاخىرى شامالىلىق قۇم كەلكۇنىدىن ساھىلغا ساق چىقىۋالدى . بۇ چاغدا ئۇلار چۈشتىن كېيىنكى سەپىرىنىڭ يېرىمىنى بېسىپ بولغانىدى ، كەچ كىرىشكە تېخى بالدۇر ئىدى .

— نېمانداق قاتتىق شامالىلىق بۇ ، — دېدى توختاق ئۇستۇپۇشنى قېقىۋېتىپ .

— ئەمدى پەقەت ئېزىپ قالمايمىز ، — دېدى قوزىباي كىينىم ـ كېچەك ، ئاق تېرە تۇمىقىنى قېقىشتۇرۇۋېتىپ .

— نېمىشقا ؟ — ئوماق قىزىقسىنىپ سورىدى .

— بۇ شامال ، — قوزىباي بېشىنى بۇراپ كەينىگە قاراپ قويدى ، — قاچانلا بولسا هازىرقىدەك بىر خىل ئېقىشتا چىقىدۇ . ئەگەر شامال چىقماي قالسا ، ئۇزۇن قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۆزى بىر بەلگە . ئۇنىڭ ئۇ تەرىپى كۈنپېتىش ، بۇ تەرىپى كۈنچىقىش . بىز سول قولىنىمىزنى بېسىپ ماڭساق ، بىر كېچىك زۇغا ئۈسىمىز . ئاتامنىڭ ئېيتىشچە ، ماقاتلىق شۇ زۇنىڭ ئەتراپىدا ئىكەن .

ئۇلار ئۇ كۈنى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ يامىزلىنى چۈشكۈن قىلىپ قوندى . بۇ مەزگىلدە قۇملۇقنىڭ كۈنى غولىنى قورۇغۇدەك دەرىجىدە سالقىن بولاتتى . ئوت ياقايلى دېسە چىش كوچىلىغۇدەكمۇ ياغاچ بولمىغاچقا ، ئوماقلار تۈن يېرىمدىن ئۆتكەندە خېلى توڭلاپ دىم ـ دام ـ دىم ـ دام ئۇخلاپ تاڭ ئاتقۇزدى . بىزار بولغانسېرى كېچىنىڭ ئۆتمەكتىكى تەسلىكى ، گويا ۋاقىت قېتىپ قالغاندەك .

تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلاش بىلەن تەڭ ئۇلار ئاخشامقىدەك سوغۇق سۇ بىلەن تاماقلىنىپ ، ئات ، تۆگىلەرنى سۇغىرىۋېلىپلا سەپەرىگە ئاتلاندى . ئوماق ئەمدى سەپەر چۈلۈۋۇرىنى قوزىبايغا تۇتقۇزۇپ ، ئۇنىڭ قەدەم ئىزىغا قاراپ ماڭىدىغان بولدى . چۈشمۇ بولۇپ قالدى ، يا ئاسماندا ، يا يەردە ئۇچارلىق ، ماڭارلىقتىن بىرەرسى كۆرۈنسە كاشكى .

— ئاتا ، بىز ئەتىگەن ئاۋۇنىڭدەك بىر يارداڭ قۇم دۆڭىسىنى ئەگىپ ئۆتكەندەك قىلىۋىدۇق ، ماۋۇ قۇم دۆڭىسى شۇنىڭغا بەك ئوخشايدىكەنە ، — دېدى توختاق سول يانداكى باش ـ قۇيرۇقسىز ئايرىملا تۇرغان قۇم دۆڭىسىنى كۆرسىتىپ .

قوزىباي ئۇ قۇم دۆڭىسىگە سەپسېلىپ قارىغاندىن كېيىن ، گاڭگىراپ قالغاندەك تۆت تەرەپكە قاراشقا باشلىدى . ئوماق قولىدىكى تۆگىنىڭ چۈلۈك تانىسىنى توختاققا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، گەپ قىلماي قۇم دۆڭىسىگە قاراپ ماڭدى .

— سەتاقىپ قاپتۇق ، — دېدى ئوماق ، قۇم دۆڭىسىنى بىر ئايلىنىپ چىقىپ قايتىپ كېلىۋېتىپ ، — ئەتىگەن ئۆزىمىز ماڭغان ئات ، تۆگىلىرىمىزنىڭ ئىزى تۇرىدۇ .

— مەن بۇ تەرەپلەرگە كەلمىگىلى قىرىق يىلغا يېقىن بولۇپ قالدى ، ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن ئوخشايدۇ ، — دېدى قوزىباي ئوڭايسىزلىنىپ .

بۇنىڭغا نېمە دېگۈلۈك ، چەت تەرىپىنى بىلگىلى بولمايدىغان ، دۆڭ ـ داۋانلىرى ئوخشىشىپ كېتىدىغان چەكسىز قۇملۇق كىشىنى ئاسانلا ئازدۇرۇۋېتىدۇ . بۇنداق ئازدۇرۇشلارغا ئوماقمۇ ئۇچرىدى .

غان . بىر قېتىملىق ئېزىش كېيىنكى قەدەملەرنى ئازماي بېسىش ئۈچۈن كىشىنى سەگەكلەشتۈرىدۇ . ئوماق ھېلىقى قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئەتراپىغا كۆز يۈگۈرتۈپ :

— تۆگە ! چوڭ ـ كىچىك يەتتە تۆگە ! — دەپ توۋلىۋەتتى .

قوزىباي شۇئان ئېتىدىن چۈشۈپ ، چۈلۈۋۈرنى توختاققا تۇنقۇـ زۇپ قويۇپ قۇم دۆڭىسىگە قاراپ يۈگۈرگەندەك ماڭدى .

— چاكاندا ، شۇڭا قمۇ يوق بۇ چۆل قۇملۇققا نەدىن كېلىپ قالغان تۆگىلەردۇ بۇ ، — دېدى قوزىباي ، تۆگىلەردىن كۆزىنى ئۇزمەي قاراپ .

— تۆگىلەر قايسى تەرەپكە كېتىۋاتىدۇ ؟ — ئوماق سورىدى .

— ھە ، راست ، — دېدى قوزىباي مۇھىم بىر ئىش ئېسىگە كەلگەندەك ، — ئاتام ئېزىپ قېلىپ ماقاتلىققا بېرىپ قالغان ئىكـ كىلا قېتىمدا ، ماقاتلىق ئەتراپىدا بىرنەچچە تۆگىنى كۆرۈپتىكەن .

— ماڭايلى ، — ئوماق شۇنداق دېدى ـ دە ، قۇم دۆڭىسىدىن دوملىغاندەك بەش قەدەمنى بىر بېسىپ چۈشتى .

تۆگىلەر يىراقتا ، بىرىنى بىرىنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ قويغاندەك قاتارلىشىپ كېتىۋاتاتتى . ئوماقلار ياۋا تۆگىلەر كېتىۋاتقان تەرەپنى نىشانلاپ ، ئۇلارنىڭ ئىزىدىنى بويلاپ ماڭغىلى يۈرۈپ كەتتى .

— تۆگىلەرگە ئەگىشىپ ماڭساق ، باشقا يەرگە بېرىپ قالماسـ مىزمۇ ؟ — توختاق ئەندىشىسىنى بىلدۈردى .

— ھېچبولمىغاندا سۇ بار يەرگە بېرىپ قالارمىز ، ئېزىپ ئەتراپقا قاراپ يۈرگەندىن ياخشىراق ، — ئوماق گېپىنى تولۇقلاپ يەنە ، — بۇنداق چوڭ قۇملۇقتا ئالدىن بىرنېمە دېگىلى بولمايدۇ ، ئۇلارنىڭ ئىزىنى يوقاتماي مېڭىۋەرسەك بىر گەپ بولار ، — دېدى .

ياۋا تۆگىلەر ئۇزاپ يىراقلاپ كەتتى ، لېكىن قارىسى يوقالمـ دى . ئوماقلار تۆگىلەرگە ئەگىشىپ مېڭىۋەردى . ماڭدى ، ماڭدى ، قانچىلىك ماڭغانلىقى ، نەگە كېتىۋاتقانلىقى ئۆزلىرىگە نائېنىق ئىـ دى . «ياۋا تۆگە قۇملۇقتا ئەڭ ئىشەنچلىك يول باشلىغۇچى ، ئۇنى

ئۇركۇتۇۋەتمەي ئىزلاپ كەينىدىن مېڭىۋەرسە ، ئادەمگە زىيىنى تەگ-
مەيدۇ» دېگەنىدى ئوماقنىڭ ئاتىسى بىر چاغلاردا . ئوماق بىلەن
ئاتىسى بىر قۇملۇقتا بۇگۇنكىدەك ئېزىپ قېلىپ ، قايسى تەرەپكە
مېڭىشنى بىلمەي تۇرۇپ قالغاندا ، ئاسماندىن چۇشكەندەك تۆت
تۆگە پەيدا بولۇپ قالغان ، ئۇلار تۆگىلەرنى ئەگىشىپ مېڭىۋېرىپ
ئۆزلىرى بارماقچى بولغان جايغا بېرىپ قالغانىدى . ئوماقلار مېڭە-
ۋەردى تاكى كەچ كىرىپ تۆگىنىڭ ئىزىنى پەرق ئەتكىلى بولمىغۇ-
دەك دەرىجىدە قاراڭغۇ چۇشكۇچە ماڭدى . پۇتۇن قۇملۇق يۇزىنى
تۇن قارا پەردىسى بىلەن چۇمكىۋەتكەنىدى . قاراڭغۇ دالىدا قونماي
بولمىدى . ئۇلار ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىنى ئاران ئىلغا قىلىپ ،
ئۇنىڭ تۆۋىنىنى چۇشكۇن قىلدى .

4

تۇن تەڭ چاغ . قۇملۇق ئۇستىگە قازان كۆمتۇرۇپ قويغاندەك
قاپقاراڭغۇلۇق ئىچىدە ئىدى . ئۇخلاۋاتقانلارنىڭ تىنىق - پۇشۇل-
داشلىرىدىن ، تۆگىلەرنىڭ كۆشەپ - كۇرۇسلاشلىرىدىن ، ئاتلار-
نىڭ بەزەن - بەزەن پۇتلىرىنى قۇمغا تېپىپچەكلەپ ئۇرۇپ قويۇشلە-
رىدىن باشقا ، قۇرت - قوڭغۇزنىڭمۇ شىرىق قىلغان شەپىسى يوق ،
جاھان شۇ قەدەر جىم ، سۇرلۇك .

قۇملۇق كېچىسىنىڭ مۇزدەك سالقىنى غولنى قورۇدىمۇ ياكى
تاسادىپىي شۇنداق ئۇيقۇسى قاچتىمۇ ، قوزباي ئويغىنىپ ، دەسلەپ
قۇمغا سۇنايلىنىپ ياتقان يېرىدىن يىغىلىپ ئولتۇردى ، ئىككى
مۇشتۇمىنى تۇگۇپ كۆكرىكى ئۇستىگە ئېلىپ باردى ، ئاندىن ئىك-
كى جەينىكىنى كۆتۇرۇپ ئۇچ قېتىم جىغىندى . شۇنىڭ بىلەن
ئۇنىڭ چالا قالغان ئۇيقۇسىمۇ قېچىپ ، نېرۋىلىرى سەگىپ ئېچە-
لىپ كەتتى . يېنىدا ئوماق بىلەن توختاق يېنىك تىنىپ ئۇخلاپ
ياتاتتى .

«بۇ ئادەم ئاتا - بوۋىسىمۇ ئۇقمايدىغان نەدىكى بىر كونا

ماقاتلىقنى ئىزدەپ نېمە قىلىدىغاندۇ ، — قوزىباي ئولتۇرۇپ ئۆزىدە چە ئوماق توغرىسىدا ئويلاپ قالدى ، — ئاتامنىڭ ئېيتقىنىچە ، ئۇ دەقيانۇستنىمۇ بۇرۇنقى ، ئېزىپ ـ تېزىپ بېرىپ قالمىسا ، ئادەتتە ئادەم ئاياغ باسمايدىغان تاشلاندۇق كونا ماقاتلىق ئىكەن . يەردىن ئېگىز ـ پەس چىقىپ تۇرغان ، بەزىسى تىك ، بەزىسى قىيسىيىپ قالغان ياغاچلار ، ئۇستى ـ يانلىرى گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن ، ئېچىلىپ قالغان گۆر ، قارىسا ئادەمنىڭ قورققۇسى كېلىدىغان جەسەتلەر ، سۆڭەكلەردىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىكەن . ئاچ ـ ئۇسسۇز ، قانتىق ـ سوغۇق تاماق يەپ ، ئىسسىق ، خاتىرجەم ئۆيىدە ياتماي ، قۇم دالىدا پۇتۇن يېتىپ ، پۇتۇن قوپۇپ ، قۇملۇق شامال ، بورانغا سوقۇلۇپ يۈرۈپ ئۇ ماقاتلىقنى تاپقىنىغا يارىشا ئۇنىڭدىن بىرەر نەرسە تاپسىغۇ ياخشى ، بولمىسا... ماقاتلىق دېگەندە قۇرۇق جەسەتتىن باشقا نېمە بولماقچى . بۇ زادى قانداق ئادەمدۇ ؟ ناسىر ـ بەگنىڭ بولۇشتۇلۇق قىلىپ مېنى قوشۇپ بەرگىنى تېخى... »

قوزىباي ئوماق توغرىسىدا يۇقىرىقىدەك ئويلاۋاتقاندا ، ئوماق ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈۋاتاتتى : «... ياتامسەن ، ئىزدەۋاتقان ماقاتلىق يېنىڭدىلا . سەن ئىزدەۋاتقان ماقاتلىقنىڭ قانداق ماقاتلىقلىقىنى ، ئۇنىڭدا ياتقان جەسەتلەرنىڭ قاچانقى ، قانداق ، قايسى ئادەملەرنىڭ جەسىتى ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن ، ئەلۋەتتە بىلمەيسەن . شۇنچە ئۇزۇن يىل ياشىغىنىم بىلەن بۇنى مەنمۇ بىلمەيتتىم . سېنىڭ مۇشۇ ماقاتلىقنى ئىزدەپ ماڭغىنىڭنى روھىم سېزىپ ، سېنى خىيال قىلىپ يېتىپ تۇنجى بوۋامنى چۈشەپ قالدىم . ئۇ مېنىڭ خىيال سۈرۈپ ياتقىنىمنى كۆرۈپ :

— ئەجەب خىيال سۈرۈپ قاپسەنغۇ ؟ — دەپ سورىدى .

مەن تۇنجى بوۋامغا سېنىڭ مۇشۇ ئەتراپتا ماقاتلىق بارلىقىنى ئاڭلاپ ، ئۇنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن كېلىۋاتقىنىڭنى دەپ بەرسەم ، بوۋام ھەيران قالدى ھەم خۇش بولدى .

— مۇنداق دېگىن ، — دېدى بوۋام ھەيرانلىقى ۋە خۇشاللىقىنى بىلدۈرۈپ ، — بۇ ۋادىدىكى كىشىلەر ئېچىدىن مۇشۇنداق ئادەم

ئاخىر چىقىپتۇ دېگىنە . مەن بۇنداق ئادەمنىڭ بىر ئەمەس ، كۆر-
مىكىلاپ چىقىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ ، نەگەم زامانلاردىن كۆتۈپ ياتـ
تىم . بۇ ۋادىدا بۇنداق ماقاتلىق ئاز ئەمەس ، بەزىلىرى قۇم ئۈستـ
ىدە ، كۆپلىرى قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن . بۇ يەردىكى كىشىلەر بۇ
ماقاتلىقلارنى بىلىش ، ئىزدەش تۈگۈل خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ قو-
يۇشمىدى ، بەلكى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كېتىشتى . بۇلار بىلىشمىدـ
كى ، بۇ ماقاتلىقلارغا كۆمۈلگىنى قۇرۇق جەسەتلا ئەمەس ، مۇشۇ
كىشىلەرنىڭ ئۆز ئۇغۇش بوۋىلىرى ، ئۇلارنىڭ روھىيىتى . بۇ
تۈپراق شۇ قەدەر مۇقەددەسكى ، بۇ تۈپراقتا يانغان جەسەتلەر ئارد-
سىدا مۇشۇ كىشىلەرنىڭ ، شۇنداقلا سەن - بىزنىڭ ئۇلۇغ ئوغۇز-
خان بوۋىمىز ، تۇمارىس ئۇغۇش ئانىمىز ۋە شۇلاردەك سانا قسىز
ئۇلۇغ ئۇغۇشلىرىمىزنىڭ جەسىتى بار . ئۇلار بۇ مۇقەددەس تۈپراق-
تا ياتقىلى بەك ئۇزاق ، ئىنتايىن ئۇزاق بولدى . ئۇلار بىزنى ياد
ئېتىپ ، سېغىنىپلا ياتتى ، لېكىن بىز ئۇلارنى سېغىنمىدۇق . بايا
دېدىمغۇ ، بەلكى ئۇنتۇپ كەتتۇق . ئۇنتۇغىنىمىز جەسەتلا ئەمەس ،
ئۇغۇش بوۋىلار ، ئۇلارنىڭ روھى ، ئۇلارنىڭ ئەقىدىچىلىكى ، كۆ-
رۈپ تۇرۇپسەن ، شۇڭا ھازىرقى بۇغۇن - ئەۋلادلار ۋۇجۇدىدا
مۇقەددەس روھ ، مۇقەددەس ئەقىدە كەم . «ئۇنچىۋالا ئەمەستۇ»
دەمسەن ؟ ئۇنتۇپ كەتكەنلىكىڭ ئۆزىلا بۇنىڭ دەلىلى ئەمەسمۇ .
روھىيىتى سۇس ، ئەقىدىسىز ئادەملەرنى سەن قانداق تەسەۋۋۇر
قىلىسەن ؟ «مۇقەددەس» دېگەن سۆزنىڭ بىر مەنىسىنى «ئۆلمەس»
دەپ چۈشەنسەك ، ئۇ ھالدا ئۆلمەس روھنى ئۇنتۇشقا يۈزلەنگەن ،
ئۇنتۇغان ، ئەقىدىسىز ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدىنى گۆش ، سۆڭەك-
لىك تەن — گەۋدە دېسەك ، بۇنداق تەن — گەۋدىنىڭ ھەيكەلدىن
پەرقى نېمە ؟ پەرقى بار دېيىلسە ، پەرق شۇكى ، تەن - ۋۇجۇد-
نىڭ تەلەپ — ئېھتىياجى دائىرىسىدىلا پىكىر قىلىدۇ . بۇنداق
تەلەپ - ئېھتىياج ھايۋانلاردىمۇ بارغۇ !...

بەزىلەر توغرا قىنىڭ پۈكۈلمەس قەيسەرلىكىنى ئۇغۇش بوۋىلار-
نىڭ مۇقەددەس ئۆلمەس روھىغا تىمسال قىلىشىدۇ . بەزىلەر شەم-

شادنى تىمسال قىلىدۇ . شەمشادتا بويلا بار ، ئەمما توغراقتىكى خىسلەت ، قەيسەرلىك ئۇنىڭدا يوق .

ئۇغۇش بوۋىلىرىمىز ياشىغان ئەينى چاغلاردا مۇشۇ تۇپراق — مۇشۇ ۋادا ئۇجماقنىڭ ئۆزى ئىدى . يەر يۈزىدىكى بارلىكى دەرەخلەرنىڭ ھەممە خىلى — جۇملىدىن شەمشادمۇ بار ئىدى . ياز تومۇزنىڭ كۆيدۈرگۈچ ئىسسىقى ، قاغجىراتقۇچ چاڭ-قىقى ، قۇرغاق - سۇسىزلىقى ، قەھرىتان قىشنىڭ جۇت - جۇ-دۇنلىرى ، قىسقىسى ، تەبىئەتنىڭ يىل بويى بولۇپ تۇرىدىغان رەھىمسىز زەربە - سوقمىقىنىڭ دەھشىتىگە توغراقتىن باشقىلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ، بۇ ۋادىدىن بىر - بىرلەپ شاللىنىپ كەتتى ، پەقەت توغراقلا ئۇ دەھشەتلىك سوقماقلارنىڭ زەربىسىدە تولغىنىپ - تولغىنىپ كەتتىكى ، زادىلا قەددىنى پۈكمەي ، بەرداشلىق بېرىپ ، قەيسەرلىك بىلەن ياشاپ كەلدى . مەن ساڭا بىر مىسال كۆرسىتەي :

توغراقتىن باشقا دەرەخ ياغاچلىرىنى يارماق بولساڭ ، ئەگەر ئۇ قۇرۇق بولسا ، كۈچەپ بىر پالتا ئۇرساڭلا ، ئۇ ئۇچىدىن بۇ ئۇچىغىچە ۋاچچىدە يېرىلىدۇ ، چۈنكى ئۇ دەرەخلەر تۈرلۈك پەرۋىش-لەر بىلەن ئۆز يول ، ئۆز بويى بويىچە ئۇدۇل ئۆسكەن . توغراقچۇ ، ئۇنىڭغا ئۇنداق پەرۋىش نەدە ، بەلكى تەبىئەتنىڭ زەربىسىدىن باشقا ھېچنېمە يوق ، شۇڭا ئۇ زەربىدىن تولغىنىپ كەتسە كەتتىكى ، يا قەددى پۈكۈلۈپ كەتمىدى يا بۇ ۋادىدىن شاللىنىپ كەتمىدى . ئەمدى سەن توغراق ياغىچىنى يېرىپ كۆرۈپ باق . سەن ئۇنىڭغا بىر قېتىم ئەمەس ، ئەللىك ، يۈز قېتىم پالتا ئۇرۇپ باق . ئۇنى يارماق ئۇنداق ئوڭاي ئەمەس . يېرىلسىمۇ ھەرگىز ئۇدۇلىغا يېرىلمايدۇ ، تولغانغان يولى بويىچە ، پارچە - پارچە بولۇپ يېرىلىدۇ . بىلگەنسەن ، توغراق كۆكلەپ ، قەد تىكلەپ تۇرغان چېغىدىلا قەيسەر بولۇپ قالماي ، كېسىلىپ ، قۇرۇتۇلۇپ ئوتۇن قىلىنىش ئالدىدىمۇ ئۆزگىچىلىكىدىن ، قەيسەرلىكىدىن قالمايدۇ .

ئەمدى مەن ساڭا ماقالىلاردا تىكلىنىپ ، چېچىلىپ تۇرغان

ياغاچلار توغرۇلۇق گەپ قىلىپ بېرەي .

بىلگىنكى ، ماقاتلىقلاردىكى ياغاچلارنىڭ ھەممىسى توغراق . ئەگەر باشقا خىلدىكى ياغاچ بولىدىغان بولسا ، قۇملۇقنىڭ شامال ـ بورانلىرى ، قاغجىراتقۇچ ئىسسىقى دەستىدىن چاك ـ چاك يېرىلىپ ، ئىچ ـ ئىچىدىن پورلىشىپ ، يۇز يىلغىمۇ پايلىماي پوزمانغا ئايلىنىپ كەتكەن بولاتتى . پەقەت توغراق بولغانلىقى ئۈچۈن نەچچە مىڭ ـ نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە ئىسكەتتىدىن كەتمەي ، قاتتىق پېتى تۇرۇۋاتىدۇ . ئۇزۇن ياشىغان بوۋاي ـ مومايلارنىڭ يۇزىدىكى تورلاشقان قورۇقلارغا ئوخشاش ، ئۇنىڭدىمۇ سانسىز تىلىم ـ تىلىم سىزىقچىلار ، يېرىقچىلار پەيدا بولدى . بۇ ، ئۆتكەن بەك ئۇزاق ، بەك نۇرغۇن يىللار ، ئەسىرلەرنىڭ ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا قالدۇرغان ئىزناسى...

ماقاتلىقنى كۆرگىلى چىققان ئادەمگە كەلسەك ، ھازىرغىچە ماقاتلىقلارغا قىزىقىدىغان ئادەم چىقمىغان . بۇ ئادەم چىقىپتۇ . بۇ ، تاسادىپىي ئەمەستۇ ، بەلكى ماقاتلىقلار ، ئۇغۇش بوۋىلار ، ئۇلارنىڭ ئىزلىرى توغرىسىدا ئۇنىڭدا بىرەر سېزىم ، بىرەر تۇيغۇ پەيدا بولغاندۇ ، بولمىسا چۆل قۇملۇقتا جاپا چېكىپ ، ئاۋارە بولۇپ يۈرمەستى . ئۇ بۇ ماقاتلىقنىڭ قاچانقى ماقاتلىقلىقنى يا بىلىدۇ ، يا بىلمەيدۇ . ئۇنىڭدا شۇنداق قىزىقىش تۇغۇلغانلىقى ئۆزى چوڭ ئىش . ماقاتلىقنى كۆرگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭدا بىرەر ئويلىنىش تۇغۇلمايدۇ . قايتىپ بېرىپ كۆرگەنلىرىنى ، ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى باللىرىغا ، باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىپ ، ئۇلاردىمۇ قىزىقىش ، ئويلىنىش پەيدا قىلسا ياخشى ئەمەسمۇ...

— بوۋام بىلەن مانا مۇشۇنچىلىك پاراڭلاشتۇق ، — دېدى قالاچ قاناقا .

«ھەي ، — دەپ ئويلاپ قالدى ئوماق ، — تۇنجى قالاچ بوۋاينى مەنمۇ چۈشۈمدە كۆرگەن بولسام ، ماقاتلىقلار ، كۆلشەھىرى ، قاقشاللىق ، قاراڭغۇ جىلغا ، ئۇغۇش بوۋىلار ، ئۇلارنىڭ ئىزلىرى توغرۇلۇق نۇرغۇن نەرسىلەرنى سورىۋالاركەنمەن» .

— ئوماق ، توختاق ، قوپۇڭلار!...

ئوماق بىلەن توختاق قوزىباينىڭ تۇرتۇشىدىن ئويغىنىپ كەتتى ، كۆزلىرىنى چالا ئۇيقۇلۇق ئاچتىيۇ ، قاپقاراڭغۇ كېچىنى پالىلىدە يورۇتۇۋەتكەن ۋال - ۋۇلدىن چۆچۈپ كەتتى ، شۇئان يەنە جاھان قاراڭغۇلاشتى ، ئارقىدىن ئاسمان گۈمبىزىگە يوغان ، قاتتىق بىر نەرسە سوقۇلغاندەك «گۈلدۈر - قاراس» لىغان ۋەھىمىلىك سادا كەلدى . ئاتلارمۇ چۆچۈپ ، تېپىرلاپ كەتتى ، تۆگىلەرمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى . يەنە چاقماق چاقتى ، كەينىدىن بايقىمەك ھاۋا گۈلدۈرلىدى . بىرئازدىن كېيىن تاراسلاپ بىراقلا يامغۇر قۇيۇلۇشقا باشلىدى .

— ۋاھ ، — دېدى ئوماق خۇشاللىقىنى بېسىۋالالماي ئىككى قولىنى كېرىپ ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ، — بۇ قۇملۇقتا مۇشۇ ئۆمرۈمگىچە بۇنداق يامغۇر يېغىپ باقمىغان .

— شۇنى دەيمىنا ، بۇ نېمە ئالامەت ، بەك ياخشى بولدى ، — دېدى قوزىباي .

يامغۇر ئۇزاق ياغمىدى . «ئاز بولدى ، ساز بولدى» دېگەندەك ، يامغۇرنىڭ يېغىشى قىسقا بولدى ، لېكىن تېتىغۇدەك قاتتىق ياغىدى . يامغۇر ئاسمان يۈزىنى قاپلىغان كىرلەرنى يۇيۇۋەتكەندەك ، يامغۇر توختىشى ھامان ھاۋا پاللىدە ئېچىلىپ كەتتى . بايىقى قاراڭغۇلۇقتىن ئەسەرمۇ قالمىدى ، ئۇ تاڭ سۈزۈلۈش ئالدىدىكى قۇيرۇق قاراڭغۇلۇق ئىدى . تولۇن ئايىنى چۆرىدەپ سانسىز يۇلتۇزلار جىمىرلىماقتا .

— ئاتا ، ماقاتلىق ! — توختاق سۈزۈلۈۋاتقان تاڭ يورۇقىدا قۇملۇقنىڭ يامغۇردىن كېيىنكى مەنزىرىسىنى كۆرۈپ باقماقچى بولۇپ بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپلا ، يېقىنلا يەردە ئېگىز - پەس چوقچىيىپ تۇرغان نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپ قالدى .

— نېمە دەيسەن ؟ ماقاتلىق ! — ئوماق گېپىنى دەۋېتىپ قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ئېتىلىپ ماڭدى . قۇم دۆۋىسى ئانچە ئېگىز ئەمەس ئىدى .

— راست ماقاتلىقكەن ، بىز ماقاتلىقنى تېپىپتۇق ! — ئوماق ئۇنلۇك قىلىپ دېدى - دە ، شۇئان قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ قوزىنى

باينىڭ يېنىغا كەلدى ، — قوزىباي ئاغا ، سېنى ئاۋارە قىلغانغا يارىشا ماقاتلىقنى تېپىۋالدۇق ، ماڭايلى ، — دېدى .

— تۇنۇگۈنكى تۆگىلەردە بىر گەپ بارمىكىن دەيمەن ، — دېدى قوزىباي كېتىۋېتىپ .

— قانداق دەيسەن ؟ — ئوماق ئەجەبلىنىپ سورىدى .

توختاقمۇ قوزىباينىڭ گېپىگە ھەيران قېلىپ ئۇنىڭ كۆزىگە قارىدى .

— تۇنۇگۈن بىز ئېزىپ قېلىپ قاياققا مېڭىشنى بىلەلمەي تۇرغىنىمىزدا ، ئاشۇ تۆگىلەر پەيدا بولۇپ قالدى . بىز ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مېڭىپ قاراڭغۇمۇ چۈشتى ، تۆگىلەرمۇ كۆزىمىزدىن يوقالدى . ئۇلار بىزنى ماقاتلىققا يېقىن يەرگىچە باشلاپ ئەكېلىپ قويۇپ ، خۇددى كېچىچە ئۇخلاپ ھاردۇقىنى ئېلىۋېلىپ ، ماقاتلىقنى كۈندۈزى كۆرۈڭگۈالسۇن ، دېگەندەك كۆزدىمىزدىن غايىب بوپتۇ ، — دېدى قوزىباي .

بۇ گەپكە قارىتا ئوماق نېمىمۇ دېيەلەيدۇ . ئۇنىڭ چۈشەنچىسىدە ئەھۋال قوزىباي ئېيتقاندەك ئىدى . «ئەگەر تۆگىگە ئەگىشىپ ماڭمىغان بولساق ، ئېزىپ نەلەرگە كېتەر ئىدۇق . ئۇلار خاسىيەتلىك تۆگىلەر ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى ئوماق ئىچىدە ، ئۇ يەنە شۇئان پرزىۋالىسكىيلارنى ئويلىدى . ئوماق ئۇلارنى كۆرمىگەن بولسىمۇ ، باشقىلاردىن ئۇلارنىڭ ياۋا تۆگە ئۈۋلاشنىڭلا كويىدا يۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى . ئۇ چاغدا بۇ ئىش ئۇنىڭغا غەيرىي تۇيۇلمىغان ، بەلكى : «ئۇچراپ قالسا تۆگە بولسىمۇ ئۈۋلىسا بولىدۇغۇ» دېگەنىدى . شۇنداق دېگىنىدىن ھازىر ئۇيىلىپ قالدى ھەم خاسىيەتلىك تۆگىلەرنى ئۈۋلىماقچى بولغان ئۇ كۆك كۆزلەرنى غايىۋانىسىغا قارغىدى .

ئۇلار ئۇچ كۈندىن بۇيان ئىزدىگەن ماقاتلىققا ئاخىرى يېتىپ كەلدى .

— پاھ ! — دېدى توختاق تىكلىنىپ ، قىيسىيىپ ۋە چېچىلىپ يانتاق نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپ .

ماقاتلىق كۆلەم جەھەتتىن ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى . ئوماق

بۇنچىلىك دائىرىدىكى ماقاتلىقنى كۆرۈپ باقمىغاچقا ، چوڭ كۆرۈ-
نۇپ كەتتى . ئېتىدىن چۈشۈپ چۈلۈۋۈرنى توختاققا تۇتقۇزۇپ قو-
يۇپ ، چەتتىكى بىرنەچچە تال ياغاچنىڭ تۈۋىگە كەلدى . تىكلىنىپ
تۇرغان ئىككى ياغاچنىڭ بىرى ئېگىز ، بىرى ئۇنىڭدىن سەل پەس
بولۇپ ، تۇم - ئىنچىكىلىكى ئوخشاش ئىدى . بىر ئۇچىدىكى چېتىد-
قىدىن ئاجرىمىغان ئىككى تال ياغاچ قىيسىيىپ قالغان يەنە بىر
ياغاچقا مىنگىشىپ قالغان . ئوماق چېتىق قىلغان جايغا قارىدى ،
تۆشۈك تۆت بۇرجەك بولۇپ ، قاقشاللىقنىڭ تاغ تەرىپىدىكى تۆپە-
لىكتە كۆرگەن ماقاتلىقتىكى ياغاچ چېتىقلىرىنىڭ تۆشۈكىگە ئوخ-
شايتتى . ئابدالدا يېڭى مەھەللىگە ئۆي سالغاندا كورلا ، خوتەن
تەرەپتىن كەلگەن ياغاچچىلارمۇ چېتىق تۆشۈكنى مۇشۇنىڭغا ئوخ-
شاش تەشكەنىدى . ياغاچچىلارنىڭ ھەممىسى بىركىم تولغاپ قويغان-
دەك تولغىماچ - تولغىماچ بولۇپ ، قىسقا - قىسقا يېرىقلارمۇ
تولغىماچ ھالەتتە ئىدى . ئوماق يەردە يانقان بىر ياغاچنى تىرنىقىدا
سىزىپ - تاتىلاپ باقتى . ياغاچنىڭ ئۈستى بوشىغاندەك قىلسىمۇ ،
ئاستى قاتتىق ئىدى .

ئوماقلار پۇتۇن ماقاتلىقنى ئايلىنىپ چىقتى . ماقاتلىقنى كۆ-
رۈش ، ئايلىنىش قوزىباي بىلەن توختاققا مەنمسىز ، بىكارغا ئاۋارە
بولغانلىقتەك تۇيۇلدى ، لېكىن بىر نەرسە ئوماقنى ئويلاندۇرماقتا
ئىدى . «كەڭ قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ماقاتلىققا جەسەتلەر
نەدىن ئېلىپ كېلىنگەن ، شۇنچە كۆپ ياغاچلارچۇ ؟ ! يېقىن ئەتراپتا
بىرەرمۇ مەھەللە بولمىسا ، مەھەللىدىكى كۆپ كىشى بۇ يەردە
ماقاتلىق بارلىقىنىمۇ بىلمەيدىغان تۇرسا... » ئوماق پەقەت مۇشۇ-
چىلىكلا ئويلىدى . ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ماقاتلىقنىڭ ئىچىگە كى-
رىپ باقمىدى . ئوماقنىڭ ماقاتلىقنىڭ ئىچىنى ئايلىنىپ باققۇسى
بولسىمۇ ، چەپەرنىڭ يارداڭلىقتىكى ماقاتلىقنى كۆرىمەن دەپ ،
چوڭ ، تىرەن بىر ماقانقا چۈشۈپ كەتكىنى ، تەستە ئۇنىڭ ئىچىدىن
چىققىنى ، كەچ قېلىپ قونۇپ قېلىپ ، كېچىچە قورقۇنچلۇق ھەر
خىل ئاۋازلارنى ئاڭلاپ ئۇخلىيالماي تاڭ ئاتقۇزغىنى ، قورقۇپ
كەتكەنلىكتىن قايتىپ كېلىپلا ئاغرىپ يېتىپ قالغىنى يادىغا كې-

لىپ قىلىپ : «كۆردۇم ، باشقىلار سورىسا دەپ بەرسەممۇ ھېساب» دەپ ئويلىدى .

— بىز ئابدالغا بېرىپ كېلەيلى ، سەن قاناداق قىلىسەن ئاغا ؟ — ئوماق قوزىبايدىن سورىدى .

— ۋۇي ، بىز ئۆيدىن چىقىدىغاندا ئابدالغا بارىدىغانلىقىڭ گېپىنى قىلىشمىغانغۇ ، ۋاقتىدا قايتىپ بارمىساق...

— قورقما ، — دېدى توختاقا قاراپ ئوماق ، — قوزىباي ئاغا بېرىپلا ناسسىربەگكە دەپ قويسا ، ئۆيگە سىرتىغ بېرىۋەتسە بولىدۇغۇ . يولنىڭ قاپ بىلىگە كىلىپ قاپتۇق . ئۆيگە بارغانلىقىڭ ئورنىغا ئابدالغا بېرىپ بولغۇدەكمىز . قانداق ، بالاڭنى كۆرگۈڭ كىلىپ كەتتىمۇ ؟

بالىسىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، توختاقنىڭ شۇ تاپتىلا ئابدالغا قاراپ ئۇچقۇسى كەلدى .

ئوماقنىڭ ئويلىغىنى باشقا ئىدى . ماقاتلىقنى ئايلىنىۋاتقاندا ، نېرىقى تەرەپنىڭ يارداڭلىقىغا دىققەت قىلدى . يارداڭلىقنىڭ كۆرۈنۈشى ، يېنىدىكى تۆپىلىك چەپەر دەپ بەرگەن يارداڭلىققا ئوخشايدىغاندەك ئىدى . يارداڭلىقتىكى ماقاتلىقنى كۈنچىققانبەگ كىچىك چېغىدا كۆرگەنلىكىنى ، بىر كۈنلىرى ئوماقنى ئۇ يەرگە باشلاپ بارىدىغانلىقىنى ئېيتقان . ئەپسۇس ، ھازىر كۈنچىققانبەگ يىراقتا ماڭالمايدۇ . شۇڭا بەگ يارداڭلىقنىڭ نەدىلىكىنى ، قايسى تەرەپ بىلەن بارىدىغانلىقىنى دەپلا بەرسە ياكى بىلىدىغانلار بولسا ، ئۇنى يول باشلاتقۇزۇپ تايۇق بىلەن بېرىپ بېقىشنى كۆڭلىگە پۈكتى .

ئوماقلار قوزىباي بىلەن شۇ يەردىلا خوشلىشىدىغان بولدى . قوزىباي ئارغانغا ، ئوماق بىلەن توختاق ئابدالغا قاراپ يۈرۈپ كېتىشتى .

5

ئوماقنىڭ يېڭى يۈرتچاپقانغا كەلگەنلىكىگە ئۇنىڭ تونۇش - بىلىشلىرى ئالامەت خۇش بولۇشتى . بولۇپمۇ ، كۈنچىققانبەگ خۇد-

دى چاڭقاقلىقتىن ھالى قالمايۋاتقان كىشى بىر قاچا سۇغا ئېرىش-
كەندەك خۇشال بولۇپ كەتتى . چۈنكى ئۇ يېقىندا قاتتىق باش
قېتىنچىلىقتا دۇچ كەلدى . ئۇنىڭ بۇ باش قېتىنچىلىقىنى يەڭگىل-
لىتىشىدىغان تۈلەك بوۋا ئاغرىپ قالدى . ئۇ پەقەت مەسلىھەتلا
بېرەلەيتتى ، بىللە تارتىشالمايتتى ، تايۇقنىڭ كۆڭلى ياخشى ، ئەمما
ئوماقتەك پائالىيەتچان ، تەدبىرلىك ئەمەس .

ئوماق مەھەللىگە كېلىپلا تۈلەك بوۋىنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقى-
دىن خەۋەر تېپىپ ، ئالدى بىلەن بوۋاينى يوقلاپ ئۆتمەكچى بولدى .
بوۋاي سۇپىدا يېڭى تۆشەكتە ياتاتتى . بۇ تۆشەكنى كۈنچىققانبەگ
يېقىندا يېڭىدىن قىلدۇرۇپ بەرگەنىدى . بوۋاينىڭ قېشىدا گۆھەر
بار ئىدى ، قىزى ئايمەڭمۇ چوڭ بولۇپ بوۋىسىنىڭ ئەتراپىدا پەرۋا-
نىدەك ئايلىنىپ ، ئۇنى - بۇنى قىلىپ يۈرەتتى .

بوۋاي ئوماقنى كۆرۈپ ئولتۇرۇش ئۈچۈن قىمىرلىدى . ئوماق
ئىتتىك كېلىپ گۆھەرگە ياردەملەشتى . بوۋاي خېلىلا ئاجىزلىغانە-
دى ، ئولتۇرۇشقا بېلى بەرداشلىق بېرەلمەيتتى . شۇڭا پەر ياستۇق-
تىن ئىككىنى قويۇپ ، بېشىنى سەل ئېگىزلىتىپ قويدى .

— يېتىپ قاپسەن بوۋا ، ئاغرىپ قالغىنىڭنى ئاڭلىماپ-
تىمىز ، — دېدى ئوماق . تۈلەك بوۋا ئاغزىنى ئۆمەللىدى .

— بىر ئايدەك بولدى ، تاۋۇم يوق تۇرىدۇ ، دەپ بىر يانقىنە-
چە ، — گۆھەرنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ ، گېپىنى داۋاملاشتۇرالماي
ئىشىك تەرەپكە قارىۋالدى .

— ھەكىم كۆرۈنمەيدۇغۇ ؟

— مالىلارنى يوقلىۋېتىپ كېلەي دەپ ئەتىگەندە توقايغا كەتە-
كەن ، — گۆھەر گېپىنى دەپ بولۇپ ئوماققا قارىدى . ئۇنىڭ
كۆزىدە ئوماقتىن بىر ئىشنى يوشۇرۇۋاتقاندەك ، خۇدۇكسىرەپ ئو-
ڭايسىزلىنىۋاتقاندەك بىر قاراش يالت قىلىپ قالدى . ئوماق ئۆزىچە
بىرنېمىلەرنى ئويلاپ كەتتى ، «راست گەپنى قىلغىنا» دېگەندەك
گۆھەرنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىدى . گۆھەر ئوماقتىن كۆزىنى
ئېلىپ قېچىپ يەرگە قارىۋالدى .

ئوماق باشقىچە ئويلاپ كەتكۈدەك ھېچ ئىش يوق . بوۋاينىڭ ھالى تۈنۈگۈندىن باشلاپ بۆلەكچە بوشاپ كەتتى ، تاماقتىن قالدى ، گېلىدىن ئۇسسۇزلۇق ئاران ئۆتىدۇ . ھەكىم : «ۋاقتى كەلگەندە ئالدىراپ قالماي» دەپ ، توقايدىكى قويدىن بىرنەچچىنى ئېلىپ كەلگىلى ئەتىگەندە كەتكەنىدى . گۆھەر ئاغزىدىن ئوچۇق چىقىرالمىغان گەپ مۇشۇ ئىدى .

— ھە ، مۇنداق ئىشمىدى ، ئالدىن تەييارلىق قىلىپ قويماي دەپتۇ ـ دە ، — دېدى ئوماق ، گۆھەر ئۈزىتىپ چىقىپ ئەھۋالىنى ئېيتقاندىن كېيىن .

ئوماق تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ كۈنچىققانبەگنىڭ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى . ئۇ ئەسلىدە قۇدىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ، نەۋرىسى ئابلاقنى كۆرۈۋېتىپ ، ئاندىن كۈنچىققانبەگ بىلەن كۆرۈشمەكچىدى . تۈنۈگۈن بەگ بوۋاينى يوقلاپ كىرىپ ئۈزاپ چىقىۋېتىپ ھەكىمگە : «ھەي ، ئوماقنىڭ يوقلۇقى ئەجەب ئۆتۈلۈۋاتىدۇ» دېگەنلىكىنى گۆھەر ئوماقتا دەپ قويدى . شۇڭا ئوماق : «بەگنىڭ بىر ئىچ پۇشۇقى بار ئوخشايدۇ ، گېپىنى ئاڭلاپ چىقاي» دەپ ئويلىدى . ئارقىسىدا بىرنەچچە تۆگە بولغاچقا ، «سەن بېرىپ تۇر» دەپ توختاقنى تايۇقلارنىڭكىگە ماڭدۇرۇۋەتكەنىدى .

— كەل ـ كەل ، ئەجەب ئوبدان ۋاقىتتا كەلدىڭ ، — ئوماق ئۆيگە كىرىشىگە كۈنچىققانبەگ ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشتى ، — مۇشۇ كۈنلەردە سېنىڭ يوقلۇقۇڭ بەك بىلىندى ، — دېدى بەگ ئوماقنى سۈپىغا باشلاپ ۋە يەنە ، — قاچان كەلدىڭ ؟ — دەپ سورىدى .

— بايىلا كەلدىم ، ھازىر تۇلەك بوۋاينىڭ ئۆيىدىن چىقىشىم . — تۈنۈگۈن كىرگەنىدىم ، بۇگۈن كىرەلمىدىم ، قانداقراق يېتىپتۇ ؟

— بوش .

— تۈنۈگۈن كىرگىنىمدىلا بوشاپ كېتىپتىكەن ، ھەي ، بۇ بوۋاينىڭ يامان ۋاقىتتا ئېغىرلىشىپ قالغىنىنى .

— نېمىشقا بۇنداق دەيسەن؟ — دېدى ئوماق ، كۈنچىققانبەگ-
نىڭ گېپىگە ھەيران بولۇپ .
— ھەي ، — كۈنچىققانبەگ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ
قويدى ، — مۇشۇ كۈندە بېشىمدا چوڭ بىر چاپقارا بار دېگىنە .
— نېمە؟ چوڭ چاپقارا! — ئوماق تېخىمۇ ھەيران
قالدى ، — گەپنى ئوچۇق دېگىنە ، بەگ .
— يەتتە كۈننىڭ ئالدىدا تۇرپاندىكى مامۇت ۋاڭ ئابدۇللا بەگ
دېگەن بىر ئادىمى بىلەن ئۇچ چېرىكنى مېنى تۇرپانغا ئېلىپ
بېرىشنى بۇيرۇپ ئەۋەتىپتۇ . مەن مامۇت ۋاڭنىڭ ئالدىغا چوقۇم
سالامغا بېرىشىم كېرەك ئىكەن . يەنە تېخى : «خانغا سوۋغات قى-
لىپ يوللاشقا توققۇز دانە يولۋاس تېرىسى ، توققۇز دانە تۈلكە
تېرىسى ، توققۇز دانە مولۇن تېرىسى ، توققۇز دانە ئۇقار ، توققۇز
جۇپ بۇغا مۇڭگۈزى ئېلىپ كەلگەي ، بۇنىڭدىن باشقا بىزگە سېلىق
ئورنىدا توققۇز تاغار تۆگە يۇڭى ، ساۋالغان قارا قوي يۇڭىدىن
توققۇز تاغار ، توققۇز دانە ئېسىل پالاس ، توققۇز تاغار قاق بېلىق
ئالغاچ كەلسۇن[1] » دەپتۇ .
— ئابدۇللابەگ بىلەن چېرىكلەر قېنى؟
— «سىلەر بۇ نەرسىلەرنى تەييارلىغۇچە بىز كۆللەرنى كۆرۈپ
كېلەيلى» دەپ تۇرۇۋېلىپ ، ئۇلارنى جانقۇلۇ ، توختىكۆللەر بىلەن
يەنە ئۈچ نەپەر كېمىچى باشلاپ قارا قوشۇن ، لوپ كۆللىرىنى
كۆرسەتكىلى ئېلىپ كەتتى .
— يولۋاس تېرىسىدىن باشقىلىرى يۇرتتىن تېپىلىدۇ . يول-
ۋاس تېرىسىنىڭ ئىشىنى ئابدۇللابەگ كەلگەندە بىرنېمە دېيىشەي-
لى . گەپ سېنىڭ تۇرپانغا بېرىش - بارماسلىقىڭ . كورلا ، قاراشە-
ھەر دىكىلەردىن ئاڭلىشىمچە ، تۆۋەندىكىلەرنىڭ يۇقىرىدىكىلەر ئال-
دىغا سالامغا بېرىشى ئادەتتەك بىر ئىشكەن . ئۆزۈڭ تۇرپانغا بارالا-

① تۇرپان ۋاڭلىرى ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا خانغا سالامغا بارغاندا ، توققۇز يۈز جىڭ قۇرۇق ئۈزۈم ، توققۇز تاغار قوغۇن قېقى ، توققۇز توپ لۈكچۈن كاناپى ، توققۇز دانە تۈلكە تېرىسى ، توققۇز دانە يولۋاس تېرىسى ، توققۇز دانە مولۇن تېرىسى ، توققۇز دانە ئالتۇن كۆز قويۇلغان ، توققۇز دانە كۈمۈش كۆز قويۇلغان قەلەمتىراچ ، توققۇز دانە خوتەن زىلچىسى قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغاتقا ئېلىپ بارغان .

مسەن ، بەگ ؟ — ئوماق كۇنچىققانىبەگدىن سوردى .
— مېنىڭ ئەھۋالىم ، تۇرقۇم مانا مۇشۇ . تۇرپاننى بەك يە-
راقتا دەيدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە شۈكدى ، سىكىر تاغلىرىدىن ئۆتىدە-
كەن . ئۇنىڭ نېرىسىدا تېخى يېرىم كۇن ماڭسىمۇ تۇگىمەيدىغان
«ئاغىبۇلاق» دەيدىغان بىر تاغ بار ئوخشايدۇ . ھازىر بېشىمنىڭ
ئىچىمۇ ، تېشىمۇ قېتىپ ، نېمە قىلارىمنى بىلمەي قېلىۋاتە-
مەن ، — دېدى بەگ ئوماقتىن مەدەت تىلىگەندەك ئۇنىڭ كۆزىگە
قاراپ .
ئوماق گەپ قىلاي دەپ تۇرۇشىغا ، ئۆيگە تايۇق ، ئۇلامخان ،
ئۇجۇلخان ، تالىشقۇل ، بوللا ، ئالتۇنلار كىرىپ كەلدى . ئۇلار
ئوماق بىلەن سالاملىشىپ ئەھۋال سوراشتى . بۇلارنىڭ ھەممىسى
يۇرتقا چۈشكەن سېلىقتىن خەۋەرلىك ئىدى . ئوماقتىن مانجۇ ھۆ-
كۇمىتى دەۋرىدە ھەرقايسى ئامبال ـ ھاكىملىرى ، ۋاڭ بەگلىرى
تەرىپىدىن يۇرتقا چۈشكەن ئالۋان ـ سېلىقنى تۆلىمەي قۇتۇلالمايدە-
غانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، كۇنچىققانىبەگ :
— مامۇت ۋاڭ چۈشۈرگەن سېلىقنى تاپشۇرمىساق بولمايدىغان
ئوخشايدۇ . مەن ھازىردىن باشلاپ قولۇمدا قانچىلىك بارلىقىنى
ئېنىقلىتاي ، كەملىرىنى قاراچىلار قولىدىن ئورنىغا ئۇلارغا كې-
رەكلىك نەرسە بېرىپ تېگىشىپ تولۇقلاي ، ئابدالدىكىلەر تىكەنلىك
تەرەپتىكىلەردىن بەك نامرات . بۇلاردا بېلىق تولا شۇ ، — دېدى .
— ئامبىلى ئۇنداق دەپ ئالسا ، بىرنېمە بېگى بۇنداق دەپ
ئالسا ، ئەمدى ۋېڭى ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىمۇ ، بۇنىمۇ بەر ، ئالىمەن
دېسە ، نېمانداق ئاۋارىچىلىكى تولا بۇ نېمىلەرنىڭ ، — دېدى
تالىشقۇل .
ئەھۋالدىن قارىغاندا ، ئوماق بەش ـ ئالتە كۇن ئىچىدە قايتال-
مايدىغاندەك ئىدى . كۇنچىققانىبەگمۇ ، باشقىلارمۇ : «سەن يۇرت
كۆرۇپ ، بۇلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ يۇرۇپ ، كىشىلەرگە قاد-
داق ۋاقىتتا قانداق مۇئامىلىدە بولۇشنى ئۆگىنىۋاپسەن ، بۇ ، يۇرت
كۆرگەننىڭ پايدىسى ئىكەن . بۇ ئىشنىڭ قۇيرۇقى ئۇزۇلگۇچە

كەتمەي تۇرۇپ بەرسەك» دەپ ئوماقتىن ئۆتۈنۈش قىلىپ تۇرۇۋال-
دى . ئوماقمۇ : «ياق» دېيەلمىدى . ئوماق ھازىرچە قايتالمىغان
ئەھۋالدا ، توختاق قايتمىسا بولمايتتى . كۆپ جانلىق بىر ئۆينىڭ
قىشلىق يېمەكلىك غەملەش ئىشى شۇ پېتى بار ئىدى . ئۇچ تۆگە
باشقىلارنىڭ ئىدى . ئۇلارنى ۋاقتىدا ئېگىسىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇش
كېرەك . ئوماقنىڭ بېشىنى قاتۇرغان بىر ئىش ، توختاق ئارغامچىنىڭ
نېرىسىغا مەھەللە ئارىلاپ ماڭغاچقا ، كېتەلەيدۇ ، ئەمما ئارغامچە
بولغان تۆت كۈنلۈك يولنى قۇملۇقتىلا ماڭىدۇ . ئېزىپ - سەتاقىپ
قالسىچۇ ؟ تايۇقنىڭ توختاقنى ئاپىرىپ قويۇپ ، قىزىنى ، نەۋرىسى-
نى ، ئايقۇتنى كۆرۈپ كەلگۈسى بولسىمۇ ، تۇلەك بوۋىنى تاشلاپ
قويۇپ كېتىشكە كۆڭلى ئۇنمايۋاتقانلىقىنى كۈنچىققانبەگنىڭ قۇ-
لىقىغا ئاستا پىچىرلىدى .

— ياخشى گەپقۇ ، — خۇشاللىقتىن كۈنچىققانبەگنىڭ ئاۋازى
چىقىپ كەتتى ، — ئۇلامخانىنىڭمۇ قىزىنى ، نەۋرىسىنى كۆرگۈسى
كەلگەندۇ ، ئەھۋالنى ھەكىم بىلەن گۆھەرگە بىز دەپ قويايلى ،
سىلەرنىڭ ئورنۇڭلىدا ئوماق بولغاندىكىن ، توختاقنى ئاپىرىپ قوي-
غاچ ، سىلەر بېرىپ كېلىڭلار ، — دېدى .

كۈنچىققانبەگنىڭ گېپىنى ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ماقۇل
تاپتى . تايۇق بىلەن ئۇلامخان ھازىرلا تۇلەك بوۋىنى يوقلاپ كە-
رىپ ، ئەھۋالنى ھەكىم بىلەن گۆھەرگە تولۇق چۈشەندۈرۈپ قو-
يۇپ ، بۇگۈنلا يول تەييارلىقىنى پۈتكۈزۈپ ، ئەتە ئەتىگەندە يولغا
چىقىپ كېتىدىغان بولدى .

— مېنىڭمۇ ئايقۇتنى بەك كۆرگۈم كەلدى ، سېغىنىپ كەت-
تىم ، تۇلەك بوۋىنى دېمىسەم سىلەر بىلەن بىللە كەتكۈم بار ، ئەمما
ھازىر بولمايدۇ . سەل تۇرۇپ ئۆيۈڭگە كىرىمەن ، — دېدى ئۇجۇل-
غان ئۇلامخانغا قاراپ .

مەسلىھەت پىشتى ، قىلىدىغان ئىشلارنى تەقسىم قىلىۋېلىش-
تى . يانلار مەھەللىسى بىلەن قاراقوشۇنلۇقلار مەھەللىسىگە ئۆز
ئاقساقاللىرى — ساتىۋالدى بەقەم بىلەن بەردىقۇل ئاقساقال ، ئاب-

دال مەھەللىسىدىكى ئىشلارغا تايۇق ئورنىدا ئوماق ، قالۇچىلار مەھەللىسىگە توختىكۆل ئورنىدا كۇنچىققانبەگ ئۆزى مەسئۇل بولۇپ ، كالىغا مىنىپ يۇرۇپ بولسىمۇ ئىشلارنى پۈتكۈزىدىغان بولدى .

كۇنچىققانبەگ بىلەن ئوماق ئاقئۇلام تەييارلىغان چۇشلۇك تاماقنى يەۋېتىپ ، ئوماق بەگدىن :

— توختى كۆرۈنمەيدۇغۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— ھەي ، ئۇنى ، بۇلتۇردىن بۇيان تۇرپانغا ئىككى بېرىپ كەلدى . پات ـ پات كونا قارا قوشۇن مەھەللىسىگە كېتىۋالىدىغان بولۇۋالدى ، ئاڭلىسام شۇ يەرگە كۆچۈپ كەتمەكچى بولۇۋاتقان ئوخشايدۇ .

— نېمىشقا ؟ !

— قارا قوشۇنلۇقلارغا ئىمام بولىدىغان ئوخشايدۇ .

بۇ گەپكە ئوماق : «شۇنداقمۇ» دەپلا قويدى ، باشقا گەپ قىلمىدى .

ئوماق تاماقنى يەپ بولۇپ ، قۇدىسى تايۇقنىڭ ئۆيىگە بارماقچى بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇشىغا ، توختاق ئۆيگە قاسىم قاقنى باشلاپ كىرىپ كەلدى . پات ـ پات كونا قارا قوشۇن مەھەللىسىگە كېتىۋالىدىغان بولۇۋالدى . ئۇ كۇنچىققانبەگنىڭ چاچ قويۇشتىن قۇتۇلۇش ئىشىدىكى يول مېڭىشلاردا ئوماققا كۆپ ياردەم بەرگەنىدى . ئارىلىقتا ئاقتارما مەھەللىسىگە ئوماق بىلەن بىللە كېلىپ كۇنچىققانبەگ بىلەنمۇ كۆرۈشكەنىدى ، ئوماق بەگكە ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئەھۋالى بىلەن ھازىرقى ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەرگەنىدى .

— بۇ يەرنى قانداق تېپىپ كەلدىڭ ، نېمىشقا كەلدىڭ ؟ — دەپ سورىدى ئوماق ئەھۋاللىشىپ بولۇپ . ئوماق ئۇنىڭ كېلىشىدە بىر گەپ بار ، دەپ ئويلىدى .

— كۆنچى كەنتىگە ئۆزۈم يالغۇز كەلدىم . بۇ يەرگە ئاۋۇت كېمىچىنىڭ بالىسى باقىر باشلاپ كەلدى ، ئۇ ھازىر تايۇقنىڭ ئۆيىدە قالدى ، — دېدى قاسىم قاق .

ئوماق ئۇنىڭغا قاردى . ئۇ ئازادە ، چوڭ چەكمەن پەشمەت كىيىپ ، بېلىگە قارا يوللۇق شاتىۋاردىن بەلۋاغ باغلىۋالغانىدى . ئۇ ئادەتتە بەلۋاغ باغلىماي ، تۇگمىسىز چاپىنىنىڭ سول پېشىنى ئوڭ پېشى ئۇستىدىن چىڭ بېسىپ ئۆتكۈزۈپ ، ئىككى قولىنى قوۋۇشتۇرۇۋېلىپ يۇرەتتى . ئۇنىڭ بەلباغ باغلىغىنىنى ئوماق كۆرمىگەنىدى ، شۇڭا ئەجەبلىنىپ ئۇنىڭغا قاراپ قالدى . قاسىم قاق قويىنىدىن بىر تۇگۇچنى ئېلىپ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئاچتى . تۇگۇچتە تۆتلىك ئۇزۈنلۇقتا ، باش بارماق چوڭلۇقتا تۆت قىرلىق ئالتە تال زىخچە ئالتۇن يالتىراپ تۇراتتى . كۇنچىققانبەگ بىلەن ئوماق تەڭلا قاسىم قاققا قاربىدى ، ئاندىن : «بۇ نېمە ئىش» دېيىشكەندەك بىر - بىرىگە قاراشتى .

قاسىم قاق يانچۇقىدىن چۇچىلىق ، قۇراق تاماكا خالتىسىنى ئالدى . ئۇنىڭدىن بېشىنى سېغىزدا ياساپ ، ئىنچىكە قومۇشتىن دەستە بېكىتىۋالغان غاڭزىنى چىقىرىپ ئىچىگە تاماكا سېلىپ ئۇسۇتىدىن باش بارمىقىنىڭ ئۇچىدا بېسىپ قويۇپ ، تاشقىرىقى ئۆيگە چىقىپ ئوچاقتىكى چوغدا تاماكىغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ چەككەچ يېنىپ كىردى . كۇچەپ تۆت شوراپ تاماكىنى چېكىپ بولۇپ ، غاڭزىنىڭ بېشىنى ئۆتۈكىنىڭ چەمىگە بوش ئۇرۇپ كۇلىنى قېقىۋېتىپ ، غاڭزىنى خالتىغا سېلىپ يېنىغا قويۇپ قويدى . ئۇ تاماكىنى كۇچەپ شوراپ ئىسىنى ئاغزىدىن چىقارغاندا ، ئاچچىق بۇستىن كۇنچىققانبەگ قېقىلىپ يۆتىلىپ كەتتى .

— بۇ نېمە ئالتۇن ؟ — تاقىتى تاق بولغان ئوماق قاسىم قاقتىن سورىدى .

— كۇنچىققانبەگنىڭ ئالتۇنى .

— مېنىڭ ؟ ! — كۇنچىققانبەگ ھەيرانلا قالدى .

— شۇنداق ، سىزنىڭ ئالتۇنىڭىز ، ئوماق ، — قاسىم قاق ئوماققا قارىۋېتىپ گېپىنى ھېكايە - چۆچەك ئېيتقاندەك باشلىدى ، — سىلەر قارا شەھەر نازارەتچى ئامبالىنىڭ ئالدىغا ماڭغان ھېلىقى چاغدا كوسا مانجۇ ئادەم ئەۋەتىپ ناغرادۆڭدە ئالتۇن ،

يامبۇلىرىڭلارنى ، بەختى ھارۋىكەشىنىڭ ئۇچ ئېتىنى بۇلاپ كەتتى . مەن شۇ چاغدىلا : «خەپ كوسا ، ئۇچ ئاتقا ئۇچ ئېتىڭنى قوشۇپ قايتۇر ۋۇالمايدىغان بولسام» دەپ كۆڭلۈمگە پۈككەنىدىم ، ئەمما ئۇ ئىشقا ئۇ چاغدا قول سالمىدىم . چۈنكى ، بەگنىڭ چاچ قويۇشتىن قۇتۇلۇش ئىشى ھەل بولمىغانىدى . مۇشۇنچىلىك كىچىككىنە ئىشـ نىمۇ ئۇلار ئەتەي كەينىگە سۆرىدى . ئىنساپسىز ، نەپسى ئوپقان ئۇ نېمىلەر شۇنى باھانە قىلىپ سىلەرنىڭ نۇرغۇن پۇل ـ دۇنيايىڭـ لارنى ئېلىۋالدى ، تېخى ھارۋىكەشنىڭ كىراسىنى بېرىپ بولۇپمۇ ئىچ ئاغرىتىپ ، ئۇنىڭ ئۇچ ئېتى بىلەن ھارۋىسىنىمۇ تۆلەپ بەرـ دىڭلار . مەن مانجۇ چاچلىقلارغا چىشىمنى غۇچۇرلىتىپلا يۈردۇم . ئاربىدىن ئىككى يىل ئۆتتى . مېنىڭ كۇرۇك توخۇ بېسىپ يانقان تۇخۇمنىڭ ھەممىسىنى تۇيدۇرماي سۇغۇرۇۋالىدىغان بىرنەچچە ئاـ غىنەم بار ئىدى . ئۇلارنى ئىشقا سېلىپ قويۇپ ، ئۆزۇم كوسا مانجۇنىڭ يېقىن ئىككى ئادىمى بىلەن كېچىچە قىمار ئوينىدىم . ئاغىنىلىرىم كوسا مانجۇلارنىڭ ياراق ئېتىدىن ئالتىنى ئوغرىلاپ چىقىپ ، شۇ كېچىسىلا كۇچاغا ئېلىپ قاچتى . ئۇلار ئاتلارنى سېتىپ ، پۇلىنى ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ قايتىپ كەپتۇ . بۇ مانا شۇ ئالتۇنلار . بۇ ھەرگىز ئوغرىلىغانلىق ئەمەس ، ئۆزىنىڭكىنى قايتۇـ رۇۋېلىش دەيمىز . بۇ نەرسىلەر ئەسلىدە ئۆزۇڭلارنىڭ ئىدى ، ئۇلار سىلەردىن ھەر باب بىلەن ئېلىۋالغان . ئۇلار ئېلىۋالغىنىنى چەككى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قايتۇرۇپ بەرمەيدۇ ، سىلەرمۇ ئۇلاردىن زورلۇق بىلەن تارتىۋالالمايسىلەر ، شۇڭا مەن سىلەر ئۇچۇن پەم ئىشلىتىپ ئۇستىلىق بىلەن قايتۇرۇۋالدىم ، — قاسىم قاق گېپىنى تۇگىتىپ ھېجىيىپ قويدى ۋە تاماكا خالتىسىغا قول ئۇزاتتى .

كۇنچىققانبەگ بىلەن ئوماق بېشىنى لىڭشىتىپ كۇلۈپ كېتىشتى .

— ھەي قاسىم ، ھەي قاسىم ، ئۇنداق ئىشنى تولا قىلىپ پىشىپ كېتىپتىكەنسەن ـ ھە ، — دېدى ئوماق ، قاسىم قاققا قاراپ كۇلۇمسىرەپ .

— بۇرۇن شۇ هارام يولغا كىرىپ قاپتىكەنمەن ، سىلەرنىڭ ئاق كۆڭۈل ، تۇزلۇكۇڭلار ، بىر - بىرىڭلارغا زادى قارا سانىمايدە- غانلىقىڭلار مېنى ئۇ هارام ئىشتىن ياندۇردى . ئىككى يىلدىن ئاشتى ، هارام يولغا قەدەم بېسىپ باقمىدىم ، — دېدى قاسىم قاق ، ئۇنىڭ كۆڭلى بۇزۇلغاندەك بولدى.

كۇنچىققانبەگ بىلەن ئوماق بىرپەس جىم بولۇپ كەتتى . ئو- ماق بېشىنى كۆتۇرۇپ :

— بۇ ، تەقدىر - قىسمەتنىڭ بەگنىڭ بېشىغا كەلگەن چاپقارا- دىن قۇتۇلۇپ قېلىشى ئۈچۈن دەل چېغىدا ئەۋەتكىنى ئوخشايدۇ ، — دېدى .

— چاپقارا دېگەن نېمە ئۇ ؟ — قاسىم قاق ئوماقتىن سورىدى.

ئوماق تۇرپان ۋاڭى چۇشۇرگەن ئالۋان - سىلىق ، كۇنچىققاڭ- بەگنىڭ ۋاڭ ئالدىغا سالامغا بارىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئىشلارنى دەپ بەردى .

— مۇنداق ئىشمىدى ، ئاڭلىسام ماموت ۋاڭنى مۇشۇ كۇنلەردە «ۋاڭ» دەپ قۇرۇق ناملا بار ، قورسىقىنىمۇ باقالمايۋاتقان بىر نېمە دەيدۇ . ئالتۇندىن بىرنى ئابدۇللا بەگكە ، ئىككىنى ۋاڭغا بەرسە ، ئۇلارنىڭ ئاغزى ئېتىلىپ ، يولۋاس تېرىسى سىلىقىدىن قۇتۇلغىلى بولىدۇغۇ دەيمەن ، — دېدى قاسىم قاق.

ئۇلار بۇ ئىشنى شۇنداق هەل قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرىدىغان بولدى هەم باشقا ئىشلار توغرۇلۇقمۇ پاراڭلىشىۋالدى.

تۇلەك بوۋىنىڭ سەكراتقا چۇشكەندەك يانقانلىقىنى بىلىپ تۇ- رۇپ ، كۇنچىققانبەگ ۋە باشقىلار شۇنچە دېسىمۇ ، ئابدۇللا بەگ : «بىز كەلگىلى ئون كۇن بولدى ، قايتمىساق زادى بولمايدۇ» دەپ تۇرۇپلىۋالدى . كۇنچىققانبەگ ، جانقۇلۇ ، توختىكۆل ، بەردىقۇللار خوشلاشقىلى تۇلەك بوۋىنىڭ يېنىغا كىردى . ئاخشام ئىچكەن ئۇچ

قوشۇق ئۇجۇل ئۇمىچى قۇۋۇەت بولدىمۇ ياكى بۇلار بىلەن خوشلە-
شىۋالاي دېگەندەك ، بۇۋاي تۇنۇگۇنكىدىن خېلىلا ياخشى
كۆرۈنەتتى .
— بوۋا ، بىز ماڭماق بولۇۋاتىمىز ، ۋاڭنىڭ ئادىمى قىستاپ
تۇرۇۋالدى ، خەير خوش ، خۇدايىمغا ئامانەت ! — دېدى كۇنچىققاز-
بەگ تۇلەك بوۋىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ . ئۇنىڭ كۆز چانىقىغا
ياش پەردىسى يېيىلغانىدى .
قالغانلارمۇ بىر - بىرلەپ بوۋاي بىلەن خوشلاشتى . ئۇلار :
«خوش بوۋا ، خۇدايىمغا ئامانەت» دېگەن گېپىنى ئۆزىنى يىغدىن
تۇتۇۋېلىپ ، ئاران - ئاران دېيەلىدى . تۇلەك بوۋىمۇ بېشىنى
مىدىرلىتىپ ئۇلار بىلەن خوشلاشتى .
ئوماق كۇنچىققانبەگلەرنى ئۇزىتىپ قويۇپلا ئۆزىمۇ يولغا چىق-
ماقچىدى . «كۇنچىققانبەگمۇ ، تايۇقمۇ ، توختىكۆل ، بەردىقۇللارمۇ
بولمىسا ، مەنمۇ كەتسەم ، بۇ قاملاشمىغۇدەك ، بىر - ئىككى كۇن
تۇرۇپ تۇراي» دەپ ئويلىدى - دە ، توختى ، قاسىم قاقلار بىلەن
بوۋاينىڭ يېنىغا كىردى . توختى كۇنچىققانبەگنىڭ تۇرپانغا بارىدە-
غان بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ، ئۇزىتىپ قويغىلى كونا قارا
قوشۇنلۇقلار مەھەللىسىدىن كەلگەنىدى . ئوماقلار كىرگەندە ، بو-
ۋاينىڭ بايىقى هالى يوق ، لاسسىدە بوشاپ كەتكەنىدى . بېشىدا
گۆھەر ، هەكىم ، ئۇچۇلخانلار هېقىلىشىپ ئولتۇراتتى . قاسىم
قاق يوتقانىنى قايرىپ ، بوۋاينىڭ ئورۇقلاپ تۇتۇكتەك بولۇپ قالغان
پاچىقىنى تۇتۇپ باقتى ، تىرناقلىرىغا قارىدى ، ئوماققا قاراپ بېشە-
نى لىڭشىتتى . بوۋاينىڭ پۇتى مۇزلاپ ، تىرناقلىرى كۆكىرىپ
كەتكەنىدى .
بوۋاي چۇشكە يېقىن جان ئۇزدى . توختى بىلەن قاسىم قاقنىڭ
بولغىنى ياخشى بولدى . ئۇلار مېيىتنى كىچىك بىر ئۆيگە ئەكىرىپ
قويۇپ ، ئالدى بىلەن كېپەنلىكنى تەييارلىدى . توختى تۇرپاندا
مېيىت ئۇزىتىشقا دائىر ئىشلارنىمۇ ئۆگەنگەنىدى . بۇنداق ئىشتىن
قاسىم قاقنىڭمۇ ئاز - تولا خەۋىرى بار ئىدى . شۇڭا ئىككىسى

ئىشلارنى تېنىمەي ، ئۆز رېتى بويىچە جاي - جايىدا قىلدى . كىپەنلىك تەييارلاش ، سۇغا ئېلىشلارغا ئوماق ، ساتىۋالدى ئاقسا- قال قاتارلىق چوڭلارمۇ قاتنىشىپ ، كۆرۈۋالدى ، بىلىۋالدى . بۇ قېتىمدا بۇرۇنقىدەك قوشاق ئوقۇپ : «ئاغام - دۇغام» دەپ مېيىت- نىڭ قۇلىقىنى سوزۇپ قويىدىغان ئىشلار بولمىدى . بوۋاينىڭ جەستى قالاچ قاناقا ، جاھانبەگلەرنىڭ جەستى قويۇلغان قۇم دۆڭنىڭ بىر تەرىپىگە قويۇلدى . جىنازا ئورنىدا مېيىت قويۇلغان شال دۆڭنىڭ قاپتىلىغا قويۇپ قويۇلۇپ نامىزى چۈشۈرۈلدى . مېيىت نامىزىغا تۆت مەھەللىدىكى ئون ياشتىن يۇقىرى ئەر زات- نىڭ ھەممىسى كەلگەنىدى . ئالدى بىلەن توختى كۆچىلىككە مې- يىت نامىزىنىڭ قانداق ئوقۇلىدىغانلىقىنى ھەربىكەتلىرىنى كۆرسە- تىپ تۇرۇپ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ قويغاندىن كېيىن ، مېيىت نامە- زى ئوقۇلدى . مېيىت يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ، توخ- تى ئورنىدىن تۇرۇپ دەپنە سۆزى قىلدى ، ئاندىن دۆڭنىڭ قاپتىلە- غا چىقىپ يۇكۈنۈپ ئولتۇرۇپ «ياسىن» سۈرىسىنى بىرىنچى مۇ- بىنگىچە قىرائەت قىلدى...

تۇلەك بوۋىنىڭ جەستى ، ئابدالدا ئىسلام قائىدىسى بويىچە دەپنە قىلىنغان تۇنجى جەسەت بولۇپ قالدى .

شىكدى تېغى ئىچى . چۈش مەھەل ، ھاۋا خېلىلا سۆرۈن . تار ، ئەگرى - بۇگرى تاغ يولىدا ئابدۇللا بەگ ۋە ئۇنىڭ بەش چېرىكى سېلىق مال ئارتىلغان ئوچ تۆگە ھەم ئوچ ئات قوشۇلغان بىر ھارۋىلىق كارۋانىنى ئارىغا ئېلىپ كېتىۋاتاتتى . كارۋان تاغ ئېغىزىدىن ئانچە ئىچكىرىلەپ كىرمىگەنىدى . شىكدىدىن ئۆتۈپ ، سىكىر تېغىدىن چىقسىلا ، كۆمۈشنىڭ سېيى . كۆمۈش ئۆتىگە بېرىپ چوڭ يولغا چۈشسە ئۇرۇمچى ، توقسۇن يولى شۇ . ھارۋىدا كۇنچىققانبەگ ، جانقۇلۇ ، بەردىقۇللار پاراڭلىشىپ ئولتۇرىدۇ . ھارۋىنىڭ كەينىدىلا توختىكۆل ئاتلىق ماڭماقتا . ھارۋىنى بەردە- قۇل ھەيدىگەن بولۇپ ، ھارۋىنىڭ ئارقىسىدا بىر ئاتلىق ئېگەر -

جابدۇق تۇراتتى . ئوماق ، تايۇقلار بەختى هارۋىكەشكە هارۋا ياسا-
تىپ بەرگەندە ، ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ كۇنچىققانبەگكە ئاتاپ
شۇنداق هارۋىدىن يەنە بىرنى ياساتقانىدى . ئۇلار هارۋىنى هەيدەپ
ئاقتارمىغا كەلگەندە ، ئابدالدىن كەلگەن كىشىلەر هەيران قېلىپ
هارۋىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشۋالغانىدى . چۇنكى ئۇلار هارۋىنى سە-
رىق سۆگەت ياغىچىنى ئېگىپ چېتىپ چاق قىلىپ ، ئوقنى ئۇ-
زۇن ، شوتىسىنى قىسقا قىلىپ ياسايتتى . هارۋا - ئات جابدۇقلە-
رىنىمۇ پالاس ، چىگە پاخاللىرىدا ئاددىيلا ياسىۋالاتتى . ئەمما بۇ
هارۋىنىڭ چاقى كىچىكرەك ، ئوقى قىسقا ، قازىنى چىرايلىق ،
شوتىسى ئۇزۇنراق بولۇپ ، ئات جابدۇقلىرى — بوغا ، جىمبۇ -
جاۋەنلىرىمۇ بۇلغار ، شاۋرۇندىن چىرايلىق قىلىنغانىدى . بۇنداق
تۆمۈر هارۋا قۇملۇق يولغا ئەپلىشىپ بەرمىگىنى بىلەن تاغ يوللە-
رىغا مۇۋاپىق ئىدى .

— ئوماق بىز بىلەن تۇرپانغا بېرىشنى خالىمايۋ ، ماقاتلىق
ئىزدەيمەن دەپ قېپقالدى . هە ، بەگ ، ئۇ زادى ماقاتلىقتىن نېمە
ئىزدەيدىغاندۇ ؟ — بەردىقۇل كۇنچىققانبەگدىن سورىدى .

— قالاچ قاناقانىڭ : «ئۇغۇش بوۋىلارنىڭ ئىزىنى تاپماي بول-
مايدۇ» دېگەن گېپىگە يېپىشىۋېلىپ شۇنداق قىلىپ يۇرۇيدۇ .
ماقاتلىقتىن نېمە ئىزدەيدىغانلىقىنى مەنمۇ بىلەلمىدىم . بەلكى ئۇ
بىز ئويلاپ يېتەلمىگەن بىر ئىشلارنى ئويلاۋاتقاندۇ ، — دېدى
كۇنچىققانبەگ .

— بەگ ، سىزنىڭ راستىنلا تۇرپانغا بارغۇڭىز يوقمۇ ؟ —
توختىكۆل سورىدى .

— كۆڭلۈم تارتمايۋاتىدۇ . بارسام يۇرتقىمۇ ، ئۆزۈمگىمۇ بىر
تالاي يۇك ئارتىۋالارمەنمىكىن ، دەپ ئويلاپ قېلىۋاتىمەن .

— سىز - بىزگە ئارتىدىغان قانداق يۇكتۇ ئۇ ؟

— قانداق يۇك بولماقچى ، سېلىق بولمامدۇ . يۇزتۇرا تۇرۇپ
بىزگە جىق ئالۋان - سېلىق ئارتىپ قويسا ، ياق ، دەلەمدىمەن .

— شۇڭىزە...

كۇنچىققانىبەگ بىگىز بارمىقىدا كالپۇكىنى بېسىپ قويۇپ ئاب-
دۇللا بەگكە قارىدى . ئۇ ئىككى چېرىكى بىلەن توپنىڭ ئالدىدا
كېتىۋاتاتتى .

— ئابدۇللا بەگ ، ئۇسالىق ئىچىۋالمىز ، ئۇسسىغانسىز ، —
دېدى كۇنچىققانىبەگ ئاۋازىنى ئۇنلۇك چىقىرىپ .

قاياق سۇغا ئازراق سۈت قوشۇپ ، جىگدە سېلىپ تەييارلىنىد-
ىغان ئۇسسۇزلۇق ئابدۇللا بەگكە تېتىپ قالغاندى ، شۇڭا ئىككى
چېرىكنى مېڭىۋېر دەپ قويۇپ ، ئۆزى توختاپ تۇردى . توختىكۆل
بىر تۇلۇمدىن قاچىغا ئۇسسۇزلۇق قۇيۇپ ئابدۇللا بەگكە بېرىۋاتقاد-
ا ، ھارۋا قېقىلىپ كېتىپ قاچىدىكى سۇ تۆكۈلۈپ كەتتى . بەردە-
قۇل ھارۋىنى توختاتتى . توختىكۆل قاچىغا قايتىدىن سۇ قۇيۇپ
ئابدۇللابەگكە بەردى . ئابدۇللابەگ قاچىنى كۆتۈرۈپ سۇ ئىچىۋاتقاد-
ا ، كۇنچىققانىبەگ يېنىدىكى كىچىك بىر سۇ قاچىسىدىن قاچىغا
سۇ قۇيۇپ ئىتتىك ئىچىۋالدى . ئابدۇللابەگ قاچىنى قايتۇرۇپ
بەرگەندىن كېيىن ، توختىكۆل تۇلۇمدىن سۇ قۇيۇپ قاچىنى كۇنـ
چىققانىبەگكە بەردى . ئۇنىڭ كەينىدىن جانقۇلۇ ، بەردىقۇل ، تۆختە-
كۆللەر ئىچتى . ئابدۇللا بەگ ئۇسسۇزلۇقىنىڭ تەمىنى ئاغزى -
ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتتى . توختىكۆل ئۇسسۇزلۇقنى قانداق
تەييار قىلىدىغانلىقىنى ئېزىپ - ئىچۇرۇپ سۆزلەشكە باشلىدى...
توختىكۆلنىڭ گېپىنى تۇگىمەي ، كۇنچىققانىبەگ دەسلەپ قاتتىق قې-
قىلىپ يۆتەلدى ، ئارقىدىنلا ھۆ - ھۆ قىلىپ كۆكۇچ سۇ ياندۇ-
رۇشقا باشلىدى ، چىرايى تاتىرىپ ، كۆزلىرى ئەلەس ئادەمنىڭ
كۆزىدەك چانىقىدا ئۇياق - بۇياققا ئېغىشقا باشلىدى . جانقۇلۇ
دەرھال ئاتتىن چۇشۇپ چۇلۇۋۇرنى ھارۋىنىڭ شوتىسىغا باغلاپ
قويۇپ ھارۋىغا چىقتى . ئۇنى بېشىدىن يۆلەپ تۇرۇپ غولىغا
يېنىك - يېنىك ئۇرغاچ :

— ئاتا نېمە بولدۇڭ ، بىزنى قورقۇتمىغىنا ، — دېگىلى
تۇردى . توختىكۆل :

— ئابدۇللا بەگ ، قانداق قىلىمىز ، كۇنچىققانىبەگ بولالمىغـ-

لىڭ تۇردى ، — دېدى .
ئابدۇللا بەگ ئالاقزادە بولۇپ :
— ھېلى ئىچكەن سۇيىمىز چاتاق ئەمەستۇ ؟ — دېدى ئۆزىدىن ئەنسىرەپ .
— بىز دائىم ئىچىپ كېلىۋاتقان ئۇسسۇزلۇق سۇ ئۇ ، نېمە چاتىقى بولىتتى ، ئون يىلنىڭ ئالدىدا ئاتام بىر قېتىم مۇشۇنداق بولۇپ ، بىر ئايدا ئاران ساقايغان . ئۇ چاغدا بۇنىڭدەك كۆكۈچ سۇ ياندۇرمىغان ، ئابدۇللا بەگ ، قانداق قىلىمىز ، ئاتامنى ۋاڭ ئالدىغا مۇشۇنداق كېسەل قىلىپ ، ۋاڭغا باقتۇرغىلى ئاپىرىمىزما ! — دېدى جانقۇلۇ .
ئابدۇللا بەگ خىيالدا قالدى ، «ۋاڭ مۇشۇنداق كېسەل ئادەمنى ئەكەلدىڭمۇ ؟ ، دەپ خاپا بولسا ياكى يولدا ئۆلۈپ تارتىپ قالسا قانداق قىلغۇلۇق» دېگەنلەرنىمۇ ئويلىدى .
— سىلەرچە قانداق قىلساق بولار ؟ — ئۇ جانقۇلۇدىن سورىدى .
— چىڭ ماڭساق ، تۇرپانغا ئالتە كۈندە ئاران بارالايمىز . يولدا بىر ئىش بولۇپ قالسا قانداق قىلىمىز . مەن ئاتامنى قايتۇرۇپ كېتەيمىكىن ، — دېدى جانقۇلۇ .
ئابدۇللا بەگ ئويلىدى ، دەڭسەپ كۆردى ، كۈنچىقىنبەگنى تۇتقان كېسەلنىڭ ئېغىرلىقىنى چىرىكلەرمۇ كۆردى . «ئەڭ ياخشى ئامال ، ئۇنى ئوغلى بىلەن قايتۇرۇۋېتىش» دېگەن خىيالغا كەلدى ـ دە ، جانقۇلۇغا :
— بولدى ، سەن ئاتاڭنى قايتۇرۇپ كەت ، ماۋۇ ئىككىسى سوۋغاتلىق ، سېلىق مالنى ئېلىپ بىز بىلەن بارسۇن ، — دېدى . توختىكۆل شۇئان ھارۋىدىن چۈشۈپ بىر ئاتنى چىقىرىپ ھارۋىدىكى ئېگەرنى ئېلىپ ئۇنىڭغا توقۇدى .
— بىز قايتىپ كەلگۈچە كۈنچىقانبەگكە بىر ئىش بولماس ـ ھە ؟ — بەردىقۇل توختىكۆلنىڭ يېنىغا كېلىپ پىچىرلىغاندەك پەس ئاۋازدا سورىدى .

— خۇدايىم ساقلا ، — توختىكۆل شۇنداق دەپ قويۇپلا جانقۇ-
لۇغا قاراپ قويۇپ ئېتىغا مىندى . جانقۇلۇ ھارۋىنى كەينىگە ياندۇر-
دى . بەردىقۇل دىم - دام ، دىم - دام ئارقىسىغا قايرىلىپ كېتىۋات-
قان ھارۋىغا قاراپ قويماتتى ، ئوختىكۆل بولسا بىغەم كۆرۈنەتتى .
ئۇنىڭ چىرايىدىن ئەنسىرىگەندەك بىر ھەر ئالامەتنى كۆرگىلى بول-
مايتتى ، بەلكى خاتىرجەملىك چىقىپ تۇراتتى . بۇنىڭغا بەردىقۇل
ھەيران ئىدى .

— قالتىس قاملاشتى ، ئابدۇللا بەگ ئىشىنىپلا قالدى . تېخى
سېنى «بىر ئىش بولۇپ قالسا قانداق قىلغۇلۇق» دەپ غەمدە قال-
دى ، — دېدى جانقۇلۇ ، ھارۋا بىر دوقمۇشتىن ئۆتكەندىن
كېيىن .

— قاملىشىشتىغۇ قاملاشتى ، جېنىمنىمۇ ئاز قويدى . تاماكا
سۇيى ئاجايىپ ئاچچىق ، سېسىق بىرنېمىكەن ئۇ .

— ئىككى قاچا ئۇسسۇزلۇق ئىچىپ ، تۇزەلدىڭغۇ مانا .

تاماكا سېلىپ قاينىتقان سۇدىن ئازراق ئىچىۋېلىپ بىر دەملىك
«كېسەل» بولۇۋېلىشنى كۈنچىققانبەگكە قاسىم قاق ئۆگەتكەنىدى .
كۈنچىققانبەگنىڭ تۇرپانغا — ۋاڭ ئالدىغا سالامغا بېرىشقا پەقەت
كۆڭلى تارتمايۋاتقانلىقىنى ، بارماسلىقنىڭ ئامالىنى ئىزدەپ يۈر-
گەنلىكىنى ئوماقتىن ئاڭلىغان قاسىم قاق مۇشۇ ئامالنى كۆرسەت-
كەنىدى . بۇ چاردىن جانقۇلۇ ، توختىكۆلنىڭ خەۋىرى بولسىمۇ ،
بەردىقۇل بىلمەيتتى ، كېتىۋېتىپ توختىكۆل ئۇنىڭغا ئېيتىپ قوي-
ماقچى بولغانىدى .

ئوماق تۇلەك بوۋىنىڭ ئۇچىدىن كېيىن ، تېپىق ئوۋچى بىلەن
يارداڭلىقتىكى ماقاتلىقتا قاراپ ماڭدى . كۈنچىققانبەگ ئۇ ماقاتلىق-
نى ياش چېغىدا ئاتىسى بىلەن ئوۋغا كېتىۋېتىپ مۇنداقلا بىر
كۆرۈپ قالغانىدى . ئۇنىڭغا ھازىر ئەللىك يىلغا يېقىن بولۇپ
قالدى . شۇڭا قايسى تەرەپ بىلەن مېڭىشنىمۇ ئېنىق دەپ بېرەلمە-
دى . شۇ قېتىمدا تېپىقمۇ بار ئىدى . يارىمى بولۇپ قالار دەپ ،
ئۇنى ئوماققا قوشۇپ بەردى . ئاردىدا ئۇزۇن يىل ئۆتكەچكە ، ئۇمۇ
ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمىدى . پەقەت : «قۇمدەريانىڭ جەينىكىدىن

يېكەنبۇلجىمال تەرەپكە كېتىۋېتىپ ، قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى بىر ياردائىلىق بويىدا كۆردۇق» دېدى . ئوماق ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە جايلارنى كۆڭلىدە چەنلەپ باقتى . قۇمدەريانىڭ ئىگىلىگەن جەينە- كىگە قاراداي ئۇدۇل كېلىدۇ . قارادايدىن تارىمنى ياقىلاپ تۆۋەنگە ماڭغاندا ، ئارغان ، تۇقۇمدىن ئۆتۈپ ئاندىن يېكەنبۇلجىمالغا بارىدۇ . ئالدىنقى ھەپتىدە ئۇ كۆرگەن ماقاتلىق ، ئارغاننىڭ كۇنپېشىش ئۇدۇلىدا ، قۇملۇق ئىچىدىكى ماقاتلىق ئىدى . ماقاتلىقنىڭ بىر تەرىپىدە كونا ئېقىن ئىزى ، يەنە بىر تەرىپىدە يارداڭلىق بار ئىدى . «مەن كۆرگەن ماقاتلىق بىلەن كۇنچىقانبەگلەر كۆرگەن ماقاتلىقنىڭ ئارىلىقى يىراق ئەمەستەك قىلىدۇ . دەۋاتقىنىمىز بىر ماقاتلىقمۇيا ؟» ئوماق كېتىۋېتىپ شۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۇزۇپ ، تېپىقتىن سورىدى :

— ماقاتلىقنىڭ بىر تەرىپىدە كونا زۇ بارمىكەن؟

— بىز ماقاتلىقنىڭ يارداڭلىق تەرىپىنىلا ياقىلاپ ماڭغان ، باشقا تەرەپلىرىنى كۆرۈپ باقمىدۇق .

— يارداڭلىقنىڭ ئۇستىگە چىقىپ باققانمۇ ؟

— ياق ، چىقىپ باقمىدۇق .

— كېيىن سەن ئۇ تەرەپكە بېرىپ باقتىڭمۇ ؟

— يارداڭلىقىغا بېرىپ باقمىمۇ ، شۇ قۇملۇقتا جىق ماڭدىم .

— يارداڭلىقتىكىدىن باشقا ماقاتلىق كۆردۇڭمۇ ؟

— ياق ، كۆرمىدىم .

ئوماق ئۆزى كۆرگەن ماقاتلىق بىلەن كۇنچىقانبەگ بىلەن تېپىق دېگەن ماقاتلىقنىڭ بىر ماقاتلىق ياكى باشقا ـ باشقا ماقاتلىقلىقىغا بىرنېمە دېيەلمەي قالدى .

— بىز ئالدى بىلەن ، — دېدى ئوماق تېپىققا ، — قۇمدەريا تەرەپكە بېسىپ ماڭايلى ، ئارغاننىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئاندىن كۇنپېتىش تەرەپكە ماڭايلى .

تېپىق نېمە دەيتتى ، ئوماق نەگە باشلىسا ، ئەگىشىپ ماڭسا ، بۇيرۇغىنىنى قىلسىلا بولدى . ئۇلار ماڭدى ، ماڭدى ، قانچىلىك

ماڭغىنىنى ، نەگە كېلىپ قالغىنىنى بىلمەيتتى . قاياققا قارىسا ئوخشاش كۆز يەتمەس قۇملۇق ، شەكلى ، ئېگىز - پەسلىكى ئوخشىمىسىمۇ رەڭگى ئوخشاش دۆڭلەر . شامال ئۇزۇلمەيدىغان مۇشۇ ئاي ، مۇشۇ كۈنلەردە ئۇلارنى مەنزىلگە ئامان - ئېسەن بېرىڭالسۇن دېگەندەك ، شامالنىڭ شەپىسى يوق ، جاھان تىمتاسلىق ئىدى . كۈن كەچكە يۇزلەنگىلى نە چاغ . ئۇلار مېڭىپلىڭاتىدۇ ، مېڭىپلىڭاتىدۇ .

— ۋۇي ، بۇرۇن مەن مېڭىپ باقمىغانلا بىر جايغا كېلىپ قالغاندەك قىلىمىز ، — دېدى تېپىق بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىغاندىن كېيىن .

ئۇلار ئېگىز ، ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىر قۇم دۆڭىسىگە ئۇسۇپ قالدى . كۈنمۇ ئۆز ئۇۋىسىنى تاپىدىغان چاغ بولۇپ قالغانىدى .

— قانداق قىلىمىز ، قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتىمىزمۇ ياكى... — تېپىق ياكى مۇشۇ يەردە قونىمىزمۇ ، دېمەكچىدى ، گېپىنى توختىتىۋېلىپ ئوماققا قارىدى .

ئوماقنىڭ نېمىلا بولمىسۇن قۇم دۆڭىسىدىن ئۆتۈپ نېرىسىغا قاراپ باققۇسى كەلدى . ئۇلار قۇم دۆڭىسىگە يانباغرلاپ مېڭىپ چىقىشقا باشلىدى . تۆگىلەر كەڭ ئالىقانلىق پۇتلىرىنى ئالدىرىماي يۆتكەپ ، بىر خىل مېڭىشتا ئۆرلىمەكتە . ئادەم بىلەن ئاتلار بولسا قۇمغا پاتقان ئايىغىنى سۆرىگەندەك يۆتكەپ تەستە ئىلگىرىلىمەكتە .

— ئۇھ ، — دېدى ئوماق قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ بولۇپ موككىدە ئۆزىنى تاشلاپ ئولتۇرۇپ ، — نېمانداق ئېگىز ، بۇ قۇم دۆڭىسى .

— ۋۇي ، بىز قۇمدەريا‌غا كېلىپ قاپتۇق ! — نېمە ، قۇمدەريا‌غا ؟ ! — تېپىقنىڭ گېپىدىن ئوماق چۆچۈگەندەك ھەيران قېلىپ پەسكە كۆز يۈگۈرتتى . دېگەندەك كۈنپېتىشتىن كۈنچىقىشقا سوزۇلغان كەڭ بىر ئېقىن ئىزى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

— ماقاتلىق ئىزدەيمىز دەپ قۇمدەريا‌غا كېلىپ قالغىنىمىز -

نى ، دەريانىڭ قايرىلغان جەينىكى نەدە ئەمدى ؟ — ئوماق تېپىقتىن سورىدى .

— بەك تۆۋەنلەپ كەتكەن ئوخشايمىز ، يۇقىرىلاپ مېڭىۋەر- سەك جەينەككە ئۇسسىزغۇ دەيمەن ، — دېدى تېپىق .

بۇ چاغدا كۈن پېتىپ بولغانىدى . ئۇلار ئېقىن ئىچىدە قونۇپ ، ئەتە سەھەر ماڭماقچا كېلىشىپ ، قۇم دۆۋىسىدىن چۈشتى . بۇ ئۇلارنىڭ بۇ سەپىرىدە ئۆتكۈزىدىغان ئىككىنچى كېچىسى ئىدى...

7

ئاي تېخى چىقمىغان بولسىمۇ ، ئاسمان سۈزۈك ، ئوچۇق ئە- دى ، يۇلتۇزلار جىمىرلايتتى . ئادەتتە كۈز ئاسمىنى كۆپ هاللاردا بۇلۇتلۇق بولىدۇ ، ئەمما بۇ قۇملۇقنىڭ ئاسمىنى تاسادىپىي بىر ئەھۋال بولمىسىلا دائىم ئوچۇق . چۈنكى ، كۈنچىقىش ، كۈنپې- تىش ، شىمال ، جەنۇبتىكى دېڭىز - ئوكيانلار بۇ قۇملۇقتىن يىراقتا ، بەكمۇ يىراقتا . نەملىكنى توشۇغۇچى هاۋا ، بۇلۇتلار ئاس- مان - پەلەك تاغلاردىن هالقىپ ئۆتەلمەيدۇ . شۇڭا بۇ زېمىن نەم هاۋاغا ، بۇلۇتقا ، يامغۇرغا تەشنا . بۇنىڭ ئەكسىچە شامال ، بوران ، قۇيۇنغا باي . بولۇپمۇ ، كۈز كۈنلىرىدە شامال ئۈزۈلمەيدۇ ، بۇگۈن- كىدەك شامالسىز بۇنداق تىنچ كېچە كەمدىن - كەم بولىدۇ .

ئوماق بىلەن تېپىق ئۇپىدەك يۇمشاق ، ئەمما سوغۇق قۇمغا سالغان پالاس ئۇستىدە خېلىدىن بېرى جىمىرلاۋاتقان يۇلتۇزلارغا ، يىراقتىن ئاستا سۈزۈلۈپ كۆرۈنۈۋاتقان ئايغا قاراپ خىيال سۈرۈپ ياتماقتا . تېپىق «ئوۋچى» ئاتالغاندىن بۇيان نە - نەلەردە ، نېمىلەر- نى ، قانداق ئوۋلىغانلىقلىرىنى ، مۇشۇنداق قۇملۇقلاردا قانچىلىك قونغانلىقىنى كۆز ئالدىدىن ئۆتكۈزمەكتە ئىدى . ئوماق بولسا سۆ- گەتتاغدىن قارا قوشۇن كۆلى تەرەپنى كۆزلەپ كۆچۈپ مېڭىپ بوراندا قالغانلىقىنى ، ئېزىپ قېلىپ بۇلاقكۆلدىكى قالۇچىلار ئارد- سىغا بېرىپ قالغانلىقىنى ، قالاچ قاناقانى ، تايۇق ، ئۇلامخانلارنى ،

تۆمۈرنىڭ تۇغۇلۇشىنى ، «دۇنيا ئادەم» چەپەرنى ۋە كېيىنكى ئىشلا-
رنى ، «ئوماقنىڭ تاختىسى» — هازىرقى مەھەللىسىنى ، قارامتۇر
نەپسى ئوپقان ئۇزۇن چاچلىقلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى . بولۇپمۇ ،
قالاچ قاناقاتنىڭ : «بالىلىرىڭ كارامەت ئادەم بولىدۇ ، ئۇغۇش -
ئەجداد بوۋىلارنىڭ ئىزلىرىنى تاپىدۇ...» دېگەنلىرى هازىرمۇ ئۇ-
نىڭ قۇلىقى تۇۋىده ئەكس سادا بەرمەكته ئىدى .
«قاناقا ئېيتقان زادى قانداق ئىزدۇ ، ماقاتلىقلار شۇ ئىزلار-
نىڭ بىرىمۇ ئەمەسمۇ ، ئەگەر قۇملۇقتىكى ، قاقشاللىق يېنىدىكى
ماقاتلىقلار ئۇغۇش بوۋىلىرىمىز يانقان جاي بولسا ، ئۇلار ئۇ يەرگه
نەدىن ، قانداق كەلتۈرۈلدى ؟ قۇملۇققا نېمىشقا ئەكېلىدۇ ؟...» ئۇ
شۇلارنى خىيال قىلدى ، ئەمما خىيالىنىڭ ئاخىرىنى ئۇزەلمىدى .
ئوماق ئۇنى ئويلاپ ، بۇنى ئويلاپ ، خىيالى يەنه ئالدىنقى قېتىمدا
كۆرگەن كونا ئېقىن ئىزى بىلەن ياراشلىق ئوتتۇرىسىدىكى ماقات-
لىقا كېلىپ توختىدى . «كۇنچىقانبەگ ، تېپىقلار كۆرگەن ماقات-
لىق ، چەپەر كۆرگەن ماقاتلىق بىلەن مەن كۆرگەن ماقاتلىق بىر
قۇملۇق ئىچىده ، قۇمدەريا بىلەن ئارغان ئارلىقىدا ئىكەن . ئەگەر
ئۇچى ئۇچ ماقاتلىق بولسا ، نېمىشقا ئالدىنقى ئىككىسىنىڭ بىرەر-
سى بولسىمۇ ئۇچرىمايدۇ...»
— هېلىقى كىشى نېمه ئادەم ئۇ؟.
تېپىقنىڭ سوئالى ئوماقنىڭ خىيالىنى مۇهىم يېرىدىن ئۇزۇ-
ۋەتتى .
— كىمنى دەيسەن ؟ — ئوماق بېشىنى بۇراپ تېپىققا قارىدى .
— هېلىقى قاسىم قاق دېگەن ئادەمنى دەيمەن ؟
ئوماق ئەجەبلىنىپ ئىنتىك تېپىققا قارىدى :
— قانداق دەيسەن؟
— ئۇ ماڭىدىغان چېغىدا مېنى بىر يانغا تارتىپ : «ئاڭلىسام
سىز بەگ بىلەن بىللە ماڭماي ، ئوماق بىلەن ئىككىلارلا ماڭىدە-
كەنسىلەر . ئۇ بەك ياخشى ئادەمكەن ، قۇملۇق ئىچىنى بەك خەتەر-
لىك دەيدۇ ، ئۇنىڭغا ئوبدان ئىگه بولۇڭ ، يالغۇز قويماڭ» دەپ

بەك جېكىلىدى . قارىسام سىزگە بەك ئامراقكەن . قانداق تونۇشۇپ قالغانتىڭلار؟

ئوماق يانقان يېرىدىن قوپۇپ ئولتۇردى ، «مۇنداق دېگىن» دەپ كۆڭۈللۈك ھەجىيىپ قويدى . ئۇلارنىڭ بىر تەرىپىدە تۆگىلەر يېتىپ تۇرۇپ يېگەنلىرىنى ئاۋاز چىقىرىپ كۆشەۋاتاتتى . بىر ئا-دەمنى دۇمبىسىگە مىندۇرۇۋېلىپ بىر كۈن كەچكىچە قۇملۇقتا ھېلى دۆڭگە ئۆرلىسە ، ھېلى يەنە تۆۋەنلەپ ، ئېگىز - پەس بولۇپ قاتتىق ھارغان ئاتلار جىممىدە ئۇخلاۋاتاتتى .

— ئىلگىرى ئۇنىڭ بىلەن تونۇشمايتتىم . كورلىغا بېرىپ - كېلىپ يۈرۈپ ، بولۇپمۇ كۈنچىقانبەگنىڭ ئىشىغا مېڭىپ يۈرۈپ تايۇق بىلەن ئىككىمىز ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالدۇق ، — ئوماق ئۇنىڭ بىلەن دەسلەپ قانداق تونۇشۇپ قالغانلىقىنى ، ئۇنىڭ ھېلىقىدەك ئىشلىرىنى ئاغزىغا ئالمىدى ، — بىزگە ئوخشاش ئىش كۆرمىگەن ، جاھاننىڭ رەڭۋازلىقلىرىدىن زادىلا سىرتىغى يوق ئادەمگە ئۇنىڭ ياردىمى چوڭ بولدى... — دەپ ئۇنىڭ بىر قاتار ياخشى تەرەپلىرىنى سۆزلەپ بەردى .

— ۋۇي ، تاماكا سۇيى ئىچسە ، بەگكە ھېچ ئىش بولماس - ھە ؟ !

— چاپقارادا بولما ، بىزنى ئىشەندۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزى ئىچىپ كۆرسىتىپ قويغان ، كەينىدىن بىر - ئىككى قاچا سۇ ئىچىۋەتسىلا ئوڭۇشلۇپ قالمىدىكەن .

— مۇنداق ئامالمۇ بار ئىكەن - ھە؟

— جاھاندا ئىشلار جىق ئىكەن . بىز قۇملۇقتىن چىقمىغاچقا ، جاھان مۇشۇ دەپلا يۈرۈيدىكەنمىز . يۈرتلارنى كۆرسە ، باشقىلار بىلەن ئارىلاشسا ، ئادەمنىڭ كۆزىمۇ ئېچىلمىدىكەن ، بىلمىغانلىرى-مۇ ، ئويلايدىغىنىمۇ ، خىياللىرىمۇ كۆپ بولمىدىكەن...

تۆگىلەر ئۆزىچىلا ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىشتى ، ئاتلارمۇ بىر تەرەپكە قاراپ قېلىشتى .

— نېمە بولغاندۇ ؟ — تېپىق شۇنداق دەپلا يانقان يېرىدىن

چاچرىغاندەك تۇرۇپ ، ئات ، تۆگىلەر بويۇنىدىغان تەرەپكە قارىدى ، — تۆگە ، ئۇچ تۆگە ، — دېدى ـ دە ، باش تەرىپىگە قويۇپ قويغان شىراقلىق مىلتىقىنى قولىغا ئالدى .

ئوماقمۇ شۇئان ئۆرە بولۇپ قاراپ كۆز يېتىم يەردە بۇلار تەرەپكە قاراپ تۇرغان چوك ـ كىچىك ئۇچ تۆگىنى كۆردى . تۆگىلەر ئاي يورۇقىدا ئېنىق كۆرۈندى .

— نېمە قىلاي دەيسەن ؟ — ئوماق تېپىقسا قارىدى ، ئاۋازىدىنلا ئۇنىڭ جۇدۇنى تۇتقانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى ، شۇ تاپتا ئالدىنقى قېتىمدا مۇشۇ قۇملۇقتا ئېزىپ قالغىنىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ ، ئۇلارنى ئۇلار ئىزدىگەن ماقاتلىق يېنىغا ئەكېلىپ قويۇپلا غايىب بولغان تۆگىلەر ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كەلگەندى ، — ئاتامسەن ، گۆشىنى يەمدۇق ياكى گۆش ـ تېرىسىنى ئېلىپ كېتەمدۇق ؟

— ئۆزى كېلىپ قالغاندىكىن ئاتاي دېگەن .

ئوماق ئالدىنقى سەپتىكى تۆگىلەرنىڭ ئىشىنى سۆزلەپ بەردى .

— ۋۇي ، شۇنداق ئىشمۇ بولدىما ، بۇلار شۇ تۆگىلەردىن بولمىسۇن يەنە ، تاس قاپتىمەن ، ماۋۇ تۆگىلەرگە يانتاقتىن جىقراق تۆكۈپ بېرىپ ، ئاتنى ئېلىپ نېرىغا كېتىپ قاراپ تۇرايلى ، ئۇلار تۆگىلەرنىڭ يېنىغا چوقۇم كېلىدۇ ، — دېدى تېپىق .

— ئۇلار بىزنى كۆرۈپ بولغاندۇ ، كەلمەسمىكىن .

— تۆگىنىڭ كۆزى كېچىسى سەللا يىراقتىكى نەرسىنى ئىلغا قىلالمايدۇ ، پەقەت تۆگىنىڭ ئىدىنى[1] خېلى يىراقتىنلا بىلىۋالىدۇ .

ئۇلار مەخسۇس تۆگىلەرگە دەپ ئۇششاق توغرالغان يانتاقتىن ئىككى تاغار ئېلىۋالغانىدى . بىر تاغاردىكى يانتاقنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تۆگىلەر ئەتراپىغا بىرنەچچە يەرگە تۆكۈپ قويۇپ نېرىغا كەتتى .

دېگەندەك ، ھېلىقى تۆگىلەر بىر دەسسەپ ـ ئىككى دەسسەپ بۇلارنىڭ تۆگىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ ، ئۆزئارا ھىدلاشقاندىن كېيىن

① ئىد — ھىد ، پۇراق .

ۋاشىلدىتىپ يانتاقلارنى يېيىشكە باشلىدى .
— ياۋا تۆگىلەر ئاچ قالمىسىلا كېچىسى مېڭىپ يۈرمەيدۇ ، بۇلار ئاچ قاپتىكەن ، — دېدى تېپىق پەس ئاۋازدا .
قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق بۇ جەزىرە ـ دەشت قۇملۇقتا كېچىدە تېنەپ يۈرگەن ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئۆزلىرى تۆكۈپ قويغان يانتاقنى يېگەنلىكىدىن ئوماق ئۆزىنى خۇشال ھېس قىلماقتا ئىدى .
ئۇ ھېلىقى ئىشتىن كېيىن ياۋا تۆگىلەرنى قانداقتۇر بىر خىل خاسىيەتلىك ھايۋان دەپ قارايدىغان بولدى ...
ئوماق ، تېپىقلار ئۆزلىرىنىڭ قاچان ئۇخلاپ قېلىشقىنىنى بىلمەيدى . ئۇلار ياۋا تۆگىلەرگە قاراپ يېتىپ ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كىرپىك قېقىشتى . ئۇلار ئويغانغاندا تاڭ يورۇپ قالغانىدى . كۆزلىرىنى ئېچىپلا تۆگىلەرگە قارىدى . ئۆزلىرىنىڭ تۆگىلىرى چۈشەپ قويغان بويىچە تۇراتتى ، ياۋا تۆگىلەر كۆرۈنمەيتتى . ئۇلار يېقىن بېرىپ قارىدى ، تۆكۈپ قويغان ئوتلار پاك ـ پاكىز تۆگىگە-نىدى . ئىزىدىن بىلدىكى ، ئۇلار ئاياغ تەرەپكە كەتكەنىدى .
— قانداق قىلىمىز ؟ — تېپىق سورىدى .
— ئاخشام دېيىشكىنىمىز بويىچە كۈنپېتىشقا قاراپ ماڭايلى ، ماقاتلىق ئۇچراپ قالسا ، ئۇنى كۆرەرمىز ، بولمىسا تارىم دەرياسىغا ئۇسسىز شۇ ، چوڭ يولغا چۈشۈپ مەھەللىگە كەتمەمدۇق ، — دېدى ئوماق .
تېپىقنىڭ كۆڭلى تىنىدى . ئۇ ئوماق ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئىزى بىلەن ماڭايلى ، دەمدىكىن دەپ بەك ئەنسىرىگەنىدى . ئەگەر تۆگە-لەرنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ ماڭمىدىغان بولسا ، كۆلشەھىرى تەرەپكە كېتىپ قېلىپ ، قايتىپ كەلمەك تەس بولاتتى ، ئۇلار ئەتىگەنلىك تامىقىغا ئىككى كېسىمدىن بۇلماق قاتمىسى بىلەن بىرىدىن پوستلاق قۇيمىسى يېدى . ئات ، تۆگىلەرنى سۇغا قاندۇرۇۋېلىپ ، ئۇچىنچى كۈنلۈك سەپىرىنى باشلىدى . ئەتراپ تۇنۇگۈنكىدەك چەكسىز قۇم ، قۇم دۆڭلىرى . ئوماق ئىككى ھەپتىنىڭ ئالدىدا ماڭغان قۇملۇققا ئوخشىمىدىكەن دېسە ، قۇم دۆڭلىرىنىڭ قويۇق ـ شالاڭلىقى ئوخشـ-

مايدىغاندەك ، ئوخشىمامدىكىن دېسە ، بىر يەرلىرى ئوخشاپ قېلىدۇ-
ۋاتقان .
— تېپىق ، سەن بۇ قۇملۇقتا مېڭىپ باققانمۇ ؟
— بۇ ئون - يىگىرمە يىل ئىچىدە مېڭىپ باقمىغاندەك قىلىمەن .
— قانداقسىگە دەيسەن ؟
— بۇ قۇملۇقتا ئېگىزكەن دېگۈدەك قۇم دۆڭلىرى يوق ئىكەن .
— مەنمۇ بۇنىڭغا ھەيران قېلىۋاتىمەن . نېمىشقا شۇنداق بولىدۇ ؟
— بۇنى مەن قانداق بىلىمەن .
ئۇلار بۇ قۇملۇق توغرىسىدا ئەنە شۇنداق پاراڭلار بىلەن بولۇپ خېلى ماڭدى ، تېپىق ئارىلاپ قۇم دۆڭلىرىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ قويىاتتى . چۈشكە يېقىن ئۇلار خېلىلا ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ قالدى . تېپىق قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ باقماقچى بولدى . ئات بىلەن چىقاي دېسە ، ئاتنى ھارغۇزۇپ قويىدۇ ، ئالدىدا باسىدىغان يەنە قانچىلىك قۇملۇق بار ، بىلگىلى بولمايدۇ ، ئاتنى ئاياش كېرەك . ئۇ ئاتنى ئوماققا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، يانباغىرلاپ مېڭىپ چىقىپ كەتتى . قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ، ئۇ تەرەپكە قاراپلا :
— كىچىك بىر مەھەللە بار ئەكەن ، ئادەم بارەك قىلمايدۇ ، — دېدى ئۇنلۇك .
— مەھەللە ! — ئوماق شۇنداق دەپلا تېپىقنىڭ چۈشۈشىنى ساقلىماي ئاتتىن چۈشتى - دە ، ئات ، تۆگىلەرنى يېتىلىگىنىچە قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ماڭدى . ئۇ بىر قەدەم ئالدىغا ئۆرلىسە ، ئىككى قەدەم كەينىگە سىيرىلەتتى ، قۇم دۆۋىسى ئېگىزلەپ ئۇنىڭ بىلەن بولغان ئارىلىقى ئۇزىراپ كېتىۋاتقاندەك بىلىنەتتى . ئۇمۇ تېپىققا ئوخشاش يانباغىرلاپ مېڭىشى كېرەك ئىدى ، بۇنداق قىلىغاندا ۋاقىت كۆپ كەتكەن بىلەن ، كۈچ كۆپ كەتمەيتتى . پەللە-

گه پەم بىلەن يېتىش كېرەك ، ئۇ داۋانلىق بولغاندا تېخىمۇ شۇنداق . قارا كۇچكە تايىنىپ قارامليق بىلەن ئىش كۆرسە ، كۆپ هاللاردا نەتىجە ئەكسىچە بولۇپ قالىدۇ . ئوماق كۇچىنىڭ يېرىمى خوراپ بولغاندا ، تېپىق ماڭغان ئىز بىلەن يانباغىرلاپ ئوشۇقىغىچە قۇمغا پېتىپ قەدىمىنى تەستە يۆتكەپ ئۆرلىمەكتە .

قومۇش ، يېكەن ، يۇلغۇن شاخلىرى ئارىلاش ياسالغان يىگىرمە نەچچە ئۆيلۇك ساتمىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى بېلىگىچە قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئۆز سىياقىدا تۇراتتى ، قالغانلىرىنىڭ بەزىلىرى يېرىم - يارتا ، بەزىلىرى پۈتۈنلەي چۈۋۈق ، بەزىلىرى ياغاچلىرىلا قۇمدىن چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان ۋەيرانە هالەتتە تۇراتتى . ساتمىلار رەتسىز ، قالايمىقان ياسالغان بولۇپ ، ئۆز سىياقىنى ساقلاپ تۇرغان ساتمىلارنىڭ ياغاچلىرىدىن ، تۇجۇپىلەپ ياسىلىشىدىن ، بۇ ساتما ئىگىلىرىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ، شارائىتىنىڭ بىرقەدەر ياخشىلىقىنى بىلگىلى بولاتتى . ئوماق قومۇشلارنى ، يۇلغۇن شاخلىرىنى تۇتۇپ باقتى ، بۇ ساتمىلارنىڭ تاشلۇۋېتىلگىنىگە ئۆزاق بولغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى . ئۇلار ئات ، تۆگىلەرنىڭ ئالدىغا يەملىك تاشلاپ بېرىپ ، ئەتراپقا قاراپ باقتى . مەھەللىدىن ئۇچ يۇز قەدەمچە نېرىسىدىكى پاكارراق قۇم دۆڭىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە ئوتتۇرا هال چوڭلۇقتىكى بىر ئېقىن ئىزى تۇراتتى . ئېقىن ئىچى قۇمدا كۆمۈلۈپ كەتكەچكە ئارانلا بىلىنىپ تۇراتتى . ئۆز ۋاقتىدا ئېقىن بويىدا يۇلغۇن ، قومۇش ، يېكەن بولغان بولۇشى مۇمكىن ، لېكىن ئەتراپتا توغراقلىق بارلىقىنى كۆرسىتىدىغان هېچقانداق ئالامەت كۆرۈنمەيتتى .

ئوماق ، تېپىقلار ساق ساتمىلارنى ئارىلىدى . ساتمىلار شامال يۆنىلىشىگە كەينىنى قىلىپ ياسالغاچقا ، كەينى ، ئىككى يېنى قۇمغا كۆمۈلۈپ تۇرسىمۇ ، ئالدى تەرىپى يېرىم ئېچىق ئىدى . ئۇلار ئىككى ساتمىنىڭ ئالدىدىكى قۇمنى تارتىۋېتىپ ، ئىشىكنى ئېچىپ ئىچىگە كىرىپ قاراپ باقتى . بىر ساتمىدا بىرنەچچە يېرى يىرتىلغان ، رەڭگى ئۆچكەن بىر پارچە پالاس ، يەنە بىرنەچچە پارچە قىل ،

چىگە تالاسىدا ئەشكەن ئارغامچا پارچىلىرى تۇراتتى. ئۇچىنچى بىر ساتمىدا بىر تەرىپى يىرتىلىپ كەتكەن چوڭراق كىر تەڭنىسى تۇراتتى. تېپىق تەڭنىنى ئىتتىك قولىغا ئېلىپ، ئۇ يېنىغا ئۇزاق قاراپ تۇرۇپ كېتىپ دۇم قىلىپ تىگىگە قارىدى.

— ئوماق، مانىڭغا قارا!ڭ، — ئاۋازىدىن تېپىقنىڭ ھاياجانلىنىپ كەتكىنى بىلىنىپ تۇراتتى.

ئوماق تەڭنىنىڭ تىگىگە قارىدى، تەڭنىنىڭ تىگىدە ئويۇپ چىقىرىلغان ئوقيا بەلگىسى تۇراتتى. تېپىق تەڭنىنى سۇپىغا دۇم پېتى قويۇپ قويۇپ، تالاغا چىقىپ كېتىپ ھايال بولماي بىر ئېگەرنى كۆتۈرۈپ كىرىپ تەڭنىنىڭ يېنىغا تەتۈرىگە قىلىپ قويدى.

— بۇنىڭغا قاراپ بېقىڭ، — دېدى تېپىق ئېگەرنىڭ ئاستىدىكى بىر يەرنى كۆرسىتىپ، — بۇ ئىككى بەلگىنىڭ ئويۇلۇشى بىرلا بىرىگە ئوخشامدىكەن؟!

ئوماق تەڭنىنىڭ تىگىدىكى ئوقيا بەلگىسى بىلەن ئېگەرنىڭ ئاستىدىكى ئوقيا بەلگىسىگە زەن سېلىپ قارىدى. ئىككى ئوقيا بەلگىسىنىڭ ئويۇلۇش شەكلى ئوپمۇئوخشاش ئىدى.

ئوماق بېشىنى كۆتۈرۈپ تېپىققا قارىدى. ئاندىن ئۇنىڭدىن:

— بۇ نېمە ئىش؟! — دەپ سورىدى. ئېنىقكى، ئۇ ھەيران قېلىۋاتاتتى.

تېپىق ساتمىنىڭ تۆت تەرىپىگە تەكشى قارىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇستىنى قۇم بېسىپ كەتكەن سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى. ئۇنىڭ گەپنى ئۇزاقتىن باشلايدىغىنى قىياس قىلىپ، ئوماقمۇ ئولتۇردى.

— بىزنىڭ ئۆيدىكى چۆچەك، كاسا، پۇرۇچ، تەڭنە، ئېگەر قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئوقيا بەلگىسى بار. مەن بۇنداق بەلگە چۇشۇرۇشنى ئاتامدىن ئۆگىنىۋالغان، ئاتام ئاتىسىدىن ئۆگىنىپتىكەن. ئاتامنىڭ دەپ بېرىشىچە، چوڭ بوۋىمىز ئالامەت ئوقياچى ئىكەندۇق. شۇنداق تېز ئۇچىدىغان

تورغاينىمۇ دەل چېنەپ ئاتالايدىكەندۇق. ئۆزىنىڭ ئوقياچىلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن چۆچەك، كاسا، تەڭنە، چارا، ئېگەر ئاپقاندا ئاستىغا ئوقيا شەكلىنى ئويۇپ قويىدىغان بولغانكەن. بۇنداق قىلىشنى ئاتىدىن بالا، بالىدىن بالا ئۆگىنىپ، ئۇرۇق - جونىمىز-نىڭ ئىرەمىگە[1] ئايلىنىپ كەتكەنكەن، — دېدى تېپىق.

— گېپىڭچە بولغاندا، چوڭ بوۋاڭ مۇشۇ مەھەللىدە ئولتۇرۇپتىكەن - دە؟

— ئۇنى بىلمەيمەن، — دېدى تېپىق، — ئاتامنىڭ ئېيتىشچە، كىچىك بوۋام[2] قۇمدەريا بىلەن قاراداي ئارىلىقىدىكى بىر كىچىك ئېقىن بويىدا ئولتۇرۇپتىكەن.

ئوماق ئېنىق بىلدىكى، ئۇلار ھازىر قۇمدەريا بىلەن قاراداي ئارىلىقىدا ئىدى. كۈنپېتىشقا قاراپ مېڭىۋەرسە، كەچكىچە قاراداي-غا ياكى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىرەر ئوتاققا يېرىۋالغىلى بولاتتى. ئوماق چۈشلۈك تاماق يەۋالدى، ئات - تۆگىلەرنى سۇغىرىۋالدى، تېپىق ھېلىقى تەڭنىنى بوشىغان تاغارغا سېلىپ، بىر تۆگىگە ئارتىپ قويدى.

ئۇلار كونا ئېقىن بىلەن كۈنپېتىش تەرەپكە يول ئالدى. «ھەممە ئۇغۇش بوۋىلىرىمىز تېپىقنىڭ بوۋىلىرىدەك ئاشۇنچىلىك بىرەر ئىز - بەلگە قويۇپ كەتكەن بولسا قانچە ياخشى بولار ئىدى. مانا، ئاشۇ كىچىككىنە بەلگىدىن بۇ مەھەللىدە ئۇنىڭ بىر بوۋىسى-نىڭ ئولتۇرغىنىنى بىلدۇق، يەنە شۇ ئىز - بەلگىدىن يولىمىزنى تېپىپ كېتىۋاتىمىز...» دېگەنلەرنى ئويلىدى، ئوماق كېتىۋېتىپ.

باھارنىڭ ھۆسنىگە تولغان قىيام مەزگىلى. بۇ چاغدا قۇملۇق-نىڭ چەت ياقىسىدىكى يۇرت - دالىلار باھارغا: «مەرھابا!» دەپ

---

① ئىرەم — ئادەت.
② كىچىك بوۋا — تۆتىنچى ئۇغۇش بوۋا.

تەنتەنە قىلىپ ، باغلاردا ھەر خىل چېچەكلەر ، گۈلچىمەنلەردە رەڭ-گارەڭ گۈل - غۇنچىلار ھۆپپىدە ئېچىلىپ كېتىدۇ . تەبىئەتنى كۆزنى قاماشتۇرغۇچى تۇمەن خىل گۈل - چېچەكلىك گۈزەل تون ئورايدۇ ، ئېرىق بويلىرىدىن گۈپپىدە يالپۇز ھىدى كېلىدۇ ، ھەممە ياقتىن باھار پۇرىقى كېلىدۇ . ھەتتا گۈلسىز گىياھ - قىياقلارمۇ باھار پۇرايدۇ ، گۈل پۇرايدۇ . باھار قۇشلىرى باغ ، دالىلاردا بىر - بىرىگە جور بولۇشۇپ بەس - بەستە سايرىشىدۇ . ئۇلارنىڭ ھەر خىل ئۇندە سايراشلىرى باغدىن ئىبارەت بۇ سەھنىدە ياڭراق ، يېقىملىق خور ھاسىل قىلىدۇ . قۇملۇقنىڭ باھار ھۆسنى بولسا ئۆزگىچە . بۇ يەردە ، ئۇ يۇرتلاردىكىدەك باغۇبوستان ، گۈلزارلىقلار يوق . بۇ يەردە ، دىماغقا ئۇرۇلىدىغىنى توغراق ھىدى . بۇ يەرنىڭ گۈل - چېچىكى ئۇجۇل ، كامپاش . بۇلارنىڭ ھىدىغا بېلىق پۇرىقى قوشۇلىدۇ ، ھەتتا كىشىلەرنىڭ تىنىقىدىنمۇ بېلىق پۇرىقى كېلىدۇ . كۆل ، دەريا بويلىرىدا غاز - ئۆردەك ، ئۇقار ، سۇقسۇرلارنىڭ غاقىلدىغان ، قىي - قۇلىغان ئاۋازلىرى . مەھەللە ئەتراپىدا تورغاي-لارنىڭ چۇچۇلىشى... قۇملۇقنىڭ باھار چېغىدىكى مەنزىرىسى مانا شۇنداق سىدام . تەبىئەتنىڭ رەڭدارلىقى ، تۇسمۇتۇسلۇك گۈل - چېچەكلىك مەنزىرىسى بۇ يەردە يوق . كىشىلەر بۇ سىدامليقا كۆنۈپ كەتكەن . ئەمما ، يۇلغۇنلار قان - چوغ رەڭدە غۇچچىدە ئېچىلغان چاغدىكى ئاجايىپ يارقىن ، گۈزەل مەنزىرىنى ، بۇ قۇم-لۇقتىن باشقا جايدىكى يۇرتلاردىن ئىزدەپمۇ تاپقىلى بولمايدۇ . ئېھ ، يۇلغۇن چېچىكى— قان رەڭ چېچەك ، قانلىق چېچەك ! چوغلۇق چېچەك ! !

كۆكلەم مەۋسۇمىنىڭ كۈلۈپ تۇرىدىغان ئوچۇق كۈنلىرىدە ، ئوماقنىڭ تاختىسى — ئوماق مەھەللىسىدىكى كىشىلەر يېقىنقى ئىككى ھەپتىدىن بۇيان ئالدىراش بولۇپ كەتتى . ئەرلەر ھەر ئەتە-گىنى تور ، مانجا ، شاشقاقلىرىنى كۆتۈرۈپ كۆللەرگە ، تارىم دەر-ياسىغا يول ئېلىشىدۇ ، كەچتە تاغار - تاغارلاپ بېلىق تۇتۇپ كېلىپ ئاياللارغا تۆكۈپ بېرىشىدۇ . ئاياللارنىڭ بىر قىسمى بېلىق-

لارنىڭ ئىچ ـ قارنىنى ئېلىپ تازىلايدۇ ، قاسىراقلىرىدىن ئاجرىتىدۇ ، بىر قىسمى بېلىق پوستلىقىنى قۇيىدۇ ، بىر قىسىملىرى بولسا تازىلانغان بېلىقلارنى تاغارلارغا قاچىلاپ قۇمدانلى چوڭقۇر كولاپ ئۇدۇللۇق كۆمىدۇ .① پالاس ، چەكمەن ، رەخت توقۇشقا ئۇستا يەنە بىر قىسىم ئايالالار بولسا ، قايىسىنىڭ بېلى تالسا ، ئاغرىسا ، ئورنىغا ئولتۇرۇپ بورۇن② يېنىدىن ئادەم ئۇزۇلمەي پالاس ، رەخت توقۇشىدۇ . ئوماق ئائىلىسىدىكىلەر تېخىمۇ ئالدىراش . مەھەللىدىكى ئالدىراشلىقنىڭ ھەممىسى شۇ ئائىلىگە مەركەزلەشكەن .

— نېمىشقا ؟

— توي ئىشى بولمامدۇ .

— كىمنىڭ تويى ؟

— ئۆزەكنىڭ .

— ئۆزەكنىڭ ؟ ! ۋۇي ، ئىككى ھەپتىنىڭ ئالدىدا بۇنداق گەپ يوق ئىدىغۇ ، تېخى كېلەر يىلى قىلساق بولامدىكىن ، دەۋاتاتتىغۇ .

— ئەسلىدىغۇ شۇنداق ئىدى ، ئىككى ئىش ئۇلارنى توي قىلىشقا قىستاپ قويدى .

— قايسى ئىككى ئىش ؟

— بىر ئاينىڭ ئالدىدا چارىدىكى ئەزىمباقنىڭ خوتۇنى تۇلەمخان ئوماق بىلەن ئايقۇتنى چاقىرتقۇزۇپ : «مەن ساقىيالمايدىغان ئوخشايمەن ، كۆزۈمنىڭ يورۇقىدا قىزىمنىڭ تويىنى كۆرۈۋالسام» دەپ ئۆتۈنۈش قىپتۇ . ئوماق بىلەن ئايقۇتمۇ ماقۇل بوپتۇ . بۇ ، بىر ئىش ؛ يەنە بىر ئىش ، كېلەر يىلى دۇرالغا ئەتراپىنى سىپىل بىلەن ئوراپ ئەسكەرخانا سالمىدىكەنغۇ .

— ھە ، بۇنىڭدىن سىرتىغىم بار .

— شۇ سىپىلگە ئىشلەشكە ھازىردىن باشلاپ ئادەم تىزىملاۋېتىپتۇغۇ .

---

① بېلىقنى ئىچ ـ قارنىدىن ئايرىۋېتىپ ، قۇمغا چوڭقۇر كۆمۈرۈپ قويسا ، يېگى پېتى تۇرىدۇ .
② بورۇن — پالاس ، رەخت توقۇش سايمىنى ، دەستىگاھ .

— هه ، بۇنىمۇ بىلىمەن .
— ئەسلىدە بىر ئۆيدىن بىرلا ئادەم تىزىملايدىكەندۇق ، ئوماق-لارغا كەلگەندە تۆمۈر بىلەن ئۆردەكنى تىزىملىدى . كېتىندىغان چېغىدا : «بۇ دېگەن خانلىق قۇرۇلۇش ، كىمكى تىزىملىغان بويىچە بارمىسا قاتتىق جازالىنىدۇ» دەپ قورقاق سالدى . شۇنىڭ بىلەن ئوماقلار : «سېپىل قاچان پۈتىدۇ ، قاچان قايتىپ كېلىدۇ ، تويىنى قىلىۋەتسەك بولغۇدەك» دېگەن يەرگە كېلىشتى .
— بىر ئۆيدىن ئىككى ئادەمنى تىزىملىغان كىمنىڭ ئىشى ئۇ ، ئۇنداق ئەمەستىغۇ ؟
— بۇ ھېلىقى كوسا مانجۇنىڭ ئىشى بولمامدۇ . ئۇ كوسا ئوغرى ئالغان ئالتە ئېتىنى تاپالماي ، شۇنىڭ قورساق كۆپۈك ئاچچىقىنى ئوماقلاردىن چىقارماق بولغان گەپ .
— هەي خاپان ، ئۆتكەندە تىكەنلىككە بارغاندا بۇ ئىشنى نې-مىشقا ماڭا دېمىدىڭ ؟
— هەي ! مېنىڭ مۇشۇ خاپان كاللام ، شۇ چاغدىلا سىزگە ئېيتقان بولسام ، سىز يۈرت بېگى بولغاندىكىن ، بۇ ئىشنى ئۇڭ-شايتتىڭىز ئەمەسمۇ ، — تۇردۇش بۇ ئىشنى ئۆز ۋاقتىدىلا ناسىر-بەگكە دەپ قويمىغىنىغا قاتتىق ئۆكۈنۈپ پىشانىسىگە نوقۇپ كەتتى .
ناسىربەگ ئوماقنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە ، ئۆيدە مەھەللىدىكى چوڭ ياشلىقلاردىن بەش - ئالتە ئادەم بار ئىدى ، ھەممىسى ئورنى-دىن تۇرۇپ بەگكە ھۆرمەت بىلدۈردى . بەگ سۇپىغا چىقىپ ئول-تۇردى ، باشقىلارمۇ ئۆز ئورنىنى تېپىپ قايتىدىن ئولتۇرۇشتى .
— تويغا تۇتۇش قىپسىلەر ، ماڭا دەپمۇ قويماپسىلەر ، ھە ، ئوماق ، مەن قىلىدىغان قانداق ئىشلار بار ، كەم - كۇتە ئىشلار بولسا دېگىن ، مەن تەييارلىغاچ تۇراي ، — دېدى ناسىربەگ ، ھەم-مىسى بىلەن ئەھۋاللىشىپ بولغاندىن كېيىن .
ئوماق جاۋاب بەرگۈچە ، تۇردۇش ئېغىز ئېچىۋالدى :
— تويغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى مەھەللىدىكىلەر قولمۇقول

تۇتۇش قىلىپ تەقلەپ قويدۇق ، قالغىنىنى كېلەر ھەپتىگىچە تەي-
يارلاپ بولىمىز . «ئوماقنىڭ تاختىسى»غا مەھەللە بولۇپ ئۇيۇش-
قاندىن بۇيان ئۆلۈملا ئۇزىتىپ ، ئاران بىر قېتىملا توي ئويناپتۇق .
بۇ تويىنى شۇنداق قىزىتىۋېتىمىزكى ، قانغۇچە قوشاق ئېيتىشىمىز .
— تويغا كېرەكلىك نەرسىلەر بىلەن بېلىقنى تەييارلاپ بولغان
ئوخشايسىلەر . بۇ تويغا ئاز ئادەم كەلمەس ، ئۇلارنى ياتقۇزۇپ -
قوپقۇزۇش ئىشىنى قانداق قىلماقچى ؟
— ئۆي - ئۆيگە ئېلىپ كېتىمىز شۇ .
— ھەي خاپان ، تويىنى سەن ئۆتكۈزەمسەن ، ئوماقمۇ ؟ ئوماق-
لارغا قىز بېرىۋېلىپ ، ئەمدى ئۇلارنىڭ توي ئىشىنىڭ ئېگىسى
بولۇۋالدىڭمۇ نېمە ، — دېدى ناسىربەگ تۇردۇشقا قاراپ .
ئۆيدىكى ئەر - ئاياللارنىڭ ھەممىسى كۈلۈپ كېتىشتى . تۇر-
دۇشنىڭ ئۆزىمۇ كۈلدىيۇ ، ئەمما قۇلىقىغىچە بەقەمدەك قىزىپ
كەتتى .
— مېھمانلارنى مەھەللىدىكىلەر ئۆيلىرىگە ئېلىپ كېتىدۇ .
ئۆي بويىچە كېلىپ قالىدىغانلار بولۇپ قالسا... — ئوماق گېپىنى
توختىتىۋالدى .
— مەن مۇشۇنى دېمەكچىدىم . تايۇق ، توختىكۆل ، تالىش-
قۇل ، يەنە باشقىلارنى ئۆي بويىچە كەلمەيدۇ دېيىلەمدۇق ، بولدى ،
بۇ تەرەپتىكى تەييارلىقنى مەن قىلاي . يەنە بىر ئىش ، — دېدى
ناسىربەگ ، — تۇلەمخان تۇل خوتۇن ھەم ئاغرىق . ئۇ تەرەپنىڭ
تەييارلىق ئىشىنى ئالىباي ئاقساقالغا تاپشۇراي ، ئۇ ئۇستىگە
ئالسۇن .
— شۇنداق قىلىدىغان بولغان ، — دېدى تايۇق .
— ئۇنداق بولسا ياخشى ، توي كۈنى بەكتىلگەنمۇ ؟
— كېيىنكى ھەپتىنىڭ تۆتىنچى كۈنى قىلىدىغان بولدۇق .
ناسىربەگ بارماقلىرىنى پۈكۈپ ھېسابلاپ :
— توققۇز كۈن قاپتۇ ، ھە ، ئابدالغا ئادەم ماڭدىمۇ ؟ —
دېدى .

— ئالدىنقى كۈنى توختاقنى ماڭدۇردۇم ، — دېدى ئوماق .
— ياخشى ، ئۇنداق بولسا ، سىلەر ئۆز ئىشىڭلارنى قىلىۋېرىڭ-
لار ، مەن ئۆز ئىشىمغا تۇتۇش قىلاي ، — ناسسىربەگ ئۆيدىن چىقىپ
بولۇپ ، ئوماققا قاراپ ، — سەن ئانچە جاپقاراپ كەتمە ، ئۆردەكنىڭ
تويىنى دەبدەگەيلىك قىلىمىز ، سەن ئىگە بولۇپ تۇرۇپ بەرسەڭلا
بولىدۇ ، — دېدى ـ دە ، ئۇزەڭگىگە پۇتىنى قويۇپلا ئاتنىڭ بېقىنىغا
دېۋىتىش بىلەن تەڭ تىزگىنىنى قاتتىق سىلكىدى . چىلان تورۇق
ئات خوجايىنىنىڭ ئالدىرىغىنىنى بىلگەندەك ، يۇمشاق قۇمنى تو-
زۇتقىنىچە چېپىپ چىقىپ كەتتى...

ئوماق ، ئايقۇت ، ئالىباي ئاقساقاللار تويىنى ئۆزلىرى ئىگە
بولۇپ كەڭ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ ، تۇلەمخان ئېرى
يوق ، ئۆزى ئاغرىپ ياتقان ئەھۋالدا تۇنجى بالىسىنىڭ تويىنىڭ
چۆچۈل بولۇپ قېلىشىنى ئويلىسىلا كۆڭلى بەك يېرىم بولاتتى .
بىر كۈنى ، ئۇ تۆشەكتە يېرىم ئۆرە بولۇپ ، دۆلەتخانىنىڭ بېشىنى
سىلاپ تۇرۇپ :

— قىزىم ، ئاتاڭ يوق ، مەن ئاغرىدىق ، جىق نەرسىلىرىڭ
چالا قالىدىغان بولدى ، قىلالىغىنىڭچە تەييارلاپ تۇرارسەن ، قالغى-
نىغا مەھەللە ـ يۇرت بولغاندىكىن بىر گەپ بولار ، — دەپ مەڭ
يېرىدىن تۆكۈلۈپ كۆز يېشى قىلغانىدى .

لېكىن ، تويدىن تۇلەمخانىڭمۇ ، قىزى دۆلەتخانىڭمۇ يېرىم
كۆڭلى پۈتۈنلىنىپ قالدى . چاردا قىز تويى ئىلگىرى دۆلەتخانىڭ
تويىدەك بۇنداق توقچىلىق ، كۆڭۈللۈك ، داغدۇغىلىق بولمىغانى-
دى . بېلىق ، ئۇجۇل ئۇمىچى چوڭلارغا بار ، بالىلارغا يوق
بولۇپ ، ئاساسەن قوشاق ئېيتىشىپلا قىز كۆچۈرۈلۈپ كېتەتتى ،
ئەمما دۆلەتخانىڭ تويى ھەقىقەتەن داغدۇغىلىق ، ئالاھىدە بول-
دى . تويدا مېھمانلارغا تارتىلىدىغان بېلىق ، ئۇجۇل ـ جىگدە
تالقىنىنى ئالىباي ئاقساقال يېتەرلىك تەييارلاپ قويغان بولسىمۇ ،
ئوماقمۇ يەنە خېلى جىق ئەكېلىپ بەرگەنىدى .

توي مەھەللە يېنىدىكى بىر قۇملۇق تۈزدە ئۆتكۈزۈلدى . بىر

قۇم دۆۋىسى ئۇستىگە ئورۇن راسلاپ ، تۇلەمخاننى قوش - قوش كۆرپە ئۇستىدە پەر تەكىيە ، ياستۇقلارغا يۆلەندۇرۇپ قويدى . ئۇ شۇ يەردە تويۇمۇك جىمى جەريانىنى كۆرۈپ تۇردى . ئۇنىڭغا مەھەللىدىكى بىرقانچە ئايال بىللە ئايقۇت ، ئايسۇلۇ ، ئۇجۇلخانلار ھەمراھ بولۇپ يېنىدا تۇردى .

تويغا يېقىن ئەتراپ مەھەللىدىكى چوڭلارنىڭ ھەممىسى كەلگەنىدى . بېلىق ، ئۇجۇل ئۇمىچى چوڭ - كىچىك ھەممە كىشىگە يەمسەن ، ياق ، دېگۈچىلىك كەڭ تارتىلدى . داستىخان يىغىشتۇرۇلغاندىن كېيىن ، شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدە قوشاق ئېيتىشىش بولدى . لوپتا ، توي - تۆكۈنىنىڭ قىيامى ، ئەۋجى ، قوشاق ئېيتىشىش .

بىرىنچى بولۇپ قوشاقنى تۇردۇش باشلىدى :

قاۋۇشۇشتۇق① ، ئۇلۇغ تارىم بويۇدا②،
سورۇن تۇزۇپ دۆلەتخاننى③ تويۇدا④ .
توي تامالاپ چارالىقنى⑤ كۆزلۇرۇ⑥ ،
قالار بولدۇ⑦ يېڭى مەلە يولۇدا⑧ .

ئۆردەك ، دۆلەت⑨ خۇشلۇق بولغاي كۈنۈڭلار ،
بىر تىنىقتەك تەڭ - قوش چىققاي ئۇنۇڭلار .
قوشماقلارغا تىلەيلى بىز بەخت - قۇت ،
ئېجىل بولۇپ ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرۈڭلار .

تۇردۇشتىن كېيىن چارا ۋە باشقا مەھەللىلەردىن بولۇپ سەكسەك - ئونداك ئەر - ئايال ئوتتۇرىغا چىقىپ بەس - بەستە قوشاق

---

① قاۋۇشۇش — ئۆيۈشۈش ، جەم بولۇش ، بىرىكىش .
② بويۇدا — بويىدا .
③ دۆلەتخانىنى — دۆلەتخانىنىڭ .
④ تويۇدا — تويىدا .
⑤ چارالىقنى — چارىلىقىنىڭ .
⑥ كۆزلۇرۇ — كۆزلىرى .
⑦ بولدۇ — بولدى .
⑧ يولۇدا — يولىدا .
⑨ دۆلەت — دۆلەتخان .

ئېيتمشتى . ھېچ كىشىنىڭ قوشقىدا ئىلگىرىكىدەك قەبىلىچە-
لىك ، يۇرتۇازلىق قىلىدىغان ، دارىتمىلاپ چاقىدىغان ، ئۆزىنى
كۆتۈرۈپ ، باشقىلارنى چۆكۈرىدىغان ئەھۋال چەككى بولمىدى ،
ئىنتايىن كۆڭۈللۈك ، ھەممە كىشى ئۇزۇنغىچە ئارزۇسىنى يېگۈ-
دەك بولدى . كىشىلەر قانىدىغان ، بولدى قىلىدىغاندەك ئەمەس .
تويىنى كۆچۈرۈش كېرەك . ئالىباي ئاقساقال ئوتتۇرىغا چىقىپ
تويىنىڭ تارقىغانلىقىنى ، قوشاق ئېيتىشىنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى ،
تويىنى كۆچۈرۈپ قىزنى ئېلىپ ماڭسا بولىدىغانلىقىنى جاكارلىغان-
دىن كېيىنمۇ كىشىلەر تارقالماي چۈۋۈلدۈشۈپلا كەتتى .

ئالدى بىلەن ئايقۇت ، ئۇجۇلخان ۋە مەھەللىدىكى بەردەست
ئالتە ئايال تۇلەمخانىنى چوڭ پالاسنىڭ تۆت ئۇچى ، ئوتتۇرىسىدىن
تۇتۇپ كۆتۈر - كۆتۈر قىلىپ ئۆيگە ئەكىرىپ چىرايلىق ياتقۇزۇپ
قويۇپ خوشلىشىپ چىقتى . تۇلەمخانىنى كۆتۈرۈپ ماڭغاندا ، ئۇ
ئۆزىنى ئۇچار گىلەم ئۈستىدە ، تەخت پەريدە ئولتۇرغاندەك ھېس
قىلدى ، بېشى ئاسمانغا يەتكەندەك بولدى .

ئوماق ، تايۇق ، تالمشقۇللار كورلىغا قاتىرىغان چاغلىرىنىڭ
بىرىدە ، كۆچۈرۈپ مېڭىلغان بىر تويىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولۇپ
قالغانىدى . شۇ چاغدىلا ئۇلارنىڭ كۆڭلىدە : «بىزمۇ تويىنى مۇشۇن-
داق دەبدەبىلەپ كۆچۈرسەك... » دېگەن تۇيغۇ تۇغۇلغانىدى . بۇنى
بىلگەندەكلا ، كۈنچىققانبەگنىڭ ئۆزىنىڭ ئورنىدا ئاقئۇلامنى ئو-
ماق ، تايۇقلار كورلىدىن سېتىۋېلىپ ئەكېلىپ بەرگەن ھارۋا بىلەن
ئەۋەتكىنى بەك ياخشى بولدى : ئابدالدىن كېلىدىغانلارنىڭ ئالدى
تويدىن بىر ھەپتە بۇرۇن ، كەينى ئەتە توي دېگەن كۈنى كەلگەن-
دى . ئاقئۇلام تويدىن ئىككى كۈن بۇرۇن كەلدى .

ھارۋا ئالاھىدە جابدۇلۇپ ، ھارۋىغا قانقان ئۇچ ئاتنىڭ پېشىنە-
سىگە ئۇزۇن قىزىل شەلپەر باغلانغانىدى ، بۇ ، توي ھارۋىسىغا
ئالامەت ئىسكەت كىرگۈزۈۋەتتى . يېڭى كېلىن بىلەن ئۇنىڭ
يەڭگە - دوستلىرى بولۇپ بەشى ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇلدى . ئىچ
ئاتنىڭ يېنىدا ئۇزۇن دەستىلىك قامچىنى تۇتۇپ ئۇجۇلخان تۇراتى-
تى . «بۇگۈنكى توي ھارۋىسىنى ئۆزۈم ھەيدەيمەن» دەپ ، بالدۇرلا

تالمشقۇلنىڭ قولىدىن قامچىنى ئېلىۋالغانىدى . ئابدالدىكى ئاياللار ئىچىدە ئۇ ھەممىگە تونۇش ئۇستا ھارۋىكەش ئىدى . ھەممە ئىش تۈگىدى ، كېلىننىي ئېلىپ مېڭىشلا قالدى . ناسىربەگ مېڭىشقا ئىشارە قىلدى . ئۇجۇلخان ھارۋىغا تاققىدە سەكرەپ چىقتى ـ دە ، ئۆرە تۇرۇپ :

— خوش ، چارىلىق تۇغقانلار ، قىزىنىڭلارنى ئېلىپ ماڭىدىغان بولدۇق ، ھەممىڭلارنى ئەتە ئۇماق مەھەللىسىدە بولىدىغان ئوغۇل تەرەپ تويىغا تەكلىپ ! — دېدى ـ دە ، قامچىسىنى ئوتتۇرىدىكى ئاتنىڭ قۇلىقى تۇۋىدە «قارس» قىلىپ سوقتى ، ھارۋا قوزغىلىش بىلەن تەڭ ئۇ ئولتۇرۇۋالدى . ھارۋىنىڭ ئارقىسىدىلا ئۆردەك ۋە ئۇنىڭ ئالتىدەك دوست ـ يارانلىرى ماڭدى . ئۆردەك مىنگەن ئاتنىڭ بېشىغمۇ قىزىل شەلپەر چىگىلگەنىدى . ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئابدالدىن كەلگەن ، ئۇماق مەھەللىسىدىكىلەر بولۇپ ئوتتۇز-دەك ئاتلىق تويچىلار ماڭدى .

ھارۋا قوزغىلىپ ئون قەدەمچىمۇ ماڭمايلا ئۇجۇلخانىنىڭ قوشقى ئاڭلاندى .

مەنى ئارۋاچى دەمەك ،
چىنقۇالسام ئارۋاغا .
توي تارتقالى كەلگەن مەن ،
ئاقتارماغا چاراغا .
ئوت تۇتاشتى باشقادىن ،
ئىچىمدەكى ياراغا .
توي كۇنۇمنۇ ئويلاسام ،
ئىچىمدە كۆپ ئارمانىم .
كالامۇ يوق مىنگەلى ،
ياياق ئۇزاق ماڭغانىم .
تويۇڭۇز تويدەك بولدۇ ،
ئامەتلىك دۆلەتخانىم .

دۆلەتخان قىز ئاي سۈزۈك ،
خۇشلۇق ياغار يۈزۈدۈن .
ئىچىدەكى گەپنى ،
بىلىپ بولدۇم كۆزۈدۈن .
خۇشاللىقى قانچىلىك ،
سوراپ بىلىك ئۆزۈدۈن .

9

— قانداق توي ، قىزىدىمۇ ؟
— قىزىدى ، قىزىدى . توينى ئاتىگىز تۇردۇشلا قىزىتىۋەتتى دەڭا ، قوشاق دېگەننى ئېيتتىغۇ بۇگۈن - هه .
— قىزىشىغۇ قىزىدى ، تويغا يارىشا قىزىدى ، لېكىنزە ، دۆلەتخان ، سىلەرنىڭ تويۇڭلار ئاجايىپ قىزىغان . بۇگۈن كىشىلەر توي ئۈيناۋېتىپمۇ ، شۇ تويىنىڭ گېپىنى قىلىشىۋاتىدۇ .
— سىلەرنىڭ تويۇڭلارمۇ ئوبدان بولغانغۇ ، ئايسۇلۇ .
— شۇنداق ، ئانا ، شۇ ۋاقىتتا ئابدالدىكى تويلار ئىچىدە بىز-
. نىڭ تويىمىز ئوبدان بولغان ، قىزىغان . ئۇ چاغدا توي ئىرەم بويىچە
بىزنىڭ ئۆيدىلا بولغان . بۇلارنىڭكىدە توي ئىككى ئۆيدە بولدى
. ئەمەسمۇ . كىشىلەر بۇ يەردە مەھەللە بولۇپ قاۋۇشقاندىن بۇيان
بىر قېتىملا توي ئوينىغاچقىمۇ ، باشقىچىلا قىزىتىۋەتتى .
بۇگۈن ئەتىگەندىلا دۆلەتخان بىلەن ئابلاقتىن باشقا هەممىسى قوشنا مەھەللىدىكى بىر تويغا كەتكەنىدى . دۆلەتخان بويى ئېغىرلىشىپ ، ئاي - كۈنى يېقىنلىشىپ قالغاچقا بارمىغان ، ئابلاق هەمراھ بولۇپ قالغانىدى . ئايقۇت بىلەن ئايسۇلۇ دۆلەتخاندىن ئەنسىرەپ ، توي ئاخىرلاشمايلا قايتىپ كەلگەنىدى .
راست ، ئۆزەك بىلەن دۆلەتخانىنىڭ تويى هەقىقەتەن دەبدەگەي بولۇش بىلەن ، مۇهىمى كىشىلەرنىڭ مەنىۋى چاڭقاقلىقىنى قاندۇرۇپ ، روهىنى كۆتۈرگەنىدى . ناسىربەگ چارىدىكى تويغا ئالىباي

ئاقساقالنى مەسئۇل قىلىپ ، بۇ يەر ـــ ئوماق مەھەللىسىدىكى تويىنى ئۆزىگە قويۇپ بېرىشنى ئېيتقاندى ، ئېيتقىنىدەك قىلدى .

ئابدال ، قارا قوشۇن ۋە يەنە باشقا يىراق جايلاردىن كېلىدىغان لارنىڭ يېتىپ ، قوپۇشى ئۈچۈن ناسىربەگ تويدىن ئالتە كۈن بۇرۇن كۈزلەك ، تىكەنلىكتىن ئادەم باشلاپ كېلىپ ئىككى كۈن ئىچىدە ئون سەككىز ئېغىز ساتمىنى تەق قىلدۇرۇپ قويۇش بىلەن ھەر ئېھتىمال ئۈچۈن دەپ يەنە ئون ئېغىز ساتما پۈتكۈدەك ياغاچ ، قومۇش ، يىكەنلەرنىمۇ دۆۋىلىتىپ قويغاندى . دېگەندەك ئەتە توي دېگەن كۈنى كەچكە يېقىن يەنە سەككىز ساتما ياسالدى . ئۈجۈلخاڭ نىڭ توي ھارۋىسى قوزغىلىش بىلەن تەڭ باشلانغان قوشىقى يول بويى ئېيتىلىپ ، ھارۋا تاكى ئۆي ئالدىغا كېلىپ توختىغانغا قەدەر ئۈزۈلمىدى . قازان ـ قازاندا توي كۆچۈرگۈچىلەر ئۈچۈن بېلىق ، ئۈجۈل — جىگدە تالقىنى پىشۇرۇلۇپ تەييار قىلىپ تۇرۇلغانىدى . كېلىن ھۈجرىسىغا ئەكىرىپ قويۇلغاندىن كېيىنمۇ كىشىلەر تارقاپ كەتمەي ، بىرنەچچە يەرگە غولۇتمان يېقىپ چۆرىدەپ ئولتۇرۇشۇپ ، تۈن تەڭ بولغۇچە قوشاق ئېيتىشتى . ئەگەر ناسىربەگ : «بۇ يەردىكى توينى ئەتە ئوينايمىز ، قوشىقىلارنى ئەتە تويدا ئېيتىڭلار ، ئۈخلايلى» دېمىگەن بولسا ، تارقىلىش ، ئۈخلاش كىشىلەرنىڭ خىيالىدا يوقتەك ئىدى .

ئەتىسىدىكى توينى ناسىربەگ ئۆزى باشقۇردى . چارا ، يېڭىكۆل ، تېيىزكۆل ، چوڭكۆل ، بۇلۇڭكۆل ، ئۈلۈغكۆل ، ئويماڭكۆل ، كۆزلەك ، تىكەنلىك ھەتتا قارادايلاردىن توي ئوينىغىلى ، توي قوشىقى ئاڭلىغىلى كەلگەنلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى . كەلگەنلەرگە ئۈدۇللۇق تاماق تارتىلىپ ، ئىككى دۆڭ ئارىلىقىدىكى قۇملۇق تۈزگە قوشاق ئېيتىشىش سورۇنى ھازىرلانغانىدى . بەزىلەر تاماققىمۇ قارىماي ئۈدۇل سورۇنغا كېلىشتى . بۇ يەردىمۇ تۈنجى قوشاقنى تۇردۇش باشلاپ ، قوشىقىنىڭ ئاخىرىنى :

ياڭشاپ① قويدۇم ، قوشۇق يوق بۇ كاللامدا ،
قوشۇق دېگەن ئەسلىي ئوماق قۇدامدا .
قەنى قۇدام ئىككى سوتۇق ئايتىپ بەر ،
مۇشۇ خۇشال توي سورۇنى قاينامدا .

دەپ ئوماقنى قوشاق ئېيتىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىۋىدى ، سورۇن-
دىكى ئەر - ئايال ، چوڭ - كىچىك ھەممە كىشى : «ئوماق قوشۇق
ئايتىپ بەرسۇن ! » دەپ توۋلىشىپ پۇتۇن تۇرنى كۆتۈرۈۋەتتى .
ئوماق ئوتتۇرىغا چۇشۇپ قوشاق ئېيتتى . ئۇ ئۇجۇلخانىنى تارتتى .
ئۇجۇلخان ئايقۇتنى ، ئايقۇت ئاقئۇلامخانىنى ... بىر - بىرىنى تارتە-
شىپ ، تونۇق قوشاقلارنىڭ كۆپى ئوتتۇرىغا چۇشۇپ قوشاق ئېيتە-
تى . ئەگەر ناسىربەگ ئوتتۇرىغا چىقىپ تويىنىڭ ، قوشاق ئېيتە-
شىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىمىغان بولسا ، كىشىلەر ئۆيلە-
رىنىڭ يېراقلىقىنى ، قايتىشى كېرەكلىكىنى ئۇنتۇشقانىدى ...

ئۆردەك بىلەن دۆلەتخانىنىڭ ئەتىسىدىكى تويى ، «توي بولسا ،
شۇنداق بولسا» دەپ ئارزۇ - ئارمانىنى يېگۈدەك توي بولغانىدى .
ئايقۇت بىلەن ئايسۇلۇنىڭ بىر يىلنىڭ ئالدىدا بولۇپ ئۆتكەن تويىنى
بۇنچىۋالا تەپسىلىي ئەسلىشى دۆلەتخانىنىڭ بۇگۈنكى تويغا بارالمايى ،
ئېيتىلغان قوشاقلارنى ئاڭلىيالمايى قالغانلىقىدىن بولغان كۆڭۈل
يېرىملىقىنى تۇگىتىش ئۈچۈن ئىدى . دېگەندەك كۆڭۈللۈك ئۆتكەن
تويىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ، دۆلەتخانىنىڭ كۆڭلى باھاردا ئۇچ-
قان لەگلەكتەك لىككىدە كۆتۈرۈلۈپ قالدى .

ئوماق ، توختاق ، تۆمۈر ، ئۆردەكلەرمۇ تويدىن قايتىپ ئۆيگە
كىرىپ كەلدى . ئوماق تويىنىڭ ئاخىرىدىكى قىزىپ كېتىشىدىن
گەپ ئاچاي دەپ تۇرغاندا ، ئابلاق ئۆيگە ئېتىلغاندەك كىردى - دە ،
ھولۇسلاپ تۇرۇپ ، تەستە :

---

① ياڭشاپ — بىلجىرلاش ، ئاغزىغا كەلگىنىچە سۆزلەش ؛ غۇدۇراش ، ۋايساش .
«بىر ئول ياڭشار ئەسەر كېرەكسىز سۆزۈگە» .
(بىرى ، كېرەكسىز سۆزنى كۆپ بىلجىرلاش)
— «قۇتادغۇبىلىك»

— ئۆردەك ئاكامنىڭ ھېلىقى غۇنان تېيىنى يولۇاس بوغۇپ بېسىۋالدى ! — دېدى .

ئۆردەك بىر تېپىلاڭنىڭ چۇۋۇلۇپ كەتكەن ئۇچىنى چىگىپ ئولتۇراتتى ، ئۇنى سۆرىگىنىچە ئۆزىنى سىرتقا ئاتتى ، ئارقىسىدىن ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئەنسىزلىشىپ ئۆيدىن چىقىشتى . ئۆيدىن سەل نېرىدىكى بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يېنىدا يوغان بىر يولۇاس غۇنانىنىڭ شىللىسىنى چىشلەۋېلىپ بېسىپ تۇراتتى . غۇنان پۇتۇن جان - جەھلى بىلەن تىركاڭشىپ ، يولۇاسنىڭ ئاغزىدىن قۇتۇلماق بولاتتى .

ئۆردەكنىڭ تويى بولۇپ ئۇچىنچى كۈنى ناسىربەگ ئۇنى تېكەنلىككە باشلاپ ئېلىپ كېتىپ ، ئۆزىنىڭ بىر ئۇيۇر يىلقىسىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ :

— تويۇڭدا مەن ساڭا بىر ئات سوۋغا قىلماقچىدىم . تويۇڭنىڭ ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ ئات تاللاشقا ئۇلگۈرەلمەي قالدىم . قېنى ، مۇشۇ ئاتلار ئىچىدىن خالىغان بىرنى تۇتۇۋال ، — دېدى .

ئۆردەك تۇزۇت قىلىپ تۇرماي ئاتلارغا بىرقۇر قاراپ چىقىپ ، تېخى چىشمىگەن ، ئاق قاشقىلىق ، چىلان تورۇق بىر تاينى كۆرسەتتى .

ناسىربەگ ئىتتىك ئۆردەككە قارىدى . ئۇنىڭ يوغان ئېچىلغان كۆزىدە بىرنېمىگە قىيالمايۋاتقاندەك بىر خىل ئىپادە يالت قىلىپ قالدى ، ئاندىن تايغا قارىۋەتكەندىن كېيىن ، ئاتچىسىغا شۇ تاينى تۇتۇپ كېلىشنى بۇيرۇدى . ئاتچى سالما تاشلاپ تاينى تەستە تۇتۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى .

— مەن بۇ تاينى ئۆزۈم مىنىشكە تاللاپ قويغانىدىم . سەن ئات مىنىشنىلا بىلىپ قالماي ، ئاتنىمۇ تونۇيدىكەنسەن . بۇ قالتىس ئات بولىدۇ ، مە ، ئال ! — دەپ تايىنىڭ بوينىغا باغلانغان تاننى ئۆردەككە تۇتقۇزۇپ قويدى .

يولۇاس بېسىۋالغان غۇنان ئاشۇ تاي شۇ ئىدى . ئۆردەك نېمە قىلارىنى بىلمەي قالغاندى ، قولىدىكى تېپىلاڭ ئېسىگە كەلدى -

ده ، ئۇنى سول بىلىكىگە يۆگىدى . يانچۇقىدىن چىقىپ تۇرغان غىلاپتىن ئۇزۇن پىچاقنى سۇغۇرۇپ چىقىرىپ يولۇاسقا قاراپ ماڭدى . ئۆيدىكىلەر ، بولۇپمۇ ئاياللار قورقۇپ چۇرقىرىشىپ كەتتى . دۆلەتخانىنىڭ چىرايىدا قان قالمىدى ، كۆزى ئەلەڭگۇپلا قالدى . دەل مۇشۇ چاغدا ، ئۇلارنىڭ يېنىدا خودانگىرۇ ، كوسا مانجۇ بىرى مىلتىق ، بىرى قىلىچ ئاسقان ئىككى چېرىكى بىلەن پەيدا بولۇپ قالدى . ئۇلارمۇ ئۆردەكنىڭ يولۇاس ئالدىغا كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ ، قورقۇنچتىن كۆزى چانىقىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولۇپ چەكچىيىپلا قالدى .

يولۇاس غۇنداندىن ئاغزىنى بوشاتماي ، ئۆردەككە كۆزىنى چۆچەكتەك قىلىپ ئالايتىپ ، جەس[1] قىلىپ قارايتتى . ئۇ بۇ قارىشىدا : «سەن مەخلۇق مەندەك جاڭگال ۋە ھايۋانلار پادىشاھىنى نېمە قىلالايتتىڭ» دەۋاتقاندەك قىلاتتى . ئۆردەك پىچاقنى سول قولتۇقىغا قىسىپ قويۇپ ، يەردىن مۇشتۇمچىلىك چوڭلۇقتىكى يۇلغۇن كۆتىچكىنى ئېلىپ يولۇاسقا ئاتتى . قاتتىق ئېتىلغان كۆتىچەك يولۇاسنىڭ بۇرنىغا ۋاققىدە تەگدى . يولۇاس جان ئاچچىقىدا غۇنانىنى قويۇپ بېرىپ ، ئاغزىنى يوغان ئېچىپ ھۆركىرىگىنىچە ئۆردەككە ئېتىلىپ كەلدى . قوزۇقتەك ئۇزۇن تۆت چىشى ئۇنىڭ ۋەھشىي يىرتقۇچلۇقىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى . ئۆردەك قىلچە ھودۇقماي ئارغامچا يۆگەلگەن بىلىكىنى ئالدىغا چىقىرىپ توغرا قىلىپ تۇردى ، يولۇاس بىلەككە ئېغىز سالدى . ئۆردەك ئوڭ قولىدا پىچاقنى چىڭ تۇتۇپ تەييار بولۇپ تۇرغانىدى . يولۇاس بىلىكىگە ئېغىز سېلىش بىلەن تەڭلا ئۆردەك ئۇنىڭ بوغۇزىغا پىچاق ئۇردى . شەمشەردەك ئىتتىك ، ئۇزۇن پىچاق قەھرىغەزەپ بىلەن ئۇرۇلغاچقا ، بىر سۇرۇشتىلا يولۇاسنىڭ كېكىردىكىنى يېرىمىغىچە كېسىپ بېرىپ توختىدى . يولۇاسنىڭ بوغۇزىدىن شارىلداپ ئېتىلىپ چىققان قان ئۆردەكنى قانغا چىلىغاندەك قىلىۋەتتى . يولۇاس لاسسىدە بولۇپ يېنىچە يىقىلىپ ياتتى . ئۆردەكنىڭ بىلىكى يەنىلا يولۇاس-

---

① جەس — خىرىس ، ھەيۋە .

نىڭ ئاغزىدا ئىدى . يولۇاسنىڭ ئاغزىنى مىدىرلاتقۇدەكمۇ ھالى قالمىغانىدى . ئۆردەكنىڭ قولىنى يولۇاسنىڭ تېنى سوۋۇپ كەتكۇچە دەرھال ئۇنى ئاغزىدىن چىقىرىۋېلىش كېرەك . بولمىسا تەس بولاتتى . ئوماق كېلىپ يولۇاس ئاغزىنىڭ ئوستۇن ئېڭىكىنى، توختاق ئاستىنقى ئېڭىكىنى قايرىپ كەردى . يولۇاسنىڭ چىشلىرى ئارغامچا بىلەن كىرىشىپ كەتكەنىدى . ئۆردەك قولىنى تەستە ئاجرىتىپ چىقىرىۋالدى . ئۆردەك جىسمانىي ، روھىي جەھەتتىن زىيادە جىددىيلىشىپ ، كۆپ كۈچەپ كەتكەنلىكتىن جايىدىلا ئولتۇرۇپ قالدى . دۆلەتخان كەلگىنىچە ئۆردەكنىڭ بىلىكىدىكى ئارغامچىنى يېشىپ ، بىلەكلىرىنى سىلىدى . قىل ئارغامچا قېلىن يۆگەلگەچكە ، يولۇاسنىڭ چىشى قوزۇقتەك ئۇزۇن ، ئۇچلۇق بولسىمۇ ، بىلىكىگە ھېچقانداق زەخىم يەتكۈزەلمىگەنىدى .

خودانگرۇ كېلىپ ئالدى بىلەن يولۇاسنىڭ يالتىراق ، توغرا ، ئوچۇق يوللۇق تېرىسىنى زوقمەنلىك بىلەن پاتىكىدىن سۇغىچە گىچە قايتا ـ قايتا سىلاپ كەتتى ، ئاندىن ئۆردەككە قاراپ :

— بىر كىتابتا ، ۋۇسۇك دېگەن بىر ئادەمنىڭ يولۇاس بىلەن ئۇزۇن ئېلىشىپ ، كالتەك ، مۇشت بىلەن ئۇرۇپ يۇرۇپ ، ئاخىرى يولۇاسنى ئۆلتۈرگەنلىكى سۆزلىنىدۇ . ئۇ دېگەن كىتابتىكى گەپ . بىر قولىنى يولۇاسنىڭ ئاغزىغا تۇتۇپ بېرىپ ، يەنە بىر قولىدا يولۇاسنىڭ گېلىغا پىچاق سۇرۇش ، مانا بۇ ھەقىقىي ، ئاجايىپ باتۇرلۇق . تەسۋىرلەپ يازىدىغان بولسا ، ئون كىتابقىمۇ پاتمايدىغان باتۇرلۇق ! — دېدى ۋە يەنە يولۇاسنىڭ تېرىسىنى باشقىدىن سىلىغىلى تۇردى .

ئۇ گېپىنى ئالدىنقى قېتىملاردىكىگە ئوخشاش خەنزۇچە قىلىدى . گېپىنى قىلىچ ئېسىۋالغان ئۇيغۇر چېرىك بىر ئېغىز ـ بىر ئېغىزدىن ئۇدۇللۇق ئۆرۈپ بېرىپ تۇردى .

بىر ئۇرۇلۇشتىلا يولۇاسنىڭ بوينىنى يېرىمىغىچە كېسىۋەتكەن قانداق پىچاقتۇ ، دەپ ھەيران قالغاندەك كوسا مانجۇ ئۆردەكنىڭ قولىدىن پىچاقنى ئېلىپ ئۇيان ئۆرۈپ ، بۇيان ئۆرۈپ ، ئايلاندۇرۇپ

مدۇرۇپ قاراشقا باشلىدى . پىچاقنىڭ ئۇزۇن ، كەڭ بىسى قىپقىزىل قان ئىدى . دەستىسى ئاق ، قارا ، كۆكۈچ — ئۈچ خىل سۆڭەكتە پۈكۈس چىقىرىلىپ چىرايلىق ياسالغانىدى . كوسا مانجۇ خودانگىرۇغا پىچاقنىڭ دەستىسىنى كۆرسىتىپ ئۆز تىلىدا بىرنېمىلەرنى دېگەندىن كېيىن ، ئۆردەكتىن :

— بۇ پىچاقنى نەدىن ئالدىڭ ، كىم ياساپتىكەن ؟ — دەپ سورىدى .

— ئالدىنقى ھەپتىدە ئاتام بىلەن كورلىغا يۈك ، تېرە ساتقىلى بارغاندا ، بازاردا بىر پىچاق ساتقۇچىدىن بىر تاغار يۈڭغا تېگىشتۇق ، كىمنىڭ ياسىغانلىقىنى بىلمەيمىز ، — دېدى .

ئوماق ، ئايقۇتتىن تارتىپ بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى ئىتتىك ئۆردەككە ، ئاندىن : «نېمىدەپ قالغاندۇ» دېيىشكەندەك خودانگىرۇ بىلەن كوسا مانجۇغا قارىدى . چۈنكى ، بۇ ئايدا ئەمەس ، بۇ يىل ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىن ھېچكىم كورلا تەرەپكە ئۆتۈپ باقمىغانىدى . لېكىن ، ئوماق شۇئانلا ئۆردەكنىڭ يالغان ئېيتقانلىقىنى تېگىگە يەتتى ـ دە ، خودانگىرۇغا :

— پىچاق ساتقۇچى ساقاللىق ، قېرى كىشىكەن . ئالدىغا چوڭ ـ كىچىك ھەر خىل پىچاق ، ئۇستىرا ، كەكە ، ئوتتۇغۇچ ، قۇلۇپ ، قوڭغۇراق قاتارلىق نەرسىلەرنى يېيىۋاپتۇ . نەنىڭ پىچىقى دەپ سورىسام ، كۇچانىڭ پىچىقى ، — دېدى .

ئۆردەك ئاتىسىغا قارىدى . ئۇنىڭ چىرايىدىكى بايىقى جىددىيلىك ئورنىنى كۇلۇمسىرەش ئالغانىدى .

— بىز يۇرت ئارلىغاچ ناسىربەگ بىلەن كۆرۈشكىلى ماڭغان ، — دېدى خودانگىرۇ بۇ قېتىمقى كېلىشىدىن سۆز ئېچىپ ، — دۇرالدىكى سېپىل سوقۇش ئىشى كېيىنگە سۈرۈلۈپ كەتتى . شۇڭا ، ئىلگىرى سېپىل سوقۇشقا بارمىغان ئوتتۇز ياشتىن تۆۋەن ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەۋەتىپ بېرىشنى ناسىربەگكە ئېيتىپ قويغىلى كەلدۇق ، — ئۇ ئۆردەككە قاراپ قويدى ، — ئۆردەكتەك بۇنداق يولۋاس ئۆلتۈرگەن باتۇرنى ھاشار ئىشىغا سالماي

ماي ، قولىغا قامچا ، كالتەك تۇتقۇزۇپ ھاشارچىلارنى باشقۇرۇشقا سالساق بولغۇدەك .

— قامچا ، كالتەكنى ئۇ نېمە قىلىدۇ ؟ — ئايقۇت سورىدى .

— قامچا ، كالتەكنى نېمە قىلىدىغان نەرسە ، ئۇنىڭ بىلەن ھاشارچىلارنى ئۇرۇپ ئىشقا سالىدۇ ، — دېدى كوسا مانجۇ .

«ھاشارچىلارنى ئۇرىدۇ» دېگەننى ئاڭلاپ ، خۇددى شۇ تاپتىلا يۇرەكلىرىگە قامچا ، كالتەك تەگكەندەك ئوماق ، ئايقۇتلارنىڭ بەدەنلىرى شۇركۇنۇشتىن تىترەپ ، سىلكىنىپ كەتتى .

— يولۋاس تېرىسى بىزگە كېرەك ئەمەس ، ئەگەر سىلەرگە لازىم بولسا سويۇپ تەييارلاپ قويايلى ، قايتقاندا ئالغاچ كېتەرسىلەر ، — دېدى ئوماق ، خودانگرۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلگەچ ، ئۇنىڭغا يەمچۇكنىڭ ئىسمىنى چىقىرىپ .

تىلماچ ئۆرۈپ بېرىۋاتقان گەپنىڭ ئاخىرىنى ئاڭلىماي تۇرۇپلا خۇشاللىقتىن خودانگرۇنىڭ كۆزلىرى پۇرۇلۇپ كەتتى . ئۇ ئېتىغا مىنىپ بولۇپ بىر كۇندىن كېيىن قايتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، سۇ-نايلىنىپ يانقان يولۋاس ئۆلۈكىگە قاراپ قويغاندىن كېيىن ، ئوماقلا قاراپ بىر كۆزىنى قىسىپ قويۇپ ئادەملىرىنى ئەگەشتۇرۇپ تىكەن-لىك تەرەپكە يۇرۇپ كەتتى .

— نېمىدەپ سالاركىن دەپ قورقۇپ تۇرسام ، يالغاننى ئەجەب قاملاشتۇرۇۋېتىپتىكەن ، گۇمانخور كوسا مانجۇ ئىشىنىپلا كەتتى ، — دېدى ئۆرۈدەك ، خودانگرۇلار ئانچە يىراقلاپ كەتمەي تۇرۇپلا ئاتىسىغا .

— سەنچۇ ، — دېدى ئوماق ، — دەسلەپ ئاغزىڭغا قاراپلا قالدىم . بىرئاز ئويلاپ سېنىڭ قاسىم قاققا بىرەر گەپ يېتىپ قالمىسۇن دەپ ، گەپ توقۇغىنىڭنى بىلدىم - دە ، كوسا مانجۇنى گۇمانلىنىپ قالمىسۇن دەپ شۇنداق دېدىم ، قاملاشتىمۇ ؟

— قاملاشمامدىغان ، تازا قاملاشتى . يالغان گەپكە ئۆگىنىپ قېلىپ ، بۇنىڭدىن كېيىن بىزنىمۇ ئالداپ يۇرۇيدىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن ، — دېدى ئايقۇت .

ئۇنىڭ گېپىدىن ھەممىسى كۆلۈشۈپ كەتتى .

— قۇۋى[1] كەلگەندە يالغان گەپمۇ ئەسقاتىدىكەن جۇمۇڭلار ، بۇ خۇددى قاسىم قارى ئېيتقان كىمتا ھېلىقى ، ھە ، بىرنېمە سەيدى[2] دېگەن كىشى ئېيتقان ھېلىقى بىر گەپتەكلا بولدى ، — دېدى ئوماق .

قاسىم قاق بۇلتۇر تۇلەك بوۋىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئو-ماقنىڭ ئۆيىدىكىلەرگە دەپ قويغىلى كەلگەندە ، ئۆزىنىڭ پىچىقىنى ئۆردەككە سوۋغا قىلىپ بېرىپ كەتكەنىدى . پىچاقنى ئۆردەككە بېرىۋېتىپ : «پىچاق ، بولۇپمۇ سىلەردەك ئوۋچىلار ئۈچۈن بەك مۇھىم ، ۋاقتى كەلگەندە ئەسقاتىدۇ ، جانغا ئارا تۇرىدۇ » دېگەنىدى . راست ئەسقاتتى ، بىر ئەمەس ، ئىككى جانغا ئەسقاتتى . پىچاقنىڭ شاراپىتىدىن ئوماق ئائىلىسىدىكىلەر سېپىل سوقۇش ھاشىرىدىن ، قامچا ، كالتەك تۇتۇشتىن قۇتۇلۇپ قالدى . لوپلۇقلاردا يانغا پىچاق ئېسىپ يۇرۇيدىغان ئادەت يوق ئىدى . ئۆردەكنىڭ يولۋاسنى بوغۇز-لاپ ئۆلتۇرگەنلىك داڭقى پۈتۈن لوپقا تارقىلىش بىلەن بىرگە ، يانغا پىچاق ئېسىپ يۇرۇشمۇ ئوماق ئائىلىسىدىكىلەردىن باشلاپ باشقە-لارغىمۇ كېڭەيدى .

---

① قۇۋى — پەيتى ، نۆۋىتى .

② سەيدى — شەيخ مۇسلىھەدىن سەئدى شىرازى . ئۇنىڭ «گۈلىستان» دېگەن كىتابىدا مۇنداق بىر مەشھۇر سۆزى بار : «ئارىغا پىتنە سېلىپ ئىش تېرىيدىغان راست سۆزدىن ، ياخشى مەسلىھەتلىك يالغان سۆز ياخشى» .

ئالتىنچى باب

ھالاكەتلىك قۇملۇقتىكى سەپەر

«كىشى ماڭسا مەقسەتكە ئۇمىدلىنىپ،
تىلەككە يېتەر، يولدا قالماس ھېرىپ.
تىلەككە يېتىشكە ئەر بولسا دادىل،
ھېرىپ قالماي بولۇر مەقسەتكە نائىل».
يۇسۇپ خاس ھاجىپ.

1

سۆزىن ھېدىن چېدىرىغا كىرگەندە، ئوتتۇرىغا جۇپلەپ قويۇلغان ئىككى سەپەر ساندۇقى ئۈستىدە يەرلىك كىشىلەرگە ياقتۇرۇلغان قېلىن بىر چىرىس نان يەتتە پارچە كېسىلگەن، كۇرۇشكا، چىنە، غېدىر - چۆچەك بولۇپ يەتتە چىنە قويۇلغان ھالەتتە تۇراتتى. ئۇنىڭ ئالتە ھەمراھى «شىرە» ئەتراپىدا ئۆرە تۇرۇشاتتى.

— نېمە قىلىۋاتىسىلەر؟ — ھېدىن ھەمراھلىرىدىن سورىدى، ئاندىن «شىرە»گە قاراپ، — بۇ نېمە ئىش؟ — دەپ يەنە سورىدى.

— تۇغۇلغان كۈنىڭىزنى تەبرىكلەيمىز! ئوتتۇز ياشقا تولغىنىڭىزنى تەبرىكلەيمىز! مۇبارەك، مۇبارەك بولسۇن! — ھېدىننىڭ

ھەمراھلىرىدىن سىنوف ، فېئشى ۋە ئىسلامبايلار بىر ياندىن ئاغزد-
دا «مۇبارەك» ئېيتقاچ ، بىر ياقتىن چاۋاك ئۇرۇپ ، ئۇنىڭ تۇغۇل-
غان مۇبارەك قۇتلۇق كۈنىنى تەبرىكلىدى .

19 ـ فېۋرال ، ھېدىنىڭ يوقلۇقتىن مەۋجۇتلۇق ئالىمگە تەۋەللۇت بولغان كۈن . بۇ قۇتلۇق كۈن ھەرقاچان ئۇنىڭ ئېسىدە ، ئىلگىرىمۇ ئۇنتۇپ قالمىغان ، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ چەككى ئۇنتۇپ قالمايدۇ . چۈنكى ، چوڭ ھاممىسىنىڭ ئۇنىڭغا ئېيتىپ بېرىشچە ، ئۇ ئۇچ كۈنگە سوزۇلغان قاتتىق تولغاق ، ئازابلىق ، ئاچچىق ئىڭ-راشلار ئىچىدە تۇغۇلغانىدى . بۇگۈن — 1895 ـ يىلى 19 ـ فېۋرال ، ئۇنىڭ دەل ئوتتۇز ياشقا تولغان كۈنى . ئادەتتىكى چاغ بولسا ، ئۇ بۇ كۈننى دەبدەگەي بىلەن ئالاھىدە ئۆتكۈزگەن بولاتتى ، لېكىن ھازىر ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشقا چولىسى تەگمىدى . مۇشۇ كۈنلەردە ، ئۇ ئۆزىنىڭ كۆزلىگەن نىشان ـ مەقسىتىنى رويابقا چىقىرىش يولىدىكى سەپەر تەييارلىقلىرى بىلەن ئالدىراش ئىدى . قۇملۇقنىڭ دوزاختەك ئىسسىقى ئەدەش ئارىلىقىدا سەپەر مەنزىلـ-
نىڭ تەڭدىن تولىسىنى بېسىپ بولۇشنى ئۈمىد قىلاتتى ، شۇڭا ھەر يىلى قىلىپ كېلىۋاتقان تۇغۇلغان كۈنىنى تەبرىكلەش ئادىتىنى شۇ ئۈمىد ـ ئىستىكىگە قۇربان قىلىۋەتكەنىدى . «دەرەخ جىم تۇراي دېسىمۇ ، شامال جىم تۇرغۇزمايدۇ» دېگەندەك ، بۇ قېتىم ھېدىر سەپەر تەييارلىقى بىلەن ھەلەك ، ئەمما بەزى ھەمراھلىرىنىڭ بولـ-
سا ، ئۇنىڭ ئالدىراشلىقىغا پەرۋايى پەلەك ئىدى .

فېئشى ئۇچ كۈرۈشكىغا جۇڭگو ھارىقىدىن قۇيدى . ئىسلامـ-
بای ئۆزى بىلەن پاپاي ھەم مەكتىتىن ياللىۋالغان ئىككى تۆگىچـ-
ىنىڭ ئالدىدىكى قاچىلارغا چەينەكتىكى سوغۇق چاينى قۇيدى . فېئـ-
شى ئالدىدىكى كۈرۈشكىنى قولىغا ئېلىپ :

— قېنى ، ئېكسپېدىتسىيىچى ، دوكتور سىۋېن ئاندېرس ھېـ-
دىن ئەپەندىنىڭ ئۇچ ئون — ئوتتۇز ياشقا تولغانلىقىنى تەبرىكلەيـ-
مىز ، ئىچەيلى ! — دېدى .

ھەممىسى ئالدىدىكى قاچىنى قولىغا ئالدى ، سىنوف بىلەن

فېكشى : «تۇغۇلغان كۈنىڭىزنى تەبرىكلەيمىز !» دېيىشىپ ، قاچە-
سىنى ھېدىنىنىڭ قاچىسىغا ئۇرۇشتۇرۇپ ئىچىشتى . ئىسلامباي
ئۇلارنى دوراپ قاچىسىنى ھېدىنىنىڭ قاچىسىغا تەگكۈزۈپ قويۇپ
چايدىن ئىككى ئوتلۇۋېتىپ ، قاچىنى «شىرە»گە قويۇپ قويدى .
پاپباي بىلەن مەكتىلىك ئىككى تۆگىچى ھاراقنىڭ سېسىق پۇرىقە-
دىن سەسكىنىپ تۇرغاچقا ، قاچىسىنى كۆتۈرگىنىچە نېرىغا
كەتتى .

ھېدىن بىلەن سىنوف ھاراقنىڭ تەم ، پۇرىقى چىقىپ كەتمە-
سۇن دېگەندەك ، ئىككى كالپۇكىنى چىڭ ھىملەشتۇرۇپ تامشىغاز-
دەك بىر خىل قىلىقلارنى قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن چىرايلىرىنى
پۇرۇشتۇرۇپ ، ھاراقنىڭ ئاچچىق كۈچىدىن ئاران تىنىۋاتقاندەك
قىلاتتى .

— قانداق ، بولامدىكەن ؟ بۇ جۇڭگونىڭ داڭلىق «ماۋتەي»
ھاريقى ، بۇنى قەشقەر ئامبىلى سىزنىڭ ئوتتۇز ياشقا تولغان كۈنە-
ڭىزدە سىزگە قۇيۇپ بېرىشىمنى ھاۋالە قىلىپ ماڭا بەرگەن ، —
دېدى فېكشى .

فېكشىنى قەشقەر ئامبىلى ھېدىنىنىڭ تەلىپى بويىچە ئۇنىڭغا
تىلماچلىققا ھەم سەپەر جەريانىدا خەنزۇچە ئۆگىتىدىغانلىغا بەلگىلەپ
بەرگەنىدى . فېكشى ئوچۇق چىراي ، ۋاقىتلا تاپسا جۇڭگونىڭ
كلاسسىك كىتابلىرى قولىدىن چۈشمەيدىغان ، ئۆگىنىشكە ، بىلىم-
گە ھېرىس كىشى ئىدى . مۇشۇ جەھەتتىنمۇ ھېدىن ئۇنى ھۆرمەت
قىلاتتى .

— ياخشىكەن ، ياخشىكەن ، بىراقزە ، ئادەمنىڭ گېپىدىن
تەستە ئۆتىدىكەن ، ئۆتۈپ بولۇپ سەلدىن كېيىن ئادەمدە بىر خىل
خۇش كەيپىيات پەيدا قىلىدىكەن ، — دېدى ھېدىن ھاراقنى
ماختاپ .

سىنوف جىرىس ناننى ۋىلكىغا سانجىپ ئېلىپ ھېدىندىن
باشلاپ ھەربىر كىشىگە بىر كېسىمدىن بەردى... ھېدىنىنىڭ ئوتتۇز
ياشقا تولغان خاتىرە كۈنى تەكلىماكانىنىڭ بويىدىكى قەدىمىي يۇرت

مەكتىنىڭ مەھەللە سىرتىدىكى چېدىر ئىچىدە ئەنە شۇنداق ئاددىيلا ئۆتكۈزۈلدى .

ئىككى ئايغا يېقىن جىددىي تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن ، ھېدىنىڭ يەتتە كىشىلىك ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى سەككىز تۆگە ، ئىككى ئات ، بەش ئېشەك ، ئىككى ئىت بىلەن قۇملۇققا قاراپ تۇنجى سەپەرگە ئاتلاندى . ئۇ ئاتلىنىش ئالدىدا سەپەر خاتىرىسىگە مۇنداپ دەپ يازدى :

„1895 - يىلى 10 - ئاپرېل .

بۈگۈن مەن پرژېۋالسكىي ساياھەت خاتىرىسىدە ھاياتلىق بەلەن ماماتلىق ئوتتۇرىسىدىكى ‹پىلىسىرات › دەپ تەرىپلىگەن تەكلىماكان قۇملۇقىغا قىلىدىغان سەپىرىمنىڭ تۇنجى قەدىمىنى بېسىش ئالدىدا تۇرىمەن . ھاۋا ئىنتايىن ئوچۇق ، قۇياش خۇددى سەپىرىمنى قوللاپ ۋە غەلىبە تىلەپ ماڭا كۈلۈپ قاراۋاتقاندەك تۇيۇلۇۋاتىدۇ . بۇ ، تەلىيىمنىڭ ئوڭلۇقىدىن بېشارەتمىكىن . مەن مۇۋەپپەقىيەتنى ئىزادە ، ئىشەنچ ۋە تىرىشچانلىقنىڭ تۇغۇمى دەپ قارايتتىم ، تاساددىپىي توغرا كېلىپ قېلىشنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، مەن ‹تەلەي › دېگەنگە ئىشەنمەيتتىم . ئەمما ، بۇ ئۆلكىگە تۇنجى قېتىم ئىزادە ، ئىشەنچ بىلەن كېلىپ ، يەنە شۇئانلا كەينىمگە ئۆرۈلۈپ قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىنغىنىمنى ئويلىسام ، تەلەي بولمىسىمۇ بولماي دېگەن ئوخشايدۇ ، دەپ ئويلاپ قالىدىغان بولدۇم . مەن شۇ چاغدا پامىر تاغلىرىدىن ئۆتكەندە كۆرگەن قويۇق قوڭۇر بۇلۇتلار قەشقەرگە كەلگەن كۈنۈمدە ئاسماندا ، ياق ، بېشىم ئۈستىدىلا ئەگىپ يۈرگەنىدى . بۈگۈن بولسا ھاۋا كرىستال ئەينەكتەك سۈزۈك . بۇنىڭدىن مەن : «بۇ قېتىم چوقۇم تەلىيىم ئوڭ» دېگەن تۇيغۇغا كەلدىم . قېنى ، ھاۋانىڭ تۇتۇق ياكى سۈزۈكلۈكى تەلەي تارازامىنىڭ قايسى تەرىپىنى باسىدىكىن» .

ھېدىن 1890 - يىلى دېكابىردا قەشقەرگە ھېچقانداق رەسمىي

يېنتى يوق ، قانۇنسىز هالدا ئۇسۇپلا كىرگەنلىكى ئۈچۈن ، چىك هۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئەڭ يېقىن جاي بىلەن تېز پۇرسەتتە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىنغانىدى . ئەپەيۇن ئۇرۇشى ، جۇڭگو ـ ياپونىيە ئوتتۇرىسىدا بولغان «جياۋۇ ئۇرۇشى» دىن كېيىن چىك هۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ چېگرا رايونىدىكى دائىرىلىرى چەت ئەل ئادەملىرىگە سەزگۈر ھەم ئېھتىياتچان بولۇپ قالغانىدى .

— بۇنىڭغا بىزنىڭمۇ ئامالىمىز يوق ، قايتىپ كېتىپ رەسمىيەت بىلەن قايتىدىن كېلىڭ . ئۇ چاغدا بىز سىزگە كۆڭۈلدىكىدەك ياردەم قىلىمىز ، — دېيىشتى رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پېتروۋسكىي بىلەن ئەنگلىيىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەكىلى گېئورگي ماكارتنېي .

دۆلىتىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇستۇنلۇكىگە تايىنىپ قەشقەردە تۇرۇشلۇق چەت ئەل دىپلوماتلىرى ئىچىدە مۇتلەق ئۇستۇنلۇكتە تۇرۇپ ، قەشقەرنىڭ «يېڭى چاغاتاي خانى» دەپ نام ئالغان باش كونسۇل پېتروۋسكىيمۇ ھېدىنىنىڭ قانۇنسىز چېگرا ھالقىش ئىشىغا كەلگەندە ئارا تۇرالماي قالدى . ئىشەنچ بىلەن غادىيىپ كەلگەن ھېدىن قەشقەردە ئارانلا ئون كۈن تۇرۇپ سالپىيىپ چىقىپ كەتكەنىدى .

ھېدىن ئات بىلەن ئىتتنى ، سۇ قاچىلايدىغان تۆگىلارنى قەشقەردىن ، تۆگە بىلەن ئېشەك ۋە باشقا لازىملىقلارنى مەكتتىن سېتىۋالدى . ئۇنىڭدا ئىقتىساد يېتەرلىك ئىدى . ئۇ باكو ۋە پېرسىيىدە[1] خىزمەت قىلغان چاغلىرىدىكى مائاشىنى تېجەپ سەرپ قىلىپ ، قىلغۇسى مۇشۇ سەپىرى ئۈچۈن ئازراق پۇل يىغقانىدى . ھېدىن يىگىرمە ياش چېغىدىلا ستوكھولمدىكى هاللىق ئائىلىنىڭ ئىللىق قۇچىقىدىن ئايرىلىپ باكودا ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن يېرىم يىلدىن ئارتۇقراقلا ۋاقىت ئىچىدە ، ئۇنىڭ ئاجايىپ ئىرادە ، شىجائىتى ۋە تىل جەھەتتىكى تالانتىنى نامايان قىلىپ نېمىس ،

---

① پېرسىيە — هازىرقى ئىران .

فرانسۇز تىلىنى ئىگىلىگەندىن باشقا يەنە تاتار ، پارس ، رۇس ۋە تۈرك تىللىرىنىمۇ ئۆگەندى .
— سەندە ئاجايىپ بىر خىل تالانت بار ئىكەن ، — دەپ ھېدىنغا بولغان قايىللىقىنى بىلدۈرگەندى ، ئۇنىڭغا تاتار ، تۈرك ، پارس تىلىنى ئۆگەتكۈچى مۇئەللىمى باجىخان تاتار .
ھېدىن پارس تىلىنى ئۆگىنىۋالغانلىق شاراپىتىدىن شۇ ۋېتسە- يە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ تەرجىمانى بولۇپ پېرسىيىگە بارغانىدى . ئۇنىڭ باكو ۋە پېرسىيىدە توپلىغان ئازراق پۇلى پۈتۈن ئېكسپېدىت- سىيىسى ئۈچۈن ھېچنېمىگە دال بولمايتتى . ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسى- يانىڭ مەركىزىگە ئېكسپېدىتسىيىگە تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان شۇۋېتسىيە پادىشاھى ھېدىننى قوللاپ مەدەتكار بول- دى ، لوپ كۆلى ئەتراپىدا مول تۈز بايلىقى بارلىقىنى پەرەز قىلىس- كىينىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىن بىلگەن نوبېل جەمەتىدىكىلەرمۇ ئۇنى خېلى زور مەبلەغ بىلەن تەمىنلىدى .
تۆگە ، ئېشەكلەرگە مەكىتتە مەخسۇس ياقتۇرۇپ قۇرۇتۇۋال- غان توقاچ ۋە باشقا يېمەكلىكلەر ، سۇ تۇڭلىرى ، تۇلۇم ، ئىككى شاۋرۇن قېيىق ، ھەر خىل ئۆلچەش ، سۈرەت تارتىشقا كېرەكلىك سايمانلار ئارتىلغانىدى . يەنە تېخى چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىگە ئۆتۈپ قالساق لازىم بولىدۇ ، دەپ سېتىۋالغان ئۇزۇن ـ قىسقا ھەر خىل جۇۋا ، چاپان ، يوتقان ـ كۆرپە قاتارلىق نەرسىلەرمۇ خېلى بار ئىدى . ھېدىن ئۇچ مىلتىق ، ئالتە تاپانچا ئېلىۋالغان بولۇپ ، بىر تاپانچىنى يېنىغا ئېسىپ ، ئوقلانغان بىر مىلتىقنى دۇچ كەلگۈسى ھەر خىل خەۋپ ـ خەتەرنى نەزەرگە ئېلىپ ئالدىغا توغرا قويۇپ تۇتۇۋالدى ، ئۇچ تاپانچىنى مەخسۇس قاپقا سېلىپ ، ئېتىغا غانجۇغلىۋالدى ، قالغان ئىككى مىلتىق بىلەن ئىككى تاپا- چىنى سنوف بىلەن ئىسلامبايغا بىرىدىن بەردى .
— جۇۋا ، يوتقان ـ كۆرپىلەرنىڭ ئورنىغا سۇنى جىقراق ئېلىۋالغان بولساق ياخشىدى ، — دېدى مەكتىلىك تۆگىچىنىڭ بىرى .
— تەكلىماكان قۇملۇقىدا جانغا ئەسقاتىدىغىنى يوتقان ـ كۆر-

پە ئەمەس ، سۇ ، — دېدى يەنە بىر تۆگىچى .

ھېدىن ئۇلارنىڭ گېپىنى ئېتىبارغا ئېلىپ قويمىدى . ئۇنىڭ ئۇچۇن پرۇتۇالىسكىينىڭ سايا‌ھەت خاتىرىسى بىردىنبىر قوللانما ئىدى . «خاتىرە» دىكى تارىم ، كۆنچى دەريالىرى دائىم ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتىپ تۇرغاندىن باشقا ، ئۇلارنىڭ تارماق ئېقىنلىرى ، ئېقىن ئىزلىرىنى ، چوڭ ـ كىچىك كۆللەرنى ، چۆللەرنى قۇملۇقنىڭ كۆپ جايلىرىدا ئۇچرايتقىلى بولمايدىكەن ، دېگەن سەتىرلەر ، كىشىلەردىن ئاڭلىغان : «تەكلىماكان بېرىش بار ، يېنىش يوق پىلىسىرات ماكان ، شامال ـ بورىنى ئادەمنى قۇمغا كۆمۈپ ئۆلتۇرسە ، ئىسسىقى كۆيدۇرۇپ ، چاڭقىتىپ ئۆلتۇرىدۇ» دېگەن‌دەك ۋەھىمە ـ ئەندىشىلىك ئاگاھلاندۇرۇشلارنى ھېدىنىڭ كاللىسىدىن كۆتۇرۇۋەتكەنىدى . قۇملۇق ئېتىكىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ، پات ـ پات قۇملۇق ئىچىگە ئوۋغا كىرىپ تۇرىدىغان يەرلىك كىشىلەرنىڭ مەسلىھىتىنى ئىلىك ئېلىپ قويغان بولسا ، ھېدىنىڭ ئۆزىگە كۆپ پايدىلىق ئىدى ، ئەمما ھېدىن ئۆزىگە ئەڭ ئىشەنچلىك ھەمراھ ، ياخشى يول باشلىغۇچى دەپ قارايدىغان ئىسلامبايغا بەك ئىشىنىپ كەتتى .

ئىسلامباي ھېدىن 1894 ـ يىلى پامىر تېغى ئارقىلىق تەكلىماكانغا يول ئالماقچى بولغان چېغىدىكى يالالانما ھەمراھىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئوشلۇق ئۆزبېك ئىدى ، تاشكەنتتە ھېدىن ئەترىتىگە يول باشلىغۇچى بولۇپ قوشۇلغان ، شۇنىڭدىن بۇيان ھېدىندىن ئايرىلماي ، ئۇنىڭ يېقىن سەپەرداشلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى .

ھېدىن مەكتىلىك تۆگىچىلەرنىڭ جانغا ئەسقاتمىدىغان مەسلىھىتىنى رەت قىلغىنىدا ، تەكلىماكان ئىچىگە قىلغان تۇنجى سەپىرىدىلا مېڭ ئۆلۈپ ، بىر تىرىلىدىغان قورقۇنچلۇق قىسمەتلەرگە دۇچار بولمىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى .

2

مانا ، مېڭىۋاتقىلى بەش كۈن بولدى . سەپەرنىڭ تۇنجى كۈنى

چۇشتىن كېيىنلا باشلانغان قۇملۇق تۈگەيدىغاندەك ئەمەس ، بەلكى ئىچكىرىلەپ ماڭغانسېرى قۇملۇق چۆللىشىپ ، تېخىمۇ چەكسىزلەشىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . قۇم دۆڭ ، داۋانلارمۇ كۆدىن ـ كۆنگە قويۇقلىشىپ ، بىر ـ بىرىدىن ئېگىزلەپ كېتىۋاتاتىتى . بەزى قۇم دۆڭلىرى يىگىرمە ـ ئوتتۇز مېتىر ئېگىز بولۇش بىلەن قورغان ـ سېپىلدەك ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇراتتى . بۇنداق قۇم دۆڭلىرىنى ھالقىپ ئۆتمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئايلىنىپ ماڭاي دېسە ، قۇيرۇقىغا يېتىش ئۈچۈنلا يېرىم كۈنگە يېقىن ۋاقىت كېتەتتى ، ئىلاج يوق قۇم دۆڭلىرىگە يامىشىشقا توغرا كېلەتتى ، ھالقىپ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ بولغۇچە ، بىر قەدەم يۇقىرى ئۆرلىسە ، ئىككى قەدەم كەينىگە ، تۆۋەنگە سىرىلىپ يۇرۇپ ھايۋانلارنىڭمۇ ، ئادەملەرنىڭمۇ جۇلۇقى چىقىپ بولاتتى .

— مەن قاراقۇم چۆللۈكىگىمۇ بارغان ، لېكىن ئۇ بۇ قۇملۇقنىڭ بىر بۇرجىكىگە توغرا كېلىدىغاندەك قىلىدۇ ، — دېدى ھېدىنىڭ يېنىدا كېتىۋاتقان سىنوف .

سىنوف ستوكھولمدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان كازاك ئائىلىسىدىن بولۇپ ، ھېدىن بىلەن بىللە ئوينىاپ چوڭ بولغان . ھېدىن ئۇنى ئىشەنچلىك دەپ قاراپ مۇھاپىزەتچىلىككە يوللىۋالغانىدى .

— باسىت ، بىز ھازىر قۇملۇقنىڭ قەيىرىدە كېتىۋاتىمىز ؟ — ھېدىن ئالدىدا تۆگە يېتىلەپ كېتىۋاتقان تۆگىچىدىن سورىدى .ھېدىنىڭ گېپىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

باسىت تەمبەل ، دوغلاق ـ خولەك ، قويۇق قارا ساقاللىق ، ئوتتۇز بەش ياش ئەتراپىدىكى كىشى بولۇپ ، ئۇۋچى ئائىلىسىدە ئۆسكەچكە ، بۇ ئەتراپ ئۇنىڭغا تونۇش ئىدى .

— قۇملۇق ياقىسىدا كېتىۋاتىمىز ، — باسىت قوپال ، تومتاقلا جاۋاب بەردى .

توغرا مەسلىھەتنى ئاڭلىماي ، ئۆمرىدە بۇ قۇملۇقنى كۆرۈپ

باقمىغان كىشىنىڭ گېپىى بىلەن بىھۇدە ، ئورۇنسىز نەرسىلەرنى ئېلىپ ئارتۇق يۈك قىلىۋالغىنىغا باسىت ھېدىنىدىن خاپا ئىدى . ئىچىدە : «قېنى ، بېشىڭغا كەلگەندە كۆرەرسەن» دەپ گەپ قىلماي كېلىۋاتاتتى . يەنە بىر تۆگىچىنىڭ ئىسمى قايىم ، ئۇ ئورۇق ، ئېگىز بوي ، ئۇزۇن ئېڭەك ، ئۆچكىنىڭكىدەك ئۇزۇن ، ئەمما شالاڭ ، بىر تۇتاملا ساقاللىق ، ھېدىنغا ئوخشاش ئوتتۇز ياشىنىڭ بوسۇغىسىنى يېڭىلا ئاتلىغان بولۇپ ، ئىچى كۈچلۈك ، كەم سۆز ئادەم .

— نېمە؟ قۇملۇقنىڭ ياقىسىدا؟! — باستۇنىڭ جاۋابىدىن ھېدىن بېشىغا بىر قاپاق مۇزدەك سۇ قۇيۇۋەتكەندەك ئەندىكىپ كەتتى ، — بەش كۈن مېڭىپمۇ بىز تېخىچە قۇملۇقنى ياقىلاپ يۈردۇقما؟

— بۇ كىچىك قۇملۇق ئەمەس ، بەش كۈندە قانچىلىك يول ماڭاتتۇق ، — باسىت دوق قىلغاندەك جاۋاب بەردى .

ھېدىن شۇئان يېنىغا ئېسىۋالغان خورما رەڭ خۇرۇم سومكىدىن خەرىتىنى ئېلىپ ئېچىپ سىنچىلاپ قاراشقا باشلىدى .

ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن ، جۇڭگوغىچە كېڭىيىش قارا نىيىتىدە بولۇپ كېلىۋاتقان چار رۇسىيىنىڭ تاشكەنتتىكى دائىرىلىرى چوقان ۋەلىخانوف ، كودوپاتكىن ، پرژىۋالىسكىيلاردىن ئالالمىغان قانائەتلىنەرلىك ئۇچۇرغا ھېدىن ئارقىلىق ئېرىشىپ قالارمىز ، دېگەن شېرىن ئۈمىد ، تەمەدە ئۇنىڭ سەپىرىگە كۆپ جەھەتتىن ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ ، چېگرادىن ئۆتۈش رەسمىيىتىنى بېجىرىپ پاسپورت ھەل قىلىپ بېرىش بىلەن بىرگە يەنە ئاسىيانىڭ كىندىكى بولغان شىنجاڭغا دائىر يېڭى خەرىتىلەر بىلەنمۇ تەمىنلىگەنىدى . بۇ خەرىتىلەر ئىچىدە پرژىۋالىسكىي تارىم بويىغا كەلگەندە سىزغان خەرىتە شەكلىدىكى پارچە - پارچە كۆرۈنۈشلەرنىڭ نۇسخىلىرىمۇ بار ئىدى . ھازىر ئۇنىڭ كۆرۈنۈشىنى شۇ خەرىتە ئىدى . ھېدىن خەرىتىدىن خوتەن دەرياسىنىڭ تارىم دەريا-سىغا قوشۇلىدىغان جايىنى ئىزدەۋاتاتتى .

— ياپىر ! — دەۋەتتى ھېدىن ئالدىدا چەكسىز سوزۇلۇپ ياتقان قۇملۇققا قاراپ ، — يىراق ئۇپۇق ئاسمانىنىڭ چېكى ، لېكىن بۇ قۇملۇقنىڭ چېكى نەدە ؟ چەت ـ چۆرىسى بۇنچىلىك كەڭ ، ئوتتۇرىسى قانچىلىكتۇ بۇ قۇملۇقنىڭ .

ھېدىن قاراقۇم چۆللۈكىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى ، بۇ دەشت قۇملۇق ئالدىدا ئۇ ھېچقانچە ئەمەس ئىدى . ئۇ يەنە ئۆز ۋەتىنى — ۋەتىنى شۇ پىتسىيىنىمۇ كۆز ئالدىغا كەلتۈردى . قىشى ئىللىق ، يېزى سالقىن ، قۇملۇق ، قاقاسلىق يوق ، مۇنبەت تۇپراق ـ لىق ، كۆللىرى جىق ، سۇيى ئەلۋەك ، بۇك باغ ـ ئورمانلىق كەڭ زېمىن — ئانا قۇچىقى كۆز ئالدىدا نامايان بولدى . ئۇ گۈزەل يۇرت ھېدىنغا ھۇزۇرلا بېرەلەيتتى ، شان ـ شەرەپ ، شۆھ ـ رەت بېرەلمەيتتى ، پەقەت ئۇ تاپقان شان ـ شۆھرەتكە چاۋاك ئۇرۇپ تەنتەنە قىلىشىلا بېرەلەيتتى . ھېدىنغا كېلىدىغان شان ـ شۆھرەتلەر مۇشۇ قۇملۇقتا ئىدى ، بۇنى ئۇ ئوبدان بىلەتتى .

ھېدىنلار يولغا چىقىپ ئۈچىنچى كۈنى كەچكىچە سەپىرى كۆڭۈلدىكىدەك راۋان بولۇپ ، ھېچبىر ئاۋارىچىلىك كۆرۈلمىدى . شۇ كۈنكى قونالغۇسىدا شام يورۇقىدا بىر كۈنلۈك سەپەر ئەھۋالى ۋە قىلغان ئىشلىرىنى يېزىپ كېلىپ ، خاتىرىسىگە مۇنۇلارنى پۈتكەنىدى :

... « بۈگۈن سەپىرىمنىڭ ئۈچىنچى كۈنى ئالدىنقى كۈنلەردىكىدەك ھاۋا ئوچوق ، سالقىن بولدى . قارىغاندا تەلىيىم ئوڭ ئوخشايدۇ . تۈنۈگۈن كېچىدە تاڭغا يېقىن كۆرگەن چۈشۈم ئوڭۇمدا زاھىر بولىدىغاندەكلا تۇيۇلۇۋاتىدۇ . مەن چوقۇم كۆزلىگەن شەرەپ ـ كە ئېرىشىمەن... »

ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئىراق ، ئىران ، تۈركىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا ، سەمەرقەنتلەردە كۆرۈپ مەپتۇن بولۇپ قالغان قويۇق ئىسلام ئۇسلۇبىدىكى ، بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرىكى دەۋرنىڭ

يالـدامسى بـولغان ئاجايىپ كۆركـەم ، ھەشەمـەتلىك ئوردا ـ ساراي ، قەلئەلەردىن كۆپ مۇقەددەملىك كۆلشەھەر ، مىرەن ، شە- ھىرى كىشىك ، چاقىلىقتىكى تاش شەھەر قاتارلىق قەدىمكى زامان ئىزنالىرىنىڭ ئۇنىڭغا قۇچاق ئېچىپ تۇرغانلىقىنى ھېدىن ئالدىنقى كىچە چۈشىدە كۆرگەنىدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئالتۇن گىر- ۋەكلىك ، گۆھەر كۆزلۈك شان ـ شۆھرەت تاجى ئۇنىڭ بېشىغا قونغىلى ئەگىپ يۈرەتتى . تاجنىڭ چاقناق جۇلاسى كۆزلەرنى قا- ماشتۇرۇپ ھەم چاقاتتى ، ھەم قىزارتاتتى . تاج ھېدىنىنىڭ بېشىغا قونغىلى يېقىنلاپ كېلىپ ، يەنە نېمىشقىدۇر لىكىدە يۇقىرى ئۆر- لەپ كەتتى . ھېدىن تاجنى تۇتۇۋالغىلى سەكرەۋېتىپ ئويغىنىپ كەتتى . «ئۇ تاجنى چوقۇم كىيىمەن» دېدى ئۇ ، ئۇيقۇچانلىقتىن سەگىپ ئوڭىغا كەلگەندىن كېيىن .

سەپەرنىڭ تۆتىنچى كۈنى ئەتىگەندىلا ھاۋانىڭ تەرى بۇزۇلۇشقا باشلىدى .

— باسىت ، بۇگۈن ھاۋانىڭ چىرايى سەتلىشىۋاتىدۇ ، بۇ نېمە- نىڭ ئالامىتى ؟ — ھېدىن سورىدى .

باسىت جاۋابقا ئېغىز ئاچقۇچە ئىسلامباي :

— ھاۋانىڭ بۇنچىلىك ئەپتىدىن قورقۇپ كەتمىسەكمۇ بولە- ىدۇ ، ھېلى ئېچىلىپ كېتىدۇ ،— دېدى .

ئىسلامبايىنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلۇشۇپلا قۇلاق تۈۋىدە غۇ- رۇلداپ ، قۇملار شىرىلداپ شامالنىڭ شەپىسى كەلدى .

ھېدىن باسىت بىلەن قايىمغا قارىدى . باسىت ئاسمانغا قاراپ قويدى ، باشقا ھېچقانداق ئىپادىدە بولمىدى . قايىم بولسا ئاسمانغە- مۇ قارىمىدى ، پەقەت مىيىقىدا كۇلۇپلا قويدى . ئۇنىڭ بۇ كۇلكە- سى ھېدىنغا بىگىز سانجىغاندەك بىلىنىپ كەتتى .

— قايىم ، ئېيتقىنا ، شامال كۈچەيىپ كېتەرمۇ ؟... —

ھېدىنىنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرى ئاغزىدا قالدى ، ئۇنىڭ يۈز ـ كۆزىگە شامال ئۇچۇرغان قۇملار يېڭىنە سانجىلغاندەك تېگىشكە باشلىدى . قۇملۇقنىڭ شامال ، بورىنى مانا شۇنداق ، «شامال چىقىدىغان ئوخ- شايدۇ» دەپ بولغۇچىلىك ، شامال بورانغا ، قۇيۇنغا ئايلىنىپ

بولىدۇ.

غۇر - غۇر شامال بىردىنلا بورانغا ئايلاندى. جاھاننى بوراڭ-
بۇنداق چاغدا ،
ئىنسان ۋۇجۇدىدىكى ھۇشقىيىتىشلىرى قاپلىدى .
يىلتىزى ھەر يەردە قالغان قامغاقتەك بۇ ئادەملەرنىڭ كىم بىلەن
كىمنىڭ ئىشى بولسۇن ، جانمۇجان ئۆزىنىڭ جېنى . پەقەت باسىت
بىلەن قايىم بىر - بىرىگە ھەمدەم بولۇپ ، ئۆزلىرى مەسئۇل
بولغان ئالتە تۆگە بىلەن ئۇچ ئېشەكنى دالدا بولغۇدەك بىر يەرگە
يىغىپ ، بورانغا كەينىنى قىلىپ تۇرۇۋالدى . توپا توزۇغاندەك
ئۇچقان ئۇندەك قۇملار بىر غېرىچچە يەردىكى نەرسىنى كۆرۈشكىمۇ
ئىمكان بەرمەيۋاتاتتى . بۇنداق تېز كەلگەن بوران - قۇيۇن ، بىر-
دەملىك قاتتىق ياغقان يامغۇردىن ھاسىل بولغان ئاخىرى يوق
شىددەتلىك كەلكۈنگە ئوخشايدۇ . چۈشتىن قايرىلىشىغا چىققان
بوران ئالەمنى مالەم قىلىۋەتكەندىن كېيىن ، ئارمىنىغا يەتكەندەك
ئىككى سائەتتەك داۋاملىشىپ شىپپىدە توختىدى . شامالنىڭ شەپە-
سى كەلگەندە ، ھېدىن باسىت بىلەن قايىمنىڭ تۆگە ، ئېشەكلەرنى
بىر يەرگە جىددىي توپلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، شۇئان ئۇلارنىڭ
يېنىغا بېرىۋېلىپ ، ئۇلار قانداق قىلسا شۇنداق قىلدى . ئەمدى
قارىۋىدى ، ھېدىن ئۆزى بىلەن ئىككى تۆگىچى ۋە تۆگە ، ئېشەك-
لەر ، ھېدىننىڭ ئېتى خاتىرجەم بىر يەردە تۇرغان ، باشقىلار بولسا
ئۆزلىرى بىر يەردە ، مىنگەن ، مەسئۇل بولغان ئۇلاغلىرى باشقا
بىر يەردە تۇرغان . شۇ چاغقىچە قۇملۇق بورىنىنى كۆرۈپ باقمىغان
فېكىشى خۇددى شامالغا ئەگىشىپ كەتكەندەك ، يىراققا كەتكەندى .
ئۇنى ئىككى تۆگىچى بىلەن پاپياي شامال يۆنىلىشى بويىچە مېڭىپ
خېلى يىراقتىن تەستە تېپىپ كەلدى ، ئېشىكى يوق بولدى...

تۆگە ، ئېشەكلەردىكى يۈكلەرنى تەڭشەپ فېكىشىغا بىر ئېشەك
بوشىتىپ بېرىشكە توغرا كەلدى . كۈنپېتىشقا ئاز قالغانىدى . ئۇلار
شۇ يەرگە چۈشكۈن قىلىپ قونماقچى بولۇشتى . تاماقتىن كېيىن
ھېدىن چېدىرىدا شام يورۇقىدا شۇ بىر كۈنلۈك ئىشلاردىن خاتىرە
يېزىشقا ئولتۇردى . تۇنجى يولۇققان قۇملۇق بورىنى توغرىسىدا
تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغاندىن كېيىن ، بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ

دىققەت قىلىشى ئۇچۇن ساۋاق سۆپىتىدە خاتىرىسىگە چوڭ قىلىپ مۇنداق دەپ يازدى :

... « سۇنى كۆپرەك ئىلمۇھلىش ئورنىغا جۇۋا ، يوتقان - كۆرپە ئىلىشىم ، هازىر ئويلىسام كۈلكىلىك ، ئۆزۈمنى ئۆزۈم مەسخىرە قىلىپ كولدۇرلاتقاندەك ئىش بوپتىكەن . شامال مەسلە- سىدىمۇ شۇنداق بولدى . قايمىناڭ ئاچچىق ھەم مەسخىرىلىك جىلە- مايغىنىنى كۆرگەندىكىن ، كۈلكىسىنىڭ سەۋەبىنى سورىغان بول- سام ، بۇنچىلىك سورۇقچىلىق تارتمايتتۇق . شۇ تۇپەيلى بىر ئې- شەك ، بىرنەچچە قۇر كىيىم يوقالمىغان بولاتتى . ئىسلامباينىڭ سادىق مالايلىقىدا گەپ يوق . لېكىن ، ئۇمۇ ، ئىككى تۆگىچىدىن باشقىلىرىمۇ بۇ قۇملۇقنىڭ تەبىئىتى توغرىسىدا ماڭا ئىشەنچلىك مەسلىھەت بېرەلمىگۈدەك . بۇ قېتىمقى سەپىرىمدە باسىت بىلەن قايمىناڭ مەسلىھىتىنى ئاڭلىشىم ، قۇملۇقنىڭ ئىچىگە ، لوپ كۆ- لىگە بارىدىغان شۇ يەرلىك كىشىلەردىن ياخشى يول باشلىغۇچى ھەم ئىشەنچلىك مەسلىھەتچى تېپىشىم كېرەك ئىكەن . چوقۇم شۇنداق قىلىمەن » .

بۇگۈن كۈن ئەتىگەندىلا ئېچىلىپ كەتتى ، هاۋا شۇنچىلىك سۈزۈك . بۇگۈنكى كۈننىڭ كۈلۈپ باقمىنىدىن ھېدىن خۇشال ئىدى ، لېكىن باسىت بىلەن قايىم خۇشال ئەمەس ئىدى . ئەتىگەندە- لا كۈن تەپتىنىڭ يۇز ، پىشانىگە ۋىللىدە تېگىشىدىن بۇگۈن ئىس- سىقنىڭ قاينايدىغانلىقىنى سەزدى . ئۇلار سېزىمىگە تايىنىپ توغرا مۆلچەرلىگەنىدى . چۈش بولمايلا كۈن ئەتراپنى ئىسسىتىپ ئۆزىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى . چۈش قىيام بولغاندا ، ئىسسىقمۇ قىيامىغا چىقتى . ئىسسىق تەپتىدىن قىزىپ قوغدەك بولۇپ كەتكەن قۇمدىن ئۆرلەۋاتقان ۋىل - ۋىل ، سۈزۈك ئاسماندىن چۈشۈۋاتقان نۇر يىڭنىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ يۈزلەرنى چاقاتتى ، كۆيدۈرەتتى ، كۆز- نى ئاچقۇزمايتتى . ئاسماندا بىرەر ئۇچار قاناتلىق ، يەردە بىرەر

قۇرت ـ قوڭغۇز بولسا كاشكى . شۇلاردىن بىرەرسى چېلىقىپ قالسىمۇ ، شۇ تاپتا ھاياتلىقتىن زور ئۈمىد بېغىشلىغان بولاتتى . ئات ، ئېشەكلەرنىڭ بۇرۇن پەرەكلىرى يوغىناپ ، تىنىقلىرى ئېغىرلىشىپ قالدى ، ئىككى ئىتنىڭ تىلى ساڭگىلاپ ، ھۆمۈدەپ بولالماي قېلىۋاتاتتى . ئەڭ چىداملىقى يەنىلا تۆگە بىلەن ئادەم ئىكەن .

پاپىيدىن سۇنىڭ ئاز قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ھېدىن چۆچۈپ كەتتى ، ئىسلامبايغا ئىشىنىپ باسىت بىلەن قايمىنىڭ گېپىگە كىرمىگىنىگە قاتتىق پۇشايمان قىلدى ، ھازىر ئاچچىقلىنىپ چېچىلىدىغان چاغ ئەمەس ئىدى . چېچىلىپ ئاچچىق يۇتقانسېرى ئادەمنىڭ ئاغزى تېخىمۇ قۇرۇپ ، دېمى كېسىلىپ ھالىدىن كېتەتتى . شۇڭا بۇنداق چاغدا ئۆزئارا مەدەت بېرىشىپ ، ئۈمىدلەندۈرۈش كېرەك . ئۈمىد نۆۋەتتى كەلگەندە ئادەمدە ئىشەنچ تۇرغۇزىدۇ ، رو-ھىنى قاناتلاندۇرىدۇ .

پاپىينىڭ دادىسى ئۇيغۇر ، ئانىسى ئەنجانلىق ئۆزبېك ئىدى ، ئۆزىنى «مەن قەشقەرلىك ئۆزبېك» دەپ يۈرەتتى . ئۇمۇ قەشقەردە ھېدىنغا ياللانغانىدى .

ھېدىن چۈشكۈن قىلىپ ، قۇدۇق كولاپ باقماقچى بولدى . ئۇنىڭ بۇ ئۈمىدىمۇ بەربات بولدى . بىر مېتىر كولىغۇچە قۇم نەمسەل كۆرۈندى ، كولاش چوڭقۇرلاشقانسېرى قۇم شۇنچە قۇرۇق چىقتى . 5 ـ ، 6 ـ ئايلار تەكلىماكاندىكى ئۇزۇن ـ قىسقا تارماق ئېقىنلار ، كىچىك كۆللەر ، كۆلچەكلەر قۇرۇپ كېتىدىغان چاغ ، بۇنى ھېدىنمۇ ، ئىسلامبايمۇ بىلمەيتتى ، ئەمدى سۇنى تېجىمسە بولمايتتى . ھېدىن ئۆزىنىڭ رۇخسىتسىز سۇ ئىچىشنى چەكلىدى ! سۇ ئارتىلغان تۆگىنى پاپىيغا تاپشۇردى .

ھېدىن يوتقان ـ كۆرپە ، جۇۋا ، قىشلىق چاپان ، چېدىر قاتارلىق يازدا ئىشلەتمەيدىغان ، ئەكسىچە يۈك بولىدىغان نەرسىلەرنى تاشلاتقۇزۇۋەتتى ، لېكىن غەم يېنىكلىمىدى ، بەلكى ئەھۋال بارغانسېرى ئېغىرلاشتى . سىنوف بىلەن فېئوشى بولالماي ئۆزلىرىنى

قۇمغا تاشلىۋەتتى . ھېدىننىڭ ئۆزىمۇ قۇملۇقنىڭ ئۆلۈم پۇراپ تۇرىدىغان قورقۇنچلۇق ۋەھىمىسى ئالدىدا قانداق قىلىشنى بىلمەي گاڭگىراپ قالدى . قۇملۇقتىن تىرىك چىقىپ كېتىشكە كۆزى يەتمىدى ، ئۆلسەممۇ يېڭى ئېكسپېدىتسىيىچى كىشىم بىلەن ئۆلەي دەپ سىرتقى كىيىملىرىنى يېڭىغا ئالماشتۇرۇۋالدى ، ھەتتا راستلا ئۆلۈپ كېتىدىغان بولسا ، ئۆلۈكىنى ھايات قالغۇچىلارنىڭ قانداق قىلىشى توغرىسىدا ھەمراھلىرىغا ۋەسىيەتمۇ قىلدى . ئىسلامباي بىلەن پاپبايمۇ بولالماي قېلىۋاتاتتى .

— سۇ ، — دېدى ئىسلامباي قۇمدا پۇتىنى سوزۇپ ئولتۇرۇپ ، ئاغزى قۇرۇپ كەتكەچكە ، گەپمۇ ئاران چىقىۋاتاتتى ، — بىر يۇتۇم سۇ بېرىڭلار ، ئاغزىمنى نەمدىۋالاي .

ئۇ گېپىنى ئاران دەپ بولۇپ پاپبايغا قارىدى ، پاپباي ھېدىنغا قارىدى . ئەھۋالدىن قارىغاندا ، ئىككى يۇتۇمدىن سۇ ئىچىۋالمىسا ھېچكىم ماڭالمايدىغاندەك ئىدى . ئىككى تۇلۇمدىلا سۇ قالغانىدى . ھەربىر ئادەمگە سۇنى ھېدىن ئۆزى بەردى ، ئۆزىمۇ باشقىلار بىلەن ئوخشاش مىقدارىدا ئىچتى ، قالغان بىر يېرىم تۇلۇم سۇنى جان تۇمشۇققا كەلگۈچە ساقلاپ تۇرماقچى بولدى . ئىككى يۇتۇم سۇ ھەممىگە جان بەردى . سەپەر داۋاملاشتى…

ئالدى بىلەن ئىككى ئىت يىقىلىپ يېتىپ قالدى . ئاغزىدىن بىر غېرىچچە چىقىپ تۇرغان قۇرغاق تىلىغا قۇممۇ يۇقۇشمىغانىدى ، كۆزى ئادەملەردىن جان تىلىگەندەك ئاران - ئاران لۆمۈلدەيتتى . ئۆز ھالى ، ئۆز جېنى قايغۇسىدا قالغاندا ئۇنىڭغا كىمنىڭ ھەپسىلىسى . ئىگىسى بولغان ھېدىنمۇ ئىتقا قارىپىمۇ قويمىدى . بىر - بىرىگە كېسەل يۇقاندەك ئات ، ئېشەكلەرمۇ بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى گۇلۇپ - گۇلۇپ يىقىلىشقا باشلىدى . چاڭقاپ تاڭلىيى قۇرۇپ كەتكەچكە ، جان تالىشىپ قىلىدىغان خارتىلداشمۇ ، پۇتلىرىنى تېپىچەكلىتىشمۇ يوق ، جىم - جىملا يېتىپ قالدى . ھېدىنىڭ ئۆزىمۇ بولالماي قېلىپ ھاراق ئىچىپ باقتى ، ئۇمۇ بولمىدى . باست بىلەن قايىمدىن باشقىلىرى سەپەردە يېيىش ئۇچۇن ئېلىۋالغان توخۇ ، قويلارنى بوغۇزلاپ قېنىنى ئىچتى . بۇلار

ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇش ئۈياقتا تۇرسۇن ، بەلكى ئەھۋالنى تېخىمۇ بەتتەرلەشتۈرۈۋەتتى .
— قانداق قىلىمىز ؟ — ھېدىن باستتىن سوردى .
— بولالمىدۇق دەپ قۇملۇققا قېيىدىغان بىلەن سۇ ئالدىمىزغا كېلىپ بەرمەيدۇ ، يىقىلىپ قالغۇچە ماڭايلى ، — دېدى باست .
تاماق ـ تاڭلىيى قۇرۇپ كەتكەچكە ، ھېدىن ئىككى ئېغىز سۆزنىمۇ ئاغزىدىن ئاران چىقىرالمغانىدى . باست بولسا چاڭقاپ كەتكەندەكمۇ ئەمەس ، شۇنچىۋالا گەپنى بىمالال قىلىۋاتاتتى . ھېدىن ھەيران بولۇپ باستقا ، ئاندىن قايىمغا قارىدى . قارىدىيۇ ، تېخىمۇ ھەيران قالدى . باست بىلەن قايىم يەنىلا شۇ قېلىن تاشقى كىيىملىرىدە بولۇپ ، شۇنچىۋالا ئىسسىقتىمۇ نېپىزگە ئالماشتۇرۇۋالمىغانىدى . ئۇلارنىڭ ئەكسىچە باشقىلار ئەتىگەندىكى ئىسسىقتىلا ئۇستۈبشىنى نېپىز كۆڭلەكلەرگە ئالماشتۇرۇۋەتكەنىدى . بۇ ئىككى سېلىشتۇرمىدىن ھېدىن ئۆزلىرىنىڭ شۇنچە بەك چاڭقاپ ھالسىزلىنىپ كېتىشىنىڭ سىر ، سەۋەبىنى بىلدى ـ دە ، ھەمراھلىرىغا ئەھۋالنى ۋە ھازىر بولسىمۇ قېلىن كىيىنىۋېلىشنى ئېيتتى .
— بۇ ئىشنى بىزگە بالدۇرلا دەپ قويساڭلار بولمامدۇ ، — دېدى ئىسلامباي باست بىلەن قايىمغا قاراپ .
— دېگىنىمىز بىلەنمۇ بىزنىڭ گېپىمىزنى ئاڭلامتىڭ ، — دېدى قايىم دوق بىلەن .
دېگىنىگە ئىسلامباي غەققىدە تويدى . ھېدىنمۇ شۇنداقراق بىر گەپ قىلماقچىدى ، تىلىنى تارتىۋالدى .
راست ، سۇسىز قۇملۇقتا يېتىۋېلىش ئۆلۈم كۇتۇپ يانقان بىلەن باراۋەر . بىر قەدەم بولسىمۇ مېڭىش كېرەك ، تىركىشىپ بېقىش كېرەك . ھېدىن شۇلارنى ئويلىدى . ئۇنىڭمۇ ئەزرائىلنى بېقىش كۇتۇپ تۇرغۇسى ، مەغلۇبىيەتكە تەن بەرگۈسى يوق ئىدى . ھەمراھلىرىنى داۋاملىق مېڭىشقا ، چىداشقا رىغبەتلەندۈردى . يېرىم تۆلۈم سۇنى ئادەملەرگە بىر چۆچەكتىن ، ئات ، ئېشەكلەرگە ئىككى چۆچەكتىن بەردى . سۇ ئىچىۋېلىپ ئۇلار يولىنى داۋاملاشتۇردى ، ماڭدى ، نەچچە قۇم دۆڭ ـ داۋانلاردىن ئاشتى ، يىقىلغانىنى يۆلەـ

شىپ ماڭدى... بۇ ، تەڭرىنىڭ ئۇلارنى سىنىغىنىمۇ ياكى قىسمىتى شۇنداقمۇ ، جانلىرى ھەلقۇمىغا كېلىپ قالغاندا ، ئۇلارغا تەڭرىنىڭ رەھمى كەلدى چېغى ، ئاخىر ئۇلار بىر دەريا ئۇلاشتى . بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئىككى ئېتى ، ئۇچ ئېشىكى ، ئىككى ئىتى ئۆلۈپ ، سەنوف ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىنغانىدى ، ئۆزلىرىنىڭمۇ ئاران ـ ئاران تىنىقى قالغانىدى . ئۇلارنىڭ كۆرگىنى دەريانىڭ ئۆزى بولماي ، بۇلتۇرقى دەريا تاشقىنىدا چوڭقۇر چولغا يىغىلىپ قالغان سۇنىڭ ئاخىرقى قالدۇقى ئىدى . سۇ سۇزۇك ھەم تاتلىق ئىدى . ئەزرائىل ئۇلارغا سوزغان قولىنى يىغىشتۇرۇۋالدى . ھەيدىن بۇ سۇ كۆلچىكىگە تەلىيىنىڭ ئوڭ كەلگىنىمۇ ، تاسادىپىي ئېرىشىپ قالدى . ئۇ ئازراق يوقىتىشقا ، مەغلۇبىيەتكە ئاسانلىقچە تەن بەرمەيدىغان قەيسەر ، سۇنماس ئىرادىسى بىلەن ئەتراپقا ئۇمىدۋار نەزىرىنى تىكىپ كېلىۋاتاتتى ، بىر قۇشنىڭ باش ئۇستىدە ئۇچۇپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدى . ئۇمىد ئۇنىڭغا باشقىدىن قۇچاق ئېچىپ تەبەسسۇم قىلدى . ھېدىن ھەمراھلىرىنى قۇش كەتكەن تەرەپكە ئىشەنچ بىلەن باشلاپ ماڭدى...

سۈيىن ھېدىن بۇ قېتىم زور ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ ، مىرەن خارابلىكى ، كۆلشەھىرى خارابلىكى ، قەدىمكى قەبرىستانلىقلار ، يەنە قانداقتۇر خارابلىك قىدىرىپ ، ئېكسپېدىتسىيە ۋە ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە كارامەت كۆرسەتكەن قىزغىنلىقى ، ئىرادىسى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا يەنىلا لاۋۇلدىماقتا ئىدى . ئۇنىڭدىكى بۇ غايە ، روھ ، شىجائەت ۋە قەيسەر ئىرادە قانداق پەيدا بولغان ؟

سۇنىڭ بېشى ، دەرەخنىڭ يىلتىزى بولغىنىدەك ، ھېدىنىدىكى غايە ، نىشان ۋە تەۋەككۇل دەرياسىغا ئۆزىنى ئېتىپ تۇرىدىغان بۇنداق تەۋرەنمەس قەيسەرلىكنىڭ چوڭقۇر مەنبەسى بار .

3

ئۇ كېچە سۈيىن ھېدىندىن ئۇيقۇ قاچتى . شىمالىي قۇتۇپ

مۇزلۇقىنى ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ قايتىپ كەلگەن «فىگا» ناملىق پاراخوتنىڭ ستوكھولملىقلار ۋە شۆبىتسىيە پادىشاھى تەرىپىدىن كۈتۈۋېلىنغان چاغدىكى قىزغىنلىق ۋە تەنتەنىلىك مەنزىرە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىرمۇبىر قايتا ـ قايتا ئۆتمەكتە . ئۇ كۈنى پۈتۈن ستوكـ ھولم خەلقى پرېستانغا يىغىلغانىدى . پاراخوت باشلىقى نوردىنسكى ستوكھولم خەلقى : «بىزنىڭ پەخرىمىز ، بىزنىڭ غۇرۇرىمىز ! ۋەتەنىمىز ، ۋەتەننىڭ غۇرۇرى ! نوردىنس شۆبىتسىيىنى دۇنياغا تونۇتتى ! » دېيىشىپ بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرمەكتە ، ئاسمانغا ئاتماقتا . نوردىنس ستوكھولملىقلارنىڭ قەلبىدىن سۆيگەن بۇيۇك شەخسكە ، قەھرىمانغا ئايلانغانىدى . بۇ كۆرۈنۈشلەر ئون بەش يىلدىن سۈبن ھېدىننىڭ ۋۇجۇدىدا زىلزىلە پەيدا قىلىپ ، ھاياجانلىق ھېسسىياتى ئۇنىڭ ئۆسمۈرلۈك قەلب قىنىغا سىغماي قالدى . خۇددى ئۇنىڭغا تەئەللۇق شان ـ شەرەپنى باشقا بىرسى تارتىۋالغاندەك قىزغىنىپمۇ قالدى .

«كەلگۈسىدە ، ياق ، پات ئارىدا مەنمۇ ئاشۇنداق شان ـ شەرەپ قۇچمەن ، شۆھرەت تاجى كىيىمەن ، ۋەتەننىڭ ، خەلقنىڭ ئىپتىخارى ، غۇرۇرى بولىمەن ، سكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى ۋەتىنىم شۆبىتسىيەمنى دۇنياغا تونۇتىمەن» .

ئۇنىڭ كاللىسىدا شۇ شېرىن خىيال ، شۇ شېرىن ئىستەكلەرلا بار ئىدى .

— ئۆزۈڭچە بىرنېمىلەرنى دەپ پىچىرلاپ كېتىپسەنغۇ .

شۇ كۈتۈۋېلىشتىن كېيىنلا سۈبن ھېدىننىڭ كەيپىياتى ، روھىي ھالىتى غەلىتە بولۇپ قالدى . ئۆيگە قايتىپ كېلىۋېتىپمۇ ، كەلگەندىن كېيىنمۇ ، تاماق يەۋېتىپمۇ ، تاماقتىن كېيىنمۇ يەتتە پەرزەنت ، توققۇز جانلىق مېھىر ـ مۇھەببەتلىك ، كۆڭۈللۈك بىر ئائىلە كىشىلىرى كۈتۈۋېلىش يىغىلىشى توغرىسىدا ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي پاراڭ قىلىشسا ، ئادەتتە بەس ـ مۇنازىرىگە ئامراق سۈبن ھېدىن بىر ئېغىزمۇ گەپ قوشماي جىمىپلا كەتكەنىدى . ئۇنىڭدا پەيدا بولۇپ قالغان ئورمالسىزلىق ئاتا ـ ئانىسى —

ئەر ـ خوتۇن لۇدۋىگلارنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى . ھەر كۈنى كەچلىك تاماقتىن كېيىن ئادىتى بويىچە ھويلا ـ ئارامدا گۈل سەيلىسى قىلىدىغان ئىشمۇ يوق ، ئۇ بالدۇرلا ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى . ئوغلىدىكى بۇ سەۋدايىلارچە جىمىپ كېتىشتىن خاۋاتىرلاندى . غان ئاتا سەھەردە ئۇنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى .

قات ـ قات پۇرژىنىلىق كارىۋاتتا خىيال قايىنىمىغا چۆكۈپ ئۆزىگە ئۆزى پىچىرلاپ ئولتۇرغان سۈبەن ھېدىن ئاتىسىنىڭ كىر-گىنىنى سەزمىگەنىدى .

— ئاتا ، — دېدى سۈبەن ھېدىن ئاتىسىغا خىيالچان قاراپ ، ئۇنىڭ كۆزىدىن يەنە قەتئىيلىك چىقىپ تۇراتتى ، — مەنمۇ بارون نوردىنستەك ئېكسپېدىتسىيىچى بولاي دەيمەن .

ئاتا ئوغلىنىڭ ئاغزىغا قاراپ قالدى . شۇ قېتىمقى كۈتۈۋېلىش يىغىلىشىدا يەنە تېخى كۆڭۈلگە شادلىق بېغىشلايدىغان ياڭراق مۇ-زىكا ۋە ئالقىش سادالىرى ئىچىدە پادىشاھ ئوسكار II نوردىنسكى قوبۇل قىلىپ ، ئۇنىڭغا بارونلۇق نام ـ مەرتىۋە بەرگەنىدى .

— نېمە ، سەنمۇ شىمالىي قۇتۇپ مۇزلۇقىنى كېزەي دەمسەن ؟

— ياق .

— ئەمىسە نەنى ئېكسپېدىتسىيە قىلاي دەيسەن ؟

— نەگە بارىدىغانلىقىمنى ئۆزۈممۇ بىلمەيمەن ، ئىشقىلىپ شىمالىي قۇتۇپ ئەمەس .

سۈبەن ھېدىن ئەسلىي : «باشقىلار بېسىپ بولغان يەرگە بار-مايمەن ، ئۇنداق قىلسام ئۇنىڭ قانچىلىك قىممىتى بولىدۇ ، ماڭا قانچىلىك شان ـ شەرەپ كەلتۈرىدۇ . مەن باشقىلار ئاياغ باسمىغان يەرگە بارىمەن» دېمەكچىدى ، لېكىن تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ بول-مىغان گېپىنى يىغىشتۇرۇۋالدى .

لۇدۋىگ ئوغلىنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى . ئۇ تولۇقسىز ئوتتۇ-را مەكتەپنىڭ بوسۇغىسىدىن يېڭىلا چىققان ئون بەش ياشلىق ئۆسمۈرنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلاۋاتقان گەپنىڭ ۋەزنىدىن ھەيران قېلىۋا-تاتتى . بۇ ، پىكرى پىشقان ، ھەر جەھەتتىن ئەتراپلىق ، چوڭقۇر

بىلىم ئىگىلىگەن ، ئۆزىنىڭ غايە ، ئىستىقبالى ئۈستىدە باش قاتۇر-
غۇدەك قۇرامىغا يەتكەن كىشىلەر دەيدىغان گەپلەر ئىدى . ئاتا
ئوغلىنىڭ بالدۇر يېتىلىۋاتقان ئەقىل - پاراسىتىدىن ، ئارزۇ -
ئىستەك غايىسىدىن ئۆزىچە پەخىرلىنىپ قالدى . «مەن بىر ئۆمۈر
پادىشاھ جەمەتىدىكىلەرنىڭ كېسىلىنى داۋالايمەن ، دەپ شۇلارنىڭ
غېمىدە ئوردا تېمىنى ياقىلاپلا ئۆتۈپتىمەن . بۇ بولسا كىشىلەر ئاياغ
باسمىغان يەرلەرگە بېرىپ مۆجىزە يارىتىمەن ، دەۋاتىدۇ . «بالدۇر
چىققان قۇلاقتىن كېيىن چىققان مۇڭگۈز ئېشىپتۇ ، دېگەن مۇشۇ .
يارايسەن ئوغلۇم ! — ئاتا ئىچىدە شۇلارنى دېدى ۋە يەنە ، — ئۇنىڭ
بىرنەچچە كۈندىن بېرى جىمىپ كېتىشى ، ئويلىغانلىرىنى ئىچىدە
پىشۇرۇۋاتقىنىكەن ئەمەسمۇ » دېگەنلەرنىمۇ كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى .
ئاردىدىن ئىككى ھەپتە ئۆتكەندە ، ئۆتكۈزۈلگەن «فىگا»نىڭ
غەلىبە قۇچۇپ قايتىپ كەلگەنلىكىنى تەبرىكلەش خاتىرە يىغىلىشىغا
پرۇفېسسور تەكلىپ بىلەن قاتناشقانىدى . يىغىن رىياسەتچىسى-
نىڭ ئۇنى سۆزگە تەكلىپ قىلغاندا تونۇشتۇرۇپ : «دۇنيا ئەھلى-
گە ، بولۇپمۇ بىز ياۋروپالىقلارغا نامەلۇم بولغان رادىئايەتلەردى-
كىدەك سىر - تىلسىملىق زېمىن ، دۇنيادىكى ئىككىنچى چوڭ
قۇملۇق تەكلىماكاننى كېزىپ چىققان مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى
دېگەن گېپى بىلەن ، پروفېسسېنىڭ تەكلىماكاننى تەرىپلەپ .
«ئاشكارا ۋە ئۆزىنى قىيلىن قۇم ئاستىغا يوشۇرغان نامەلۇم خارابە-
لەر ، قەدىمكى زامانلاردىن قالغان سىرلىق قەبرىستانلىقلار ، ئاجا-
يىپ - غارايىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، بىزنىڭ ۋە كېيىنكى-
لەرنىڭ ئېچىشىنى كۈتۈپ ياتماقتا . تەكلىماكان ھەقىقەتەن
سىر - ھېكمەتكە تولغان مۆجىزىلىك ماكان » دېگەن گېپى ، گۆدەك
سۈيىن ھېدىنىنىڭ قەلبىگە تاشقا ئويۇلغان نەقىشتەك ئورناپ
قالدى .

ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ئېكسپېدىتسىيىگە دائىر كىتاب بولسا
يىغدى ، ئوقۇدى . ئامېرىكا يازغۇچىسى كوئوپېر ، فرانسىيىنىڭ
ئېكسپېدىتسىيىلىك يازغۇچىسى ۋارنا ، ئەنگلىيىنىڭ ئېكسپېدىتە-

سىيىچىسى داۋىد لىۋىنگىستون ، فرانكىلىنلارنىڭ كىتابلىرى ئار-
قىلىق ، ئۇ ئۇلار بىلەن تونۇشتى ، مۇڭداشتى . ئۇلار ئۇنىڭ قەلبى-
دىكى ئېكسپېدىتسىيىگە بولغان مەپتۇنلۇق قىزغىنلىقىنى لاۋۇلدى-
تىپ ئۇلغايتتى . بولۇپمۇ ، فاشىيەن ، شۇەنزاڭ ، ماركوپولو ۋە
پرژىۋالسكىيلارنىڭ كىتابى ، ئۇنىڭ تەقدىر ـ قىسمىتىنى ، ھايا-
تىنى ، پۈتۈن ئارزۇ ـ ئىستەك ، ئىقبال ، غايە رىشتىسىنى تەكلىما-
كانغىلا باغلاپ قويدى . ئەمدى ئۇ ئولتۇرسا ـ قوپسا تەكلىماكان
توغرۇلۇق ئويلايدىغان ، ئۇخلىسا تەكلىماكانىنى ، ئۇ يەردىكى
نامەلۇم شەھەر ـ قەلئەلەرنى ، خارابىلەرنى ، سىرلىق قەبرىستانلار-
نى چۈشەيدىغان بولدى .

ئۇ ئۆزىنى جەلپ قىلىۋالغان ماركوپولونىڭ تەكلىماكان ، لوپ
كۆلى بويى توغرىسىدىكى تەسۋىرىي بايانلىرى يېزىلغان بەتلەرنى
تەمشىپ تۇرۇپ قايتا ـ قايتا ئوقۇغان بولسا ، تەكلىماكان ـ
«ھالاكەت دېڭىزى»غا تۇنجى بولۇپ ئاياغ باسقان ياۋروپالىق پرژە-
ۋالسكىي بىلەن غايىۋانە پاراڭلىشاتتى :

ـ پرژىۋالسكىي تاغا ، «فىگا»نىڭ قايتىپ كەلگەنلىك شەرە-
پىگە ئۆتكۈزۈلگەن خاتىرىلەش يىغىلىشىدا سىزنىڭ نۇتقىڭىزنى
ئاڭلىدىم ، كېيىن «ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر» دېگەن كىتابىڭىزنى
ئوقۇدۇم . ماڭا ئەڭ تەسىر قىلىپ ، مېنى ئۆزىگە تارتقىنى تەكلىما-
كان توغرىسىدىكى گەپلىرىڭىز بولدى . ماڭا شۇ ئېكسپېدىتسىيە-
ڭىز توغرىسىدا گەپ قىلىپ بەرسەڭىز قانداق ؟

ـ گېپىڭدىن قارىغاندا ، سەن ئېكسپېدىتسىيىگە قىزىقىدىغان-
دەك قىلىسەن . ئېكسپېدىتسىيىنىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى ، جاھانكەز-
دىلىك . ئەمما ، بۇ تەركىبدۇنياچى دەرۋىشلەرنىڭ ئادەتتىكى جاھان-
كەزدىلىكى ئەمەس . ئېكسپېدىتسىيە مەلۇم بىر نىشان ، مەقسەتنى
كۆزلەپ قىلىنىدىغان ، غايىلىك ئادەمنىڭ ئاڭلىق ئىشى . مەن ساڭا
ئالدىن ئېيتىپ قويايي ، بۇ بىر دەملىك ھەۋەس ، قىزىقىشقا تايىنىپ
ياكى نام ـ شۆھرەتكە ھېرىپ كىرىدىغان كوچا ئەمەس . جاپا ـ
مۇشەققىتى مۆلچەرىڭدىكىدىن كۆپ ئېغىر ، رىيازەت چېكىسەن .

بولۇپمۇ ، تەكلىماكاندا خەۋپ ـ خەتەر ، ھەتتا ھالاكەتلىك قىسمەت چېلىقىپلا تۇرىدۇ ، قۇملۇقنىڭ شامال ـ بوران ، قۇيۇنلىرىنىڭ دەھشەتلىكلىكىنى دېمەيلا قويماي . ئەمما بۇ ئىشقا پۈتۈن ۋۇجۇدۇڭ ، ئەس ـ يادىڭ بىلەن بېرىلگەن بولساڭ ، ھەرقانداق خىيىمخەتەر ، مۇشكۈلچىلىكنى يېڭىپ كېتەلەيدىكەنسەن ، تېخى سېنى تاۋلاپ ، ئىرادەڭنى چىڭىتىپ ، قارامىلاشتۇرۇپ ، تېخىمۇ تەۋەككۈلچى قىلىدۇ .

— مەن ھەرقانداق ئېكسپېدىتسىيىچىگە ئىخلاس قىلىمەن ، بولۇپمۇ ياۋروپالىقلارغا يول ئېچىپ تەكلىماكانغا تۇنجى بولۇپ بارغان سىزگە بەك ئەقىدە قىلىمەن . ماڭا تەكلىماكاندا كۆرگەنلىرىڭىزنى دەپ بېرىڭە .

— مەن سىرلىق ئۇ نامەلۇم ماكانغا تارىم ، كۆنچى دەرياسى ، لوپ كۆلى ۋە باشقا دەريا ـ ئېقىن ، چوڭ ـ كىچىك كۆللەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن بارغانىدىم . بېرىپ تەكشۈردۇم ، كۆردۇم ، ئاڭلىدىم ، كۆپ نەرسىنى بىلدىم . ئۇ يەردە كۆرگەنلىرىمدىن ئاڭلىغانلىرىم جىق . كۆرگەنلىرىمنىڭ ئۆزىلا تەسەۋۋۇرۇمدىن تاشقىرى ئاجايىپ نەرسىلەر بولۇپ ، تۇرغان ـ پۈتكىنى مۆجىزىنىڭ ئۆزى . مەن پەقەت جۇغراپىيىدە ئاپىنىق جايلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ، ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانات ئەۋرىشكىلىرى يىغىپ ، بوتانىكا ، زوئولوگىيە جەھەتتە چەكلىك ئىش قىلالىدىم . ئەپسۇس ، مەن ئارخېئولوگ بولمىغانلىقىم ئۈچۈن ، ئۇچرىغان خارابىلىكلەرنى ، تارىخىي مەدەنىيەت يادنىكارلىقلارنى كۆرۈپلا قويىدۇم ، تەكشۈرەلمىدىم ، ئارمان بىلەن قايتتىم . ئامان بولسام ئارخېئولوگىيە ئۆگىنىپ ، مەخسۇس مۇشۇ جەھەتتە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئارزۇيۇم بار .

— پرۇفېسسور تاغا ، تەكلىماكاندا «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى»دەك نەرسىلەر بارمىكەن ؟

— ھەي ، تېخى بالا ـ دە ، شۇڭا پىكىر قىلىشىڭمۇ بالىدەك ساددا . بارمىكەن دېگىنىڭ نېمىسى ، ھەربىر خارابىلىك ، ھەربىر

قەدىمىي قەبرىستانلىقنىڭ ئۆزىلا ئۇنىڭدەك مىڭ كىتاب . ئالايلۇق ، مىرەن خارابىلىكىدىكى تامغا سىزىلغان رەسىملەرگە قارىساڭ ھەيران ئۇھەس ، لال بولىسەن . ئۇچۇۋاتقان قاناتلىق ئادەم سۈرىتىنىڭ يۈز - چىرايى ، قىياپىتى تىرىك ئادەمنىڭكىدەك جانلىق ، ئېنىق ، جۇلالىق ، بېرىلگەن رەڭلەر يارقىن . تامدىكى رەسىملەرنىڭ سىزىلىشىدىكى ماھارەتنى ئېپادىلەپ ، تەسۋىرلەشكە تىلىم كېكەچلىك قىلىدۇ . بىز ئاغزىمىز كۆپۈككە تولۇپ كەتكۈچە ماختايدىغان ياۋروپا رەسساملىرىنىڭ تالانت - ماھارەتلىرى ئۇ ماھارەتلەر ئالدىدا كامالىغا يەتكەن ئۇستاز بىلەن يېڭى شاگىرت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقىتەك ، ھېچنېمە ئەمەس . گېپىمگە ئەجەبلىنىۋاتامسىز ، ئۇ رەسىملەرچۇ «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى[1] »دىن كۆپ زامان مۇقەددەمكى رەسىملەر جۇمۇ .

تەكلىماكانىنى نېمىشقا «سىرلىق ماكان» دەيمىز ؟ تەكرار بولۇپ قالدى ، دەپ ئويلىساڭمۇ مەيلى ، ساڭا بىر ئىشنى تەكىتلەپ دەپ بېرەي : تەكلىماكاندىكى قەدىمكى زامانغا تەئەللۇق قەبرىسانلىقلارنىڭ تۆت تەرىپى ، ماڭسا نەچچە كۈنلۈك قاقاس قۇملۇق . قەبرىستانلىققا يېقىن ئەتراپتا ئادەم ياشىغانلىقتىن بەلگە بېرىدىغان ھېچقانداق ئالامەت يوق . ئەمدى ئويلىغىنا ، قەبرىستانلىقتىكى شۇنچە چە كۆپ جەسەتلەر نەدىن ۋە قانداق كېلىپ قالغان ؟ ! جەسەتنى نەچچە كۈن قاقاس قۇملۇقنى بېسىپ ، ئادەمزاتنىن شۇنچە يىراق قۇملۇق ئوتتۇرىسىغا ئەكېلىپ كۆمۈش نېمە ۋەجىدىن ؟ ! يەنە تېخى بۇ جەسەتلەر بىر ۋاقىتتا ئەكېلىپ كۆمۈلمىگەندۇ . قەبرىستانلىقتىكى ساناقسىز ياغاچلارنى كۆرىدىغان بولساڭ ، ھاڭ - تاڭلا قالىسەن . ئويلىمامسەن ، چىش كوچىلىغۇچىلىكمۇ ياغاچ تېپىلمايدۇ .

---

① «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى» — ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدارى بوۋېر مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى داگلېيىشنى ئۆلتۈرگەن قاتىلنى ئىزلەپ شىنجاڭغا كېلىپ يېپ ئۇچى ئىزدەپ يۈرگەندە ، ئويلىمىغان يەردىن كۇچادا قەدىمكى كۇسەن خارابىلىكىدىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى قېيىن قوۋزىقىغا يېزىلغان ئەللىك بىر بەتلىك بىر كىتابنى ئۇچرىتىپ قېلىپ ئۇنى سېتىۋالىدۇ . ئۇنى ياۋروپا شەرقشۇناسلىرى تەتقىق قىلىپ ، كىتابنىڭ مىلادىيە 5 - ئەسىر ئەتراپىدىكى تېبابەتچىلىك ۋە بۇددا پاتتارا نومىنىڭ قوليازمىسى ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ شۇ ۋاقىتقىچە دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي قوليازمىلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن دۇنيا شەرقشۇناسلىرىنىڭ دىققەت - نەزىرى تارىم - تەكلىماكانغا مەركەزلىشىدۇ . پاتتارا نومى «بوۋېرنىڭ كونا كىتابى» دەپ ئاتىلىپ ، بوۋېرنىڭ ئۆزىمۇ مەشھۇر شەخسكە ئايلىنىدۇ .

غان چەكسىز قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى قەبرىستانلىققا بۇ ياغاچلار قانداق كەلتۈرۈلگەن؟! قېنى، ئەمدى ئېيتقىنا، بۇ بىر سىر ئەمەسمۇ؟ سىر بولغاندىمۇ، يەشمەك ئىنتايىن قىيىن سىرغۇ! تەكلىماكاندا مۇشۇنداق سىر پېتى تۇرۇۋاتقان جايلار كۆپ. مېنىڭ كۆرگەنلىرىم كۆرۈنۈپ تۇرغانلىرى، قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ جاما-لىنى كۆرسەتمەيۋاتقانلىرى قانچىلىك، بۇنى كىم بىلىدۇ؟ لوپلۇق-لار ئاغزىدا ئېيتىلىپ يۈرگەنلىرىگە قارىساڭ، بەك تولا، بەك تولا!...

سۈرەن ھېدىن پرۇفېسسورنىڭ ساياھەت خاتىرىسىنى ھەر قېتىم ئوقۇغاندا، ئۇنىڭ بىلەن ئەنە شۇنداق غايىۋى پاراڭلىشاتتى. ھەر قېتىم سۆزلەشكەندە، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا تەكلىماكانغا نىسبەتەن يېڭى چۈشەنچە، يېڭى تۇيغۇ، يېڭىچە تەلپۈنۈش تۇغۇلاتتى. باشقا ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ كىتابى، سۆزلىرى ئۇنىڭدا قىزىقىش ئۇچقۇنى پەيدا قىلغان بولسا، پرۇفېسسور ئۇچقۇننى لاۋۇلدىتىپ ئوت ئالدۇرۇۋەتتى. ھېدىن يا دىپلومات بولۇش ياكى ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇشنى ئويلايتتى، كۆڭلى دىپلومات بولۇشقا مايىل ئىدى، شۇڭىسىيە پادىشاھلىق ئەلچىلەر ئۆمىكىدە تەرجىمانلىق ساھەسىدە بىلەن پىرسىيىگە بېرىش سەپىرىدە، ئۆمەكنىڭ بارغانلا يەردە ئالاھىدە مېھمان سۈپىتىدە ئىززەتلىنىپ يۈقىرى ئابرۇي بىلەن كۈتۈۋېلىنىشى ئۇنىڭ تېخى ھېچ ئىش كۆرمىگەن، لېكىن شان ـ شۆھرەتكە چاپچىپ تۇرىدىغان ھېسسىياتچان كۆڭلىگە دىپلو-مات بولۇش ئۇرۇقى چۈشۈپ قالغانىدى. كېيىن شۇەنزاڭ، ماركو-پولو، پرۇفېسسىيلارنىڭ تەكلىماكان توغرىسىدىكى جازىبىدار تەسۋىرلىرىنى قايتا ـ قايتا ئوقۇۋېرىپ، ئۇنىڭ بىرەر مۆجىزىلىك ئىش قىلىپ شۆھرەت قازىنىشقا تەلپۈنىدىغان كۆڭلى دىپلومات بولۇشتىن سۈۋۈپ، سىرلىق تەكلىماكانغا باغلىنىپ قالدى. ئاخىرى ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇشنى، ئېكسپېدىتسىيىلىك تۇنجى قەدىمنى تىلسىماتلىق تەكلىماكانغا بېسىشنى تاللىۋالدى. ئۇنىڭ بۇ غايىسى ئېنىق، ئىرادىسى قەتئىي ئىدى. سۈرەن ھېدىن ئېكسپې-

دىنتسىيىگە ئاتلىنىشتىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرىلا خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازغانىدى:

«قۇملۇقنىڭ ئەقىل يەتمەس سېھرىي كۈچى مېنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلىۋالدى. قۇم دۆۋە - داۋانلىرىنىڭ ئۇ تەرىپىدە، گۆرىستان جىمجىتلىقى ئىچىدە چەكسىز سېھرىي كۈچكە ئىگە تىلسىمات زېمىن سوزۇلۇپ ياتىدىغانلىقىدىن خەۋىرىم بار...»

سۈبن ھېيىنىدىكى مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇش غايە دەرىخى ئەنە شۇنداق چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا مۇستەھكەم ئورناپ كەتكەنىدى. ئۇ ھېسسىياتى بويىچىلا خەتەرلىك قاينامىلارغا تەۋەككۈلىگە ئۆزىنى ئاتىدىغان قارام ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن، ئۆزىنى ھەر جەھەتتىن تەربىيىلىدى، جۇغراپىيە ئۆگەندى، گېئولوگىيە، ئارخېئولوگىيىدىن خەۋەردار بولدى، سۈرەت تارتىش، رەسىم، خەرىتە سىزىشلارغىچە پۈختا ئىگىلىدى. ئۇ بۇلارنىڭ ئېكسپېدىتسىيىچى بولغۇچى ئۈچۈن زور بىلىملەر ئىكەنلىكىنى ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئېكسپېدىتسىيە-چىلەرنىڭ يازمىلىرىدىكى تەجرىبە - ساۋاق يەكۈنلىرىدىن ھېس قىلغانىدى.

4

— مەن بۇ قۇملۇقنىڭ نېرىسىغا بېرىپ باقمىغان، نەدە سۇ بارلىقىنى بىلمەيمەن.

— مەنمۇ شۇنداق، ئۇ تەرەپنىڭ قانداقلىقىنى بىلمەيمەن.

باست بىلەن قايمىنىڭ جاۋابى ھېدىننىڭ سۇ غېمىدە قېتىپ، چىڭقىلىپ كەتكەن كاللىسىنى تېخىمۇ قاتۇرۇپ، ئۇنى گاراڭ قىلىپ قويدى. كۈنمۇ بۇلار بىلەن قېرىشىۋاتقاندەك ئۈچ كۈندىن بۇيان بارغانسېرى ئىسسىپ ئەتراپنى تونۇر تەپتىدەك قىزىتماقتا.

ماڭغانسېرى قۇملۇقمۇ : «بىز مانا مۇشۇنداق ، بەرداشلىق بېرەلەمەسەن» دېگەندەك قىلىپ ، بىر - بىرىگە ياندىشىپ تۇرغان قۇم دۆۋىلىرى مانا ئەمدى ئۆزئارا باغاشلاشقاندەك گىرەلىشىپ كەتكەچكە ، ماڭماق قىيىنلاشماقتا ئىدى . ھېلى بىر قۇم دۆۋىسىدىن ئاران ھالقىپ ئۆتسە ، ئۇنىڭدىن ئېگىز يەنە بىر ، يەنە بىر قۇم دۆۋىسى . ئۇلار قۇم دۆۋىلىرىگە ئۆمىلىگەندەك چىقىپ ، دومىلىغاندەك چۈشۈپ يۇرۇپ قاتتىق چارچىدى ، قىزىق قۇمغا قول تېگىپ كەتسە قول كۆيەتتى ، قۇمنى تۇنجىلى بولمايتتى . چارچاشقا چاڭقاش قوشۇلۇپ ئۇلارنى ھالسىرىتىپ قويدى . ئۇلاردا ھازىر بىر تۇلۇملا سۇ قالغانىدى ، چاڭقىدۇق دەپ ئۇنى ئىچىپ بولسا ، ئەتە قانداق قىلىدۇ ، ئۆگۈنلۈككىچۇ ؟ قاچان سۇغا ئۇلىشىدۇ ، شۇ چاغقىچە نېمە ئىچىدۇ ؟ ھالاكەتلىك دەشت قۇملۇقتا بىر يۇتۇم سۇ بىر ھەلقۇم جان دېگەن گەپ . تۇلۇمدىكى سۇنى ئاخىرقى تىنىققىچە ساقلاپ ، سۇنىڭ غېمىنى قىلىش كېرەك . پرزېۋالسكىي تارماق ، كالتە ئېقىنلار ، كۆل ، كۆلچەكلەر ئۇچراپ تۇرىدىكەن ، دەپ يېزىپتىكەنغۇ ، ھېدىن شۇلارنى ئويلاۋاتاتتى ، ئۇنىڭ ئوي - خىيالىنى ئۇزۇپ ، سىنوف ئۇنىڭدىن :

— قانداق ، مېڭىۋېرەمدۇق ياكى ئارام ئېلىۋالامدۇق ؟ — دەپ سورىدى .

— ئارام ئېلىۋالايلى ، — ھېدىن قايىمغا قاراپ ، — سەن ئەتراپقا قاراپ باقە ، يېقىن ئەتراپتا ئېگىز قۇم دۆۋىسى بولسا ، شۇنىڭ باغرىدا چۈشكۈن قۇرايلى ، — دېدى .

قايىم تۆگىنىڭ چۈلۋۇرىنى باستقا تۇتقۇزۇپ قويۇپ يېنىدىكى بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقتى ، ئەتراپقا قارىۋېتىپ :

— ئالدىمىزدا ئىككى قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتسەكلا ، خېلى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى بار ئىكەن ، — دېدى .

قايىم يول باشلاپ ئالدىدا ماڭدى ، باشقىلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماڭدى . «ھارغان ئادەمگە قىرمۇ داۋاندەك بىلىنىدۇ» دېگەندەك ، چارچاپ ، چاڭقاپ بولالماي قالغان سىنوف ، فېڭشى ، ئىسلامباي ،

پاپبايلارغا ئىككى قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتمەك شۇنچىلىك ئېغىر كەلدى. كى ، ھېدىنغا ئەگىشىپ چىقىپ قالغىنىغا ئىچىدە مىڭ پۇشايمان قىلىشتى . ئاھ ـ ۋايلاپ يۇرۇپ ئاخىرى قايىم دېگەن ئېگىز قۇم دۆۋىسى يامزىلىغا كېلىشتى ۋە ئەپىلىك بىر يەرگە چۈشكۈن قۇرۇشتى .

يۈكلەرنى چۈشۈرۈپ نەرسىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ھېدىن سۇرەت تارتىش ئاپپاراتىنىڭ ئۇچ پۇتلۇق جاھازى. سىنى باستىقا كۆتۈرتۈپ ، ئۆزىنىڭ قېنىق ، كەڭ قىزىل يوللۇق ئىچ كىيىمىنى قولىدا تۇتقىنىچە : «بىز قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ كېلەيلى» دەپ قويۇپ ، قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ماڭدى . قالغانلار ئۇنى : «نېمە قىلمىدىغاندۇ» دېيىشكەندەك بىر ـ بىرىگە قاراشتى ، ئاندىن يەنە ھېدىن بىلەن باستىقا قاراشتى . ئەتراپنى سۇرەتكە ئالامدىكىن دېسە ، ئاپپاراتنى ئالمىغانىدى . سىنوف فېڭشىغا :

— نېمە قىلسا قىلمامدۇ ، ئۆزىنىڭ ئىشى ، — دېدى ـ دە ، ئۆزىنى قۇمغا تاشلاپ يانپاشلىدى .

ھېرىپ ھالى قالمىغان ھېدىن بىلەن باست ياماشقاندەك مې. ڭىپ قۇم دۆۋىسىنىڭ يېرىمىغا چىققانىدى . فېڭشىمۇ ئۇلارغا قاراپ قويۇپ ئولتۇرغانىدى ، قولى قۇمغا تېگىپ كېتىپ قىزىققا چىدىماي يەنە شۇئان ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى . قايىم بايىلا ئېشەكنىڭ بىر توقۇمىنى ئەكېلىپ ئۇستىدە ئولتۇرغانىدى . فېڭشى ، ئىسلامباي ، پاپبايلارمۇ سالغۇدەك نەرسە بولسىلا سېلىپ ئولتۇرۇشۇپ : «ھې. دىن نېمە قىلىدىغاندۇ ؟ » دېيىشكەندەك ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۇزمەي قاراپ تۇرۇشتى .

ھېدىن قۇم دۆۋىسى ئۇستىگە چىقىپ بولۇپ ئەتراپقا خېلى ئۇزاق قارىۋەتكەندىن كېيىن ، باستىنىڭ قولىدىن جازىنى ئېلىپ پۇتلىرىنى كېرىپ قۇمغا بېسىپ پاتۇردى . باستقا قول ھەركىتى بىلەن بىرنېمە دېگەندەك قىلىۋىدى ، باست جازىنىڭ ئۇچ پۇتىنى بىر ـ بىرىدىن تۇتۇپ بېسىپ يېرىمىغچە قۇمغا پاتۇردى . ھېدىن قىزىل يوللۇق مايكىسىنى جازىنىڭ ئۇستىگە

چىگىپ قويۇپ ، باستىنى باشلاپ قۇم دۆڭسىدىن يېنىپ چۈشتى . ھېدىنىنىڭ بۇ قىلغىنىنى پەستىكىلەر يەنىلا بىلەلمەي ، ئۇنىڭغا قاراشتى .

سۈبۈن ھېدىن بىرپەس ئۆزىنى تىڭشىغاندەك تۇرۇپ كېتىپ :

— مېنىڭ سىلەرگە سالىدىغان بىر مەسلىھىتىم بار ، نېمە دەيسىلەركىن ، — دېدى . ھەممىسى ئىچىدە نېمە مەسلىھەت باردۇ دېيىشىپ ، ئۇنىڭ ئاغزىغا ھەيرانلىقتا قارىشىپ قالدى .

— بىزنىڭ بىر تۇلۇملا سۈيىمىز قالدى . ھازىر يېرىمىنى ئىچسەك ، يېرىمىنى ئەتە ئىچەرمىز ، ئۇنىڭدىن كېيىنچۇ ؟ بۇنى ئويلاشمىساق بولمايدۇ . بىز نەدە سۇ بارلىقىنىمۇ ، مەنزىلىمىزگە قاچان يېتىدىغانلىقىمىزنىمۇ بىلمەيمىز . مېنىڭ مەسلىھىتىم ، بىز ئۇچ گۇرۇپپا بولۇپ كۈن پاتقۇچە بولسىمۇ ئەتراپنى ئايلىنىپ باقساق ، بىرەرىمىز سۇغا ئۇچراپ قالساق ئەجەب ئەمەس ، ئارام ئالىمىز دەپ بىكار يانقاندىن ياخشىراقمىكىن دەيمەن ، قانداق دەيسىلەر ، — دېدى سۈبۈن ھېدىن .

فېڭشىدىن باشقىلىرى ھېدىنغا ياللىنىپ كەلگەنلەر تۇرسا ، خوجايىنىغا كىم ياق دېيەلىسۇن ، دېمىسىمۇ سۇ ھەممىگە لازىم ، سۇنى يالغۇز ھېدىنلا ئىچمەيدۇغۇ .

— قانداق بۆلۈنۈپ ، قانداق ماڭىمىز ، چۈشكۈننى تاپالمايلا قالساقچۇ ؟ — سىنوف يانپاشلاپ يانقان يېرىدىن ئولتۇرۇپ تۇرۇپ سورىدى .

— سەن بىلەن مەن بىر گۇرۇپپا بولىمىز ، — دېدى سۈبۈن ھېدىن سىنوفقا قاراپ ، ئاندىن باشقىلارغا قارىدى ، — ئىسلامباي بىلەن پاپباي بىر گۇرۇپپا ، باسىت بىلەن قايىم بىر گۇرۇپپا بولىسىلەر ، ئېزىپ كەتكۈدەك بولساڭلار ياكى شامالنىڭ شەپىسى بولسىلا دەرھال قايتىڭلار . قۇم دۆڭىسى ئۈستىدىكى جازىغا باغلاپ قويغان قىزىل مايكىنى كۆردۈڭلارمۇ ، شۇنى قارىلاپ كېلىڭلار ، ئەگەر سەڭلار بولىدۇ ، قانداقلا بولمىسۇن كۈن پاتقۇچە كېلىپ بولۇڭلار .

— ماۋۇ قاقۋاشنى ، — دېدى باسىت قايىمغا پەس ئاۋاز-
دا ، — ئۇ بىرنېمىسىگە كۆڭلىكىنى باغلاپ قويۇپ نېمە قىلىدىغا-
دۇ ، دەپتىكەنمەن ، مۇنداق ئىش ئىكەن - دە .
— ئېھتىيات ئۈچۈن تۆگە ئالامسىلەر ، ئېشەكمۇ ، خالىساڭلار
بىر ھايۋان ئېلىۋالساڭلار بولىدۇ ، — دېدى ھېدىن ئەسكەرتىپ .
باستىلار بىلەن ئىسلامبايلار بىردىن تۆگە ، تۇلۇم ئالدى .
سۆۋېن ھېدىن بىلەن سىنوف يېتىلەپ مېڭىشقىمۇ ، مىنىشكىمۇ
قۇلايلىق دەپ ئېشەك ئېلىپ ، ئۇچ گۇرۇپپا ئۇچ تەرەپكە يۈرۈپ
كەتتى . فېڭشى نەرسىلەرگە قاراپ چۈشكۈندە قالدى .
مانا ئالتە ئادەم ئىككىدىن ئۇچ گۇرۇپپا بولۇپ ئۇچ تەرەپكە
تارىلىپ كەتكىنىگە ئىككى سائەتتىن ئاشتى . ئىلگىرى بۇ يەرگە
قەدەم بېسىپ باقمىغان بۇ كىشىلەر چەكسىز دەشت قۇملۇقتا نەگە-
چە بارار ، ھازىر نەدە كېتىۋاتىدىكىن ، ئۇلارنى قانداق قىسمەت
كۈتۈپ تۇرىدىغاندۇ . ئۇلارنى بۇنداق خەۋپ - خەتەرگە تەۋەككۈل
قىلدۇرغان شۇ سۇغۇ . ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن سۆۋېن ھې-
دىنىڭ ئويلىغىنى ، مۆلچەرلىگىنى توغرا ئىدى .
«بار - يوقى شۇ بىر تۇلۇم سۇ . يەتتە ئادەم ، سەككىز تۆگە ،
بىر ئېشەككە نەچچە قېتىم ئىچىشكە يېتەر . تاماق ئەتمەي نان
چىلىغاندىمۇ ، يەنە سۇ ئىچمىسە بولمايدۇغۇ . تاسادىپىي ئەھۋالدا
دەسلەپتە بىر ئېشەك يوقالغانىدى ، كېيىنكى قېتىمدا ئىككى ئات ،
ئۇچ ئېشەك ، ئىككى ئىت ئىسسىقتا ، چاڭقاقتا چىدىيالماي بىراقلا
يىقىلىشتى . ئەمدى شۇ بىر تۇلۇم سۇ تۇگىسە ، — سۆۋېن ھېدىن
خىيال قىلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئۇنى قورقۇنچ بېسىپ تەن
بويلىرى شۇركۈنۈشتىن تىترەپ كەتتى ، — ھامان ئۆلىمىز ، ئۆ-
لۈمنى كۈتۈپ تۇرغاندىن ، ئادەم بولغاندىكىن سۇنىڭ غېمىنى قە-
لىپ كۆرەيلى» . ئۇ چۈشتە كېلىۋېتىپ شۇلارنى ئويلاپ ، قانداق
قىلىش كېرەكلىكىنىمۇ كۆڭلىدە پىشۇرۇپ بولغانىدى . ھازىر ئۇ
بىر ئېشەكنى يېتىلەپ سىنوف بىلەن كېتىۋاتىدۇ ، نەگە كېتىۋاتقا-
لىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ . ئىسلامبايلار بىلەن باستىلار نەلەردە

كېتىۋاتىدىكىن . ئۇچ گۇرۇپپىنىڭ بىرەرسىگە قانداق سۇ بولسۇ-
مۇ ، زەھەر بولمىسىلا مەيلى ، سۇلا بولسا ئۇچراپ قالسا بولاتتى .
— سىنوف ، بۇ يەردىكى ئەڭ ئەجەللىك خەۋپ نېمىكەن ،
بىلدىڭمۇ ؟ — سۈبن ھېدىن تۇيۇقسىز سوراپ قالدى .
— بۇ يەردىكى جان ئالغۇچى خەۋپ نېمە بولماقچىدى ، مۇشۇ
تۇگىمەس قۇملۇق بولمامدۇ !
— ياق ، بىز تەكلىماكاننىڭ پايانسىز ، خەتەرلىك دەشت قۇم-
لۇقىنى پىلىپ تۇرۇپ كەلدۇق . ئەڭ ئەجەللىك خەۋپ ، سۇسىز-
لىق ئىكەن ، ئاندىن قالسا قۇملۇقنىڭ ئىسسىقى ئىكەن . سۇلا
بولسا ئىسسىقنىڭمۇ كارى چاغلىق . ئىسسىق يىلنىڭ ھەممە پەسلە-
دە بولۇۋەرمەيدۇ ، ئەمما سۇ ھەرقانداق چاغدا كېرەك . «بېلىق
سۇدىن ئايرىلالمايدۇ» دەيمىز ، ئادەممۇ سۇسىز ياشىيالمايدۇ . مانا
قارا ، ھازىر بايىقى ئىسسىق يوق ، ھاۋا سالقىنلاۋاتىدۇ . سۇ غېمى-
چۇ ؟ ! بۇ غەم بىر ياندىن چاڭقىمىزنى تېخىمۇ ئاشۇرسا ، يەنە
بىر ياندىن روھىمىزنى غاجىلاپ ، بىزنى زەئىپلەشتۇرمەك بولۇۋاتە-
دۇ . مەن باشتىلا خام مۆلچەرلەپتىمەن ، سۇنى ھەسسىلەپ كۆپ
ئالساق بوپتىكەن .
سۈبن ھېدىن گېپىنى دەپ بولۇپ ئاسمانغا قارىدى . ئاسماڭ-
لىڭ پىراق بىر يېرى بۇزۇلۇۋاتقاندەك كۆرۈندى . ئېشەكنىڭ چۈل-
ۆۈرىنى گەپمۇ قىلماي سىنوفقا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، ياندىكى ئېگىز-
رەك بىر قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ماڭدى .
— نەگە ؟ — سىنوف ئەجەبلىنىپ سورىدى .
سۈبن ھېدىن جاۋاب بەرمىدى . قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ بوينىغا
ئېسىقلىق دۇربۇن بىلەن قارىدى . قايسى تەرەپكىلا قارىسا كۆز
ئالدىدا چەكسىز سوزۇلۇپ گۆرىستان جىملىقىدا يانقان دۆڭ -
تۆپىلىك قۇملۇق . «يارەببىم !» دەۋەتتى ئۇ كومپاسقا قاراپ .
ھېدىن نىشانلاپ بەلگە قىلىپ قويغان قۇم دۆۋىسىنى جەنۇبتا قالدۇ-
رۇپ ئۇدۇل شىمالغا قاراپ ماڭغانىدى ، ئەمدى ئۇ سول تەرىپىگە
ئۆتۈپ قاپتۇ . خوتەن شەرق تەرەپتە ئىدى ، ئەمدى كومپاسنىڭ
ئىستىرىلكىسى بويىچە ئېيتقاندا جەنۇبتا قاپتۇ . بۇ سىرلىق قۇملۇق

تىلسىم قىلىپ كومپاسنى باشقىچە قىلىپ قويدىمۇيا . ئۇ قۇملۇقتا قاراپ نىدا قىلدى : «ئەي قۇملۇق ، بىلدىم ، سەن ھەقىقەتەن سىر-لىق ئىكەنسەن ، ئىيتقىنا ، چېكىڭ نەدە سېنىڭ ، نەرىگىدە سۇ بار ، خوتەن قايسى تەرىپىگىدە !»

ھېدىن يانچۇقىدىن يۇز سوپۇنچىلىك چوڭلۇقتىكى ئىنجىلنى چىقىرىپ ئىككى قوللاپ تۇتۇپ ، ئالدى بىلەن ئاغزىغا تەگكۈزۈپ ئۆپتى ، ئاندىن پىشانىسىگە تەگكۈزۈپ تۇرۇپ : «خرىستوس[1] ، ماڭا يول كۆرسەتكىن !» دېدى . ئۇ ئىنجىلنى يانچۇقىغا سېلىپ قويۇپ ، ئۇنى چوقۇندۇرغاندا ئاتىسى بويىنىغا ئېسىپ قويغان كرېستنى چىقىرىپ ئۇنىمۇ ئۆپۈپ قويۇپ يەنە كۆڭلىكىنىڭ ئىچىگە سېلىپ بوينى ، باش ، بىگىز ، ئوتتۇرا بارماقلىرىنىڭ ئۇچىنى ھىملەپ ئىكىكى مۇرىسىگە ، پىشانىسىگە ، ئاندىن كۆكرىكىگە تەگكۈزۈپ كرېست شەكلىنى چىقىرىپ قويۇپ قۇم دۆۋىسىدىن قايىتىپ چۈشتى .

— قانداق قىلىمىز ، يەنە ماڭامدۇق ، قايتامدۇق ؟ — سىنوف ھېدىندىن سورىدى . بۇ چاغدا كۈنپېتىش تەرەپ قىزىرىۋاتاتتى .

— قايتايلى ، كەچ كىرىپ قالسا چۈشكۈننى تېپىپ بارمىقى-مىز تەس بولىدۇ .

بۇگۈن ۋە ئەتە سەھەرگىچە ئۇلارغا چۈشكۈنگە قايتىش نېسىپ بولمايدىغان ئوخشايدۇ . ئېشەكنىڭ بېشىنى بۇراپ بولغۇچە كۈچ-لۈك بىر قارا قۇيۇن شۇنداق تۇيۇقسىز ، شۇنداق تېز كەلدىكى ، شىددىتىدىن ھېدىنلار بىر - بىرىنى : «ۋاي... !» دەپ چاقىرىشقە-مۇ ئۈلگۈرەلمەي قالدى . قارا قۇيۇن ئۇلارنى ئۇچۇرتۇپ - دومىلىتىپ نە - نەلەرگە ئاپىرىۋېتىپ تىزىپىرەن قىلىۋەتتى . ھېدىن كۆزىنى ئېچىپ ئورنىدىن تۇرۇپ بولغۇچە ، قۇملارنى يەر - ئاسماندا ئۇچۇرۇپ ھۇشقىيتىپ بوران كەلدى . كۆزنى ئېچىش تۇگۈل باشنى كۆتۈرۈشكىمۇ مۇمكىن بولمىدى . ئۇچقان قۇملار يۈزگە يىڭنە سانجىغاندەك تېگەتتى . بورانىنىڭ ئۇرۇشىغا

---

① خرىستوس — ئىسانىڭ خرىستىئانچە ئاتىلىشى .

ئەلھۆكمىللالا دەپ ئۇنىڭ يۆنىلىشى بويىچە دەلدۇگۇنۇپ ماڭماي بولمىدى. سىنوف، ئېشەك توغرىسىدا ياكى ئىسلامبايلارنى، باستىلارنى ئويلاشمۇ ئۇنىڭ كاللىسىدا يوق ئىدى. ھازىر ئۇنىڭ ئۆزى بوران ئۇرغان قامغاقتەك دومىلايتتى، قاڭقىيتتى. ئۇ شۇ تاپتا بۇلۇتنى ئۇسۇپ چىقىپ پەلەككە تاقاشقان قار، مۇزلۇق پامىر تاغلىرىنى غىل - پال ئويلاپ قالدى. ئۇ ئۇ تاغلارنىڭ قارلىق شۇرغانلىرىدا، قار كۆچكۈنلىرىدىمۇ قالغان، لېكىن تاغنىڭ پاناھلىنىۋالغۇدەك غار - ئۆڭكۈرلىرى بار ئىدى. بۇ قۇملۇقتا چوقچىيىپ تۇرماقتىن باشقا ئىلاج يوق... بوران يېرىم كېچىگىچە چىقىپ، ئېتىۋېتىلگەن چۇشۇرگە سۇيدەك شىپىدە توختىدى. جاھان ھېچ ئىش بولمىغاندەك تىنچلاندى. ئاسمان يۈزى ئېچىلىپ، ئاي، يۇلتۇزلار پايانسىز قۇملۇقتا ياپيالغۇز تۇرغان ئادەمگە ھەيران قېلىۋاتقاندەك قاراپ جىمىرلايتتى. سىۋېن ھېدىن كومپاسقا قارىدى. چۇشكۇن قىلغان ئېگىز قۇم دۆڭىسى ئوڭ تەرىپىدە قالدىمۇ، سول تەرىپىدىمۇ، بىلەلمىدى. ئۇنىڭ كاللىسى قۇملۇق بوراندا گاراڭلىشىپ تۆرەپ قالغانىدى. يىراق بىر يەردە ئېشەكنىڭ ھاڭرىغىنىدەك پىقىمسىز بىر ئاۋاز ئاڭلانغاندەك بولدى. «ياق، — دېدى سىۋېن ھېدىن يەنە ئەقلىنى تېپىۋېلىپ، — ماڭا شۇنداق تۇيۇلۇۋاتقاندۇ».

ئۇ قايسى تەرەپكە مېڭىشنى بىلمىگەچكە، بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئولتۇرۇۋېلىپ تاڭ ئېتىشنى كۈتمەكچى بولدى... بىر تەرەپتىكى ئۇپۇقتىنىڭ قىزىرىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، تەرەپلەرنى بىلىۋالدى، كومپاسقا قارىۋىدى، كومپاسمۇ ئۇنىڭ سىزىمىنىڭ توغرىلىقىنى تەستىقلىدى... قىپقىزىل، يوغان بىر شار ئۇپۇق باغرىدىن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈۋاتقاندەك، كۈن چىقتى. بۇ چاغدىكى شەپەق جۇلاسىغا چۆمگەن سانسىز دۆڭ - تۆپىلىك قۇملۇقنىڭ رەڭدار نەقىشتەك گۈزەل كۆرۈنۈشىنى تەسۋىرلىمەك تەس ئىدى. سىۋېن ھېدىن قۇملۇقنىڭ بۇ سېھرىي گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇپ، سۈرەت تارتىش ئاپپاراتىنىڭ يېنىدا بولمىغىنىدىن ئەپسۇسلىنىپ تۇرغىنىدا، ئالدى تەرەپتىكى بىر قۇم دۆڭىسى ئارقىسىدىن

بىر جۇپ ياۋا تۆگە چىقىپ نېرىغا كەتتى. ئۇنىڭ كاللىسى شۇئان: «سۇ!» دېگەن سېزىمدىن جاراڭلاپ كەتتى. ئۇ قۇم دۆڭىسىدىن يۇگۇرگەندەك چۇشۇپ ھېلىقى قۇم دۆڭىسى تەرەپكە ماڭدى.

5

— قۇيۇن، قارا! — باستىنىڭ ئاۋازى ئۆندەرەپ كەتكەن ئادەمنىڭ ئۇنىدەك چىقىپ كەتتى.

قايىم باسىت كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ يىراقتا قويۇق تۈتەك بىر نەرسىنىڭ تۈرمەكلىنىپ ئاسمانغا سوزۇلۇپ ئۆرلەپ چىقىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆردى. قۇملۇق ئوڭچىلىرىغا ئۇنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقى ئايان ئىدى.

— قارا قۇيۇن ئىكەن، — دېدى قايىم.

ئىككىسى مەسلىھەتلەشكەندەك تەڭلا ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى. قۇيۇن شامال ـ بورانەك ھەممە يەرنى قاساپ كەلمەيدۇ، ئۆز يۆنىلىشى بويىچە ماڭىدۇ. قۇملۇقنىڭ قارا قۇيۇنىغا توغرا كېلىپ قالمىغان ياخشى، بولمىسا، يېنىڭ نەرسە بولسا قۇم بىلەن قوشۇپ پىرقىرىتىپ ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ نەلەرگىدۇ ئىرغىتىپ تاشلىدۇ، ئادەم ياكى باشقا ئېغىر نەرسە بولسا، قۇم بىلەن تەڭ پىرقىرىتىپ ئايلاندۇرۇپ سالغىدا ئانقان تاشتەك قاتقىتۇېتىدۇ. شۇڭا قۇيۇنغا توغرا كېلىپ قېلىش ـ قالماسلىقنىڭ ئويلاپ تۇرماي، دەرھال دالدىلانغۇدەك جاي تېپىشنىڭ غېمىنى قىلىش كېرەك. ئۇلار ئالدىراپ قالدى. باسىت تۆگىنى تېز مېڭىشقا ئالدىرىتىپ چۆلۈرنى تارتماقتا، قايىم كەينىدىن: «چوك ـ چو» دەپ ھەيدەمەكتە. ئۇلار ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ يانزلىغا كېلىشىگە، قۇيۇنمۇ يېتىپ كەلدى، ئىككىسىنىڭ تەلىيىگە قۇيۇن ئۇلارنىڭ بېشىغا قۇمنى چېلەكلەپ تۆككەندەك ياغدۇرۇۋەتكەن بولسىمۇ، دۆڭنىڭ ئۇ تەرىپى بىلەن ئۆتۈپ كەتتى.

— خۇدايىم ساقلىدى، ئۆتۈپ كەتتى، — دېدى قايىم ئۇستۇشىنى قېقىشتۇرۇۋېتىپ.

ئۇ توققۇز يىلنىڭ ئالدىدا ئاتىسى بىلەن قۇملۇققا جەرەن

ئوۋلىغىلى چىقىپ ، مۇشۇنداق بىر قارا قۇيۇننىڭ ئىچىگە كىرىپ قالغان چاغدىكى ئىشنى چەككە ئۇنتۇمايدۇ . ئۇلار تۇنجى ئوۋلىغان جەرەننى كاۋاپ قىلىپ يېگىلى ، دەريا بويىدا ئوت يېقىپ قويۇپ بىر توغراق تۇۋدە گۆشنى پارچىلاپ ئولتۇراتتى . ۋىشىلدىغان بىر ئاۋاز كەلدى . ئۇلار بۇنىڭ نېمە ئاۋازلىقىنى ئاڭقىرىپ بولغۇچە شىددەت بىلەن كەلگەن قارا قۇيۇن ئاتا ـ بالا ئىككىسىنى دەم تارتقاندەك پىرقىرىتىپ قوينىغا ئەكىرىپ كەتتى . قايىم ئۆزىنىڭ شالاقمىدە سۇغا چۈشۈپ كەتكىنىنى غۇۋا چۈشتەك تۇيدى ، بىرمە-ھەلدىن كېيىن ئېسىگە كېلىپ ئۆزىنى دەريا ئىچىدە كۆردى . قۇيۇننىڭ يۇرۇشى دەريانى توغرا كېلىپ قېلىپ ، ئۇنى دەريانى تاشلۇۋېتىپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى . قايىم دەريادىن چىقىپ : «ئاتام نېمە بولغاندۇ ؟» دەپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى ، كىيىملىرىدىن شىرقىراپ سۇ ئېقىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ پۇتۇن ئېسى ئاغرىقچان ئاتىسىدا ئىدى . ئاتىسى ھېچ يەردە كۆرۈنمەيتتى . «ئاتا ، ئاتا !» دەپ چاقىرىپ باقتى ، ھېچبىر سادا يوق . قايىم جىددىيلىشىپ قالدى . «ماڭا ئوخشاش دەريانى چۈشۈپ كەتكەن بولسا...» ، كۆڭلىگە ئەمەس خىياللارمۇ كەچتى ، ئۆزىنىڭ خىيالىدىن ئۆزى شۈر-كۈنۈپ كەتتى . دەريا كەڭ ئەمەس ئىدى ، ئانچىمۇ تېز ئاقمايتتى . دەريادا ئۇ ئويلىغاندەك ئەھۋال يۈز بەرگەندەك قىلمايتتى . شۇنداق-تىمۇ ، ئۇ دەريا ياقىلاپ تۆۋەنگە خېلى يىرگىچە باردى ، يەنە بۇرۇن-قى ئورنىغا قايتىپ كېلىپ ئەتراپقا باشقىدىن قارىدى ، ئاتىسى ھېچنەدە كۆرۈنمەيتتى . ئۇ توغراقتا چىقىپ قاراپ باقماقچى بول-دى ، يېقىنلا يەردىن ئىنكىرىغاندەك بەكمۇ زەئىپ ئاۋاز كەلدى . قايىم دىققەت بىلەن قۇلاق سالدى . ئىنكىرىغان ئاۋاز يەنە ئاڭلاندى . ئاۋاز توغراقنىڭ سەل نېرىسىدىكى ئازگالدىن ئاڭلىنىۋاتقاندەك قىلدى . قايىم ئۆزىنى ئاتقاندەك كېلىپ ئازگالغا قارىۋىدى ، ئاتىسى بېشى قانغا چىلانغان ھالەتتە ناله قىلىپ ياتاتتى .

قارا قۇيۇن قۇملارنى ئۇچۇرۇپ - يۆگەپ ئاتا - بالا ئىككىسى-نى قۇم تۇرمىلى ئىچىگە ئەكىرىپ كەتتى . ئېغىر ئىككى گەۋدىنى ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ كېتەلمىگىنىدىن قۇيۇنىڭ جەھلى تۇتقان-

مەك بولۇپ ، قايمىنىڭ ئاتىسىنى توغراقتا ئۇردى ـ دە ، دوملە-
تىپ ئاپىرىپ ئازگالغا چۈشۈرۈۋەتتى ، قايمنى بولسا دوملانقىنە-
چە دەريانا تاشلىۋەتتى . قايمىنىڭ ئاتىسىنىڭ بېشى توغراقتا قاتتىق
ئۇرۇلۇپ يېرىلىپ كەتتى . ئۇ بېشى توغراقتا ئۇرۇلغاندىلا ھوشە-
دىن كەتكەنىدى ، ئېسىگە كەلگەندە بولسا قان كۆپ چىقىپ كەتكەن-
لىكتىن يېرىم جان ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى ، بېشىنىڭ ئاغرىقىغا
چىدىماي ۋاي ـ ۋايلىسا ئاۋازى ئاران چىقاتتى . قايمىنىڭ ئىكرىغان
ئاۋازىنى دەسلەپتە ئاڭلىيالمىغانلىقى شۇنىڭدىن ئىدى . قايمىنىڭ
ئۆزىمۇ سۇدا بۇرۇقتۇرما بولۇپ كەتكەنلىكتىن ، سۇدىن چىقىۋالغە-
نى بىلەن كاللىسى گاراڭلىقتىن تېخى سۈزۈلۈپ كەتمىگەنىدى .
— ئاتىڭىز قانداق بولدى ؟ — قايمىنىڭ بۇ كەچۈرمىشىنى
باسىت بىرىنچى قېتىم ئاڭلاۋاتقان بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ
نالىسى قۇلىقى تۈۋىدە ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ بۆلەكچە تەسىر
قىلىپ كەتكەنىدى .
— قان جىق چىقىپ كېتىپتۇ ، بېشىنى تېڭىشتىن بۆلەك
ئامالنى قىلالمىدىم ، تاڭغىنىم بىلەنمۇ قان توختىمىدى ، ئېشەككە
ئولتۇرغۇزۇپ ، يېتىلەپ ئېلىپ كەتمەك بولدۇم ، ئۆزۈم يالغۇز
بولغاچقا مېڭە تەستە مىندۇردۇم ، ئەمما ئاتامنىڭ ئېشەكتە ئولتۇر-
غۇدەك ماجالى قالماپتۇ . توغراقنىڭ ياغاچ ـ شاخلىرىدا شىرغا
ياساپ ئىككى ئېشەكتە ئېلىپ ماڭدىم ، ئانچە ئۇزاق ماڭمايۇ...
قايمىنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ گېپىنى توختىتىۋالدى . باسىت
كېيىنكىسىنى كوچىلاپ سورىمىدى .
— ھېلىمۇ ياخشى بىزنى خۇدايىم ساقلىدى ، — دېدى باسىت
بىر پەستىن كېيىن .
— بىزنىغۇ خۇدايىم ساقلىدى ، ئۇلار قۇيۇندا قالمىغاندۇ ـ
ھە ، — دېدى قايىم . باسىت بىرنېمە دېيىشكە تەمشىلىۋىدى ،
شامالنىڭ شەپىسى كەلدى .
— شامال چىقامدۇ... — باسىت «شامال چىقامدۇ نېمە»
دېمەكچىدى ، گېپىنى دەپ بولغۇچە شامال ئەمەس ، بوران كېلىپ
ئۇنىڭ ئاغزىغا قۇم تىقىۋەتتى . بوران تۇيۇقسىز ، تېز كېلىش

بىلەن شىددىتىمۇ ئالامەت ئىدى . باشىت تۆگىنىڭ چۈلۈۋرىنى تۇتۇۋېلىشقا ئارانى ئۈلگۈردى .

— قانداق قىلىمىز ؟ ! — باشىت بورانغا كەينىنى قىلىپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى . قايىمۇ بورانغا كەينىنى قىلىپ تۇرۇپ دەلدۇ-گۇنۇپ يۈرۈپ باشىتقا يېقىن سىلجىپ كېلىپ :

— بىر - بىرىمىزدىن يىراقلاپ كەتمەي ، بىر ئامالالاپ ماڭۇ قۇم دۆۋىسىنىڭ نېرىقى يېنىغا ئۆتۈۋالايلى ، تۆگىنىڭ چۈلۈۋرىنى ماڭا بېرىڭ ، — دەپ قارىماي تۇرۇپ باشىتقا قولىنى ئۇزاتتى .

ئىككى ھەپتىدىن بۇيانقى سەپەر جەريانىدا ، باشىت قايىمنىڭ ئۆزىدىن كىچىك بولسىمۇ ، سەپەرگە ، بولۇپمۇ تۆگە باشقۇرۇشقا كەلگەندە پۇختىلىقىنى ، شامال ، بوراندا قالغاندىمۇ قانداق قىلىشىنى بىلىدىغان سەپەرداش ئىكەنلىكىنى بىلگەنىدى . ئۇ : «تۆگىنىڭ تىلىنى بىلىدۇ» دېگۈچىلىكى بار تۆگە يېتىلگۈچى . بۇنداق بولۇشى ، ئۇ قەشقەر ، مەكىتلىك كارۋانلارنىڭ تۆگىسىنى يېتىلەپ ، قەشقەر - مەكىت - خوتەن ئارلىقىدا يىلدا تۆت - بەش قېتىم قاتناپ تۇراتتى . مۇشۇ جەريانىدا ئۇستا ، كونا كارۋانلاردىن ھەم پىشقەدەم تۆگە يېتىلگۈچىلەردىن كۆپ ئىشلارنى ئۆگىنىۋالغانىدى . تۆگە يېتىلگۈچىنىڭ ئىشى جىق ، تۆگىلەرنى بېقىش ، ئاسراش ، چوم - توقۇملىرىغا ھېزى بولۇش ، يۈكلەرنى چۈشۈرۈش - ئارتىشقىچە . كارۋانلار ناگان - ناگاندا قۇملۇق ئىچى بىلەن مېڭىپ قالمىسا ، كۆپىنچە قۇملۇق ياقىسى بىلەن ماڭاتتى ، شۇڭا ئىچكى قۇملۇقنىڭ شارائىتىنى ئانچە بىلمەيتتى .

بوران پەسىيىدىغاندەك ئەمەس ، باشىت ، قايىملار مىڭ بىر بالالىقتا قۇم دۆۋىسىنىڭ نېرىقى قاپتىلىغا ئۆتۈۋالدى . بورانىنىڭ يۆنىلىشى قۇم دۆۋىسىنىڭ سوزۇلۇشى بويىچە بولغاچقا ، قۇم ئېقىنى ئۇلارغا ئېغىر تەھدىت كەلتۈرەلمىدى . ئۇلار تۆگىنى دالدا قىلىپ بىر قاتار بولۇپ تۇرۇۋالدى . بوران يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە ئاستا - ئاستا پەسكويغا چۈشتى ، ھاۋامۇ ئېچىلدى .

— بىزگە ئۇچرايدىغان سۇمۇ نەدە قالدى ، قانداق قىلىمىز ، قايتامدۇق ياكى تاڭ ئاتقۇچە مېڭىپ باقمىمىزمۇيا ؟ — قايىم باشىتـ

تىن سوردى .

— قايتساق نېمىش قىلىمىز ، ئاشۇ ئەجنەبىيلەرنىڭ ئاغزىغا قاراپ تۇرىدىغان گەپ شۇ . ئۇلار ھازىر نەدە تېخى . ئايدىڭ بولغاندىكىن تاڭ ئاتقۇچە مېڭىپ باقمامدۇق ، — دېدى باسىت .

ئۇلار : «سۇ ئۇچراپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دېيىشىپ ئالدىغا ئۇدۇل مېڭىپ كەتتى . بىرەر ئېگىز قۇم دۆڭى ئۇچرىسىلا ، ئىككىسى نۆۋەت بىلەن چىقىپ ئەتراپقا قارايتتى . قۇملۇقنى ئېگىز - پەس ، چوڭ - كىچىك قۇم دۆڭلىرى بېلىق قاسىراقلىرىدەك قاپلاپ تۇرغاچقا ، يىراقنى كۆرگىلى بولمايتتى . «يېرىم ئۇمىد ، يېرىم دىدار» ئەمەسمۇ ، ئۇلار ھارغىنىغا قارىماي ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان قۇم دۆڭلىرىگە چىقاتتى ، چۈشەتتى ، گاھىلىرىدىن ئەگىپ ئۆتەتتى . ماڭغانسېرى قۇملۇقنىڭ چېكى تېخىمۇ يىراقلا سوزۇلۇپ كېتىۋاتقاندەك ، تاڭنىڭ ئاتمىقىمۇ تەسلىشىپ ، بۇ ئىككىسى زارىققانسېرى ۋاقىت ئىستېلكىسى توختاپ قالغاندەك ، ھەتتا كەينىگە يېنىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . ئۇلار ماڭدى - ماڭدى ، نەچچە قۇم تۆپىلىكلىرىدىن ، دۆڭ - داۋانلىرىدىن ئۆتتى ، يەنىلا شۇ تۇگىمەس دەشت قۇملۇق...

ئاخىرى شەپەق جۇلاسىدىن ئۇتقاشتەك رەڭلەنگەن ئۇپۇق ئارقىسىدىن قۇياش ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى .

— ئاۋۇ نېمە ؟ — قايسىم بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقىپلا ئوڭ تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ھەيران قالغاندەك دېدى ، — ئاۋۇ يەردە ، ئىككى قۇم دۆڭى ئوتتۇرىسىدا بىر نەرسە تۇرىدۇ .

— نېمىدەك قىلىدۇ ؟ — باسىت ئەجەبلىنىپ سورىدى .

— ھە ، ئەمدى ئېنىق كۆردۇم ، يانقان ئادەم ئىكەن .

— ئادەمكەن ؟ !

«بۇ دەشت قۇملۇقتا ئادەم نېمىش قىلىدۇ ؟» باسىت ئىچىدە شۇلارنى ئويلىدى - دە ، تۆگىنى يېتىلەپ قۇم دۆڭىگە قاراپ ماڭدى . تۆگىنى مىنىسىمۇ بولاتتى ، ئەمما ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ھالسىزلىنىپ قالغان تۆگىنى ئايىغۇسى كەلدى .

— ئادەم ئىكەن ، ھە ، ئادەم سەيياقىدا كۆرۈنگەن جىن - ئالۋاستى بولۇپ قالمىسۇن يەنە ، — دېدى باسىت .

— قانداق قىلىمىز ؟
— پىچاقلىرىمىزغا «ئايىتەل كۆرسى» نى ئوقۇپ ، ھۆرۈپ بېرىپ باقايلى .
ئىككىسى غىلاپتىن ئۇزۇن پىچاقلىرىنى چىقىرىشىپ بىر دەسسەپ ، ئىككى دەسسەپ قۇم دۆۋىسىدىن چۈشكەچ ، باسىت «ئايەتەل كۆرسى» دىن ئۆگىنىۋالغىنىنى ئوقۇپ پىچاققا ھۆرۈپ ماڭماقتا : «كۇللۇن ئامەنە بىللاھى ۋە مەلائىكەتىھى ۋەكۇتۇبىھى ۋە رۇسۇلىھى ، لانۇفەررىقۇ بەينە ئەھەدىن... سۇف... »
ئۇ بۇ ئايەتنىڭ مەنىسىنى بىلمەيتتى . «يالغۇز سەپەرگە چىققاندا ، كىچىسى يول ماڭغاندا ياكى ‹جىنلىق يەر›گە بېرىپ قالغاندا ئوقۇسا جىن - ئالۋاستى قاچىدۇ» دەپ ئاڭلاپ ، شۇنچىلىكىنلا ئۆگىنىۋالغانىدى .
— ۋۇي ، ئىسلامىيەتنىڭ قىلىدۇغۇ ؟ ! — باسىت ئون قەدەمچە نېرىدا توختاپ بوينىنى سوزۇپ قارىدى .
راست ، ئۇ ئىسلامىي ئىدى ، قۇمدا سوزۇلۇپ ياتاتتى . شۇنداق بولسىمۇ : «بۇ بىزگە ئىسلامىي سۇرەتتىدە كۆرۈنگەن جىن - ئالۋاستى بولمىسۇن يەنە» دەپ ئويلىشىپ ، باسىت بايىقى ئايەتنى تەكرارلاپ ئوقۇغاچ ، يېقىن كەلمەي تۇرۇپ تۆت قەدەم نېرىدىن ئىسلامىيىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى . ئۇنىڭ ئىسلامىيىغا ئىشەنگەندىن كېيىن يېقىن كەلدى . ئۇنىڭ ئاغزى گەز باغلاپ كەتكەن بولۇپ ، باسىتلارغا خۇنى قېچىپ گۇناسىزلەشكەن كۆزىنى يوغان ئېچىپ ، گەپ قىلماقچى بولۇپ ئاغزىنى مىدىرلاتتى-يۇ ، ئاغزى قاغجىراپ كەتكەچكە گەپ قىلالمىدى ، بىگىز بارمىقىدا ئاغزىنى كۆرسەتتى . بۇ ئۇنىڭ «سۇ !» دېگىنى ئىدى .
— ئۇ سۇسىراپ بولالمايۇ قاپتۇ ، قانداق قىلىمىز ؟ — باسىت قايمىدىن سورىدى .
قايىم گەپ قىلماي قويىندىن چارەكچە ئۇزۇنلۇقتىكى ، بىلەك-تەك تومۇلۇقتىكى بىر تېرە خالتىنى چىقىرىپ ، ئاغزىنى بوغقان چىگىكنى يەشتى - دە ، ئىسلامىيىنىڭ يېنىغا كېلىپ يۇكۇنۇپ ئولتۇردى . خالتىنىڭ ئاغزىنى ئىسلامىيىنىڭ كالپۇكىغا تەگكۈزۈ-ۋىدى ، ئىسلامىي ئاغزىنى ئاچتى ، خالتىدىن ئۇنىڭ ئاغزىغا سۇ

قۇيۇلدى . بىر يۇتۇم ، ئىككى يۇتۇم... بەش يۇتۇم سۇ ئىچكەندىن كېيىن ، ئىسلامبايغا جان كىردى ، كۆزى نۇرلاندى ، چىرايىدا ھايات قالغانلىقنىڭ خۇشاللىقى تەپچىگەندەك بولدى . باسىت بايات-قايمىنىڭ قولىدىكى تېرە خالتىچاققا ھەيران قالغاندەك قاراپ قالغا-نىدى ، كېيىپ ئىسلامبايىنى يۆلەپ ئولتۇرغۇزۇپ ، ئۇنىڭدىن سورىدى :

— پاپباي قېنى ؟

— ئۇقمايمەن .

— تۆگىچۇ ؟

— ئۇنى پاپباي يېتىلگەن .

ئىش ئېنىق بولۇپ ، يەنە سوراۋېرىشنىڭ ئورنى يوق ئىدى . قارا قۇيۇن بىلەن بوراننىڭ ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىۋەتكىنى تۇر-غانلا گەپ . تۆگىنىڭ چۇلۇۋرىنى ئىسلامبايغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، باسىت بىلەن قايىم ئايرىم - ئايرىم ئىككى - ئۈچ قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىدى . نە تۆگە ، نە ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈن-مەيتتى .

— قانداق قىلىمىز ؟ — قۇم دۆۋىسىدىن قايتىپ چۈشۈپ قايىم باسىتتىن سورىدى .

— بۇ قۇملۇقتا ئۇلارنى نەدىن تاپىمىز ، ماۋۇنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇۋالغىنىمىزمۇ چوڭ ئىش بولدى . چۈشكۈنگە قايتايلى ، — دېدى باسىت .

ئۇلار ئىسلامبايىنى تۆگىگە مىندۈرۈپ ئېلىپ ماڭدى .

— ئىككىلار قانداق ئايرىلىپ كەتتىلار ؟ — باسىت ئىسلام-بايدىن سورىدى .

— كېتىۋاتساق قارا قۇيۇن كېلىپ مېنى دومىلىتىپ ئېلىپ كەتتى . قۇيۇن كېتىپ ، ئەتراپقا قارىسام پاپبايمۇ ، تۆگىمۇ يوق . مېڭىۋەردىم ، ئۈسسىدىم ، چاڭقىدىم ، ماڭغۇدەك ھالىم قالمىدى ، يېتىپ قالدىم ، قانچىلىك ياتقىنىمنى بىلمەيمەن ، سىلەر كەلدىڭ-لار ، بولغان ئىش شۇ ، — دېدى ئۇ .

باستىنى ھازىر ھەيران قالدۇرۇۋاتقىنى ئىسلامبايىنى ئۇچرا-تىپ قالغىنىمۇ ، پاپباي بىلەن تۆگىنىڭ يوقاپ كەتكىنىمۇ ئەمەس ،

قايسىنىڭ شۇ كىچىككىنە تېرە خالتىسى بىلەن ئۇنىڭ ھېچكىمگە بىلدۇرمەي شۇ خالتىسىدا سۇ ساقلىغىنى ئىدى . خالتا تۇلۇمچە سويۇلغان جەرەن پاچىقىنىڭ تېرىسى بولۇپ ، ئاشلاپ ، يۇڭى چۇشۇرۇۋېتىلگەندىن كېيىن ، تەتۇرىگە — ئىچى تېشىغا ، تېشى ئىچىگە قىلىپ ئۆرۈلگەندىن كېيىن ، بىر ئۇچى سۇ ئۆتمەس قىلىپ ھىم بوغۇۋېتىلىپ ئۆرۈپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ . تەجرىبىلىك ئوۋچى ياكى سەپەرچى سۇ ئىنتايىن ئاز ياكى سۇ تېپىلمايدىغان جايغا ماڭغاندا ، شۇ تېرە خالتىغا سۇ قاچىلاپ يېنىدىلا ساقلاپ يۈرىدۇ . خالتا كىچىك بولسىمۇ ھازىرقىدەك چاڭقاقتىن جان تومۇشۇققا كېلىپ قالغاندا ئەسقاتىدۇ ، جانغا ئارا تۇرىدۇ . بۇنى باسىت بىلسىمۇ ، سەپەرگە ئۆزىنىڭ تېخى قايىمىدەك پۇختا ئەمەسلىكىنى ، كۆپ چولتىلىقىنى ھېس قىلدى .

ئىسلامباي تۆگىلىك ، باسىت ، قايىملار پىيادە كېتىۋاتىدۇ . بۇلار سۇ ئىزدەپ ئۇچ گۇرۇپپا بولۇپ ماڭغاندا ، سۇبىن ھېدىن بىلەن سىنوف سول تەرەپ چەتتە ، ئىسلامباي بىلەن پاپباي ئوتتۇرىدا ، باسىت بىلەن قايىم قانداق بولۇپ بۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى ؟ باسىت بىلەن قايىم مۇشۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ ، ئويلىماقتا ئىدى . ئىسلامباي بولسا پاپباي بىلەن تۆگىنى ئەمەس ، خوجايىنى سۇبىن ھېدىننى ئويلايتتى . خۇدايىمدىن ئۇنىڭ تىرىك بولۇشىنى ، ئۆلمەسلىكىنى تىلەيتتى . ئىسلامباينىڭ غەم يەيدىغىنى ، ئويلايدىغىنى ، ناۋادا سۇبىن ھېدىن ئۆلۈپ كېتىپ قالسا ، ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى ، مۇلازىمچى بولغانلىق ھەققىنى ئالالماي قېلىپ ، باي بولۇش شېرىن ئارزۇسىنىڭ توزغاقتەك توزۇپ كېتىشى ئىدى .

6

سۇبىن ھېدىننىڭ ئالدىنى ئېگىز بىر قۇم دۆڭى كۆندىلەك توسۇپ تۇراتتى . ئۇ يانچۇقىدىن كومپاسنى ئېلىپ قارىدى . ئۇلار چۇشكۇن قىلغان جاي دەل كەينى تەرەپتە ئىدى . ئۇ قايتىشنى ئويلىدى . ئاخشامىلا قايتىشى كېرەك ئىدى . قالغان ئىككى گۇرۇپ-

پىدىكىلەرگىمۇ تۇنۇگۇن كۇن ئولتۇرۇپ بولۇشتىن ئىلگىرى قايتىپ كېلىشىنى تاپىلىغانىدى. ھەممىنى بۇزغان تۇنۇگۇنكى قارا قۇيۇن بىلەن قارا بوران، ئۇ ئىككى گۇرۇپپىدىكىلەر چۈشكۈنگە قايتىپ بولدىمىكىن، قايتمىغان بولسا ھازىر نەدىكىن، قانداق قىلىۋاتقاندۇ. ھايات بولسا تېخى... ھېدىنىنىڭ خىيالى چىگىشلەشىپ، كۆز ئالدى خىرەلەشكەندەك بولدى.

ئۇ بۇ قۇملۇقنىڭ بۇقەدەر ئادەمگە قەدەمدە بىر توساق قۇرۇپ، ئاچلىق، چاڭقاقلىقتىن ئۆلۈم تەھلىكىسى سېلىپ تۇرىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ھېدىن قايتماق بولدىيۇ، يەنە ئالدىدىكى قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ باقماقچى بولدى. سىنوف بىلەن ئېشەك قۇم دۆڭىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ قالغان بولسا ئەجەب ئەمەس. ئۇ شۇ ئۇمىد بىلەن قۇم دۆڭگە چىقماقچى بولدى. دۆڭگە قاراپ ئىككى قەدەم ئېلىۋىدى، خۇددى پۈتىغا بىرسى ئېسىلىۋالغاندەك ياكى ئىككى پۈتىغا يوغان ئىككى تاشنى تېڭىپ قويغاندەك، پۈتلىرى ئېغىرلىشىپ يۆتكىيەلمىدى. ئۇ شۇ دەرىجىدە ھارغان، ھالسىرىغانىدى. ئۇ پۈتىدىكى ئۆتۈككە قارىدى، ئۆتۈك ئۇنىڭغا ئېغىر كەلگەنىدى. ھېدىن بۇ ئۆتۈكنى تاغقا چىقسام چىدامлىق بولسۇن، ئوڭاي يىرتىلىپ كەتمىسۇن، قۇمغا كىرسەم پۈتۈمنى ئىسسىتىۋەتمىسۇن دەپ، چەمىنى قېلىن قىلدۇرغاندىن باشقا، باشلىقىنىمۇ كۆنگىمۇ، خۇرۇمغىمۇ ئوخشىمايدىغان قېلىن بىر خىل تېرىنى تىكتۇرگەنىدى. ئۆتۈكنىڭ قونچىمۇ ئۇزۇن بولۇپ، تىزىغا تاقىشىپ تۇراتتى، ئۆتۈكنى سېلىۋەتسە كۆپ يېنىكلەيتتى. لېكىن، ھېلىلا قۇم قىزىپ كېتىدۇ، ئۇ چاغدا ماڭالمايلا قالماي، دەسسىيەلمەي قالىدۇ، ئۆلگىنى شۇ، ھېدىنىنىڭ كۆزىگە ئەزرائىل ئۇنىڭدىن جان ئالماق بولغىنىغا خۇشاللىقى ئىچىگە سىغماي كالچىيىپ تۇرغاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. بۇ مۇدھىش قىياپەتتىن ئۇنىڭ بەدىنى تىكەنلەشكەندەك بولۇپ شۇر-كۇندى. ھېدىن ئۆزىنى بىر سىلكىۋەتتى. «مۇشۇ بىر ئۆتۈكنى كۆتۈرەلمەي سېلىۋېتىپ، جېنىمنىمۇ سېلىپ بېرىپ مۇشۇ قۇملۇقتا ئۆلسەمنما؟!» ئۇ ئويلايتتى، خىيال قىلاتتى، ئويلىغانسېرى ئوي ـ خىياللىرى چوڭقۇرلاپ، كېڭىيىپ بارماقتا ئىدى.

«پرژىۋالىسكىينىك ‹ئونتۇرا ئاسىياغا سەپەر › دېگەن كىتابى-
نى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرۇشۇم نېمە ئۈچۈن ؟ ‹پىرسىيىگە
ئەلچىلىككە چىقىش خاتىرىلىرى › بىلەن ‹خۇراسان ، تۈركىستان
ساياھەت خاتىرىلىرى ›نى يېزىپ ، نەشر قىلدۇرۇشۇمچۇ ؟ مۇشۇ
ئىكسپېدىتسىيىگە يول ئېچىش ئۈچۈن ئەمەسمىدى ؟ ئۇنىۋېرسى-
تېتقا كىرىپ جۇغراپىيە ، گېئولوگىيە ئۆگىنىشىم نېمە ئۈچۈن ؟
يەنىلا مۇشۇ ئىكسپېدىتسىيە ئۈچۈن ئەمەسمىدى ؟ مۇشۇ قۇملۇقتا
مۆجىزە يارىتىپ ، دۇنياغا مەشھۇر ئىكسپېدىتسىيىچى ، دېگەن
شۆھرەت تاجى كىيمەكچىدىمغۇ ، ئارزۇ - ئارمىنىم ، غايەم مۇشۇ
ئىدىغۇ ؟ ! ئەمدىزە ، مۇشۇ بىر ئۆتۈكنى كۆتۈرۈپ ماڭالماي ، ئۆ-
زۇمنى ئەزرائىلىنىڭ ئالدىغا تاشلاپ بېرەمدىمەن ؟ ياق ! ياق ! ! »
سۈيىن ھېدىننىڭ جىسمانىيىتى ، جىسمانىي كۈچى خوراپ ،
ھارغان ، ھالسىرىغان بولسىمۇ ، مۆجىزە يارىتىپ ، دۇنيادا شۆھ-
رەتلىك ئادەم بولۇش ئارزۇسى ، ئىستىكى ، غايىسى ئۇنىڭ ۋۇجۇد
قەسىرىدە يەنىلا يېنىقلىق ئىدى . ئۇ ئۆز - ئۆزىدىن سورىدى :
— ھېدىن ، قانداق قىلىسەن ، بولالماي قالدىڭ ، بولىدى
قىلامسەنيا ؟ .
— نېمە ؟ بولدى قىلامسەن ؟ ! ئون بەش ياش چېغىمدىلا
كۆڭۈل قەسىرىمگە ياغقان غايە ، ئىرادە چىرىغىم مۇشۇنداقلا ئۆچۈپ
قالامدا ؟ ! مەن 1894 - يىلى دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دېيىلمىدىغان ،
تاغ چوققىسىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ قېلىنلىقى يۈز - ئىككى يۈز
مېتىر كېلىدىغان ، كېچە - كۈندۈز قارلىق شۇرغان ئۈزۈلمەيدى-
غان ، قار كۆچكۈنلىرى ھەرقاچان بولۇپ تۇرىدىغان ، دېڭىز يۈزى-
دىن يەتتە مىڭ بەش يۈز قىرىق ئالتە مېتىر ئېگىز پامىر تېغىنىڭ
بەش مىڭ مېتىر ئېگىزلىكىگە چىقتىم ، ھاۋا يېتىشمەي نەپەس
قىسىلدى ، تاغ باتۇرى ھېسابلانغان قوتازلار پايلىيالماي ئارقا -
ئارقىدىن يىقىلغاندىمۇ ، مەن : «غەلىبە قىلمىغۇچە چېكىنمەيمەن»
دەپ تىركىشىپ يۈرۈپ ئالتە مىڭ ئۈچ يۈز مېتىر ئېگىزلىككە
چىققان ئەمەسمىدىم . شۇ چاغدىمۇ يۈدۈڭالغان يۈكۈم يىگىرمە كى-

لوگرامدىن كەم ئەمەس ئىدىغۇ ! ئەمدىزە ، كۆپ بولسا تۆت كۈن لوگرام ئۆتۈكنى سۆرەپ مۇشۇ قۇم دۆڭنگە چىقالمامدىمەن . بۇ دۆڭنىڭ ئېگىزلىكى قانچىلىك كېلەر ؟ — ھېدىن ئۆزى جاۋاب بەردى ، — ھەرقانچە ئېگىز بولسىمۇ ئوتتۇزلىمېتىردىن ئاشماس . مەن بۇ قۇم دۆڭىنى چوقۇم بويسۇندۇرىمەن . ئۆلسەمۇ قۇم دۆڭىدىن ھالقىپ ئۆلەي !

ئاچلىق ، چاڭقاقلىق ئۇنىڭ جىسمانىيىتىنى ھالسىرانقان بولسىمۇ ، لېكىن روھىيىتىگە يېقىلغان غايە غولۇتمانىنىڭ ئاخىرقى چوغى ئۆچمىگەنىدى . ئۇ ھازىر يەنە باشقىدىن لاۋۇلداپ روھىي كۈچى ئۇلغايدى ، ئۇرغىدى . ھېدىن ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆرە ماڭغۇدەك مادارى قالمىغان ئەھۋالدا ، ئۇزۇن قونچلۇق ئېغىر ئۆتۈكنى سۆرەپ ئۆمىلىدى ، قۇم بېغىرلاپ تىركىشىپ ، تىرمىشىپ ئاز - ئازدىن ئۆرلىدى . غايە ، سۇنماس ، قايتماس قەيسەر ئىرادە ، مۇشۇ كۈلاتلارغا تەن بەرمەس روھىي كۈچ ئاخىر غالىب كەلدى . سۇۋېن ھېدىن قۇم دۆڭىسى ئۈستىگە چىقتى . ئۇ كۆڭۈل خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازدى : «ئۈمىد بىلەن يۇغۇرۇلغان روھىي كۈچ بولمىسا ، جىسمانىي كۈچ دېگەن ئۇ بىر لەقۋا نەرسىكەن . ئاۋادا ، مەندە غايە بولماي ، جىسمانىي كۈچكىلا تايانغان بولسام ، ھارغان ، خوراپ ھالسىرىغان تېنىم بىلەن قۇم دۆڭنىڭ ئۇ تەرىپىدە چالا ئۆلۈك ياكى ئۆلۈپ ياتار ئىدىم . مانا مەن ھازىر ئۆز غايەمنىڭ كۈچى ۋە ئۇ تۇغقان ، پەرۋىشلىگەن ئىرادەم كۈچىدىن قۇم دۆڭى — داۋىنىنى بويسۇندۇرۇپ ، ئۇنىڭ يەلكىسىدە تۇرىمەن» .

سۇۋېن ھېدىن بىر ئاز دېمىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن ، تىرەچەپ ئۆرە بولۇپ ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى . ئۆزى تۇرۇۋاتقان قۇم دۆڭىنىڭ سەل نېرىسىدا ، پەسرەك ئىككى قۇم دۆڭىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئويمانلىقتا داش قازان چۈشلۈقتىكى كۆكۈچ بىر نەرسە كۈننىڭ ئەتىگەنكى ئاجىز نۇرىدا ئەينەكتەك يالتىراپ تۇراتتى .

— سۇ ! — دەۋەتتى سۇۋېن ھېدىن ، — ھېلىقى تۆگە مۇشۇ سۇدىن ئىچكەنىكەن — دە .

ئۇ ژۇجۇدىدا قالغان بارلىق كۈچىنى يىغىپ قۇم دۆۋىسىدىن ئۆزىنى پەسكە ئاتتى ، دومىلىدى ، دومىلىدى ، قانچە قېتىم دومىلىغىنىنى ، ئاغزىغا قانچىلىك قۇم كىرىپ كەتكىنىنىمۇ سەزمەي دومىلىدى . ئۇنىڭ سەزگۈسىدە ھازىر سۈلا بار ئىدى . ئۇ دومىلىغىنىچە خېلى بىر يەرگە بېرىپ توختىدى . ئۆپكىسى بوغۇزىغا كەپلىشىپ قالغاندەك ئاران - ئاران تىنىاتتى ، ھۆمۈدەيتتى ، دېمىنى ئېلىۋېلىپ ، ئۆزىنى ئوبدان توختىتىۋېلىپ ئۇرنىدىن تەستە تۇرۇپ ماڭدى . ئۇنىڭ مېڭىشى نەچچە ئاي كېسىلىنىڭ دەردىنى تارتىپ ، كېسەل تۆشكىدىن ھېلىلا قوپقان ئادەمنىڭ مېڭىشىغا ئوخشايتتى ، دەلدۇگۇنۇپ بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن ، ئاران - ئاران ماڭاتتى . سۇغا بولغان تەشنالىق زارىقىشىدىن بىر قەدىمى بىلەن يەنە بىر قەدىمى ئارىلىقى ئىككى تاغ ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ سايدەك تۇيۇلۇپ كېتەتتى . تۆگىمەيدىغان يول ، يەتكىلى بولمايدىغان مەنزىل يوق . ھېدىن ئاخىرى نىشانلىغان جايغا يەتتى .

«سۇ !!»

ھېدىنىڭ كۆز ئالدىدا ، باغرىدا قۇياشنىڭ شولىسىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بىر كۆلچەك سۇ : «قەدىمىڭ مۇبارەك» دەۋاتقاندەك جىلمىيىپ تۇراتتى . كۆلچەكنىڭ گىرۋىكى تىك ئەمەس ئىدى . ھېدىن سۇ لېۋىگە كېلىپ ئولتۇردى . سۇ كەھرىۋادەك سۈزۈك ئىدى . كۆلچەك ئەتراپىنى گەنجە قىياقلار قاپلىغانىدى . ھېدىن سۇدىن ئوچۇملاپ ئېلىپ ئىچتى . بىر ئوچۇم ، ئىككى ئوچۇم ... بىر تامچە سۇنى زايە قىلماي بەش ئوچۇم سۇ ئىچتى . قاغجىرىغان ژۇجۇدى ياشارغاندەك بولدى ، جېنى يايراپ كەتتى ، ھالسىرىغان جىسمانىيىتى كۈچ - ماغدۇرغا تولدى . چۈشكۈنگە سۇدىن ئېلىپ كەتمەكچى بولدى ، لېكىن سۇ ئالمىدىغان قاچا يوق ئىدى . تۇلۇم ئېشەكتە ئىدى . ھېدىن ئويلىنىپ تۇرمايلا ئۆتۈكىنى سالدى . ئۆتۈكىنى ئىچىگە سۇ كىرىپ كەتمەيدىغان بولۇشنى تاپىلاپ مەخسۇس زاكاس قىلىپ تىكتۇرگەنىدى ، ئەمدى ئۆزى ئىچىگە سۇ ئالماقچى بولۇۋاتىدۇ . ئۆتۈكىنى ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويۇپ ، سۇنى بىر ئوچۇم - بىر ئوچۇمدىن ئېلىپ ، ئىككى ئۆتۈكىنى تولدۇردى . ئىككى ئۆتۈك-

ئىلگىرى تۇنۇچىدىن پايتىمىسىنى ئۆتكۈزۈپ چەگدى. سۇدىن يەنە قانغۇچە ئىچمۇالدى ـ دە، ئىككى ئۆتۈكنى مۇرىسىگە خۇر-جۇندەك ئارتىپ ئارقىسىغا قايتتى. ئىزىپ باشقا ياققا كېتىپ قالماسلىق ئۈچۈن پات ـ پات كومپاسقا قاراپ قويياتتى. ئۇ هازىر هالسىز ئەمەس ئىدى. ئادەملىرىگە ئاز بولسىمۇ سۇ ئېلىپ ماڭغىنىدىن خۇشال، روهى كۆتۈرەڭگۈ ئىدى. تۆت قۇم داۋىنىدىن ئۆتكەندە، پەسرەك بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە يانقان بىر نەرسىنى كۆردى. كۆرۈنۈشىدىنلا ئۇ ئادەمدەك قىلاتتى. سۈزۈپ هېدىن: «سىنوف بولۇپ قالمىسۇن يەنە» دېگەنلەرنى كۆڭلىگە ئەكېلىپ، ئىتتىك مېڭىپ تۆپىلىككە چىقتى.

— سىنوف! — هېدىن توۋلىۋەتتى.

ئۇ هەمراهىنى تېپىۋالغىنىدىن هاياجانلىنىپ كەتتى، كېلىپ سىنوفنىڭ بېشىنى يۆلىدى. ئۇنىڭ نۇرسىز كۆزى پىلدىرلاپلا قالغانىدى، كالپۇكلىرى قاغجىراپ، قاقشالغان ئېغىزىدىن يېرىڭ بولۇپ كەتكەنىدى. هېدىن ئۆتۈكتىكى سۇدىن ئاغزىغا لىق تولدۇرۇپ ئېلىپ سىنوفقا ئىچۈردى، ئىككى قوڭۇزلا سۇ ئىچىپ سىنوفنىڭ هالى ياخشىلاندى.

— نىجاتچىم! — سىنوف هېدىنغا ئۆزىنى ئاتتى.

— بولدى ـ بولدى، تېپىشتىققۇ مانا، قانداق بولۇپ بۇ دۆڭگە چىقتىڭ قالدىڭ؟

— قۇيۇننىڭ مېنى دومىلىتىپ ئەكەتكىنىنلا بىلىمەن، كۆزۈمنى ئاچسام بىر ئوردا ياتىمەن. ئەگەر ئورنىغا چۈشۈپ قالمىغان بولسام، قۇيۇن مېنى نەلەرگە ئەكېتەتتىكىن. ئۇستۈبشىمدىكى قۇملارنى قېقىپ، ئوردىن چىقىشىمغا بوران كەلدى. قۇملۇق بورانىنىڭ بۇ دەرىجىدە ئالامەت بولىدىغانلىقىنى ئويلىماپتىمەن. بوراندا قېقىلىپ ـ سوقۇلۇپ مۇشۇ يەرگە كېلىپ قاپتىمەن. قاياققا مېڭىشىمنى بىلمەي، بىرەرسى بولسىمۇ كۆرۈپ قالار دەپ مۇشۇ قۇم دۆڭسىگە چىقىپ ئولتۇردۇم. يېرىم كۈندۈز، پۈتۈن بىر كېچە ئولتۇردۇم. ئاچلىقتىن ئۇسسۇزلۇق يامان ئىكەن. تاڭغا يېقىن بولالماي قالدىم، ئولتۇرغۇدەك ماغدۇرۇم قالماپتۇ، يېتىپ قالدىم، بولغان ئەهۋال شۇ.

— ئېشەكچۇ ؟

— قۇيۇن ئالدىدا ئۆزۈمگە ئىگە بولالماي قالغان يەردە ، ئېشەككە قانداق ئىگە بولالايمەن .

ھېدىن ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ تۇرۇپ ئورۇنسىز سوئال سورىغىنىدىن خىجىل بولۇپ قالدى .

— قالغانلار قانداق بولغاندۇ ؟ — سىنوف سورىدى .

— باشقا بىلەن قايىم قۇملۇق ئادەملىرى بولمىسىمۇ ، قۇملۇقتا قانداق قىلىشنى بىلىدىغان ئادەملەر ئىكەن . بۇ ئىككىسىدىن ئەنسىرىمەيمەن ، ئىسلامباي بىلەن پاپىايدىن ئەنسىرەۋاتىمەن . ئۇلارمۇ قۇيۇن ، بوراندا قېلىپ بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كەتكەن بولسا ، ھازىر نەلەردە يۈرۈيدىكىن ، — ھېدىن گېپىنى دەپ بولۇپ ، ئىسلامباي بىلەن پاپاي بىر دۆڭ كەينىدىن لۆممىدە چىقىپ قالىدىغاندەك ئەتراپقا قارىدى .

— قانداق قىلىمىز ، قايتىساق ئورنىمىزنى تاپالايمىزمۇ ؟ — سىنوف ھېدىننى نېمە دەيدىكىن ، دېگەندەك ئۇنىڭ كۆزىگە قارىدى .

— تاپالايمىز ، كومپاسقىلا قارىساق ئورنىمىزنى تاپالايمىز ، — دېدى سۆزىن ھېدىن ۋە ئىچىدە : «بۇ جۇڭگولۇقلار كومپاسنى مەن ئۇچۇنلا كەشىپ قىلىپ قويۇپتىكەن ، بولمىسا بۇ قۇملۇقتا قانداق قىلاتتىمكىن» دەپ ئويلىدى .

شۇ ھامان ئۇنىڭ خىيالىغا فېڭشى كەلدى . «... ئۇنىمۇ قۇيۇن ، بوران ئۇچۇرۇپ كەتكەن بولسا...» خىيالىنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى . ناۋادا ، ئالىمادىس بىرەر كۆڭۈلسىزلىك بولۇپ قالسا ، قەشقەر ئامبىلىغا قانداق جاۋاب قىلىدۇ . ئارىغا پىتروۋسكىي ، ماكارتىنېيلارنى سېلىپ يۈرۈپ بۇنىڭدىنمۇ قۇتۇلۇپ كەتكىلى بولار ، لېكىن جۇڭگولۇقلاردا ئۆزىگە نىسبەتەن گۇمان ، شەك تۇغۇلۇپ قالسا ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيىسىدە قانداق قىلىدۇ ؟ ئەمدى ئۇ : «باشقا ھەممىسى يوقاپ ياكى ئۆلۈپ كېتىپ ، فېڭشىلا ھايات قالسا مەيلى ئىدى» دەپ قالدى . ئۇ ئويلىسا ، فېڭشىنىڭ ھايات بولۇش - بولماسلىقى ئۇنىڭ مۇشۇ قۇملۇقتا مۆجىزە يارىتىپ ، دۇنيادا مەشھۇر ئادەم بولۇش - بولالماسلىقىنى بەلگىلەيدىغان تارازا تېشىدەك ھەل قىلى-

غۇچ مۇھىم ئىدى .
— تېز ماڭايلى ، — دېدى سۈيۈن ھېدىن .
— نېمىشقا ئەمدى ، جان ئاز قېلىپ ئاران كېتىۋاتساق .
— بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشىمىزنى دېسەك ، تېز ماڭايلى .
سىنوف ھېدىنىنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يېتەلمىسىمۇ ، «بىر مۇ-
ھىم ئىش يادىغا كېلىپ قالغان چېغى» دەپلا ئويلىدى . ئىككىسى
ئۆتۈكتىكى سۇدىن ئۇچ ئوتلامدىن ئىچىۋالدى . ئىككىلىسىگە يەنە
بىر ئۇلۇشتىن جان قوشۇلغاندەك بولۇپ مېڭىشنى تېزلەتتى . سە-
ۋەبى ھېدىن پات - پات كومپاسقا ، كۈنگە قاراپ قويانتى . كۈن
خېلى كۆتۈرۈلۈپ ئىسسىق تاۋۇنى كۆرسىتىشكە باشلىغانىدى . سە-
ۋەبى ھېدىن ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ، ئالدى بىلەن
كومپاسقا ، ئاندىن كومپاس كۆرسەتكەن يۆنىلىش بويىچە چۈشكۈن
قىلغان تەرەپكە قارىدى .
— يېقىن كېپتۇق ! چۈشكۈنگە يېقىن كېپتۇق ! — ھېدىن
شۇنداق دېگەچ قۇم دۆۋىسىدىن دومىلىغاندەك تېز چۈشتى .
— دۆڭدە ھېلىقى جازا بارمىكەن ؟
— جاھازىنى كۆرمىدىم ، دۆڭدە باسىت مۇشۇ تەرەپكە قاراپ
ئۆرە تۇرىدۇ .
— ئۇلار ئاخشاملا بېرىپ بولغان ئوخشىمامدۇ ؟
— بارغاندا بىلىمىز .
سۈيۈن ھېدىن بىلەن سىنوف مېڭىشىنى چاماننىڭ يېتىشچە
تېزلەتتى . سۈيۈن ھېدىنىنىڭ كاللىسىدا : «فېڭشىغا ھېچنېمە بول-
مىغان بولسا بولىتتى ، خرىستوس ، مەن ئۇچۇن بولسىمۇ ئۇنى
ئامان قىلغىن ، ساقلىغىن» دېگەن ئىلتىجادىن باشقا نەرسە يوق
ئىدى .

7

سۈيۈن ھېدىن ، سىنوفلار باسىت ، قايىم ، فېڭشى ، ئىسلام-
بايلار بىلەن ئايرىلىپ كەتكىنىگە ئۇزاق يىل بولغان ساۋاقداشلار

جەم بولۇشقان چاغدىكىدەك بىر - بىرى بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى ، بىر - بىرىنىڭ ھالىنى سوراشتى .

ھېدىن چۈشكۈنگە قاراپ تۇرۇپلا قالدى . قارا قۇيۇن بىلەن قارا بوران ئۇچۇرۇپ كېتىدىغانلا نەرسە بولسا ئۇچۇرۇپ ئەكېتىپ ، ئۇچۇرالمايدىغان ئېغىر نەرسىلەرنى دومىلىتىپ ئۇنى ئۇ يەرگە ، بۇنى بۇ يەرگە ئاپىرىپ قويغانىدى . بەزى نەرسىلەر قۇمغا يېرىم كۆمۈكلۈك بولسا ، بەزىلىرىنىڭ بىر يېرى قۇمدىن چىقىپ تۇراتتى . ئۇلار قولمۇقول تۇتۇش قىلىپ ئىزدەپ يۈرۈپ چېدىر جاھازىسى ، ساندۇق قاتارلىق نەرسىلەرنى تېپىپ كەلدى . سۈپىن ھېدىنىڭ ئېكسپېدىتسىيىدە بولمىسا بولمايدىغان بىر قىسىم نەرسىلەرى يوقالغانىدى . ئۇ ئۇھ تارتىپ ئىچىگە تىنىپلا قالدى .

ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاچ ، ھېدىن ، سىنوفلاردىن باشقىلىرى ئۇسسۇز ئىدى . ئۇلار ئۆتۈكتىكى سۇنى تۆگە ، ئېشەكنى سۇغىرىشقا لايىق قالدۇرۇپ ، قالغىنىنى بىر بوش تۇلۇمغا قۇيۇپ قويدى . ئىچىشكە قالدۇرۇپ قويغان ئاخىرقى بىر تۇلۇمدىكى سۇدىن ھەربىرى بىر چۆچەك قۇيۇشۇپ ئەتىگەنلىك تاماق يېدى .

— ئەگەر ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ نېپنى بولمىغان بولسا ، بۇنچىلىك ئاز سۇ بىلەن بىزنىڭ بولكا دېگەن ئۇ نېممىزنى قانچىلىك يېگىلى بولاتتى . بۇ ناننى كۇرۇسلىتىپ يەۋەرسە بولىدىكەن ئەمەسمۇ ، — دېدى سىنوف ، يېنىدا كۇرۇسلىتىپ تۇقاچ يەۋاتقان ھېدىنغا .

— شۇنى دېمەمسەن ، بىز ياۋروپالىقلار نېمىشقا بۇنداق نان قىلىشنى بىلمەيمىزكىن ، — دېدى ھېدىن ۋە شۇئان ئىسلامبايغا قاراپ ، ئۇنىڭدىن :

— ئىسلامباي ، پاپباي قېنى ؟ — دەپ سورىدى .

ئىسلامباي ئۇدۇق - بۇدۇق بولۇپ :

— قارا قۇيۇننىڭ مېنى دومىلىتىپ ئېلىپ كەتكىنىنى ، كېيىن بوراندا قالغىنىمنىلا بىلمەن ، پاپبايىنىڭ نەگە كەتكىنىنى بىلمەيمەن ، — دەپ بولۇپ يەنە قوشۇپ قويدى ، — تۆگىنى شۇ

يېتىلىگەنىدى.

— ئېزىپ قالماي چۇشكۇنتى تېپىپ كېلەلەپسەن ياخشى.

ئىسلامباي باسىت بىلەن قايمغا بىر قارىۋېتىپ:

— مېنى ماۋۇ ئىككىسى ئېلىپ كەلدى، — دېدى.

ئىسلامبايلار بىلەن باستىلارنىڭ ماڭغان يۆنىلىشى باشقا-باشقا ئىدى. قانداق ئەھۋاللىنى ئىسلامباي ياكى باستىلار ئېيتىپ بېرىشى كېرەك؟

— رەھمەت سىلەرگە، — دېدى ئۇ ئۇيغۇرچىنى يامان ئەمەس يامداپ سۆزلەپ، ئۇ ئىلگىرى تۇركچىنى ئۆگەنگەن بولغاچقا، شۇ ئاساستا ئىسلامبايدىن، مۇشۇ سەپەر جەريانىدا پايباي، باسىت، قايىملاردىنمۇ پۇرسەت بولسىلا ئىككى - ئۈچ سۆزدىن ئۆگىنىپ تۇرغاندى، — قېنىشنى قۇتقۇزۇۋېلىپ بەك ياخشى قىپسىلەر، مەنزىلگە بارغاندا مەن سىلەرنى مۇكاپاتلاپ، ھەققىڭلارنى ئاشۇرۇپ بېرىمەن.

باسىت بىلەن قايىم سۆزىن ھېدىنغا مۇنداقلا، ئىپادىسىز بىر تەرزدە قاراپ قويدى. چۇنكى، ئۇلار ئۇنىڭ سەپەر جەريانىدا سەنوف، قېنىشى، ئىسلامباي، پايبايلارغا ئېتىبار بىلەن قاراپ، ئىككىسىنى مەنسىتمەي كەلگىنىدىن كۆڭلىدە نارازى ئىدى. باستىلار دەسلەپتە ئۆزلىرىنى يالالانغۇچى، قالغان ھەممىسىنى خوجايىنلار ئىكەن، دەپ تونۇغانىدى. بىرنەچچە كۈنلۈك سەپەر جەريانىدا سۆزىن ھېدىن مۇشۇ ئەجنەبىينىڭلا خوجايىن، قالغانلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە ئوخشاش يالالانغۇچىلار ئىكەنلىكىنى، لېكىن قېنىشنىڭ سەل ئالاھىدىرەك ئىكەنلىكىنىمۇ بىلگەنىدى. مانا، ئىسلامبايىنى

قوٰنقوٰزوٰؤالغىنىغا رەھمەت يوق ، يالغوٰز فېڭشى ئوٰچوٰن رەھمەت دەۋاتمامدوٰ . قارىمامدىغان ، پاپباينىڭ يوقاپ كەتكىنى ئوٰنىڭ قېتىدىغمۇ كەلمىگەندەك ، خوٰددى تۆگە ، ئېشەكنىڭ يوقاپ كەتكىنىگە توٰنقان مۇئامىلىدەك .

— ئوٰ ئەجنەبىي پوٰشقىمىزدىن يەل بېرىۋاتىدوٰ ، — دېدى باسىت ، ھېدىن ئورنىغا كەتكەندىن كېيىن پەس ئاۋازدا قايىمغا .

— مەن قەشقەرگە بارغاندا كۆزوٰم بىلەن كۆرگەن ، ئۆز قوٰلۇم بىلەن ئاڭلىغان ، بوٰ كۆك كۆز پەرەڭلەرنىڭ ھەممىسى كۆروٰنۈشتە توٰزوٰكتەك قىلغان بىلەن ، ئۇۆتوٰپ كەتكەن ئالدامچىلار ئىكەن ، دېدى قايىم .

بىر ئېغىز گەپ ، باسىت بىلەن قايىم سۆبۈن ھېدىنىڭ «سىلەرنى مۇكاپاتلايمەن ، ھەققىڭلارنى ئاشوٰروٰپ بېرىمەن» دېگىنىگە ئېشەنمىدى .

— باسىت ، — سۆبۈن ھېدىن قاچىدىكى ئاخىرقى ئىككى يوٰتوٰم سوٰنى ئىچىپ بولغاندىن كېيىن سورىدى ، — سىلەر فېڭشىنى قەيەردە ، قانداق ئوٰچرىتىپ قالدىڭلار ؟

ئوٰ فېڭشىغا ئالاھىدە كۆڭوٰل بۆلىدىغانلىقىنى بىلدوٰروٰپ قويماقچىدەك قىلاتتى .

باستمۇ قاچىسىدىكى سوٰنى ئىچىپ بولوٰپ گەپ باشلىدى .

— بىز ئىسلامباي بىلەن كېلىۋاتاتوٰق ، قىياسىمىزچە چوٰشكۈنگە يېقىن كېلىپ قالغانىدوٰق ...

باسىت ئىسلامباينى قەيەردە ، قانداق ھالەتتە ئوٰچرىتىپ قېلىپ ، قانداق قوٰنقوٰزوٰپ قالغانلىقىنى دەپ يوٰرمەي ، فېڭشىنى قانداق ئوٰچرىتىپ قالغانلىقى ۋە باشقا ئىشلارنى ھېكايە سۆزلىگەندەك بايان قىلىپ بەردى .

باسىت ، قايىملار بۈنچىلىك يېقىن ئارىلىقتا ئىزىپ قالمايدىغانلىقىغا ئىشەنسىمۇ ، پەنىلا ئوۋچىلارغا خاس ئادەت ، ئېھتىياتچانلىقى بويىچە ئەتراپقا قاراپ كەلمەكتە ئىدى . گاھىدا ئېگىزرەك قوٰم دۆڭىگە چىقىپ چوٰشكوٰن قىلغان تەرەپكە قارايتتى ، لېكىن

سۇبن ھېدىن بەلگە قىلىپ قويغان جازا ھېچنەدە كۆرۈنمەيتتى .
بۇنىڭغا ئۇلار ئەجەبلىنىپمۇ كەتمىدى . تۇنۇگۇنكىدەك قاتتىق قۇيۇن
ۋە قارا بوراندا ئۇنداق ئېگىز قۇم دۆڭىدە دەرەخ بولسىمۇ قومۇرۇ-
لۇپ كېتەتتى . ئوۋچىلار يۇرۇيدىغان جايلاردا نەدىمۇ يول بولسۇن .
شۇڭا ئۇلار كۆرگەنلىكى ئەرسلەرگە ، مەسىلەن ، دەرەخ ،
ئەگىم - دوقمۇش ، ئوي - دۆڭ ، تاغدا بولسا قورام تاشلارغىچە
زەن سېلىۋالمدۇ . لېكىن ، قاقاس قۇملۇقتىچۇ ؟ قارىماققا ھەممە
يەر ئوخشاش . ئەمما ، ئوۋچىنىڭ كۆزى بىلەن قارىغاندا قۇم دۆڭ-
لىرى چوڭ - كىچىكلىكى ، ئېگىز - پەسلىكى ، يانتۇ - تىكلىكى
بىلەن پەرق قىلىدۇ . شامال ، بوران دۆڭلەرنىڭ شەكلىنى ئۆز-
گەرتىۋېتەلمەيدۇ ، لېكىن ئۇلارنى يوقىتىۋېتەلمەيدۇ . ھېچبولمى-
غاندا دۆڭلەرنىڭ شالاڭ - قويۇقلۇقى ساقلىنىپ قالىدۇ .
باستىلار سىنچى نەزىرى بىلەن ئەتراپقا قاراپ كەلمەكتە ئى-
دى . يىراقتىكى بىر قۇم دۆڭىنىڭ يامىزلىدا بىر ئادەمنىڭ خۇددى
قۇرتتەك يەر بېغىرلاپ ئۆمىلەپ يۇرگىنىنى كۆرۈپ قالدى . ئۇلار
ئۇنى پاپىيمكىن ، دەپ ئويلاشقاندى ، يېقىن كەلگەندە فېڭشى
ئىكەنلىكىنى بىلدى . قوناق شېخىدەك ئورۇق ، جانسىز بۇ ئادەم
قۇيۇن ، قاتتىق بوراندا كۇز غازىڭىدەك ئۇچۇپ ، دومىلاپ چۈشكۈن-
دىن خېلى يىراق يەرگە قاچقىپ كەتكەنىدى . ئۇ بوران توختىغان
بولسىمۇ ، كېچىدە تەرەپلەرنى پەرق ئېتەلمەي ، كۈننىڭ چىقىشىنى
كۈتۈپ ، بىر قۇم دۆڭىگە چىقىپ ئولتۇردى . كېچىنىڭ ئۆتمىكى
ئۇنىڭغا يىلنىڭ ئۆتمىكىدىنمۇ ئۇزۇن بىلىنىپ كەتتى . ئاخىر
زارىققان تاڭنىڭ شەپىسى كەلدى — ئۇپۇق قىزىرىشقا باشلىدى .
«ھە ، بوران كۈنچىقىش تەرەپتىن كەلگەن ، مېنى بۇ تەرەپكە ئەكە-
لىپ قويۇپتۇ . مەن كۈنچىقىشقا قاراپ مېڭىشىم كېرەك» . فېڭشى
تەرەپنى بىلىۋالغاندىن كېيىن ، تاڭنىڭ ئېتىشىنى كۈتمەي چۈش-
كۈن قىلغان تەرەپكە ماڭدى . تۇنۇگۈن چۈشتە تاماق يېگەنچە بول-
غاچقا ، ئاچلىق مانا ئەمدى ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى . ئۇ ھەر
قەدەمدە بىر ماغدۇرسىزلانماقتا ئىدى ، تۆپىلەپ ئۇسسۇزلۇقمۇ ئۇنى

قىينىماقتا ئىدى .. ئۇنىڭ قەدەم يۆتكىشى بارغانسېرى ئېغىرلە-
شىپ ، ئاخىر يېقىلىپ قالدى.
باسىت ، قايىم ، ئىسلامبايلار قۇم دۆڭلىرىنى ئارىلاپ
كەلمەكتە.
— باسىت ئاخۇن ، مېڭىپلاۋاتىمىز ، چۇشكۇن مۇشۇ تەرەپ-
تىمۇ زادى ، ئېزىپ يۈرۈيدىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن
يەنە ، — ئىسلامباي مېڭىۋاتقان يولىنىڭ توغرىلىقىغا ئىشەنچ قىلال-
ماي سورىدى.
ئىسلامبايغا قايىمنىڭ ئاچچىقى كەلدى :
— ئۇنداق بولسا ، سەن دېگىنە ، قاياققا ماڭىمىز ؟
ئىسلامباي ئۇدۇق - بۇدۇق قىلىپ قالدى .
— دەيمىنا ئەمدى .
قايىم ئىسلامبايغا مۆلۈيۈپ قاراپ قويدى .
يەيدىغانغا يېمەكلىك ، ئىچىدىغانغا سۇ يوق ئەھۋالدا ، بولۇپمۇ
مۇشۇنداق دەشت قۇملۇقتا ماڭغاندا قانداق قىلىشنى باسىت بىلەن
قايىم ئوبدان بىلىدۇ : ماغدۇرنى خورۇتماسلىق ، ئېغىزنى تېخىمۇ
قۇرۇتۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن ئاز گەپ قىلىش ، ياخشىسى ئېغىزنى
يىغىش كېرەك . ئۇلار ماڭدى ، جىم - جىم ماڭدى ، ئەتراپقا
قارىغاچ خېلى ماڭدى . بىر قۇم دۆڭى دوقمۇشىدىن ئەگىلىشىگە ،
يەنە بىر قۇم دۆڭى يامىزلىدا پۈكۈلۈپ يېتىپ قالغان فېڭشىنى
ئۈچراتتى . ئۇنى دەسلەپ تۆگە ئۈستىدە ئولتۇرغان ئىسلامباي
كۆردى .
— ۋوي ! ئاۋۇ يەردە بىر ئادەم ياتىدۇ ، — دېدى ئۇ قولى
بىلەن كۆرسىتىپ .
باسىت بىلەن قايىم ئىتتىك ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپلا
قەدىمىنى تېزلەتتى . باسىت كېلىپ فېڭشىنىڭ يېشىنى يۆلىدى .
ھالسىزلىق ۋە چاڭقاقلىقتىن ئۇنىڭ كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ ، كال-
پۇكلىرى گەز باغلاپ ، چىرايى قانسىراتقان ئۆپكىدەك تاتىرىپ
كەتكەنىدى . بۇ ئەھۋالدا ئۇنىڭدىن : «نېمە بولدۇڭ ؟» دەپ سوراش-

مۇ ئورۇنسىز ئىدى . ئۇ جاۋابىمۇ بېرەلمەيتتى ، ئاغزى بۇنچىلىك قۇرۇپ كەتكەندە ، تىلى گەپكە كەلمەيتتى . باسىت قايىمغا قارىدى . قايىم بۇ قاراشنىڭ مەنىسىنى چۈشەندى . قوينىدىن كىچىك تېرە خالتىسىنى چىقىرىپ ئاغزىنى يەشتى - دە ، ئېگىشىپ فېگىشنىڭ ئاغزىغا يېقىن ئەكەلدى . فېگىشى كالپۇكىغا بىر نەرسە تەگكەنلىكى- نى سەزدى ھەم كۆردى . ئۇ كالپۇكىنى مىدىرلىتىپ ئاغزىنى ئاران ئاچتى . تېرە خالتىدا سۇ جىق قالمىغانىدى ، قايىم خالتىنىڭ تۇۋىنى سەل كۆتۈرۈۋىدى ، فېگىشنىڭ ئاغزىغا ئىككى يۇتۇم سۇ كىردى . ئاھ ، سۇ ! ئاھ ، سۇ ! چۆلدە چاقمىغانىنىڭ قېنى سەن ، جېنى سەن سۇ . ئىككى يۇتۇم سۇ ئىسلامبايغا ئوخشاش فېگىشنىمۇ ئۆلۈم گىردابىدىن تارتىۋالدى ، ھايات قالدى .

باسىت قايمنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىۋىدى ، قايىم قېيمىغانىدەك بىر ھالەتتە فېگىشىغا سۇدىن يەنە بىر يۇتۇم ئىچۈردى . بۇ چاغدا ، ئىسلامبايىنىڭ كۆزى بۆلەكچە چەكچىيىپ كەتتى ، كانىيى غۇرتۇل- داپ ، بۇغدىيىكى ئوستۇن - تۆۋەن بولۇپ مىدىرلاپ قالدى ، كال- پۇكىنى يالاپ كەتتى . ئۇنىڭ بۇ قىلىقىنى باسىت ، قايىملار كۆر- دى ، ئەمما كۆرمەسكە سالدى .

— ئىسلامباي ، تۆگىگە فېگىشى مىنىۋالسۇنمۇ ، — دېدى باسىت .

ئىسلامباي ياق دېيەلمىدى . ئۇلار فېگىشنى تۆگىگە مىندۇ- رۇپ ، مېگىشنى داۋاملاشتۇردى . فېگىشى يانقان يامزىلدىن ئۆتۈپلا ئۇلار قۇم دۆڭىنىڭ ئۇ تەرىپىدە تۇرغان بىر تۆگە بىلەن بىر ئېشەكنى كۆردى . بۇلار دەسلەپ ئادەملەرنى كۆرۈپ ئۇركۈگەندەك قىلىپ چەكچىيىپ قاراپ قالدى ، يەنە شۇئان باققۇچىسى قايمنى كۆرۈپ جىم تۇردى . بۇلارنىڭمۇ ئارتۇقچە ھەرىكەت قىلغۇدەك ماجالى قالمىغانىدى . تۇتۇگۇن ئۇلاردىن يۈكلەرنى ئېلىۋەتكەندە چوم ، ئۇچىلىقنىمۇ ئېلىۋەتكەنىدى . ئىسلامبايىنىڭ تۆگە ياكى ئې- شەككە مىنىۋالغۇسى بولسىمۇ ، تۆگە ، ئېشەك يايداق بولغاچقا ، ئىلاجسىز جىم بولدى...

ئۇلار ئىككى قوم دۆۋىسىدىن ئۆتۈپلا چۈشكۈن قىلغان يەرگە يېتىپ كېلىشتى . ئارامگاھنىڭ ئەھۋالى سۆزىن ھېدىن كېلىپ كۆرگەن ئەھۋالنىڭ ئۆزى ئىدى . ئۇلار ھېچنېمىگە چېقىلمىدى . قۇيۇن بىلەن بوران نەرسىلەرنى تىرپىرەن قىلىۋەتكەنىدى . ئېگىز قوم دۆۋىسى ئۈستىدىكى سۇرەت تارتىش جاھازىسى كۆرۈنمەيتتى . ئېنىقكى ، ئۇنى شامال ئۇچۇرۇپ بىر يەرگە ئاپىرىپ قومغا كۆمۈۋەتكەنىدى .

— باسمت ، نېمىشقا قوم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ ئولتۇرۇدۇڭ ؟ — سۆزىن ھېدىن سورىدى .

— قارىسام بەلگە قىلىپ قويغان ئۇچ پۇتلۇق نەرسە يوق . ئادەملىرىمىز بوراندا ئېزىپ كەتكەن بولسا ، تېخىمۇ ئېزىپ يۈرمەسۇن ، دەپ قوم دۆۋىسىگە چىقىپ ئولتۇرغانىدىم .

ئىسلامباي ھېدىننىڭ يېنىغا كېلىپ قولىقىغا بىرنېمىلەرنى پىچىرلىدى .

— قايسم ، — دېدى ھېدىن قايسمغا بۇرۇلۇپ ، — سەن كىچىك بىر تېرە خالتىدا سۇ ساقلىغانمىدىڭ ؟

قايسم جاۋابقا ئېغىز ئاچقۇچە ، جاۋابنى باسمت بېرىۋەتتى :

— ھەرقانداق ئۇۋچى ، بولۇپمۇ بىزدەك قومۇلۇق ئۇۋچىلىرى ئاشۇنداق تېرە خالتا ياسىۋالمىز . ئۇۋغا ياكى قومۇلۇققا ماڭغاندا سۇ قاچىلىۋېلىپ يېنىمىزدىلا ساقلاپ يۈرۈيمىز . ئۇنىڭدىكى سۇنى پەقەت ئامال قالمىغاندا ئىچىمىز ، بولمىسا ، ھەرقانچە ئۇسساپ كەتسەكمۇ ، ئوڭايلىقچە ئىچمەيمىز . مەن بۇ قېتىمقى تىرەپەردە ئۇ خالتىنى ئالماپتىمەن ، ھېلىمۇ ياخشى قايسم ئېلىۋاپتىكەن . ئۇ سۇ ئىسلامباي بىلەن فېڭشىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالدى ، — دېدى باسمت ، ئەھۋالنى ئەتىگە تەپسىلىي دەپ . باسمت كېلىپ قايسمغا قولىنى ئۇزاتتى . قايسم ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى ھەم نېمە قىلماقچىلىقىنى چۈشەندى ، قوينىدىن تېرە خالتىنى چىقىرىپ باسمتقا بەردى . تېرە خالتىدا يېرىم سۇ قالغانىدى . باسمت تېرە خالتىنى سۆزىن ھېدىنغا ئاپىرىپ بەردى . سۆزىن ھېدىن تېرە خالتىنى

ئۇيان ـ بۇيان ئۆرۈپ ، ئايلاندۇرۇپ قاريدى . خالتىسىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ سۇدىن بىر يۇتۇم ئىچتى .

— ئويلىماپتىمەن ، — سۆزىن ھېدىن باستىقا ، ئاندىن قايىمغا قاراپ دېدى ، — سىلەر ھەممەتەن چۆل سەپىرىگە پۇختا ئىكەنسىلەر . مېنىڭ ئىككى ئادىمىمنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قاپسىلەر ، سىلەرگە رەھمەت .

قايىم ئىسلامبايغا قاراپ پەس ئاۋازدا :

— قارا يۇز ، نائەھلى ! — دېدى .

سۆزىن ھېدىن قايىم ، باستىلارغا رەھمەت ئېيتقاندا ، ئىسلام-باي يەرگە كىرىپ كەتمىگەن ، ئۇنىڭ بېرىسى بولغاندى ، قايىمنىڭ قەھرلىك گېپى جان ـ جېنىغا ئۆتۈپ ئۇنى يوقلا قىلىۋەتتى .

سۆزىن ھېدىن بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ تۇرۇۋېدى ، نەدىندۇر بوغۇق ، ئەمما ئۆلۈك قۇملۇققا ھايات بېغىشلاپ كولدۇرما ئۇنى ئاڭلاندى .

— بۇ نېمە ئاۋاز ؟ — ھېدىن ئالدىراپ سورىدى .

— كارۋان تۆگىلىرىدىكى كولدۇرمىنىڭ ئاۋازى ، — باست جاۋاب بەردى .

«كارۋان» دېگەننى ئاڭلاپ سۆزىن ھېدىنغا جان كىردى .

— كارۋان قاياقتىن كېلىپ ، نەگە كېتىۋاتقاندۇ ؟

قايىم گەپ قىلماي قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىدى ، ئاندىن يېتىپ قۇلىقىنى قۇمغا يېقىپ بىرنېمىنى تىڭشىغاندەك قىلىپ خېلى تۇردى .

— تۆۋەن تەرەپتىن يۇقىرىغا كېتىۋاتقان كارۋان ئوخشايدۇ ، — دېدى قايىم قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ ، گېپىگە يەنە قوشۇپ قويدى ، — بىزدىن بەك يىراقتا ئەمەستەك قىلىدۇ ، توۋلاپ باقاي دېسەم ، مېنىڭ ئاۋازىم ئانچە چىقمايدۇ .

باست ئەتراپتىن چېدىر تىكىشتە ئىشلىتىدىغان ئىككى غۇلاچە ئۇزۇنلۇقتىكى ئىنچىكە تۇرۇبىدىن بىرنى تاپتى ـ دە ، كۆتۈرگىنىچە قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ كەتتى ، ئاندىن كولدۇرما ئاۋازى

كېلىۋاتىدۇ ، دەپ پەرەز قىلغان تەرەپكە قاراپ سوزۇپ :
— هاي ـ هوي ! هاي ـ هوي ! — دەپ جېنىنىڭ باربچە بىرنەچچە قېتىم توۋلاپ بولۇپ ، تۇرۇبىنىڭ ئۈچىغا بەلۋېغىنى چىڭگىپ ئېگىز كۆتۈرۈپ پۇلاڭلاتقاچ يەنە بايىقىدەك ۋارقىرىدى . ۋارقىراشتىن توختاپ قالسىمۇ ، بەلۋېغىنى قايتا ـ قايتا پۇلاڭلاتتى . ئېگىز قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ۋارقىرغانىنىڭ ، لاتا پۇلاڭلاتقانلىرىنىڭ ئۈنۈمى بولغاندەك ئىدى ، كولدۇرمىنىڭ ئاۋازى يېقىنلاپ كېلىۋاتقاندەك بارغانسېرى ئۈنلۈك ، ياڭراق ۋە ئوچۇق ئاڭلانماقتا ئىدى . ھەممىدە ئۈمىد تۇغۇلدى . سۈپىن ھېدىن بۇ سەپىرىدە زور زىيان ۋە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ ، كېيىنكى سەپىرى ئۈچۈن كۆڭلىدە يېڭى ئۈمىد بىلەن يېڭى چوت سوقماقتا ئىدى .

باسىت تۇرۇبىدىن بەلۋېغىنى يەشمەكەندى ، ئۇنى كۆتۈرگىنىچە تېخىمۇ ئېگىزگە قاراپ ماڭدى ، ئۇنىڭ كەينىدىن قايىم ماڭدى . سۈپىن ھېدىن قىڭشى بىلەن ئىسلامبايغا قاراپ قويۇپ ، ئۇمۇ قۇم دۆۋىسىنگە ئۆرلەشكە باشلىدى .

8

سۈپىن ھېدىن ئاخىر ئارزۇلاپ تەلپۈنگەن تارنم دەرياسىغا يېتىپ كەلدى . ئۇ تارنم دەرياسىنى ئۆركەشلەپ ، شاۋقۇن ـ سۇ-رەنلىك ئاقىدۇ ، دەپ قىياس قىلاتتى . ئەمما ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىكى تارنم دەرياسى مۇڭلۇق باھار كۆيىدەك يېنىك چايقىلىپ ئاقماقتا ئىدى . قىشنىڭ ئاخىرقى ئېيى بولغاچقا ، دەريانىڭ ئىككى قېشى ئوخشىمىغان كەڭلىكتە ئىككى غۇلاچتىن ، ئۇچ ـ تۆت غۇلاچقىچە مۇز ئىدى . بۇ تارنم دەرياسىنىڭ غول ئېقىنى بولسىمۇ ، باش تەرىپى بولغاچقا ، دەريا بەك كەڭ ئەمەس ئىدى . ئىككى قاسناقتىكى مۇز دەريا قىننىنى قىسىپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى . قارىيىپ ئېقىۋاتقان ئوتتۇز مېتىرچە كەڭلىكتىكى سۇ ئۈستىنى غۇۋالاشتۇرۇپ

سۇس ، شالاڭ گىرىمسەن تۇمان لەيلەپ يۇرەتتى . سۆھبەن ھېدىن يېنىدىن ئايرىمايدىغان كىچىكرەك كۇندىلىك خاتىرە دەپتىرىگە :

— «بۈگۈن 1896 - يىلى 19 - فېۋرال ، دەل مېنىڭ ئوتتۇز بىر ياشقا كىرگەن قۇتلۇق كۈنۈمدە ، دۇنيادىكى بىرىنچى چوڭ قۇملۇق — سەھرايى كەبىر قۇملۇقىدىنمۇ قورقۇنچلۇق تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى بويلاپ مېڭىپ ئاخىر لوپ دالىسى بىلەن شاھيار يىرشىقىدىكى① خادادۆڭ كەنتىگە يېتىپ كەلدۇق . كەنت تارىم دەرياسىنىڭ بويىدىلا ئىكەن... قىش بولغاچقىمۇ ياكى دەريا قېنى چوڭقۇرمۇ ، سۇ قارامتۇل كۆرۈنىدىكەن ... يېنىك چايقىلىپ ئاستا ئاقىدىكەن... دەريا ئۇستىدە قىشنىڭ ئېغىر تۇمانى لەيلەپ يۈرۈيدىكەن... بۈگۈن بىر كۈن ئارام ئالىمىز ، بۇ ، ھەمراھلىرىمنىڭ تەلىپى... دەريانىڭ ئوڭ قاسنىقى بۇيىدا ئىپتىدائىي توغراقلىق بولۇپ ، بەزى توغراقلارنىڭ ئايلانمىسىغا تۆت ئادەمنىڭ غۇلىچى يەتمەيدىكەن... سول قاسناق ئوتلاق... توغراق ۋە چاتقاللار يالىڭاچ... ئوتلاقلار قۇملۇق رەڭگىدە سارغىيىپ تۇرسىمۇ ، دالا قۇچىقى — تەبىئەت يەنىلا جەلپكار... قۇملۇق خەتىرىنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆردۇم... لوپ كۆلىگە كېمە بىلەن بارماقچىمەن . ئىككى كېمە ، ئۇستا ئىككى كېمىچى ، دەريا بويلاپ ماڭىدىغان ھەمراھلىرىمغا يول باشلاشقا بىر ئادەم پاللىسام بولغۇدەك... » دەپ ، كېيىن يازىدىغان تەپسىلىي خاتىرىسىنىڭ تېزىسىنى يېزىپ قويدى .

سۆھبەن ھېدىن خاتىرە دەپتىرىنى سومكىغا سېلىپ قويۇپ ، ئەتراپقا باشقىدىن بىر خىل زوقمەنلىك بىلەن قاراشقا باشلىدى . توغراقلىق ۋە ئوتلاقنى ياز چاغدىكىدەك يېشىل ھالەتتە تەسەۋۋۇر قىلدى : بۇلۇتسىز كۆك ئاسمان بىلەن باغاشلاشقان چەكسىز يېشىل ئوتلاق يازنىڭ لەرزان شامىلىدا يېنىك چايقالماقتا ، خۇددى تىنچ دېڭىز چايقالغاندەك تەڭگە يوپۇرماقلىق ياپيېشىل بۇك توغراقلىق تارىم دەرياسىغا پارالىل ھالدا يېشىل ئېقىن ھاسىل قىلغان...

---

① يىرشىق — پاسىل ، چېگرا .

— سۆبن ، ئالدىنقى قېتىمقى قۇملۇق سەپىرىمىزدە ئاجايىپ كۈننىڭ كۆرۈنۈشى — هه؟ — سۆبن ھېدىنىڭ خىيالىنى سىنوف ئۈزۈۋەتتى .

ساسۆبن ھېدىن كېيىن تەبىئەت قوچىقىدىن كۆزىنى ئالماي تۇرۇپ :

— ئۇنى بىر دېمە ، لېكىن ئۇ قېتىمقى سەپەر بىزنى تاۋلىدى ھەم بىزگە بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىشىمىز كېرەكلىكىنى ، قۇملۇققا جىددىي قارىماسلىق بولمايدىغانلىقىنى ئۆگىتىپ قويدى ، — دېدى .

شۇنداق ، ئالدىغا قاراش كېرەك ، بېھزىدە ئارقىغىمۇ قاراپ قويۇش كېرەك . مۇشۇنداق قىلغاندا ، بىخەستەلىكتىن قىلغىر بېسىلىپ قالغان قەدەم ـ ئىزلار كىشىگە ھەربىر قەدەمنى ئېھتىيات بىلەن بېسىشقا ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرىدۇ . بۇنداق ئاگاھلاندۇرۇش مېڭىنى سەگەكلەشتۇرۇپ ، كىشىنى ئارتۇقچە ئاۋارىچىلىكلەردىن ، ھەتتا ئورۇنسىز چىقىم ، تالاپەتلەردىن ساقلاپ قالىدۇ .

سۆبن ھېدىن ئاشۇ قېتىمقى سەپەردە باسىت بىلەن قايمىنىڭ تەكلىپ ۋە ئاگاھلاندۇرۇشىغا سەل قارىغانلىقتىن ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ ، بىر ئادىمىدىن ، ئىككى ئات ، تۆت تۆگە ، ئۇچ ئېشەك ، قىممەت باھالىق ئىككى ئىت ۋە ئېكسپېدىتسىيىدە كېرەكلىك مۇھىم ئەسۋاب ـ سايمانلىرىدىن ، يازمىلىق خاتىرلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى . تەلىيىگە كارۋان كېلىپ قالمىغان بولسا ، قانداق ئاقىۋەتكە قېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىشتىنمۇ قورقاتتى . ئۇلار گۇمىغا يېقىنلا بىر قۇملۇقتا تۆرەپ قېلىپ ، بىر دائىرىدىلا ئايلىنىپ يۈرگەنىدى . كارۋان بېشى سۆبنلارنىڭ بوراندا قاتقىپ كەتكەن بىر تۆگىسىنى تۇتۇۋېلىپ ئېلىپ كەلگەنىدى .

ئۇ كارۋان قەشقەردىن تەكلىماكان قۇملۇقىنى بويلاپ ئۇدۇل خوتەنگە ماڭغانىدى . گۇما ئەتراپىدىكى قۇملۇقتا كەلگەندە تېنەپ يۈرگەن چۇلۇكلۇك بىر تۆگىنى ئۇچرىتىپ قالدى . كارۋان بېشى ئۇنىڭ ياۋا تۆگە ئەمەسلىكىنى بىلىپ ، ئادەملىرىگە تۇتتۇرۇپ كەل-

دی . ئۇ تۆگىمۇ كارۋاندىكى تۆگىلەرنى كۆرۈپ قېچىپمۇ يۈرمە-
دى ، ئۇنىڭ قاچقۇدەك ھالىمۇ يوق ئىدى . ئەجرىبىلىك كارۋان
بېشى ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ ، خېلى
يىراقتىكى بىر قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە بىر ئادەمنىڭ لاتا پۇلاڭلىتە-
ۋاتقانلىقىنى كۆردى - دە ، يولىنى ئۆزگەرتىپ شۇ تەرەپكە
قاراپ ماڭدى...

سۈرەن ھېدىن شۇ چاغدىكى تەسىراتىنى خاتىرىسىگە مۇنداق
يازغانىدى :

... «كارۋانىڭ كېلىشى بىزگە نىجاتلىق ئېلىپ كەلدى . شۇ
چاغدا بىزنىڭ يېمەكلىكىمىز تۈگىگەن ، مەن تېپىپ كەلگەن ئىككى
ئۆتۈكتىكى سۇ بىلەن پەقەت يېرىم تۇلۇملا سۇيىمىز قالغانىدى...
كارۋان تاسادىپىي كېلىپ قالغان بولماي ، باستىنىڭ لاتا پۇلاڭلاتقا-
نىنى كۆرۈپ بىزنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈنلا كەلگەنىكەن ! ئەگەر كار-
ۋان كەلمىگەن بولسا ، باست ، قايىملاردىن باشقىلىرىمىز شۇ كۈنى
كەچكىچىلا ياكى كېچىچىلا ئۆلۈپ بولاتتۇق . قايىمنىڭ ھېلىقىدەك
كىچىك تېرە خالتىسى بار ئىكەن . بىزنىڭ يەيمەن ، ئىچىمەنلا دەپ
تۇرىدىغان ئوپقان گېلىمىزلا بار ئىدى . بىز ھەققەتەن جېنىمىز
ھەلقۇمىمىزغا كېلىپ ، ئۆلۈم گىردابىدا قالغاندۇق . كارۋان بىز-
نىڭ نىجاتچىمىز بولدى ، سۈيىدىن قانغۇچە ئىچۈردى ، ياغلىق تو-
قاچ ، پىششىق گۆشلىرىنى بەردى . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، بىزگە
جان ، ھاياتلىق بەردى . بۇ نەرسىلىرى ئۈچۈن قانچىلىك پۇل دېسە
بېرەتتىم ، لېكىن ، پۇل بەرسەم زادى ئالمىدى . قىلغان ساۋابلىق
ئىشىمغا پۇل ئالسام ، ئۇ ماڭا ھارام . ھارامنى ئالغىنىم ئۆزۈمگە
ئېغىر گۇناھ ئارتىۋالغىنىم ، دەيدۇ تېخى . بىز ھەممە ئىشقا
پۇلنى ئارىلاشتۇرۇۋالىدىكەنمىز ، لېكىن ئۇلار بۇنداق ئىشتا پۇلنى
نەزىرگە ئىلىپمۇ قويمايدىكەن . نېمىدېگەن ئالىيجانابلار ، ئاق كۆ-
ڭۈل ، ياخشى ئادەملەر بۇ !...»

كارۋان سۈيەن ھېدىنلارنى گۈمبغا ئەكېلىپ قويۇپ ، ئۆزلە-
رى يۇرت ئىچى بىلەن خوتەنگە يۈرۈپ كەتتى . سۈيەن ھېدىن
ئېكسپېدىتسىيىدە كېرەكلىك نەرسىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا ،
سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا مۇمكىن بولماي ، ئىلاجسىز ئادەملىرى
بىلەن قەشقەرگە قايتتى . قەشقەرگە كېلىپلا بۇ يەردىكى ھىماتچىلە-
رى پىتروۋىسكىي بىلەن ماكارتىنىيېنى يوقلىدى . سەپەردىكى ئو-
ڭۇشسىزلىقلىرىنى ، چەككەن جەبىر - جاپا ، رىيازەتلىرىنى تەسىر-
لىك قىلىپ سۆزلەپ بەردى . ئۇ ئىككىسى سۈيەن ھېدىنغا خەير-
خاھلىقىنى بىلدۈرۈپ ، كېيىنكى سەپىرى ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەت
تىلىدى . ئۇلارنىڭ يەنمۇ قوللىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن ، شۆبە-
سىيە ھۆكۈمىتىگە بۇ قېتىمقى قۇملۇق سەپىرى ئەھۋالىدىن مەلۇ-
مات يوللاش بىلەن بىرگە ، كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيىسىدە كېرەك
بولىدىغان نەرسىلەرنى ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈش قىلىپ ئاتىسىغا
تىزىملىكىنى ماڭدۇرۇۋەتتى . ئۇنىڭ مۆلچەرىچە ، ئۇ نەرسىلەر رۇ-
سىيە تەرەپ ھەرقانچە يېقىندىن ياردەمدە بولغان ھالەتتىمۇ تېز
بولغاندا بىر يېرىم ئايدا ، بولمىسا ئۈچ ئايدا ئاران كېلىپ بولالايە-
تتى . شۆبېتسىيىدىن خەۋەر كەلگۈچە سۈيەن ھېدىن خاتىرىلىرىنى
رەتلىگەچ ئۇيغۇر تىلىنى تېخىمۇ تولۇقلاپ ئۆگىنىپ تۇرماقچى
بولدى . يەنە تۇرۇپ ئىسسىق مەزگىلدە تەكلىماكان قۇملۇقىغا
كىرىپ قېلىشتىن قورقۇپ ، كۈزگىچە پامىر تېغىغا بېرىپ ئالدىن-
قى قېتىمدا تولۇق تەكشۈرۈلمەي قالغان ھەم پەقەت تەكشۈرۈلمە-
گەن جايلارنى تەكشۈرۈپ كەلمەكچى بولدى .

بەزى مۇھىم ئۇسكۇنە - سايمانلارنىڭ يوقلۇقى تۇپەيلىدىن ،
بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئىشى كۆپ مۇشەققەتلىك بولدى ، شۇ
سەۋەبتىن پامىر تاغلىرىدا بۇ قېتىم ئۈزاقراق تۇرۇپ قالدى . ئۇ
تاغدىن قايتىپ كەلگەندە ، نەرسە - كېرەكلەر شۆبېتسىيىدىن ئاللە-
قاچان كېلىپ بولغانىدى . سۈيەن ھېدىن ئەسلىدىكى ئادەملىرى
ئاساسىدا گۇرۇپپىنى باشقىدىن ئۈيۈشتۇرۇپ ، ئون بەش كۈن جىد-
دىي تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن خوتەنگە يۈرۈپ كەتتى...

سۆبدىن. ھېدىن خوتەن ئېكسپېدىتسىيىسىدە زور ئۇنۇمگە ئېرىشتى. يەرلىك كىشىلەردىنلا بەش يۈز خىلدىن كۆپ نەرسىلەر-نى سېتىۋالدى. بۇ نەرسىلەر ئىچىدە لايدىن ياسالغان بۇيۇملار، مايمۇن، قوش لوككىلىق تۆگە، ساپال كوزا، قاچا ـ قۇچا، مىس بۇت، قەدىمىي پۇللار، ھەتتا خرىستىئانلارنىڭ كرېست، ئالتۇن لەۋھەلىرىگىچە بار ئىدى. ئۇ بۇ نەرسىلەرنى كىشىلەر قولىدىن ئېلىۋاتقاندا، «بۇ كىشىلەر بۇ نەرسىلەرنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ئەجدادلىرىنىڭ تەۋەررۈك يادىكارلىقلىرى ئىكەنلىكىنى بىلمىسە كېرەك، ھەي..» دەپ ئويلاپ قالدى.

كىشىلەردىن ئاڭلىغان قەدىمكى شەھەر توغرىسىدىكى ئاجايىپ بىر رىۋايەت ئانچە ئۆتمەي سۆبۈن ھېدىننىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولدى. ئۇ كۆزىگە، كۆرۈۋاتقىنىغا ئىشىنەلمەي قالدى. بۇ، شۇ چاغقىچە ئارخېئولوگلار ئارزۇلاپ كۆز تىككەن، ئەمما بايقىيالمىغان دەندەنئۆيلۈك[1] خارابىلىكى ئىدى. ئۇ ھاياجانلىق تەسىراتىنى مۇنداق دەپ يازدى:

«بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە ئەزەلدىن بىرەر تەتقىقاتچىنىڭ يۈزەكى تەسەۋۋۇرىمۇ بولمىغان. مەن بۇ يەردە خۇدى ئالۋاستى ئورمانلىقىدىكى شاھزادىدەك تۇرۇپ، مىڭ يىلدىن ئارتۇق ئۇيقۇدا ياتقان قەدىمىي شەھەرگە يېڭى ھايات بەخش ئەتتىم...»

خوتەن دەرياسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى قارادۆڭ خارابىلىكىنى بايقىغانلىقى، ئۇنىڭ شۇ قېتىمقى خوتەن ئېكسپېدىتسىيىسىدىكى يەنە بىر مۇھىم پەيتى بولۇپ قالدى. سۆبۈن ھېدىن بۇ خارابە-لىكتىنمۇ تارىخىي ۋە تەتقىقات قىممىتى زور بىر تۈركۈم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىغىۋالدى. شۇنداقلا دەندەنئۆيلۈك خارابە-لىكىگە ئوخشاش قارادۆڭ خارابىلىكىنىڭمۇ تەپسىلىي خەرىتىسىنى

① دەندەنئۆيلۈك — ئۇيغۇرچە مەنىسى «پىل چىشى ئۆيى».

سىزنۇالدى . ئۇ بۇ ئىككى يادىكارلىقتىن تاپقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ، بولۇپمۇ بەزى قىممەتلىك ، نازۇك بۇيۇملارنى پاختا ، يۇڭلاردا يۆگەپ ساندۇقلارغا ئاۋايلاپ قاچىلاتقۇزۇۋاتقاندا ، سىنوف ئۇنىڭدىن :

— بۇ نەرسىلەرنىڭ قانچىلىك قىممىتى بار ؟ — دەپ سورىغاندا ، سۇئال ھېدىن :

— قىممىتى بار ، قىممىتى بار ، — دەپ جاۋاب بېرىپلا بولدى قىلغانىدى .

«... قانچىلىك قىممىتى بارلىقىنى ئۇنىڭ ئىگىسى بولغانلار بىلمەيۋاتقان يەردە ، سەن نېمە بىلىسەن . ئۇلارغا ، ساڭا ئەسكى - تۇسكى كۆرۈنۈۋاتقان بۇ نەرسىلەر ، ماڭا ئالامەت زور شان - شۆھرەت ، ۋەتىنىمگە ئەللەر ئارا يۈز - ئابرۇي ، پەخىر ئېلىپ كېلىدۇ» دەپ ئويلايتتى سۇئال ھېدىن شۇ ۋاقىتتا .

كىرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا ياۋا تۆگىلەرنى ئانقان چاغدىكى مەنزىرە ھازىرمۇ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا . ئۇلار دەريا بويلاپ كېتىۋاتاتتى .

— تۆگە ! بىر توپ تۆگە ! — ئىسلامباي بىر تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ توۋلىۋەتتى ، — ئەنە بىر توپ تۆگە ! — ئۇنىڭ ئاۋازى ھاياجانلىق ئىدى .

ھەممىسى شۇ تەرەپكە قاريدى . يىراقتا توققۇز تۆگە بىر بۇغرا تۆگىنىڭ باشلىشىدا قاتارلىشىپ كېتىۋاتتى . سۇئال ھېدىن ئون بەش ياش چېغىدا «فىگا» ماركىلىق پاراخوتنىڭ قايتىپ كەلگەنلىك خاتىرە كۈنىگە تەكلىپ قىلىنغان پرژىۋالسكىينىڭ ئاغزىدىن تەكلىماكاندىكى لوپ كۆلى ئەتراپىدا «تۆگە» دەپ ئاتىلىدىغان مۇشۇنداق بىر جانىۋارنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ ھەيران قالغان ۋە «كەلگۈسىدە مەنمۇ ئېكسپېدىتسىيىچى بولۇپ تەكلىماكانغا بېرىپ تۆگىدىن بىرنى ئۆلتۈرۈپ ، ستوكھولم خەلقىگە ئۇنىڭ ئەۋرىشكىسىنى كۆرسىتىمەن» دەپ كۆڭلىگە پۈككەنىدى . ئەمما ، ئۇ كىرىيە دەرياسى بويىدا تۆگە بارلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى . بۇ ئۇنىڭ

خوتەن رايونىدا دەندەنئۆيلۇك ، قارادۆك خارابىلىكىنى بايقىغاندىن كېيىنكى ئۇچىنچى چوك بايقىشى ئىدى . سۈبىن ھېدىن ھاياجىنىنى باسالماي قېلىۋاتاتتى .

— قانداق قىلىمىز ، ئاتايلىمۇ ؟ — ئىسلامباي سورىدى .

تۆگىلەر يىراقلاپ كېتىۋاتاتتى . «بۇ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويساق ، يەنە تۆگە ئۇچرىتالايمىزمۇ - يوق ، بۇنىڭغا بىرنېمە دېگىلى بولمايدۇ» . سۈبىن ھېدىن شۇنداق ئويلىدى - دە ، بۇيرۇق تەرىقىسىدە جاۋاب بەردى :

— ئېتىڭلار !

ئۇنىڭ بۇ بىر ئېغىز ئىنجازىتى تۆگىلەرگە ئۆلۈم ئاپىتى ئېلىپ كەلدى .

سىنوف ، ئىسلامباي ، يەنە بىر كازاك مۇھاپىزەتچى — ئۇچى تۆگە ئوۋلاشقا ئالدىرىشىپ ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يامىزلىنى بويلاپ چېپىپ كېتىشتى . ئۇلار قۇم دۆۋىسىنى دالدا قىلىپ مېڭىپ تۆگىلەرگە يېقىنلاشماقچى بولدى .

— بىزمۇ بېرىپ باقايلى ، — دېدى سۈبىن ھېدىن تېقىمى ئاستىدىن مىلتىقىنى ئېلىۋېتىپ فېڭشىغا ،ئۇمۇ تۆگە ئوۋلاپ بېقىشقا قىزىقىپ قالغانىدى .

ئۇلار قۇم دۆۋىسىنىڭ قۇيرۇقىغا كېلىپ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ تۇرۇشىغا ، تۆگىلەرمۇ بىر خىلدا ئاستا مېڭىپ «ئوۋچى»لارنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ قالدى . «ئوۋچى»لار بىلەن تۆگىلەرنىڭ ئارىلىقى كۆپ بولسا بىر يۈز ئەللىك مېتىر كېلەتتى . «ئوۋچى»لار ئاتلىرىنى پەسكە ئېلىپ چۈشۈپ پۇتلىرىنى چىڭ چۈشەپ بىر - بىرىگە چېتىپ قويۇپ ، ئۆرىدەپ بايىقى ئورنىغا كېلىپ يېتىشىپ ، تۆگىلەرنى قارىغا ئېلىشتى . بىرىنچى ئوقنى سىنوف ئاتماقچى بولدى .

«پاك !» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ بۇغرا تۆگە سەنتۈرۈلۈپ - سەنتۈرۈلۈپ ئورنىغىلا يىقىلدى . ئوق ئۇنىڭ يۈرىكىگە تەگكەنىدى . تۆگىلەر ھېچقاچان بۇنداق ۋەھىمىلىك ئاۋازنى ئاڭلاپ باقمىغاچقا ، ئۇنىڭ نېمە ئاۋازلىقىنى ، قايسى تەرەپتىن

كەلگەنلىكىنىمۇ بىلەلمەي ، قۇمدا سۈنايلىنىپ يانقان باشلامچى «پاك ! پاك !» بۇغرىغا قارىغىنىچە تېكىرقاپ تۇرۇپ قېلىشتى . بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك ئېتىلغان ئىككى پاي ئوق بىلەن كەينى - كەينىدىن ئىككى تۆگە يىقىلدى . تۆگىلەر پەقەت مۇشۇ چاغدىلا بۇ ئاپەتلىك ئاۋازنىڭ قایاقتىن كەلگەنلىكىنى ئاڭقىرغاندەك بولدى - دە ، ئاۋاز كەلگەن تەرەپكە قاراشتى . «پاك !» يەنە بىر پاي ئوق ئېتىلىپ ، تۆتىنچى تۆگە يىقىلدى . قىزىپ كەتكەن ئىسلامباي : «تۆگىلەر قېچىپ كەتكۈچە ئېتىۋالاي» دەپ ئوق ئۈزگەنىدى . — ئەۋرىشكىگە بىر تۆگە بولسا بولار ، قالغىنىنى ئېلىپ كېتەلمەسمىز ! — دېدى فېڭشى .

تەلەپپۇزىدىن ئۇنىڭ تەئەددى قىلىۋاتقىنى بىلىنىپ تۇراتتى . سۆبەن ھېدىنمۇ مىلتىقىدىن ئوق ئۇزۇشكە تەييارلىنىپ تۇرغانىدى ، فېڭشىڭ تەنە - ئېتىرازىدىن ھوشىنى تاپقاندەك بولدى . كەينى - كەينىدىن يىقىلىپ تىركاڭلاپ يانقان تۆگىلەرگە قاراپ ئۇمۇ چىدىيالماي قالدى . ئۇ قاتتىق ۋارقىرىدى :

— بولدى قىلىڭلار ! ئاتماڭلار !

ئادەم ئاۋازىنى ئاڭلىغان تۆگىلەر يەردە يانقان ھەمراھلىرىنى تاشلاپ لوڭۇلداپ يۈگۈرۈشۈپ پەس بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كېتىپ كۆزدىن غايىب بولدى . سىنوف ئىسلامبايدىن بىر تۆگە كەم ئېتىپ قالغىنىغا ئەپسۇسلىنىپ ، بىرپەس تۆگىلەر كەتكەن كەن تەرەپكە قاراپ تۇرۇپ كېتىپ ، ئاندىن كۆزىنى سۆبەن ھېدىنغا يۆتكەپ ، خۇددى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك ئۇنىڭغا ھەيرانلىقتا قاراپ قالدى...

سۆبەن ھېدىن ئۆزى كۆزلىگىنىدىنمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىپ قەشقەرگە قايتتى . مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن تۇرلۇك ھايۋان ۋە ئۇچار قۇشلار ئەۋرىشكىلىرىنى ساندۇقلارغا باشقىدىن تۇجۇپىلەپ قاچىلاتقۇزۇپ شۆبېتسىيىگە ماڭدۇرۇۋەتتى . ئۇنىڭ كۈن تەييارلىق قىلىۋېلىپ ، ئاقسۇ - شايارغا بېرىپ ، تارىم دەريا - سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى تەكشۈرۈپ ، دەريادا كېمىلىك ئۇزۇپ

لوپ كۆلىگە بېرىشنى نىشانلاپ يۈرۈپ كەتتى... مانا ، سۈيۈن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسى خادادۆڭ كەنتىگە كەلگىلى ئۇچ كۈن بولدى . سۈيۈن ھېدىن بىر كۈن ئارام ئېلىۋېلىپلا مېڭىپ كەتمەكچى بولغانىدى . دەريادىكى مۇزنىڭ تېخى ئەمدىلا ئېرىشكە باشلاۋاتقانلىقى ، بەزى جايلاردىكى سۇ يۈزىنىڭ ئىنتايىن تارلىقى ئۈزۈن چاپما كېمە بىلەن ئۈزۈپ مېڭىشقا مۇمكىنچىلىك بەرمىدى . يەرلىك كىشىلەرنىڭ مەسلىھىتى بىلەن كەچ ، قىسقا كېمىدىن ئىككىنى ياساتماقچى بولدى .

سۈيۈن ھېدىن كېمىچى ئۇستىلارنىڭ ھۈنەرگە ماھىر ، چېۋەر قولىغا ئاپىرىن ئوقۇدى . كېمە ھەم سۇپەتلىك ، ھەم پۇختا ياسالغانىدى . سۈيۈن ھېدىن تېزرەك لوپ كۆلىنى كۆرۈش تەقەززالىقى بىلەن خادادۆڭلۈك ئىككى كېمىچىنىڭ يول باشلىشىدا ئۆزى سەنوف بىلەن ئىككى كېمىدە ، ئىسلامباي ، فېڭشى ۋە يەنە ئىككى كازاك مۇھاپىزەتچى ئەسكەر يەنە بىر كىشىنىڭ يول باشلىشىدا دەريا بويلاپ يۈرۈپ كەتتى . ئۇلار مۇشۇ ماڭغىنىچە چارىغا يېقىن يېڭىكۆل دېگەن يەردە ئۇچراشماق بولدى . سۈيۈن ھېدىننىڭ ئالدىدا بۇنىڭدىن يىگىرمە يىل بۇرۇن لوپ كۆلىگە تۇنجى قېتىم قەدەم باسقان ياۋروپالىق پرژېۋالىسكىي سىزغان خەرىتە يېيىقلىق ئىدى .

9

چۈشتىن قايرىلغان چاغ . ھاۋا ئوچۇق ، شامالسىز بولسىمۇ ، سوغۇق زەھەردەك ئاچچىق ئىدى . دەريانىڭ كەك بىر قولتۇقىدىكى مۇز ئۈستىدە بىرى ياشانغان ، يەنە بىرى ياش ئىككى ئادەم ئىككى مۇز ئۈستىدە بىلەن بېلىق تۇتماقتا . ھەر يەردە مۇزدىن سۇلاق ئېچىپ سانجىغاق بىلەن بېلىق تۇتماقتا ① ، پۇتىغا ئىككىلىسى بېشىغا تۇلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن چاپۇش ② ، پۇتىغا قونچلۇق يۇڭ پايپاق ئۈستىدىن شۆۋان ③ ۋە يۇڭ ئىشتان كىيگەن

---

① چاپۇش — ئالدى سىدام . ئىككى يېنى ھەم ئارقىسىدا ياپقۇچى بار قۇلاقچا .
② شۆۋان — پاشنىسىز يۇمشاق ئۆتۈك .

بولۇپ ، پەقەت چاپىنىلا ئوخشمايتتى . ياشتا چوڭى ئۇچۇك[1] ، ياشراقى چەچكەن كىيىۋالغاندى .

— ئاتا ، ئاۋۇلار كىملەردۇ ؟ — دېدى ياشراقى دەريانىڭ باش تەرىپىنى ئىمالاپ .

— ۋۇي ، كىملەردۇ بۇلار ، مۇزلۇق دەريادا كېمە تاياپ يۈرگەن ؟ كېمىسىمۇ قىسقا كېمىدەك قىلىدۇ .

بۇلار ئاتا ـ بالا ـ ئوماق بىلەن ئۆردەك بولۇپ ، تۇلەمخان بىرنەچچە كۈندىن بۇيان بىتابلىقتا يانقاچقا ، يېڭى بېلىق پىشۇرۇپ يەپ ، شورپىسىنى ئىچىپ بەرسە ياخشى بولۇپ قالارمىكىن دەپ ، بۇگۈن سەھەردە ئاتا ـ بالا ئىككىسى بۇ تەرەپكە بېلىق تۇتقىلى كەلگەنىدى . ئۆردەك بىلەن دۆلەتخانىنىڭ تويى بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي ئەزىمباقىنىڭ پۇتىنى يولۇاس چاينىۋېتىپ ، قانسىراپ ، ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ، تۇلەمخانلارنىڭ ھالىدىن ئوماقلار خەۋەر ئېلىپ كەلدى . دەريانىڭ بۇ قولتۇق ئەتراپى ئەزىمباقى دائىم بېلىق تۇتىدىغان جاي ئىدى .

ئوماق ، ئۆردەك كېمىلىك كېلىۋاتقانلارغا ھەيران بولۇپ قاراپ تۇرۇپ قېلىشتى .

كېمىلىكلەرمۇ يېقىنلاپ قالدى . ئالدىدا كېتىۋاتقان كېمە كېمىچىنىڭ بىخەستەلىكىدىن جەينەكتەك چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان مۇزغا سوقۇلۇپ كەتكىلى تاس قالدى . كېمىچى ئوماق بىلەن ئۆردەككە قاراپ قالغاندى .

— ئالدىڭغا قارا ، مۇز ! — دەپ ۋارقىرىدى ئوماق .

ئوماقنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىدىن كېمىچى دەرھال دىققىتىنى يىغىپ ، شۇرۇقنى مۇزغا تىرىكەپ ، كېمىنى سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئەكېلىۋالدى . خەتەر ئۆتۈپ كەتتى . ئىككى كېمە ئوماقلارغا يېقىنلاپ كەلدى . ئىككى كېمىدە بىردىن تۇرغان كۆك كۆز ئىككى ئەجنەبىينى كۆرۈپ ، ئوماق ، ئۆردەك ئوخشاشلا ھەيران قالدى . ئۇلار كېمىچىلەرنى تونۇمىدى .

---

① ئۇچۇك — تاشلىق جۇۋا ؛ يىلاننىڭ پوستى .

— نەدىن كەلدىڭلار؟ — ئوماق كېمىچىلەردىن سورىدى.
— خادادۆڭدىن.
— خادادۆڭدىن؟! قاچان چىققان؟
— بۇگۈن ئۈچ كۈن بولدى.
— ھۇلۇسلاپ قاپسىلەر، ئارام ئېلىۋېلىپ ماڭامسىلەر؟ كېمىچىلەر شۇرۇقنى دەريا تېگىگە تىركەپ كېمىلىرىنى توختاتتى. ئوماق بىلەن ئۆردەك مۇز گىرۋىكىگە يېقىن كەلدى.
— دېمىسەڭلىمۇ ھېرىپ جۇلۇقمىز چىقتى. بۇلار كېمە تايىشنى بىلمەيدىكەن، مۇز ئارىلاپ كېمە تاياش بەك تەس ئىكەن، — بايا گەپ قىلغان كېمىچى جاۋاب بەرگەچ كېمىنىڭ ئارغامچىسىنى ئوماقنىڭ ئالدىغا تاشلىدى.
ئوماق بىر كېمىنىڭ، ئۆردەك يەنە بىر كېمىنىڭ ئارغامچىسىنى چىڭ تارتىپ، كېمىنى مۇزغا تاقاپ تۇتۇپ تۇردى. كېمىدىكىلەر مۇزغا چىقتى. قىرغاقتىن يوغان بىر داغا كۆتەكنى ئىتتىرىپ ئەكېلىشىپ، ئىككى كېمىنىڭ ئارغامچىسىنى كۆتەككە باغلاپ قويدى.
— بۇلار نېمە ئادەملەر؟ — ئوماق ئۇلارنى قىرغاقتا باشلاپ كېتىۋېتىپ كېمىچىلەردىن سورىدى.
— بىز لوپ كۆلىنى تەكشۈرۈپ بېقىشقا كەلدۇق، — دېدى ئالدىدىكى كېمىدىن چۈشكەن ئەجنەبىي، خادادۆڭلۇك كېمىچى جاۋابقا ئېغىز ئاچقۇچە، — مېنىڭ ئىسمىم سۇۋېن ھېدىن، بۇنىڭ، — سىنوفنى كۆرسەتتى، — ئىسمى سىنوف، مەن بىلەن بىر يۇرتلۇق.
ئوماقمۇ، ئۆردەكمۇ سۇۋېن ھېدىننىڭ ئۇيغۇرچىنى ئېنىق، راۋان سۆزلىگىنىگە ھەيران قالدى.
— يېگىرمە يىلنىڭ ئالدىدا پرژېۋالىسكىي دەيدىغان بىرى لوپ كۆلى بىلەن تارىم، كۆنچى دەريالىرىنى تەكشۈرۈپ كەتكەنىدىغۇ، — دېدى ئوماق، ئاندىن ئىچىدە: «ئۇمۇ تەكشۈرسە، بۇلار-مۇ تەكشۈرىمىز دېسە، لوپ كۆلىدە بىر نەرسە بار ئوخشىمامدۇ،

بۇلارنىڭ كەينى ـ كەينىدىن كېلىشىدە بىر گەپ بار» دەپ ئويلاپ قالدى.

— ئۆزىڭىز كىم بولىسىز؟ — باش كېمىچى بېلىق كاۋىپى يەپ ئولتۇرۇپ ئوماقتىن سورىدى.

— ئىسمىم ئوماق، بۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئۆردەك.

— نېمە؟ ئوماق! ئۆردەك!؟

— ھە، نېمە بولدى؟ — ئوماق ئەجەبلىنىپ سورىدى.

گەپ قىلغان ھېلىقى كېمىچى ئوماققا تازا بىر قارىۋېتىپ:

— سانجىغاق بىلەن يولۇاس ئۆلتۇرگەن ئوماق شۇ سىزمۇ؟① بۇ ئوغلىڭىز ئاددىي پىچاق بىلەن چوڭ بىر ئەركەك يولۇاسنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئۆردەك شۇمۇ؟ بىز سىلەرنى ئاتا ـ بالا ئىكەن، دەپ ئاڭلىغانىدۇق.

ئوماق يا ياق ياكى شۇ بىز، دېمەي مىيىقىدا كۈلۈپلا قويدى.

«يولۇاس ئۆلتۇرگەن» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ سۆزىن ھېدىن ئوماق بىلەن ئۆردەككە ھەم ھەيران قالغان، ھەم قورقۇنچ ئارىلاش بىر ھالەتتە قاراپ كېتىپ:

— سىلەر لوپ كۆلىگە بېرىپ باققانمۇ؟ — دەپ ئوماقتىن سورىدى.

ئوماق بىر دەقىقە ئويلانغاندەك تۇرۇۋېلىپ:

— ياق، بىز لوپ كۆلىگە بېرىپ باقمىغان، — دېدى.

كېمىچى ۋە سۆزىن ھېدىنلار ئارام ئالغاچ قورسىقىنى بېلىق بىلەن ئاز ـ تولا ئەستەرلىۋالغاندىن كېيىن، يەنە كېمىلىرىگە چۈشۈپ يېڭىكۆلنى كۆزلەپ يۈرۈپ كەتتى...

خودانگىز ۇ، پاكار كوسا ئەمەلدار چارىنىڭ ئاقساقىلى ئالىبايـ نىڭ ئۆيىدىكى مېھماندارچىلىقىنى تۈگىتىپ، كۆنچى كەنتى تەرەپـ كە قايتىشقا تەمشىلىپ تۇرغاندا، ئۆيگە سۆزىن ھېدىن، فېڭشى، سىنوفلار كىرىپ كەلدى. ئۆيدىكىلەر ئىككى ئەجنەبىيگە ئەجەبلىـ

① شاشقاق بىلەن يولۇاس ئۆلتۇرگەن ئوماق ئەمەس، ئۇنىڭ ئاتىسى تۇراق. ئىككىسىنى كېمىچى ئالماشتۇرۇپ قويغان.

ىنىپ قاراپ قالدى .

سۇپىن ھېدىن تۇنۇگۈن كەچكە يېقىن يېڭىكۆلگە كېلىپ سو-
راشتۇرۇپ ، كورلىدىكى شۆبە نازارەت مەھكىمىسىدىن كەلگەن
ئىككى ئەمەلدارنىڭ بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا تىكەنلىك تەرەپكە كەت-
كەنلىكىنى ئاڭلىغان ، ئەمما بۇلار بىلەن بۇنچە تېز ئۇچرىشىپ
قېلىشنى ئويلىمىغانىدى . «بۇمۇ بىر ھېسابتا ياخشى بولدى ، ياردە-
مىنى قولغا كەلتۇرسەك ، يول باشلىغۇچىنى مۇشۇلار تېپىپ بې-
رەر» دەپ ئويلىدى يەنە سۇپىن ھېدىن . ئۇ يېنىدىن قەشقەر
ئامبىلى يېزىپ بەرگەن خەتنى چىقىرىپ خودانگىرۇغا بەردى .
خودانگىرۇ خەتكە كۆز يۈگۈرتۈپ بولۇپ :

— بۇ ، قارا شەھەر باش نازارەتچى ئامبىلىغا ۋە ئۇنىڭ كورلە-
دىكى شۆبە نازارەتچى بېگىگە قاراشلىق يەر . سىلەر ئاۋۋال باش
نازارەتچى ئامبالنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ كېلىشىڭلار كېرەك ئە-
دى . شۇنداق قىلىڭلار ، بىز بىلەن مېڭىڭلار ، — دېدى . ئۇنىڭ
ئەلپازى بەكلا سۆرۈن ئىدى .

فېڭشى خودانگىرۇ بىلەن پاكار كوسا ئەمەلدارنىڭ يېنىغا
كېلىپ ، پەس ئاۋازدا :

— خەتنى يازغان قول قەشقەر ئامبىلىنىڭ بولغان بىلەن ،
خەتنى يازدۇرغان رۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى پېتروۋىس-
كىي ، — دېدى .

«قەشقەرنىڭ يېڭى چاغاتاي خانى» دەپ ئاتىلىدىغان پېتروۋىس-
كىينىڭ كىملىكى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن جەنۇ-
بىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغان زو زۇڭتاڭ - لىيۇ جىنتاڭ قوشۇنە-
دىكى يۇقىرى - تۆۋەن ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسگە ئايان . ھالقە-
لىق پەيتلەردە قوشۇنغا سەپلەپ بېرىلگەن قورال - ياراغ ، ئوق
ۋە ئوزۇق - تۇلۇك تەمىناتلىرىنىڭ ئاشۇ پېتروۋىسكىينىڭ قولە-
دىن ئۆتۈپ كەلگەنلىكىنى ئۇلار ئېنىق بىلىدۇ . تېخى بۇنىڭدىن
كېيىن رۇسىيەدىن ئېلىنىدىغان تۇرلۇك يارەملەرنىڭ ھەممىسى
يەنە ئاشۇ پېتروۋىسكىينىڭ دېگىنى بويىچە بولىدۇ ھەم شۇنىڭ

قولىدىن ئۆتىدۇ ، بۇمۇ بۇلارغا ئايان .
بۇلۇتلۇق ئاسمان ۋىللىدە ئېچىلىپ كەتكەندەك ، خودانگىرۇ-
نىڭ چىرايىدىكى بايىقى سۆرۈنلۈك يۇز تېرىسىگە سىڭىپ كەتكەن-
دەك غايىب بولۇپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەجىيىش ئىگىلىدى .
— ئۇقۇشماسلىق بوپتۇ ، ئۇقۇشماسلىق بوپتۇ ، قەشقەر ئامبە-
لى نېمە ، بىزنىڭ ئامبال نېمە ، ھەممىسى ئوخشاش چىن ھۆكۈمە-
تىنىڭ ئامبىلى . لوپ كۆلىنى تەكشۈرسەڭلارمۇ ، باشقا يەرنى
تەكشۈرسەڭلارمۇ ، بىز سىلەرگە ياردەم بېرىمىز . ئاخشام كورلە-
دىن چاپار كەلدى ، بىز دەرھال قايتىمىساق بولمىغۇدەك ، سىلەر-
گە نېمە لازىم بولسا ، ئاقساقالغا دەڭلار ، — خودانگىرۇ ئالىباي
ئاقساقالغا قارىدى ، — بۇلارغا نېمە لازىم بولسا ۋاقتىدا
ھەل قىلىپ بېرىڭلار ، — ئۇ يەنە فېڭشىغا قاراپ ، — بۇلارغا
دەپ قوي ، بىز ھەمراھ بولالمايدىغان بولدۇق ، — دېدى - دە ،
ھەمراھىنى باشلاپ چىقىپ كەتتى...
سۈيىن ھېدىنىڭ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيىسىگە رۇسىيە-
نىڭ تاشكەنتتىكى گوبىرناتورى مۇلازىم ۋە مۇھاپىزەتچىلىككە ئون
ئىككى ئەسكەر بەرگەنىدى . سۈيىن ھېدىن ئۆز ساۋۇقى بويىچە
ئېكسپېدىتسىيىدە ئادەم قانچە كۆپ بولسا شۇنچە كېلەڭسىزلىشىپ
ئاۋارىچىلىكى كۆپ بولىدىكەن دەپ ، ئەسكەردىن ئۇچنىلا ئېلىپ ،
قالغىنىنى قەشقەردە پىتوروۋىسكىيغا قالدۇرۇپ قويۇپ ، يەتتە كە-
شىلىك گۇرۇپپا ئۇيۇشتۇرغانىدى . ئۇنىڭ بۇ قېتىم قىلىدىغان
مۇھىم ئىشى لوپ كۆلىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى ، كۆلنىڭ
تۇزسىز ياكى تۇزلۇق كۆللۇكىنى ئېنىقلاپ ، ئۇستازى رىچخوفىن
بىلەن پرژىۋالىسكىي ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرىدە ، ئۇستاز-
نىڭ كۆزقارىشىنى دەلىللەش ئىدى . شۇڭا بۇ قېتىم ئۇنىڭغا لوپ
كۆلىگە بارغان ، قۇملۇق يولىنىمۇ ئوبدان بىلىدىغان يول باشلىغۇ-
چى لازىم ئىدى . ھازىر دەريادا شۇرمەل ئاقىدىغان مەزگىل بولغاچ-
قا ، ئابدالغا قۇرۇقلۇق يولى بىلەنلا بارغىلى بولاتتى . ئالىباي
ئاقساقالنىڭ : «مۇز ئېرىپ بولغۇچە بىر ھەپتە تۇرۇۋېلىپ ماڭغە-

ىنىڭلار ياخشى» دېگەن مەسلىھەتنى بىلەن ، سۇھبەن ھېدىنلار يېڭى-
كۆلدە بىر ھەپتە تۇرۇپ قالدى . سۇھبەن ھېدىن بۇ بىر ھەپتىنى
بوش ئۆتكۈزۈۋەتمەي تىكەنلىكتىن كۆنچى كەنتىگىچە بولغان دائى-
رىنى تارىم ، كۆنچى دەرياسىنىڭ ئىككى ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان ھالدا تەكشۈرۈپ خەرىتىگە ئالدى . ئالىباي ئاقساقال ئۇنىڭغا
ئوماقنى يول باشلىغۇچىلىققا بەلگىلەپ بەردى .
— ئۇ لوپ كۆلىگە بارماپتىكەنغۇ ، كېمە تاياشنى بىلەم-
دۇ ؟ — سۇھبەن ھېدىن ئالىباي ئاقساقالدىن سورىدى .
— ئوماق لوپ كۆلىگە بىر ئەمەس ، بىرنەچچە قېتىم بارغان .
ئۇنىڭ كېمە تايىشنى ئالساق ، لوپ تەۋەسىدە كېمە تاياشتا ئاتا-
بالا بۇ ئىككى يولۋاسچىغا يېتىدىغىنى يوق . كېمە تاياشتا ئاتىسىدىن
ئوغلى ئۆردەك يامان تېخى . ئەمما ئۇنىڭ خوتۇنى سەكىدەش ئالدىدا
تۇرغاچقا ، يول باشلاشقا ئوماقنى بەلگىلىدىم ، — دېدى ئالىباي
ئاقساقال .
ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئۆردەكنىڭ ئالتە ياشلىق قىزى ئۆلۈپ
كېتىپ كۆڭلى بەك يېرىم بولغانىدى ، ئۇنىڭ يېرىم كۆڭلىنى
تولدۇرۇپ خوتۇنى يەنە قورساق كۆتۈردى ، بۇنىڭدىن ئۆردەك قە-
ۋەت خۇش بولدى . تۆت ئاينىڭ ئالدىدا تۇغۇت ئىشىغا تەجرىبىلىك
بىر قۇنقا دۆلەتخانىنى ئوغۇل تۇغدىكەن دېدى ، ئۆردەكنىڭ بېشى
كۆككە يەتكەندەك بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۆيدىن نېرى
كەتمەيدىغان بولغانىدى . «ھەي ، — دەپ ئويلىدى سۇھبەن ھېدىن
ئىچىدە ، — ماڭا يول باشلىغۇچىلىققا مۇشۇنداق يولۋاس يۈرەك
ئادەملەر كېرەك . مەن تەكلىماكاندا بىر ئەمەس ، بىرنەچچە قېتىم
تەكشۈرۈشتە بولىمەن . كېيىن ئۆردەكنى چوقۇم ئۆزۈمگە يول
باشلىغۇچى قىلىۋالىمەن... »
سۇھبەن ھېدىن ئىككى كۈندىن بۇيان ئوماقنىڭ خادۆكلۈك
كېسىلچىلەر بىلەن كۆرۈشكەن چاغدىكىدەك ئېچىلىپ كەتمەيۋاتقىنى-
غا ئەجەبلىنىپ قالدى . ئۇ سۇھبەن ھېدىننىڭ سوئاللىرىغا بىر
ئېغىز ، قىسقىلا جاۋاب بېرەتتى ، قىزغىن ئەمەس ئىدى . ئۇنىڭ

لوپ كۆلىگە نەچچە قېتىم بېرىپمۇ ، بېرىپ باقمىدىم ، دېگىنىدىن ھېدىن ئەجەبلىنىپ ، ئويلىنىپ باقتى ، ئويلىنا ـ ئويلىنا : «ھە ، ئۇ بىزدەك ئەجنەبىيلەرنىڭ لوپ كۆلىنى نېمىشقا تەكشۈرەيدىغاندۇ؟ لىقىنى چۈشەنمەي ، گۇمان بىلەن قارىسا كېرەك» ، دېگەن يەرگە كەلدى . ئۇ يەنە ئىچىدە : «ئۇنىڭ بۇنداق شۇبھىلىك قارىشىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ ، ئۇنىڭ ئورنىدا مەن بولسامۇ شۇنداق قاراشتا بولغان بولاتتىم» دېدى ئۆزىگە .

ئۇچىنچى كۈنى چۈشتىن قايرىلىشىغا سۈبىن ھېدىنلار كونا ئابدالغا يېتىپ كەلدى . ئۇلار مەھەللىگە يېقىن كەلگەندە ياش ـ قېرى ، ئەر ـ ئايال بىر توپ كىشى قومۇش ساتمىلىرىدىن چىقىشىپ قاراپ تۇرۇشاتتى . كىشىلەر ئارىسىدا كۈنچىققانبەگمۇ بار ئىدى .

— كۈنچىققانبەگ ! — ئوماق نېرىدىنلا ئېتىدىن چۈشۈپ ئىتىك ماڭدى .

«كۈنچىققانبەگ مۇشۇ كىشىكەن ـ دە» سۈبىن ھېدىن دەرھال شۇنى ئويلىدى . پرۇتۇالىسكىينىڭ تەسىرىدىكى كۈنچىققانبەگ بەردەس ، ساغلام ، سېمىز ئادەم ئىدى ، ئەمما ھازىر ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرغىنى چاچ ـ ساقىلى ئۇچىتەك ئاقىرىپ كەتكەن ، جۇدەڭ گۇ ، ئالدىغا سەل مۇكچىيىپ ، ئىككى قولى بىلەن ھاسىغا تايىنىپ تۇرغان بىر بوۋاي ئىدى . ئۆزىگە يار ـ يۆلەكتە بولغان ، يۇرت خەلقىنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ ، سۈيىدە ئاقىدىغان ، قومۇش ساتما «ئور ـ دا» لىق بۇ بەگنى پرۇتۇالىسكىي قەلىمىدىن مەدھىيە ۋە قىزغىنلىق تەپچىتىپ تۇرۇپ تەرىپلىگەنىدى . سۈبىن ھېدىنمۇ ئېتىدىن چۈشۈپ بوۋاينىڭ ئالدىغا ماڭدى...

ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا قارا قوشۇن كۆلىنىڭ سۈيى ئادەتتىكىدىن بەكرەك ئۆرلەپ كەتكەنلىك سەۋەبىدىن يېڭى يۇرتچاپقىنىڭ يەرلەرى ئېغىر زەيلىشىپ كەتتى . قۇم ئۇستىگىلا قوپۇرۇلغان تاملارمۇ زەيلەپ ، بەزى تاملار ئورنىغىلا ماكچىيىپ ئولتۇرۇپ قېلىشقا باشلىدى . ئۆي ئاستىدا قالغانلارمۇ بولدى . كىشىلەر قورقۇپ

بىر ـ بىرلەپ ئەسلىدىكى جايلىرىغا كۆچۈپ كەتتى . كونا ئابدالدىن بارغانلاردىن بەزىلەر : «ئۇ يەرمۇ زەيلىشىپ كېتىدۇ» دېيىشىپ ، كۆڭلى تارتقان جايلارغا كېتىشتى . كۈنچىقىشقانبەگكە ئەگىشىپ ئون سەككىز ئائىلىلىك كىشىلا ئابدالغا قايتىپ كەلدى . ھازىر كونا ئابدالدا پەقەت يىگىرمە بىر ئائىلىلىك ئادەم بار . سۈيىن ھېيدىن ئابداللىقلارغا ئاتاپ سوۋغىلارنى يېتەرلىك ئېلىۋالغانىدى . ئەرلەر-گە بىرىدىن قەلەمتىراچ ، ئاياللارغا بىرىدىن كىچىك ئەينەك ، بىرىدىن تارىغاق ، بالىلارغا بىرىدىن ھەر خىل ئويۇنچۇق تارقىتىپ بەردى . كۈنچىقىشقانبەگكە دالىدا تۇغۇلۇپ ، دالىدا چوڭ بولغان ، دالىنى كۆرۈپ تۇرسا كۆڭلى ئېچىلىپ قالىدۇ دەپ ، ئۇنىڭغا ئىككى غەر-رىچچە ئۆزۈنلۇقتىكى بىر كۆزلۈك دۇربۇندىن بىرنى سوۋغا قىلـ-دى . سۈيىن ھېيدىن كۆلگە كىرىش تەييارلىقىغا چۈشكەن پۈرسەت-تە ، ئوماق تۈلەك بوۋىنىڭ ماقاتىنى يوقلاپ كەلمەكچى بولدى .

بىر كۈنى سۈيىن ھېيدىن ئابدالدىكى چوڭ ياشلىق كىشىلەر بىلەن سۆھبەت ئېلىپ باردى . سۆھبەتتە ئۆز ۋاقتىدا پرۇتۇالىس-كىينى كۆلگە باشلاپ بارغان ئۈچ كىشىدىن تالقىن ، ھەبىتايلارمۇ بار ئىدى ، ئايدىن كېيىنكى يىللىلا باشقا جايغا كۆچۈپ كەتكەنىدى .

— ئۇنىڭ ئەلپازى بىزگە باشقىچە كۆرۈندى ، نىيىتىمۇ دۇ-رۈس ئەمەستەك قىلدى ، چوڭكۆلگە[1] دۇرۇس نىيەتتە كىرمىگەن كىشىنىڭ كېيىنىنى سۇ ئادەملىرى[2] ئاغدۇرۇۋېتىپ ، ئادەملەرنى كۆل تېگىگە ئەكىرىپ كېتىدۇ . شۇڭا بىز قورقۇپ ، ئۇنىڭغا قارا قوشۇن كۆلىنى چوڭكۆل ، دېدۇق . ئۇ چوڭكۆلنى كۆرۈپمۇ باقمـ-ىدى ، — دېيىشتى تالقىن بىلەن ھەبىتايلار .

ئىش ئايدىڭلاشتى . رىچخوفىنىڭ «مېنىڭچە ، پرۇتۇالىس-كىينىڭ تەكشۈرگىنى لوپ كۆلى ئەمەس ، قارا قوشۇن كۆلى ، لوپ كۆلى تۇزلۇق كۆل» دېگەن ھۆكمىنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى .

---

① چوڭكۆل — لوپ كۆلى .

② ئابداللىقلار ئارىسىدا : «لوپ كۆلىدە ‹سۇ ئادىمى› بار . كۆلگە كىرگۈچىلەرنىڭ نىيىتى دۇرۇس بولمىسا ، ئۇلارنىڭ كېيىنىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ ، ئۆزلىرىنى كۆل تېگىگە ئەكىرىپ كېتىدۇ . كېچىسى كۆلدىن ئاڭلىنىدىغان ھەر خىل ئاۋازلار سۇ ئادەملىرىنىڭ ئاۋازى» دەيدىغان گەپلەر بار .

سۆہن ھېدىن بىر ھەپتە پۇختا تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن ، لوپ كۆلىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش. تىن ئىلگىرى لوپ كۆلى ئەتراپىدىكى چوڭ - كىچىك كۆللەرنى تەكشۈرۈپ چىقماقچى بولۇپ ، ئوماق ، تالقىن ، ھەبىتايلارنىڭ يول باشلىشىدا بەش كېمىدە يۈرۈپ كەتتى .

يەتتىنچى باب

بۇيۇك بايقاشلار

كروران ، كۆنچى دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىندىكى دېلتا تۈزلەڭلىكىدە ياشايدىغان ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ۋە مەركىزى بولۇشقا تېگىشلىك .

— خۇشەن (تەتقىقاتچى ، ئارخېئولوگ)

1

ئۇچ ـ تۆت كۈندىن بۇيان ئابدال ئاسمىنىنى شالاڭ ، سۇس قوڭۇر بۇلۇتلار ئەگىپ قالغانىدى . يامغۇر ئىنتايىن ئاز ياغىدىغان بۇ قۇرغاق ۋادىدا ، ئادەتتە بۇنداق ئەھۋال ئاز كۆرۈلەتتى . تۈنۈگۈن ئىدىن باشلاپ بۇلۇتلار قويۇقلىشىپ رەڭگىمۇ قارامتۇللاشتى ، گويا ئاسمان هازىرلا چېلەكلەپ قۇيۇۋېتىدىغاندەك . بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى يامغۇر قانچە قاتتىق ياغسا ، «ئوتلاقلار ياشىرىدىغان ، قۇملار نەمدىلىدىغان بولدى» دەپ شۇنچە خۇش بولىدۇ . ئەمما يامغۇر قۇيماي ياكى كەتمەي ئەگىپ تۇرۇۋالغان بۇلۇتنى : «ياخشىلىقتىن ئەمەس ، قايغۇنىڭ بېشارىتى» دەپ قارايدۇ . كېچىسى بىرەر يۇلتۇز سارقىپ قالىدىغان بولسا ، «بۇگۈن كىم كېتىدىغاندۇ» ، دەپ

ئويلاپ ، قايسىبىر ئۆيدىن يىغا ئاڭلىنىپ قالاركىن ، دېيىشىپ ، قۇلاقلىرىنى تىكىپ تۇرۇشىدۇ ، ئۇ كېچىسى تۇزۇك ئۇخلىيالمايدۇ ، ھەتتا پۇتۇن بىر كېچە كىرپىك قاقماي تاڭ ئاتقۇزىدۇ . بۇ بىرنەچچە كېچىدە يۇلتۇز سارقىمىغان بولسىمۇ ، ئاسماندىن بۇلۇت كەتمەي تۇرۇۋالدى . بۇنىڭدىن كىشىلەر خاتىرجەمسىزلىنىپ قالغاندى . ئاغزىدىن چىقىرالمىغىنى بىلەن ھەممىسىنىڭ كۆڭۈل - باغرى ئوخشاش بىر قايغۇدا پۇچىلانماقتا ئىدى .

— دېمىگىنىم بىلەن ، بۇگۈن كەچكىچە سول قاپىقىم تارتىپلا تۇردى ، بۇگۈن كېچە ئۇخلىمايلى ، — دېدى ئۇجۇلخان ئېرىگە قاراپ .

— بايا بەردىقۇل ، تالىشقۇل ئۇچىمىزلا يوقلاپ كىرگەنىدۇق ، بەگنىڭ ھالى بەك بوش ، — دېدى توختىكۆل .

ئابدال ئاسمىنىنى قارا بۇلۇت ئەگىپ قالغاندىن بۇيان ئۇجۇلخان ، خان ھەر كۈنى يېرىم كېچىگىچە ئاقئۇلامغا ھەمراھ بولۇپ چىقىپ ، ئۇنىڭ نېرىسىغا دىم - دام - دىم - دام كۆز يۇمۇپ تۇزۇك ئۇخلىمىغانىدى . شۇنىڭ ئۈچۈنمىكىن ، ئۇ ھازىر ھەرقانچە كۆزىنى ئۇۋلاپ ، قاپساپ كېلىۋاتقان ئۇيقۇنى قاچۇرۇشقا تىرىشسىمۇ ، ئۇيقۇسىراپ كۆزى يۇمۇلۇپ كېتىۋاتاتتى . ئېرىگە قارىسا ئۇمۇ پات - پات كۆزىنى ئۇۋلاپ قويىاتتىيۇ ، يەنىلا ئۇگدەك بېسىپ ئولتۇراتتى . ئۇجۇلخان ئېرىنى ، ئۆزىنى ئەسلىمىلەر ئارقىلىق گەپكە تۇتۇپ ئولتۇرماقچى بولدى .

بىر ئاينىڭ ئالدىدا ئوماق ئائىلىسىدىكى چوڭ - كىچىك ھەممىسىنى باشلاپ قالاچ قاناقانىڭ ئاگايىنى يوقلىغاچ ، كۈنچىقاڭ - بەگ ۋە باشقا كونا تونۇشلىرى بىلەن كۆرۈشكىلى كېلىپ بىر ھەپتە تۇرۇپ كەتكەنىدى . گەپلىرىدىن قارىغاندا ، ئۇ ئىلگىرىكى ئوماق ئەمەس ئىدى .

— ئوغۇللىرىمۇ ، بولۇپمۇ ئۆردەك ئاتىسىغا ئوخشاش ئادەمنىڭ خىيالىغا كەلمەيدىغان غەلىتە - غۈلىتە ، ئاجايىپ گەپلەرنى قىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ . ئۇنداق گەپلەرنى قالاچ قاناقالا

دەيدىغان ، — دېدى توختىكۆل ، ئۇجۇلخان ئوماقنىڭ بەزى گەپلىرىنى ئېسىگە سالغاندىن كېيىن.

ئوماق قايتقان كۈنىنىڭ ئالدىنقى كېچىسى توختىكۆللەرنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغان تايۇق ، بەردىقۇل ، جانقۇلۇ ، تالمىشقۇل ۋە يەنە بىرقانچەيلەنلەر ئۇ-نىڭ قىزىقارلىق ، لېكىن كىشىنى ئويغا سالىدىغان غەلىتە ، ئاجايىپ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ، ۋاقىتنىڭ يېرىم كېچىدىن ئۆتكىنىنىمۇ ئۇقماي قېلىشقانىدى.

— قالاچ قاناقانىڭ كىملىكى هەممىمىزگە ئايان ، — دېدى ئوماق ، ئاندىن گېپىنى باشقىلارغا يۆتكىدى ، — ئۇنىڭدىن كېيىن جاھانبەگ كەتتى ، «دۆە ئادەم» — چەپەر كەتتى ، تۆلەك بوۋا ، بىزنىڭ ئاۋۇ تەرەپتە مەھەممەت مەرگەن ئاغا كەتتى. ئۇلارنىڭ ئالدى يۈز نەچچە يىل ، كەينى ئەللىك نەچچە يىل ياشىدى. ئۇلار شۇ ئۆمرىدە بىزگە ، كېيىنكى بوغۇنلارغا نېمە قالدۇرۇپ كەتتى ؟ ! — ئوماق ئولتۇرغانلارغا سوئال نەزىرىدە قاراپ قويدى ، — جاھانبەگ پۈتۈن لوپ دالىسىنىڭ بېگى بولۇپ ئۆتكىنى بىلەن ، ئۇنىڭدىن پەقەت ئاشۇ بىر ئاگايلا قالدى. چەپەردىنچۇ ؟ ئۇ بىر توپ جەرەن ، كېيىكلەرنى ئۆگىتىپ ، ئادەم بىلەن ياۋايى هايۋانلارنىڭمۇ بىللە ئۆتەلەيدىغانلىقىنى ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە يات ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ قويدى ؛ ئادەمسىز ، سۇسىز ئورمانلىقتا قۇدۇق كولاپ سۇ چىقىرىپ ، قۇرغاقچىلىقتا قالغاندا قاچان سۇ كېلەركىن ، دەپ قۇرۇق ئېقىنغا قاراپ تۇرماي ياكى نەدە سۇ بارىكىن ، دەپ كۆچۈپ يۈرمەي ، قۇدۇق كولاپ سۇ چىقىرىشنى ئۆگىتىپ قويدى...

— تۆلەك بوۋىغۇ ، — دېدى تايۇق گەپكە ئارىلىشىپ ، — قالاچ قاناقاغا ئوخشاش بىر ئۆمۈر قەبىلىچىلىكنى تۇگىتىپ ، پۈتۈن يۇرتنىڭ ئۆمۈر - ئىناق ئۆتۈشى ئۈچۈنلا غەم يەپ ئۆتتى ، قېنى دېگىنە ، ئوماق ، مەھەممەت مەرگەن ئاغىدىن نېمىنى ئۆگەندىڭ ؟

ئولتۇرغانلار تايۇقنىڭ گېپىگە ئەجەبلىنىپ ، ئىتتىك ئۇنىڭغا قاربدى ، ئاندىن نېمە دەركىن ، دېگەندەك ئوماقتا قاربدى .

— مەن مەھەممەت مەرگەن ئاغىنى نەچچە ئون يىل كىشىلەر-دىن ئايرىلىپ ياشاپ ياۋايىلىشىپ كەتكەن چېغى ، دەپ ئويلاپتىمەن ، لېكىن ئۇنىڭ بەزى گەپلىرى قالاچ قاناقانىڭ گەپلىرىگە ئوخشاش يىلتىزلىق ، بەلكى يىلتىزى بىر دەك . ئۇ نەچچە ئون يىلنىڭ ئالدىدا كۆلشەھىرىگە ئوۋغا بېرىپ قايتاشىدا ، تاساددىپىي ھالدا كۆلشەھىرى بىلەن ئارغان ئارىلىقىدىكى كەڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدا چوڭ بىر ماقاتلىقنى كۆرۈپ قاپتۇ . ماقاتلىقتا يەردىن چىقىپ تۇرغان ھەم تىكلەپ كۆمۈپ قويغان ياغاچلار بەك جىق ئىكەن . ئۇ بۇ ماقاتلىقنى كېسىلى ئېغىرلىشىپ ، تىنىقى ئاستىلىشىپ قالغان چاغدا دەپ بەردى . ئۇ يەنە نېمە دېدى دېمەمسىلەر ، «ئويلاپ باقە ئوماق ، ماقاتلىق دېگەن مەھەللىگە يېقىن جايدا بولىدىغۇ ، ئادەمزاتسىز چوڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىغا ئۇ ماقاتلىق قانداق پەيدا بولۇپ قالىدۇ ، شۇنچە جىق ياغاچلار نەدىن ، قانداق كېلىپ قالغان ياكى ئۇلار بىر ئارۇاق بىلەن پەيدا بولۇپ قالغانمۇ ؟ » دېدى ئويلاپ بېقىڭلار قېنى ، ئادەمسىز قۇملۇقتا قايسىبىرىمىز بىرەر ماقاتلىق كۆرمىدۇق ، لېكىن ئۇ توغرۇلۇق ئاشۇ بوۋايچىلىك ئويلىمىدۇقمۇ ؟ مەھەممەت مەرگەن ئاغىنىڭ ئۇ دېگەنلىرى قالاچ قاناقانىڭ ئۇغۇش - ئەجداد ئىزلىرى توغرىسىدا دېگەن گەپلىرى ، ئويلىغانلىرى بىلەن ئوخشاش ئەمەسمۇ ؟ بوۋاي ئېيتقان ئۇ ماقاتلىقنى كېيىن ئىككى ھەپتىدەك ئىزدەپ يۈرۈپ بەك تەستە تاپتىم . كۆرۈپ مەنمۇ ھەيران قالدىم . ھازىر تاپالايمەنمۇ - يوق ، بىلمەيمەن ، — دېدى ئوماق . ئۇ گېپىنى تۈگىتىپ ئولتۇرغانلارغا قاربدى .

ئولتۇرغانلار ئوماقنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يەتتىمۇ - يەتمىدىمۇ ، قاراشلىرىدىن بۇنى بىلگىلى بولمايتتى ، لېكىن ئۇلار ئويلىنىپ قالغاندى...

— راست ، — دېدى توختىكۆل خوتۇنىنىڭ ئېيتقانلىرىنى

توغرا تېپىپ ، — ئۇ بىز ئويلىمىغاننى ئويلايدىكەن . بۇ ، قالاچ قاناقانىڭ ئۇنىڭدا قالدۇرغان تەسىرى .

ئۇنى دېيىشىپ ، بۇنى دېيىشىپ ۋاقىت بىر يەرگە باردى . بىرنەچچە كۈنلۈك ئۇيقۇسىزلىق ئۇستۈن كېلىپ ، ئەر - خوتۇن ئىككىسىنى مۇگدىتىپ ، ئورۇن يىغقۇچنىڭ ئىككى تەرىپىگە بىر - دىن يۆلەندۇرۇپ قويدى ...

ئۇجۇلخان چۆچۈگەندەك ئويغىنىپ كەتتى . توختىكۆل يېنىك پۇشۇلداپ ، ئارىلاپ : «پۇ - پۇ» قىلىپ پۇژلەپ قوياتتى .

— توختىۋاي ، ھەي توختىۋاي ، — ئۇجۇلخان ئېرىنى يېنىك تۇرتتى .

ئادەتتە سەگەك ئۇخلايدىغان ، «تىرىق» قىلغان ئاۋاز چىقسىمۇ دەرھال ئويغىنىپ كېتىدىغان توختىكۆل خوتۇنىنىڭ ئاۋازلىق چاقىرغىنىغا ، تۇرتكىنىگىمۇ ئويغانمايۋاتاتتى .

— توختىكۆل ! بېلىق ، لوخۇ بېلىق ! — ئۇجۇلخان بۇ قېتىم ئېرىنى قاتتىق تۇرتۇپ ، قۇلىقىنىڭ يېنىغا ئاغزىنى ئەكېلىپ ھەيلىقى گەپنى قىلدى .

— لوخۇ بېلىق ! قېنى ؟ — توختىكۆل ئويغىنىپ ، ئۆندەرگەندەك سوردى .

ئۇجۇلخان ئىنتىك ئىشىكتىن چىقىپ ، ئەتراپقا قۇلاق تىكتى . جاھان جىمجىت ئىدى . ئاسماندا ئايمۇ ، يۇلتۇزمۇ كۆرۈنمەيتتى . تۇن قاپقاراڭغۇ ، سۇرلۇك ئىدى . ئۇجۇلخان ساتمىغا قايتىپ كىرىپ ، ئېرىنىڭ يېنىدا ، سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى .

— «تاخۇ داڭگال چۈشەيدۇ ، ئۆچكۇ جاڭگال» دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن ، شۇنچە توۋلاپ ، تۇرتسەم ئويغانماي ، بېلىق دېسەملا ئويغاندىڭىز - ھە ، — دېدى ئۇجۇلخان .

— قانداق ، تىنچمۇ ؟

— تىنچلىقمۇ تىنچ ، لېكىن مەن غەلىتە بىر چۈش كۆردۈم ، يىقىلغان توغراق مېنى بېسىۋالارمىكىن ، دەپ قورقۇپ قاچىمەن دەپ ئويغىنىپ كەتتىم .

— قانداق چۇش ، نېمە توغراق ؟
ئۇجۇلخان كۆرگەن چۇشىنى سۆزلەپ بەردى .
ئۇ قويلىرىنىڭ نەدىلىكىنى بىلىپ باقماقچى بولۇپ ئېگىز بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقتى . بۇ قۇم دۆڭىسى ئۇجۇلخانغا تونۇشلۇق ئىدى . ئۇ قويلىرىنىڭ نەدە ئوتلاۋاتقانلىقىنى بىلمەكچى بولسا ، مۇشۇ قۇم دۆڭىسىگە چىقاتتى . قۇم دۆڭىسى ئۇستىدە ياش توغراقلارەك كۆكسىپ تۇرىدىغان ، ئەتىيازدا ھەممىدىن بۇرۇن بىخلاپ قۇلاق چىقىرىدىغان ، كۇزدە ، ھەتتا كەچ كۇز بېشىغىچىمۇ يوپۇرماقلىرى يېشىل پېتى تۇرۇپ ئاندىن غازاڭ تاشلايدىغان غالىس يوغان بىر تۇپ توغراق بار ئىدى . سايىسى پۈتۈن قۇم دۆڭىسىنى ياپاتتى . تېخى بىر ئاينىڭ ئالدىدا توغراق شۇ ھالەتتە ئىدى ، لېكىن ھازىر ئۇجۇلخان قويلىرىغا قاراشنى ئۇنتۇپ ، توغراققا قارىغىنىچە ئەجەبلىنىپ تۇرۇپلا قالدى . ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغىنى باغجانلىغان شاخلىرى قۇرۇپ ، بالا شاخلىرى سولاشقان ، ئۆزى ھۆل ـ قۇرۇقلۇقنى ئۇققىلى بولمايدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغان قېرى بىر توغراق ئىدى . بىركەمدە توغراق بىر يانغا قىڭغىيىۋاتقاندەك قىلدى . ئۇجۇلخان ئۆزىنى قۇم دۆڭىسىدىن پەسكە ئاتتى...
— ۋۇي ، چىقىپ باقايلى ، — توختىكۆل خوتۇنىنىڭ چۇشى توغرىسىدىكى گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئاڭلىمايلا سۇپىدىن چۇشۇپ سىرتقا ماڭدى .
باش سونۇر مەھەل بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاسماننى تېخىچە بۇلۇت قاپلاپ تۇرغاچقا ، ئەتراپ قاراڭغۇ ئىدى . ئۇ يەر ـ بۇ يەردە يۇلغۇنلار قارىيىپ كۆرۈنەتتى .
توختىكۆل بىلەن ئۇجۇلخان كۇنچىقىنبەگنىڭ ئۆيىگە كىرىگەندە ، ئىچكەركى ، تاشقىرىقى ئۆيدە لىق ئادەم ئىدى . كىشىلەرنىڭ يول بېرىشى بىلەن ئىككىسى ئىچكىرى كىردى . ئىچكەركى ئۆيمۇ ئادەملەر بىلەن لىق ئىدى . توختىكۆل كۇنچىقىنبەگنىڭ يېنىغا چىقىپ ئولتۇردى . بەگ ئۇنىڭغا كۆزى بىلەن ئىپادە بىلدۇردى . بەگنىڭ ئەتراپىدا تايۇق ، بەردىقۇل ، توختاخۇن ، جانقۇلۇ ،

تالىشقۇل ، يەنە بىرنەچچە چوڭ ياشلىق كىشىلەر بار ئىدى . ھەممە-
سىنىڭ كۆزىدە ، چىرايىدا بىر خىل سولغۇنلۇق ، قايغۇنىڭ كۆلەڭ-
گىسى بىلىنىپ تۇراتتى . ھەممىسىنىڭ كۆزى كۈنچىققانبەگدە ئە-
دى . بەگ مۇرددەك ياتاتتى . ئۇنىڭ بىر ئايىنىڭ ئالدىدىكى ئەپتى
يوق ئىدى . سېمىز ئادەم ئورۇقلىسا ھەقىقەتەن مۇردىغا ئوخشاپ
قالىدىكەن . ئۇنىڭ گۆشلىرى سىزىپ ، بىلەك ، قوللىرى بىر تە-
رە ، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغانىدى . ئېڭەكلىرى ئىچىگە كە-
رىپ ، ئىككى زاڭقى ، بۇرنى چوقچىيىپلا چىقىپ قالغانىدى .
پەگاھتا ئايالىار قوشنىلار ئەكىرىپ قويغان دۆشۈلگىلەردە ئولتۇرۇ-
شاتتى .

— ۋىيەي ، — دېدى ئۇلامخان ئۇجۇلخانىنىڭ كۆرگەن چۈشى
توغرىسىدىكى گېپىنى ئاڭلاپ ، — مەنمۇ خۇددى سىز كۆرگەندەك
چۈشنى كۆرگەن ، ما ئىشنى ، ئەجەب - ھە .

— نېمە دەيسىلەر ، بايا تىن ئاغزىمدىن چىقىرالماي تۇرغان .
مەنمۇ كېچە مۇشۇنداق چۈش كۆرگەن ، — دېدى جانقۇلۇ ،
خوتۇنى .

— ئوماق كەلگەن بولسا بولىتتى ، — تايۇق گەپ قىلمۇيتىپ
توختىئاخۇنغا قارىدى .

توختى تۇرپانغا بېرىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئون نەچچە يىلدىن
بۇيان قاراقوشۇنلار مەھەللىسىگە بېرىلىپ ئىمامەتچىلىك قىلىپ
يۈرگەچكە ، كىشىلەر ئۇنى بۇرۇنقىدەك توختى ، توختىبەگ دەپ
ئاتىماي ، توختىئاخۇن دەپ ئاتايدىغان بولغانىدى .

— ئالدىنقى كۈنى ئادەم ماڭدۇرۇۋەتكەن ، — دېدى جانقۇلۇ ،
ئاكىسىنىڭ ئورنىغا جاۋاب بېرىپ .

تايۇق : «ھەي» دەپ بېشىنى ئىرغىتتى . مۇشۇ چاغدا سىرتتا
دۇپۇرلىگەن ، گۈدۈڭلاشقان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ ، تاشقىرىقى ساتما-
دىن بىر ئايالنىڭ :

— ئوماق ، ئايقۇتلار كەلدى ! — دېگىنى ئاڭلاندى .

سۇپىدىكىلەر شۇئان ئورنىدىن تۇرۇشۇپ ئورۇن بوشاتقاچ
ئىشىككە قارىدى . ئوماق ئىشىكتىن كىرىپ ، ئۆيگە بىر قۇر كۆز

يۇگۇرتۇپ قويۇپ ، كۈنچىققانبەگنىڭ يېنىغا چىقىپ ئولتۇردى . ئايقۇت ئىشىكتىن كىرىشىگە ئاقئۇلام ئۇنىڭغا ئۆزىنى ئېتىپ ئۆپ-كىدەپ يىغلاپ كەتتى . ئىچكەركى ، تاشقىرىقى ساتمىدىكى ئاياللار-نىڭ ھەممىسى جورىسىنى ئىزدەپ بۇقۇلداشقان دەمدەرلەردەك بۇ-قۇلدىشىپ يىغلاپ كېتىشتى...

ئوماق كۈنچىققانبەگنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇرۇپ :

— بەگ ، مەن كەلدىم ، ئايقۇتمۇ ، ئۇچ ئوغلۇممۇ كەلدى ، — دېدى .

ئاخشامدىن بېرى قولىنى مىدىرلاتقۇدەك ھالى يوق يانقان بەگ ئوڭ قولىنى ئاستا كۆتۈرۈپ ئوماققا سوزدى ۋە شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئەتراپىدا تۇرغانلارغا لەپپىدە بىر قارىدى - دە ، كۆزىنى يۇمدى . بۇ ئۇنىڭ ئوماققا ، شۇنداقلا كىشىلەرگە ئاخىرقى قېتىم قول سوزۇشى ، مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمۇشى بولۇپ قالدى...

كۈنچىققانبەگنى سۇغا ئېلىش ، كېپەنلەش ئىشىنى چوڭ ئوغ-لى توختى ، يېقىنلىرىدىن ئوماق ، توختىكۆل ، بەردىقۇللار قىل-دى . كىچىك ئوغلى جانقۇلۇ بىلەن تايۇق ئارىلىقتا يەتكۈزىدىغان ، ھازىرلايدىغان نەرسە بولسا تەقلەپ تۇردى . كۈنچىققانبەگنىڭ ئۆلۈ-مى قالاچ قاناقانىڭكىدەك ، جاھانبەگنىڭكىدەك ئۇنداق دەبدەبىلىك بولمىدى . بەگنىڭ مېيىت نامىزىغا ئابدال ، قارا قوشۇن مەھەللە-سى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى ھازىر بار كىشىلەرلا قاتناشتى . بەگنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە يىراقتىكىلەرگە خەۋەر قىلىنمىدى . جەسىتى ۋەسىيىتىگە بىنائەن ئابدالدىكى ئەڭ ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۈس-تىگە ، بۇك باغجانلىغان چوڭ بىر تۇپ يۇلغۇن تۇۋىگە قويۇلدى . شۇنداق قىلىپ ، ئابدال بەگلىكىنىڭ ئاخىرقى چىرىغى ئۆچتى . ئابدال ئاسمىنىنى مۇسىبەت بۇلۇتلىرى قاپلىغان مۇشۇ چاغدا ، دۇنيانىڭ باشقا بىر يېرىدە تەنتەنىلىك مۇبارەكلەشلەر بولۇۋاتاتتى .

2

ئۇنىڭ بېشىغا قوشلاپ شان - شەرەپ قۇشلىرى قونماقتا

ئىدى . ئۇ ئۆزىگە بۇنچىۋالا شۆھرەت تاجلىرى كىيدۈرۈلۈشىنى ئويلاپ يەتمىگەنىدى .

پادىشاھ شىمالىي قۇتۇپ ئېكسپېدىتسىيىسىدىن قايتىپ كەلگەن نانسون بىلەن بىرگە ئۇنىڭغا ئاتاقلىق مۆتىۋەرلەر قاتناشقان سەككىز يۇز كىشىلىك تەنتەنىلىك كاتتا زىياپەت بەردى . پادىشاھ ئۇنى :

— سەن شۆھرىتىمىزە روھىنىڭ پىشۋاسى ، — دېدى .

ئۇنىڭ بېشى ئىپتىخاردىن كۆككە تاقاشقاندەك بولدى .

پادىشاھ يەنە ئۆز قولى بىلەن ئۇنىڭ مەيدىسىگە «فىگا» نامىلىق ئالتۇن مېدال تاقىدى . ئۇنىڭ شادلىق ۋە ھاياجاندىن يۈرىكى كۆكرىكىگە سىغماي قالدى . ئۇ : «مېنىڭ ھاياتىم پادىشاھقا ، شۆھرىتىمىزە مەنسۇپ !» دەپ ۋارقىرىماقچىدى ، قاتتىق ھاياجانلىنىپ كەتكەنلىكتىن ، زۇۋانى چىقماي ئاغزى ئېچىلىغىنىچە تۇرۇپ قالدى .

خاتىرىسىنى ۋاراقلىۋاتقىنى ، ئۇ شۇ قېتىمقى 1897 - يىلى 5 - ئايغىچە پامىر تاغلىرى ، خوتەن - كېرىيە ، لوپ كۆلى ۋە چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىگە قىلغان ئۇچ يىل ئالتە ئايلىق ئېكسپېدىتسىيىلىك سەپىرىدە يۈرت ئارىلاپ ، تاغ ۋە قۇملۇقتا بولۇپ ، يىگىرمە بەش مىڭ كىلومېتىر يول بېسىپتۇ . ئون مىڭ تۆت يۈز قىرىق توققۇز كىلومېتىر دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇچ مىڭ بەش يۈز ئەللىك ئىككى پارچە خەرىتە سىزىپتۇ . ياۋروپا-لىقلارغا تېخىچە مەلۇم بولمىغان خوتەندىكى دەندەنئۆيلۇك ، كېرىيدىكى قارادۆڭ خارابىلىكىنى بايقاپ ، شۆھرىتىمىزگە ئون نەچچە ساندۇق ئىلمىي ، تەتقىقات قىممىتى زور مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەم ياۋا تۆگە تېرىسى قاتارلىق تۇرلۇك ھايۋانات ، ئۇچار قۇش ، ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرى ئېلىپ كەپتۇ . ئۇ لوپ كۆلىنىڭ تۈز-لۇق كۆل ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ ، ئۇستازى رىچخوفمۇ-نىڭ ھۆكمىنى دەلىللەپ ، پرژىۋالسكىي ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى بىلەن رىچخوفمۇ ئوتتۇرىسىدىكى يىگىرمە يىلغا يېقىن سوزۇلغان

«لوپ كۆلى تاتلىق سۇلۇق كۆلمۇ ياكى تۇزلۇق كۆلمۇ؟» دېگەن بەس ـ مۇنازىرىگە خاتىمە بەردى . ئۇ يەنە لوپ كۆلىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ جۈڭگو خەرىتىلىرىدىكى ئورنى بىلەن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغانلىقىنى ئېنىقلاش بىلەن بىرگە، يەنە كۆلنىڭ جەنۇب ، شىمال تەرەپلىرىنىڭ لاي ـ لاتقا ۋە تۇرلۇك ئالامەتلىرىگە قاراپ ، ئۇنىڭ كاللىسىدا : «لوپ كۆلى كۆچۈم كۆلمۇ قانداق ؟» دەيدىغان سوئال ۋە تەسەۋۋۇر تۇغۇلۇپ قالدى . لېكىن ، ئۇنىڭ ئۇ قېتىم ئۇ يەردە تۇرۇش ۋاقتى بەك قىسقا بولغاچقا ، تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئىمكانىيىتى بولمىدى ، شۇنداقلا تەلىيى ئوڭدىن چىقىپ ، پەقەت قۇمدەريا[1] سۇ كېلىپ ، لوپ كۆلىگە بۇاسىتە قۇيۇلىدىغان بولغاندىلا ، تەسەۋۋۇرنى دەللىلەشكە بولاتتى . شۇڭا لوپ كۆلى توغرىسىدىكى شۇنچىلىك نەتىجە بىلەن قايتتى . بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە نەتىجىلەرگە ياۋروپا ئەللىرىنىڭ كۆزى قىزىرىپ ، ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى ، شۇپىتسىيىنىڭ ئىپتىخارلىقى ئاشتى . بېرىلگەن شان ـ شەرەپ ، مېدالىلار ، ئوقۇلغان مەدھىيىلەر ئۇنىڭ ھاردۇقىنى چىقاردى ، ئۇچ يېرىم يىل تارتقان جاپا ـ مۇشەققەت ، رىيازەتلىرىنى ئۇنتۇلدۇردى ، شۇنداقلا ئېكسپېدىتسىيىگە بولغان مۇھەببىتىنى چوڭقۇرلاشتۇردى . ئۇ مەكتىلىك قىيىم ، باستىلاردىن ، خوتەن ، كېرىيىلىك ھەم ئوماقتا ئوخشاش يول باشلىغۇچىلىرىدىن ئۇزاق قەدىم زامانىدىكى ئىنسانلار پائالىيىتىدىن دېرەك بەرگۈچى رىۋايەت ھەتتا ئەپسانە تۇسلۇك ئاجايىپ ـ غارايىپ مەپتۇنكار پاراڭلارنى ئاڭلىدى . ئۇ شۇ ئاڭلىغانلىرىنى ئويلىشىدى ، كۆز ئالدىدا سىرلىق قەبرىستانلىقلار ، ئېچىلىپ قالغان جەسەتلەر ، قۇرغاق شامال ، قۇملار يالاپ سەدەپتەك ئاقىرىپ كەتكەن ھەر خىل سۆڭەك ، ئۇستىخانلار ، قارىيىپ كۆرۈنىدىغان

① قۇمدەريا — كۆنچى دەرياسىنىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىغان بۇرۇنقى غول ئېقىنى ، «قۇرۇق دەريا» مۇ دېيىلىدۇ .

چوڭقۇر چاناقلار ، چىشلار ھىڭگىيىپ قورقۇنچلۇق ئىچىلىپ تۇر-
غان ئېڭەكلەر ، چېچىلىپ يانقان ھەر خىل يادىكارلىقلار ، تەڭگە
پۇللار ، ھەر خىل يېزىقتىكى تارىشا ، قەغەز پۇتۇكلەر ، قاغجىراپ
كەتكەن ، قويۇق ئورمانده‌ك چوقچىيىپ تۇرغان ياغاچلار ، ئې-
گىز - ئېگىز تۇرلار نامايان بولدى . ئۇ شۇئان : «بۇلار ماڭا ھەم
شۇبھىسىيەمگە ئايىغى ئۇزۇلمەس بايلىق ، شان - شۆھرەت ئېلىپ
كېلىدۇ» دەپ ئويلىدى .

ئۇنىڭ تەۋسىيسى بىلەن سىنوف ، ئىسلامبايلارغىمۇ : «ياخ-
شى ھەمراھ» دېگەن نام ۋە مېدال بېرىلدى .

ئۆز جېنى بىلەنلا بولۇپ كېتىپ ، يېقىن دوستى ، ھەمراھى
پاپباينىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىگە مىت قىلىپ قويمىغان ئىسلامبايغا
مېدال بەرگەن يەردە ، ئاشۇ ئىسلامباينى ، سىنوف ، فېڭشىلارنى
ئۆلۈم ھەلقۇمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ، ئۇلارغا يېڭى ھاياتلىق بەرگەن
قايىم ، باستىلارنى ، لوپ كۆلىده كېمە كۆمتۇرۇلۇپ كەتكەنده ،
خەۋپ ئىچىده قالغىنىغا قارىماي ، ئۇنى ئۆلۈم ئاغزىدىن تارتىۋالغان
ئوماقنى ئاغزىغىمۇ ئېلىپ قويمىدى . بۇنىڭغا ھەرقانداق ئادەمنىڭ
زەردىسى قاينايتتى .

بايلىق ، شان - شۆھرەت ، نام - ئاتاقتا ئۆزىنى ئورغان ئادەم
جاھانسازلىقتىن خالىي بولالمايدۇ ، ھەتتا ۋىجدانىنى بۇلغاپ ،
ئار - نومۇسىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ ، ھەرقانداق قۇربانلىق
بېرىشتىنمۇ ئايانمايدۇ...

سۆبەن ھېدىن يەنە بىر قېتىملىق مەخسۇس تەكلىماكانغا قە-
لىدىغان ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىگە جىددىي تەييارلىق بىلەن بولۇ-
ۋاتقاندا ، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى لۇدۋىگلار باشقا بىر ئىش ئۈستىده
غەم قىلىۋاتاتتى .

— ئۇ ھازىر ئوتتۇن ئۇچ بىلەن ئوتتۇز تۆت ياش ئارىلىقىدا
تۇرۇۋاتىدۇ ، قېرى يىگىت بولۇپ قېلىۋاتىدۇ ، ئۆيلىنىۋالغان بول-
سا بولىتتى ، — دېدى سۆبەن ھېدىننىڭ ئاتىسى ئايىلىغا .

مەنمۇ مۇشۇ غەمدە . ئوغۇللىرىمىز ئۆيلىنىشنى ، قىزلى-
رىمىز ئەرگە تېگىشنى خالىمىغان . باللىرىمىز نېمىشقا مۇشۇنداق
قىلىدىغاندۇ ، ھېچ بىلەلمىدىم ، — دېدى زارلىنىپ سۆزىن ھېدىن-
نىڭ ئانىسى لۇدۇڭ خانىم① .
— قىزىمىزنىڭ ئەڭ كىچىكىمۇ ئون يەتتە ياشقا كىرىپ
قالدى .
— شۇ ئەمەسمۇ . سۆزىنغا ئوبدانراق گەپ قىلىپ باق-
سىڭىزكەن .
— سۆزىنىنىڭ كاللىسىغا بۇنداق گەپلەر كىرمەيدىغاندەك قە-
لىدۇ ، ئاڭلايدىغان تەلەتى يوق . ئۇنىڭ كاللىسىدا «ئېكسپېدىتسە-
يە» ، «تەكلىماكان» دېگەندىن باشقا نەرسە يوق ئىكەن . ئۇ
ئاشۇ جايغا ئاشىق بولۇپ قاپتۇ . ئۇنىڭدىكى بۇ ئاشىق - مەپتۇن-
لۇق ئوتى ئۇكىسى رالىسنىڭمۇ تۇتىشىپتۇ ، ئۇمۇ ، بۇ قېتىم ئاكام
بىلەن بىللە ئېكسپېدىتسىيىگە چىقمەن دەيدۇ ، — دېدى لۇدۇڭ
ئەپەندى .
لۇدۇڭ خانىم ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ كەتتى ، گەپ قىلمە-
دى ، ئۇ ھەسرەتكە چۆمگەنىدى .
بۇ ئىشتا لۇدۇڭ ئەپەندى ئىلاجسىز قالدى . ئۇنىڭ ئارمانلىق
ھەسرىتى ئايلىنىڭكىدىن كەم ئەمەس ئىدى ، شۇڭا ئىچىگە تىنغە-
نىچە ئۆيدىن چىقىپ كەتتى . ئۇ يېقىندا ئوغلىدىن مۇشۇ قېتىمقى
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كۆڭلى تارتقان بىر قىز بىلەن توي قىلىپ
بېشىنى قوش قىلىۋېلىشنى ھەمدە ئۇكىسى ۋە سىڭىللىرىغا يول
ئېچىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەنده ، سۆزىن ھېدىن :
— بۇ مەسىلە بەك قىزىقارلىق . مەن بىرنەچچە قېتىم مۇھەب-
بەتلىشىشكە ئۇرۇنۇپ كۆردۇم ، لېكىن باشتىن - ئاخىرغىچە ئوت-
تۇرا ئاسىيا ، جۇملىدىن تەكلىماكان ، تارىم ، لوپ كۆلى مېنىڭ
ھەقىقىي مۇھەببىتىم ، ئايالىم بولۇپ كەلدى . مەن ئۇنىڭ تىلسىم

---

① سۆزىن ھېدىنلار يەتتە بالا — ئىككى ئوغۇل ، بەش قىز بولۇپ ، سۆزىن باللارنىڭ چوڭى . بۇ باللاردىن پەقەت ئۇچىنچى قىز ئاننا مېئالا تۇرمۇشلۇق بولغان بولۇپ ، باشقىلىرى ئۆمۈر بويى نىكاھلانمىغان .

قۇچقىغا ئەسىر بولۇپ قاپتىمەن. شۇڭا ئۇ كۈنداشلىق قىلىپ، مېنىڭ باشقىلارنى سۆيۈشۈمگە يول قويمايۋاتىدۇ. مەن تېخى «قېرى يىگىت» بولۇپ قېلىش دەرىجىسىگە يەتمىدىمغۇ. شۇنداق بولسىمۇ نېمە بولغۇدەك. بۇ توغرىدا كېيىن بىرنېمە دەيلى، ھازىر مەن نۆۋەتتىكى سەپىرىم غېمىدە، — دەپ جاۋاب بەرگەنىدى...

مانا، ھەش - پەش دېگۈچە ئىككى يىل ئۆتۈپ كەتتى. سۈيىن ھېدىن بۇ ئىككى يىلنى ئۆزىنىڭ «ھەقىقىي مۇھەببىتى» بولغان تەكلىماكان - تارىمنىڭ قۇچقىغا تەلپۈنۈپ، تەقەززالىق بىلەن ئالدىراشلىقتا ئۆتكۈزدى. ئاخىر ئۇ ئىنتىزار بولغان كۈن كەلدى. ئۇ 1899 - يىلى ياز پەسلىنىڭ ئىككىنچى ئېيىدا، دەبدەبىلىك ئۇزىتىش سادالىرى ئىچىدە، يەنە بىر قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىگە ئاتلاندى. ئۇنىڭ بۇ سەپىرى «شىنجاڭ - شىزاڭغا قىلىنغان ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە» دەپ ئاتالدى.

قەھرىتان قىشنىڭ ئوچۇق، سوغۇق ھاۋاسىنى يېرىپ، يىراقتىن قايغۇ - ھەسرەت بىلەن ئۈمىد - ئىستەك ئارىلىشىپ كەتكەن مەزمۇندا ئېيتىلغان قوشاق ئاڭلىنىپ، ئۇستىدە ئېگىز ھەم قويۇق باغجانلىغان ھەيۋەت يوغان بىر تۇپ توغراق بار، ئەتراپىنى يۇلغۇن، سايغاق قومۇشلار قاپلىغان بىر قۇم دۆڭسى كەينىدىن بىر ئاتنى يېتىلىۋالغان ئىككى ئاتلىق ئادەم چىقىپ كەلدى. يېتىلەكلىك ئاتقا بوغۇزلانغان چوڭ بىر كېيىك بىلەن بىر جەرەن ئارتقلىق بولۇپ، ئاتلىقلارمۇ ئارقىسىغا بىردىن جەرەننى غانجۇغلىۋالغانىدى. ئۇلار كېلىۋاتقان يەر تارىم دەرياسى بىلەن كۆنچى دەرياسى ئارىلىقىدىكى كۆز يەتكۈسىز كەڭ يايلاق ئىدى.

يانىپ ماڭدۇق دىلىپاردىن،
ئانام ئايقۇت ئاماندۇ،
جىق ئوۋ تۇتۇپ يانار دەپ،

يولغا قاراپ قالغاندۇ.
خەقلەر ھەر نېمە دەيدۇ،
كىشى سۆزۈ يالغاندۇ.

كىشى سۆزۈ يالغاندۇ،
قوزام سادىق① ساق بولغاي.
خۇدايىمدىن تىلەيمەن،
ئۆمرۇ ئۇزاق، ئاق بولغاي②.
شۇنداق جەمە قىلغانىنىڭ،
ئاغزىغا قۇم تولغاي.

قوشاق ئېيتقان ئۆردەك بولۇپ، قويۇق قارا ساقىلى ئۇنىڭ تەمبەل بەست ـ بويىغا يارىشىپ، ئۇنى تېخىمۇ قامەتلىك، كېلىشكەن كۆرسىتىپ تۇراتتى. يېنىدىكى ئوماق بولۇپ، ئاتا ـ بالا ئىككىسى دىلىپار تەرەپكە قىشلىق ئوۋغا چىققانىدى. ئوماقنىڭ ئاتتا بەردەم، تىك، روھلۇق ئولتۇرغىنىغا قاراپ، ھېچكىم ئۇنى سەكسەن بىر ياشلىق بوۋاي دېمەيتتى. ئۇلار ئۆيدىن چىققىلى توققۇز كۈن بولدى. قىشلىق گۆشى تۇگىمىگەن بولسىمۇ، «سەل كەلگۈچە تۇغان تۇت» دېگەندەك، گۆش ئۇزۇكچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ئوۋغا چىققانىدى. ئۇچ جەرەننى ئېتىپ قايتىشقا تەمشىلىپ تۇرغاندا، تەلىيى كېلىپ، بىر قۇم دۆڭىسى ئۇستىدە يوغان بىر كېيىك كۆرۈنۈپ قالدى. ئوماق شۇئان مىلتىققا ئوق سالدى. ئۆردەكنىڭ كېيىكنى ئاتقۇسى يوق ئىدى. ئىچىدە: «ھەي، تېز قاچ، تېز قاچ» دەپ تىت ـ تىت بولۇپ تۇراتتى. كېيىكنىڭ يىقىلىشىدا گەپ يوق. چۈنكى، ئاتىسىنىڭ قانداق مەرگەنلىكى ئۇنىڭغا ئايان. «پاك!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ كېيىك جايىغىلا يىقىلدى. تەرەپ ـ تەرەپتىن پۇر ـ پۇر ئاۋاز چىقىرىشىپ ئوتلاقتا دانلىشىپ يۈرگەن تورغاي، قىرغاۋۇل يەنە قانداقتۇ بىر خىل قۇشلار قور-

① سادىق — ئۆردەكنىڭ ئىككىنچى بالىسى، 1896 ـ يىلى تۇغۇلغان.
② ئۆمرۇ ئاق بولغاي — ھاياتى كىرسىز، پاك بولغاي دېگەن مەنىدە.

قۇنچىلىك ئۆز توپىنى تېپىشقىنىمۇ ئۇلگۈرەلمەي ئارىلىشىپ ئۇچۇپ كېتىشتى .

— ئۆردەك ، قارىغىنا ، ئاۋۇ چىدىر ، كەپىلەرنى كىملەر تىكەكەندۇ ؟

يېڭىكۆلنىڭ چارا تەرەپتىكى دەريادىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر تۈزدە ئىككى چىدىر ، ئىككى كەپە ، يەنە قومۇشتا توسۇلغان قوتاندەك بىر نەرسىلەر تۇراتتى . نېرىدا بىر توپ تۆگە ئوتلاپ يۈرەتتى . ئۆردەك سانىۋىدى ، ئون بەش چىقتى .

— پاھ ، نېمانچە جىق تۆگە . نەدىن كەلگەن ، نېمە ئادەملەردۇ بۇ ؟ — ئۆردەك ھەيران قېلىپ ئاتىسىغا قارىدى .

شۇ ئارىدا كىچىك چىدىردىن بىر ئادەم چىقتى . ئۇنى ئوماق-مۇ ، ئۆردەكمۇ تونۇدى . ئۇ سۆزىن ھىدىن ئىندى .

— ۋۇي ، ھېلىقى يىلى مېنى لوپ كۆلىگە باشلاتقۇزۇپ بارغان ھېلىقى ئەجنەبىي كۆك كۆز يەنە كەلگەن ئوخشىمامدۇ ، ئەمدى نېمىدەپ كەلگەندۇ ؟ — دېدى ئوماق ئەجەبلىنىپ .

— ئۇنىڭ ئىسمى نېمىتا ؟

— بىر ئايدەك بىللە يۈرۈپمۇ ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ زادى نېمىلەكىنى بىلەلمىدىمغۇتاق ، ھېلى بىرسى سۆزىن دېسە ، يەنە بىرى ھىدىن دەيدىكەن . يەنە تۇرۇپ سۆزىن ھىدىنمۇ دەيدىكەن . مەن ھىدىن دەۋەردىم ، — دېدى ئوماق .

ئوماق يېڭىكۆل مەھەللىسىگە كىرمەي ، يىراقتىنلا ئەگىپ ، ئۇدۇل چارا تەرەپكە ئۆتۈپ كەتمەكچى بولغانىدى : بىر ئىشنى يېپىدىن - يېڭىسىگىچە بىلىشكە قىزىقىدىغان ئۆردەك : «بېرىپ باقايلى» دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى .

ئوماق ئوۋچىلار ئىشلىتىدىغان ئىككى پۇتلۇق ئۇزۇن پىلتە-لىق مىلتىق ، ئۆردەك ئوقيا ئېسىۋالغانىدى . بۇ ئوقيا قالاچ قاناقا-نىڭ ئوقياسى شەكلىدە ياسالغان بولۇپ ، ئادەتتىكى ئوقيالاردىن پەرقلىنىپ تۇراتتى . قورال ئاسقان ئىككى ئادەمنىڭ ئۆزلىرى تەرەپكە كېلىۋاتقىنىنى كۆرگەن بىر مۇھاپىزەتچى ئەسكەر بەشئاتار مىلتىقنى مۇرىسىدىن ئېلىۋېتىپ :

— قوراللىق ئىككى ئادەم كېلىۋاتىدۇ ! — دەپ توۋلىدى .
چېدىر ، كەپىلەردىن ئادەملەر چىقىشتى .
— ھە ، ھېلىقى ھېدىن ، ئىسلامباي ، فېئىشىلار ئىكەنغۇ ، — دېدى ئوماق ، — مەن تونۇمايدىغان يەنە بىرنەچچىسى بار ئىكەن .
ئاڭغىچە ئوماقلارمۇ يېقىن كەلدى . بۇلارنى ھېدىن تونۇۋالدى ، ئەمما باشقىلىرى تونۇيالمىدى . چۈنكى ئىككىلىسى ئۇچىسىغا ئۇچۇ ، بېشىغا كۆزىگىچە چۆكۈرۈپ چاپۇش كىيىۋالغانىدى . ئۇلارنىڭ ئاتلىرىدىكى كېپىنك ، جەرەنلەرنى كۆرۈپ ، شىركىن رۇس تىلىدا :
— كېپىنك ، جەرەن ! — دەپ خۇشاللىقىدا توۋلىۋەتتى .
سۆبەن ئۇنىڭغا : «جىم بول» دېگەن مەنىدە ئالىيىپ قاراپ قويدى .
سۆبەن ھېدىن ئاتا ـ بالا ئىككىسىنى ئۆز چېدىرىغا تەكلىپ قىلدى ھەم ھەمراھلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭمۇ كىرىشىنى ئېيتتى . ھېلىقى مۇھاپىزەتچى ئەسكەر ئۇلارنىڭ نەرسىلىرىگە قاراپ تۇرۇشىنى ئېيتىۋىدى ، سۆبەن ھېدىن :
— سەنمۇ كىر ، بۇ يەردە ئوغرى يوق ، — دېدى .
ئۇ ئالدىنقى قېتىمدىكى لوپ كۆلىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا ، لوپ رايونىدا ئوغرى يوق ، دەپ ئاڭلىغان بولسىمۇ ، ئىشەنمەي ، بىرنەچچە قېتىم مۇھىم ، كۆرۈنۈشى چىرايلىق پىچاق ، قەلەمتىراچتەك نەرسىلەرنى ئەتەي كىشى كۆرگۈدەك يەردە قويۇپمۇ قويغان ، ئۇ نەرسىلەر نەچچە كۈنگىچە تۇرسىمۇ يوقالمىغان ، بەزىلىر

بۇ گەپكە مەنمۇ ئىشەنمىگەن بولاتتىم . ئەگەر جاھاندا ئوغرى ـ يالغاندىن خالىي ، ئادەملىرى پاك ھەم سەممىي ، ئاق كۆڭۈل جاي بار دېيىلسە ، ئۇ جاي دەل مۇشۇ لوپ زېمىنىدۇر ، بەلكى ئادىمى بۇنداق تۇز ، ئاق كۆڭۈل ، كىشىنىڭ نەرسىسىگە كۆز قىزارتمايدۇ. غان ، ھەسەت قىلمايدىغان جايدىن دۇنيادا بۇ يەردىن باشقا يەنە بىرى يوقتۇر... »

سۇۋېن ھېدىن ئوماق بىلەن ئۆرەكنى بۇ قېتىمدا يېڭى قوشۇلغان ھەمراھلىرىغا تونۇشتۇردى :

— ئاتا ـ بالا بۇ ئىككىسىنى بىلىپ قېلىڭلار ، بۇ ئوماق ، بېلىق تۇتىدىغان ئاددىي سانجىغاق بىلەن يولۇۋاس ئۆلتۈرگەن باتۇر[1] .ئوغلى ئۆرەك بولسا بىر قولىنى يولۇۋاسنىڭ ئاغزىغا تىقىپ تۇرۇپ ، يەنە بىر قولىدا يولۇۋاسنى پىچاق بىلەن بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگەن باتۇر ، — دەپ ئىككىسىنىڭ يولۇۋاس ئۆلتۈرۈش جەريانىنى ئاڭلىغىنى ، ئېسىدە قالغىنى بويىچە تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى .

— پاھ ! — دېيىشىپ كەتتى ئۇلار ئاتا ـ بالا ئىككىسىگە ھەۋەس ۋە ئەيمىنىش بىلەن قاراپ .

تۇراق بىلەن ئۆرەكنىڭ ئاددىي ئۇسۇل بىلەن يولۇۋاس ئۆلتۈرۈشى كۆرگەنلا ئادەمنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغان ئىنتايىن قارامۇلۇق قىلغانلىق بولسىمۇ ، پەم ـ پاراسىتى ، جۇرئەت ـ جاسارىتى ، باتۇرلۇقى ئاڭلىغانلىكى كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇراتتى ، قايسىل قىلاتتى . سۇۋېن ھېدىننىڭ بۇنداق يۇزتۇرا ئاغزىغا بىر ئېلىپ ماختاپ كېتىشىدە كۆڭلىگە پۇككىنى بار ئىدى . «جىنىنىڭ قەستى شاپتۇلدا» دېگەندەك ، تەۋەككۇلچى سۇۋېن ھېدىن مۇشۇنداق تەۋەككۇلچى ، قارام ، قورقماس ئەزىمەتلەرنىڭ ئۆزىگە يول باشلىغۇچى بولۇشىنى ئۇمىد قىلاتتى ، قورقۇنچلۇق ، ئۆلۈم تەھدىتى پۇراپلا تۇرىدىغان ھالاكەتلىك تەكلىماكان قۇملۇقىدا

① بۇ يەردىمۇ ئوماق بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى تۇراق ئالماشتۇرۇپ قويۇلغان .

ئېكسپېدىتسىيە قىلىشتا ئۇ مۇشۇنداق باتۇر ئەزىمەتلەرگە موھتاج ئىدى . ئەمما ھازىر ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئۇچ يىل ئىلگىرى ئۇنى لوپ كۆلىگە باشلاپ بارغان چاغدىكى ئوماق ئەمەس ئىدى . لوپ كىشىلىرىدە سەكسەن ياش قېرىلىق بوسۇغىسىغا ئەمدىلا قەدەم باسقانلىق ھېسابلانسىمۇ ، لېكىن تۇرمۇش غېمىدىكى ھەلەكچىلىك بۇ ئۇچ يىل ئىچىدە ئۇنى خېلىلا قېرىتىۋەتكەندەك ئىدى . بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنى يەنە ماڭا يول باشلىغۇچى بول دېيىشكە ئۇنىڭ تىلى بارمايتتى . ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئۆردەكنى دەسسىتىۋالسا ، كۆڭلىدىكىدەك يول باشلىغۇچىغا ئېرىشىۋالغان بولاتتى .

— ئوماق ، سېنىڭ مېنى لوپ كۆلىگە باشلاپ بارغان چاغدىكى ئەجىر ، جاپالىرىڭغا لايىق كۆڭلۈمنى بىلدۈرەلمەي كېتتىم قالغاندىدىم ، ئەمدى بولسىمۇ كۆڭلۈمنى بىلدۈرۈۋالاي ، — سۆزىن ھېدىن شۇنداق دېگەچ چىدىرىدا ئېسىقلىق بىر مىلتىقنى ، ياستۇق ئاستىدىن كىچىك بىر تېرە قاپچۇقنى ئالدى ، — بۇ مىلتىق بىلەن ئوقنى ساڭا سوۋغا قىلاي ، كۆڭلۈمنى قوبۇل قىل ، — دەپ مىلتىق بىلەن تېرە قاپچۇقنى ئوماققا تۇتتى .

ئوماق نېمە قىلىش ، نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى ، چۈنكى ئۇ چاغدىكى ھەققىنى بېرىپ بولغان ، دەپ قارايتتى . شۇنداقتىمۇ شەيتىنى «مىلتىقنى ئال» دەپ تۇراتتى . بۇلارنىڭ مىلتىقنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مىلتىقىدىن كۆپ ياخشىلىقنى ، ئوقنىڭ يىراققا باىدىغانلىقنى ، دەل تېگىشتىمۇ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى ھەتتا سۈمبىلاپ ، پىلتىلاپ ئاۋارە بولمايدىغانلىقنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ، بىر ـ ئىككى قېتىم ئېتىپمۇ باققان ، «مېنىڭمۇ مۇشۇنداق بىر مىلتىقىم بولغان بولسا» دەپ ئارمانمۇ قىلغانىدى . سۆزىن ھېدىن ئۇنىڭ ئاشۇ ئارزۇسىنى بىلىۋالغاندەك ، مىلتىقنى ئۇنىڭغا بەرمەكچى بولۇۋاتاتتى . ئۇلارنىڭ مىلتىقى توغرىسىدا ئوماق ئۆيدىكىلەرگە سۆزلەپ بەرگەنىدى . شۇڭا ئۆردەك مىلتىققا قىزىقىپ قاراپ قالدى . بۇنى سەزگەن سۆزىن ھېدىن :

— بۇ قېتىمقى سەپىرىمنى تۇگىتىپ قايتىدىغان چاغدا ، چوقۇم ئۆزۈم تۇتۇۋاتقان مىلتىقنى ساڭا بېرىمەن ، سەندەك باتۇر

ئەزىمەتكە ئون مىلتىق بەرسىمۇ ئەرزنىدۇ ، — دېدى .
ئۇنىڭ گېپىنى ئوۋغا ھېرىس ئۆردەكىنىڭ ۋۇجۇدىنى گۈلخانغا ئايلاندۇرۇۋەتتى .
ئۇلارنىڭ ھەممىسى چېدىرىدىن چىقتى . بايا ئوماق بىلەن ئۆردەك تۆگىلەر بىلەن ناتونۇش ئادەملەرگىلا قاراپ قېلىپ ، ئەتراپقا ئانچە دىققەت قىلمىغانىدى . مانا ئەمدى دەريا قېشىدا ھەيۋەت ئۇزۇن ھەم كەڭ ، ئوتتۇرىسىدا كەپىگە ئوخشايدىغان بىرنېمىسى بار بىر كېمىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى .سۈبىن ھېدىن ئوماقلارنىڭ ئۆيىنىڭ نەدىلىكىنى سورىغاندىن كېيىن :
— ھە ، چاردىن ئۆتىدىكەنسىلەر . ئالىبابا ئاقساقال سىلەرنىڭ ئوۋدىن تېزرەك قايتىشىڭلارنى ساقلاپ تۇرىدۇ ، — دېدى .
ئوماقنىڭ كېمىنى تەپسىلىي كۆرۈپ باققۇسى بار ئىدى ، لېكىن ئاتا ـ بالا ئىككىسىنىڭ ئۆيدىكىلەردىن خاتىرجەمسىزلىنىپ ئالدىراپ تۇرغىنى ئۈستىگە ھېدىنىنىڭ كېيىنكى گېپى قامچا بولۇپ تېگىپ ، بىتاقەتلىنى تېخىمۇ چاپچىتىۋەتتى . ئۇلار نېرى ـ بېرى گەپنى قويۇپ ، ئاتلىرىغا مىندى ـ دە ، چارا تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

4

ئوماقلار كۆپرەك بىر نەرسە ئوۋلاپ ، ئۆردەكنىڭ قېينانىسى تۇلەمخانلارغىمۇ ئوۋ غەنىيمىتىنىڭ بىر قىسمىنى بېرىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى . ئوۋلىغان جەرەنلەرنى دىلپاردىكى بىر تونۇشىنىڭ كىگە قويۇپ قويۇپ ، قايتا ئوۋغا ئاتلىنىشقا تەرەددۇلىنىۋاتقاندا ، بىر «قاغا»نىڭ : «كۈزلەك تەرەپتە چېچەك دەمدۇ ، قىزىل دەمدۇ بىر خىل كېسەل تارقىلىپ ، كىچىك بالىلار ئۆلۈپ كېتىۋېتىپتۇ» دېگەندەك «قاقىلدىشى» ئۇلارنىڭ قۇلىقىغا كىرىپ قالدى . ئۆردەك بىردىنبىر بالىسىدىن خاۋاتىرلىنىپ تۇرالمايلا قالدى . ئوماقمۇ بۇ نەۋرىسىگە ئامراق ئىدى . لوپ خەلقىگە قۇرغاقچىلىق ، قۇم ، بوران ئاپىتى قانداق قورقۇنچلۇق بولسا ، كېسەل ، بولۇپمۇ قىزىل ، چېچەك ئاپىتى تېخىمۇ بەتتەر قورقۇنچلۇق . قۇرغاقچىلىق ، قۇم ـ

بوران ئاپىتىدىن بىر ئامال قىلىپ ، ھېچبولمىغاندا قېچىپ كېتىپ قۇتۇلغىلى بولىدۇ ، قىزىل ، چېچەك ئاپىتىدىن قېچىپمۇ قۇتۇلغىلى بولمايدۇ ، كېسەل ئادەم بىلەن بىللە ماڭمىدۇ .

بوۋىلارنىڭ ئېيتىشچە ، بىر يۇز ئەللىك يىللار ئىلگىرى ئابدال تەرەپتە بولغان بىر قېتىملىق چېچەك ئاپىتىدە نۇرغۇن بالىلار قىرىلىپ كەتكەنكەن . بەزى بالىلار ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا ئۇخلاۋېتىپ ، بەزىلىرى ئانىسىنىڭ كۆكسىدىن ھايات‌لىق كەۋسىرى سۈمۈرۈۋېتىپ ، جىم ـ جىملا كېتىپ قالغانكەن . كىشىلەر كېسەلگە ھېچ توغرا تۇرالماي ، يۇرت ـ ماكانىنى تاشلاپ ، كۆرپە ـ تۇشەكلىرىنىمۇ ئالماي تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كېتىشكەنكەن . ھەتتا بەزىلەر كۆمگۈچە بىزگىمۇ يۇقۇپ قالىدۇ ، دەپ قورقۇپ ، ئۆلگەن بالىلىرىنىمۇ كۆممەي تاشلىۋېتىپ ، خۇددى ئارقىسىدىن ئەزرائىل قوغلاپ كېلىۋاتقاندەك ، ئارقىسىغىمۇ قارىماي قاچقانكەن . شۇ قېچىشتا بەزىلەر خوتەن ، كېرىيە تەرەپكە ، يەنە بەزىلەر قۇمۇل تەرەپكە كەتكەنكەن . كېيىن كىشىلەر شۇ قېتىمدا ئابدالدا يۇز بەرگەن چېچەك ئاپىتى ھەم ئۇستىلەپ باسقان قۇرغاق‌چىلىق ، قۇم ـ بوران ئاپىتىدىكى دەھشەتلىك مەنزىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ نۇرغۇن قوشاق توقۇغانكەن . شۇ قوشاقلارنىڭ بىرىدە ئېيتىلغان :

بۇلتۇرقۇ ئابدالداقى ،
شۇ قىيامەت دۇنيا ئىدى .
.....

دېگەن مىسرادا ئابدالدا يۇز بەرگەن ئاشۇ بالايىئاپەت ئەسلەنگەن .

ئوماق بىلەن ئۆردەك : «ئالىباي ئاقساقالنىڭ بىزنى ئوۋدىن تېزرەك قايتىسىكەن دېيىشى ، بەلكى بىزنى كېسەل ئاپىتى يېڭى مەھەللە — ئوماقنىڭ تاختىسىغا يېتىپ كەلگۈچە ئامالىنى قىلىۋالسىكەن ، دېگەن ياخشى نىيىتىدۇ » دەپ ئويلىشىپ ، چارىغا كىرمەي چىكە سوقۇپ مېڭىپ ، ئۇدۇل ئۆيىگە كەتمەكچى بولدى . «قاچقانغا

يانداشقان» دېگەندەك ، چارىنىڭ دائىر سىدىن چىقماي تۇرۇپلا ئالدى-
باي ئاقساقال بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى .
— هە ، ئوماق ، چارىغا كىرمەي يانداپ مېڭىشىڭلار مەندىن
قاچقىنىڭلارمۇ ياكى تۇتقان ئىلۇۋىسۇنلىرىڭلارنى قۇداڭ تۇلەمخاندىن
قاچۇرغىنىڭلارمۇ ؟ — دەپ سورىدى ئالىباي ئاقساقال .
ئوماق ئىتتىكلا :
— ئۇنداق ئەمەس ، بالىلاردىن ئەنسىرەپ ئالدىراپ مېڭىۋ-
دۇق ، — دەپ جاۋاب بەردى .
— بالىلاردىن ئەنسىرىگۈدەك نېمە ئىش بوپتىكەن ؟
— كۈزلەك تەرەپتە ياۋا چېچەك تارقىلىپتۇ ، دەپ ئاڭلىدۇق .
— بۇ قايسى شۇم ئېغىزنىڭ تاپقان جەمەسى ، مەن تېخى
ئالدىنقى كۈنى تىكەنلىككە بېرىپ ناسىرىغ بىلەن كۆرۈشۈپ قا-
يتىشىمدا كۈزلەكتە يېرىم كۈن تۇرۇپ ئۆتتۈم ، ھېچقانداق كېسەل-
لىك گېپى يوققۇ .
ئوماق بىلەن ئۆردەك بىر - بىرىگە قارىشىپ قالدى .
— ئۇنداق بولسا ، سەن نېمىشقا بىزنى تېزرەك قايتىسىكەن
دېدىڭ ؟ — ئوماق ئەجەبلىنىپ ئالىباي ئاقساقالدىن سورىدى .
— هە ، بۇ گەپنى ئۆيدە قىلىشايلى . ۋوي ، — ئالىباي ئاقسا-
قال ئوماقنىڭ مۇرىسىگە تىكىلىپ قېلىپ سورىدى ، — بۇ مىلتىق-
نى نەدىن ئالدىڭ ؟
— ھېلىقى ئەجنەبىي ھېدىن بەردى .
— سىلەر ئۇ سەپسىن تۆرە بىلەن كۆرۈشتۇڭلارما ؟
— سەپسىن تۆرە ؟.....
— هە ، بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا : «سەپسىن تۆرە» دەپ
ئات قويۇۋالدى .
— مۇنداق دېگىن ، بىز ئۇنىڭ بىلەن يېڭىكۆلدە كۆرۈشۈپ
قالدۇق .
— ئۇ بۇ قېتىمقى سەپىرى ھەقىدە سىلەرگە گەپ
قىلمىدىمۇ ؟
— ياق ، ھېچنېمە دېمىدى .

— يۇرۇڭلار ، بىزنىڭ ئۆيگە بارايلى .

ئالىباي ئاقساقال ئېتىنىڭ بېشىنى چارا تەرەپكە بۇراپ ماڭدى . ئوماق بىلەن ئۆردەك : «ئاقساقالنىڭ نېمە گېپى بار بولغىيتى» دېگەندەك ، بىر - بىرىگە قاراپ قويۇپ ، ئاقساقالنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى .

ئوماق بىلەن ئۆردەك ئاتلىرىنى تۇلەمخانىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىكى لاشكىغا باغلۇۋېتىپ ، ئوۋلاپ كەلگەن مالىرىنى يۇلغۇن ، توغراق شاخلىرى بىلەن قاشالانغان هويلىغا ئەكىرىپ قويۇپ ، ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە كىردى .

— «سەپسەن تۆرە» بىزدىن ئۆزىگە ئوبدان بىر يول باشلىغۇچى تېپىپ بېرىشنى سورىغانىدى ، بىز ئۆردەكنى لايىق كۆرۈق ، — دېدى ئاقساقال چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ .

ئۆردەك ئاتىسىغا قارىدى .

— ئۆتكەن ئايدا خودانگرۇ : «ئەمدى لوپ — كۆنچىدە ناھىيە قۇرۇلۇپ هاكىم بار بولدى . بۇنىڭدىن كېيىن هاكىم ئىجازەت قىلمىغۇچە ، ئەجنەبىيلەرگە هەرقانداق كىشىنىڭ يول باشلىغۇچى بولۇشىغا بولمايدۇ» دېگەنىدىغۇ ، — دېدى ئوماق .

— ئۇ ئىككى ئاينىڭ ئالدىدىكى گەپ بولسا ، بۇ هازىرقى گەپ ، — ئالىباي ئاقساقال ئوماققا قاراپ كۇلۇمسىرەپ دېدى ، — «هەر كۇننىڭ بۇلۇتى ئوخشىمايدۇ» دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغان-مىدىڭ ؟

ئوماق ئاقساقالنىڭ گېپىنى چۈشىنەلمەي ، ئۇنىڭغا قارىدى .

سۆزىن هېدىن قەشقەردە بۇ قېتىمقى سەپىرىگە لازىملىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ جىددىي تەييارلىق قىلىپ يۈرگەن گۇۋاڭشۇيىنىڭ 25 - يىلى① لوپ - كۆنچىدە «شىنفېڭ» ناملىق ناھىيە قۇرۇلۇپ ، شۇ يىلى 7 - ئايدا چېن يەنسەن ناھىيىنىڭ تۇنجى هاكىمى بولۇپ هاكىملىق كۈرسىدا ئولتۇردى . خودانگرۇ هاكىمنىڭ ۋەكىلى بولۇپ پۇتۇن ناھىيىنى ئايلىنىپ چىققانىدى . ناسىرى-

① گۇاڭشۈيىنىڭ 25 - يىلى — مىلادىيە 1899 - يىلى .

بەگ تەۋەسسىدىكى ئاقساقال ، بەگلەرنى تىكەنلىككە چاقىرتقۇزۇپ ، ھاكىمنىڭ باج ـ سېلىق توغرىسىدىكى تۇنجى پەرماننى يەتكۈزۈپ بولۇپ ، ئوماق ئېيتقان ھېلىقى گەپنى تاپىلاپ تەكىتلىگەنىدى . لېكىن ، ئۇچ كۈننىڭ ئالدىدا ناسىربەگنىڭ ئۆيىدە ناسىربەگ ، ئالىبای ئاقساقال ، خودانگرۇلار بىلەن سۆھبەتدىن ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان پاراڭدىن ئوماقلارنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى .

سۆھبەتدىن گەپنى توغرىلا قىلىپ :

— ئوماق ياشىنىپ قاپتۇ ، ئۆردەكنى ماڭا يول باشلىغۇچى قىلىپ بەرسەڭلار ، — دېدى .

ناسىربەگ بىلەن ئالىبای ئاقساقال خودانگرۇغا قارىدى . خودانگرۇ خۇددى تىل قىسىنچىلىقى بارەك ئۇدۇق ـ بۇدۇق بولۇپ گەپ قىلالماي تۇرۇپ قالدى . دېمىسىمۇ ئۇنىڭ بۇ ئىشتا بولىدۇ ، بولمايدۇ ، دەپ ئۇزۇپ بىرنېمە دېمىكى تەس ئىدى . سۆھبەتدىن شۆپەت بولغىنى بىلەن ئۇنىڭغا ئارقا تىرەك بولۇۋاتقانلارنىڭ كىملىكى ، ھازىرمۇ زو زۇڭتاڭ ـ لىيۇ جىنتاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بىر بۆلەك ئوزۇق ـ تۈلۈك تەمىناتىنى يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقانلارنىڭ كىملىكى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . «كىچىك ئىش»نى دەپ چوڭ ئىشقا تەسىر يەتكۈزۈپ قويۇشقا بولمايتتى . «ئەتراپنى ئايلىنىدىكەن ، كۆرىدىكەن ، ئۆلچەيدىكەن . بەزى خارابلىكلەردىن ئەسكى ـ تۈسكى بىرنېمىلەرنى يىغىپ ئەكېتىدىكەن شۇ . يەرنى ، قۇملۇقنى ، دەريا ، كۆللەرنى كۆتۈرۈپ كېتەلەمتى... » خودانگرۇ شۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى ، سۆھبەتدىن خۇرۇم سومكىدىن بىرنگە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ، بىرنگە كۈمۈش يالتىلىغان ئىككى يانچۇق سائىتىنى چىقىرىپ :

— ئاددىي بولسىمۇ بۇ مېنىڭ سىزگە سوۋغام ، — دەپ كۈمۈش يالتىلىغان سائەتنى خودانگرۇغا بېرىپ ، — بۇنى چېن ھەزرەتكە ئالغاچ بېرىڭ ، — دەپ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن سائەتنى بەردى .

خودانگرۇ ئۆزىگە بېرىلگەن سائەتنىڭمۇ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بولمىغىنىدىن كۆڭلى بىرقىسما بولغاندەك قىلسىمۇ ، چېن

هاكىم بىلەن ئۆزىنىڭ مەنسەپ دەرىجىسىنى خىيال قىلىپ يەنە قانائەت تاپتى .

— رەھمەت ، بۇنداق قىلىش كەتمەيتتى ، — دېدى . ئۇ ھىجىيىۋىدى ، شالاڭ ، سېرىق چىشلىرى كۆرۈنۈپلا قالدى .

— بۇ سىلەرگە ، — سۆزىن ھېدىن سومكىسىدىن ئىككى قەلەمتىراچ چىقىرىپ ناسىربەگ بىلەن ئالىباي ئاقساقالغا بېرىدىن بەردى . ئۇ بۇ قەلەمتىراچلارنى قەشقەردىن سېتىۋالغانىدى . قەلەمتىراچنىڭ ساپىقىنىڭ ئېسىللىقىغا خودانگۇنىڭ كۆزى چۈشۈپ قاراپلا قالدى .

— جانابلىرىغىمۇ بىرنى بېرەي ، — سۆزىن ھېدىن شۇنداق دەپ ، سومكىدىن ھېلىقىغا ئوخشاش قەلەمتىراچتىن بىرنى چىقىرىپ خودانگۇغا بەردى .

ئىككى سوۋغىدىن خودانگۇنىڭ ئاغزى قۇلىقىغا يەتكەندەك بولدى...

— خودانگۇ سېنىڭ ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى بولۇشۇڭغا قوشۇلدى . سۆزىن ھېدىنغا سەندەك يولۋاس ئالدىغىمۇ ئېتىلىپ بارالايدىغان قورقماس ، جىگەرلىك ھەم قۇملۇقنىڭ كۆپ يېرىنى بىلىدىغان ئادەم كېرەككەن ، — دېدى ناسىربەگ .

— ئۇ بۇ قېتىم نەگىچە بارىدىكەن ؟ — ئۆردەك سورىدى .

— ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ بۇ قېتىم يېڭىكۆلدىن يولغا چىققىنىچە قۇملۇقنى توغرىسىغا كېسىپ ، چەرچەنگە بېرىپ قايتىدىكەن . سەن ئالتۇنتاغقا بىر قېتىم بارغانغۇ ؟

— ئالتۇنتاغقا بارغان ، ئەمما چەرچەنگە بارمىغان .

— ئالتۇنتاغقا بارغىنىڭ چەرچەنگە بارغىنىڭ شۇ . تاغنى قارا كۆرۈپ كۈنپېتىشقا مېڭىۋەرسەك ، چەرچەنگە بارىسەن .

— قاچان ماڭىدىكەن ؟

— كۆپ بولسا بەش كۈندىن كېيىن ، ئۇ ھازىر ساڭىلا قاراپ قالدى .

خودانگۇ ئۇمۇ ، بەگ ، ئاقساقالمۇ بارغىنى دەۋاتسا ، ئۇ نېمىمۇ دېيەلەيتتى ، ئۆزىمۇ ئەتراپنى ئايلىنىشقا ، كۆپنى ، جايلارنى كۆرۈشكە ھېرىس بولغاچقا ، ئۆردەك «ياق» دېمىدى .

قۇملۇقنىڭ 12 ـ ۋە 1 ـ ، 2 ـ ئايلىرىنىڭ سوغۇقى سۆڭەك-
تىن ئۆتۈپ ، جاننى چاقىدۇ . بۇ كۈنلەردە ، كىچىسى قۇم مۇزنىڭ
ئۆزى بولىدۇ . مۇشۇ بىر ھەپتىدىلا دەريانىڭ قارىسى تۈگەپ ،
ئىككى تەرەپتىكى مۇز تۈتىشىپ كەتتى . مۇزدىن ، قۇمدىن ئۆرلە-
گەن سوغۇق ھاۋانىڭ سوغۇقى بىلەن قوشۇلۇپ ، تېمپېراتۇرىنى
نۆلدىن ئوتتۇز نەچچە گرادۇسقا تۆۋەنلىتىۋېتەتتى . سۇگەتتاغ تە-
رەپتىن ئۇرۇپ تۇرغان غۇر ـ غۇر شامال ، بىر سوغۇقنى ئىككى
قىلىۋېتەتتى .

ھەممە تەييارلىق ئاخشاملا تەقلەپ قويۇلغانىدى . سۆھبەن ھە-
يىتىنىڭ ئون ئاتلىق ، ئون بەش تۆگىلىك ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپ-
پىسى ئالدىغانلىرىنى ئېلىپ ، قويىدىغانلىرىنى قويۇپ ، ئەتىگەن
سونۇردىلا يولغا ئاتلاندى . ئاخشام بۇلارنىڭ ھەربىتىگە ئۆزلىرى
بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغاچقىمىكىن ، بۇ يەردىكى كە-
شىلەرنىڭ بەزىلىرى ئۆز ئىشى بىلەن بەند بولسا ، بەزىلىرى پەرۋا-
سىزلىق بىلەن قاراپ تۇرۇشقانىدى ، مانا ئەمدى قاق سەھەردىكى
قەھرىتان قىش ھاۋاسىدا كولىدۇرمىلارنىڭ بىـوم ـ بوغۇق ،
ئوچۇق ـ جاراڭلىق ئارىلاش سۆرلۈك ئۈنلىرى كىشىلەرنىڭ دىققە-
تىنى تارتىپ ، ئۇلار ئۆي ـ ئۆي ، ساتما ، كەپىلىرىدىن چىقىشىپ ،
ئۇزۇن بىر قاتار سەپ بولۇپ تۆۋەن تەرەپكە[1] كېتىۋاتقان «كارۋان»
غا قاراپ تۇرۇشاتتى . بېشىغا تۇلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن چاپۇش ،
ئۇچىسىغا چەچكەن ئۇستىدىن ئىچىگە پاخلان تېرىسى ئېلىنغان
ئوچۇ ، پۇتىغا قۇيما كىگىز پايپاق ئۇستىدىن بوز رەڭ كۆن ئۆتۈك
كىيگەن ئۆرەڭ گويا مۇشۇ كارۋاننىڭ خوجايىنىدەك سەپنىڭ ئال-
دىدا كېتىۋاتاتتى . ئۇ ھازىر ھەقىقەتەن سۆھبەن ھېدىنىنىڭ يول
باشلىغۇچىسى بولغانىدى . ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ماڭغان سۆھبەن ھە-

① تۆۋەن تەرەپ — جەنۇب تەرەپ .

دىن بۇلغۇن تېرىسىدىن قۇلاقچا ، ئۇچىسىغا يەنە شۇ رەڭدىكى بۇلغۇن تېرىسىدىن ياقىلىق قويغان ئۇزۇن خۇرۇم پەلتو ، پۇتىغا ئېگىز قونچلۇق ئۆتۈك ئۈستىدىن سېپتا قۇيۇلغان كىگىز كالاچ كىيىۋالغانىدى . ئۇ كىگىز كالاچنى يەركەندە ئۇنى ئۇزاتقىلى كەلـ گەن پېتروۋىسكىينىڭ بىر ئادىمىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن سېتىۋالـ غانىدى . باشقىلارمۇ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ قىشتىكى قۇرغاق شامالىلىق ، زەھەردەك ئاچچىق سوغۇقىغا لايىق كىيىنىشكەنىدى .

— مۇزنى مۇنچىۋالا جىق ئېلىۋالغۇچە ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېمەكـ لىك ئېلىۋالساق بولماسمىدى ؟ — دېدى شىركىن ئالدىدا كېتىۋاتـ قان سىنوفقا .

— سەن بىلمەيسەن ، — سىنوف بىلىۋالغىنى بويىچە دەپ بەرمەكتە ، — بۇ لوپلۇقلارنىڭ يەيدىغىنى قارىماققا بەك ئاددىي بولغىنى بىلەن ، ئازراقلا يېسەڭ قورسىقىڭ تويىدىكەن ھەم تېز ھەزىم بولىدىكەن ، ھەم قورسىقىڭنى ئاچۇرمايدىكەن .

سۆپىن ھېدىن ئېكسپېدىتسىيىدە لازىم بولىدىغان نەرسە — كىيەك تەييارلىقلىرىنى شۆبىتسىيىدىلا تەقلەپ بولغانىدى . ھەر خىل سىزىش ـ ئۆلچەش ئەسۋابلىرى ، تۆت پۇتلۇق سۇرەت تارتىش ئاپپاراتى ، مىلتىق ـ تاپانچا ، ئوق ، رەسىم سىزىشقا كېيەك بولـ مىدىغان ماتېرىياللار ، لوپ كۆلىگە بارغاندا ئىشلىتىدىغان قاتلىنىدى ـ غان قېيىق ، چېدىر ۋە يەرلىك كىشىلەرگە بېرىلىدىغان سوۋغا ـ سالاملىقلار بولۇپ يىگىرمە ئۇچ ساندۇقلۇق يۈك بولغانىدى . رە ـ سىم پىلىيونكىسىدىنلا ئىككى مىڭ پارچە بار ئىدى . يەتتە ئادەم رۇسىيە چېگراسىدىن يىگىرمە سەككىز ئات ـ قېچىر بىلەن ئۆتكە ـ نىدى ، يىگىرمە ئاتنى قەشقەردە قالدۇرۇپ ، ئون بەش تۆگە سېتىـ ۋالغانىدى . يېڭىكۆلدە ئۆردەكتىن باشقا يەنە تۆگىلەرگە قارايدىغانغا ئېتى بىلەن ئىككى ئادەم يالالىۋالدى . بۇ سەپەرگە ئارتۇقچە دەپ قارالغان نەرسىلەرنى ئالمباي ئاقساقالغا ئامانەت قالدۇرۇپ ، ئالتە تۆگىگە مۇز ، بەش تۆگىگە ئات ـ قېچىر ، تۆگىلەرگە بوغۇز ، ئىككى تۆگىگە چېدىر ، ئۇچ تۆگىگە ئون ئادەمنىڭ يېمەكلىكىنى

ئارتقاندىن باشقا ، ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ يوتقان ـ كۆرپىسى بىلەن ئۈچ كۈنلۈك يېمەكلىكىنى ئاتلىرىغا غانجۇغلىۋالغاندى .

شىركىن ئاتىنىڭ تىزگىن تاسمىسىنى بىلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىپ ، ئىككى قولىنىڭ بارماقلىرىنى قاتتىق ئىشقىلاپ تۇرۇپ سوئالىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى :

— سىۋېنىنىڭ بۇ سەپىرىدىكى مەقسىتىنى بىلەلمىدىمغۇ ، نېمە قىلماقچىدۇ ؟

— تەكلىماكان قۇملۇقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتمەز ، دېدىغۇ .

— قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ نېمىگە ئېرىشىدىكەنمىز ؟

— نېمىگە ئېرىشسىمۇ ئۆزى ئېرىشىدۇ ، بىز دېگەن يالالانما ھەمراھ شۇ .

— سەنمۇ «ياخشى ھەمراھ» دېگەن نامغا ، مېدالغا ئېرىشىپ سەنغۇ ؟

— «ياخشى نام ، مېدالمىش» سىنوف ئىچىدە ئۆزىگە ئۆزى شۇنداق دېدى ، بۇ ئۇنىڭ ئىچىدە غودۇڭشىغىنى ئىدى . سىۋېن ھېدىنگە تەرەپتىن ـ تەرەپ ـ ئۈستىلەپ كېلىۋاتقان شان ـ شۆھرەت ، مۇكاپاتلار ، ئىئانە ـ يارەم پۇللار ، يازغان كىتابلىرى ئۈچۈن بېرىلىۋاتقان قەلەم ھەققى ، پۇللار ـ ئاقچىلار سىنوفنىڭ كۆزىنى قىزارتىپ ، ھەسىتىنى قوزغاپ قويغاندى . سىۋېن ھېدىن ئۇنىڭ قارىشىدىن ، كۆزىدىن ئىچىدىكىنى بىلىۋالغاندەك :

— ھازىرقى پۇللىرىمىنىڭ ھەممىسىنى نۆۋەتتىكى ئېكسپېدىتسىيىگە سەرپ قىلماقچىمەن . شۇڭا ساڭا توختامدىكىدىن باشقا پۇل بېرەلمەيمەن . بۇ سەپىرىمدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، سېنى ئوبدان رازى قىلىمەن ، — دېگەندە ، سىنوف «ئىشتانغا چىققان كۆڭۈلگە ئايان» دېگەندەك ، ئۆزىنىڭ ئويىدىن ئۈيۈلۈپ ۋىللىدە قىزىرىپ كەتكەنىدى .

ھازىر يەنە ئۇ : «ئېرىشسىمۇ ئۆزى ئېرىشىدۇ» دەپ قويغىنىغا

پۇشايمان قىلىپ قالدى . چۈنكى ، سۈيىنغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈ- چۈن شىركىتىنى بۇ گەپنى ئۇنىڭغا دەپ قويمايدۇ ، دېگىلى بولمايتى- تى . قەشقەردە سىنوف ئۇنىڭ بىر ئىشتا سۈيۈن ھېدىنغا چېقىمچى- لىق قىلىۋاتقىنى قۇلىقىغا كىرىپ قالغاندى . چېقىمچىدىن پاناھ بەر ، تەڭرىم !...

سۈيۈن ھېدىنىڭ ئارزۇسى چوڭ ياغاچ قېيىق ۋە قاتلىما يەل قېيىق بىلەن تارىم دەرياسىدا ئۇزۇپ بېرىپ ، لوپ كۆلىنى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ھەمراھ كۆللەر بىلەن قوشۇپ ئەتراپلىق ، ئۇزۇل - كېسىل تەكشۈرۈپ - ئۆلچەپ چىقىش ئىدى . دەريا مۇز تۇتۇپ كەتكەچكە ، كېمىلىك بېرىشقا مۇمكىن بولماي قالدى . مۇزنىڭ ئېرىشىنى كۈتۈپ تۇرسۇنمۇ ؟ بۇمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ۋاقىتنى ھەپتە ، كۈنلەپ ئەمەس ، سائەتلەپ ھېسابلاپ ئۆتكۈزىدىغان سۈيۈن ھېدىنغا كۈتۈپ تۇرۇش چەككە مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئۇ بارلىق ، جۇملىدىن ھەرقانداق چوڭ ئىشلار ، ئۇلۇغ نەرسىلەر شۇ بىلىنمەس قىسقىغىنا ۋاقىت زەررىسىدىن باشلىنىپ ، چەكسىز ھاياتىيلىققا ئىگە بولىدۇ ، دەپ قارىغۇچىلاردىن بولغاچقا ، ۋاقىتنى چەككە بوش ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمىدى . قانداق قىلىش كېرەك ؟ سۈيۈن ھېدىن ئويلانغاچ دۇنيادىكى جاپالىق ئىۋزۇن سەپەرچىلەرگە دائىر خا- تىرىسىنى ۋاراقلاپ كۆرۈۋېدى ، جۇڭگو راھىبى فاشىيەن مىلادىيە 400 - يىلى تۇنجى بولۇپ بۇ قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپتۇ . ئالتە يۈز يىلنىڭ ئالدىدا ئىتالىيىلىك ماركوپولو ئادرىياتىك دېڭىز سا- ھىلىدىكى سۇ ئۈستى شەھىرى — ۋېنېتسىيىدىن چىقىپ ، جەنۇبىي يېپەك يولى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقىنى ياقىلاپ مېڭىپ ، دۇ- خان① ئارقىلىق خانبالىق② تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ . شۇنىڭدىن ھا- زىرغىچە بىرەر ياۋروپالىق بۇ قۇملۇقنى توغرىسىغا بېسىپ باقماپ- تۇ . «مەنمۇ ئۇ قىلغان تەۋەككۈلچىلىكنى قىلىپ باقاي ، لېكىن مەن ئۇنىڭ ئىزى بىلەن ماڭمايمەن . باشقىلارنىڭ ئىزىدىغا دەس-

① دۇخان — لوپنۇرلۇقلار دۇڭخۇاڭنى «دۇخان» دېگەن نامدا ئاتايدۇ .
② خانبالىق — بېيجىڭ .

سىسەك ، ئۆز ئىزىك چىقمايدۇ» . سۆيۈن ھېدىن شۇلارنى ئويلىدى ـ ده ، خۇرۇم سومكىسىدىن جۇڭگو خەرىتىسىنى چىقىرىپ ، تەكلىماكان قۇملۇقىغا سىنچىلاپ قاراشقا باشلىدى.

— مانا ، مانا ، — سۆيۈن ھېدىن ھاياجانلىنىپ كېتىپ ئاۋازدىنىك چىقىپ كەتكىنىمۇ سەزمەي قالدى . ئۇ خەرىتىدىكى ئۆزى بەلگە قىلىپ قويغان يېڭىكۆلدىن باشلاپ كۆرسەتكۈچ بارمىقىنى ئۇدۇل سۇرۇپ ،چەرچەن ، دەپ خەت بىلەن كۆرسىتىلگەن توچكىغا ئەكىلىپ ، — بىز مانا مۇشۇ يۆنىلىش بويىچە ماڭىمىز ، — دېدى .

ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان سىنوف بىلەن فېڭشى ، ئىسلامبايلار خەرىتىگە ئېڭىشىپ قاراشتى .

— ئارىلىقتا قۇملۇقتىن بۆلەك بىرەر ئېقىنمۇ يوق ئىكەن ، سۇنى قانداق قىلىمىز ؟ — فېڭشى سورىدى .

— ساندۇقلارغا مۇز قاچىلىۋالىمىز... مانا بۇگۈن سەپەرنىڭ سەككىزىنچى كۈنى . ئالتىنچى كۈنىدىن باشلاپ بۇلار ئوتسىنىپ باقمىدى . چۈنكى ، ئۇچ كۈندىن بۇيان جەزىرە قۇملۇقتا يېڭىنە ـ بىگىز چاغلىق ياغاچ ، بىرەر قۇلاقلىق بولسىمۇ ئوت ـ خەس يولۇقمىدى . مۇزدەك سوغۇق قۇمدا يېتىش مۇمكىن بولمىغاچقا ، ئات ، تۆگە ئۇستىدە دىم ـ دام ئۇخلاپ كۆزلىرىنىڭ ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىشتى ، قورسىقى ئاچسا بېلىق پوستىلىقى قۇيمىسىدىن بىر ـ ئىككى كېسىم ياكى ئۇجۇل ـ جىگدە تالقىنى بۇلمىقى قاتمىسىدىن بىرەر پارچە يەۋالاتتى ـ ده ، مۇزدىن قاقچىلىك چىقىپ ئاغزىغا سېلىپ شۇمەيتتى .

بۇلار بۇگۈن سەھەردىلا ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۇستىگە چىقىپ قالدى . ئۇلار تاڭ قاراڭغۇسىدا بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ قۇيرۇقى ئۇستىگە چىقىپ قالغىنىنى بىلەلمىگەنىدى ، مېڭىپ ـ مېڭىپ ئۆرلەۋېرىپ ، قۇملۇقنىڭ يار لېۋىگە كېلىپ قالغانىدى .

— ئاۋۇ نېمە ئاق ! — شىركىن شۇنداق دېيىش بىلەن تەڭ ، ئېتىنىڭ ئالدى بىر پۇتى پەسكە سىيرىلىپ كېتىپ ئېڭىشىپ

قالدى ، تۇيۇقسىز ئولتۇرغان شىركىن ئاتىنىڭ بېشىدىن ھالقىپ چۈشۈپ ، دوسلىغىنىچە ئېگىز قۇم دۆڭىسىنىڭ يېراق بىر يېرىگە بېرىپ توختىدى . ئارىلىقنىڭ يېراقلىقىدىن قۇم دۆڭىسىدىكىلەرگە ئۇ كىچىك بىر تەكشىدەك كۆرۈنەتتى . ئۇنى دەرھال يۆلەپ تۇرغۇزۇۋالمىغاندا ، بۇنچە ئېگىز قۇم دۆڭىسىدىن دوسلاپ چۈشكۈچە ئۇدىنى يوقاتقان شىركىن قۇمدا يانقىنچە توڭلاپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى .

ئۆردەك ئېتىدىن چۈشۈپ گەپمۇ قىلماي چۈلۈۋرنى ئىسلامباي-غا تۇتقۇزۇپ قويدى ، بېلىدىن بەلۋېغىنى يېشىپ ، جۇۋىسىنىڭ ئىككى پېشىنى چىڭ تارتىپ كىرىشتۇرۇپ ئۆتكۈزۈپ ، ئۇستىدىن بەلۋېغىنى قايتىدىن چىڭ باغلىدى ، قۇلاقچىسىنى ئۇستىدىن بېسىپ چۆكۈردى ، ئاندىن پەسكە بىر قارىۋېتىپ ، قۇم دۆڭىسىدىن يىلان باغرى شەكلىدە يۇگۇرۇپ پەسلەپ كەتتى . ئۇ گاھىدا تىزلىنىپ قالسا ، گاھىدا يېنىچە بولۇپ سىيرىلىپ كېتەتتى ، يەنە بىر ئامالاپ ئۆرە بولۇپ يۇگۇرەتتى... ئۆردەك ئاخىر شىركىننىڭ يېنىغا يېتىپ باردى . تاڭ تولۇق سۈزۈلۈپ كەتمىگەچكە ، ئۇنىڭ نېمە قىلۋاتقىنىنى ئېنىق كۆرگىلى بولمايتتى . ئۇنىڭ قىمىرلاۋاتقانلىقىنىلا غۇۋا ئىلغا قىلغىلى بولاتتى . بىر كەمدە ئۇنىڭ بىرنېمىلەر دەپ توۋلىغان ئۇنىلا ئاڭلاندى .

— ئۆردەك نېمە دەيدۇ ؟ — سۈيۈن ھېدىن ئەترايدا تۇرغاندىلاردىن سورىدى . ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇ جىددىيلىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى .

— دەرھال پەسكە چۈشۈڭلار دەيدۇ ، — دېدى تۆگىگە قارىغۇچىلارنىڭ بىرى . ئۇنىڭ ئىسمى سالقىنباي ئىدى . ئۇ يېڭىكۆللۈك بولۇپ ، ئۇستا تۆگىچى ھەم قۇملۇق سەپىرىگە پۇختا ئادەم ئىدى . يېشى قىرىق بەشلەردە بولسىمۇ ، تېخى قىرىققا بارمىغاندەك كۆرۈنەتتى . يەنە بىرىنىڭ ئىسمى نۇر بولۇپ ، ئەمدى يىگىرمە بەش ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان يىگىت ئىدى ، ئۇستىخانلىق ھەم ساقالىلىق بولغاچقا ، قارىماققا ئوتتۇز ياشتىن ئاشقاندەك كۆرۈنەتتى .

كىشىلەر ئۇنى نۇرەك ، دەپ چاقىراتتى ، ئىشتا پۇختا ، لېكىن كەم سۆز ، گىزى ئېغىرراق ئىدى.

سالقىنباي نۇرەككە :

— سەن بۇلارنى قۇم دۆڭىسىنىڭ ئەپلىك بىر يېرى بىلەن باشلاپ چۈشۈر ، مەن ئۆردەكنىڭ يېنىغا باراي ، — دەپ قويۇپ ، يۈكى يەڭگىلرەك تۆگىدىن بىرنى يېتىلەپ ، قۇم دۆڭىسىدىن يانباغىرلاپ پەسلەپ چۈشۈپ كەتتى .

ئۆردەك شىركىننى بىر ياندىن توۋلاپ ، بىر ياندىن خېلى سىلكىشلىسىمۇ ، ئۇ بىرنېمىلەرنى دەيتتىيۇ ، ئورنىدىن تۇرىدىغان ماجالى يوقتەك ئىدى ، ئېگىز قۇم دۆڭىسىدىن دومىلاپ چۈشكۈچە خېلى سوقۇلۇپ ھەرەج تارتقانلىقى ئېنىق ئىدى . ئۆردەك ئۇنى دەس كۆتۈرۈپ تۇرغۇزۇپ تۇتۇپ تۇردى ، تۇتۇپ تۇرمىسا يىقىلىپ كېتىدىغاندەك ئىدى . ھەربىر قىلماي بۇنداق تۇرىۋەرسىمۇ ، زەمىستان قىش ئەتىگىنىنىڭ ئاچچىق زەھەردەك سوغۇقىدا تۇڭلاپ قېلىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى . ئۆردەك ئۇنى مۇرىسىگە ئالدى - دە ، ئۇيان - بۇيان ئايلاندۇرغاچ سىلكىدى ، ھەربىر قېتىمدا تۇڭلاپ بۇنىڭ ئۇنۇمى بولدى ، شىركىن پۇت - قولىنى ئاستا - ئاستا ھەربىر قېتىمدا تۇڭلاپ ئۆز تىلىدا بىرنېمىنى دېدى . ئۆردەك ئۇنى يەرگە دەسسىتىپ قويۇپ ، «ماڭ» دېگەننى قىلىپ ئۆزى مېڭىپ كۆرسىتىپ ئىمالىدى . ئۇمۇ ئۆردەكنىڭ ئىشارىسىنى چۈشىنىپ ، پۇتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، ئىككى قولىنى سىلىپ مېڭىشقا باشلىدى . ئۇنىڭغا باشقىدىن جان كىرگەندەك بولدى .

سالقىنباي يېتىپ كېلىپ ، ئانچە ئۆتمەي سۈيىن ھېدىنلارمۇ كەلدى . شىركىننىڭ ئۆرە تۇرغىنىنى كۆرۈپ ، سۈيىن ھېدىنىڭ كۆڭلى جايىغا چۈشتى .

6

قۇياش قىزىل شارەك شەپەق ئارىسىدىن ئاستا - ئاستا ئۆرلەپ لىمەكتە ، بېلىق قاسىراقلىرىدەك بىر - بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن

قۇم دۆۋىلىرى ، كۈنگەي تەرەپتىكى يانباغىرلار چوغ رەڭ شەپەق نۇرىدا باشقىچە تۈس ئالماقتا .

— بايا سەن نېمىنى كۆرگەنىدىڭ ؟ — سۈيۈن ھېدىن شىر-كىنىدىن سورىدى .

ئۇ ھازىر تولۇق ئەسلىگە كەلگەن بولۇپ ، تېخى ئۈجۈل تالقا-نى ئۈيۈتمىسىدىن بىر كېسىم يەڭالغانىدى .

— ئۇنىڭ كۆرگىنى مۇز ، — شىركىن ئېغىز ئاچقۇچە ئۆر-دەك جاۋاب بەردى .

شىركىننىڭ كۆرگىنى يەرگە ئاق خەسىدىن يوپۇق يېپىپ قويغاندەك كۆرۈنگەن ئانچە كەڭ ئەمەس ، سوزۇنچاق بىر نەرسە بولۇپ ، ئۇنىڭ نېمىلىكىنى ئويلىنىپ بولغۇچە ئاتتىن يىقىلىپ ، قۇم دۆۋىسىدىن دومىلاپ چۈشۈپ كەتكىنىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالغا-نىدى .

— مۇز !؟ ھېلىقى كۆرۈنگەن ئاق ، مۇزما ؟ — سۈيۈن ھېدىن ھاياجانلىنىپ كەتتى . ئۇ ئاقنى ئۈمۈ كۆرگەن ، «ئاۋۇ نېمىدۇ ؟» دەپ باشقىلاردىن سوراپ بولغۇچە ، شىركىن ھېلىقىدەك بولۇپ ، ئۇنىڭ ئوي ـ خىيالىنى غەم ـ ئەندىشىگە ئايلاندۇرۇۋەتە-كەنىدى .

ئۆردەك چوڭ ياشلىق ئوۋچىلاردىن : «چەرچەن دەريا-سىنىڭ قۇملۇق ئىچىگە كىرىپ كېتىدىغان بەزى تارماقلىرى بەزى يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىپ ، يەنە بىر يەرلەردىن ئۆرلەپ چىقىپ ئېقىپ ، بىر يەرلەرگە بارغاندا يەنە سىڭىپ كېتىپ ، ئاخىر يوق بولۇپ كېتىدۇ» دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىغانىدى .

— سەن بۇرۇن بۇ تەرەپكە كېلىپ باققانمۇ ؟ — سۈيۈن ھېدىن ئۇلاپ سورىدى .

— ياق ، كېلىپ باقمىغان .

— ئۇنداق بولسا ، نېمىشقا ئۇزۇپلا مۇز دەيسەن ؟

— مۇز بولمىسا ، قارمۇ ؟

سۈيۈن ھېدىن ئۆردەكنىڭ بۇ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي قال-

دی . راست ، بۇ قۇملۇقتا مۇزدىن باشقا يەنە نېمە ئاق كۆرۈنمدۇ ، قارمىكىن دېسە ، بۇ يىل قىش بولۇپ تېخى قار ياغقىنى يوق ، هازىر قاراپ باقاي دېسە ، ئالدىنى قۇم دۆۋىلىرى توسۇپ تۇرۇپتۇ . سۇۋېن هېدىن ئۇ كۆرۈنۈشكە ئەجەبلەنمەكتە ئىدى . تۇرۇپلا پرژە- ۋالىسكىينىڭ تەكلىماكان قۇملۇقى توغرۇلۇق يېزىپ كېلىپ ، بۇ قۇملۇق هەقىقەتەن ئاجايىپ سىرلىق ئىكەن ، ئادەم ئويلىمىغان ئىشلارغا ئۇچرايدىكەن . ئاڭلىشىمچە ، چوڭ قۇملۇق ئىچىدە باش - ئاخىرىنى بىلگىلى بولمايدىغان كىچىك ، ئۇزۇك - ئۇزۇك ئېقىنلار بار ئىكەن ، دېگەنلىرى ئېسىگە كېلىپ ، هاياجانلىنىپ كەتتى . «سۇ بولغانكەن ، ئەتراپىدىن چوقۇم ئوت قالىغۇدەك بىر نەرسە تېپىلىدۇ . ئوتتا ئىسسىنغاچ چاي قاينىتىپ ئىچۋالساق ، گۆشلىرىمىزنى ئىسسىتىپ يەۋالساق...» سۇۋېن هېدىن شۇلارنى ئويلۇنۇدى ، ئاغزىغا سېرىق سۇ كەلدى .

— ماڭايلى ، — دېدى ئۇ ، — هاردۇقنىمۇ ئېلىۋالدۇق ، مۇز بار يەرگە بارايلى ، — ئۇ كېيىنكى گەپنى ئىشەنچ بىلەن ئېيتتى .

ئېگىز قۇم دۆۋىسىدىن قارىغاندا يېقىن كۆرۈنگەن بىلەن ، ئۇ يەرگە دامجۇق ۋاقتىغا يېقىن ئاران يېتىپ كەلدى . هەممىسىنىڭ كۆڭلى يايراپ كەتتى . ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا ئەللىك قەدەمچە كەڭلىكتە ، خېلى يەرگىچە سوزۇلغان كرىستالدەك سۇزۇك ، كۆپ- كۆك مۇز پاياندەك يېيىلىپ ياتاتتى . مۇزلۇقنىڭ ئىككى تەرىپى غۇچچىدە قويۇق يېكەن بولۇپ ، توزغاقلىرى توزۇپ كەتكەنىدى . مۇزلۇق ساهىلى چاتقال ئارىلاش يۇلغۇنلۇق بولۇپ ، بەزى يۇلغۇن- لارنىڭ غولى ئادەمنىڭ يوتىسىدەك يوغان ئىدى .

سالقىنباي بىلەن نۇرەك ئات ، تۆگىلەرنى جايلاشتۇرۇپ ئوتقا قويۇۋەتتى ، قالغانلار تەرەپ - تەرەپتىن ئوتۇن يىغىپ كېلىشكە باشلىدى . ئۆردەكنىڭ دەپ بەرگىنى بويىچە ، ئىسلامباي ئون قەدەم ئارىلىق قويۇپ ئۇزارتىپ ئىككى يەرگە غولۇتمان يېقىۋەتتى ، ئاندىن ئابدۇشنى قويۇپ ئاستىغا ئوت قالىدى . فېڭشى بىلەن سىنوف مۇزنى پارچىلاپ قازان - ئابدۇشقا ئۇدۇللۇق تاشلاپ تۇردى .

ھەممىسى ئىككى غولۇتمان ئوتتۇرىسىدا ئۆره تۇرۇشۇپ راھەتلەنىپ ئوتسىنىشقا باشلىدى.
— گۈلخانىنى نېمىشقا مۇنداق ياقىمىزكىن دېسەم، ئالدى-ئارقىمىزدىن تەڭ ئىسسىيدىكەنمىز ئەمەسمۇ، — دېدى ئىسلامباي.
— شۇنداق، — دېدى فېڭشى، — بولمىسا ئالدىمىزنى ئىسسىتساق، ئارقىمىز مۇزلاپ، ئارقىمىزنى ئىسسىتساق، ئالدى تەرىپىمىز مۇزلاپ، بۇنچىلىك ئىسسىمايتتۇق، ئۆردەك، بۇ ئۇسۇل بەك ياخشىكەن.
— قىشتا ئوۋغا چىقىپ تۇزده قالساق، مۇشۇنداق قىلمىمىز، — دېدى سالقىنباي.
— ئۇماچ پىشتى. كېلىپ ئىسسىقدا ئىچىۋىلىڭلار، — دەپ توۋلىدى گۈرۈپپىنىڭ ئاش - تامىقىغا مەسئۇل مۇلازىم. ئۇنىڭ ئەتكىنى ئۇماچ ئەمەس، ئۇجۇل - جىگده تالقىنىغا بېلىق يېغى ئارىلاشتۇرۇپ چالغان تالقان بۇلمىقى ئىدى. بۇلماقنى قانداق چېلىشنى ئۇنىڭغا ئۆردەك ئۆگىتىپ قويغانىدى.
سۇۋېن ھېدىن لوپ كۆلىگه قىلغان شۇ قېتىمقى سەپىرى جەريانىدا بۇنداق بۇلماقنى ئىككى - ئۈچ قېتىملا ئىچىپ، بۇ تاماقنىڭ ئەتمەك ئاسان بولۇش بىلەن ئەۋزەللىكىنىڭ كۆپلۈكىنى بىلگەنىدى. بۇ قېتىمقى سەپىرى ئۈچۈن ئالىباي ئاقساقالغا دەپ يۇرۇپ ئازراق تالقان تەييارلىۋالغانىدى.
— سىنوف، ئىسلامباي، بىز ماۋۇ مۇزلۇقنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەپ كېلەيلى، سايمانلارنى ئېلىۋېلىڭلار، — دېدى سۇۋېن ھېدىن.
— ئۇزۇتى يەتتە يۈز قەدەمدىن سەل ئاشىدىكەن، كەڭلىكى قانچىكىن بىلمىدىم، — دېدى ئوماق.
— يەتتە يۈز قەدەمدىن ئاشىدىكەن؟ بۇنى قورسىقىڭدىن چىقارىپلا دېدىڭ - ھە؟
— ئىشەنمىسەڭلار ئۆزۈڭلار ئۆلچەپ بېقىڭلار.
سۇۋېن ھېدىن ئۆردەك قارىسىغىلا گەپ قىلدى، دەپ ئويلە-

دى . سىنوفنىڭ قولىدىن دۇربۇننى ئېلىپ ، ئارىلىق كۆرسەتكۈچ-
نى تەڭشەپ توغرىلاپ قويۇپ كۆزىگە تۇتۇپ قارىدى . مۇزلۇق ئۇنى
بىر ئىلاھىي كۈچ قىسىپ ـ يىغىپ قويغاندەك ، ئۇنىڭ ئالدىدا
تۇراتتى . سۈبىن ھېدىن ئارىلىق كۆرسەتكۈچكە قارىدى . كۆرسەت-
كۈچتە «تۆت يۈز...» دېگەن سان تۇراتتى . دۇربۇن پۈتۈن ساننىلا
كۆرسىتىپ ، پارچە سان ئورنىغا كۆپ چېكىت چىقىرىپ تۇراتتى .
خۇددى ئۆردەكنىڭ «يەتتە يۈز قەدەمدىن ئاشىدىكەن» دېگىنىگە
ئوخشاش .

«ئۆردەكنىڭ بىر قەدىمىنى ئاتمىش سانتىمېتىر دېسەك ، يەتتە
يۈز قەدىمى قىرىق ئىككى مىڭ سانتىمېتىر ، يەنى تۆت يۈز يىگىرمە
مېتىر بولىدۇ» . سۈبىن ھېدىن مۇشۇنداق ھېسابلاپ ، نەتىجىنىڭ
ئۆردەكنىڭ دېگىنىدەك چىققىنىغا ئەقلى يەتمەي ئەجەبلىنىپ ، ئەمـ-
دىلا كۆرۈڭاتقاندەك ئۆردەككە قاراپلا قالدى . ئۇنىڭ بۇ قارىشىغا
باشقىلارمۇ ھەيران قالدى . ئۇلار بىر ئۆردەككە قارايتتى ، ئۇنىڭـ-
دىن كۆزىنى ئېلىپ سۈبىن ھېدىنغا قارايتتى .

سۈبىن ھېدىن ئۆردەكنىڭ يېنىغا كېلىپ ، ئۇنىڭدىن :

— ئۆردەك ، مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقىنىڭ يەتتە يۈز قەدەمدىن
ئاشىدىغانلىقىنى قانداق بىلدىڭ ياكى شۇنداقلىقىنى ئەسلىدە بىلەمـ-
تىڭىا؟ — دەپ سورىدى .

ئۆردەك دەسلەپ : «بۇ ئەجنەبىي كۆك كۆز مېنى سىناپ بېقـ-
ڭاتىدۇ ، — دەپ ئويلىدى ، يەنە تۇرۇپ ، — ئۇ ئاشۇ نېمىسى بىلەن
ئۆلچەپ ئۆگىنىپ قېلىپ ، بىزدەك قولى بىلەن ئۆلچەشنى بىلمەيـ-
دىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى .

— بۇنداق ئۆلچەيمىز ، — ئۆردەك ئوڭ قولىنى ئالدىغا ئۇدۇل
سوزۇپ ، باش بارمىقىنى ئېگىز چىقىرىپ ، قالغان تۆت بارمىقىنى
پۈكتى ، — ئوڭ كۆزىمىزنى يۇمۇپ تۇرۇپ ، باش بارمىقىمىزنى
بىز بىلمەكچى بولغان يەرنىڭ بىر جايىنى نۇقتا قىلىپ بەلگىلىۋالـ-
مىز ، ئاندىن قولىمىزنى مىدىرلاتماي ، يۇمغان كۆزىمىزنى ئېچىپ
سول كۆزىمىزنى يۇمىمىز . بۇ چاغدا ، باش بارمىقىمىز ئىلگىرىكى

نۇقتىدىن يۆتكىلىپ ، باشقا بىر نۇقتىغا توغرىلىنىدۇ . ئاشۇ ئىككى نۇقتا ئارىلىقىنى كۆڭلىمىزدە ئۆز قەدىمىمىز بويىچە قانچە قەدەم چىقىدىغانلىقىنى ئۆلچەپ ، ئاندىن ئۇنى ئون ھەسسىلىسەك ، بىلـ مەكچى بولغان ئارىلىق چىقىدۇ . ئوۋچىلار ئۆزىمىز بىلەن ئوۋلۇق مال ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى مۇشۇنداق تېپىپ چىقىمىز ، — دېدى .

سۇئېن ھېدىن ئۆردەكنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى . «ۋۇي ، — ئۇ ئىچىدە ئۆزىگە ئۆزى دېمەكتە ، — يىراق ئارىلىقنى دۇربۇن ئارقىلىق يېقىنلاشتۇرۇپ ئۆلچەش ئۇسۇلىنى بىز ياۋروپالىقلار كەشىپ قىلدۇق دېسەك ، ماۋۇلار ئۇنىڭ ئىپتىدائىي ئۇسۇلىنى ئاللىقاچان يارىتىپ بوپتىكەن ئەمەسمۇ !... » ئۇ يەنە نېمىلەرنى ئويلارتتىكىن ، خىيالىنى ئىسلامباينىڭ .

— مۇز ياقىسىدىكى قۇملۇقتا تۆگە ھەم باشقا ئاچا تۈياقلىق ھايۋانلارنىڭ ئىزى جىق ئىكەن ، — دېگەن ئاۋازى ئۇزۇپ قويدى .

سىنوف ، شىركىن يەنە باشقا ئىككى مۇلازىمەتچىمۇ تەڭلا :

— قېنى ، نەدە ؟ — دېيىشىپ كەتتى .

سۇ بولغانكەن ، سۇنىڭ ئەتراپىدا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ بولۇشى تۇرغانلا گەپقۇ .

— بولدى ، باشقا خىياللاردا بولماي ، ئارىمىڭلىنى ئېلىڭلار ، نەرسىلىرىڭلارنى رەتلىۋېلىڭلار ، — دېدى سۇئېن ھېدىن ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ .

ئۇنىڭچە ، دەشت قۇملۇق ئىچىدە مۇز ـ سۇنىڭ بولۇشىنىڭ ئۆزىلا بىر مۆجىزە ، يەشمەك قىيىن بولغان بىر سىر ئىدى . شۇڭا ئۇ بۇ مۆجىزە — بۇ سىر ئۇستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارماقچى ھەم بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونماقچى بولدى .

سۇيى بار ، ئوتى بار ، قالايدىغانغا ئوتۇن ـ ياغىچى بار بۇنداق ياخشى يەردە قونىدىغانلىقىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ، ئۇنىڭ ھەمراھلىرى قەۋەت خۇش بولۇپ كەتتى ـ دە ، كېچىچە قالايدىغانغا ئوتۇن يىغىشقا كىرىشتى .

چۇشلۇككه ئازراق گۆش ، ئازراق قاق بىلىق پىشۇرۇپ يەپ ، سۇيىگە بۇلماق چىلىپ ئىچمەكچى بولۇشتى . ئاڭغىچە سۆھبەتدىن سىنوف بىلەن ئىسلامبايىنى ئېلىپ ، ئالدى بىلەن مۇزدىن سۇلاق ئېچىپ ، سۇنىڭ چوڭقۇر ـ تېيىزلىكىنى ئۆلچەپ ، ئاندىن يېقىن ئەتراپىنى ئايلىنىپ كەلمەكچى بولدى . ئۇلارغا ئۆزلۇكىدىن فېڭشى قوشۇلدى . مۇزلۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىن سۇلاق ئېچىپ تەكشۇرۇۋىدى ، مۇزنىڭ قېلىنلىقى ئوتتۇز ئۇچ سانتىمېتىر ، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى قىرىق بىر سانتىمېتىر چىقتى . مۇزلۇقنىڭ ئىككى بېشى بىلەن ئىككى يېنىدىنمۇ سۇلاق ئېچىپ تەكشۇرۇۋىدى ، ئوتتۇرىسى بىلەن ئىككى بېشىنىڭ ئوي ـ تېيىزلىق پەرقى چوڭراق ، ئىككى يېنى بىلەن بولغان پەرقى ئانچە چىق بولمىدى ، ئاندىن تۆتى ئەتراپنى ئايلىنىپ كەلگىلى ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى .

گۆشنىڭ پىشىشىغا ئۇلگۇرۇپ ئۇلار قايتىپ كەلدى .

— بۇ ئەتراپىمۇ بىز كېلىۋېتىپ كۆرگەن قۇملۇق ، قۇم دۆۋىلىرىگە ئوخشاش ، قۇمدىن بۆلەك ھېچنېمە يوق دەشت ـ جەزىرە ئىكەن ، — دېدى ئىسلامباي گۇلخان ئەتراپىغا كېلىپ ئولتۇرۇۋېتىپ .

گۆش يېيىلىپ بولۇندى .

سۆھبەتدىن يەكەندە يولغا چىقىش ئالدىدا ئون بەش پاقلان گۆشى سېتىۋېلىپ ، ئۇششاق پارچىلىتىپ ، توڭلىتىپ تۆت تۆمۇر سانداۇقا قاچىلىتىۋالغان ، قاق بىلىقنى يېڭىكۆلدە يىپ ـ يىڭنە ، پىچاق ، قەلەمتىراچ دېگەندەك نەرسىلەرگە تېگىشىۋالغاندى . بېلىق گۆشىمۇ يېيىلدى ، گۆش شورپىسىدا ئەتكەن ئۇجۇل ئۇمىچىمۇ ئېچىپ بولۇندى .

ھەممىسى كۇچلۇك ئوت ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ئاياغلىرىنى سېلىپ پايتىمىلىرىنى ئوتقا قاقلىۋالماقچى بولۇشتى . كۇچلۇك ئوتىنىڭ يالقۇنىدا ئولتۇرغان يېرىمۇ ئىسسىپ قالغاندى ، ئىسسىق قۇم تازا خۇشياقتى . سۆھبەتدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆرە دەك ، سالقىنباي ، نۇرەكلەرنىڭ ئۆتۈكىدىن چۇشكەن توزغاقتەك

نەرسىنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ قاراپ قېلىشتى.
— بۇ نېمە ، ئۆتۈكۈنلاردىن چىققان؟ — ئىسلامباي ئۆردەكـ
تىن سورىدى.
— توزغاق.
— توزغاق؟ نېمە توزغاق؟
— يېكەننىڭ توزغىقى.
— نېمىشقا ئۇنى ئۆتۈكۈنلارنىڭ ئىچىگە سېلىۋالدىنگلار؟
— ئۆتۈكنىڭ ئىچىگە توزغاق سېلىۋالسا ياكى پايتىمىنىڭ قېتىغا ئېلىۋالسا ، ھەرگىز پۇت توڭلىمايدۇ.
— شۇنداقمۇ؟ مۇنداق دېگىن ، نەچچە كۈندىن بۇيان باشقىلار پۇتى توڭلاپ قاقشاپ كەتسە ، سىلەر ئۇچۇڭلار سوغۇق كۆرمىگەنـ دەك يۈرگىنىڭلار شۇنىڭدىن ئىكەن ـ دە ، — سۆبۈن ھېدىن ھەمراھلىرىغا قاراپ دېدى ، — بىلدىڭلارمۇ ، مانا بۇ مۇھىم تۇرـ مۇش ساۋاتى ئىكەن ، شۇنچىلىك ئىشنىمۇ بىلمەيدىكەنمىز ، سىلەرـ مۇچۇ ، ئاۋۇ يېكەن ئارىسىدا تېخى توزۇپ كەتمىگەن توزغاقلار بولسا يىغىپ كېلىپ ، ئۆتۈكۈلارنىڭ ئىچىگە سېلىۋېلىڭلار.
سۆبۈن ھېدىنىڭ ھەمراھلىرى ئاياغلىرىنى ئالدىراپ ـ ئۇشـ قاپ كىيىشتى ـ دە ، بىر ـ بىرىدىن قىزغىنىشقاندەك يېكەنلىك ئىچىگە كىرىپ كېتىشتى.

7

بۇگۈن ئۇلار ھامىمدا يېتىقاندەك راھەتلىنىپ ئۇخلىدى.
سۆبۈن ھېدىنىڭ ئۆزىمۇ 1900 ـ يىلىنىڭ تۇنجى ئېيىنىڭ تۇنجى كېچىسىنى بۇنداق ھۇزۇرلۇق ئۆتكۈزۈشنى خىيالىغىمۇ كەلـ تۈرمىگەنىدى. ئۇنىڭ كۈنتەرتىپى بويىچە بولغاندا ، توڭلاپ يۈرـ گەندىن تاڭ سەھەردىلا قوزغىلىپ يۈرۈپ كېتىش ئىدى ، لېكىن شۇ تاپتا ئۇنىڭمۇ ئورنىدىن تۇرغۇسى يوق ئىدى ، بولسا نەچچە كۈندىن بۇيانقى كەم ئۇيقۇسىنى تولدۇرۇپ ئۇخلىۋالغۇسى بار ئىدـ

دى ، ئەمما كاللىسىغا دەۋرەپ كېلىۋاتقان خىيال ۋە تەسەۋۋۇرلار ئۇنىڭ ئۇيقۇسىنى نەچچە قۇم دۆۋىسىنىڭ نېرىسىغا ئۇلاقتۇرۇۋەتكەنىدى .

مانا ، يېڭىكۆلدىن قۇملۇقنى غەرب تەرەپكە يانتۇ توغرىسىغا كېسىپ ماڭغىنىغا ئون نەچچە كۈن بولدى . شۇ ئون نەچچە كۈندىن بېرىسىگە كۆرگىنى كۈندۈزلىرى كۈن ۋە ئارىلاپ قاتلىمىدا نېمى ئاز بۇلۇتلار بولسا ، كېچىلىرى كۆرگىنى ئاي ، يۇلتۇز ، ئۇنىڭدىن باشقا چەكسىز دەشت قۇملۇق ، قۇم دۆۋىلىرى بولدى . ئون كۈندەك بولدى ، ئۇچۇپ يۈرگەن پاشا ، ئۆمىلەپ يۈرگەن بىرەر قۇرت چاغلىق جانلىق كۆرمەپتۇ . قارىماققا جاھانىنىڭ كۆز ، قۇلىقىدىن يىراق ، ھاياتلىقتىن خالىي ، تىپتىنچ ، لېكىن دەھشىتى قورقۇنچلۇق ئۆلۈك قۇملۇقتا قىدىرىپ يۈرۈش ، ھېچ ئەھمىيەتسىز ، ھەتتا ئەخمىقانىلىكتەك ، قارىماققا شۇنداق . لېكىن ، سۈبۈن ھېدىن بۇنداق قارىمايتتى . ئۇ ئۆزىنى ئۆزگىچە ئىنسان بالىسى ، توغرىسى مۇشۇ ۋادىنىڭ سىرتىدىكى ئىنسانلاردىن ھېچكىم ئاياغ باسمىغان بۇ تىلسىملىق قۇملۇققا ئىزىنى چۈشۈرگەن ئادەملەرنىڭ تۇنجىسى ، بۇنىڭدىن كېيىن قەدەم باسقۇچىلارنىڭ باشلامچىسى ، پېشۋاسى ، دەپ ھېسابلىماقتا ئىدى . مۇشۇ نۇقتىدىنلا ، ئۇ بېشىغا قونىدىغان شۆھرەت تاجىنىڭ سالمىقى ، قىممىتىنى چامىلاپ باقتى . ئۇ شۇنداق خۇلاسىلىدىكى ، بۇنداق شۆھرەتنىڭ قىممىتىنى تۇتقىلىمۇ ، كۆرگىلىمۇ بولمايدۇ ، پەقەت ھېسلا قىلىدۇ كىشى .

ئۇ ئاخشام يازغان خاتىرىسىنى ۋاراقلاپ ، خىيالى ئۆردەككە كېلىپ توختاپ ، تۇنۇگۈن چۈشتىن كېيىنكى بىر ئىشنىڭ تەپسىلىي جەريانى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىرمۇبىر ئۆتۈشكە باشلىدى .

تۇنۇگۈن چۈشتىن كېيىن سۇ ، ئوتۇن بار يەردە ، ئۇلار ئات ، تۆگىلەرنى راسا قاندۇرۇپ سۇغىرىۋالماقچى بولدى . مۇشۇنداق قىلىش تەكلىپىنى ئۆردەك ئوتتۇرىغا قويغانىدى .

— ئون نەچچە كۈندىن بۇيان ئات ، تۆگىلەر سۇ ئىچمىش ئورنىغا مۇز يالاپ كەلدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، يېگىنى قۇرۇق ئوت

بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئۇچەي - باغرى سۇسىراپ كەتتى . يەنە نەچچە كۈن ماڭمىز ، ئارىلىقتا سۇ بارمۇ - يوق ، بىلمەيمىز . بۇ يەردە سۇ ، ئوتۇن بولغاندىكىن ، سۇنى ئازراق ئىلمان قىلىپ بەرسەك ، راسا قېنىپ ئىچىۋالسا قانداق ، — دېدى ئۆردەك ، سۈبىن ھېدىنغا قاراپ .

— ئىللىتىمىز دەپ ئاۋارە بولغۇچە ، سۇلاقتىن ئېلىپلا سۇغا- رىۋەرسەك بولىدۇغۇ ، — دېدى ئىسلامباي .

— ئۆردەكنىڭ دېگىنى توغرا ، — فېڭشى سۈبىن ھېدىنغا يۈزلىنىپ كېيىنكى گېپىنى دېدى ، — توڭلاپ ئاران تۇرغىنىمىزدا ئاغزىمىزغا ئىسسىق سۇ ئېلىشىمىزغا ، ئىچىمىز ، تومۇر - تومۇر- مىز ئىسسىقتىن يايراپ كەتمىغۇ ، ئات ، تۆگىلەرمۇ بىزگە ئوخشاش .

فېڭشى ئېرىنچەك ئىسلامبايىنى بېقىندىغاندەك قىلغان بىلەن ئۇنىڭ گېپى چوڭ خوجايىن سۈبىن ھېدىنغىمۇ تەگدى .

— بىزدە ، — دېدى ئۆردەك فېڭشىغا دېگەن بولۇپ ، — «ئات - ئۇلىغىڭغا ياخشى قارىسالڭ ، سېنى يولدا قويمايدۇ» دېگەن گەپ بار .

— سىنوف ، شىركىن ، سىلەر سۇ ئەكېلىپ بېرىڭلار ، ئىسلامباي بىلەن ئىككى مۇلازىم سۇ ئىسسىتسۇن ، سالقىنباي بىلەن نۇرەك ئۆزلىرى قاراۋاتقان تۆگىلەرنى سۇغارسۇن ، ئاندىن ھەركىم ئۆز ئېتىنى سۇغارسۇن ، — دېدى سۈبىن ھېدىن .

ھەمراھلىرى ئات ، تۆگىلەرنى سۇغرىش بىلەن بولۇۋاتقاندا ، سۈبىن ھېدىن چېدىرىغا كىرىپ خاتىرە يازماقچى بولدى . ئۇنىڭ چېدىرى چوڭمۇ ئەمەس ، كىچىكمۇ ئەمەس ، ئوتتۇرا ھال چېدىر ئىدى . چېدىر ئۇنىڭغا نۆۋەتتىدە ياتاق ، يەنە بىر نۆۋەتتىدە يېزىقچى- لىق قىلىدىغان ئىشخانا ، كىتاب ئوقۇيدىغان كۇتۇپخانا بولۇپ خىز- مەت قىلاتتى . يازدا ئىسسىق ، قىشتا سوغۇق ئۆتمەسلىك ئۈچۈن بىرىزىنتتىنى ئىچى تەرىپىدىن قېلىن پاختىلاپ شىرىپ ئەستەرلىۋالغا- نىدى . «ئالتاي ئانقان پاختا بىر چاپانغا يارىمايتۇ» دېگەندەك ،

شۇنچە ھەشەم بىلەن قىلغان «مۇداپىئەسى» بۇ قۇملۇقنىڭ سوغۇ-
قىغا دالدا بولالمىدى . سوغۇقنىڭ زەھەرىدەك نەشتىرى «مۇداپىئە
تېمى»دىن غەلۋىرىدىن ئۆتكەندەك ئۆتۈپ كەتتى . سۇۋېن ھېدىن
خەت يېزىش تۈگۈل قولىنىمۇ قوۋۇشتۇرالماي قالدى . قەلەم ۋە
قۇتىدىكى سىياھمۇ ئاللىقاچان توڭلاپ قالغانىدى . ئۇ بۇ خاتىرىنى
چوقۇم يېزىشى ، تەپسىلىي يازالمىسىمۇ ، مەزمۇنىنى تېزىس قىلىپ
بولسىمۇ يېزىۋېلىشى كېرەك ئىدى . ئۇ بۇنىڭ چارىسىنى قىلالماي
تۇرغاندا ، چېدىرغا ئۆرەك بىلەن فېڭشى كىرىپ كەلدى . بىرەر
مۇھىم ئىش بولمىسا خىزمەتىگە دەخلى قىلمايلى ، دەپ ھەمراھلە-
رى سۇۋېن ھېدىنىڭ چېدىرىغا ئوڭايلىقچە كىرمەيتتى .
«ھە ، نېمە ئىش ؟» دېگەندەك ، سۇۋېن ھېدىن ئىككىسىگە
قارىدى .
— ئۆرەكنىڭ بىر تەكلىپى بار ئىكەن ، ئويلىسام بولىدىغان
تەكلىپكەن ، — دېدى فېڭشى . ئۇ مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بېرى
سۇۋېن ھېدىن بىلەن بىللە ئۇيغۇرچىنى ھاجىتىدىن چىققۇدەك
دەرىجىدە ئۆگىنىۋالغانىدى .
— قانداق تەكلىپ ؟ — سۇۋېن ھېدىن ئۆرەككە قارىدى .
ئۆرەك فېڭشىغا قارىدى .
— ئۆزۈڭ دە ، — دېدى فېڭشى .
— كۇندۇزنىغۇ ئىككى غولۇتمان ئوتتۇرىسىدا ئىسسىنىپ ئۆتۈ-
كۈزۈۋاتىمىز ، كېچىدە قانداق قىلىمىز ؟ چېدىرنىڭ ئىچىگە ئوت
قالمىغىلى بولمايدۇ . سىرتتا كېچىنى ئوت قالاپلا ئۆتكۈزەيلى دې-
سەك ، ئۇخلىمىساق بولماس . قۇمنىڭ ئۇستى ئوتنىڭ تاۋىدا ئىسـ-
سىغاندەك قىلغان بىلەن ئاستى ـ ئاستىدىن مۇزدەك سوغۇق ،
يانقىلى بولمايدۇ . شامال چىقىپ قالسا ئوت نەدە قالىدۇ ، بىز نەدە .
شۇڭا... — ئۆرەك تەكلىپىنى دەپ بولۇپ ، ئاخىرىدا قوشۇپ
مۇنداق دېدى ، — ئوۋچىلار ئەتىياز ، كۈز مەزگىللىرىدە قۇملۇققا
ئوۋغا چىققاندا ، مۇشۇنداق قىلىپ قۇم ئۇستىدە ئۇخلاۋېرىدۇ .
سۇۋېن ھېدىن ئۆرەكنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ :

— سىلەر لوپلۇقلارنىڭ ئامالسىزلىقلار قالتىسكەن ، قارىماققا ئىپتىدائىيدەك قىلغان بىلەن ، ئەمەلىيەتچانلىقىمۇ ، ئىلمىيلىكىمۇ كۈچلۈككەن . چىدىرنى يۆتكەمدۇق ؟ بولىدۇ ، ئۇ قانچىلىك ئىشتى ، — دېدى ۋە ئۆرەككە قاراپ قايىللىقىنى بىلدۈرگەندەك قىلىپ بېشىنى بىرنەچچىنى ئىرغىتتى .

ئۇلار قولمۇقول تۇتۇش قىلىپ ، ھەربىر چىدىر ئورنى چوڭ-لۇقىدا تۆت يەرگە ئاتىمىش سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا ئورا كولىدى ، يەنە قولمۇقول ھەربىكەت قىلىپ ، قۇرۇق ئوتۇننىڭ چوك - چوڭلۇ-رىنى يىغىپ كېلىپ ئورىغا تاشلاپ ئوت ياقتى . ئوتۇنلار كۆيۈپ ئالدى چوغلىشىشقا باشلىغاندا ، ئۇستىگە يەنە ئوتۇن تاشلىدى . ئوتتۇز سانتىمېتىر قېلىنلىقتا چوغ چۇشكەندىن كېيىن ، چوغنىڭ ئۇستىنى قۇم بىلەن ياپتى ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۇستىگە چىدىرلارنى تىكتى . ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي چىدىرلارنىڭ ئىچى ھۆپپىدە ئىسسىپ كەتتى . دەمال قۇمنىڭ ئۇستىگە سېلىنچا سېلىپ ئولتۇرۇشقا مۇمكىن بولمىدى ، قۇم شۇنچىلىك قىزىپ كەتكەنىدى .

— ئۆرەك ، — دېدى ئىسلامباي ، — سېنىڭ بۇ چارەڭ ئالامەتكەن جۇمۇ ، كېچىچە توڭلىماي راھەتلىنىپ ئۇخلاپ چىقىدۇ-غان بولدۇق ، ساڭا قول قويدۇم .

ئىسلامبايىنىڭ گېپىدە ئۆرەككە قايىل بولغانلىق بىلىنىپ تۇرسىمۇ ، يەنە ئۇنىڭدىن تەنە پۇرىقىمۇ گۇپۇلدەپ تۇراتتى . ئۇ ئۆرەكنىڭ يولۇاس ئۆلتۇرگەن باتۇرلۇقىنى ئاڭلىغان چېغىدىلا ئۇنىڭغا ھەم ھەۋەس قىلىپ ، ھەم ھەسەت قىلىپ قالغانىدى . كېيىن ئۇنىڭ سۆزىن ھېدىن تەرىپىدىن يول باشلىغۇچىلىققا تاللا-نغىنىنى ئاڭلاپ ، ئىچى ئوتقا چۇشكەن قىلدەك كۆيۈپ - ئېچىشىپ تولغىنىپ كەتتى . سەپەر ئۇستىدە سۆزىن ھېدىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلىشىشى ، ئۇنى ئورنى تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كەلتۇ-رۇپ قويغانىدى . شىركىن قۇم دۆۋىسىدىن دومىلاپ كەتكەندە ، ئۆرەكنىڭ شۇئان پەسكە چۇشۇپ ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىشى ، 1895 - يىلىدىكى مەكىت سەپىرىدە ئۆزى ، سىنوف ۋە فېڭشىلار

ئۆلۈم گىردابىدا قالغاندا ، باسىت ، قايىملارنىڭ كېلىپ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالغانلىقىنى ئېسىگە ئېلىپ ، «ئاجايىپلا خەقكەن بۇ ، سەپەرداشلىرىنىڭ هاياتى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ نېمە بولۇشىنى ئويلاپمۇ قويمايدىكەن . يەنە بىر كېلىدىغان جان بولمىسا يا بۇ » دەپ ئويلاپ قالغانىدى . «مانا ئەمدى بۇ يەنە··· »

سۇبىن هېدىن ئىسلامبايىنىڭ گېپىدىن ئۈنىڭ ئۆرەكنى كۆرەلمەي هەسەت قىلىپ ، گەپ بىلەن چېقىۋېلىۋاتقىنىنى سېزىۋالدى . ئۇ ئىسلامبايغا قاراپ :

— ئىسلامباي ، ئەگەر يېرىم كېچىدىن كېيىن چېدىرىڭنى ئېچى سوۋۇپ كەتسە ، قانداق قىلساق بولار ؟ — دەپ سورىدى . ئىسلامباي سۇبىن هېدىننىڭ ئۆزىدىن بۇنداق دەپ سوراپ قېلىشىنى ئويلىمىغانىدى ، شۇڭا ئۇ نېمىدەپ جاۋاب بېرىشىنى بىلەلمەي گاڭگىراپلا قالدى .

ئۆرەك جاۋاب بەرمەككە تەمشىلىۋىدى ، سۇبىن هېدىن ئۇنى قولى بىلەن جېمىلەپ گەپتىن توختىتىپ قويدى . سۇبىن هېدىن ئۆرەكنىڭ : «بەك سوۋۇپ كەتمەيدۇ » دەيدىغانلىقىنى پەملىگەندى . ئۇنىڭ قىياسىچە شۇنداق بولىدىغاندەك ئىدى ، ئەمەلىيەتتە تېخى قىياس قىلغىنىدىنمۇ ياخشى بولدى . سۇبىن هېدىننىڭ ئۆزىمۇ ئىسسىق تۆشەكتىن تۇرغۇسى كەلمەي يېتىپ كەتكەنىدى . ئۇ ئاخشام يازغان خاتىرىسىنىڭ ئۆرەككە بېغىشلانغان كېيىنكى ئابزاسىغا ئىختىيارسىز كۆز يۈگۈرتتى :

··· « ئۇنى يول باشلىغۇچىلىققا تاللاپ توغرا قىپتىكەنمەن . ئۇنىڭدا يولۇاسقا خىرىس ـ هەمله قىلغۇدەك جۈرئەت ، قارامليق ، قارا كۈچلا بولۇپ قالماي ، بەلكى ئەقىل ـ پاراسەت ، سەگەكلىك ، كىشىلەرگە كۆيۈمچانلىق ، ئۆزىنى بېغىشلاش روهى تەپچىپلا تۇرىدىكەن . مەن قارىسام ، ئۇ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مۇشۇ زېمىننى ، ئائىلىدىكىلىرىنى ، قۇملۇق بولسىمۇ مۇشۇ كەڭ دالىنى سۆيىدىكەن ، ئائىلىسىنى ، جورىسىنى سۆيىدىكەن ، مەن چېغىمدا : ‹بۇ يەرگە كۆڭلۈم

چۈشۈپ قاپتۇ ، دەيمەنغۇ . ئۇنىڭ ئۆز يۇرتىنى ، ئائىلىسىنى سۆيۈ-
شى ، سېغىنىشى ھەقلىققۇ . ئۇ دائىم بىر قوشاقنى تەكرارلاپ
غىڭشىپ ئېيتىدۇ . دىققەت قىلىپ ئاڭلاپ قوشاقنىڭ مەزمۇنىنى
ئاڭقىرىۋالدىم . ئۇ قوشاقنى مەنمۇ ياقتۇرۇپ قالدىم . بايا مەن ئۇنى
چاقىرىپ ھېلىقى قوشقىنى ئېيتىپ بەر ، مەن يېزىۋېلىپ يۈر-
تۇمغا ئالغاچ كېتەي دېسەم ئېيتمىپ بەردى . مانا
يېزىۋېلىۋاتىمەن :

تولا ماڭسىپ قاپىرىپ كەتتى پۇتۇم ،
زېرىكمەيمەن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇم .
سەن يادىمغا يەتكەندە جانالىقىم ،
لاچىن بولۇپ قاناتلانسىلا ئۇچتۇم .

ئەللەر دەيدۇ : تولا ماڭدىڭ چاراغا ،
قارامادىڭ پۇتۇڭداقى ياراغا .
سەن يارنى دەپ يۈرەك - باغرىم يىغلايدۇ ،
سەن بىلمىسەڭ ئايان ھالىم خۇداغا .

تولا ماڭسا نېمە بوپتۇ ، ئۆز يۇرتۇم ،
يول ماڭىشقا يارىتىلغان بۇ پۇتۇم .
بۇ دۇنيادا مەن باشقىنى دېمەيمەن ،
دۆلەتخانىم جاھاندا بىر جان قۇتۇم .

ئۇنىڭ قوشىقىدىن يۈرىكىدىكى يۇرتىغا ، يار - جۇپتىگە
لاۋۇلداپ تۇرغان سۆيگۈ مۇھەببەت ئوتىنى ، ۋۇجۇدىدىكى ۋاپادار-
لىق ، مېھرىبانلىقنى كۆرگەندەك بولدۇم ... »

«ئوت كېتىدۇ ئۆكەش① قالىدۇ ، سۇ كېتىدۇ نوكەش قالىدۇ »

① ئۆكەش — قوغ - قوقاس ، ئوتنىڭ تاۋى .

دېگەندەك ، سەپەرچىلەر ئىسسىق ئوت - قوغنى ، سۇ - مۇزنى قويۇپ ئاخىرى قوزغالدى . سەپەر كارۋىنى بىر قاتار بولۇپ ئۇزۇن سەپ تارتىپ ، تىلسىملىۋەتكەندەك سۇرلۇك ، ئۆلۈك قۇملۇقتا ئىز قالدۇرۇپ ، ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى يامزىلىدىن ئەگىدى . تۆگىلەر- نىڭ بىر خىلدا لوڭۇلداپ قەدەم ئېلىشى بىلەن تەڭ كولدۇرمىلار- دىن چىققان بوم - بوغۇق ، زىل - ئىنچىكە ئاۋازلار يىراق - يىراقلارغا كەتمەكتە ۋە بارغانسېرى سۇسلاپ بوش ، ئاران - ئاران ئاڭلانماقتا ئىدى .

مۇزلۇقتىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر يەردە بىرنەچچە ياۋا تۆگە ، يەنە بىر يەردە بىر توپ كېيىك ، جەرەنلەر خۇددى تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قالغان بۇ كىشىلەرنىڭ بۇ يەردىن تېزرەك كېتىپ كۆزىدىن يوقىلىشىنى كۈتۈپ ۋە كۆزىتىپ تۇرغاندەك قورقۇنچ بىلەن بويۇنلىرىنى سوزۇپ قاراپ تۇرۇشاتتى . مۇشۇ سۇرلۇك ئاۋازلار تۇنۇگۈن ئۇلارنى چۆچۈتۈپ ، قۇملۇقنىڭ يىراق ئىچكىرى- سىگە كەتكۈزۈۋەتكەنىدى . ئۇلار بىر كېچە - كۈندۈز مۇز يالىيال- ماي ، ئىچى قۇرۇپ چاڭقاپ كەتكەنىدى . سەپەرچىلەرنىڭ قارىسى كۆزدىن ، كول-دۇرما ئاۋازى قۇلاقتىن ئۆچكەندىن كېيىن ، قۇم- لۇقنىڭ بۇ ئەركىلىرى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ، يەنە پات - پات ئەتراپقا قاراپ - قاراپ قويۇپ ، ئاستا - ئاستا قەدەم بېسىپ ، مۇزلۇققا تەشنالىق بىلەن يېقىنلاپ كەلمەكتە .

ئاخشام تاغ تەرەپتىن كەلگەن غۇر - غۇر شامال ئەلىياتقۇ مەھەلدە بىردىنلا كۈچىيىپ ، ئالەمنى - مالەم قىلىۋەتكىلى تاس - تاماس قالدى . ھېلىمۇ ياخشى ، ئۆردەك ئۆيىگە ماڭار چېغىدا : «مۇشۇ مەزگىلدە بۇ يەرنىڭ تاغ تەرەپتىن ئۇرىدىغان شا- مال - بورىنى بەك قاتتىق ، چېدىرنىكلارنى ئۈچۈرۈپ كەتسە ، سو- غۇقتا تۇزدە قالىسىلەر ، چېدىر ئەتراپىنى ئېغىر نەرسىلەر بىلەن

باستۇرۇپ چىقىپ تارتىۋېتىلار» دەپ ئاگاھلاندۇرۇپ قويغىنى، بولمىسا تۇزدە قېلىپ كۆرگۈلۈكىنى كۆرۈشەركەن. شامالنىڭ ھەرقىسما ھۇشقىيتقان، ھۇۋلىغان ئاۋازىغا ئۇچۇرۇلغان قۇملارنىڭ «شار - شۇر» لىغان ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ شامالنىڭ ھەيۋىسىنى ئاشۇراتتى. ئۇچقان قۇملار شۇرقىراپ كېلىپ چېدىرغا شىددەت بىلەن ئۇرۇلسا، كىشى قۇملار خۇددى بەدىنىگە ئۇرۇلۇۋاتقاندەك سېزىمدە بولاتتى. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە، بولدىلا، ئۇرۇلىۋېرىپ ئۆزىمىزنى خورىتىۋەتمەيلى، كۇچىمىز كېيىنگىمۇ قالسۇن، دېگەندەك، شامالنىڭ ھەيۋىسى بوشاپ، سۇرلۇك ئاۋازى سۇسلاپ، غۇرۇلداپ قالدى. ھازىرمۇ غۇر - غۇر...

سۆۋېن ھېدىن يەرگىلا يېيىۋالغان جۇڭگو خەرىتىسى بىلەن پرۇنۋالىسكىي سىزغان لوپ كۆلى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ خەرىتىلىرىنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ ئولتۇراتتى.

— مەن قارىسام، — دېدى ئۇ يېنىدا ئۆرە تۇرغان سەنوفقا، — لوپ كۆلى رايونى پۈتۈن تەكلىماكان چۆللۇكىنىڭ كىندىكىدەك قىلىدۇ.

سەنوف سۆۋېن ھېدىنىنىڭ گېپىگە ياندىشىش ئورنىغا:

— سۆۋېن تۆرەم، — يەرلىك كىشىلەرنىڭ سۆۋېن ھېدىننى «سەپسەن تۆرە» دەپ ئاتىغىنىغا قاراپ، ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بەزىدە ئۇنى شۇنداق دەپ ئاتايدىغان بولدى، — بۈگۈن قانداق كۈن؟ — دەپ سورىدى.

— بۈگۈنما؟ — سۆۋېن ھېدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ بىر پەس تۇرۇپ كېتىپ، سەنوفقا قاراپ، بىلەلمىدىم، دېگەندىن قىلىپ بېشىنى يېنىك ئىرغىتىپ قويدى.

— بۈگۈن 19 - فېۋرال ئەمەسمۇ.

— ھە، راست، شۇنداق - شۇنداق، ھەرگىز ئېسىمگە كەلمەپتۇ. بۈگۈننى ئوبدان خاتىرىلەيلى، — دېدى سۆۋېن ھېدىن. بۈگۈن 1900 - يىلى 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، سۆۋېن

ھېدىننىڭ ئوتتۇز بەش ياشقا تولغان كۈنى . بەش يىلنىڭ ئالدىدا تۇنجى سەپىرىنىڭ ئالدىراشچىلىقىدا تۇغۇلغان كۈنى ئېسىدە يوق يۈرگەندە ، ھەمراھلىرى مەكتەت ئەتراپىدىكى ئۆز چېدىرىدە ئۇنىڭ تۇغۇلغان كۈن خاتىرىسىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەنىدى . مانا ، ئارىدىن بەش يىل ئۆتۈپتۇ . ئارىلىقتا ئائىلىسىدە ئاتا ـ ئانىسى ، ئىنى ـ سىڭىللىرى بىلەن جەم بولۇپ تۇغۇلغان كۈن خاتىرىسىنى بىرگە ئۆتكۈزگەنىدى ، ئەمما ھازىر بۇ كۈننىڭ قانداق كۈن ئىكەنلىكى ئۇنىڭ ئېسىدە يوق ئىدى . ئۇنىڭ پۈتۈن ئەس ـ يادى كۆپ زامانلار بۇرۇن لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان ، ئەمما كېيىنكى چاغلاردا ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتىپ ، قۇرۇپ كەتكەن كونا دەريا ئىزلىرىنى تەكشۈرۈش ، ئۆلچەشتە ، نەتىجىنىڭ ئۆزى قىياس قىلغاندەك بولۇش ـ بولماسلىقىدا ئىدى .

سۈپىن ھېدىن ئەمدى ئويلىسا ، 19 ـ ئەسىر چىقىپ كېتىدىغان ئاخىرقى ئاينىڭ ئاخىرقى ئون كۈنى بىلەن 20 ـ ئەسىرنىڭ تۇنجى ئېيىنىڭ ئالدىنقى ئىككى ئون كۈنى ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىنى شىمالدىن جەنۇبقا — چەرچەنگىچە توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن ئالتۇن ئايلىرى ئىكەن . سەپەر جەريانىدا بىرەر ئالاھىدە ئەھۋالغا يولۇقمىغان ياكى بىرەر مۇھىم نەرسە بايقىمىغان بولسە-مۇ ، فاشىيەن ۋە ماركوپولۇدىن كېيىن قۇملۇقنى توغرىسىغا بېسىپ ئۆتكىنىنىڭ ئۆزى ئۇنىڭ ئېكسپېدىتسىيە تارىخىغا ئۆچمەس ئىز سالغانلىق ئىدى ، شۇنداقلا بۇ يىلقى تۇغۇلغان كۈننى خاتىرىلەشكە ئەرزىيىتتى . شۇ تاپتىلا گۈپپىدە ئۇنىڭ كۆڭلىگە بىر ئىش كەچتى .

— خاتىرىلەيلى ، سەن چىقىپ ، — سۈپىن ھېدىن سىنوفقا ئىش تاپشۇردى ، — ھەمراھلارنى چېدىرىمغا چاقىرىپ كىر .

سىنوف چېدىردىن چىقىپلا ، قالغان بەش ئادەمنىڭ ئىسمىنى بىر ـ بىردىن ئاتاپ چاقىرىپ ، «سۈپىن تۆرە»نىڭ چېدىرىغا كىرىڭلار ، دەپ توۋلىدى .

— بۈگۈن مېنىڭ ئوتتۇز بەش ياشقا تولغان كۈنۈم ، — ھەمراھلىرى چېدىرغا كىرىپ ئېگىز چويۇن مەشنى چۆرىدەپ سو-

غۇق برېزېنت پالاسنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، گېپىنى باشلىدى، — بۇ قېتىمقى سەپەردە مەن بىلەن تەڭ جاپا چەكتىڭلار. تۇغۇلغان كۈنۈمنىڭ خاتىرە سوۋغىسى ئورنىدا ھەمـ مىڭلارغا يېرىم ئايلىق ئىش ھەققىڭلار باراۋىرىدە پۇل قوشۇپ بېرىمەن، — ھەممىسى خۇش بولۇشۇپ بىر ـ بىرىگە قاراپ قويۇشتى، — بىر ھەپتىدىن كېيىن لوپ كۆلى ئەتراپىنى تەكشۈـ رۈشكە ئاتلىنىمىز. بۇ قېتىمقى سەپىرىمىزنىڭ قانداق بولىدىغانلىـ قىنى بىلمەيمەن، بەلكى مۇشەققەتلىك بولار، تەييارلىقنى پۇختا قىلايلى.

سەپەرنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭ ھەمراھلىرى يەنە بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قويدى. ئۇلارنىڭ چىرايىدىكى بايىقى خۇشلۇقـ نىڭ كۆلەڭگىسى سەل سۈسلاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى...

سۈيىن ھېدىن ئوتتۇز بەش ياشقا تولۇپ بەشىنچى كۈنى، لوپ كۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپىنى تەكشۈرۈش ئېكسپېدىتسىيىسىگە ئاتـ لاندى. ئۇ يېڭىكۆلگە كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن بۇيان يەرلىك كىشـ لەر بىلەن ئوبدان چىقىشىپ قالدى. ئۇ ئادەتتە مۇھىم ئىشى بولمىسا مەھەللە ئىچىگە كىرمەيتتى، ھەمراھلىرىنىڭمۇ مەھەللىگە كىرىپ بەزى ئۇقۇشماسلىق سەۋەبىدىن ئارىدا سۈركىلىش پەيدا قىلىپ قويۇشىدىن بەك ئەنسىرەيتتى، ئۇلارنىڭ مەھەللىگە خالـ ـغانچە كىرىشىنى توسـايتتى. ئۇ ھەمراھلـىرىغا يەرلىك كىشىلەرـ دىن بىر نەرسە ئالماقچى بولسا، چوقۇم ھەققىنى بېرىپ ئېلىشنى تۈزۈم قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىغا مۇنداق بىر ئىش سەۋەب بولغانىدى:

سىنوف بىلەن ئىسلامبايىنىڭ بىر كىشى كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان چوڭ بىر بېلىققا كۆزى چۈشىدۇ. سىنوف بېلىق ئىگىسىگە:

— بېلىقنى بىزگە بەرسەڭ، — دەيدۇ.

ھېلىقى كىشى نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالىدۇ. «ياق» دېگۈـ سى بولسىمۇ، سىنوفنىڭ قولىدىكى مىلتىقنى كۆرۈپ قورقۇپ قالىدۇ ـ دە، بېلىقنى يەرگە تاشلاپلا كېتىپ قالىدۇ. سىنوفلار

بىلىقنى پىشۇرۇپ يېيىشكە تەمشىلىپ تۇرغاندا ، ئالىبابا ئاقساقال مەھەللىدىكى بىرنەچچە كىشى بىلەن چېدىرغا كىرىپ كېلىدۇ .
— سىزنىڭ ئادەملىرىڭىز بىر ئادىمىمىزنىڭ بىلىقنى ئېلىپ ۋاپىتۇ . ھازىر مەھەللىدىكى كىشىلەر ئۆيۈمگە كېلىپ سىلەرنىڭ كېتىشىڭلارنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى . لوپ ئادەملىرى باشقىلار-نىڭ نەرسىسىنى ئېلىۋالمىغان ئىشنى بەك ئېغىر ئالىدۇ ، — دەيدۇ ئالىبابا ئاقساقال ، سۇبۇن ھېدىنىڭ تەكەللۇپىنى كۆتمەيلا .
سۇبۇن ھېدىن «بۇ نېمە ئىش» دېگەننى قىلىپ ، ئادەملىرىگە قارايدۇ . سىنوف يەرگە قارىۋالىدۇ . ئىسلامباي نائىلاج بولغان ئىشنىڭ جەريانىنى سۆزلەپ بېرىدۇ .
— ئادەملەر ھازىرمۇ ئۆيىڭىزدىمۇ ؟ — سۇبۇن ھېدىن ئاقسا-قالدىن سورايدۇ .
— ئۆيۈمدە ، مېنىڭ جاۋاب بېرىشىمنى كۈتۈپ ساقلاپ قالدى .
— ئۇنداق بولسا ، بىز ھازىرلا ئۇلارنىڭ ئالدىغا بارايلى ، سىنوف ، — سۇبۇن ھېدىن سىنوفقا قارايدۇ ، — پىشۇرغان بېلىقنى بىرنېمە بىلەن يۆگە ، — ئاندىن باشقا ھەمراھلىرىغا دەيدۇ ، — ھەممىڭلار مەن بىلەن مېڭىڭلار .
سۇبۇن ھېدىن ھەمراھلىرىنى باشلاپ ئالىبابا ئاقساقالنىڭ ئۆيىگە كەلگەندە ، چوڭ ۋە ئوتتۇرا ياشلىق بولۇپ يىگىرمە نەچچە كىشى غالدىراق قوموش بىلەن ئېگىز قاشالانغان ھويلىدا سوغۇقنى سوغۇق دېمەي تۇرۇشقانىكەن .
— مېنىڭ بۇ ئادىمىم ، — دەيدۇ سۇبۇن ھېدىن سىنوفنى كۆرسىتىپ كۆچىلىككە قاراپ ، — ئاراڭلاردىكى بىر كىشىنىڭ بېلىقنى ھەق بەرمەيلا ئاپتۇ . بۇ قىلمىشى ئۈچۈن ئۇنىڭ يېرىم ئايلىق ھەققىنى تۇتۇپ قالىمەن ھەم مەن سىلەرگە ناماقۇل بولۇش بىلەن مۇنداق بىر ئىشنى سىلەرگە دەپ قويماي : بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ ئادەملىرىمدىن بىرەرسى سىلەردىن بىر نەرسە ئالماقچى بولسا ، ئالدى بىلەن ھەققىنى بېرىپ ئالىدۇ . ھەققىنى بەرمىگۈچە

سىلەرمۇ ھېچنېمە بەرمەڭلار ، ناۋادا بۇگۈنكىدەك ئىش سادىر بو-
لۇپ قالىدىغان بولسا ، ئۇدۇل مېنى ئىزدەڭلار ، ماڭا دەڭلار .
ئالىباي ئاقساقال كۆپچىلىككە قاراپ :
— «سەپسىن تۆرە»نىڭ دېگىنىدىن رازى بولدۇڭلارمۇ ؟ رازى
بولغان بولساڭلار ئۆيۈڭلەرگە كېتىڭلار ، — دەيدۇ .
كىشىلەر ئورنىدىن قوزغىلىشىغا ، سۆزىن ھېدىن :
— توختاڭلار ، يەنە مۇنداق بىر ئىش بار ، ھېلىقى بېلىق
كىمنىڭكىدى ؟ — دەپ سورايدۇ .
توپنىڭ ئىچىدىن زۇۋان چىقمىغاندىن كېيىن ، ئالىباي ئاقسا-
قال ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقان بىر كىشىنى كۆرسىتىپ :
— مۇشۇ كىشىنىڭ بېلىقى ئىكەن ، — دەيدۇ .
سۆزىن ھېدىن سىنوفنىڭ قولىدىن يۆگەكلىك چوڭ بىر بوپە-
نى ئېلىپ :
— بۇ سىزنىڭ بېلىقىڭىز ، — دەيدۇ ھېلىقى كىشىنىڭ
ئالدىغا كېلىپ .
ھېلىقى كىشى ئالىباي ئاقساقالغا لەپپىدە بىر قارىۋېتىپ
— بولدى ، بۇ ئىش تۈگىدىغۇ ، ئۆزۈڭلار ئېلىپ كېتىپ
يەڭلار ، — دەيدۇ .
سۆزىن ھېدىن بېلىقنىڭ ئازراق بىر قىسمىنى ئېلىپ قېلىپ ،
قالغىنىنى ھېلىقى كىشىگە بېرىۋېتىپ ، يانچۇقىدىن ئادەتتىكىچە
بىر قەلەمتىراچنى چىقىرىپ بېرىدۇ . ئۇ مەسىلە شۇنىڭ بىلەن
«زىخمۇ كۆيمەي ، كاۋاپمۇ كۆيمەي» چىرايلىق ھەل بولىدۇ . ئۇ
ئىش سۆزىن ھېدىنغا ئاچچىق ساۋاق بولۇپ ، شۇنىڭدىن كېيىن
يەرلىك كىشىلەر بىلەن بولىدىغان مۇناسىۋەتتە سەزگۈر يۇرۇيدىغان
بولىدۇ .
ئۇ بارگاھقا ئىسلامباي بىلەن شىركىننى ، يەنە ئون تۆگىنى
قالدۇرۇپ ، تۆت ھەمراھىنى ، تۆگىچى سالقىنباينى ئېلىپ ، ئۆز-
دەكنىڭ يول باشلىشىدا يۇرۇپ كەتتى .
ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسى يېڭىكۆلدىن ئۇدۇل مېڭىپ دىل-

پارغا كەلدى . بۇ مەھەللىدە يىگىرمە تۆت يىل بۇرۇن پرۇفېسسور ئابدۇكېرىم ئابدۇرېھىم ئىسىملىك بىر كىشى ياشايتتى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىشلىرى بىلەن شۇنداق بەنت بولۇپ كەتكەنىدى ، ئۇ ھەتتا ئۆيىدىكىلەرنىڭ ئۆزىگە بولغان مۇناسىۋىتىگىمۇ پەرۋا قىلمايدىغان بولۇپ قالغانىدى . ئۇ ئۆيىدە ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر خىل ئادەت پەيدا قىلىۋالغانىدى . ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەن سائەت سەككىزدە ئورنىدىن تۇرۇپ ، ئۆزىگە ئاز-تولا تاماق ياساپ يەۋالغاندىن كېيىن ، سائەت توققۇزدىن ئون ئىككىگىچە ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىغا ئىنتايىن ئىنتىزام قىلاتتى .

چوڭ ياشلىق ئەرلەر ساتمىلىرىدىن چىقىشتى ، ئاياللار ، بالـ-
لار ئىشىكتىن باشلىرىنى چىقىرىپ كەلگۈچىلەرگە ھەيرانلىقتا
قارىشاتتى . بولۇپمۇ ، ياشلار بىلەن باللار كەلگەنلەر ئارىسىدىكى
كۆك كۆز ، سېرىق چاچ ، بىر قىسىملا كىيىنىۋالغان سۇۋېن ھې-
دىن ، سىنوف ، شىركىتىلەرگە قاراپ ھەيران قېلىشاتتى ، ئۆزئارا
بىرنېمىلەرنى دېيىشەتتى . ئۆردەكتىن كۆك كۆزلەرنىڭ نېمىشقا
كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ، ئۇلارغا ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمىدى ، بەل-
كى : «كونا ئېقىن ئىزىنى ، كۆل ئەتراپىنى تەكشۈرۈپ نېمە تاپىدۇ-
كىن ، ئەخمەقتەك ئىش قىلىدىغان بىرنېمىلەركىنە بۇ» دېيىشتى
شۇ .

سۇۋېن ھېدىنلار دىلىپاردا بىر كېچە قونۇپ ، ئەتىسى سەھەردە
يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، لوپ كۆلىنىڭ يۇقىرى تەرىپىنى نىشانلاپ
يۈرۈپ كەتتى .

سول تەرەپ قۇرۇقتاغ ، ئوڭ تەرەپ چەكسىز دەشت قۇملۇق .
يەتتە ئات ، بەش تۆگىلىك گۇرۇپپا قۇرۇقتاغنىڭ ئېتىكىنى ياقلاپ
شەرققە كېتىۋاتماقتا . ناگان ـ ناگاندا ئۇچراپ قالىدىغان چاكاندا
يۇلغۇنلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، بۇ قۇملۇقتا مۇشۇ يولۇچىلاردىن
باشقا ھاياتلىق يوقتەك ئىدى . سۇۋېن ھېدىن ئاتلىق كېتىۋېتىپ
ياكى قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقىپ دۇربۇن بىلەن ئەتراپقا قارايـ-
تى ، بەزىدە تېخى تۆش يانچۇقىدىن كىچىك ئىنجىلنى چىقىرىپ
پىشانىسىگە تەگكۈزۈپ تۇرۇپ : «مېنى ئىزدىگىنىمگە يەتكۈز»
دەيتتى . ئۇنىڭ ئىزدەيدىغىنى كۆنچى دەرياسىنىڭ كۆپ زامانلار
بۇرۇنقى ئېقىن ئىزى ئىدى . ئۇنىڭغا بۇرۇن مۇشۇ ئەتراپتا چوڭ
بىر دەريانىڭ بولغانلىقىنى چەرچەن سەپىرىدە ئۆردەك سۆزلەپ
بەرگەنىدى . ئۆردەك سۇۋېن ھېدىنغا ، بۇ دەريا توغرىسىدا ئۆزىگە
قالاچ قاناقانىڭ نېمىلەرنى دەپ بەرگەنلىكىنى ، قالاچ قاناقانىڭ
كىملىكىنىمۇ سۆزلەپ بەرگەنىدى . شۇڭا سۇۋېن ھېدىن ئۆردەك-
نىڭ ئېيتقانلىرىنى ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە ، دەپ قارايتتى ، دەريا
ئورنىنى تاپالماسلىقىغا ئىشەنمەيتتى ، ھېلى بىر ـ ئىككى ئادەمنى

تاغ تەرەپكە ماڭدۇروپ باقسا، ھېلى بىر ـ ئىككى ئادەمنى پەسكە — قۇملۇق تەرەپكە ماڭدۇروپ كۆرەتتى، ئۆزىمۇ ئىزدەيتى. مۇشۇنداق مېڭىش بىلەن بەش كۈن ئۆتتى. ئالتىنچى كۈنىگە ئۆتكەندە قۇمدا چوقچىيىپ چىقىپ قالغان، قۇروپ داغىغا ئايلىنىپ كەتكەن توغراق كۆتەكلىرى ئۇچراشقا باشلىدى. سۈپەن ھېدىن سەپسېلىپ قاراپ، تۇغراق كۆتەكلىرىنىڭ بىر يۆنىلىشتە تۇرغانلىقىنى بايقىدى ـ دە، كونا دەريا ئورنىنى تاپقاندەك خۇش بولۇپ كەتتى.

— سالقىنباي تۆگىلەرگە قاراپ تۇرسۇن، باشقىلىرىمىز ئەتىراپقا تارقىلىپ، بۇرۇن سۇ ئاققانلىقىنى كۆرسەتكەنغان بىرەر ئالامەت بارمۇ ئىزدەڭلار، — دېدى سۈپەن ھېدىن.

ھەممىسى تارقىلىپ مېڭىشتى.

— تۆرە، بۇ يەرگە كېلىڭا، بۇ يەردىكى ئورەكلەردە ئاجايىپ بىرنېمىلەر تۇرىدۇ، بەك چىق ئىكەن! — دەپ توۋلىدى ئۆردەك، پەس بىر قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ تۇروپ.

«ئۇ قانداق نەرسىلەردۇ، سۇدا ياشايدىغان ئەرسە بولۇپ قالسا...» سۈپەن ھېدىن ئىچىدە شۇنداق دېدى ـ دە، ئۆردەك تەرەپكە ئات سالدى.

9

خۇددى مۇز چىراي ئادەمنىڭ قىياپىتىدىن مېھرى ئىللىق ئادەمنىڭ ئوبرازىنى يارىتىۋاتقان ماھىر قىزنىقچىدەك، سۈپەن ھېدىنىڭ خۇشلۇقىغا جور بولۇپ ھاۋانىڭ بايامقى سوۋرۇن، تۇماللىق، سوغۇق تەلەتى يوقاپ ۋاللىدە ئېچىلىپ كەتتى. كۆنچى دەرياسىنىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان بۇرۇنقى غول ئېقىن ئورنى تېخى تېپىلمىغان بولسىمۇ، تارماق ئېقىن قىنىنى تاپقانلىقىمۇ چوڭ بايقاش ئىدى.

سۈپەن ھېدىن ئۆردەك تۇرغان يەرگە كېلىپ بىرنەچچە

ئورەك ـ ئازگاللارغا يىغىلىپ قالغان نۇرغۇن قۇلۇله قاپلىرىنى كۆردى ـ ده ، ئاتتىن چۈشۈپ ئازگال يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى. بۇ چاغدا ، باشقىلارمۇ كېلىپ بولغانىدى . سۈبىن ھېدىن قۇلۇله قاپلىرىنى تۈتۈپ بېقىۋىدى ، ئۇندەك ئۇۋۇلۇپ كەتتى . ئۇزاق يىلـ لاردىن بۇيان ئاستى تەرىپىدىن قىزىغان قۇم قىزىتىپ ، ئۇستىدىن ئاپتاپ كۆيدۈرۈپ ، ئۇلارنى پوزمانغا ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى . سۈبىن ھېدىن قىياسى بويىچە ئېقىنىنىڭ كەڭلىكىنى مۇقىملاپ ئۆلچىدى ، يۇقىرى ـ تۆۋەن مېڭىپ تەكشۈردى ، خەرىتىسىنى سىزدى . بۇ يىل ئۇنىڭ ئامەتلىك يىلى بولىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىۋاتقاندەك ، ئۇ ھەم خۇشال ، ھەم ئۇمىدۋار ئىدى . تارماق ئېقىن بولغان يەردە چوقۇم غول ئېقىن بولماي قالمايدۇ ، دەپ ئىشىنەتتى . «خىيال خىيال تۇغىدۇ» سۈبىن ھېدىن يېڭى خىيال ، ئاجايىپ تەسەۋۋۇر بىلەن كېتىۋاتاتتى ، سىنوف بىر گەپ بىلەن ئۇنىڭ ئوي ـ خىيالـ ىنىڭ بېلىگە تېپىپ ، پەجىرىنى ئۇچۇرۇۋەتتى .

— بۇنداق دەشت قۇملۇقتا قۇلۇله قاپلىرى نېمىش قىلىدۇ ، راستتىنلا بۇ يەر بۇرۇن ئېقىنمىدىكىنە ؟

«ئاقىلىنىڭ قىلغان بىر ئىشىغا نادان مىڭ كۈن باش قاتۇرار» دېگەن شۇ...

سەپەر ، ئىزدەش داۋاملاشماقتا . ئەتىسى چۈشكە يېقىن ـ يىراقتىكى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىدە بىر ئاتلىق ئادەم كۆرۈندى . سۈبىن ھېدىن ، ئۆردەكلەر ھاياتلىقتىن ئەسەر يوق بۇ جەزىرىدە يالغۇز يۈرگەن ئادەمگە ھەيران قالدى . ئۇمۇ بۇلارنى كۆرۈپ ئەجەبلەنگەن بولسا كېرەك ، قۇم دۆۋىسىدىن چۈشۈپ بۇ تەرەپكە قاراپ ماڭدى . ئۆردەك يىراقتىنلا ئۇنىڭ تاغلىق ئوۋچى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدى . ئۇ بىر شاغدار مىلتىقنى ئالدىغا توغرىسىـ غا قويۇۋېلىپ ، مۈرىسىگە ئوقيا ئېسىۋالغانىدى . يېقىن كەلگەندە ئۆردەك ئۇنىڭغا ، ئۇ ئۆردەككە قاراپ قالدى .

— نەدىن كەلدىڭلار ، نەگە كېتىۋاتىسىلەر ؟ — ئوۋچى ئۆرـ دەكتىن سورىدى .

— يېڭىكۆل تەرەپتىن كەلدۇق ، لوپ كۆلى تەرەپكە كونا بىر ئېقىننى ئىزدەپ كېتىۋاتىمىز .

— بۇلار... ؟ — ئوۋچى سۇئېن ھېدىن ۋە باشقىلارنى ئىما قىلدى .

— ھە ، كونا ئېقىنىنى ئىزدەيدىغانلار مۇشۇلار ، بۇ كىشى ، — ئۇ سۇئېن ھېدىننى كۆرسەتتى ، — «سەپسىن تۆرە» ، مۇشۇلارنىڭ باشلىقى ، مەن يول باشلىغۇچى ، ئات جونۇم ئۆردەك .

— ئۆردەك ! چارلىق ئوماقنىڭ بۇقىدەك يوغان بىر يولۋاسنى بوغۇزلىۋەتكەن ئوغلى ئۆردەك سىزمۇ ؟

ئۆردەك جاۋاب بېرىش ئورنىغا كۈلۈمسىرەپ قويدى .

— مۇنداق دەڭ ، مېنىڭ ئات جونۇم ئابدۇرېھىم ، كىشىلەر ئابدۇرېھىم جەگرەن① دەيدۇ .

— سىڭىرلىق ئابدۇرېھىم ئوۋچى دېگەن سىزمۇ ؟ — ئۆردەك ئۇنىڭ ئالدىغا باردى . ئىككىسى ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى . ئابدۇرېھىم قىرىق بەش ياش ئەتراپىدا ، قىسقا شالاڭ بۇرۇت ، كەكە ساقاللىق بولۇپ ، تاغلىقلارغا خاس پالاس رەختتە تاشلىغان ئۈچۈ ، بېشىغا چاپۇش كىيىۋالغانىدى .

«سىڭىرلىق ئابدۇرېھىم» دېگەننى ئاڭلاپ ، سۇئېن ھېدىن شۇئان ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ :

— سەن كوزلۇقا يول باشلىغان سىڭىرلىق ئوۋچى ئابدۇرېھىممۇ ؟ ئۇ سەن توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگەن ، — دېدى ۋە ئابدۇرېھىمغا قولىنى سۇندى .

ئابدۇرېھىم سۇئېن ھېدىنغا ئانچە ئېرەنشىمەي قولىنى تەڭلىدى . ئۇنىڭ كۆرۈشكەندىكى كەيپىياتى سۇس ، سالقىن ئىدى . ئابدۇرېھىمنىڭ بۇ كەيپىياتىدىن ئۆردەك ھەيران قالدى . لوپلۇق-لارنىڭ ئادەتتىدە ئىلگىرى زادى كۆرۈشۈپ باقمىغانلارمۇ بۇنداق دەشت قۇملۇقتا ئۇچرىشىپ قالغاندا ، بىر - بىرىگە ئۇۋە ئىگە بولۇش يۇزىسىدىن قىزغىن بولۇشىدۇ ، ئەما ئابدۇرېھىم ئۇنداق

① جەگرەن — جەرەن .

قىلمىندى.

كوزلوف 1883—1885 - يىللىرى پرژىۋالسكىينىڭ ئىكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىغا قاتناشقان كۆنچى دەريا ۋادىسىنى ، تۆۋەن ئېقىندىكى قۇرۇق دەريا قىنىنى ئۆز ئالدىغا تەكشۈرگەندە ، ئابدۇرېھىم ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى بولغان . كوزلوفنىڭ كۆرەڭ ، تەكەببۇرلۇقى ئابدۇرېھىمنىڭ كۆزىگە سىغمىغاندى ، شۇڭا ئۇنى دېگەن يېرىگە باشلاپ ئاپىرىپ قويۇپ ، باشقا ئىشلىرى بىلەن چاتىقى بولمىغاندى . «كۆنچى دەريا ۋادىسىنى بەش قولدەك بىلدىغان» ، لېكىن «ياۋلىقى كەتمىگەن تاغلىق»نىڭ گەدەنكەشلىكى كوزلوفنى سەل ئەيمەندۇرۇپ قويغاندى . ئۇ كېيىن سۆزىن ھېدىن بىلەن ئۇچرىشىپ قالغاندا ، ئابدۇرېھىم توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىغان . سۆزىن ھېدىن پەقەت ئۇنىڭ يازمىسىنى ئوقۇپ ئابدۇرېھىم توغرۇلۇق خەۋەرگە ئېرىشكەنىدى . ھازىر ئۇنىڭ : «سەن توغرۇلۇق كوزلوف ماڭا سۆزلەپ بەرگەن» دېيىشى ، مۇشۇ ئارقىلىق ئابدۇرېھىمنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن ئىدى . ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىدىكى مۇھىم مەقسىتى ، كۆنچى دەريانىڭ قەدىمكى غول ئېقىنى ئورنىنى تېپىپ ، شۇ ئارقىلىق لوپ كۆلىنىڭ بۇرۇنقى ئورنى توغرىسىدا دەسلەپكى ئاساسقا ئىگە بولۇش ئىدى . ئۆزەكنىڭ بۇ تەرەپلەر بىلەن تونۇشلۇقى يوقلۇقى ئۇنىڭغا مەلۇم ئىدى . ئۇ ئابدۇرېھىمدەك بىر ئادەمنىڭ ئۇچراپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى . مانا ھازىر دەل شۇنداق ئادەم ئۇنىڭ ئالدىدا تۇراتتى .

سۆزىن ھېدىن بوينىغا ئېسىپ قوينىغا تىقۋالغان كىچىك خۇرۇم قاپچۇقتىن ئىنچىلىنى چىقىرىپ ، ئالدى بىلەن ئۇپتى ، ئاندىن پىشانىسىگە تەككۈزۈپ يەنە قوينىغا سېلىپ قويدى .

— ئۇ نېمە قىلىۋاتىدۇ ؟— ئابدۇرېھىم ئۆزەكتىن سورىدى .

— ئۇ پات - پات مۇشۇنداق قىلىدۇ ، نېمىشكىنتاك ئۇ ، — دېدى ئۆزەك .

سۆزىن ھېدىن خۇرۇم تاشلىق سۆسەر پەلتوسىنىڭ يانچۇقىدىن پارقىراق ساپلىق بىر قەلەمتىراچنى چىقىرىپ :

— بۇ بىزنىڭ مۇشۇ قۇملۇقتا ئۇچرىشىپ قالغانلىقىمىزنىڭ خاتىرىسى بولۇپ قالسۇن ، مېنىڭ سوۋغام ، — دەپ ئابدۇرېھىمغا تەڭلىدى .

ئابدۇرېھىم سۆيۈن ھېدىنىنىڭ ئاغزىغا قاراپ قېلىپ ، ئۆرە-تىن سورىدى :

— بۇ بىزچىنى ئوبدان بىلىدىكەنغۇ ؟

— ئۆگىنىۋاپتۇ .

بىر كىشى دوستلۇققا قول سوزۇۋاتسا ، قولىنى ئارقىغا ئېلى-ۋېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئابدۇرېھىم سۆيۈن ھېدىنىنىڭ كۆ-زىگە سىنچى نەزىرى بىلەن قارىۋېتىپ ، ئۇنىڭ قولىدىن قەلەمتە-راشنى ئالدى . «قول قولنى يۇسا ، قول يۈزنى يۇيىدۇ» ، ئابدۇرې-ھىم ئۆرەكتىن :

— بۇلار نەگە بارىدىكەن ؟ — دەپ سورىدى .

ئۆرەك ئېغىز ئاچقۇچە ، سۆيۈن ھېدىن :

— ئېنىق بىر مەنزىلىمىز يوق ، كۆنچى دەرياسىنىڭ بۇرۇ-قى غول ئېقىن ئورنىنى تاپساق بولىتتى ، — دېدى .

— مەن ئاتمىشبۇلاققا ماڭغان ، بۇيىتۇ ، كونا دەريا ئورنىنى ئىزدىشىپ بېرەي ، — دېدى ئابدۇرېھىم .

سۆيۈن ھېدىنىنىڭ ئۇمىدىگە يەنە بىر ئۇمىد قوشۇلدى . ئۇ ئۆرەك ، ئابدۇرېھىملارنىڭ يول باشلىشىدا كونا دەريا ئىزىنى ئىز-دىشىنى داۋاملاشتۇردى ، نەچچە قۇم دۆڭلىرىدىن ئاشتى ، ئاتلارمۇ هاردى ، ئادەملەرمۇ هاردى . ئۇلار چۇشكۇن قىلغۇدەك جاي ئىزدەپ كېتىۋاتاتتى ، ئۇلارغا دەريا قىنىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئۇزۇن بىر سوزۇق ئۇچراپ قالدى .

— قېرىلار مۇشۇ ئەتراپتا دەريا ئىزى بار ، دەيدىغان ، مۇشۇ شۇمىكىنە ، — دېدى ئابدۇرېھىم .

بۇ گەپنى ئاڭلاپلا سۆيۈن ھېدىن ئېتىدىن چۇشتى - دە ، سىنوفقا بىر تۆگە ئۇستىدىكى يۈككە باغلاپ قويغان تۆمۇر گۇرجەك-نى ئەكەلدۇرۇپ ، ئۆزى سوزۇقنىڭ ئىچىدىكى قۇملارنى بىر يانغا

كۆرەشكە باشلىدى . باشقىلار ئۇنىڭ نېمىشقا بۇنداق قىلىدىغانلىقىنى چۈشىنەلمەي ھەيران بولغىنىچە ئەتراپىدا قاراپ تۇرۇشتى . يېرىم مېتىردىن ئارتۇقراق كولىغاندىن كېيىن ، كىچىكلىرى يا-ڭاقتەك ، چوڭلىرى قوش مۇشتۇم ھەم ئادەمنىڭ بېشىچىلىك قۇلۇ-لە قاپلىرى چىقىشقا باشلىدى .

— كۆردۇڭلارمۇ ؟ ! — دېدى سۈپەن ھېدىن بېشىنى كۆتۈ-رۈپ ، — بىز ئىزدىگەن غول ئېقىن مۇشۇ بولسا كېرەك .

ئۇ بىرپەس دېمىنى ئېلىۋېلىپ ، گۈرجەكنى بايىقىدەك تىك پاتۇرۇپ سالماي ، يېنىچە سېلىپ قۇملارنى تارتىشقا باشلىدى ، ئاندىن گۈرجەكنى سىنوفقا تەڭلەپ تۇرۇپ :

— سەن بىردەم گۈرجەكنى مەندەك سېلىپ قۇمنى كۆرەپ باق ، — دېدى .

سىنوف ئانچە خالاپ كەتمىگەن تەرزدە گۈرجەكنى ئىككى سې-لىۋىدى ، ئاپئاق بىر نەرسە كۆرۈندى .

— توختا ، — سۈپەن ھېدىن شۇنداق دەپلا ئورنىغا چۈشۈپ سىنوفنىڭ قولىدىن گۈرجەكنى ئېلىپ ، قۇمنى ئۆزى خۇددى بىر نەرسىنى ئاۋايلاۋاتقاندەك ، ئاستا ، پەم بىلەن كۆرىدى . سۈپەن ھېدىنمۇ ، باشقىلارمۇ تەڭلا : «ۋاھ ! » دېيىشىپ كەتتى . ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرغىنى ئومۇرتقا سۆڭىكى ئادەمنىڭ يوتىسىدەك ، قىلتىرىق - قوۋۇرغىلىرى چىمچىلاق چوڭلۇقىدىكى بېلىقنىڭ ئىسكىلىتى تۇراتتى ، ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچىۋىدى ، ئىككى مېتىر ئون سانتىمېتىر كەلدى . سۈپەن ھېدىن بېلىق ئىسكىلىتىنى بىرنەچچە قېتىم رەسىمگە تارتىۋالغاندىن كېيىن ، بىرنەچچە پارچە قىلىپ بۆلۈپ ساندۇققا قاچىلىماقچى بولۇپ ، ئۇنى ئورنىدىن قوزغىشىغا ئۇگە - ئۇگىلىرىدىن ئاجراپ پارچىلىنىپ كەتتى . ئۇ ئومۇرتقا سۆڭىكى بىلەن قوۋۇرغا سۆڭىكىدىن قولغا چىققۇدەكلىرىنى ئېلىپ ۋالغان پاختىلارغا ئوراپ ساندۇققا قاچىلىدى .

«دەريا بولغاندىكىن ساھىلىدا بەلكى ھاياتلىقنىڭ ئىزى تېپىلىپ قالار» . سۈپەن ھېدىن شۇنداق ئۇمىد بىلەن ئادەملىرىنى

ئەتراپقا قاراپ بېقىشقا ماڭدۇردى .

فېڭشى بىلەن ئۆردەك بىللە ماڭغانىدى ، ئانچە يىراققا بارمايلا ئۆردەك :

— مايەرگە كېلىڭلار ! ئۆي... تام... ! — دەپ توۋلىدى .

سۈپىن ھېدىن كېلىپ ھاياجىنىنى باسالمايلا قالدى ۋە كۆزىگە ئىشەنمەي قالدى . ئۇنىڭ كۆرۈۋاتقىنى يېرىمى قۇم ئاستىدا ، يېرىمى قۇمدىن چىقىپ تۇرغان ، بىرنەچچە كېسەك ، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي خارابىلىرى ئىدى . سۈپىن ھېدىن ياغاچلارنى تۇتۇپ بېقىۋىدى ، ئۇستى ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئاپتاپ چېقىپ پوزماندەك يۇمشاپ كەتكەنىدى . سۈپىن ھېدىن ئاتلىق يۇقىرى - تۆۋەن مېڭىپ تەكشۈرۈپ كۆرۈۋىدى ، بۇنداق خارابىلىكتىن بىرنەچچىنى كۆردى . يەنە بىر دۆڭ يامزىلدا ئېچىلىپ قالغان ئادەم كاللىسى ، پارچە - پارچە ئۇستىخانلار تۇراتتى . سەدەپتەك ئاقىرىپ كەتكەن باش سۆڭمىكىدىكى قاپقارا چوڭقۇر چاناقلار يىراق - يىراقلارغا سوئال نەزىرى بىلەن قاراۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى . سۈپىن ھېدىن خارابىلىكلەردىن ساپال كومزەك پارچىلىرىنى ، بىرنەچچە ياغاچ تاۋاق ، ياغاچ لېگەن ، داتلىشىپ كەتكەن تەڭگە پۇللارنى ، بىر پالتا تېپىۋېلىپ ، بۇ نەرسىلەرنى ئاۋايلاپ ئوراپ ساندۇقلارغا قاچىلىماقچى بولۇۋاتقاندا ، ئۆردەك بىلەن ئابدۇرېھىم ئەجەبلىنىپ بىر - بىرىگە قارىشىپ قالدى . ئۇلار ئىچىدە : «ئۇ بۇ ئەسكى - تۇسكى ، داغال - دوغال[1] نەرسىلەرنى نېمە قىلىدىغاندۇ» دەپ ھەيران قېلىشىۋاتاتتى . بىر گەپ ئۆردەكنىڭ ئېسىگە كېچىپ ، سۈپىن ھېدىنگە قاراپ جىددىي تۇستە :

— سۈپىن تۆرە ، بۇ نەرسىلەرنى قان قىلماي تۇرۇپ ئالساق بىزنى پالاكەت باسىدۇ ! — دېدى .

سۈپىن ھېدىن بۇ سۆزنى : «مېنىڭ بۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ كەتمەكچى بولغىنىمغا ئۆردەك نارازى بولۇۋاتقان چېغى» دەپ ئويلاپ ، ئىتتىك ئۆردەككە قارىدى ، يەنە شۇئان دەندەنئۆيلۇكتىمۇ

① داغال - دوغال — ئۇششاق - چۈششەك ، پارچە - پۇرات .

مۇشۇنداق گەپنى ئاڭلىغىنى ئۈسسگە كېلىپ ، مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى ـ دە ، ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى . ئۇ ئەتىراپقا نەزەر سالدى... قىنىغا لىپمۇلىق تولۇپ كۆۋەجەپ ئېقىۋاتقان دەريا ، ئىككى ساھىلدا دەريا بىلەن پاراللېل ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇك ئورمان ، كەڭرى كەتكەن ياپيېشىل ئوتلاق ، يايلاپ يۈرگەن ئۈيۇر ئاتلار ، توپ ـ توپ قوي ـ كالا پادىلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولدى...

سۇئېن ھېدىن بۇ قېتىمقى زور بايقاشتىن مەمنۇن بولۇپ ، تېخىمۇ چوڭ بىر بايقاش ئۈنۈگىغا قۇچاق ئېچىپ تۇرغاندەك قۇم دۆۋىلىرى ئارا سەپىرىنى داۋاملاشتۇرماقتا ، ئەمما سۇنىڭ ئاز قېلىۋاتقىنى ئۈنىڭ ئەندىشىسىنى ئاشۇرماقتا ئىدى . ئۇلار چۈشتىن قايىرىلغان مەھەلدە ئېگىز ـ پەس ، ئۇزۇن ـ قىسقا قۇم دۆۋىلىرى ئارىلىرىدا كېتىۋېتىپ ، ئۇ يەر ـ بۇ يەردىكى ئازگاللاردا نەمسەل كۆكىرىپ تۇرغان يۇلغۇن ، قاغداللارنى كۆرۈپ ، سۇئېن ھېدىندا بۇ يەردە سۇ بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ، دېگەن ئۈمىد تۇغۇلدى . ئۇ يۇلغۇن ئۈنگەن ئازگالنى كولىماقچى بولدى . گۈرجەككە شىركىن مەسئۇل ئىدى . ئۇلاردا شۇ بىرلا گۈرجەك بار ئىدى . ھەممىسى كونا ئېقىن ، خارابلىكىنىڭ تېپىلغانلىق خۇشاللىقىدا بولۇپ كېتىپ ، گۈرجەك ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ ، ئۇنتۇپ كېتىشكەنىدى . ئەمدى شۇ گۈرجەكنى تېپىپ كەلمەي بولمىدى . شىركىننى ئۆزۈك تېپىپ كەل دېسە ، ئۇ شۇ كەتكەنچە قايتىپ كېلەلمەسلىكى ئېنىقلا ئىدى .

— مەن تېپىپ كېلەي ، — دېدى ئۆردەك .

سۇئېن ھېدىنىڭ كۈتكىنىمۇ ئۆردەك بىلەن ئابدۇرېھىم ئىكىسىنىڭ بىرىنىڭ بېرىشى ئىدى .

— مېنىڭ ئېتىمنى مىنىپ بار ، — دېدى سۇئېن ھېدىن .

— ئۆزۈمنىڭ ئېتىنى مىنەي ، — ئۆردەك شۇنداق دەپلا ئېتىغا مىنىپ يۈرۈپ كەتتى .

ئۇ كېتىپ ئىككى سائەتلەردىن كېيىن ، چاپقۇنلاپ قارا بوران

كەلدى . بوراننىڭ شىددىتىدىن ئۇلار نە ـ نەلەرگە ئۇچۇپ تىرىپە-
رەن بولۇپ كېتىدىغاندەك ئىدى . ھەممە يەرنى قۇم باستى ، بوراڭ-
نىڭ يىرتقۇچلاردەك ھۆركىرىگەن ، ھۇشقىيىتقان ۋە ئۇچقان قۇملار
ۋىژىلدىغان ئاۋازلىرىدا كىشىلەرنىڭ بىر ـ بىرىنى ۋارقىراپ چاقى-
رىشلىرىمۇ ئاڭلانمايىتتى . سۈيىن ھېدىنلار ئات ، تۆگىلەرنى دالدا
قىلىپ ، ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە تاڭنى ئانقۇزدى ، ئەتىسى چۈشمۇ
بولدى ، ئۆردەك كەلمىدى . ئابدۇرېھىم ، سالقىنبايدىن باشقىلىرى
ئۆردەكنىڭ قايتىپ كېلىشىدىن ئۇمىد ئۈزدى ، يەنە ساقلاۋېرىشكە
بولمايىتتى ، بىر كۈنلۈكلا سۇ قالغانىدى . ئابدۇرېھىم ، سالقىنباي-
لارنىڭ ساقلايلى ، دېگىنىگىمۇ قارىماي سۈيىن ھېدىنلار قايتىشقا
تەمشىلىۋاتقاندا ، ئۆردەك گۈرجەكنى تېقىمىغا قىستۇرۇپ ، بىر
قولىدا كىچىكرەك ئىككى تاختاينى كۆتۈرگىنىچە قايتىپ كەلدى .

سۈيىن ھېدىن ئىتتىك كېلىپ ئۆردەكنىڭ قولىدىن تاختايلار-
نى ئېلىپ قارىدى . ئۇ بىر ـ بىرىدىن كۆركەم نەقىش ئويۇلغان
تاختايلار ئىدى . ئۆردەك يەنە يانچۇقىدىن بىرنەچچە تەڭگە پۇللارنى
چىقىرىپ ئۇنىڭغا بەردى .

— بۇلارنى نەدىن تاپتىڭ ؟ ! — سۈيىن ھېدىن ھاياجىنىنى
باسالماي قالدى .

ئۆردەك بوراندا ئېزىپ قېلىپ باشقا بىر تەرەپكە كېتىپ
قالغىنىنى ، ئەتىسى قارىسا ، چوڭ بىر خارابىلىكتە تۇرغىنىنى ،
ئۇ يەردە كۆرگەنلىرىنى ، پەقەت مۇشۇ تاختايلار بىلەن ھېلىقى
ئۇششاق نەرسىلەرنىلا ئېلىپ ماڭغىنىنى ، ئاندىن تۇنۇگۈنكى يەرگە
بېرىپ گۈرجەكنى تېپىپ كەلگەنلىكىنى قىسقىلا سۆزلەپ بەردى .

خۇشاللىقتىن سۈيىن ھېدىنىڭ ھاياجىنى ۋۇجۇدىغا پاتماي
قېلىۋاتاتتى . شۇ تاپتا ئۇ تەكلىماكان تىلسىمىنىڭ ئاچقۇچىنى
قولغا چۈشۈرگەندەك ھېسسىياتتا ئىدى . ھازىرلا ئۆردەكنى يول
باشلىتىپ ، ئۇ كۆرگەن خارابىلىككە بارغۇسى كېلىپ كەتتى .

سەككىزىنچى باب

مۆجىزىلىك بايقىلىش

«تەكلىماكان ئارخېئولوگىيە ۋە گېئولوگىيىنىڭ سىرلىق ئامبىرى ، يەنى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى قەدىرلەش ۋە تارىخىي ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىش ئىشلىرىدا ئاجايىپ مۆجىزىلەر بىلەن تولغان سىرلىق جاي بولۇپ تۇرماقتا» .

— ئابدۇقېيۇم خوجا .

«ئۇلار ئوخشاشلا ئۇزۇنگە ۋە ئۆز مەدەنىيەت تارىخىغا بولغان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى يوقاتقانىدى» .

— ئەسئەت سۇلايمان .

1

سۈپىن ھېدىن بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆزدەكتىن ئەندىشە قىلىپ ئارقىسىدىن قاراپ قالدى .

— شۇنداق ياخشى ئاتنى مىنمەي ، ۋېجىك ئېتىنى مىنىپ كەتتى ، قايتىپ كېلەلەرمۇ ؟

— قايتىپ كەلمىسە ، سۇسىز قېلىپ تۇگەشكىنىمىز شۇ .

سىنوف بىلەن ئىسلامباينىڭ پارىڭى سۈيەن ھېدىنىنىڭ كاللە-
سىنى قوچۇپ ، بىر غېمىنى ئىككى قىلىپ ئوغىسىنى قاينە-
تىۋەتتى .

— بولدى قىلىڭلار ، كۆزىنى ئېتىپ قويساڭلارمۇ ، ئۇ بۇ قۇملۇقتا ئېزىپ قالمايدۇ .

— ئۇ ئۆزىغۇ ئېزىپ قالماس ، ئېتىنى پايلىماسمىكىن دەيمىزغۇ ، — دېدى سىنوف .

سۈيەن ھېدىن جىمىپ قالدى . بۇ ئۇنىڭ ئۆرەكنىڭ ئاشۇ ئىنجىمارۇق ئېتى بىلەن قايتىپ كېلەلىشىگە ئىشەنچ قىلالماي ، سۇكۇت قىلىپ تۇرغىنى ئىدى . گۇرۇپپىدىكى شۇنچە ئادەمنىڭ ھاياتى ئۆرەكنىڭ تۆمۇر گۇرجەكنى تېپىپ كېلەلىشىگە باغلىق بولۇپ قالغانىدى . شۇڭا سۈيەن ھېدىن ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ «بوران» ئاتلىق ئېتىنى مىنىپ بېرىشنى ئېيتقانىدى . ئۇنىڭغا بۇ ئاتنى رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا گوبىرناتورى ئالاھىدە سوۋغا قىلىپ تۇتقانىدى . بىرنەچچە قېتىملىق قۇملۇق سەپىرىدە بۇ رەسى ئېتى سىنالغانىدى . بۇ ئاتنىڭ بېشى چوڭ ، كۆكرىكى كەڭ ، سىنى ۋۇزۇن ، بويى ئېگىز ، پاچاقلىرى ھەم ئۇزۇن ، ھەم توم ، مېڭىشى ۋېلراق ئىدى ، ئەمما چېپىشتا تېز ئىدى . يەرلىك كىشىلەر بۇنداق ئاتنى «رەسى ئارغىمىقى» دەپ ئاتايتتى . ئۆرەكنىڭ ئېتى جۇغى ئىنچىكىرەك ، قىسقا ، سەل پاكارراق ئىدى ، ئەمما قۇملۇقتا تۇغۇلۇپ ، قۇملۇقتا ئۆسكەن بولغاچقا ، بۇ يەرنىڭ جۇدۇن - چاپقۇنىغا ، بوران - قۇيۇنىغا ، تومۇز - ئالۋۇنىغا پىشقان ، كۆنگەنىدى . ئۆرەككە ئۆز ئېتى باشقا ھەرقانداق ئاتتىن ئىشەنچلىك ئىدى . سۈيەن ھېدىن ئېتىنى مىنىپ بېرىشنى ئېيتقاندا ، ئۆرەك گەپمۇ قىلماي ئۆزىنىڭ ئېتىنى مىنىپ ماڭغاندا ، ھەممىسى ھەيران قېلىشىپ ، بىر - بىرىگە قاراپ قويۇشۇپ ، ئاندىن ئۆرەكنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قالغىنى شۇنىڭدىن ئىدى . سۈيەن ھېدىن ئۆرەكنىڭ كەتكەن تەرەپكە بىر ئاز قاراپ تۇرغاندىن كېيىن ، بېشىنى سىلىپ چىدىرىغا كىرىپ كەتتى .

ئۆرەكنىڭ بىر قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتۈپ كۆزدىن غايىب بولدى .

— ئۇ مۇشۇ ماڭغىنىچە جېنىنى ئېلىپ كېتەمدىكىن دەيمەن ، — دېدى شېركىن .

— مەنمۇ شۇ ئويدا ، ئۇنىڭ گۈرجەكنى تېپىپ كېلەلىشى بىر گەپ ، تېپىپ كەلگەن ھالەتتىمۇ بۇ يەردىن سۇ چىقىشىغا كۆزى يەتمەي ، جېنىنى ئېلىپ قاچتىمىكىن دەيمەن ، — دېدى سىنوف .

— بىز لوپلۇقلارنى گېپىدە تۇرمايدىغان ، يالغانچى سانىماڭلار . بۇ يەردىن ئۇنداق ئادەم چىقمايدۇ ! — ئابدۇرېھىم زەردە بىلەن شۇنداق دېدى - دە ، نېرىغا كەتتى .

ئۆردەك ئۆزلىرى كەلگەن ئىزنى بويلاپ يولىنى داۋاملاشتۇرماقتا . ئات ، تۆگىلەرنىڭ ئىزلىرى ھېلى بىر قۇم دۆڭىسىنىڭ يامزىلىنى بويلاپ ياكى ئەگىپ كەتكەن بولسا ، ھېلى يەنە بىر قۇم دۆڭىسىدىن ھالقىيتتى . ئۆردەك چەكسىز قۇملۇقتا يولىنى يېگانە داۋاملاشتۇرماقتا . ئۇ پات - پات ئاسمانغا قاراپ - قاراپ قوياتتى ، شامال چىقىپ قالماسلىقنى تىلەيتتى . بۇ كۈن چۈشتىن قايرىلغان چاغ ئىدى . قۇملۇقتا شامال كۆپ ھاللاردا مۇشۇ چاغدا چىقىپ ، ئەتىسى تاڭغا يېقىن توختايدۇ . ناۋادا ، ئۇ چاغدا توختىمىسا ، كېيىنكى كۈنى دەل چىققان چېغىدا توختايدۇ . ئۆردەك ئۆز مۆلچەردە يولىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى مېڭىپ بولدۇم ، كۈن پاتقۇچە گۈرجەك قالغان جايىغا بېرىپ بولىمەن ، دەپ قىياسلاپ كېتىۋاتاتتى . ئۇ ئەندىشە قىلغىنىدەك شامالىنىڭ شەپىسى كېلىپ ، قۇملار شىر - شىر لاشقا باشلىدى . ئۇ ئىز بويلاپ يىراقتا ئوبدان سەپسېلىپ قارىۋېلىپ ئېتىدىن چۈشتى - دە ، ئاتنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇدىدىن چىڭ تۇتۇۋالدى . غۇر - غۇر شامال بارغانسېرى كۈچەيىپ - ئەدەپ بورانغا ئايلاندى . بوران قۇملارنى ئۇچۇرۇپ ھەر خىل ئاۋازدا ھۇشقىيتاتتى ، گۈركىرەتتى . پايانسىز قۇملۇق شۇ ئەلپازدا گويا ھالاكەت دېگىزىغا ئايلانغاندى . ئۆردەك ئېتىنىڭ تىزگىنىنى بىلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىپ ، قولىنى قوۋۇشتۇرۇۋېلىپ ، بېشىنى ئىچىگە تىققىنىچە يېنىچە بولۇپ ، ھەربىر قەدەمنى داۋاندىن ئاشقاندەك مىڭ مۇشكۈلدە ئېلىپ ، بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن ئىلگىرىلىمەكتە . ئۇنىڭ بۇ ھالىتى دېگىز - ئوكيانىنىڭ دەھشەتلىك

دولقۇن - بۇزغۇنلىرى ئىچىدە قالغان كىچىككىنە قولۇاققا ئوخشايتتى . ئۇنىڭ كاللىسىدا ھازىر نىشان ، تەرەپ دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى . قانچىلىك ماڭدى ، ھازىر قايسى ۋاقىت — كېچىمۇ ، كۈندۈزمۇ ، قايسى تەرەپكە كېتىۋاتىدۇ ، بۇنى ئۇ بىلمەيتى. تى . بىلىپ باقماقچى بولسىمۇ ، بىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى ، بوراننىڭ يۆنىلىشى بويىچە مېڭىشلا بىردىنبىر ھايات قېلىش يولى ئىدى . ھازىر ئۇنىڭ بىردىنبىر ئويلايدىغىنى ، بوراندىن ئامان قۇتۇلۇپ قېلىش ھەم بوراننىڭ توختىشىنى تىلەش ئىدى...

تۇرۇپلا بوران ئاجىزلاپ قالغاندەك بىلىندى . قۇملارمۇ يۈزگە بايقىمەك ئۇرۇلمايتتى ، لېكىن ھۇشقىيتقان ، ۋىڭ - ۋىڭلىغان ئاۋازلار يەنىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى ، ئەمما قۇلىقى تۇتۇۋىدە ئەمەس ، يېقىن ئەتراپتىن كېلىۋاتقاندەك ئاڭلىناتتى . ئۆردەك ئەجەبلىنىپ بېشىنى كۆتۇرۇپ قاردى .

— مەن نەگە كېلىپ قالدىم ؟ — ئۆردەك ئەتراپقا قاراپ ئۆز - ئۆزىدىن سورىدى .

ئۆردەك ئۆزىنى يارداڭلىققىمۇ ئوخشمايدىغان ئېگىز - پەس تۆپىلىكلەر ، دۆڭ - يوتىلار ، يېرىم - يارتا تاملىق ، قوشاملار ئارىسىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلدى . كېچە بولغاچقا ، بۇلارنىڭ نېمىلىكىنى ، كېچىنىڭ قايسى ۋاقتىلىقىنى ئاڭقىرالمىدى . ئۇ ئەتراپىدا يەردىن چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان بىرنەچچە ياغاچنى كۆرۈپ قالدى ، كۆزىگە ئىشەنمەي ئۇلارنى تۇتۇپ - سىلاپ باقتى ، ئۇلار راستتىنلا ياغاچ ئىدى .

— بۇ قۇملۇققا قانداق كېلىپ قالغان ياغاچلاردۇ بۇ ؟

ئۆردەك ئۆزىدىن شۇنداق سورىغىنى بىلەن ، جاۋابىنى بىلە - مەيتتى ، ھەيران بولاتتى شۇ . ئۇ بوراندا قېقىلىپ - سوقۇلۇپ چارچىغانىدى ، ئۇيقۇمۇ كۆزىگە يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتاتتى . تاڭ ئاتقىمىغۇچە ئەتراپنى پەرق ئەتكىلى ، گۈرجەك قالغان تەرەپنى بىلگىلى بولمايتتى . ئۇ ئازراق كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ ، قالغان ئىشنى تاڭ ئانقاندا كۆرمەكچى بولدى - دە ، ئاتنى بىر ياغاچقا باغلاپ قويدى ، ئۆزى يارتا تامدەك بىرنېمىگە يۆلەنگىنىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇ-

روپ ئويقوغا كەتتى...

ئۆردەك ئاتنىڭ كىشنىشىدىن ئويغىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا تاڭمۇ يورۇغان، شامالمۇ شىپىدە توختىغانىدى. ئۇ ئەتراپقا قاراپ باقماقچى بولۇپ، تۇرغا ئوخشاپ كېتىدىغان تىك، ئېگىزرەك بىر دۆڭگە تەستە چىقتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئاجايىپ - غارايىپ، ئەمما بىر خىل خانىۋەيرانلىق مەنزىرە قۇچاق ئېچىپ تۇراتتى. ئۆردەك دۆڭدىن چۈشۈپ خارابىلىكنى ئارىلىدى. ئارىلىرىغا يۇل-غۇن، قومۇش قويۇپ سوقۇلغان، شامال يالاپ خىلمۇخىل شەكىل-گە كىرىپ قالغان يېرىم - يارتا، پۈچۈق، پارچە تاملارغا، چېچە-لىپ يانقان، تىك تۇرغان، سىڭايان بولۇپ قالغان ياغاچلارغا، ئۇ يەر - بۇ يەردە تۇرغان كوزا - كومزەك پارچىلىرى، تەڭگە پۇللار، چوڭ - كىچىك شال، تاختايلارغا قاراپ ھەيران قالدى.

«قالاچ قاناقا ئاتامغا ئېيتقان، ئاتاممۇ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدە-غان بوۋا - ئۇغۇشلار ئىزى، سەپسەن تۆرە ئىزدەپ يۈرگەن قەدىم-كى شەھەر خارابىسى مۇشۇنداق بىر جايمىكىنە؟»

ئۆردەكنىڭ كاللىسىدا مۇشۇ سوئالدىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىدى. ئۇ يەنە شۇئان يولىغا تەقەززا بولۇپ ئۆزىنى زور ئۈمىد بىلەن كۈتۈپ تۇرغان ھەمراھلىرىنى ئويلىدى. ئۇ گۈللۈك نەقىش ئويۇلغان كىچىكرەك تاختايدىن ئىككىنى، تەڭگىدىن بىرنەچچىنى ئېلىپ، گۈرجەكنى ئىزدىگىلى ماڭدى. ئۇ ھازىر ئۆزىنىڭ تۇيغۇ-سىغىلا تايىناتتى، ماڭغان يولىدا ئۇچرىغان ھەربىر قۇم دۆۋىسى، بىرەر تۇپ يۇلغۇن، يانتاق، چاكاندا، ئۆلگەن ھايۋانلارنىڭ ئېچە-لىپ قالغان سۆڭەكلىرىگىچە لوپلۇقلارنىڭ سىنچى نەزىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ سەپسېلىپ ماڭدى. ئانچە ئۇزاق ماڭمايلا، ئالدىنقى كۈنى قۇلۇلە قاپلىرى، بېلىق ئىسكىلىتى تاپقان كونا ئېقىن ئورنى تېپىۋالدى. ئۇ گۈرجەكنى ئېلىپ قايتتى...

سۆپەن ھېدىن شۇ تاپتا تەكلىماكان قۇملۇقىدا غايىب بولۇپ كەتكەن تىلسىم شەھەرلەرنىڭ ئاچقۇچىنى تېپىۋالغاندەك، خۇشال-لىقتىن ھاياجىنىنى بېسىۋالالماي قېلىۋاتاتتى. ھازىرلا شۇ تىلسىم دەرۋازىلارنى ئېچىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى تارىخىي ئاجايىباتلارنى جا-

هانغا ئاشكارىلاپ كۆرسەتكۈسى ، «بۇلارنى مەن تاپتىم !» دەپ جاكارلىغۇسى كېلىپ كەتتى ، ئەمما سۇنىڭ تۈگەپ قېلىۋاتقىنى ئۈنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇراتتى . ئۇ ھازىر ھېسسىياتى بويىچىلا ئىش قىلىپ ، قوراق تاشلىق ، شىددەتلىك قاينام ئېقىنىغا كېمە سېلىۋېرىدىغان قارام ، تەنتەك تەۋەككۈلچى ئەمەس ، ئەقىل بىلەن «يەتتە ئۆلچەپ بىر كېسىدىغان» ئېھتىياتچان ، تەجرىبىلىك ، پىشقان ئېكسپېدىتسىيىچى ئىدى . ئۇ ھازىرچە قايتىپ كېتىپ ، پۈختا تەييارلىق قىلىپ ، قايتا كېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ، گۈرۈپپىنى باشلاپ ، قاراقوشۇن كۆلى تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

«تاختايدىكى گۈل - نەقىشلەر نېمانچە كۆركەم ، قاچانقى تاختايلاردۇ ، تەڭگىلەرچۇ ؟ ئۇ قانداق خارابىلىكتۇ ، ئۇنىڭ ئۆردەك-كە ئۇچراپ قالغىنى - ھە ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيە-لىرىمدە ئۇنىڭغا چىڭ يېپىشاي ، قولدىن چىقارماي» سۈيىن ھېدىن كېتىۋېتىپ شۇنداق ئويلايتتى ، ئەس - يادى ئۆردەك ئېيتقان خارابىلىكتە ، كۆزى كەينىدە ئىدى .

سۈيىن ھېدىن يېڭىكۆلدىكى بارگاھىغا قايتىش يولىدا قارا قوشۇن كۆلىنى يەنە بىر تەكشۈرگەچ ، كۆل سەيلىسى قىلىشنى ، سۇ قۇشلىرىنى ئوۋلاشنى ئارزۇ قىلاتتى .

— مەن قاراقوشۇن كۆلى ، ئابدال تەرەپلەرگە كەلمىگىلى يىگىرمە نەچچە يىل بوپتىكەن ، سىلەر بىلەن بىللە بېرىپ كۆرۈپ كېلەي ، — دېدى ئابدۇرېھىم ئۆردەككە .

— جانقۇلۇنى يوقلاپ ئۆتەي دېمىسەم ، مۇشۇ يەردىنلا مەھەل-لىگە كەتكۈم بار ، — دېدى ئۆردەك .

كۆلگە پەسىل قۇشلىرىنىڭ ئالدى كېلىشكە باشلىغانىدى . لوپ - قاراقوشۇن كۆللىرى قۇشلارنىڭ جەننىتى . 5 - ئايدىن 10 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇ كۆللەردە جاھاندا بارلىكى قۇش-لارنىڭ جەمئىسى جەم بولىدۇ . ئاقئۇلام ، سۇقسۇر ، ئۆردەك ، چۈمگەك ، چىل ، قارۇناغا ئوخشاش يەرلىك قۇشلار بىلەن بىرگە بېلىقئالغۇچ ، ئاقچاپاق ، ھاڭگىت قاتارلىق پەسىل قۇشلىرىمۇ بۇك قومۇش ، يېكەن ئارىلىرىدا سوغۇقتىن دالدىلىنىپ قىشنى توڭلە-

ماي ئۆتكۈزۈپ ئۆگىنىپ قالغان . 3 ـ ئاي كېلىش بىلەن بۇ قۇشلارغا پەسىل قۇشلىرىدىن يەنە غاز ، قو ، ئاق قۇ قاتارلىق قۇشلار كېلىپ قوشۇلىدۇ . بۇ قۇشلار گۈرۈدە بىر ئۇچىدىغان بولسا ، ماركوپولو تەرىپلىگەندەك : «كۈن يۈزىنى كۆرگىلى بولمايدۇ» .

سۈبۈن ھېدىن قارا قوشۇن كۆلىدە ئۇچ كۈن سەيلە ـ ساياھەت قىلىپ ، خۇمارىدىن چىققۇچە قۇش ئوۋلاپ تاماشا قىلدى . ئابدالغا مېڭىشقا تەمشىلىۋاتقاندا ، ئىسلامباي ئۇشتۇمتۇتلا سۈبۈن ھېدىندىن :

— مۇشۇ يەردىن يېتەرلىك سۇ ئېلىۋېلىپ ، ئۆردەك ئېيتقان ھېلىقى جايغا بېرىپ باقمايمىزمۇ ؟ — دەپ سوراپ قالدى .

تۈيۇقسىز بۇنداق سوراپ قالغىنىدىن سۈبۈن ھېدىن ئەجەبلىنىپ ئىسلامبايغا قاردى ، چۈنكى بۇنداق خارابلىكنى قەدىرىش ـ قېزىش ئۈچۈن مۇڭاپىق ئۈسكۈنە ـ سايمانلار ، يېتەرلىك ئىشلەمچىلەر كېرەك ئىدى ، سۇ بولغان بىلەنلا بولمايتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسسىق كۈنسايىن قىستاپ كېلىۋاتاتتى . بولمىسا ئۇ تولۇق تەييارلىق قىلىپ باشقىدىن كېلىدىغانلىقىنى ھەمراھلىرىغا ئوچۇق ئېيتقانىدى .

ئىسلامباي باشقا ياققا قارىغان بولۇپ سۈبۈن ھېدىندىن كۆزدىنى ئېلىپ قاچتى . سۈبۈن ھېدىن تېخىمۇ ئەجەبلىنىپ ، ئۇنىڭ بەزى قىلىقلىرى ئېسىگە كەلىپ ، ئىسلامبايدىن گۇمانلىنىپ قالدى .

دەندەنئۆيلۈك ، قارادۆڭ خارابىلىرىنى قىدىرغان چاغدا ، ئىسلامباينىڭ پات ـ پات يانچۇقىغا ، قوينىغا قولىنى سالغىنىنى ، يەنە ئارىلاپ ئۆزى يالغۇز چىدىرغا بېرىپ ـ كېلىپ يۈرگىنى سۈبۈن ھېدىننىڭ كۆزىگە چېلىقىپ قالغاندى . سۈبۈن ھېدىن ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى ئۇدۇللا چۈشەنگەندى . قۇملۇقتىن ، دەشتىنى كېزىشتىن بىزار ئىسلامباينىڭ ئەمدى خارابلىككە قىزىقىپ قالغىنىدىن «بىر گەپ بولمىسا قۇيرۇق تۇرامدۇ تاشتا» دېگەندەك ، ئۇنىڭ بىر ئىشى بولمىسا خارابلىككە قىزىقىپ قالامدۇ ؟ دېگەن شۈبھىگە

قالغان سۆبن هېدىن ئىسلامبايىنى «ئىشەنچسىز ئىكەن» دەپ كۆڭ-
لىگە پۈكۈپ قويدى.
قەشقەر، خوتەنده يەرلىك «گۆھەر قازغۇچى»، «كېپەن ئوغ-
رىلىرى» نىڭ خارابىلەردىن تېپىپ كەلگەن «ئەسكى - تۈسكى
كونا» نەرسىلەرنى پېتروۋىسكىي، ماكارتىنىي ۋە باشقا ئەجنەبىيە-
لەرگە ساتقانلىقىنى ئىسلامباي كۆرگەن هەم ئاڭلىغانىدى. دەندەڭ-
ئۆيلۈك، قارادۆڭ خارابىلىرىنى قىدىرغاندا، ئىسلامباي ئۆزى
«پۈلغا ياراپ قېلىشى مۈمكىن» دەپ قارىغان بەزى نەرسىلەرنى
باشقىلارنىڭ كۆزىنى غەلەت قىلىپ، يانچۇقىغا پاتسا يانچۇقىغا،
قوينىغا پاتسا قوينىغا سېلىۋېلىپ، يانچۇق، قوينى پومپىيىپ قې-
لىپ چېنىپ قالغۇدەك بولسا، باشقا بىر ئامالىنى قىلىپ يۈرگەنە-
دى. ئۇلار ئۆيلىرىگە قايتقان پۇرسەتتە ئۇ نەرسىلەرنى تاشكەنت،
پېتىربورگتا ئانچە - مۇنچە سۇ قىلىپ، خارابىلىكنىڭ نېنىنى يەپ
قالغانىدى. ئۇنىڭ لوپ كۆلى ئەتراپىدىكى خارابىلىككە قىزىقىپ
قېلىشى، شۇ «نان» ۋەجىدىن ئىدى.
ئۇلار ئابدالغا چۈش مەھەلدە يېتىپ كېلىشتى.
كۈنچىققانبەگ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئابدالنىڭ چىرىغى
ئۆچۈپ، ئامىتى قاچقاندەك، ئۇ يەرنى تېخىمۇ زەي بېسىپ، كىشە-
لەر تىرىكچىلىك غېمىدە تەرەپ - تەرەپكە كېتىشتى. كۈنچىققان-
بەگنىڭ ئاگايىنى دەپلا بىر جەمەتتىن پەقەت جانقۇلۇبەگ بىلەن يەنە
ئۈچ ئائىلىلىكلا كىشى قالغانىدى. ئۆيلەر زەيلەپ ئۆرۈلۈپ، ئېگە-
سىز قالغان قومۇش ساتمىلار شامال - بوراندا چۈۋۈلۈپ، ئەتراپە-
نى قۇم بېسىپ، ئابدال پۈتۈنلەي ۋەيرانە، خارابلاشقان تۈسكە
كىرىپ قالغانىدى. بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىدىكى لوپ كۆلى رايون-
نىڭ مەركىزى بولغان ئاۋات ئابدال مەھەللىسىنىڭ بۇ كۆڭۈلسىز
ۋەيرانە قىياپىتىگە قاراپ، ئۆردەك بىلەن ئابدۇرېھىمنىڭ
كۆڭلى بىر قىسمىلا بولۇپ قالدى، دىللىرى ئېچىشتى، كۆزلىرىگە
ياش ئالدى، بۇ كۆڭۈلسىزلىكلەرگە قاراپ تۇرغۇسى كەلمىدى.
— سېنى بىز بىلەن كەت دېسەكمۇ كەتمەيسەن، بىزمۇ سېنى
بىز بىلەن كەت دېيەلمەيمىز، — ئۆردەك شۇنداق دەپلا جانقۇلۇ

بىلەن باشقىدىن يەنە بىر قۇچاقلىشىپ ، «جانىم ساڭا ، چىق - چىق - چىق» دەپ ئۇنىڭ مۇرىسىگە ئۇچ قېتىم شاپىلاقلاپ قويۇپ ئاجرالدى - دە ، كۆزى لىققىدە ياشقا تولغان ھالدا ئېتىغا مىنىپ ، ھېچكىمگە گەپمۇ قىلماي ، ئۆزى تۇغۇلۇپ ، ئون نەچچە يېشىغىچە تۇرغان ئانا مەھەللىسىدىن يۇرۇپ كەتتى . ئۇنىڭ كەينىدىن ئابدۇ-رېھىم ماڭدى . سۆھبەن ھېدىن بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆردەك-لىرىنى كەينىدىن ئەجەبلىنىپ قاراپ تۇرۇپ كېتىپ ، ئاندىن ھەممە-سى سۆھبەن ھېدىنغا قارىدى . سۆھبەن ھېدىن بېشىنى ئىككى يانغا ئىرغىتىپ قويۇپ ئېتىغا مىندى - دە ، گەپمۇ قىلماي ئۇ ئىككىسى-نىڭ كەينىدىن ماڭدى ، ئاندىن باشقىلارمۇ...

ئۆردەك كېتىۋېتىپ ئابداللىقلارنىڭ ئەڭ مۇڭلۇق بىر ئاھاڭ-ىدا قوشاق ئېيتتى :

چوڭ بەگ[1] بىلەن تەڭ كەتتىم ،
ئۆچكەنمەدى چىراغىمىڭ .
ئابدال دەپ ئاتىڭ قاپتۇ ،
ئەجەب سۇنۇق سىياقىڭ .
سېنى تاشلاپ كەتكەنگە ،
كىمگە بولار سوراقىڭ .
.....
.....

2

ئابدۇرېھىمۇ ، سۆھبەن ھېدىنمۇ ئۆردەككە بىرنەچچە قېتىم گەپ بىلەن سۇۋۇشتىپ باقتى ، لېكىن ئۇنىڭ گەپ قىلىدىغان رەغدى يوق ، بەلكى ھامان قوشۇمىسى تۇرۇك ، ئويچان ئىدى . سۆھبەن ھېدىن ئۇنىڭ بۇنداق جىمىپ ، خىيالچان بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋە-بىنى بىلەلمەي ھەيران ئىدى . «ئۇ ئابدالنىڭ تۇغقىنى قىياپىتى-

① چوڭ بەگ — كۆنچىققانبەگ . بۇنداق ئاتاش ئۇنىڭ ئوغلى جانقۇلۇبەككە سېلىشتۇرۇلغان .

نى كۆرۈپ ئىچىگە تىنىپ قالدى . بۇ لوپ دالىسىدا كەلكۈندە
قىلىپ ، زەي بېسىپ ، بوران سوقۇپ ، قۇم بېسىپ يوقىلىپ
كەتكەن يۇرت ـ مەھەللىلەر ئازمۇ ؟ ئابدالنى زەي باسسا ، ئادەملە-
رى باشقا ياققا كېتىپ جېنىنى جان ئېتىۋېتىپتۇغۇ . ئۇ نېمانچە
قىلىپ كېتىدىغاندۇ ؟ » دەپ ئويلايتتى ئابدۇرېھىم .
ئۆردەكنىڭ ئويلايدىغنى ئابدۇرېھىمنىڭكىدەك ئۇنداق ئاددي
ئەمەس ئىدى . بولۇپمۇ ، ئابدالنىڭ خارابلاشقان قىياپىتىنى كۆ-
رۈپ ، ئۇنىڭ كاللىسى ئۇيقۇنلۇق خىيال قاينىمىغا ئايلىنىپ قال-
دى . ئۇ گۈرجەكنى ئىزدەپ مېڭىپ ، بوراندا ئېزىپ بېرىپ قالغان
يەردە چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى ، ئاپئاق ساقال بوۋاينىڭ ئېيتقانلىرى-
نى ئابدالنىڭ خاراب مەنزىرىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئويلايتتى .
«ئويلاپ باقتىڭمۇ ، — دېگەندى چۈشىدە ھېلىقى بوۋاي ئۆر-
دەككە ، — ئۇ يەرنى سۇ باستى ، بۇ يەرنى قۇم باستى دەپ ، بىر
يەرنى زەي ئۆرلىدى ، يەنە بىر يەرنى قۇرغاقچىلىق قاپلىدى دەپ ،
ئاپەتكە تاشلاپ بېرىپ يۈرىۋېرىپتۇق ، ‹يا سۇ كەلگۈچە تۇغان
ياسىماپتۇق ، ياكى كەلگەن سۇنى ئۆز يولىمىزغا سېلىشنى بىلمەي-
تۇق ، شۇڭا يۇرتلىرىمىز ئاۋاتلاشماپتۇ ياكى ئۆزىمىزمۇ رونۇق
تاپماپتۇق . تۇرغان تۇرقىمىز مانا مۇشۇ . قۇمدا قالغان يۇرتلىرى-
مىز بىلەنمۇ كارىمىز بولماپتۇ ، ھەتتا ئۇلارنى ئۇنتۇپتۇق . ھالا
بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ، جاھاننىڭ يىراق بىر يەرلىرىدىن باشقا
بىر تائىپىدىكى كىشىلەر قۇم ئاستىدا ياتقان يۇرت ـ مەھەللىلىرى-
مىزنى تاپقىلى ، ئاچقىلى كېپتۇ ، يەنە كېلىدىغان ئوخشايدۇ . ئۆز-
مىز تاپساق ، ئۆزىمىز ئاچساققۇ ياخشى بولىتتى ، ئەمما بىز ئۇ
نەرسىلەر كۆزىمىزگە پۈتلىشىپ يۈرسىمۇ ، ‹بۇ نېمىدۇ ؟ › ، دېسەك
دەيمىزكى ، يا دەسسەپ ئۆتۈپ كېتىمىز ياكى كۆزىمىزنىمۇ سېلىپ
قويمايمىز . بىز ئۆزىمىز ئىزدەشنى ئويلىمىغاندىكىن ، بوپتۇ ، ئۇ-
لار بولسىمۇ ئىزدىسۇن ، تاپسۇن ، ئاچسۇن ، تېپىلمىغاندىن تېپىل-
غىنى ، ئېچىلمىغاندىن ئېچىلغىنى ياخشى . ئۆزىمىزنىڭ تېگى -
تەكتىمىزنى ، كىملىكىمىزنى ئاز ـ تولا بولسىمۇ بىلگەندىن كې-
يىن ، ئۇ نەرسىلەرنىڭ قەدرىگە يېتىدىغان بولارمىز » .

ئۆردەك بوۋاينىڭ سۆزلىرىنى ئەسلەيتتى ، سۆزلەرنىڭ تەكتە-
گە يېتىشنى ئويلايتتى . ئابدالنىڭ هازىرقى هالىتىنى كۆرۈپ ئۇنى
تېخىمۇ خىيال چۈلغۇالدى . زەي باستى دەپ كىشىلەرنىڭ باشقا
جايلارغا كەتكىنى ، ئانا يۇرتىنى نېمە بولسا‌ڭ بول ، دەپ ئاپەتكە
تاشلاپ بەرگىنى بولماي نېمە ؟ ! ئۇنى مانا شۇنداق ئوي - خىياللار
چۈلغۇالغاچقا ، ئابدۇرېھىمنىڭ ، سۆۋېن هېدىن ۋە يەنە بىرلىرد-
نىڭ گەپلىرى قۇلىقىغا كىرمىگەنىدى .

ئۆردەك چۈشىدە كۆرگەن بوۋاينىڭ گەپلىرىدىكى مەنە تېرەد-
لىكىنى ، ئۇنىڭ سىن - چىرايىنى ، قىياپىتىنى كۆز ئالدىغا كەل-
تۈرۈپ ، ئۇنى : «ئاتام ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان قالاچ قاناقا دېگەن
كىشى شۇمىكىن» دەپ ئويلايتتى...

ئۇلار ئەتىسى چۈشتىن قايىلىغاندا قارادايغا كەلدى . ئۆردەك-
نىڭ خارابلىك ۋە چۈشىدە كۆرگەن بوۋاي توغرىسىدىكى خىيال ،
ئەسلىمىلىرى ، ئاتىسى ئوماق تۇلەك بوۋىدىن ئاڭلىغانلىرىدىن ئېيە-
تىپ بەرگەن ، بىر زامانلاردا ئابدال بەگلىكى بىلەن تاغلىقلار
ئوتتۇرىسىدا مۇشۇ قاراداي كېچىكىدە بولغان ئۇرۇش - جەڭلەر
توغرىسىدىكى ئەسلىمىلەر بىلەن ئالماشتى . «شۇنداق زور ، كۈچ-
لۈك قوشۇننى يەڭگەن غالىس ئابدال قېنى ئەمدى ؟ ! » ئۇنى يەنە
باشقىدىن خىيال باستى .

— ماۋۇ تۆرە قاقشاللىقنى كۆرسەم دەيدۇ ، قانداق
قىلىمىز ؟ — ئۆردەكنىڭ خىيالىنى ئابدۇرېھىم ئۇزۇۋېتتى .

— يول ئۇستىدە بولغاندىكىن كۆرىمەن دېسە كۆرسۇن ، ئاز-
راق قايىمىز شۇ ، — دېدى ئۆردەك .

سۆۋېن هېدىن يولدا كېلىۋېتىپ قاقشاللىقنى تەكشۈرۈپ ،
ئۆلچەش ئارزۇسى بارلىقىنى ئابدۇرېھىمغا ئېيتقانىدى . سۆۋېن
هېدىن كوزلوفنىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسىدىن قاقشاللىق توغ-
رۇلۇق ئاز - تولا ئۇچۇرغا ئىگە ئىدى ، «كېيىن شۇ تەرەپكە بېرىپ
قالسام ، چوقۇم تەپسىلىي تەكشۈرۈپ خەرىتىگە ئېلىۋالىمەن» دەپ
كۆڭلىگە پۈككەنىدى .

ئۆزىنى پرزېۋالىسكىينىڭ شاگىرتى ۋە ئىشلىرىنى داۋاملاش-

تۇرغۇچىسى دەپ قارايدىغان كوزلوف 1883 — 1885 - يىللىرى پىرژىۋالىسكىينىڭ ئېكسپېدىتسىيىسە گۇرۇپپىسىدا ، 1893 — 1895 - يىللىرى دوبوروسكىينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىدا بولۇپ ، ئىككى قېتىم تارىم — كۆنچى دەريالىرى بويلىرىغا كېلىپ ، ئابدۇرېھىمنىڭ يول باشلىشىدا قاقشاللىق خارا- بىسىنى ، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندىكى قۇرۇق ئېقىن قىسمىنى تاپقان بولسىمۇ ، ئۇ جايلارنى تەپسىلىي ، ئىنچىكە تەكشۈر- مىگەنىدى ، لوپ كۆلى مەسىلىسىدە باشتىن - ئاخىر پرژىۋالىس- كىينى ياقلاپ كەلگەنىدى .

سۈېن ھېدىنلار قاقشاللىقتا كەچئارىسى مەھەلدە يېتىپ كەل- دى . سۇ بولسىلا ، بۇ يەر ئوتۇن - ياغاچ ، چانقال - ئۆسۈملۈكلەر كۆپ ، قونالغۇ بولىدىغان ئوبدان جاي . شىمالدا شىڭدى تېغى قارىيىپ كۆرۈنەتتى . قاقشاللىقنىڭ جەنۇب ، شىمال ، غەرب تەرەپ- لىرى قاقاس قۇملۇق ، شەرق تەرىپى ئېدىر - تۆپىلىك ئىدى . تۆپىلىك قاقشاللىقتىن بىر يېرىم كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ ، ئۇ يەردە قەبرىستانلىق ، زامانلارنىڭ ئېكسپېدىتسىيىسى ، غاجىشى ، قۇملۇق شامال - بوراننىڭ تىنىمسىز يالىشى بىلەن ئۇپراپ ، كىچىكلەپ كەتكەن بىر تۇر بار ئىدى . كوزلوف بۇلارنى بىر قۇرلا كۆزدىن كەچۈرۈپ بولدى قىلغانىدى .

سۈېن ھېدىنلار قاقشاللىق ئىچىگە چۈشكۈن قۇرۇپ ، يۇك - تاقلارنى چۈشۈردى ، چېدىر تىكتى ، ئات ، تۆگىلەرنى چۈ- شەپ چانقاللىقتا قويۇپ بېرىپ ، قولمۇقول تۇتۇش قىلىپ تاماق تەييارلاشتى .

ئەتىياز مەزگىلى بولغاچقا ، كېچە ئاسمىنى شالاڭ تۇتەك قاپ- لىغاندەك غۇۋا ئىدى . ئاي خىرە كۆرۈنەتتى ، يۇلتۇزلار سۇس جىمىرلايتتى . بەش - ئالتە كۈندىن بۇيان قېنىپ ئۇخلىمىغان ، كۈنلەپ - كۈنلەپ ئات - ئۇلاغدىن چۈشمەي مېڭىپ هارغان ، بەللىرى تالغان بۇ كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى تۆشەكلىرىگە سوزۇ- لۇپلا شىرىن ئۇيقۇغا كېتىشتى . پەقەت ئۇچ كىشىلا كىرپىك قاق- ماي خىيال سۈرۈپ ياتاتتى . بىرى ، سۈېن ھېدىن ، ئۇ ئەتە

قىلىدىغان تەكشۈرۈش - ئۆلچەشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ئۈستىدە ئويلانماقتا ئىدى ، بىرى ، ئۆردەك بولۇپ ، ئائىلىسىدىكىلەرنى ، بىردىنبىر ئوغلى سادىقنى ، ئۇنىڭ قانداق تۇرۇۋاتقانلىقىنى ۋە يەنە چۈشىدە كۆرگەن بوۋاينىڭ گەپلىرىنى خىيال قىلىپ ياتاتتى . يەنە بىرى ، ئىسلامباي بولۇپ ، «ئەجەب ھېلىقى خارابلىككە بارمىدۇق... سۈبەن ھېدىن تۆرە مەندىن گۇمانلىنىپ قالغاندەكمۇ - قانداق ؟» دەپ ، ئۆزىچە خۇدۇكسىرەپ ئۈيقۇسىز ياتاتتى...

كېيىنكى قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە تەييارلىقىغا ئالدىرىمىسا بولمايتتى . شۇڭا ئۇلار ئەتىگەنلىك تاماقنى بالدۇر يەپ ئىشنى باشلىۋەتمەك بولۇشتى .

سۈبەن ھېدىنىنى ھەيران قالدۇرغىنى «قاقشاللىق» دەپ ئاتالغان بۇ جاينىڭ چۆرىسىدىكى تۆت چاسا دۆڭلۇك بولۇپ ، سۈبەن ھېدىن ئۇنى قورغان - سېپىلنىڭ خارابە ئىزى ، دەپ مۇقىملىدى . ئۇنىڭ تۆت تەرىپى ئوخشاش ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ ، شەرق - غەرب تەرىپىدە بىر - بىرىگە روبىرو ئىككى ئۇزۇكلۇك بار ئىدى . بۇ ئۇزۇكلۇك شەرقىي - شىمال تەرەپتىكى تاغدىن كەلگەن كەلكۈن سۇيى ئېقىپ ئۆتۈپ كېتىدىغان كىچىك ئېقىن ئىزىغا ئوخشايتتى . سۈبەن ھېدىن ئەتراپنى ، ئىككى ئۇزۇكلۇكنى ئىنچىكە تەكشۈرگەندىن كېيىن ، ئۇنى قورغاننىڭ شەرق - غەربتىكى ئىككى قوۋۇق ئورنى دەپ قارىدى . بۇ جاينىڭ نېمىشقا «قاقشاللىق» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئۆردەك بىلەن ئابدۇرېھىمدىن سورىدى .

— ئۆز ۋاقتىدا كوزلوفمۇ مەندىن مۇشۇنداق سورىغان . مەن تاغدا تۇغۇلۇپ ، تاغدىلا يۈرگەن بولغاچقا ، بۇ تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەيمەن ، دەپ جاۋاب بەرگەنىدىم ، — دېدى ئابدۇرېھىم .

سۈبەن ھېدىن ئۆردەككە قارىدى .

— ئاتامغا قالاچ قاناقانىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە ، بۇرۇن بۇنىڭ ئىچى بۇك يۇلغۇن ، قاقشاللىق ، ئارىلاپ قاغدان ، چاكاندىلىق ئىدىكەندۇق . كېيىن تاغدىن كېلىدىغان كەلكۈن باشقا تەرەپلەر بىلەن ئاقىدىغان بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدىكى يۇلغۇن ، قاقشاللار قۇرۇپ

كېتىپ ، قاغدان ، چاكاندىلارلا قالغانىكەن ، — دېدى ئۆزدەك .
— دائىرىسىنىڭ چوڭ ئەمەسلىكىگە قارىغاندا ، بۇ مەخسۇس چېركىخانا بولغان بولسا كېرەك ، — دېدى فېڭشى .
دۆڭلۇك ئىچىدە ئالاھىدە دىققەتنى تارتقۇدەك خارابە ئىزلىرى كۆرۈنمەيتتى . ئۇ ئابدۇرېھىمنىڭ باشلىشىدا شەرق تەرەپتىكى تۆپىلىككە باردى . تۆپىلىكتە تىك ، يانتۇ ۋە چېچىلىپ تۇرغان نۇرغۇن ياغاچلارنى كۆرۈپ ، سۈپىن ھېدىنىنىڭ كۆزى چۆچەك-تەك بولۇپ ، ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى . ياغاچلارنىڭ بەزىلىرى تۆت چاسا ، بەزىلىرى يۇمىلاق تېشىلگەن بولۇپ ، چېتىق چېتىلغانلىقى ئېنىق بىلىنىپ تۇراتتى . سۈپىن ھېدىن كۆرۈنۈشلەردىن نۇرغۇن سۇرەت تارتتى . بۇ بىر قەبرىستانلىق ئىدى ، لېكىن كۆلىمى ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى . بەزى قەبرىلەر ئېچىلىپ قالغان بولۇپ ، جەسەت ئۇستىدىن يۆگەلگەن كېپەنلىكىنىڭ قانداق توقۇلمىلىقىنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايتتى . بەزى لەھەتنىڭ تۆت چۆرىسى كېسەكتە قوپۇرۇلغان بولسا ، بەزىلىرىنىڭ يۇلغۇن قىپچىلىرىدا توقۇپ چې-قىرىلغان ، يەنە بەزىلىرىنىڭ شال بىلەن توسۇلغانىدى . سۈپىن ھېدىن قەبرىستانىنىڭ دائىرىسىنى ، ئەتراپىنى ئايلىنىپ تەكشۈرۈپ ئۆلچىدى ، خەرىتىسىنى سىزدى .
قەبرىستانىنىڭ يېنىدىلا تۆت مېتىرچە ئېگىزلىكتە دۆگىلەك تىك دۆڭ بار بولۇپ ، قاتلىرىغا يۇلغۇن ياغىچى قويۇلغىنىدىن ئۇنىڭ تۈرىنىڭ قالدۇقى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئۇنىڭ ئەتراپىدا يەنە شۇنداق ئارىسىغا يۇلغۇن شاخلىرى قويۇلۇپ ، چىڭ-داپ ياسالغان كىچىك ـ كىچىك سەككىز دۆڭچەكمۇ بار ئىدى . سۈپىن ھېدىن بۇلارنىڭ نېمىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى قىياس قىلال-مىدى . سۈپىن ھېدىن قاقشاللىق بىلەن تۆپىلىكتىكى قەبرىستان-لىقنى تەكشۈرۈش ، ئۆلچەش ، خەرىتىگە ئېلىش ، تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇش بىلەنلا چەكلەندى . ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارمىدى...
— مەن مۇشۇ يەردىن ئۆيگە كېتەي ، — دېدى ئۆزدەك چوڭ

داشىنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە سۈيىن ھېدىنغا ، ئاندىن ئابدۇرېھىمغا قاراپ ، — سەن بۇلارنى يېڭىكۆلگىچە باشلاپ ئاپىرىپ قويۇپ تاغقا چىقىپ كەتسەڭ بولار ، يولۇڭمۇ شۇ بولغاندىكىن ، — دېدى .

— شۇنداق قىلارمەن ، — ئابدۇرېھىم قىسقا ، ئەمما نەق جاۋاب بەردى .

ئۆزدەك مەھەللىسى — ئوماقنىڭ تاختىسىغا كەتمەكچى بولۇ-ۋاتقىنىنى بىلىپ ، سۈيىن ھېدىن ئېتىدىن چۈشۈپ ئۆزدەك تەرەپكە ماڭدى ، ئۆزدەكمۇ ئېتىدىن چۈشتى . سۈيىن ھېدىن يانچۇقىدىن بىر تۇتام پۇلنى چىقىرىپ ، ساناپ ئىككىگە بۆلۈپ تۇرۇپ :

— ئۆزدەك ، بۇ سېنىڭ ئىش ھەققىڭ ، بۇ ساڭا بەرگەن مۇكاپاتىم ، — دەپ ئۆزدەككە تەڭلىدى .

ئۆزدەك «ئىش ھەققىڭ» دېگەن پۇلنى گەپ قىلماي ئالدى ، يەنە بىر بۆلەك پۇلنى بولسا ، سۈيىن ھېدىنىڭ كۆزىگە قاراپ :

— بۇ پۇلنى... — دېدى ، ئالمىدى .

— ئال ، مۇكاپات دېگىنىم بىلەن ئەمەلىيەتتە ئىش ھەققىڭ ، سەن ھەممىمىزدىن بەك جاپا چەكتىڭ . ماڭا قارا ، ئۆزدەك ، ئىككىڭ يېشىدا بىر ياشلا پەرق بار ، سەن يېرىم يېشىڭنى ئېلىۋەتسەڭ ، مەن يېرىم ياش قوشۇۋالسام ، ئىككىمىزنىڭ يېشى تەپتەڭ بولىدۇ ، بىر يىلدا تۇغۇلغان قوشكېزەكتەك بولىمىز ، ئال ، بۇ مېنىڭ كۆڭلۈم ، — دېدى سۈيىن ھېدىن .

ئۆزدەك ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ شۇنداق ياكى شۇنداق ئەمەسلىكىنى بىلەلمىدى ، كۆزىگە قاراپ شۇنداقتەك ھېس قىلدى ـ دە ، پۇلنى ئالدى . سۈيىن ھېدىن يانچۇقىدىن بىر ئوچۇم ئوقنى چىقىرىپ :

— بۇ ئوقلارنى ئاتاڭ بىلەن ئىشلىتىپ تۇرۇڭلار . ئۆتكەندە مەن ئاتاڭغا بەرگەن مىلتىققا چۈشىدۇ ، — دېدى . ئۇ كېيىنكى گەپنى ئالاھىدە قوشۇپ قويدى .

ئۆزدەك ئوقلارنى ئالدى ـ دە ، «خوش» دەپ قويۇپلا ئېتىغا مىنىپ تۆۋەنلەپ يۇرۇپ كەتتى . سۈيىن ھېدىنمۇ ئېتىغا مىندى .

ئۆزدەك بۇيانغا ماڭدى ، ئۇلار ئۇيانغا .

3

بۇ يىل تارىم — كۆنچى دەريا‌سى بويىدا ئىسسىق نەمىشقىدۇر ئۆتكەن يىللاردىكىدەك پاھ ـ ژاھ دېگۈدەك دەرىجىدە قاتتىق بولمىدى . بۇغدايلارنىڭ پىشىشى كېچىككەچكە ، يېغىم ئىشلىرىمۇ كەيىنگە تارتىلىپ كەتتى . خامان تېپىش ، خامان ئېلىش خۇشاللىق ئىش ئىدى ، ئەمما بۇ يىلقى خامان ئىشى كىشىلەرنىڭ بىر غېمىنى ئىككى قىلىپ ، بەك ئالدىرىتىۋەتتى . سەۋەبى ، خامان كېچىكىپ كەتكەچكە ، خامانىنىڭ ئاخىرى كەلكۈن ژاقتى بىلەن قىستىلىپ قېلىپ ، كىشىلەرنى بەكلا ئالدىراش قىلىۋەتتى . خامانىنى تېز يېغىشتۇرۇۋالمىغاندا ، ئالتە ئاي ياز قىلغان ئەجىر كەلكۈندە قېلىپ ، بىكار بولۇپ كېتەتتى . يەنە بىر غەمگە كەلسەك ، تىكەنلىك ، كۈزلەك ، چارىلىقلار ئاغزىدا ئېيتىلىپ يۈرگەن قوشاق ـ ناخشىلارغا قۇلاق سالسىڭىز ، ئۇنىڭ قانداق غەملىكىنى بىلىسىز :

ئاڭسىزنى چارلاپ چىقتى ،
داڭزا[1] تۇتۇپ قولۇغا .
بىزگە ئۇۋال قىلغانغا ،
يولبارس تۇرسۇن يولۇغا .
كېچەسى ئۇخلاغاندا ،
ئەزرائىل كىر قوينۇغا .

ئىككى مىڭ كۈرە ئاشلىقنى ،
خەتلەۋاپتۇ داڭزىغا .
قاراپ قالدى كۈزلەكچى ،
سەركار بەگنى ئاغزىغا .
بىزگە زار ئۇۋال قىلىپ ،
باسىپ ئۇرار باڭزىغا .

---

① داڭزا — ھۆكۈمەت ئالاقىسى ، بىرەر خەت پۈتۈلگەن قەغەز .

ئالى[1] ئاقساقال بولسا ،
گەپكە توغرا تۇرار ئىدى .
كۆچۈلا بەرۇر بولساڭ ،
ئۆمۈرلۈك قۇرار ئىدى .
ساچلىقنى[2] زورلۇقۇدۇن ،
يۇرتمۇ قۇتۇلار ئىدى .

كەتتى ئاڭسىزنى چۆرۈلۈپ ،
غودۇرانى[3] قويما سۇغا .
قارالاشىپ يۇرۇسەڭ ،
يۇرت قالار قايغۇسۇغا .
ھالالى يوق جانىنىڭ ،
ھارام قوش ئۇيقۇسۇغا .

كەلگىلى بىر ئاي بولدۇ ،
كۆنۈگە ئۇچ قوي يەدى .
ئاچ قالغانمۇ ئۆيۈدە ،
بىرچە[4] تويدۇم دەمەدى .
بالاسى بولۇر بىزگە ،
ئۇۋالىنى بىلمەدى .

سەركار بەگىم ئۇسادى ،
قاۋۇن پىچىڭلار ئاسىغداپ
پىچىڭلار تاتتىقىنى[5] ،
ئىچىگە ئاغۇ[6] چالقاپ[7] .

---

① ئالى ئاقساقال — چارىدىكى ئالىبای ئاقساقال .
② چاچلىق — مانجۇ ئەمەلدار ، چېرىكلىرى .
③ غودۇرا — جاي نامى .
④ بىرچە — بىر قېتىم .
⑤ تاتتىق — تاتلىق .
⑥ ئاغۇ — ئوغا .
⑦ چالقاپ — چايقاپ ، سېلىپ .

ناھىيىدە ھاكىم ـ ئامباللىق تۇزۇمى يولغا قويۇلغىنىغا ئىككى يىلدىن ئېشىپ قالغان بولسىمۇ، تۆۋەن ئىلگىرىكىدەك بەگ ، ئاق-ساقاللىق تۇزۇمىدە قېلىۋەردى . ناھىيىنىڭ دائىرىسى كەڭ ، يۇرت ـ مەھەللىلەر بەك تارقاق بولغاچقا ، ناھىيىدىكىلەر تۆۋەنىنىڭ ئىشىنى بەگ ، ئاقساقاللارغا تاشلاپلا قويدى . پەقەت باج ـ سېلىق يىغقۇچى ئەمەلدارلار خامان ۋاقتىدىلا كەينىگە نەيزە ، قىلىچ ، مىلتىق تۇتقان ئىككى ـ ئۈچتىن چېرىك ئەگەشتۈرۈۋېلىپ ئالدى بىلەن ئېتىزمۇئېتىز يۈرۈپ ، ئاشلىق تېرىلغان يەرنى ئۆلچەيتتى . پىششىق يەرمۇ ـ خام يەرمۇ ، ئاپەت تەگدىمۇ ـ تەگمىدىمۇ ، سۇ كەلدىمۇ ـ كەلمىدىمۇ ، ئاشلىق بولدىمۇ ـ بولمىدىمۇ ، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بىلەن كارى يوق ، بەلگىلىۋالغان مو بېشى باج ـ سېلىقنى سېلىۋېرەتتى ، پۇقرالار زارلاپ ـ قاقشاپ قېلىۋېرەتتى ، ئۇلارنىڭ دادىغا يېتىندىغان ئادەم يوق . بۇ ئىشلارغا بەگ ، ئاقساقال-لارمۇ ئارا تۇرالمايتتى . چارىنىڭ ئاقساقلىق ئالىبايلا پۇقرالارنىڭ كۆيۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئانچە ـ مۇنچە گەپ قىلالايتتى . ئەمما ھازىر ئۇ يوق ، ۋاپات بولغىلى يېرىم يىل بولۇپ قالدى ، ئورنىغا تېخىچە بىرەرسى سايلانمىدى . چارىلىقلارنىڭ ھەممىسى ئوماقنى سايلايمىز دەيتتى ، ئەمما ئوماق :

— ياشىنىپ قالدىم ، بۇ بىر ؛ يەنە بىرى ، يېڭى مەھەللىدىن («ئوماقنىڭ تاختىسىدىن») كەتمەيمەن ، — دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى .

ئۆردەك قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، چارىلىقلار ئۇنىڭغا چىڭ يېپىشىۋالدى . بۇ توغرۇلۇق ناسىربەگ ئۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە قېتىم سۆزلەشتى .

— چارىلىقلار ئاتىسى ئوماق ئاقساقال بولمايمەن دېسە ، ئوغلى ئۆردەك ئالتۇننى ئاقساقال قىلىمىز ، دەپ تۇرۇۋالدى ، نېمە دەي-

سەن؟ — دېدى ناسسربەگ ، ئۆردەك ئۆيىگە قايتىپ كەلگەن ئوچىنـ
چى كوڭى .
— مەنمو چارىغا بارمايمەن ، موشو يەردە دېھقانچىلىقىمنى
قىلىمەن ، — دېدى ئۆردەك ئوزوپ جاۋاب بېرىپ .
ئونىڭ پوقرالارنىڭ غېمىنى قىلىش ، پوقرالار ئوچون ئىشـ
لەشتىن باش تارتقوسى يوق ، لېكىن ئونىڭ ئاقساقال بولوشنى رەت
قىلىشىدا ئويلىغانلىرى بار ئىدى .
ئۆردەك قايتىپ كەلگەندە ئۆيىدىكىلەرنىڭ هەممىسى ساقـ
سالامەت ئىدى . تۆت ياشلىق ئوغلى سادىق چوچوك تىلى بىلەن
«ئاتا !» دەپ ئالدىغا يوگورۇپ كېلىشوىدى ، ئـۆردەك خوددى چوڭ
بىر كۆل ئالدىدا پەيدا بولوپ قالغاندەك قەۋەت خوش بولوپ كەتتى .
ئوغلىنى ئىككى قوللاپ كۆتورۇپ ، «جـانىم ساڭا ، جـانىم ساڭا ،
جان باغرىم» دەپ ، پېشانىسىگە ، ئىككى مەڭزىگە سۆيدى ، ئاندىن
بېشىدىن ئېگىز كۆتورۇپ : «مېنىڭ پالوانىم» دەپ ئەركىلەتتى .
تونجى تۇغولغان قىزى ئۆلوپ كەتكەندىن كېيىن تۇغولغان ئوغلىغا
ئۆردەك قالتىس ئامراق ئىدى . ئوغلى ئاتىسىغا قويوپ قويغاندەك ،
ئايقوتنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا ، «ئاتىسىنىڭ يوز تېرىسىنى كـ
يىپ چوشكەندەك» ئوخشايتتى . شوڭا ئونى ئۆيدىكىلەرمو ، مەھەل
لىدىكىلەرمو «كـچىك ئـۆردەك» ، «بـالا ئـۆردەك» دەپ ئەر
كىلىتەتتى .
شو كونى ئاخشىمى ئوغلى ئۆردەكنىڭ قوچقىدىن چوشىدى ،
چوڭولداپ سۆزلەپ ، ئونى ـ بونى سوراپ ، ئەر ـ خوتون ئىككىسـ
نىڭ موڭدىشىشىغا پورسەت بەرمىدى . ئىككىسىمو «كىچىك ئۆر
دەك »تىن زوقلىنىپ ، گەپلىرىنى ئاڭلاپ ، سورىغانلىرىغا جاۋاب
بېرىپ ئولتورىدى . بالا ئاتىسىنىڭ قوچقىدا — خوددى تەختىتە
ئولتورغاندەك غەمسىز ، بەھوزور گەپ قىلىپ ئولتورۇپ ، ئانا
سوتىنى پورىتىپ يېنىك ـ يېنىك تىنىپ ئوخلاپ قالدى . ئۆردەكـ
نىڭ ئوغلىنى قوچقىدىن ئالغوسى كەلمىدى ، لېكىن ئومو ئوخلـ
مىسا ، هاردوقىنى چىقارمىسا بولمايتتى ، شوڭا بالىنى ئاستا ،

ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ ئورنىغا يانقۇزۇپ قويدى.

— ئەمدى يەنە يول باشلىغۇچى بولدۇم، دەپ ئۆيدىن يىراقتا كەتمەكچى، سادىق ھە دېسىلا: «ئاتام قەنى، ئاتام كەلمەيدۇغۇ» دەپ تولا سورايدۇ. «كەچتە كېلىدۇ، ئەتە كېلىدۇ» دەپ بالىنىڭ ئالدىدا يالغانچىمۇ بولۇپ كەتتىم. ئەمدى كەتمەكتا، — دېدى دۆلەتخان مۇڭدىشىپ ئولتۇرۇپ.

ئۆي — ئائىلىنىڭ مېھرى، قۇچىقى نېمىدىگەن ئىللىق، ئىسسىق. ئۆردەك بىر ئايغا يېقىن قۇملۇق دالىدا ئات ئۈستىدە يۈرۈپ، ئوچۇق دالىدا كىيىمى بىلەن يېتىپ - قوپۇپ، قۇم - بوراندا قېلىپ، گاھى توق، گاھى ئاچ، ئۈسسۈز يۈرۈپ، ئۆي راھىتىنى، ئائىلە ھۇزۇرىنى خوپ سېغىنغانىدى. ئەر - خوتۇن ئىككىسى ئۈزاقتىچە مۇڭداشتى. ھەر ئىككىسىگە ئۈيقۇ كېلىدىغاندەك ئەمەس ئىدى، مۇڭدىشىپ - مۇڭدىشىپ، قاچان ئۈخلاپ قېلىشقىنىنى بىلمىدى، ئاخىر ئۈخلاپ قېلىشتى، ئىككىسىنىڭ تىنىقى بىرلىشىپ كەتكەنىدى...

— قېنى، ئېيتقىنا، ئۇ ئەجنەبىي كۆك كۆزلەر بىلەن بىللە يۈرۈپ نېمىلەرنى كۆردۈك، ئۇلار بىزنىڭ بۇ قۇملۇقتا نېمە قىلىدىكەن، نېمە ئىزدەيدىكەن، — دېدى ئوماق، ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن ئۆردەكنى ئۆيىگە چاقىرتقۇزۇپ.

ئۆردەك ئاتىسىغا ھېدىن بىلەن بىللە بارغان جايلىرىنى، ئۇ يەردە ئۇنىڭ نېمە قىلغانلىقىنى، كۆنچى دەرياسىنىڭ كونا قۇدۇق ئىزىدىن قۇلۇلە قاپلىرى، بېلىق ئۈستىخانلىرىنى تېپىپ خۇش بولۇپ كەتكەنلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ:

— قۇرۇق ئېقىنىنى تاپقىنىغا ئۇ بەك خۇش بولۇپ كەتتى. «دەريا سۇيى ئېقىشىنى تۆۋەنگە ئۆزگەرتىپ، بۇ دەريا قۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن، لوپ كۆلى ئاستا - ئاستا تۆۋەنگە سۇرۇلۇپ كەتكەن، بۇنىڭغا ناھايىتى ئۇزاق بولغان» دەيدۇ، — دېدى ئۆردەك.

— ئۇزاق بولغانلىقىنى قانداق بىلىدىكەن؟

— قۇلۇله قېپى بىلەن بېلىق ئۇستىخىنىغا قاراپ ، ئاندىن سازلىق ئەتراپىنى كولاپ ، قۇم ، توپا قاتلىمىنى بىرنېمىلىرى بىلەن كۆرۈپ شۇنداق دېدى .

— سەن ، گۈرجەك تاپقىلى بېرىپ ئېلىپ كەلگەن ھېلىقى نەرسىلەرنى كۆرۈپ بەك خۇش بولۇپ كەتتى ، ياندۇرۇپ ـ ياندۇرۇپ ئىنچىكىلەپ سوراپ كەتتى ، دېدىك . ئەجەب ئۇ يەرنى تەكشۈرگىلى بارماپتۇغۇ ؟

— سۇ تۇگەپ قالدى ، «بۇ مۇھىم جايدەك قىلىدۇ . سۇ ۋە باشقا نەرسىلەرنى تولۇق تەييارلاپ ، ئادەمنى جىقراق ئېلىپ كېلىپ تەكشۈرسەك بولغۇدەك» دەپ قايتتى . بۇ يىل كەچ كۈزدە كېلىدىغان ئوخشايدۇ .

«ئۇ كونا ـ قۇراق نەرسىلەرنى يىغىپ نېمە قىلىدىغاندۇ ؟» ئوماق ئويلىنىپ قالدى . قالاچ قاناقانىڭ ئۇغۇش ـ ئەجدادلار ئىزى توغرىسىدىكى سۆزلىرىنى ئېسىگە ئالدى . «بىز دائىم كۆرۈپ تۇرىدىغان ئاشۇ خارابىلەر ، ئەسكى ـ تۈسكى قۇراق نەرسىلەر ئۇغۇش ـ ئەجدادلار ئىزى بولۇپ قالمىسۇن يەنە» ئوماق ئويلىنىپ ـ ئويلىنىپ بىر نەرسىنى ھېس قىلغاندەك بولدى ـ ده ، ئۆرەككە جىددىي تۇستە قاراپ :

— ئۆرەك ، مەن سېنى ئەمدى ئۇلار بىلەن مېڭىپ يۈرمىسە بولامدىكىن ، دەپ ئويلاپتىكەنمەن . ياق ، بۇ ئويۇم بولماپتۇ . قالاچ قاناقانىڭ گېپى بىلەن ، سەن چۈشۈگدە كۆرگەن بوۋاينىڭ دېگەنلىرىنى ئويلىنىپ كۆرسەم ، ئۇ ئەجنەبىيلەرنىڭ شۇنچە يىراقتىن بىزنىڭ بۇ چۆل قۇملۇقىمىزغا كېلىپ تەكشۈرۈپ ، كونا ـ قۇراق نەرسىلەرنى يىغىپ يۈرۈشىدە چوقۇم بىر گەپ بار ، بىز ئۆزىمىز بىلەلمىگەن بىلەن ، ئۇلار بىلىدىغاندەك قىلىدۇ . ئەگەر ئۇلار يەنە بىز بىلەن بار دېسە ، چوقۇم بار ، ئۇلار كۆرگەن ، تەكشۈرگەن جايلارنى ئوبدان كۆرۈۋال . يېقىندىن بۇيان سەل ئاجىزلاپ قالدىم ، بولمىسا مەنمۇ باراتتىم . ئۆينىڭ ئىشلىرىدىن غەم قىلمىساڭمۇ بولىدۇ ، مەن بار ، ئىككى ئاكاڭ بار . ناسىربەگ يەنە كېلىپ

ئالىباي ئورنىغا ئاقساقال بول دېسە ، ھەرگىز ماقۇل دېمە ، قالاچ قاناقانىڭ دېگىنىدەك قىلىش مۇھىم ، — دېدى .

ئۆردەك دەسلەپ ئاتىسىنىڭ ئاغزىغا ئەجەبلىنىپ قاراپ قالـ دى ، كېيىنكى گەپلىرىنى ئاڭلاپ ، بۇ ئىشنىڭ قايسى دەرىجىدە مۇھىملىقىغا ئەقلى يەتمىسىمۇ ، «مۇھىم ئوخشايدۇ» دېگەن تۇيغۇغا كەلدى . ئۇلار نەگە بارسا بىللە باردىغان ، ئوبدان كۆرۈۋالىدىغان بولدى .

4

2 ـ ئاينىڭ ئوچىنچى ئون كۈنى بولۇپ قالغان بولسىمۇ ، سوغۇق بوشايدىغاندەك ئەمەس ئىدى ، كېچىنىڭ سوغۇقى قاپاق يارىدى چېغىدىكىدەك ئاچچىق ، قەھرلىك ئىدى . لوپ كۆلىگە يېقىن بولغاچقىمۇ ، ھەر كۈنى شامال بار ئىدى . كېچىسى چىقسا ئەتىگىنى توختاپ ، كۈندۈزى تىنچ بولاتتى ، كۈندۈزى چىقسا ، كېچىسى جىم بولاتتى . شامال كۆپ بولغاندا تۆت سائەتتەك چىقىپ توختاپ قالاتـ تى ، «يېڭىلىنىپ» تۇراتتى ، ۋاقتى قىسقا بولغىنى بىلەن ئاچچىقى ياماں ، قەھرى قاتتىق ئىدى ، جاندىن ئۆتۈپ كېتەتتى . شامالدا ئۇچقان قۇملار ئادەمنى بەك بىزار قىلىۋېتەتتى .

شېكىدى ـ سېكسەر تاغلىرىنىڭ ئېدىرلىق باغرىدىكى كەڭ قۇمـ لۇقتا ئۇچ ئاتلىق ، تۆت تۆگىلىك بىر گۇرۇپپا ئادەم يولدىن ئېزىپ قالغاندەك ، پات ـ پات ئالدىغا ، ئىككى يېنىغا ، كۆپرەك چېتىگە كۆز يەتمەيدىغان قۇملۇققا ئۇزاق قاراپ قوياتتى . ئالدىدا كېتىۋاتقان سۆسەر ياقىلىق خۇرۇم پەلتو كىيىۋالغان ئاتلىق كىشى بىردەم ـ بىردەم مەيدە يانچۇقىدىن يۇمىلاق بىر نەرسىنى چىقىرىپ بىر ئۇنىڭغا ، بىر ئالدىغا قاراپ قوياتتى .

— ئېزىپ قالمىغاندىمىز ـ ھە ؟ كومپاس... — ياندىشىپ دېگۈدەك مېڭىۋاتقان يەنە بىر ئاتلىق ئالدىدا كېتىۋاتقان كىشىدىن سورىدى ، لېكىن گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئېچىگە يۇتۇۋەتتى .

خۇرۇم پەلتولۇق كىشى جاۋاب بېرىش ئورنىغا قولىدىكى نەرسىگە ، ئاندىن ئالدىغا ، ئىككى تەرىپىدىكى كەڭ قۇملۇققا قاراپ قويدى ، زۇۋان سۇرمىدى . ئېگىز ـ ئېگىز قۇم دۆۋىلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىنى توسۇپ تۇرغاچقا ، ھەرقانچە قارىغىنى بىلەنمۇ يىراقنى كۆرەلمەي ئىچى تىت ـ تىت بولاتتى . ئۇ يەنە ئىچ تۆش يانچۇقىدىن ئۇزۇن تاسمىلىق كىچىكرەك تۆت چاسا خۇرۇم قاپچۇقنى ئېلىپ ، ئۇنىڭ ئىچىدىن بىر كىتابنى چىقىرىپ ، بىر قولىدا تۇتۇپ پىشانە-سىگە ، ئىككى مۇرىسىگە ، مەيدىسىگە تەگكۈزدى ، ئاخىرىدا كالپۇ-كىغا تەگكۈزۇپ ئۇپۇپ قويۇپ يەنە قاپچۇقا سېلىپ بوينىغا ئېسە-ۋالدى .

قاتارنىڭ كەينىدا يانمۇيان كېلىۋاتقان تۆگىلىك ئىككى كىشە-مۇ پەس ئاۋازدا سۆزلىشىپ كەلمەكتە .

— ئاتمىشىمۇلاقا ئەجەب كەلمەيمىزغۇ ؟

— ئېزىپ قالمىغاندۇق ـ ھە ؟ قۇمۇلدىن يول باشلىغۇچىلىققا ئالغان كىشىمۇ بۇ تەرەپكە ئون نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا بىر قېتىملا كەلگەنىكەن .

— تۆگىلەر سۇ ئىچمىگىلى ئون ئىككى كۈن ، ئاتلارغا ئۈچ كۈن بولدى . ئاتمىشىمۇلاقنى تاپالمىساق تۆگە ، ئاتلىرىمىز ئۆسە-سۈزلۈقتىن يېقىلىپ قالىدۇ .

— ئۇسساپ كەتكەنىنىڭ ئۇستىگە قۇرۇق ئوت ـ چۆپىنىمۇ يېيەلمەي ئاچ قېلىپ ئاجىزلاپ كەتتى ، يېقىلىپ قېلىپ بىزنى يەردە قويامدىكىن ، دەپ قورقۇۋاتىمەن .

— ھېلىقى ئوۋچى ئابدۇرېھىم دېگەن ئادەم يالغان ئېيتمىغان-مدۇ ـ ھە ؟

— بۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنى سەن تېخىچە بىلىپ يەتمەپسەن . لوپ ئادەملىرىچۇ ، يالغان گەپ قىلىشنى ، ئادەم ئالداشنى بىلمەي-مدۇ ، بۇنداق ئىشنى بەك ئېغىر ئالمىدىكەن .

— ئۇنداق بولسىغۇ ياخشى ، خوجايىنىنىڭ كومپىنىسى چاتاقمۇيا ؟

— بۇنى بىلمىدىم ، بەلكى چاتاقمۇ ئەمەستۇ .
.....
ئۆزئارا سۆزلىشىپ كېلىۋاتقان بۇ ئىككىسى سىنوف بىلەن شىركىن ئىدى .
ئۆردەك ئۇنتۇلۇپ قالغان گۈرجەكنى ئىزدەپ كېتىۋېتىپ قاتتىق بوراندا ئېزىپ قېلىپ تېپىپ كەلگەن نەرسىلەرنى كۆرگەن سۈيۈن ھېدىن ، ئۇ خارابىلىكنىڭ بايقىلىشى ئۇنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى ، قۇچقان ، يەنە قۇچقاندىغان شان ـ شەرەپ ، شۆھرەتلىرىنىڭ گۈلتاجى بولۇپ قالىدىغاندەك ھېسسىياتقا كەلگەنىدى ، كۆڭلى ، تۇيغۇسى شۇنى تۇيۇپ تۇراتتى . كۆڭلى شۇئان قاناتلىنىپ خارابىلىككە ئۇچۇپ بېرىشقا تەقەززالىنىپ تۇرسىمۇ ، سۈيۈن ھېدىن ھېسسىياتىنى ، ئۆپكىسىنى بېسىۋىلىپ ، ئويلىغىنىدەك يېراقتا سەكرەش ئۇچۇن بىر ـ ئىككى قەدەم كەينىگە داجىپ تۇرغاندەك ، ئۇ قېتىم ۋاقتىنچە قايتىپ تۇرۇشنى توغرا تاپتى . بۇنداق قىلىشقا سۇنىڭ تۇگەپ قېلىشى بىر سەۋەب ئىدى ، لېكىن ئاساسلىق سەۋەب ئەمەس ئىدى . چۇنكى ، ئاتمىشبۇلاقتىن ياكى يېڭىكۆلدىن سۇ ئېلىپ كېلىشكە بولاتتى . بىر ئىشنى ئىككى قىلماسلىق ، نەرسە ـ كېرەك ، قورال ـ جابدۇقلارنى يېتەرلىك تەييارلاپ ، ئادەمنى جىقراق ئېلىپ كېلىپ ، بىر قېتىمدىلا زور ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ، ئۇنىڭ قايتىپ كېتىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ئىدى .
«ۋاقىت — ئۇنۇم» دەپ قارايدىغان سۈيۈن ھېدىن يازنى خاتىرىلىرىنى رەتلەش ياكى باشقا ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمەي ، كۈزگىچە شىزاڭنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش ـ ئۆلچەش ئېلىپ بارماقچى بولدى . يېڭىكۆلدىن شاھىيار ـ ئاقسۇ ئارقىلىق قەشقەرگە قايتتى . بۇ قېتىم ئادەتتىكىدەك قۇملۇقتىن تاپقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئۇدۇللۇق ستوكھولمغا ئەۋەتمىدىغان ئىشنى قىلماي ، ئۇنى مەخپىي تۇتۇپ ، كېيىن ئىلىم دۇنياسىدا قاتتىق زىلزىلە پەيدا قىلماقچى

بولدى . تاپقان يادىكارلىقلارنى پاختا ، يۇك ، لاتا ـ پۇتمەك يۇمشاق نەرسىلەر بىلەن ئوراپ ، ساندۇقلارغا ئاۋايلاپ قاچىلاپ ، قۇلۇپلاش بىلەن كۆڭلى تىنماي ، ساندۇقلارنى ئايلاندۇرۇپ ئۇزۇنىسىغا ، توغرىسىغا تۆت يەردىن پىچەتلىدى . يېقىن دوستى ، قوللىغۇچىسى پېتروۋىسكىيغىمۇ ئىشەنمەي ، ئۇنىڭغا بىلدۈرمەي ، قەشقەردە دائىم تۇرۇشلۇق شۆبىتسىيىلىك بىر سودىگەرگە ئامانەت قويدى . شىزاك ئېگىزلىكىگە قىلىدىغان سەپىرىنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋېلىپ ، خوتەندىن قاراقۇرۇم تېغىنى ياقىلاپ مېڭىپ ، قۇمۇلدىن كۆكنۇر[1] تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى .

— شىزاك تاغلىرىنى ئۆلچىگەندىن باشقا ، خوجايىن نېمىگە ئېرىشتى ؟ — شىركىن سىنوفتىن سوردى .

— قار ـ مۇز ، سوغۇقلۇقىدىن باشقا ، خەتەرلىكلىكچۇ ، تاس قالدىم ھېلىقى قېتىم مۇزدا تېيىلىپ ئۇچۇپ كەتكىلى . ھېلىمۇ ياخشى ئاتنى قويۇپ بېرىپتىمەن . بولمىسا... ھازىر ئويلىسامۇ قورققۇم كېلىدۇ .

ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسى بىر مۇزلۇق چوققىدىن ھالقىۋاتقاندا ، سىنوفنىڭ ئېتى تېيىلىپ كېتىپ ئۆزىنى توختىتىۋالالمىدى . سىنوف قورقۇپ كېتىپ ئاتنىڭ چۈلۈۋرىنى قويۇپ بەردى ئات شۇ تېيىلغىنىچە مۇز داۋاندىن ئۇچۇپ چۈشۈپ كەتتى .

— ئۇنداق بولۇپ ، بۇنداق بولۇپ ، ئون ئىككى ئاتتىن ئونى ، يەتتە تۆگىدىن ئۇچى ، ئۈچ ئېشەكنىڭ ھەممىسى ئۆلۈپ كەتتى ـ ھە .

— شۇنى دېمەمسەن ، تۆگىگە قالدۇق مانا ، — سىنوف ئېگىلىكىنى كۆتۈرۈپ ئالدى تەرەپنى ئىمالىدى ، — ئاۋۇ ئىسلامباينىڭ ئېتىغا ھېچنېمە بولمىدى ـ ھە ؟

— ئۇنىڭ ئېتىغا بىر ئىش بولدى نېمە ، بولمىدى نېمە ، ئوخشاشلا تۆگىگە قالاتتۇق . ھازىرقى گەپ ، بۇلاق بار جايىنى تاپساق بولىتتى ، — دېدى شىركىن .

① كۆكنۇر — چىڭخەي .

سىڭىرلىق ئوۋچى ئابدۇرېھىم ئالدىنقى يىلى يېڭىكۆلده سە-
ۋېن ھېدىنلار بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا ، ئاتمىشبۇلاق يولىدا
كىشىلەر ئانچە بىلمەيدىغان ، ئوۋچىلارلا بىلىدىغان ئۇچبۇلاقنىڭ
ئورنىنى ، ئەتراپىدىكى بەلگە ئالامەتلەرنى ئېيتىپ بەرگەنىدى . سە-
ۋېن ھېدىن قۇمۇللۇق يول باشلىغۇچى غىياس جەرەندىن ئاتمىشبۇ-
لاقنىڭ قايسى تەرەپكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلۋېلىپ ، كومپاس-
نى شۇ تەرەپكە توغرىلىۋالغانىدى . ئۇنىڭ پات - پات كومپاسقا
قاراپ قويۇشى شۇنىڭدىن ئىدى . ئۇ كومپاسقا قارىغانسېرى ، ئات-
مىشبۇلاق ئۆزىنى تېخىمۇ بىر پىنھانغا يوشۇرۇۋېلىۋاتقاندەك كۆ-
رۈنمەيۋاتاتتى .

— غىياس ، ھېلىقى ئۇچبۇلاق نەدە ؟ — سۈۋېن ھېدىن تەقەز-
زاسى چېكىگە يېتىپ سورىدى .

— ئاتمىشبۇلاق يولىدا شۇنداق بۇلاقلار بارلىقىنى مەنمۇ ئاڭ-
لىغان ، مەن بۇ تەرەپكە بىرلا قېتىم كەلگەچكە ، ئۇ بۇلاقلارنىڭ
بار يېرىنى دەماللىققا ئاڭقىرالمايۋاتىمەن .

غىياس جەرەنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ سۈۋېن ھېدىن بېشىغا بىر
قاپاق سوغۇق سۇ تۆكۈلگەندەك ، تەن - بويى مۇزلاپ كەتتى . ئۇ
ئۇمىدسىز بىر كەيپىياتتا كېتىۋاتاتتى ، كۆڭلىده : «قارا ! » دېگەن-
دەك بىر تۇيغۇ پەيدا بولدى - ده ، بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى ،
ئۇنىڭدا ئۇمىد پەيدا بولدى ، يەلكىسىنى بېسىپ تۇرغان غەم تېغى
ئېلىۋېتىلگەندەك يېنىكلەپ قالدى . ئۇ چوڭ بىر مۇشكۇلاتنىن
قۇتۇلغانلىقىنى ھېس قىلدى . بىرنەچچە تۆگە قاتارلىشىپ يىراقتە-
كى سىڭىر تېغى ئىچىگە كىرىپ كېتىۋاتاتتى . «تۆگىلەر سۇ ئىچ-
كىلى مېڭىپتۇ . تاغ ئىچىده چوقۇم بۇلاق بار » . سۈۋېن ھېدىن
شۇنداق جەزم قىلدى - ده ، ھەمراھلىرىغا شۇ تەرەپكە تېز مېڭىشنى
بۇيرۇپلا ، ئۆزى ئېتىنىڭ يۈرۈشىنى تېزلەتتى .

«كۆڭۈل تۇيغاق » دېگەن شۇ . سۈۋېن ھېدىنلار تاغ ئىچىگە
كىرىپ ئانچە ئۇزاق ماڭمايلا ، كۈن نۇرىدا پارقىراپ تۇرغان ئۇزۇن
بىر سوزۇقنى كۆردى . ئۇ بۇلاق سۇيىدىن ھاسىل بولغان ئېرىقتە-

كى مۇز ئىدى .
— تۆگە ! — سىنوف قولى بىلەن ئالدى تەرەپنى كۆرسەتتى .
شىركىن : «تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىدە ياۋا تۆگە جىق ئىكەن» دەپ ئاڭلىغان بولسىمۇ ، تېخىچە بىرەر ياۋا تۆگە كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۇ ئىتتىك قولىنى كۆتۈردى . ئۇنىڭ يەلكىسىدىن مىلتىقنى ئېلىۋاتقىنىنى سۆزىن ھېدىن كۆرۈپ قالدى .
— نېمە قىلاي دەيسەن ! — سۆزىن ھېدىن ئۇنىڭغا ئالىيىپ تۇرۇپ قاتتىق تەگدى ، — بىلدىڭمۇ ، مۇشۇ تۆگىلەر ھازىر بىزنى مۇشكۈللۈكتىن قۇتۇلدۇردى ، جېنىمىزنى ساقلاپ قالدى دېسەكمۇ بولىدۇ . بۇ تۆگىلەر ئاشۇ قۇملۇقتا بولمىغان بولسا ، سۇ ئىچكىلى بۇ تەرەپكە ماڭمىغان بولسا ، بىز ئاشۇ مېڭىشىمىزدا بۇ تاغ ئىچىدىكى بۇلاقنى تاپالامتۇق ؟ ! مەن دەپ قويماي ، بۇنىڭدىن كېيىن گۇرۇپپىمىزدىكى ھەرقانداق كىشىنىڭ ياۋا تۆگىنى ئېتىشىغا بولمايدۇ . كىم ئاتىدىكەن ، ئۇنى شۇ يەردىلا كەتكۈزۈۋېتىمەن .
شىركىن خوجايىنىنىڭ بۇنچىلىك ئاچچىقلانغىنىنى كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۇ ئىچىگە تىنىپلا قالدى .
تۆگىلەر سۇنى ئىچىپ بولۇپ بۇ تەرەپكە ماڭماقچى بولغانىدى ، ئادەملەرنى كۆرۈپ جىلغىنىڭ ئىچكىرىسىگە يۈگۈرۈشۈپ قېچىپ كەتتى...
سۆزىن ھېدىن سىنوف بىلەن شىركىننى تاغ ئىچىگە بېرىپ ، قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئابدۇرېھىم ئوۋچىنى چوقۇم تېپىشنى ، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن ئاتمىشبۇلاق مەھەللىسىگە بېرىپ ، مەھەللە ئاقساقىلى بىلەن كۆرۈشۈپ ، ئىشلەمچى توغرۇلۇق سۆزلىشىشنى ، ئىشلەمچى قانچە كۆپ بولسا شۇنچە ياخشى بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، يەنە بەزى ئىشلارنى تاپىلاپ ، ئىككىسىنى تۆگىلىك يولغا سالدى . ئىسلامباي بىلەن فېيزىغا مۇشۇ بۇلاق بويىدا قېلىپ تاپىلىغان ئىشلارنى چالا قالدۇرماي تولۇق ئادا قىلىشنى تاپشۇرۇپ ، ئۆزى غىياس جەرەنىڭ يول باشلىشىدا ئۆردەكنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنى ئېلىپ كېلىشكە ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ شۇ كۈنىلا

يۇرۇپ كەتتى .

هازىر ئۇنىڭغا ئۆردەك بولمىسا زادى بولمايتتى . ئۇنىڭ بۇ- نىڭدىن كېيىن قولغا كەلتۈرىدىغان ، قازىنىدىغان شان - شۆھرە- تى ، ئېكسپېدىتسىيە ۋە ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە كىيىدىغان ئال- تۇن تاجى ئۆردەكنىڭ بولۇشىغا باغلىق ئىدى .

— ئۆردەك ، ئۆيۈڭدە بار بولغايسەن ! — سۈيىن ھېدىن قوينىدىن ئىنجىلنى چىقىرىپ ، كالېپۇكىغا ئېلىپ بېرىپ ئۇچتى ، ئاندىن پېشانىسىگە تەككۈزدى .

5

مۇشۇ كۈنلەردە ، سۈيىن ھېدىنىڭ ئەس - يادى ، ئارزۇ - ئۇمىدى ئۆردەكنى تېپىشتىلا قالدى . ئۆردەك تېپىپ كەلگەن ھېلە- قى نەرسىلەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسىلا ، مۇشۇ قېتىمدا مۆجىزە يارىتىلىدىغانلىقى ، كۆڭۈل دالىسىدا چوڭ بىر گۈلخان كۆيۈۋاتقاندە- ك ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . بۇنى ئۇنىڭ تۇيغۇن كۆڭلى سېزىپ تۇراتتى . يېنىدا غىياس جەرەنىڭ بارلىقى ئېسىدە يوق ، ئۆزى بىلەن ئۆزى سۆزلىشىپ كېتىۋاتاتتى .

— ئۆردەك ، ئۆيۈڭدە بارمۇسەن ، — ئۇ ئىچ تۆش يانچۇقىدە- كى ئىنجىلنى پەلتو ئۈستىدىن ئوڭ قولى بىلەن بېسىپ تۇرۇپ ئىلتىجا قىلدى ، — خرىستوس ، مېنى ئۆردەك بىلەن ئۇچراشتۇر- غايسەن !

غىياس جەرەن سۈيىن ھېدىنىڭ چۈشىنىكسىز ئىبارىلەر ئا- رىلاشقان سۆزلىرىگە ئەجەبلىنىپ ، ئۇنىڭغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويۇپ ، ئىچىدە : «بۇ كۆك كۆزگە ئۆردەكنىڭ جىنى چاپ- لاشتىمۇ نېمە ، ئۇنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇغۇ ، ئۆردەك دېگىنى قانداقراق ئادەمدۇ ؟» دەپ ئويلايتتى ، ئۆزىدىن سورايتتى . شۇنداق- لا ئۇنىڭمۇ ئۆردەكنى كۆرگۈسى ، ئۇنىڭ بىلەن تېزرەك ئۇچراشقۇ- سى كەلدى . سۈيىن ھېدىن ئۆردەكنى تېزرەك تېپىۋېلىش تەقەززا-

سىدا مېڭىشىنى تېزلەتتى . ئۇلار ئەتىسى چۈشتىن قايرىلغاندا تە-
كەنلىككە يېتىپ كەلدى . سۈيۈن ھېدىن ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ
ناسىرىبەگ بىلەن كۆرۈشتى .
— ئۆردەك ئۆيىدە بار ، — ناسىرىبەگ سۈيۈن ھېدىنىڭ
گېپىنى ئاڭلاپ بولۇپ دېدى ، — ۋاقىتىدا كېپىسىلەر ، بىرنەچچە
كۈندىن كېيىن سۆگەتتاغقا ئوۋغا بارماقچىدى ، مەن ھازىرلا ئۆر-
دەككە ئادەم ماڭدۇراي .
ئىشنىڭ ئويلىغىنىدىنمۇ بەك ئوڭ كەلگىنىدىن سۈيۈن ھېدىن
بەك خۇش ئىدى . «مېنىڭ بۇنداق ئامەتلىك بولۇشۇم خرىستوسنىڭ
مېنى قوللاۋاتقىنىدىن ، مېنى يۆلىگەنلىكىدىن» دەپ قارايتتى ئۇ .
ئەتىسى ئەتىگەندە ، بۇلار تامىقىنى يەپ بولۇپ تۇرۇشىغا
سىرتتا ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىگىنى ، ئاندىن ئادەملەرنىڭ ئۈنى
ئاڭلاندى .
— ئوماقمۇ كەلگەن ئوخشايدۇ ، چىقىپ باقايلى ، — دېدى
ناسىرىبەگ .
ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپلا سىرتقا ماڭدى ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن
سۈيۈن ھېدىن ، غىياس جەرەنلەر ماڭدى .
— ئوماق ئاغا ، سەنمۇ كەپسەنغۇ ، ۋۇي ، تۆمۈرمۇ بىللە
كېپتۇغۇ .
ناسىرىبەگ ئوماقنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشتى ، ھال - ئەھۋال-
لاشتى ، ئاندىن تۆمۈر ، ئۆردەكلەر بىلەن كۆرۈشتى . سۈيۈن ھې-
دىن ، غىياس جەرەنلەرمۇ كېلىپ كۆرۈشتى . بولۇپمۇ ، غىياس
جەرەن ئۆردەككە ھەۋەس بىلەن قاراپ كەتتى . چۈنكى ، ئۇ ئاتمىش-
بۇلاق ئاقساقىلى تۇرغان ئاتىدىن ئۆردەك توغرۇلۇق ئاڭلىغانىدى ،
«يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئۆردەك مۇشۇ شۇكەن - دە» .
— گەپ مۇشۇنداق ، — دېدى ناسىرىبەگ سۈيۈن ھېدىنىڭ
كېلىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتىپ ، — ئۆردەكنى ئاشۇ خارابلىككە
باشلاپ بارسىكەن دەيدىكەن . بۇ بىر ؛ يەنە بىر ئىش ، ئۇ بۇ يەردىن
ئوندەك ئىشلەمچى ، بىرنەچچە ئات ، تۆگە يالىماقچىكەن .

— ئۆردەكنىڭ ماڭا دەپ بەرگىنىگە قارىغاندا ، يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا كۇنچىقانبەگ بىلەن بىرقانچىمىز بارغان «كۆلشە-ھىرى» دېگەن يەر شۇ ئوخشايدۇ . شۇ قېتىمدا تۆمۈرمۇ بىز بىلەن بىللە بارغان . ئۇ چاغدا بۇ ئون يەتتە ياشتا ئىدى ، يول ئاز - تولا ئېسىدە قالغاندۇ ، دەپ بۇنى باشلاپ بېرىشىۋىن دەپ بىللە ئېلىپ كەلدىم ، — دېدى ئوماق .

— ۋۇي ، «كۆلشەھىرى» دېگىنىڭ ، «مەردەك شەھىرى» شۇغۇ .

— ھەئە ، بەزىلەر ئۇ كونا - قۇرامساقلىقنى : «كۆلشەھىرى» دېسە ، چوڭ ياشلىقلار ، ئوۋچىلار : «مەردەك شەھىرى» دەيدىكەن . «كۆلشەھىرى» بولسۇن ، «مەردەك شەھىرى» بولسۇن ، قايسى زاماندىكى شەھەر بولغىيدى ، ئۇ ؟

بايا تىن ناسىربەگ بىلەن ئوماقنىڭ پاراڭلىرىنى قۇلىقىنى تىكىپ ئاڭلاپ ئولتۇرغان سۈيىن ھېدىن بىتاقەت بولۇپ گەپ قوشتى :

— «كۆلشەھىرى» ، «مەردەك شەھىرى» دەيسىلەر ، نەدىكى ، قانداق شەھەرلەر ئۇ ؟

— ئىككىسى بىر شەھەر ، — ناسىربەگ جاۋاب بەردى ، — بۇرۇنقىلار «مەردەك شەھىرى»[1] دەيدىكەندۇق ، ئۇ لوپ كۆلىگە يېقىن بولغاچقا ، كېيىنكىلەر «كۆلشەھىرى» دەپ ئاتىۋاپتىكەن . سۈيىن ھېدىنىڭ ئېسىگە ئۇستازى رىچخوفنىڭ «يىپەك يولى» توغرىسىدىكى بايانلىرى كەلدى ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا «يىپەك يولى» بويىدىكى تارىخىي شەھەر - ئۆتەڭلەر ، سودا ئالماشتۇرۇش نۇقتىلىرى كۆرسىتىلگەن سخېمىلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈر-دى - دە ، ناسىربەگكە قاراپ :

— بەگ ، ھازىر ھاۋا بارغانسېرى ئىسسىپ كېتىۋاتىدۇ ، ئەگەر ۋاقتىنى چىڭ تۇتمىساق ، كۈن ئىسسىپ كەتسە ، ئىشىمىز چالا

---

① تارىم بويىدىكى تارىخىي شەھەرلەر قاتارىدا «مەردەك شەھىرى» دېگەن بىر شەھەر نامى زىكرى قىلىنىسىمۇ ، تا ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئورنى نامەلۇم ، دەپ قارىلىپ كېلىۋاتىدۇ .

قالىدۇ . بۇگۈنلا مېڭىپ كەتسەك ، يارىدەم بەرسەڭلار ، — دېدى . ئۇ ئۆزىدەك بايقىغان ، لوپلۇقلار «مەردەك شەھىرى» ، «كۆلشەھىرى» دەپ ئاتايدىغان خارابىلىككە بېرىشقا ئالدىراۋاتاتتى .

— بۇنى بىز «سىيىتىنىڭ تاختىسى»غا تۇنجى كەلگەن يىلى قۇرۇم ئاستىدىن تېپىۋالغان ، قايسى چاغدىكى كەتمەنكىن ؟ — ئوماق ئېرىققا ئېچىق ئالماقچى بولغاندا قۇرۇم ئاستىدىن چىققان ھېلىقى كەتمەننى سۈرۈپ ھېدىنغا كۆرسەتتى .

سۈرۈپ ھېدىن كەتمەننى ئۇيان - بۇيان ئۆرۈپ قارىدى . داتىنىڭ قېلىنلىقىغا قاراپ ، ئۇزاق بىر زامانلاردىكى كەتمەنلىكىنى قىياس قىلىسىمۇ ، ئارخېئولوگ بولمىغاچقا ، ئېنىق ھۆكۈم قىلالمىدى ، لېكىن : «بۇلارنىڭ تېرىقچىلىققا كىرىشىشى يېقىنقى ئىش بولسىمۇ ، بۇ كەتمەن بۇلارنىڭ يىراق قەدىمدىكى ئۇغۇش - ئەجداد-لىرىنىڭ بۇ زېمىندا ئاللىقاچان دېھقانچىلىق قىلغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە» دېگەن خۇلاسىگە كېلىپ ، كەتمەننى سېتىۋالدى .

ناسىرىگ سۈرۈن ھېدىننىڭ تەلىپى بويىچە ئىشلەمچىلىككە ئېتىز بىلەن بارىدىغان ئالتە ئادەم ، تۆگىسى بىلەن بارىدىغان ئۈچ ئادەم تېپىپ بەردى . بۇ ئۈچ ئادەم ئىچىدە داڭلىق قوشاقچى سالتاڭ قاسىممۇ بار ئىدى .

تىكەنلىك ، لوپ دالىسىدىكى يۇرت - مەھەللىلەر ئىچىدە دائىرىسى كەڭ ، ئاھالىسى كۆپ ، يېرى مۇنبەت ، تۇرپان ، توقسۇن-لاردىكىلەر بىلەن باردى - كەلدى قىلىپ تۇرىدىغان يەر ئىدى ، ئاھالىسى دېھقانچىلىقنى ئاساس ، بېلىقچىلىق بىلەن ئوۋچىلىقنى قوشۇمچە قىلاتتى . سۈرۈن ھېدىن يېتەرلىك يېمەكلىكنى تىكەنلىك-تىن تەييارلىۋالماقچى بولدى . بۇ يەردىكىلەرنىڭ تەييارلىماق ئا-سان ، ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى ، ئازراق يېسىلا قورساق تويىدى-غان ، قورساقتا تۇرىدىغان ، ئەمما قورساقنى ئاچۇرمايدىغان ، تېز ھەزىم بولىدىغان تائاملىرى سۈرۈن ھېدىنغا ياراپلا قالماي ، بەلكى ئۆزىدەك ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ئېلىپ يۇرۇشىگە قۇلايلىق تا-ئاملار ئىدى . سۈرۈن ھېدىن «پۇلنىڭ كۆزىگە قارىماي» بىر خالتا

ئۇجۇل تالقىنى ، بىر خالتا جىگدە تىرىپى ، بېلىق تالقىنى بىلەن پىشۇرۇلغان توخۇ ، غاز ، ئۆردەك تۇخۇملىرىنىڭ سېرىقىدىن يېرىم خالتىدىن سېتىۋالدى . بۇ يەردىكىلەرمۇ ئۇ نەرسىلەرنى «پۇلنى ئاز بەردى» دېمەي ، بەگ ـ ئاقساقالنىڭ ئارىغا كىرىشى بىلەن ئۆي ـ ئۆيدىن بىر ئوچۇم ـ بىر ئوچۇمدىن يىغىش قىلىپ ھازىر-لاپ بەردى . بەش قوينىڭ گۆشىنى ئۇستىخىنىدىن ئاجرىتىپ ، ئۇششاق چانىتىپ ، سۇدا پىشۇرغۇزۇۋالدى .

— نېمانداق پىشىپ كەتكەن ئادەم بۇ ، — دېدى ناسىربەگ .

— مەنمۇ بۇلارغا شۇنى دەۋاتىمەن . گۆشنى ئۇششاق چانىتىپ پىشۇرۇۋالغىندىن بۇ كۆك كۆزنىڭ قۇملۇق سەپىرىگە پىشىپ كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئويلاپ باقسام ، بەزى جەھەتلەردە بىز تېخى خام ئىكەنمىز ، — دېدى ئوماق .

— بىز قايسى تەرەپتە ئۇنىڭغا يەتمەيدىكەنمىز ؟

— بىز يول ـ سەپەرگە گۆشنى مەيلى خام ئېلىۋالايلى ، مەيلى پىشۇرۇپ ، بۇنىڭدا بىرىنچىدىن ، يۈك ئېغىرلايدۇ ؛ ئىككىنچى-دىن ، ئۇستىخان بىلەن ماشاپ سالغان گۆش چانالغان گۆشتەك تولۇق پىشىپ كەتمەيدۇ ، قورساققا ئېغىر كېلىدۇ ، پىشىشىمۇ تېز بولمايدۇ ، شۇنداق ئەمەسمۇ .

— توغرا ـ توغرا ، مەن بۇ تەرەپلىرىنى ئويلىماپتىمەن ، — دېدى ناسىربەگ .

سۆزىن ھېدىن ئىشلەمچىلەرگە ئات ، تۆگە ، يەم ـ بوغۇزلارنى تەييارلاتقۇزۇپ ، يۈك ـ تاقلارنى سەرامجانلاتقۇزۇش بىلەن بەند بولۇۋاتقاندا ، ئوماق تۆمۈر بىلەن ئۆردەكنى يانغا تارتىپ :

— گەپ بىز ئۆيدە دېيىشكەندەك بولسۇن ، بېرىپ ـ كېلىشتە يولغا ئوبدان قارىۋېلىڭلار ، ئاندىن ئۇنىڭ زادى نېمە قىلىدىغانلىقىغا دىققەت قىلىڭلار ، سىلەرنى باشقا ئىشقا سېلىپ قويۇپ ، ئۆزى باشقا بىر ئىشنى قىلىپ يۈرگۈدەك بولسا... — ئوماق ئوغۇللىرىغا يەنە نېمىلەرنى دېيىشنى ، نېمىلەرنى تاپىلاشنى بىلەلمىدى ، — مېنىڭ

دەيدىغىنىم ، دىققەت قىلىڭلار ، كېيىن گۆنۈپ[1] قالمىدىغان ئىش بولمىسۇن ، — دېدى .

سۈيىن ھېدىنىڭ بۇ قېتىم تىكەنلىككە كەلگەن ۋاقتى ، ناھەيىنىڭ ئامبال ـ ھاكىمى چېن يەنسەننىڭ ئورنىغا لىيۇ گوجى دېگەن بىرى ئالماشقان ، ئەمما يېڭىسى تېخى كەلمەي ، كونىسىنىڭ قولى ئىشقا بارماي ، كۆڭلى ئۆزىنىڭ نەگە بېرىپ ، نەدە توختىشى بىلەن بولۇپ قالغان مەزگىلگە توغرا كېلىپ ، ئىشلىرىنى بىمالال پۈتكۈزۈۋېلىشىغا پۇرسەت چىقىپ قالغانىدى .

ۋاقىت كەچكە تارتىپ قالغان بولسىمۇ ، پوسۇققىدە بىر يەردىن كاشىلا چىقىپ قېلىپ يولى توسۇلۇپ قالمىدىغاندەك ، سۈيىن ھېدىن ناسىرىبەگ ، ئوماقلار بىلەن خوشلىشىپ ، ئادەملەرنى باشلاپ مېڭىپ كەتتى . كېچىچە ماڭسىمۇ ئېزىپ قالمايدىغانلىقىغا ئۇنىڭ ئىشەنچى كامىل ئىدى . چۈنكى ، مۇشۇ توپتىلا ئۆردەك ، تۆمۈر ، غىياس جەرەنلەردەك يول بىلەر ، ئىزچى يول باشلىغۇچىلار بار ئىدى . مەھەللىدىن چىقىپ ئانچە ئۇزىمايلا قوشاقچى سالتاق قاسىم كۆڭلىدىكى غۇم ـ غېمىنى قوشاق قىلىپ ئېيتىشقا باشلىدى .

كۆكچى[2] يەي ھارامزادە ،
قوشۇپ مەنى تۆگىگە ؛
يانداق بولۇپ ماڭغىن ، دەپ ،
تۈتۈپ بەردى تۆرىگە .
تۆرە خوجام ئوخشايدۇ ،
چېقىر كۆزلۈك بۆرىگە .
كۆكچى مەنى ساتىپتۇ ،
ماڭا تەگمەدى نەپى .
ئەمدى باشىمغا كەلدى ،

---

① گۆنۈپ — ئەپسۇسلىنىپ ، پۇشايمان يەپ .
② كۆكچى — بۇ ناسىرىبەگكە دائىتما .

ئاغامنى قىلغان گەپى .
قاچىپ كەتەي دەساممما ،
ماڭا كەلمەدى ئەپى .
كۆكچى يەي هارامزاده ،
دەسسەتىپتۇ قاپقانغا .
ئىچىم ئوتتا كۆيۈدۇ ،
مەنى خەققە سانقانغا .
خۇدايىم قانات بەرسە ،
ئۇچۇپ كەتسەم ئاسمانغا...
.....

— ئۇ كىم ؟ نېمە دەيدۇ ؟ — سۈبەن ھېدىن يېنىدا كېتىۋاتقان ئۆردەكتىن سورىدى .

سۈبەن ھېدىن ئۇيغۇرچىنى ئاڭلاپ چۈشىنەلمىگۈدەك دەرىجىدە ئۆگىنىۋالغان بولسىمۇ ، سالتاك قاسىم قوشاقنى پەس ئاۋازدا ئېيتقاچقا ھەم سۆز ئارىسىدا لوپ شېۋىسى بولغاچقا ، ھەم يەنە قوشاق ئاھاڭلىق ، سوزۇپ ئېيتىلغاچقا ، بەزى سۆز ، مەزمۇنلارنى ئاڭقىرالمىغانىدى .

— ئۇنىڭ ئىسمى قاسىم ، داڭلىق قوشاقچى . كېچىدە قۇملۇق چۆلدە يول مېڭىپ زېرىكىپ قالمايلى ، دەپ بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى قوشاققا قېتىپ ئېيتىۋاتىدۇ ، — دېدى ئۆردەك .

تۆمۈر ئۇكىسىغا قاراپ كۈلۈپ قويدى .

يۈلتۇزلار بىر - بىرلەپ چىقىپ جىمىرلاشماقتا ، يولمۇ ، قوشاقمۇ داۋاملاشماقتا .

نېمىشقىدۇر بۇگۈن بالدۇر كەچ كىردى ، يەنە كېلىپ ئاسماندا

نه ئاي ، نه يۇلتۇز كۆرۈنمەيتتى . كېچە قاپقاراڭغۇ ئىدى ، خۇددى زېمىن ئۈستىگە قازاننى كۆمتۇرۈپ قويغاندەك . سۈپۈن ھېدىن يېنىدا كېتىۋاتقان ئۆردەكتىن :

— ماڭغان يولىمىز توغرىدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

ئۇ ، يولدىن ئېزىپ قېلىپ ، بۇلاق بويىدا قېلىپ قالغان ھەمراھلىرى بىلەن تېپىشالماي قېلىشتىن ، ھېلىقى خارابىلىكنى تېپىشتەك چوڭ ئىشنىڭ كېيىنگە سۈرۈلۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەۋاتاتتى . سۈپۈن ھېدىن بۇ ئىشنى ھاۋا ئىسسىپ كەتكۈچە بولغان ئارىلىقتا تۈگىتىۋېلىشقا ئالدىراۋاتاتتى .

— مەن بۇ تەرەپ بىلەن مېڭىپ باقمىغان ، — ئۆردەك جاۋاب بېرىپ بولۇپ ئاكىسىغا قارىدى .

تۆمۈر يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا ئون يەتتە ياش چېغىدا كۈندۈزى ماڭغان . بۇنداق تۇم قاراڭغۇدا ئۇ ھېچنېمىنى پەرق ئېتەلمەيۋاتاتتى ، شۇڭا بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى . ئۇنىڭ باش لىڭشىتقىنىنى يېنىدا كېتىۋاتقان ئۆردەك ئاران ئىلغا قىلغان يەردە ، راست ، ئەتراپنى قانداق كۆرگىلى بولىدۇ .

— سەن بىلەلمىدىڭمۇ ؟ — ئۆردەك غىياس جەرەندىن سورىدى .

— ھېچنېمىنى كۆرەلمەيۋاتىمەن .

شۇ تاپتا سۈپۈن ھېدىنىڭ كاللىسىنى : «ئېزىپ قېلىپ باشقا ياققا كېتىپ قالمىساق بولىتتى» دېگەن غەم - ئەندىشە چىرمىۋالغان نىدى . ئۇ كومپاسقا قاراپ باقماقچى بولۇپ نەچچە تال سەرەڭگە كۆيدۈرۈپ بولدى ، كومپاسنىڭ ئىسترېلكىسىنى كۆرگىلى بولمىدى .

— ئوت ، غولۇتمان ! كەينىدە كېلىۋاتقان ئىشلەمچىلەرنىڭ ئارىسىدىكى بىرى توۋلىدى .

دېگەندەك ، شەرقىي - شىمال تەرەپتە ، خېلى يىراقتا كۆچلۇك ئوت يالقۇنى كۆرۈندى . ھېيران بولغان ئۆردەك :

— ماڭغان يولىمىز تۇغرىكەن ، بۇ ئىسلامبايلار ياققان

ئوت ! — سۈپن ھېدىننىڭ ئاۋازىدىن ئۇنىڭ قانچىلىك خۇشال بولۇۋاتقىنىنى بىلگىلى بولاتتى ، — تېز ماڭايلى ، — ئۇ كىشىلەرنى مېڭىشنى تېزلىتىشكە دەۋەت قىلدى .

سۈپن ھېدىن تىكەنلىك تەرەپكە ماڭىدىغاندا ، ئىسلامبايغا ئىككىنچى ئاخشامدىن باشلاپ ھەر كۈنى كېچىچە گۈلخان يېقىپ تۈرۈشنى تاپىلىغانىدى . بۈگۈن ئۇچىنچى كېچىسى ئىدى . سۈپن ھېدىنلار كەلمىگەنسىرى ئىسلامبايلار ئەنسىرەپ ، بۇ كېچە ئوتنى تېخىمۇ ئۇلغايتىپ ياققانىدى . ئۇلار تۈرغان تاغ ئېغىزىدا ئوتۇن جىق ئىدى .

سۈپن ھېدىنلار يېرىم كېچىگە قالماي تاغ ئېغىزىغا كېلىپ بولدى . گۈلخان ئەتراپىدا ئاتمىشبۇلاق تەرەپكە كەتكەن سىنوف ، شىركىنلار بىلەن بىللە ئابدۇرېھىم ئوۋچى ، كۈنچىقىقانبەگنىڭ چوڭ ئوغلى توختىئاخۇن ، يەنە بىرنەچچە كىشى تۇراتتى . سۈپن ھېدىن ئابدۇرېھىم ئوۋچىنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولدى .

— ۋۇي ، توختى ، سەنمۇ كېپىسەنغۇ ، — ئۆردەك توختى بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ ئابدۇرېھىم ئوۋچى بىلەن كۆرۈشتى ، ئاندىن يەنە توختىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئۇنىڭدىن ، — ئاتمىشبۇلاقتا كەلگەنمىدىڭ ؟ — دەپ سورىدى .

تۆمۈرمۇ توختى بىلەن كۆرۈشۈپ قىزغىن ئەھۋاللاشتى .

— مەن ئاتمىشبۇلاق ئارقىلىق سىڭىر ، قۇرۇقتاغ ، سۆگەتتاغقا بېرىپ ، ئۇ يەردىن چارىغا بارماقچىدىم . بۇلارنىڭ خوجايىنىنىڭ سېنى تېپىپ كەلگىلى كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ ، بۇلار بىلەن بىللە كەلدىم ، — دېدى .

كونا دوستلار كۆرۈشكىنىگە خۇش بولدى .

سۈپن ھېدىنلار كېچىنىڭ كېيىنكى يېرىمىنى بىرنەچچە يەرگە گۈلخان يېقىپ ، شۇنىڭ ئەتراپىدا يېتىپ ـ ئۇخلاپ ئۆتكۈزدى .

سۈپن ھېدىن ئەتىگەندىلا تەييارلىق ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردى . ماڭىدىغان چاغدا ، ئۇ بۇ يەردە قالىدىغانلارغا سۇ ئالسا بولىدىغانلىكى ئەرسىلەرگە سۇ قاچىلاپ تەييار قىلىپ تۇرۇشنى

تاپىلىغانىدى . سۇنى قاچىلاشنىڭغۇ قاچىلاپتۇ ، ئەمما ھازىر ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولغانىدى . ئۇ چاغدا يەتتە ئادەم ، ئۈچ ئات ، تۆت تۆگە بولغان بولسا ، ھازىر ئادەممۇ ، ئات ، تۆگىلەرمۇ يىگىرمىدىن ئېشىپ كەتتى . سۇ بىلەن ئات ، تۆگىلەرنىڭ ئوت - چۆپ مەسىلىسى مۇھىم ئىش بولۇپ قالدى . ئۆردەكنىڭ ئىيتىشچە ، ئۇلار بارماقچى بولغان خارابىلىك ھەم ئۇنىڭ ئەتراپى دەشت - چۆل بولۇپ ، سۇ ، ئوت - چۆپ دورىلىقمۇ تېپىلمايدىكەن . خارابىلىكتە ئىش ئاخىرلاشماي سۇ ، ئوت - چۆپ تۈگەپ كەتسە ، ئىشنىڭ چاتىقى شۇ ئىدى . بۇنى قانداق ھەل قىلىشتا سۆزىن ھېدىننىڭ بېشىنىڭ ئىچىمۇ قاتتى ، تېشىمۇ قاتتى . ھەرقانچە باش قاتۇرۇپمۇ باش ئاغرىقىنىڭ «دورىسى»نى تاپالمىدى . «قوينى قاسساپ سويسۇن» دېگەندەك ، بۇ ئىشتا يەرلىك كىشىلەرنىڭ پىكرىنى ئېلىپ باقماقچى بولۇپ ، ئۆردەك ، ئابدۇرېھىم ، غىياس جەرەنلەرنى ، ئۇلارغا قوشۇپ ئىسلامباي ، سىنوفلارنىمۇ چاقىرىپ مەسلىھەت سالدى .

— ئالدى بىلەن بېرىپ باقمايمىزمۇ ، تۈگىگەندە بىر گەپ بولمامدۇ ، — دېدى ئىسلامباي .

ئۇنىڭ گېپىنى سىنوف قوللىدى .

— ئېلىۋالغان يېمەكلىكىمىز گەپ يوق بىر ئاي يېتىدۇ ، ئېلىۋالغان ئۇسالىقلىرىمىزمۇ بىر ھەپتىگە يېتىدۇ . تۈك ، تۈلۈملارغا قاچىلىۋالغان سۇ تاماققىلا ئىشلەتسەك بىر ھەپتە يېتىپ قالار . ئەمما ئات ، تۆگىلەر نېمە يەيدۇ ، نېمە ئىچىدۇ ؟ بۇنى ھەل قىلىشنىڭ بىرلا يولى بار . بىز ئالدى بىلەن باردىغان يېرىمىزگە بارايلى ، ئاندىن ئىككى ئادەم ئات ، تۆگىلەرنى قايتۇرۇپ كېلىپ مۇشۇ يەردە بېقىپ تۇرسۇن . كېرەك بولۇپ قالار دېسەك ، ئۇ يەردە ئاتتىن بىرنى ئېلىپ قالساق بولىدۇ ، — دېدى ئۆردەك .

تىكەنلىك ، كۈزلەكتىن كەلگەنلەرنىڭ بىردىن يوغان قاپاقنى ئېلىۋالغىنىنى كۆرۈپ ، سىنوف ، شىركىن ، ئىسلامبايلار ئۇلارنى زاڭلىق قىلىپ كۈلۈشكەنىدى . قاپاقتىكى سۇنىڭ تومۇز ئىسسىقتا ئىسسىپ كەتمەي ، قىشتا توڭلاپ قالماي ، ئۆز پېتى ، ئۆز تەمى

بىلەن تۇرىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ھەيران قېلىشتى.
ئۆرەكنىڭ تەكلىپى سۈيىن ھېدىنغا ياغدەك ياقتى، ئۇنى سۆيۈندۈرۈۋەتتى. ئۇ: «قانداق قىلسام بولار؟» دەپ، يولىنى تاپالماي بېشىنى قاتۇرغان يەنە بىر ئىشنىڭمۇ «چىرايلىق» يولى تېپىلىپ قالغانىدى.
— بۇ ياخشى تەكلىپ بولدى، ئات، تۆگىلەرنى قايتۇرۇپ كېلىپ بېقىپ تۇرىدىغان ئادەمنى شۇ يەرگە بارغاندا بىرنېمە دېيىشەيلى، — دېدى سۈيىن ھېدىن. تۇمانلىق ھاۋا بىردىنلا ۋىللىدە ئېچىلىپ كەتكەندەك، ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى بىر غەملىك خىيالمۇ يوقىلىپ، كەيپى يېنىكلەپ قالغانىدى.
ئۇلار تاماقتىن كېيىنلا يولغا چىقتى. ئەگەر سۈيىن ھېدىن-نىڭ مەيلىچە بولسا، قولىدىن كەلسە بىر ئەپسۇن قىلىپ قاناتلىنىپ ئۇچۇپ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئارىلىقتا خارابلىككە يەتسە، ئۇ ھازىر شۇنداق بىتاقەتتە ئىدى.
كېچە ئۇ بىر چۇش كۆرگەنىدى. چۈشىدە ئۇ ئاجايىپ ھەيۋەتلىك قورغىنى بار، قوۋۇق - دەرۋازىسى مەملىكىتىدىكى پادىشاھ ئوردىسىنىڭ دەرۋازىسىدىنمۇ ھەشەمەتلىك دەرۋازىلىق بىر يەرگە كېلىپ قالدى. دەرۋازىنىڭ يوغان ئىككى قانىتى ئۇلۇغ ئوچۇق ئىدى. قورغان ئىچىدىكى ئېگىز، چىرايلىق، كۆركەم ئۆيلەر، ئىبادەتخانىلار، مۇنارلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قارىغاندا قورغان ئىگىسىز قالغاندەك ئىدى. سۈيىن ھېدىن قورغان ئىچىگە كىرمەكچى بولۇپ، بوسۇغىغا قەدەم ئېلىشىغا، غايىبتىن پەيدا بولغان-دەك، ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيگەن، قىلىچ، نەيزە تۇتقان ئىككى ياساۋۇل پەيدا بولۇپلا، ئۇنى يانىدىكى لەھەتكىلا ئوخشايدىغان بىر يەرگە دارقىرىتىپ سۆرەپ ماڭدى. ئۇ: «مەن... مەن...!» دەپ توۋلاپ ئويغىنىپ كەتكەنىدى...
ئۇلار ئالدى بىلەن گۈرجەك ئۇنتۇپ قېلىنغان كونا دەريا ئېقىمى ئىزىغا بارماقچى بولدى. ئۆرەكنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، خارابلىك ئۇ يەردىن ئانچە يىراقتا ئەمەس ئىدى. پۈتۈن بىر كۈن

سەپەر بىلەن ئۆتتى ، كەچ كىرىپ قالدى . ئۇستىدىن ھالقىپ ، يېنىدىن ئەگىپ ئۆتكەن قۇم داۋانلىرىنىڭ سانى يوق ئىدى ، ئۇلار بارغانسېرى دەشت قۇملۇققا ئىچكىرىلەپ كىرىپ كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى ، تېخىچە بىرەر ئېقىن ئىزى باردەك قىلمايتتى . زېمىن ئاپىرىدە بولغان ئەزىلدىن تارتىپ بۇ يەردە مۇشۇ ئۆلۈك قۇمدىن بۆلەك سۇ ئېقىپ باققاندەك ، ھاياتلىق بولۇپ باققاندەك قىلمايتتى . سۇھبەن ھېدىن ئويلىغانسېرى مۇشۇنداق ھالاكەت پۇراپ تۇرىدىغان دەھشىتى مۇدھىش قۇملۇق قورشاۋى ئىچىدە ، بۇ لوپ ئادەملەرنىڭ جاھانىنىڭ گۈلدۈر - قاراس ، تاراق - تۇرۇقلىرى ، ئالامەت چوڭ قىرغىنچىلىقى ، دەھشەتلىك ئۇرۇش - جەڭ مالىمانلىرىمۇ قۇلىقىغا كىرمەي ، گويا دۇنيادا ئۆزلىرىدىن ، ئەتراپىدىكى چۆلدەرىگەن مۇھىتتىن باشقا ھېچنېمە يوقتەك خالىي ، پىنھان - بېكىنىملىك ئىچىدە شۇنچە بىغەم ، خاتىرجەم ھالدا كۇنلۇك رىزقىنى كۇنلۇك دېگۈدەك تېپىپ يەپ ، قۇملۇق تىلسىمىغا يەم بولۇپ كەتمەي ياشاپ كېلىۋاتقىنىنى ھېچ ئەقلىگە سىغدۇرالمايتتى . بۇنداق خىيالدا بولۇۋاتقان يالغۇز سۇھبەن ھېدىن ئەمەس ، ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ شۇ خىيال ، شۇنداق ھېسسىياتتا ئىدى . ھېلىلا بىر قۇم دۆۋىسى كەينىدىن غەلىتە بىر مەخلۇق چىقىپ ھەممىسىنى «ھاپ» ئېتىپ يەۋېتىدىغاندەك ، «بۇ قۇم دۆۋىسىدىن ئۆتسەك ، يەنە قاندىقىغا يولۇقارمىز ؛ بوران چىقىپ قالارمۇ ، چىقىپ قالسا...» دېگەندەك غەم - ئەندىشىدە ئىدى . قەدەمدە بىر ئالدىغا ، ئىككى يېنىغا ئەلەڭلەپ ئەندىشىلىك قاراشلىرىدىنلا ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ۋەھىمىلىرىنى بىلگىلى بولاتتى .

ئۆردەك ، تۆمۇر ، ئابدۇرېھىم ۋە باشقا يەرلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئەكسىچە خۇددى مەھەللىسىدە تويغا ياكى قوشاق ئېيتىشىشقا كېتىشىۋاتقاندەك چاقچاق پاراڭلار بىلەن شۇنچە خاتىرجەم كېتىۋاتاتتى . تېخى سالتاڭ قاسىمنىڭ بەخىرامان قوشاق ئېيتىپ مېڭىشلىرىچۇ !

قارايىپتۇ يۈرەكىمنى كاۋابى ،
قانچە باردۇ يار سۆيگەننى ساۋابى ،
ياربىم سېنى سۆزلۈرۈڭنۇ ئويلاسام ،
ماڭا نېمە بۇ يوللارنىڭ ئازابى .

پۈل ، بايلىقتا بەگچەڭىزگە يەتمەيمەن ،
ئەسقاتمىشتا ئۆزۈمگە تەڭ ئەتمەيمەن .
ئۇلۇغ تاربىم گۈۋاھ بولسۇن سۆزۈمگە ،
بەگچەڭىزدەك ياردىن تانىپ كەتمەيمەن .
.....

ئۆردەك قوشاقىنىڭ مەزمۇنىنى سۆيۈن هېدىنغا سۆزلەپ بەردى .

«بۇ خەقنىڭ بىغەملىكىمۇ بىر گەپ ، تەكلىماكانىنىڭ هالاكەتلىك تەهلىكىسىگە تەن بەرمەيدىغان ئۇمىدۋارلىقى ، قۇملۇققا يەم بولۇپ يوقلىپ كەتمەي ياشاپ كېلىشىدىكى بىردىنبىر كۈچ - قۇدرەت ، جاسارەت مەنبەسى ئىكەن . خۇددى تەڭرىتاغ ، پامىر ، قۇرۇم تاغلىرى باغرىدىن باشلىنىپ ، شۇنچە بىپايان قېلىن قۇملۇققا سىڭىپ كەتمەي ، تەڭرى سۇيىدەك بىمالال ئېقىپ ئۆز قارار مەنزىلىگە يېتىپ بارىدىغان تارىم دەرياسىدەك ، يىللاپ - يىللاپ تامچە سۇ كۆرمەيمۇ ، نە - نەلەردىن سىرغىپ كېلىپ قالىدىغان ئانچىكى نەملىككە تايىنىپ قۇملۇق باغرىدا كۆكلەپ قەد تىكلەپ تۇرغان توغراقتەك ، بۇلار شۇنچە بەرداشلىق ، قەيسەر ئىكەن . بۇلاردىكى بۇ ئۆلمەس روهنى ، بۇ بەرداشلىق ، ئۇمىدۋارلىقنى ، قەيسىرانىلىكنى يەنىلا ئەقىلغا سىغدۇرغىلى ، ئۇنىڭ تەكتىگە يەتكىلى بولمايدىكەن ، خۇددى تەكلىماكانىنىڭ سىرىدەك سىرلىق ئىكەن . لېكىن ، ئەپسۇسلىنارلىقى ، بۇلار ئۆتمۈشى توغرۇلۇق هېچقانداق ئەسلىمىگە ، چۈشەنچىگە ئىگە بولمىغىنىدەك ، ئەتىسى - كەلگۈسى توغرۇلۇقمۇ هېچقانداق ئويلىنىشتا ئەمەس

ئىكەن... » سۈپىن ھېدىن شۇنداق ئويلاپ كەلمەكتە ئىدى ، ئوي - خىياللىرىنىڭ ئاخىرى ئۇيان دوقۇرۇپ ، بۇيان ئۇسۇپ يەنە شۇ ئۆزى زور ئۇمىد باغلىغان خارابلىككە تاقىلىپ تۇختايتى . «ئۇ قانداق خارابلىكتۇ... »

سۈپىن ھېدىن تېز بېرىشقا ئالدىرىغان خارابلىكنىڭ ، كونا دەريا ئىزىنىڭ قارىسى كۆرۈنمەي ، كېچىنىڭ قارا پەردىسى ئاستا - ئاستا يېپىلىپ كەلمەكتە . ئەمدى ئەپلىك بىر جاينى تېپىپ قونماي بولمىدى .

ئۇلار لوپچە تاماقلىنىپ بولۇشىغا ، قۇملار شىر - شىرلاشقا باشلىدى .

— شامال چىقامدۇ قانداق ؟ — سۈپىن ھېدىن ئەندىشىلىك سورىدى .

— شەپىنىڭ تاغ تەرەپتىن كېلىۋاتقىنىغا قارىغاندا ، ئەنسىرەمسەكمۇ بولمدۇ ، شامال ئانچە قاتتىق بولمايدۇ ، — دېدى ئۆردەك .

ئۆردەكنىڭ گېپى بەلەن سۈپىن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ قورقۇنچى تارقاپ ، كۆڭلى جايىغا چۈشتى . دەسلەپ دەككە - دۈككىدە يېتىشقان بولسىمۇ ، قاتتىق چارچاپ كەتكەنلىكتىن ، بىر - بىرلەپ ئۇخلاپ قېلىشتى .

ئەتىسى ئەتىگەندىلا ئۇلار سەپىرىنى داۋاملاشتۇردى . چاشكا مەھەل بولغاندا ، غىياس جەرەن :

— ئاۋۇ كۆرۈنگەن نېمە ؟ ! — دەپ ئۇنلۈك سورىدى .

ھەممىسى ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى . ئالدى تەرەپتە پاكار - پاكار قۇم دۆۋىلىرىنىڭ نېرىسىدا ، قۇم دۆۋىسىگە ئوخشىمايدىغان يۇمىلاق ، تىك بىر دۆڭ ئايرىملا چوقچىيىپ تۇراتتى .

— كېپىتۇق ، كېپىتۇق ! — دېدى ئۆردەك ، — مەن كۆرگەن خارابلىكتىكى دۆڭ شۇ !

— ئەجەب مەن كۆلشەھىرىدە ئىچىگە كىرىپ قالغان توپا ئۆيگە ئوخشايدىكەنە ! — دېدى تۆمۈر ھاياجانلىنىپ .

سۇبن ھېدىننىڭ سورىشى بىلەن تۆمۈر ئۇ توپا ئۆيگە قانداق بولۇپ كىرىپ قالغىنىنى ، ئۇنىڭ ئىچىدە كۆرگىنىنى قىسقىلا سۆزلەپ بەردى .

ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسىنىڭ گەپلىرىدىن خۇشال بولغان سۇبن ھېدىننىڭ يۈرىكى كۆكرەك قەپىسىنى چىقىپ تاشلايدىغاندەك ئويناپ ، تېپىچەكلەپ كەتتى . ئۇ ھاياجىنىنى باسالماي قېلىۋاتاتتى .

— تېز ماڭايلى ! — ئۇ شۇنداق دەپلا گوبىرناتور گېنېرال فون .كائوفمان سوۋغا قىلىپ يوللۇق تۇتقان ئۇزۇن پاچاق ئارغىمىقىنى دېۋىتقىنىچە چاپتۇرۇپ كەتتى .

7

سۇبن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى خارابىلىككە تېزرەك يېتىپ بېرىشقا ئالدىرىغانسېرى ، ئات ، تۆگىلەرنىڭ قەدىمى ئاستىلاپ كېتىۋاتقاندەك ، يەنە تېخى بۇلار بىر قەدەم ماڭسا ، تىك دۆڭ ئون قەدەم يىراقلاپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . تۇيغۇ ھامان تۇيغۇ ، «مېڭىۋەرسەك يېتەرسەن» دېگەن گەپ بار .

سۇبن ھېدىنلار ئاخىر خارابىلىكنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ قالدى . ئەمدى تىك دۆڭدىن باشقا پۈتۈن ، يېرىم تامغا ئوخشايدىغان كۆرۈنۈشلەر ، تىك ـ يانتۇ تۇرغان ياغاچلار ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئامالسىزلىقتا بولماقتا . سۇبن ھېدىنغا ئوخشاش ئىسلامبايمۇ نەچچە كۈن ئاچ ـ زېرىن قالغان كىشى تاماقنى كۆرۈپ ، يېيىشكە جېنى تاقىلداپ كەتكەندەك ، كۆڭلى خارابىلىكتە تىمىسقىلاپ يۈرمەكتە ئىدى . ئۇ ئېتىنىڭ مېڭىشىنى تېزلەتتى .

— توختا ! توختاڭلار !

بۇيرۇقنى ئاڭلاپ ھەممىسى توختاشتىيۇ ، ھەيران بولۇشۇپ خوجايىنىغا قاراشتى .

— سىلەر مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇڭلار ، مەن بېرىپ قاراپ كېلەي ، — سۇبن ھېدىن شۇنداق دېدى ـ دە ، ئېتىنى ئىسلامبايغا

تۇتقۇزۇپ قويۇپ ، فوتو ئاپپاراتى بىلەن دۇربۇننى بوينىغا ئېسىپ ، ھاسىسىنى قولتۇقىغا قىسىپ مېڭىپ كەتتى .

ئىسلامباي ئىچىنى نەچچە يۈز قۇرت غاجىلاۋاتقاندەك تۇرالماي قالدى .

سۈپىن ھېدىن كۆز ئالدىدىكى مەنزىرىگە قاراپ كۆزىگە ئىشەنمەيلا قالدى . ياغاچتا ، كېسەكتە ، سېغىز توپىنى چىڭداپ قويۇرۇلغان پارچە - پۇچۇق تاملار ، ياغاچ ۋە كېسەك ئۆيلەرنىڭ يېرىم تاملىق قالدۇقلىرى ، تاملاردىكى بۇزۇلغان ، تېشىلىپ كەتكەن ئويۇق ، تەكچىلەر ، ئىشىك ، دېرىزىلەردىكى چېقىق - چۇۋۇق كېشەكلەر ؛ ئېگىز - پەس ، يانتۇ - سىڭايان ھالەتتە يەردە چېچىلىپ تۇرغان ، قاغجىراپ چاك - چاك يېرىلىپ كەتكەن ياغاچلار ، ئۇزۇن - قىسقا ، كەڭ - تار شاللار ؛ قەدىمدە بىر چېلىقىپ تۇرىدىغان «ئەسكى - تۇسكى» ، «كونا - قۇرامساق» نەرسىلەر سۈپىن ھېدىننىڭ كۆزىنى ئالا چەكمەن قىلىپ ، يۇرىكىنى ئوينىتىۋەتكەندى .

سۈپىن ھېدىن تىك دۆڭنى ئايلىنىپ كېۋردى . كېشەكسىز ئەگمە ئىشىكتىن ئىچىگە كىرىپ قاراپ باقتى ، ئىچىدە ھېچنېمە يوق ئىدى . ئۇنىڭ ئاستى ئۆي ، ئۇستى كۆزىتىش مۇنارى بولسا كېرەك ، سانسىز يىللار ، زامانلار ، شامال - بورانلار شىلىپ - ئېكەكلەپ مۇشۇنچىلىك قىلىپ قويغان چېغى ، دەپ قارىدى . ئۇستىگە چىقىپ بېقىش ئۈچۈن خېلى ھەپىلەشكەن بولسىمۇ ، دەسسەگەن يېرى چۈشۈپ كېتىپ چىقالمىدى . ئۇ ئېگىزرەك بىر تام ئۇستىگە چىقىپ تۆت ئەتراپقا دۇربۇن بىلەن قارىدى ، دۇنيانىڭ چوڭلۇقىنى ، چەكسىزلىكىنى مۇشۇ يەردە كۆرۈۋاتقاندەك ، مۇشۇ يەردە بىلىۋاتقاندەك ھېسسىياتقا كېلىپ قالدى . خارابلىك كىچىك ئەمەس ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ جۇغراپىيە ، گېئولوگىيىلا ئۆگىنىپ ، ئارخېئولوگىيىنىمۇ ئۆگىنىپ قويمىغىنىغا مۇشۇ يەردە بىرىنچى قېتىم قاتتىق ئۆكۈندى . جاھانغا خىتاب قىلىۋاتقاندەك ئۆزىگە ئۆزى : «بىز دۇنيادىن ئايرىلغاندۇق ، ئەمما مەن ئۆزۈمنى پايتەختتە

ئولتۇرغان پادىشاھتەك ھېس قىلىۋاتىمەن ! يەر شارىدا ھېچقانداق بىر كىشى بۇ يەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قىلچە ھېس قىلغان ئەمەس . بۇ يەرگە مەن بىرىنچى بولۇپ قەدەم باستىم ! بۇ يەرنىڭ قانداق جايلىقى ، پات يېقىندا دۇنيا ئەھلىگە ئايان بولغۇسى !» دېدى .

ئۇ ئادەملەر ئاياغ بېسىشتىن ئىلگىرى كۆرۈنۈش - مەنزىرە-لەرنى ئۆز ھالىتى بويىچە خاتىرىگە چۈشۈرۈۋېلىش ئۈچۈن ، ھەر خىل فوكۇس - كۆرۈنۈش بويىچە نۇرغۇن سۈرەتكە تارتىۋالدى . قىلماقچى بولغان ئىشلارنى كۆڭلىگە پۈكۈۋېلىپ ، نېرىدا قالغان ئادەملەرنى كېلىڭلار ، دەپ ئىشارە قىلدى .

سۆبەن ھېدىن چۈشكۈننى مۇنار تۈۋىگە قۇرۇشنى مۇۋاپىق تاپتى . يۈك - تاقلارنى چۈشۈرۈۋاتقاندا ، شىركىن ئارقىسىغا غاز-جۇغلىۋالغان تۇلۇمنى تۆگە ئۈستىدىنلا يەرگە تاشلىۋېتىۋىدى ، تۇلۇم ۋاققىدە يېرىلىپ كېتىپ ، تۇلۇمدىكى سۇ كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە قۇمغا سىڭىپ يوق بولدى . ھەممىسى «ئىسسىت» دېيىشىپ ، تامىقىنى چاكىلدىتىپ كەتتى . سۆبەن ھېدىن قەھرىنى ئىچىگە يۇتۇپ تۇرۇپ :

— كېرەك يوق ، كېرەك يوق ، بۇلاق يىراقتا ئەمەسقۇ ، سۇ يەتمىسە شۇ يەردىن ئەكەلسەك بولىدۇ ، — دەپ قويدى .

بولىدىغان ئىش بولدى ، ھەرقانچە ئاچچىقلانسىمۇ ئورنىغا كەل-مەيدۇ ، مۇھىمى ، ساۋاقتىن ئەقىل تېپىش . سۆبەن ھېدىن تارىم ۋادىسىدا بىرنەچچە يىل ئېكسپېدىتسىيىدە بولۇش جەريانىدا ، ئۇي-غۇرلاردىن : «ياۋنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس ، ئاچچىقنى يەڭگەن با-تۇر» دېگەن ھېكمەتنى ئۆگىنىۋالغانىدى . ئۆردەك ، ئابدۇرې-شىپ ، تامىقىنى چاكىلدىتىپ كەتتى . سۆبەن ھېدىن قەھرىنى ئىچىگە يۇتۇپ تۇرۇپ :

— كېرەك يوق ، كېرەك يوق ، بۇلاق يىراقتا ئەمەسقۇ ، سۇ يەتمىسە شۇ يەردىن ئەكەلسەك بولىدۇ ، — دەپ قويدى .

بولىدىغان ئىش بولدى ، ھەرقانچە ئاچچىقلانسىمۇ ئورنىغا كەل-مەيدۇ ، مۇھىمى ، ساۋاقتىن ئەقىل تېپىش . سۆبەن ھېدىن تارىم ۋادىسىدا بىرنەچچە يىل ئېكسپېدىتسىيىدە بولۇش جەريانىدا ، ئۇي-غۇرلاردىن : «ياۋنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس ، ئاچچىقنى يەڭگەن با-تۇر» دېگەن ھېكمەتنى ئۆگىنىۋالغانىدى . ئۆردەك ، ئابدۇرې-ھىم ئۆۋچىنىڭ تەكلىپى بىلەن سۆبەن ھېدىن مۇھىم نەرسىلەرنى ، يېمەكلىكلەرنى مۇنار ئاستىدىكى قازناقتا ، بىر قىسىم نەرسىلەرنى شامال ، بوران ئۈچۈرۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن دالدىلىق يەرگە ئورۇنلاشتۇرغۇزدى . ئىشلار سەرەمجانلىنىپ بولغاندىن كې-يىن ، سۆبەن ھېدىن :

— بۇ خارابىلىكنى ئاخىر تاپتۇق . بۇ يەر ھازىر بىزنىڭ

مۇھىم نۇقتىمىز. بۇ يەردە كەم بولغاندا ئىككى ھەپتە تۇرۇپ قالىمىز. بۇ ئىككى ھەپتىدە بىزگە ئەڭ كېرەكلىك نەرسە سۇ. ئېلىۋالغان سۈيىمىز ئاياپ سەرپ قىلساق، ئادەملەرگىلا ئىككى ھەپتىگە ئاران يېتىدۇ. بۇ يەردە ئات، تۆگىلەرگە سۈمۈ، ئوتمۇ يوق. شۇڭا ئات، تۆگىلەرنى ئاتمىشبۇلاق يېنىدىكى بۇلاق بويىدا بېقىپ تۇرمىساق بولمىغۇدەك. ئىسلامباي، غەيياس، يەنە... — سۆزىن ھېدىن ئىشلەمچىلەردىن بىرىنىڭ ئىسمىنى ئاتىدى، — ئۇچۇڭلار ئات، تۆگىلەرنى قايتۇرۇپ كېتىپ بېقىپ تۇرۇڭلار. ئارىدا ۋاقىت چىقىرىپ ئاتمىشبۇلاققا بېرىپ ساندۇق سېتىۋېلىڭلار، ساندۇق ئاز بولۇپ قالسا، شال سېتىۋېلىڭلار، ئاندىن بەش كۈندىن كېيىن، بىرىڭلار ساندۇق، شاللارنى بەش ـ ئالتە تۆگىگە ئارتىپ ئەكېلىپ، بىكار بولغان تۇڭ، تۇلۇملارنى ئېلىپ كېتىپ سۇ قاچىلاپ كېلىسىلەر. بۇنى ئىسلامباي ئۆزى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. قېنى، ۋاقىتنى ئۆتكۈزمەي ھازىرلا مېڭىڭلار، — دېدى.

ئىسلامباي چوغقا تاشلانغان قىلدەك تولغىنىپ كەتتى، لېكىن ئۇنىڭ خوجايىنىنىڭ دېگىنىنى بەجا كەلتۇرمەكتىن ئۆزگە ئىلاجى يوق ئىدى. غەيياس جەرەن بىلەن يەنە بىر ئىشلەمچىگە نەدىلا بولسا بەربىر ئىدى. كۈنىگە ھېسابلاپ ئۆزى ۋە ئات، تۆگىسى ئۈچۈن ھەققىنى ئالسىلا بولدى.

سۆزىن ھېدىن قەدىناس «سادىق ھەمراھ»نى چىرايلىقچە يولغا سېلىپ يېنىدىن چەتلەتكىنىدىن كۆڭلى تىنىم تېپىپ خۇش ئىدى. ئىسلامباي بولسا كەكرە يەۋالغاندەك ئىچى ئېچىشىپ، خوجايىنىنى مېڭىنى تىللاپ ـ قارغاپ ماڭدى.

سۆزىن ھېدىن ئۆزىنىڭ ئېتىنى ئېلىپ قالدى. ھەربىر ئات، تۆگىدە بىر ـ ئىككى كۈنگە يەتكۈدەك ئوت ـ بوغۇز بار ئىدى. بۇلار ئاتقا ئون نەچچە كۈن يېتىدۇ. بىر ئىشلەمچى ئاتنى مۇنارنىڭ يېنىدىكى ئىككى تاملىق بىر بۇلۇڭغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن ئېلىپ كەتكەنىدى، بىركەمدە:

— ماۋۇ نېمە؟ — دەپ بىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ كەلدى.

ئۆردەك بىر قاراپ ئۇنى ياغاچ قونچاققا ئوخشاتتى.
سىۋېن ھېدىن ئىتتىك قولىغا ئېلىپ ئۇيان - بۇيان ئايلاندۇ-
رۇپ سەپسېلىپ قارىدى.
— بۇنى نەدىن تاپتىڭ؟
— ئاۋۇ تامنىڭ تۈۋىدىن، — ئىشلەمچى قولى بىلەن ئۇ يەرنى
كۆرسەتتى، — ئادەمنىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان كىچىك بىر نەرسە
توپىدىن چىقىپ قاپتۇمىكىن دەپ كولىسام، مۇشۇ چىقتى.
مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان قونچاق دەندەنئۆيلۈك، قارادۆڭ خا-
رابلىكىدىنمۇ تېپىلغانىدى. شۋېت، گېرمان ئارخېئولوگلىرى
ئۇنى لاي بۇت، دەپ بېكىتتى. سىۋېن ھېدىنىڭ قولىدا تۇرغىنى
ياغاچ ئىدى. دېمەك، بۇ ياغاچ ئويما بۇت، ئالدىنقىسىدەك لاي
ئەمەس. بۇ، ياغاچتىن ئويۇپ - قىرىپ ياسالغىنىدىن باشقا، پۈتۈن
گەۋدىسى — باش قىسمى، كۆز، بۇرۇن، ئاغزى، قول - پۇتى،
كۆكرەك، قورساق قىسمى، پەشمەت — ئىشتىنى، بەلۋېغى، شۇ
قەدەر ئېنىق، سىپتا، ئىشتان - چاپىنىدىكى يول - يول سىزىقلار-
مۇ ئۇ بېشىدىن - بۇ بېشىغىچە تۈپتۈز، ئازراقمۇ قېيىپ كەتكەن
يەر يوق، خۇددى گۈزەل، مۇكەممەل ياسالغان ھەيكەلدەكلا،
بىر كۆرگەن كىشى بۇ ياغاچ بۇتنى ئويغان قولنىڭ ماھىر -
چېۋەرلىكىگە قايىل بولاتتى، ئاپىرىن ئوقۇيتتى.
سىۋېن ھېدىن شاھانە تاج تېپىۋالغاندەك ھاياجانلىنىپ كەت-
تى، قىدىرىشنى باشلىۋېتىش ئۈچۈن ئادەملەرنى توققۇزدىن ئىككى
گۇرۇپپىغا بۆلۈپ، بىرىگە سىنوفنى، يەنە بىرىگە شىركىننى مەس-
ئۇل قىلدى، ئاندىن كۆچىلىككە قاراپ:
— ھەربىر گۇرۇپپىدىكىلەر توغرىسىغا بىر قاتار بولۇپ ماڭ-
سىلەر. ماۋۇنىڭغا ئوخشايدىغان، — قولىدىكى ياغاچ بۇتنى كۆر-
سەتتى، — قونچاق، ھەر خىل سايمان، قاچا - قۇچا، كوزا -
كۇپ، ئۇلارنىڭ سۇنۇق پارچىلىرى، چوڭ - كىچىك تاريشا،
لاتا - پۈتا، قەغەزدەك نەرسىلەر ئۈچرىسىلا يىغىسىلەر. ھېچكىم-
نىڭ ھەرقانداق نەرسىنى تىقىۋېلىشىغا بولمايدۇ. كىم شۇنداق

قىلىدىغان بولسا ، ئىش ھەققىنى بەرمىگەندىن باشقا ، قايتقاندا مۇشۇ يەرگە تاشلاپ قويۇپ كېتىمىز ، — دېدى .
تۆمۈر بىلەن ئۆردەك ئۇنىڭ گېپىگە ئەجەبلىنىپ ، بىر - بىرىگە قاراپ قويۇشتى .
توختى بۇ ئاكا - ئۇكىلارنىڭ يېنىدا ئىدى ، پەس ئاۋازدا :
— نېمە دەيدۇ ماۋۇ تۆرە خوجام . ئوۋچىلار ئۈيان - بۇيان ماڭغاندا كەچ قالسا قونۇپ ئۆتىدىغان قونالغۇ ئىدىغۇ بۇ . ئەمدى ئۇ بۇ يەرنىڭ ئىگىسىدەك گەپ قىلىدۇغۇ ، — دېدى .
— شۇنى دەيمىنا ، — دېدى تۆمۈر .
— ئۇ زادى نېمە قىلماقچى ، تاپماقچى بولغىنى نېمە ؟ قېنى كۆرۈپ باقايلى ، — دېدى ئۆردەك .
سۆبەن ھېدىن سىنوف بىلەن شىركىننى يانغا تارتىپ تۇرۇپ :
— بىز ئالدى بىلەن يەر ئۈستىدىكى يىغۇپلىشقا بولىدىغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى يىغۇپلىشىمىز لازىم ، تاللىغۇدەك بولسا ، كېيىن تاللىساق بولىدۇ . بۇلارغا ئوبدان كۆز - قۇلاق بولۇڭلار ، مەن ئۆزۈم قىلىدىغان ئىشلىرىمنى قىلىمەن . ئەگەر بىرەر خەت پۇتۇلگەن ياكى قونچاقتەك نەرسە ئۇچرىسا ، دەرھال ماڭا خەۋەر قىلىڭلار ، — دەپ تاپىلىدى .
ئىككى گۇرۇپپا ئىككى سەپ بولۇپ قىدىرىشقا كىرىشىپ كەتتى .
ئۆردەك بىلەن توختى ھېچقايسىسى گۇرۇپپىدىكىلەر بىلەن ماڭماي جايىدا تۇرىۋەردى . ئىككىسىگە سىنوفمۇ ، شىركىنمۇ گەپ قىلالماي قالدى . ئۆردەك ياللانغۇچى ئەمەس ، ئۇنى سۆبەن ھېدىن ئالدىغا بېرىپ تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن . بۇ خارابلىكنى تاپقانمۇ ، ئۆزلىرىنى باشلاپ كەلگەنمۇ شۇ . سۆبەن ھېدىنمۇ ئۆردەككە ، توختىغا ھەيران بولغاندەك قاراپ قويدى . ئۇ ئۆردەككە ئارتۇقچە تەلەپ بىلەن گەپ قىلالمايدىغاندەك ، توختىغمۇ يېنىچە قىر چىقىرىپ بىرنېمە دېيەلمەيتتى . سۆبەن ھېدىنغمۇ ، سىنوف ، شىر-

كىنغىمۇ ئايانكى ، ئۇ بۇلارغا ياللىنىپ كەلمىگەن ، ئۆزدەكىنىڭ بۇ يەرگە كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ، بۇلار بىلەن بىللە كەلگەن شۇ .

ئاتمىشبۇلاقتىكىلەر توختىنى كۈنچىققانبەگنىڭ ئوغلى ، بەگچە[1] دەپ ، بىردەك توختىبەگ دەپ ئاتىدى . يول بويى ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتاش توغرا كەلسىلا ، شۇنداق ئاتىدى . تىكەنلىك ، كۈزلەك تەرەپتىن كەلگەن ئىشلەمچىلەرمۇ توختىبەگ دەپ ئاتايدىغان بولدى . تۆمۈر بىلەن ئۆزدەك — ئىككىسى ئۇنى ئۆزلىرىگە يېقىن دوست كۆرۈپ توختى دەپ ئاتايتتى . سۆيۈن ھېدىن ئۇنىڭغا نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ، ئىچىگە تىنىپ ئۇھسىنىپ قويدى . ئۇ فېڭشىنى ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالغانىدى ، ئۇنىڭ بىلەن ياغاچ بۇت تېپىلغان يەرگە كەتتى .

ئۆزدەك بىلەن تۆمۈر ، توختىلار ئەتراپنى كۆرگەچ ئايلىنىپ كەلگىلى باشقا تەرەپكە ماڭدى . سۆيۈن ھېدىن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قويدى .

توختى بۇنىڭدىن يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا تايۇق ، تۆمۈر ، تالىشقۇللار بىلەن بىللە كۆلشەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان ، يەنە بەزى قېرىلار مەردەك شەھىرىمۇ دەيدىغان بۇ خارابلىككە كەلگەن چاغنى ئەسلىدى . كەلگەن كۈنىلا قاتتىق بوران چىقىپ كېتىپ ، ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىپ ، بىرلىرىنى دوملىتىپ يارداڭلىقتا ئاپىرىپ قويغان بولسا ، يەنە بىرلىرىنى ئازگالغا چۈشۈرۈۋەتكەنىدى . تۆمۈر بولسا بوران خۇددى كۆتۈرۈپ ئەكىرىپ قويغاندەك ، مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازناقتىن چىققانىدى ، قولىدا يۈزىگە بىرنېمىلەر جىلغان كىچىك بىر تاختاي بار ئىدى . تۆمۈر ئۇنى ئۆز ئورنىغا قويۇپ قويغان . ھازىر ئۇ نەرسە ئورنىدا بارمىكىن ، توختى شۇ چاغدا بەك قورقۇپ كەتكەچكە ، بۇ «ئالۋاستى ئۇۋىسى» دىن كېتەيلى ، دەپ تۇرۇۋالغانىدى . باشقىلار ئۇنى بەگ ئوغلى دەپ ئاغزىغا قاراپ ، ئۇنىڭ سۆزى بىلەن كۆلشەھىرى — بۇ خارابلىكنى تۇ-

---

① بەگچە — بەگزادە ، بەگ بالىسى .

زۇكرەكمۇ كۆرمەيلا كېتىپ قالغانىدى .
سۈبۈن ھېدىن بىلەن فېڭشى ياغاچ ئويما بۇت تېپىلغان يەرگە كېلىپ قارىدى . چالما ـ داڭگال ، توپا ، قۇم ، يۇلغۇن ياغاچلىرى ، توم ـ ئىنچىكە ياغاچتىن باشقا يادىكارلىق دېگۈدەك بىرەر نەرسە چىلىقتۇرمىدى . قىدىرىش قىلىۋاتقانلار قانداق قىلىۋاتقىنىكىن ، سۈبۈن ھېدىن ئۇلارنىڭ ئەھمىيەتلىك بىر نەرسىلەرنى تېپىپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى . ئۇ بۇگۈن ئالدى بىلەن خارابىلىكنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ ، دائىرىسىنى ، جۇغراپىيىلىك ئورنىنى ئۆلچەپ ، بېكىتىۋالماقچى بولدى . ئۆردەك گۈرجەكنى ئىزدەپ كېتىپ ، بۇ خارابىلىكتىن تېپىپ بارغان نەرسىدىنلا سۈبۈن ھېدىن ئۆزىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىدىكى مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى مۇشۇ خارابىلىك بولۇپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلغانىدى . مۇكەممەل ساقلانغان ، ماھىر قوللار ياسىغان نەپىس ياغاچ ئويما بۇتنىڭ تېپىلىشى ، ئۇنىڭ ئارزۇ ـ ئۇمىدىنى ئىشەنچىكە ئايلاندۇرۇۋەتتى . ئۇ ھازىرمۇ شۇ ئىشەنچىتە .

سۈبۈن ھېدىن ئالدى بىلەن خارابىلىكنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ دائىرىسىنى بىلىپ باقماقچى بولدى . فېڭشىنى ياندۇرۇلىپ ، خارابىلىك چېتىدىكى بىر دۆڭلۇككە چىقىپ ماڭدى . دۆڭلۈك ئېگىز ـ پەس بولسىمۇ ، بىر سىزىق بويىچە پەيدا بولغاندەك تۇيۇلدى . ئىككىسى ماڭدى ، ماڭدى ، تەخمىنەن ئۇچ يۇز مېتىردەك ماڭغاندىن كېيىن ، دۆڭلۈك توقسان گرادۇسلۇق بۇلۇڭ ھاسىل قىلىپ بىر تەرەپكە بۇرۇلغانىدى ، بۇنىڭغا سۈبۈن ھېدىن ئەجەبلىنىپ ، كەينىگە بۇرۇلۇپ قارىدى ، ئالدىغا قارىدى . دۆڭلۇكنىڭ ئاستى تەرىپىنىڭ كەڭلىكى ئوخشاشتەك كۆرۈندى . ئۇلار مېڭىشىنى ، تەكشۈرۈشنى داۋاملاشتۇردى . تەخمىنەن ئۇچ يۇز مېتىر ماڭغاندا ، دۆڭلۈك يەنە توقسان گرادۇسلۇق بۇلۇڭ ھاسىل قىلىپ ، ئالدىنقى دۆڭلۇككە ئۇدۇلمۇئۇدۇل پاراللېل سىزىقتەك بۇرۇلدى . سۈبۈن ھېدىن بىلەن فېڭشى تېخىمۇ ئەجەبلىنىپ ، «قېنى ، بۇنىمۇ مېڭىپ باقايلى» دېيىشىپ ماڭدى . غەربىي جەنۇب

تەرىپىدىكى دۆڭلۇكنىڭ ئىزناسىلا بولۇپ ، ئىككى تەرىپىدىكى يەر-
دىن تۇز سىزىق بويىچە سەل كۆتۈرۈلۈپ تۇرغىنىدىلا پەرق ئەتكە-
لى بولاتتى . ئۇچ يۈز مېتىردەك ماڭغاندىن كېيىن ، بۇمۇ يەنە
توقسان گرادۇس بۇرۇلدى .

— بۇ چاسا شەكىللىك قورغاننىڭ خارابىسى ئوخشايدۇ ، —
دېدى فېڭشى .

— توغرا ، بۇ دۆڭ قورغان قالدۇقىدەك قىلىدۇ ، ئۇنداق
بولمىسا تۆت تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئوخشاش بولامتى . تۆت ئەتراپى
قورغان بىلەن ئىھاتىلەنگىنىگە قارىغاندا ، بۇ چوقۇم مۇھىم ئو-
رۇن ، — سۈبىن ھېدىن جانلىنىپ كەتتى ، — بىز قورغان ئىزىنى
ئوبدان ، ئىنچىكە ئۆلچەپ كۆرەيلى .

تەكشۈرۈش ، ئۆلچەشتىن ئايان بولدىكى ، قورغاننىڭ ياخشى-
راق ساقلانغان قالدۇقىنىڭ كەڭلىكى بەش مېتىردىن توققۇز مې-
تىرغىچە بولۇپ ، قورغان توپا ، يۇلغۇن ۋە باشقا شاخ ـ شۇمبىلار
ئارىلاشتۇرۇلۇپ چىڭداپ ياسالغان . سۈبىن ھېدىن شۇ تاپتا گۆھەر
كانى تېپىۋالغاندەك خۇشال ئىدى . ئەمدى ئۇ كۆڭلىدە گۆھەرنى
قانداق قېزىۋېلىشنىڭ پىلانىنى تۈزمەكتە ئىدى .

8

بۈگۈنكى قىدىرىشنىڭ ھاسىلاتى تۈنۈگۈنكىسىدىن سان جەھەت-
تىن پەرقلەنسىمۇ ، تېپىلمىلار تۈر جەھەتتىن ئوخشاش ئىدى ، ئاز
ئەمەس ئىدى . چىنە ـ قاچا قاتارلىق دېرىسلەرنىڭ سۇنۇق پارچە-
لىرى ، يېپەك رەخت ، يۈك رەخت ، پاختا رەخت ، كىيىم ـ
كېچەك پارچىلىرى ؛ تۈرمۇشتا ، ئېگىرىش ـ توقۇشتا ئىشلىتىلە-
دىغان ھەر خىل نەقىشلىك ياغاچ بۇيۇملار ، ھەر خىل قەدىمكى
پۇللار ، ئالتۇندىن ياسالغان تۈرلۈك زىننەت بۇيۇملىرى ، مىس
كۆرگۈ ، ھەر خىل مارجان ، ياغاچ ئۆلچىگۈچ — مېتىر ، سىرلان-
غان ھەر خىل ياغاچ جابدۇقلارنىڭ پارچىلىرى ، بېلىق تۇتۇش

قوراللىرى ، بېلىق توري توقۇش سايمانلىرى قاتارلىق نەرسىلەرگە قاراپ سۆېن ھېدىن خۇشلۇقىدىن قىنىغا پاتماي قالدى . لېكىن ، پارچە - پۇچۇق ، يېرىم - يارتا بولسىمۇ بىرەر يېزىق چۈشۈرۈلگەن نەرسىنىڭ تېپىلمايۋاتقىنى ، ئۇنىڭ كۆڭۈل ئاپتىپىغا سايە چۈشۈرۈپ تۇراتتى .

سۆېن ھېدىن كۆڭلىدە چوت سوقۇپ كېتىۋاتاتتى ، ئۆردەك بىلەن توختىنىڭ مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازناققا كىرىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدى . «ئاۋۇلارغا قارا» دېگەندەك فېڭشىغا ئىشارە قىلدى . «ئۇنىڭ ئىچىدە مېنىڭ مۇھىم نەرسىلىرىمدىن باشقا ، ئاساسلىق يېمەكلىكلەر بار ، ئۇلار نېمىگە كىرىدىغاندۇ ؟» سۆېن ھېدىن ئۇلاردىن شەكلىنىپ ، كۆڭۈل ئاسمىنىدا كۇل رەڭ بۇلۇت پەيدا بولدى . فېڭشىغا : «بېرىپ باقايلى» دەپ ، شۇ تەرەپكە بۇرۇلۇشىغا ئۆردەك ، توختى قازناققا قانداق كىرگەن بولسا شۇ پېتى تېزلا يېنىپ چىقتى . سۆېن ھېدىن ، فېڭشىلار ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپ خارابىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېتىۋاتاتتى ، يەردىن ئۇدگەندەك ئۆردەك ، توختى ئۇلارنىڭ يېنىدا پەيدا بولۇپ قالدى . سۆېن ھېدىن : «ئۇ ئىككىسى ھەرىكىتىمنى نازارەت قىلىۋاتامدۇ نېمە» دېگەن گۇمانغا كېلىپ قالغاندى ، ئاردىدىن ئانچە ئۆتمەي : «ئۇنداق ئەمەستەك قىلىدۇ» دەپ ئويلاپ خاتىرجەم بولدى . لېكىن ، ئۇ ئىككىسىنىڭ قازناققا كىرگەنلىكى سۆېن ھېدىننىڭ ئىچىنى قۇرت غاجىلىۋەتكەندەك بىئارام قىلماقتا ئىدى .

— بايا مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازناققا نېمىگە كىرگەنتىڭلار ؟ — ئىچىدە قۇتراپ ئارام بەرمەيۋاتقان شۇبھە سۆېن ھېدىننى ئۇدۇللا سوراشقا مەجبۇر قىلدى .

ئۆردەك يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا ئاكىسى تۆمۇر ، توختى ۋە باشقىلار بىلەن بىللە مۇشۇ خارابىلىككە كەلگەندە قۇيۇن ئارىلاش قاتتىق بوران چىقىپ كەتكەنلىكىنى ، تۆمۇر ئاشۇ قازناققا كىرىپ قېلىپ ، تامدىكى ئويۇقتا يۇزىگە سىزىقتەك بىرنېمىلەر چېكىلگەن تاختايىنى كۆرگەنلىكىنى دەپ بېرىپ :

— شۇ تاختاينى بارمىكىن ، دەپ كىرسەك يوق تۇرىدۇ ، — دېدى .

— نېمە ؟ ! يۇزىگە سىزىق چېكىلگەن تاختاي ! يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا ؟ يوقمىكەن ؟ — سۇبىن ھېدىن گويا دۇنيانى يوقىتىپ قويغاندەك ، بىرسى يۇرىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىۋېلىۋاتقاندەك تۇرالماي كەتتى . «سىزىق»نى خەت بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلىدى ئۇ .

— ھازىرچە تەكشۈرۈشىمىزنى قىلىپ تۇرايلى ، قازناقنى سەل تۇرۇپ ئاختۇرساقمۇ بولىدۇ . قازناقتىلا بولسا ھېچنەگە كەتمەيدۇ ، زادى ئۇنىڭ ئىچىدە بولمىسا... — سۇبىن ھېدىن گېپىنى توختىتىۋالدى .

ئۇلار مېڭىپ ـ مېڭىپ خارابىلىكنىڭ شەرق تەرىپىدە كېسەكتىن ياسالغان سەككىز بۇرجەكلىك ، ئۇستى تەرىپى يۇمىلاق بىر مۇنار خارابىسىنى ئۇچراتتى ، ئۆلچىۋىدى ، قالدۇق قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى ئون مېتىردىن سەل ئاشتى . مۇنار خارابىسى ئەتراپىدىن ياغاچتا ياسالغان بۇددا ھەيكەللىرىنىڭ ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى چۇشۇرۇلگەن ياغاچ ئويمىلار ، رەختكە گۈل بېسىشتا ئىشلىتىدىغان ياغاچ قېلىپ قاتارلىقلار ، مۇنار خارابىسىگە يېقىن يەردىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق چوڭ بىر تۇركۈم ئۆي خارابىسى ئەتراپىدىن ئەينى چاغدىكى ئىشىك ، كېشەك پارچىلىرى ، ئۆي ئىچىدىن خېلى جىق بۇغداي قالدۇقلىرى تېپىلدى . سۇبىن ھېدىن بۇ خارابىلەرنى رەسىمگە تارتتى ، شەكلىنى سىزىۋالدى . مۇنارنىڭ ئۆزىلا سۇبىن ھېدىننى قالتىس شادلاندۇرۇۋەتتى .

ئۇنى ھەيران قالدۇرغان بىر نەرسە ، ئۇچىنچى كۈنى ئۇ ئۇچراتقان ئون توققۇز ئۆي بولدى .

سۇبىن ھېدىن ئۆردەك ، توختى ، فېئىشىلار بىلەن خارابىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىنى قىدىرىپ يۇرەتتى ، بىر توپ ئۆينىڭ ئۇل قالدۇقىنى ئۇچرىتىپ قالدى ، ساناپ كۆرۈۋېدى ، ئون توققۇز چىقتى . بۇلارنىڭ ئون سەككىزى ئىگىزلىقتىن بولۇپ ، بىرىلا ئۇچ

ئېغىزلىق ئىدى . سۆھبەتداشلىرى ئويلاندۇرغىنى ئۆيلەرنىڭ جايلىشىشتىكى ئاجايىبلىقى ئىدى . ئۇچ ئۆي بىر كىچىك توپ قىلىنىپ ، بىرى ئالدىغا ، ئىككىسى ئۇنىڭ كەينىگە ، ئىككى يانغا بىر - بىرىگە ئۇدۇل قىلىپ سېلىنغان . مۇشۇنداق ئۇچ كىچىك توپ — توققۇز ئۆي بىر چوڭ توپ قىلىنىپ ، بۇلار مۇشۇ شەكىلدە بىر كىچىك توپ ئالدىغا ، ئىككى كىچىك توپ كەينىگە ، ئىككى يانغا بىر - بىرىگە ئۇدۇل قىلىپ سېلىنغان ، ئۇچ ئېغىزلىق ئۆي ئىككى چوڭ توپنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان ، سۆھبەتداشلىرى ئۆيلەرنىڭ جايلىشىشىنى سىخىمىلاشتۇرۇپ كۆرۈۋاتىدى ، ئاجايىپ قىزىق گېئومېتىرىيىلىك شەكىل ھاسىل بولدى ، گويا گېئومېتىرىيىلىك شەكىلگە كىرگۈزۈلگەن سەنئەت بۇيۇمى — گۈزەل نەقىشتەك .

سۆھبەتداشلىرىدىكى ئۇچ ئېغىز ئۆينى ئالاھىدە ئۆي بولسا كېرەك ، دەپ قىياس قىلىپ قازدۇرۇپ كۆرۈۋاتىدى ، كۆڭلىدىكىدەك ئىش بولدى . توپا ئاستىدىن گېرمان تىلشۇناسلىرى قاتلىرى ئېنىق بىزنىڭ دەپ ئاتىغان ، ئازلا ئېزىق پۈتۈلگەن بىر تارىشا ، يەنە بىر خەنزۇچە خەت ئېزىلغان پۈتۈك پارچىسى چىقىپ قالدى . بۇ سۆھبەتداشلىرىنىڭ قەۋەت خۇش قىلىۋەتتى . قەغەز سەل قېلىن ، يىرىكرەك بولۇپ ، توپا رەڭگە كىرىپ قالغىنىدىن ئۇنىڭ خېلى قەدىمكى قەغەز ئىكەنلىكى بىلىنىپلا تۇراتتى . سۆھبەتداشلىرىدىن قەغەز ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغاندا چۆچۈكەنىدەك ئىدى . ئۇ ئۆز - ئۆزىگە پىچىرلىدى : «مەن شۇنىڭغا ئەجەبلىنىمەن ، نېمە ئۈچۈن بىزنىڭ شۆھرەتسىزىدە بۇ يەردىن چىققان تارىشا پۈتۈك ۋە قەغەزدەك قەدىمىيرەك بىرەر ئابىدە يوق ؟ » خەنزۇچە كلاسسىك كىتابلارنى بىمالال ئوقۇيالايدىغان فېكشى پۈتۈكتىكى خەتنى زادى ئوقۇيالمىدى . خەتلەر سىزىقلىرى كۆپ بولۇش بىلەن مۇرەككەپ شەكىلدە يېزىلغانىدى .

فېكشى بۇ خارابىلىكنىڭ لوپ كۆلىگە يېقىنلىقىنى ئويلاپ ،

قەدىمكى يازمىلاردىكى قۇرىغار① غا دائىر بەزى مەزمۇنلارنى ئېسىگە ئالدى . قۇرىغارغا مىلادىيىدىن بۇرۇن ئەلچى بولۇپ كەلگەن جاڭ چيەن : «لولەن ۋە قۇسنىڭ بەزى شەھەر ھەم قورغانلىرى لوپ كۆلىگە يۇزلىنىپ تۇرىدىكەن» . «لولەن تۇزلۇق كۆلگە يېقىن ئىكەن» دېسە ، ھونلارنىڭ پادىشاھى باتۇر تەڭرىقۇت خەن ۋېندىگە يازغان بىر خېتىدە : «... تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن... كروران ، ئۇيسۇن ، ئوغۇز ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى يىگىرمە ئالتە ئەل تىنچ-چىتىلدى ، ھەممىسى ھونلارغا تەۋە بولدى...» دېيىلگەن . جاڭ چيەن ئېيتقان «لولەن» بىلەن باتۇر تەڭرىقۇت خېتىدىكى «كرو-ران» بىر جايمۇ ، بىر جاي ئەمەسمۇ ؟ فېڭشى شۇنچە ئويلاپ بىر يەكۈنگە كېلەلمىدى . ئۇ قارۇشتى يېزىقىنى بىلگەن بولسا نېمىدېگەن ياخشى بولاتتى . شۇنداق بولغاندا ، بۇ خارابىلىكنىڭ ئەسلىي نامى ئايان بولار ئىدى . فېڭشى يۇقىرىدىكى ئىككى خەتتىكى مەزمۇن بىلەن ئۆزىنىڭ قىياسلىرىنى ئېيتىۋىدى ، سۈبېن ھېدىن تارىشا پۇتۇك بىلەن قەغەز پۇتۇك پارچىسىنى قايتىدىن سىلاشتۇرۇپ قاراپ كەتتى . خۇددى پۇتۇكلەردىن «مەن XXX شەھەر شۇ» دەپ زۇۋان چىقىپ قالىدىغاندەك .

بۇ ئىككى پارچە پۇتۇك كۇپايە قىلمايتتى . مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازناقتىنمۇ ھېچنېمە چىقمىدى . ماددىي نەرسىلەردىن بىرەر ئىسىمنى تاپقىلى بولمايتتى . يېزىق ماتېرىيال بولسا ، قانچىكى كۆپ بولسا ، شۇنچە ياخشى ئىدى . قىدىرىش تۆتىنچى كۇنىگە ئۆتكەندە ، سۈبېن ھېدىن دەندەنئۆيلۇك ، قارادۆڭ خارابىلىكىدە قىلغان : «ئۇچرىسا يىغىش ، نۇقتىلىق قېزىش ، كەڭ دائىرىدە قاز-ماسلىق ، ئۆلچەپ خەرىتىگە ئېلىشنى ئاساس قىلىش» دەيدىغان مىزانىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ : «ئالا قويماي قېزىش ، قانائەت تاپمىغۇچە بولدى قىلماسلىق»نى يۇرگۈزمەك بولدى . كىم بىرىنچى بولۇپ ياكى كۆپرەك يېزىق پۇتۇلگەن نەرسىنى تاپسا مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى .

---

① قۇرىغار — غەربىي يۇرت ، غەربىي دىيار .

سۇبن ھېدىننىڭ ئادەملىرى ، ئىشلەمچىلەر مۇكاپاتنىڭ رىغ-بىتىدە گۈرجەك ياكى يەر كولاشقا بولىدىغانلىكى نەرسە بولسا ، قوللىرىغا ئېلىپ يەر كولاش - قېزىشقا ماڭدى .

— توختاڭلار !

بۇ توختىنىڭ ئاۋازى ئىدى . سۇبن ھېدىنمۇ ، ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ ، ئىشلەمچىلەرمۇ كېتىۋاتقان يېرىدە چىپچىدە توختاپ ، توختىغا ھاڭ - تاڭلىقتا قاراپ قالدى . سۇبن ھېدىن بىر لەھزە ئېسىنى يوقاتقاندەك تۇرۇپ كېتىپ :

— نېمە گەپ ، نېمە بولدى ؟ — دەپ سورىدى .

— يەر ئۈستىدە ئېچىلىپ ، چېچىلىپ قالغان نەرسىلەرنى ئالساڭلارمۇ بىر گەپ ، لېكىن يەرنى كولاپ - قېزىپ ئالىمىز دېسەڭلار ، ئالدى بىلەن بىرەر مال ئۆلتۈرۈپ قان قىلمىساڭلار بولمايدۇ ، — دېدى توختى . ئۇنىڭ تەلەپپۇزى جىددىيرەك ئىدى . سۇبن ھېدىن بۇنداق گەپنى دەندەنئۆيلۇك ، قارادۆڭلەردىن قېزىش ، يىغىش قىلغاندىمۇ ئاڭلىغاندى ، شۇڭا ئانچە ئېرەنمىگەي :

— نېمىشقا بولمايدۇ ؟ — دەپ سورىدى .

توختى جاۋاب بەرگۈچە ئۆردەك ئېغىز ئاچتى :

— توختىبەگ راست دەيدۇ . مۇشۇنداق جايدىن بىر نەرسىلەرنى ئالماق بولغان كىشى بىرەر مالنى ئۆلتۈرۈپ قان قىلمىسا ، ھەممىمىزنى پالاكەت باسىدۇ .

توختىنىڭ گېپى بىلەن تېڭىرقاپ قالغان ئىشلەمچىلەر ، ئۆر-دەكنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بىردىن - بىردىن كېلىپ توختىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ تۇردى .

سۇبن ھېدىن ئۆردەكنىڭ توختىنى «توختىبەگ» دەپ ئاتىغىنىدىن ، ئىشلەمچىلەرنىڭ ئۇنىڭ ئەتراپىغا كېلىۋالغىنىدىن ، بۇ ئىشقا جىددي قارىمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ قالدى . لېكىن ، قان قىلاي دېسە ، بۇ يەردە ئاشۇ ئېتىدىن باشقا توشقان چاغلىق بىر نەرسە يوق ئىدى . ئەگەر توختى بولىدى قىلمىسا ،

ئىشلەمچىلەرنى ئىشقا سالالمايدىغاندەك ئىدى . ئۇ ئويلاندى ـ ئۇيلاندى ، ھازىر تارتىدىغان زىيىنى بىلەن كېيىن تاپىدىغان پايدىسىنى دەڭسەپ كۆردى . پايدىسى ئالدىدا زىيىنى ئېغىزغىمۇ ئالغۇچىلىكى يوق ، ئەرزىمەس نەرسە ئىدى . ئۇ لېۋىنى چىشلەشكە مەجبۇر بولدى .

— ئاتنى سويۇپ قان قىلىڭلار .

سۆزىن ھېدىن شۇنداق دەپلا نېرىغا كەتتى . بۇ ئۇنىڭ ئاتنىڭ بوغۇزلانغىنىنى كۆزۈم كۆرمىسۇن دېگىنى ئىدى .

تۇختى بىر ئىشلەمچىگە ئىشارە قىلدى . ئۇ : «قانداق بولار ؟» دېگەننى قىلىپ توختىغا قارىدى .

— بوغۇزلاۋەر ، ئۇ بىزنىڭ ئېتىمىز ئەمەس ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېتى[1] ، — دېدى توختى .

ھېلىقى ئىشلەمچى ئۆردەكنىڭ پېچىقىنى ئېلىپ ئات تەرەپكە ماڭدى . فېڭشى ئۆردەك بىلەن توختىغا تەرىپ بەرمەك تەس بولغان بىر خىل ئىپادىدە قاراپ قويۇپ ، سۆزىن ھېدىن كەتكەن تەرەپكە ماڭدى .

ئاخشام ئابدۇرېھىم ئوۋچى ئۆردەككە سىنوفتىن ئاڭلىغىنى بويىچە ، سۆزىن ھېدىن بۇگۈندىن باشلاپ خارابىلىكتە ئالا يەر قويماي قېزىش ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى دەپ بەرگەنىدى . ئۆردەك بۇ ئىشنى شۇئان توختى بىلەن ئاكىسى تۆمۈرگە ئېيتتى .

— ئاڭلىشىمچە ، — دېدى توختى ، — مۇشۇ «سەپسىن تۆرە» خوتەندە خارابىلىكنى تەكشۈرەيمىز ، دەپ قان قىلماي قالايمىقان كولاپتىكەن ، كېيىن ئۇلارنىڭ ئالدى مېڭىپ ، كەينى قوزغىلىپ بولغۇچە قۇيۇن ئارىلاش قارا بوران چىقىپ ، خارابىلىكنى قۇمغا كۆمۈپ يوق قىلىۋېتىپتۇ . بۇلاردىن بىرنەچچە ئادەم ، ئات ، تۆگە ئۆلۈپتۇ . بۇلارغا ئىشلەمچى بولۇپ يەر كولىشىپ بەرگەنلەرنىڭ مەھەللىلىرىنىمۇ قۇم بېسىپتۇ . بۇلار بۇ يەردىمۇ قان قىلماي يەر

---

① لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەنئەنىسىدە ، ئات ، تۆگە ، ئۆي (كالا) ئاساسلىق قاتناش قورالى بولغاچقا ، بولۇپمۇ ، ئۆزلىرى باققان مۇنداق مالنى پەۋقۇلئاددە ، ئامالسىز ئەھۋال بولۇپ قالمىسىلا ئۆلتۈرمەيدۇ .

كولاپ بىر نەرسىلەرنى ئېلىپ كېتىدىغان بولسا ، بۇلارمۇ ، بىزمۇ قۇم ، بوران ئاپىتىگە قالىمىز . شۇڭا ئۇلارنى قان قىلىڭلار ، دەپ تۇرۇۋالايلى . بۇ يەردە ئۇلارنىڭ قان قىلغۇدەك ھېچنېمىسى يوق ، شۇ بىرلا ئېتى بار . «سەپسەن تۆرە» ئېتىنى ھەرگىز قان قىلىڭلار دەپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرمەيدۇ . بىز ئۇلارنى قان قىلمىساڭلار بولمايدۇ ، دەپ تۇرۇۋالساق ، ئۇلار ئامالسىز كېتەمدىكىن ، دەيمەن .

— بۇ ياخشى گەپ بولدى . سەن كۆپ يۇرت ئارىلاپ ، كۆرگەنىڭ ، ئاڭلىغىنىڭ جىق ، گەپنىمۇ جايىدا قىلىسەن . قان قىلىش ئىشىنى سەن دېگىن ، مەن ھە ـ ھۇ دېيىشىپ بېرەي ، — دېدى ئۆرەك .

توختى دىنىي تەلىم ئالىمەن ، دەپ تۇرپان ، توقسۇنلارغا بىرنەچچە قېتىم بېرىپ ـ كېلىپ يۇرۇپ كۆزى ئېچىلىپ ، بىرنەچچە زامان موللاملاردا ئوقۇپ ، ئۇلارنىڭ ئۇگۈتلىرىنى ئاڭلاپ ، ئۆزىمۇ سۆزلەپ ، تىلىمۇ ئۇزىراپ قالغانىدى . ئۇلار شۇنداق قىلىدىغان بولۇپ كېلىشىۋالغانىدى . ئويلىمىغان يەردىن سۈبۈن ھېدىن مانا ، دەپ ئېتىنى تاشلاپ بەردى .

قېزىش ـ كولاش داۋاملاشماقتا . قېزىش مۇنارىدۆڭنىڭ ئالدىدىن باشلاندى . رۇس ئارخېمىقىنى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن ۋاقىتتىن باشلاپ سۈبۈن ھېدىن ئۆرەك ، توختى ، تۆمۈرلەردىن ئېھتىيات قىلىدىغان ، ئۇلارنىڭ ھەربىكەتلىرىگە ھوشيارلىق بىلەن نەزەر سېلىپ تۇرىدىغان بولدى . ئۇنىڭغا ئۇ ئۇچى گېپىنى بىر قىلالىغاندەك ، بۇ قېتىم ئەتەي بىللە بولۇشقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى . ئاخشام ئۇ سىنوف بىلەن شىركىنىنى چېدىرىغا چاقىرىپ ، ئۆزىنىڭ گۇمان ، ئەندىشىسىنى ئېيتىپ :

— ئۇلاردىن ئېھتىيات قىلايلى ، لېكىن بىلىندۇرمەيلى ، ئوتتۇرىدا سۆركىلىش بولۇپ قالمىسۇن ، بىرەر ئىش چىقىپ قالسا ، بىز بۇ ھالاكەتلىك قۇملۇقتا نېمە قىلالايمىز ، — ئۇ : «مېنىڭ پۇتۇن ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىم كۆپۈككە ئايلىنىدۇ» دېمەكچىدى ، مەقسىتىم يالىڭاچلىنىپ قالغۇدەك ، دەپ ئويلاپ ، ئۇ گېپىنى ئاڭ-

زىددىن چىقارمىدى، — بۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەرگە كېلىشكە توغرا كەلسە، يەنە مۇشۇلارغا تايىنىمىز. شۇڭا گەپ ـ سۆزۈڭلەرگە دىققەت قىلىڭلار. يەنە دەپ قويماي، ئېھتىيات قىلىش، ھوشيار بولۇش ھەرقاچان يادىڭلاردا بولسۇن، — دەپ قاتتىق تاپىلىدى.

سۆزىن ھېدىن بىر گەپنى ئاغزىدىن ئوچۇق چىقارمىغىنى بىلەن ئۇنىڭ بېشارىتىنى سىنوف سېزىۋالدى.

— ئەتە يان قوراللىرىمىزنى ئېلىۋالايلى، — دېدى سىنوف، چېدىردىن چىقىپ بولۇپ. بۇلاردا ئۇچ چېدىر بولۇپ، چوڭراقى سۆزىن ھېدىنىڭ ھەم ياتقى، خىزمەتخانىسى، ھەم باش بارگاھ ئىدى. يەنە بىرى سىنوف بىلەن شىركىنىڭ، يەنە بىرى ئىسلام-بای بىلەن ئۆردەكنىڭ ئىدى. ئىسلامباي بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئورنىغا توختى، تۆمۈرلەر ئورۇنلاشقانىدى. ئىشلەمچىلەر كېيىن مۇناردۆڭ ئاستىدىكى قازناققا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

سۆزىن ھېدىنمۇ تاپانچىسىنى يېنىدىن ئايرىمايدىغان بولدى، ئولتۇرسا ـ قوپسا ئويلايدىغىنى يېزىق چۇشۇرۇلگەن بىرنەچچە ئاساسقا ئىگە بولۇش ئىدى، يەنە پات ـ پات: «شۇنداق بىر ئېسىل ئېتىم مۇشۇ خارابلىكنى دەپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. شۇنىڭ قېنى ئۇچۇن بولسىمۇ، بىرنېمە تاپمىسام بولمايدۇ» دېگەن خىيال ئۇنىڭ كاللىسىنى قوچۇپ تۇراتتى.

قېزىش داۋاملاشماقتا. مۇناردۆڭنىڭ ئەتراپى سوقىدا ئاغدۇرغاندەك قىلىۋېتىلدى، ياغاچ، شال پارچىلىرىدىن باشقا ھېچنېمە چىقمىدى. سىنوف بىلەن شىركىن ئۆز گۇرۇپپىسىدىكىلەرنى ئىشقا سېلىۋاتقان كۆرۈنۈشتە، چاتاق چىقىپ قالسا تاقابىلغا تەييار ھالەتتە كۆز ـ قۇلىقىنى تىكىپ تۇراتتى. ئىككىلىسىنىڭ كۆزى توختى بىلەن ئاكا ـ ئۇكىلاردا ئىدى. ئۆردەكنىڭ كاللىسىدىن: «ئاكام كۆرگەن تاختاي قانداق تاختاي بولغىيدى، نەگە يوقالغاندۇ» دېگەن نەرسە نېرى بولمىدى. ئۇ ھازىرمۇ مۇنارنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ يۈرەتتى.

— بىر يېرىم كۈن قازدۇق، بۇ ئەتراپتا ئۇنداق نەرسىلەر

يوق ئوخشايدۇ . بىر گۈرۈپپا ئادەمنى ھېلىقى ئۇچ ئېغىزلىق ئۆينى ، ئەتراپىنى قېزىشقا ، يەنە بىر گۈرۈپپىنى سەككىز بۇرجەك-لىك مۇنار ئەتراپىنى قېزىشقا سالساق دەيمەن ، — دېدى فېئىشى .

سۆبەن ھېدىن شۇ چاغدىلا كاللىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ئېتى-نىڭ قېنىدەك قىزىقلىقتىن بۇزۇلداپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قى-لىپ قالدى . ئۆپكىسىنى بېسىۋېلىپ تۇرۇپ سىنوف بىلەن شىر-كىننى چاقىرىپ ۋەزىپە تاپشۇردى . سىنوف ئادەملىرىنى سەككىز بۇرجەكلىك مۇنار بويىغا ، شىركىن ئوتتۇرىدىكى ئۇچ ئېغىزلىق ئۆي تەرەپكە ئېلىپ كەتتى .

ئۆردەك مۇناردۆڭ ئەتراپىدا پۇتىدا توپا ، قۇملارنى تۇرتكەچ خىيال بىلەن مېڭىپ يۈرەتتى . پۇتىغا بىر نەرسە ئۇرۇلغاندەك بولدى ، ئېڭىشىپ قولىغا ئېلىۋىدى ، ئۇزۇنلۇقى ئىككى غېرىچ ، كەڭلىكى بىر غېرىچچە كېلىدىغان نېپىز تاختاي . ئۆردەك تاختاي-نىڭ ئۈستىدىكى توپىنى يېڭى بىلەن پاكىز ئېرىتتى ، ئاندىن كۈچەپ پۈۋلىدى . تاختاي يۈزىدە سىزىقچىدەك بىر نەرسىلەر تۇراتتى .

— ئاكا ، ماۋۇنىڭغا قاراپ باقە ، سەن كۆرگەن ھېلىقى تاختاي شۇمۇ ، — دېدى ئۇنلۇك ئاۋازدا .

تۆمۈر بىلەن توختى نېرىدا پاراڭلىشىپ تۇراتتى . سۆبەن ھېدىن ئۇلارنىڭ نېرىسىدا ئىدى . ئۆردەكنىڭ گېپىنى ئۇمۇ ئاڭلى-دى ، قىلىۋاتقان ئىشىنى قويۇپ ، تۆمۈر ، توختىلاردىن بۇرۇن كېلىپ بولدى . ئۆردەكنىڭ قولىدىن تاختاينى ئېلىپ قاراپلا :

— تارىشا پۇتۇك ! — دەۋەتتى .

تۆمۈر ، توختىلارمۇ كەلدى . تۆمۈر تارىشىغا قول ئۇزاتتى . سۆبەن ھېدىن قانداق قىلارىنى بىلمەي قالدى . تۆمۈر ئۇنىڭ قولى-دىن تارىشىنى ئېلىپ كۆرۈپ :

— شۇ ، شۇ . يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا قازناقتىكى ئويۇقتا كۆرگەن تارىشا شۇ ، — دېدى .

سۆبەن ھېدىنىڭ كۆزى تارىشىدىلا ئىدى .

— قازناقتىن قانداقسىگە سىرتقا چىقىپ توپىغا كۆمۈلۈپ

قالغاندۇ؟ — سۈپەن ھېدىن گەپ قىلغاچ تۆمۈرنىڭ قولىدىن تارىشىنى ئېلىۋالدى - دە:

— مەن ئاكا - ئۇكا ئىككىڭلارنى كاتتا مۇكاپاتلايمەن، — دەپ قويۇپ چىدىرى تەرەپكە ماڭدى.

ئۇ كۈندىكى قىزىشتىن ھاسىلات قالتىس بولدى. ئۇچ ئېغىز-لىق ئۆي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىن ئوتتۇز ئالتە پارچە قارۇشتىچە، خەنزۇچە تارىشا پۇتۇك، قەغەز پۇتۇكلەر تېپىلدى. سەككىز بۇر-جەكلىك مۇنار ئەتراپىدىن چوڭ - كىچىك ياغاچ ئويما بۇت، ئويما بۇتنىڭ قول، پۇت، باش سۇنۇقلىرى؛ ئادەم، ھايۋان ئۇستىخانلىرى، گۈللۈك، سىدام رەڭلىك گىلەم، پالاس، ھەر خىل توقۇلما بۇيۇم پارچىلىرى قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلدى. سۈپەن ھېدىنىڭ بۇ خارابلىكنى داۋاملىق قازغۇسى، يەنە جىق نەرسىلەرنى تاپقۇسى بار ئىدى، لېكىن تېپىلغان پۇتۇكلەرنى ئوقۇتۇپ، ئۆزىنىڭ مۇۋەپ-پەقىيەتلىرىنى تېزرەك دۇنياغا جاكارلىغۇسى، تونۇلغۇسى كېلىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن قىزىشنى دەرھال توختىتىشنى ئۇقتۇردى. بۇگۈنلا تېپىلمىلارنى تۇرگە ئايرىپ، قاچىلاش تەييارلىقىنى قىلماقچى بولدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا غىياس جەرەن بەش تۆگىگە ساندۇق، شاللارنى ئارتىپ كېلىپ قالدى. سۈپەن ھېدىنلاردا بىر ساندۇق ياغاچچىلىققا دائىر ھەرە، بولقا، مىخلار بار ئىدى. شىر-كىن ياغاچچى ئىدى. ئىشلەمچىلەر ئارىسىدىمۇ ياغاچچىلىقتىن خەۋىرى بارلار بار ئىدى. ئۇلار دەرھال ساندۇق ياساشقا كىرىشىپ كەتتى.

سۈپەن ھېدىن خارابلىك بىلەن خوشلىشۋالماقچى بولۇپ، ئېگىز بىر ياردالڭ ئۇستىگە چىقىپ دۇربۇن بىلەن قارىدى. دۇربۇن-نىڭ كۆزى قالايمىقان ئاغدۇرۇۋەتكەن يەردەك ئاستىن - ئۇستۇن قىلىۋېتىلگەن ئىككى جايغا كەلگەندە، ئۇ:

— قازغان يېرىم پۈتۈن خارابلىكنىڭ يۈزدىن بىرىچىلىكىمۇ ئەمەسكەن . شۇنچىلىك يەردىن مۇشۇنچىۋالا نەرسە تېپىلغىنىغا قا- رىغاندا ، راستىنلا بۇ خارابلىك گۆھەر كانى ئىكەن . مەن چوقۇم يەنە كېلىمەن ، قالغان گۆھەرلەرنى ئۆزۈم قازىمەن ، — دېدى ئۆزىگە ئۆزى ئەھدە قىلغاندەك .

لېكىن تەۋەككۈلچىلىكتە ، ئەسەبىيلىكتە ئۇنى بېسىپ چۈشە- دىغان بىراۋنىڭ ئۇ سىزغان خوتەن - نىيە خارابلىكلىرى ، تارىم بويلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان خەرە- تىلەرنى ئالدىغا يېيىپ قويۇپ ، پات ئارىدا بۇ تەرەپكە ئاتلىنىشنىڭ پىلانىنى تۈزۈۋاتقانلىقىدىن ئۇنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى .

سۈبىن ھېدىن قالغان گۆھەر - بايلىقنى قويۇپ كېتىشكە كۆزى قىيمىغانەك ، خارابلىككە قاراپ - قاراپ قويۇپ ، يارداڭ- دىن چۈشمەكچى بولۇپ تۇرۇۋېدى ، يەردىن چىقتىمۇ ، ئاسماندىن چۈشتىمۇ ، ھېچكىم بىلمەي قالدى ، بىر قۇيۇنتاز توپا ، قۇم ، توزاندىن تۈزۈك ھاسىل قىلىپ ۋىشىلداپ كەلگىنىچە سۈبىن ھېدىنىنى دوملىتىپ يارداڭدىن تاشلىۋەتتى . يارداڭنىڭ ئېگىزلە- كى تۆت غۇلاچچە كېلەتتى . سىنوف بىلەن شىركىن يۈگۈرۈپ يارداڭ ئاستىغا كەلدى . سۈبىن ھېدىنىڭ يۈز - كۆزىنى توپا بېسىپ تونۇغۇسىز ھالەتتە ياتاتتى . ھېلىمۇ يارداڭ تۈۋى قېلىن ، يۇمشاق قۇم ئىدى . سۈبىن ھېدىن خۇددىي يوقىتىپ قويغىنىنى دېمىگەندە ، ھېچنېمە بولمىغاندى . ئۇلار ئۇنى يۆلەشتۈردى ، كە- يىنىنى قېقىشتۇردى ، يۈز - كۆزىنى سۈرتتى . سىنوف بىلەن شىركىن ئۇنىڭ بايىقى ئەپتىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ پىخىلداپ كۈلۈۋېتىشتى . سۈبىن ھېدىن تېرىكىپ :

— نېمە بولۇشتۇڭ ؟ «ئۆلمەك ئۇستىگە تەپمەك قىلىپ» مېنى مازاق قىلىشۋاتامسەن ، — دەپ ھومايدى .

ئىككىسى جىم بولۇپ ، ئۇنى يارداڭ ئاستىدىن ئېلىپ چىقتى .

— تاجىپەت - تاجىپەت ، — دېدى غىياس جەرەن ، — بۇ

جىۋار① باشقا ھېچكىمگە ئۇرۇلماي ، شۇنىڭغا ئۇسكىنىنى .
— ئەمدى بۇ تەرەپكە كەلگۈچى بولما ، دەپ خەۋاداندۇرۇپ②
قويغىنىدۇ بۇ جىۋارنىڭ ، — دېدى توختى .
ئۇنىڭ گېپىگە تۆمۈر ، ئۆردەكلەر كۈلۈپ كەتتى . نېرىدا
ئۆزى مىنىدىغان ئاتنىڭ تۆشلۈكىنى چىڭىتىۋاتقان ئىسلامباي :
— كۈلۈپ كەتتىڭلارغۇ ، نېمىگە كۈلدۈڭلار ؟ — دەپ
سورىدى .
غىياس جەرەن ئېلىپ كەلگەن ساندۇق ، شاللارنى چۈشۈرۈۋې-
تىپ ، بوشىغان تۈك ، تۈلۈملارنى ئېلىپ ، ھەممە تۆگىلەرنى قايتۇ-
رۇپ كەلگىلى شۇ كۈنىلا بۇلاق بار جايغا مېڭىپ كەتتى . سۇبۇن
ھېدىن ئۇنىڭغا ئىسلامباينىڭ ئابدالغا بېرىۋېلىش ئۈچۈن ياخشىراق
ئاتتىن ئىككىنى يالاپ ئېلىپ كېلىشىنى تاپىلاپ قويغانىدى . ئىك-
كى ئاتتىن بىرنى سۇبۇن ھېدىن تاللىۋېلىپ ، يەنە بىرىنى ئىسلام-
كى بايىنىڭ مىنىشىگە بەرگەنىدى .ئىسلامباي ئۆزىنى بۇ خارابلىكتىن
چەتلەتتۇرۇۋەتكەنگە غۇم تۈتۈپ ئۈچ كۈندىن بۇيان ھېچكىمگە ،
ھەتتا سۇبۇن ھېدىنغىمۇ چىراي ئېچىپ گەپ قىلمىغانىدى . بايا
ئۇنى قۇيۇن ئۈچۈرۇۋەتكەندە ، ئىچىدە : «خوپ بولدى» دېگەنىدى ،
تۆمۈر ، توختىلارنىڭ كۈلكىسىنىڭ ئاخىرى چۈشۈپ بولار - بول-
مايلا كۆڭلى ئېچىلىپ قالغاندەك : «نېمىگە كۈلدۈڭلار ؟» دەپ
سورىشى شۇنىڭدىن ئىدى .
— ماڭ ، بېرىپ «سەپسىن تۆرە»نى يۆلەپ ئېتىغا مىندۈرۈپ
قوي ، — دېدى ئۆردەك .
تۆمۈر ، توختىلار كۈلۈشۈپ كەتتى . ئىسلامباي ئۆردەككە
ئالىيىپ قويۇپ ، ئېتىنىڭ تۆشلۈكىنى چىڭىتىش بىلەن بولدى .
چۈشكە يېقىن ھەممە نەرسە تەق قىلىندى . بارلىق يۈكلەر
چوڭ - كىچىكلىكى ، ئېغىر - يېنىكلىكى تەڭشىلىپ ، بىر تۆگىگە
ئۈچ ساندۇقتىن ، ئون بەش تۆگىگە ئارتىلدى . بۇلاردىن ئوتتۇز

---

① جىۋار — قۇيۇن ؛ شۇنقار غان .
② خەۋادان — ئاگاھ .

ئالتە ساندۇققا مەخسۇس گۆھەر ، ياق ، ياق ! باھاسىنى ، قىممىتى ھەرقانداق ماددىي نەرسە بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان نەرسە — مۇشۇ خاراكتېرلىك ئون نەچچە ئەسىردىن بۇيان قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان جېنىنىك ، روھنىڭ بىر قىسمى قاچىلاندۇغانلىقى ! ماڭايلى !

مەخسۇس مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارتىلغان تۆگىلەر توقۇز - توققۇزدىن تۆت توپقا ئايرىلدى . بىرىنچى توپنى سالتاڭ قاسىم ، ئىككىنچى توپنى غىياس جەرەن ، ئۇچىنچىنى ئىسلامباي ، تۆتىنچى توپنى ئاتمىشبۇلاقلىق بىر ئىشلەمچى يېتىلەپ ماڭىدىغان ؛ ئىككىنچى توپنىڭ كەينىدە شىركىن ، ئەڭ ئاخىرىدا سىنوف ماڭىدىغانلا ئورۇنلاشتۇرۇلدى . نېمىشقا مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلۇغانلىقى سىنوف بىلەن شىركىنگە ئايان . ئاخشام سۈيىن ھېدىن ئىككىسىنى چېدىرغا چاقىرىپ ، ئەتە مېڭىپ كېتىدىغانلىقى ، قانداق ماڭىدىغانلىقى ، لوپ دائىرىسىدە ئوغرى - قاراقچى دېگەن نەرسە بولمىسىمۇ ، ئېلىپ ماڭغان نەرسىلەرنىڭ مۇھىملىقىنى ، شۇڭا سەگەك ، ھوشيار بولۇش كېرەكلىكىنى ، ئۆردەك ، توختى ، تۆمۇرلەرنى ھەر ۋاقىت نەزىرىدىن ساقىت قىلماسلىقنى چېكىلىگەنىدى . ئۇ ئىككىسىنى چاقىرىپ ئۆزىنى چاقىرمىغانغا ئىسلامبايىنىڭ ئىلگىرىكى غۇمىغا بۇ غۇم قوشۇلۇپ قورسىقىنى كۆپتۈرۈپ ، ئۆتەنى ئوغا يۈتۈۋالغاندەك ئېچىشتۇرۇۋەتكەنىدى .

بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ، ئېگىز - پەس قۇم دۆۋىلىرى بىلەن تولغان قۇملۇق ، ئۇچ تەرىپى بىپايان قۇملۇق . شىمال تەرەپتە ، يىراقتا سىڭىر ، شىڭدى تاغلىرى قۇملۇقنىڭ بىر تەرەپ چېكى بولۇپ ، لەيلەپ يۈرگەن بۇلۇتلار ئاستىدا خىرە - شىرە كۆرۈنەتتى . بۇنىڭدىن تاغنى ئەتىيازنىڭ تۇمانلىق ئېغىر ھاۋاسى ئورىۋالغىنىنى بىلگىلى بولاتتى . تۆگىلەر ئۈزۈن بىر سەپ بولۇپ ، كولدۇرمىلارنىڭ رىتىملىق ، لېكىن سۈرلۈك ئاۋازى بىلەن تەڭ ئېغىر چامداپ ئىلگىرىلىمەكتە . سەپنىڭ بېشى بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقسا ، قۇيرۇقى قۇم دۆۋىسى يامىزىلىدا ؛ بېشى

قۇم دۆۋىسىدىن چۈشسە ، ئاخىرى قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە چىقاتتى. بەزىدە قاتارنىڭ ئوتتۇرىسى قۇم دۆۋىسى ئۈستىدە بولسا ، باش تەرىپى چۈشۈۋاتقان ، ئاخىرى يۇقىرىغا ئۆرلەۋاتقان بولاتتى . بۇ ئالامەت قىزىق ، بولۇپمۇ سۈيىن ھېدىنىنىڭ ۋەتىنىدە ، ياۋروپادا تېپىلماس مەنزىرە ئىدى . شۇڭا ئۇ پات ـ پات فوكۇس توغرىلاپ بىرنەچچە كۆرۈنۈش سۈرەت تارتىۋالاتتى . سەپەر داۋاملاشماقتا... ئىككىنچى كۈنى يالغۇزبۇلاق ئۇدۇلىغا كەلگەندە ، ئابدۇرېھىم ئوۋچى :

— مەن مۇشۇ يەردىن ئاتمىشبۇلاققا قايتاي ، — دېدى .

سۈيىن ھېدىنىڭ ئۇنىڭدىن : «نېمىشقا ؟» دەپمۇ سورىمىدى . چۈنكى ، ئۇ بولمىسىمۇ يول بىلەر يەنە بىرنەچچەيلەن بار ئىدى . ئابدۇرېھىم ئوۋچى سۈيىن ھېدىن بىلەن ھېسابـ كىتاب قىلىشىپ بولۇپ ماڭاي دەپ تۇرغاندا ، غىياس جەرەنمۇ :

— مەنمۇ قايتاي ، ئۆيىمىزنىڭ گۆشى ئۆكسۈپ قالغان ، تاغقا ئوۋغا بارمىسام بولمايدۇ ، — دېدى .

شۇنداق قىلىپ ئۇ ئىككىسى كەتتى . مېڭىش داۋاملاشماقتا . سۈيىن ھېدىنىڭ سىنوفقا گېپى بولسا كېرەك ، ئۆز ئورنىدا فېڭشىنى قالدۇرۇپ ، ئۆزى سەپنىڭ ئاخىرىنى ساقلاپ توختاپ تۇردى . توختى ، تۆمۈر ، ئۆردەك ئوچى ئۇدۇل بىر قاتار بولۇپ كېتىۋاتاتتى .

— مەن ماۋۇنى تىقىۋالدىم ، — توختى يېنىدىن قاتلاقلىق بىر نەرسىنى چىقىرىپ ئاچتى . ئۇ ئوچلوق ئېگىز تۆپىلىك قۇيما كـ گىز قالپاق ئىدى . تۆمۈر ، ئۆردەكلەر قالپاقنى قولىدىن قولغا ئېلىپ كۆرۈشتى .

— مەن بۇنى تىقىۋالدىم ، — دېدى تۆمۈر قوينىدىن كىچىك بالىنىڭ بىر پاي كۆن ئايىغىنى چىقىرىپ .

— بۇنىڭغا قاراڭلار ، — دېدى ئۆردەك ، قوينىدىن ئوچ تۇمـ شۇقلوق بىر نەرسىنى چىقىرىپ .

— ۋاي ، — توختى ئۇ نەرسىنى قولىغا ئېلىپ سىنچىلاپ قارىدى ، — بۇ چىراغ ، مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان چىراغنى تۇرپاندا

بىر خەلپەتنىڭ ئۆيىدە كۆرگەنىدىم . ئەمما ئۇ بۇنىڭدەك ئەمەس ئىدى ، تۇمشۇقى ئىككى ئىدى ، — دېدى ئۇ .

ئۇ ھەقىقەتەن چىراغ ئىدى . پىلىك كۆيدۈرىدىغان تۇمشۇقى ئۇچ بولۇپ ، ياغ قۇيىدىغان ئوتتۇرىسى يۇمىلاق ئىدى . ئۇنىڭدا ئۇچ تۇمشۇققا ئۇدۇل ئۇچ تۆشۈك بار ئىدى . ئۇ چىراغنى ئېسىش ئۈچۈن يىپ بېكىتىدىغان تۆشۈك ئىدى . چىراغنىڭ ئاستىدا تۆت ئىلىك قېلىنلىقتا چىراغ بىلەن ئۇيۇل يۇمىلاق بىرنېمىسى بار بولۇپ ، چىراغنىڭ تەگلىكى ئىدى . ئۇلار چىراغنىڭ نېمىدىن ياسالغىنىنى بىلەلمىدى . تاشمىكىن دېسە ، تاشقا ئوخشىمايتتى ، چويۇن - تۆمۈرمىكىن دېسە ، ئۇنىڭغىمۇ ئوخشاپ كەتمەيتتى .

— قالتىس نەرسىنى تىقىۋاپسەن ، «سەپسىن تۆرە» كۆرىدىغان بولسا نېمە بولۇپ كېتەر . ماڭا بەر ياكى سېتىپ بەر دېسە قانداق قىلىسەن ؟ — توختى ئۆردەككە قارىدى . ئۇنىڭ قارىشى مەنىلىكتەك ئىدى .

— بەر دېسىمۇ بەرمەيمەن ، سېتىپمۇ بەرمەيمەن . ئۇ شۇنچىۋالا نەرسىنى ئېلىپ ماڭدىغۇ ، بۇنى ئالسام نېمە بوپتۇ .

— ئەمىسە تىقىۋېلىپ يۈرگۈچە ئاشكارا ئالساڭ بولمامدۇ ؟

— قىزىقكەنسەن ، ئۇنداق قىلسام تالالۇن① بولمامدۇ . ئالىدىغان ئىش بولغاندىكىن ، تىقىۋالساممۇ ھېساب دېدىم . بىز بۇياقتا ماڭمىغاندا ، ئاتام بىزگە : «ياخشىراق نەرسە كۆرسەڭلار ئېلىۋېلىڭلار ، لېكىن ئارىدا تالالۇن چىقىپ قالمىسۇن» دەپ تاپىلىغان ، — دېدى ئۆردەك .

— ئوماق ئاغام قالتىس ئادەم - ھە ، — دېدى توختى...

سەپەر داۋاملاشماقتا . ئۇلار ئالتىنچى كۈنى ئابدالغا يېتىپ كەلدى . ئابدال ئېغىر زەيلىشىپ ، ئوزاقى يىلدىكىدىنمۇ تۇگىشىپ كەتكەنىدى . جانقۇلۇبەگ بىلەن بىر جەمەتتىكى ئۇچ ئائىلە بولۇپ ، يەنە شۇ تۆت ئائىلىلا بار ئىدى . جانقۇلۇبەگ ئەمدىلا قىرىق توققۇز ياشقا كىرگەن ، ئاكىسى توختىدىن تۆت ياش كىچىك بولسىمۇ ، ئۇنىڭدىن يىگىرمە ياش چوڭ ئادەمدەك بولۇپ قالغانىدى . ئۆردەك ،

① تالالۇن — جەدەل - ماجىرا ، توقۇنۇش .

توختى ، تۆمۈرلەر جانقۇلۇبەگ ۋە باشقىلار بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ-
لا ، جانقۇلۇبەگنى ئېلىپ قالاچ قاناقا ، جاھانبەگ ، كۈنچىققانبەگ
ۋە تۈلەك بوۋىلارنىڭ ئاگاھىنى يوقلاپ كەلگىلى ماڭدى . ئۇلارغا
سالتاڭ قاسىمۇ ئەگەشتى .
— نەگە بارىسىلەر ؟ — ئىسلامباي ئۆردەكتىن سورىدى .
— بىرنەچچە ئۇلۇغ ئۇغۇشلارنىڭ ئاگاھىنى يوقلىغىلى ماڭ-
دۇق ، — ئۆردەك قارىماي تۇرۇپ جاۋاب بەردى .
سۈپىن ھېدىن ئۇلارنىڭ نەگە بارىدىغانلىقىنى ئىسلامبايدىن
ئۇقۇپ ، باشقىچە ئويدا بولماي ، ئۆز پىلانى بويىچە ئىشىنى قىلە-
ۋەردى . ئىشلەمچىلەر ئارىسىدىكى تۆگە ، ئات ساتىدىغانلاردىن ئۇچ
ئات ، بەش تۆگە سېتىۋالدى ، يۈكلەرنى باشقىدىن ئورۇنلاشتۇردى .
ئۆردەكلەر ئەلياتقۇدىن ئۆتكەندە قايتىپ كەلدى .
— مەن چاقىلىققا بارىمەن ، سەن ئۆتكەندە مېنى يېڭىكۆلدىن
چەرچەنگىچە باشلاپ بېرىپ ، چاقىلىق بىلەن ئېلىپ كەلگەنسىڭ .
يولنى ئوبدان بىلىسەن ، مېنى چاقىلىققا باشلاپ بارساڭ ، — دېدى
ئۆردەككە سۈپىن ھېدىن .
— ئوغلۇم سادىق ئاغرىق ئوخشايدۇ ، مەن بارالمايمەن ، سالـ-
تاڭ قاسىم يول باشلىغۇچى بولۇپ بارسۇن ، — دېدى ئۆردەك .
ئوغلىنىڭ ئاغرىپ قالغىنى يالغاندى ، ئۇ مۇشۇنداق بىر
سەۋەب كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولدى . بۇنداق ئەھۋالدا سۈپىن ھې-
دىن تۆمۈرگىمۇ ئېغىز ئاچالمايتتى ، توختىغا تېخىمۇ . ئۇ سالتاڭ
قاسىمغا قارىدى . ئۇنىڭ يول باشلىغۇچى بولۇپ چاقىلىققا بېرىشقا
كۆڭلى تارتمىسىمۇ ، ئۆردەكلەرنىڭ يۈزىدىن ماقۇل-غا باش
لىڭشىتتى .
قاسىم كەمبەغەل ئائىلىنىڭ بالىسى ئىدى . ئۇ ئون ياشقىمۇ
تولماستا ئاتا ـ ئانىسى ئۆلۈپ كېتىپ ، قارا يېتىم بولۇپ قالدى ،
كىشىلەر ئىشكىدە چوڭ بولدى ، ئىلكىدە قۇرۇق ئالمىنىدىن
باشقا ھېچنېمىسى يوق ئىدى ، شۇڭا ئۇنىڭغا «سالتاڭ» دېگەن
لەقەم سىڭىپ قالدى . ئۇنىڭ تارتىشقۇدەك قوتۇر ئوغلىقىمۇ يوق
ئىدى .
سۈپىن ھېدىنىڭ پىلانى ، يۈكلىرىنى بىر ـ ئىككى ئادىمى

بىلەن چاقىلىققا قويۇپ قويۇپ ، كۈزگىچە شىزاڭدا ئېكسپېدىتسىيىدە بولۇپ ، 11 ـ ئايلاردا ۋەتىنىگە قايتىش ئىدى .

ئەتىسى سەھەردە ئۆردەك ، تۆمۈر ھەم تىكەنلىك ، كۈزلەكتىن كەلگەن ئىشلەمچىلەر تارىم دەرياسىنى بويلاپ كونا يول بىلەن بۇياققا ماڭدى ، سۈيىن ھېدىنلار چاقىلىقنى نىشان قىلىپ ئۇياققا ماڭدى .

— ئۆردەك ، مەن قاچانلا كەلسەم يول باشلىغۇچىلىققا سېنى تاپىمەن ، — دېدى سۈيىن ھېدىن ئۇنلۈك قىلىپ .

ئۆردەك ئىنكاس قايتۇرمىدى .

ئاتمىشبۇلاقتىن كەلگەن ئىشلەمچىلەرنىڭ بىر قىسمى ئابدالدىلا قېلىپ قالدى .

سالتاڭ قاسىم ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپلا قوشاق باشلىدى :

يار ، كۆزۈڭ خۇما (ر) ئىدى ،
بوينۇڭداقى تۇما (ر) ئىدى .
بۇلتۇرقۇ ئابدالداقى ،
شۇ قىيامەت دۇنيا ئىدى .
چىرايىڭ بۆلەك جۇسۇن① .

بۆلەك جۇسۇن چىرايىڭ ،
ماڭا يوقمۇ سالامىڭ .
ئوتۇڭدا ئۆلۈپ كەتسەم ،
ماڭا بولۇر ئۇۋالىڭ ،
ئۇ ئالەمدە سوئالىم .

— ھەي··· — ئۆردەك ئۇھسىندى ، — قولىنىڭ قىسقىلىقى··· ئۇ قايتىپ كەلگۈچە ئۇنىڭغا ئوبدان بىر جۈرا تېپىپ قويايلى···

① جۇسۇن — تۈرك ، يۈز ؛ قىياپەت .

توققۇزىنچى باب

بۇنداق قىلماڭلار

«بېكىنمىچىلىك ، نادانلىق ، جاھاندىن خەۋەرسىزلىك ، ئۆز ـ ئۆزىنى ئۇنتۇش ، يوقىتىش ، بۇزۇش قورقۇنچلۇق ھالەتكە كۆتۈرۈلدى» .

«ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى پائالىيەتچان مەدەنىيەتى ، مېنىڭچە ، مۇشۇ قانال ساھىلىغا كۆمۈلگەن . ئۇ مۆجىزە شەكىلدە ئېچىلغۇسى ۋە بىزنىڭ قاتمال تارىخىي قاراشلىرىمىزغا يېڭى مەنزىرە ، يېڭى ئۇزۇق بېغىشلىغۇسى» .

— ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

1

بىر جەمەت كىشىلىرىدىن ھازىر ئۆيدە بارلىرى چوڭ ئۆيدە جەم بولۇشۇپ يوقلىرىنىڭ گېپىنى قىلىپ ئولتۇرۇشاتتى . بۇ چاغدا ئوماق ـ ئايقۇتلار چوڭ جەمەتكە ئايلىنىپ ، ئوغۇل ـ كېلىن ، قىز ـ كۈيئوغۇل ، نەۋرە ـ چەۋرىلەر بولۇپ يىگىرمە نەچچىگە يېتىپ ، «ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللە ئاھالىسىنىڭ تۆتتىن بىرىنى ئىگىلىگەنىدى . توختاقنىڭ چوڭ نەۋرىسىلا سىرتتا ئاغىنىلىرى بىلەن ئويناۋاتقان بولۇپ ، قالغان ھەممىسى

ئۆيده ئىدى .
— توختاقنىڭ قاچان كېلىشىنى بىلمەيمىز ، تۆمۈر ، ئۆردەكـ
لەر بولسىمۇ تېرىلغۇغا ئۇلـگۈرۈپ كـەلسە بولىتـتى ، — دېدى
ئوماق .
ئايقۇت ئىتتىك كىچىك نەۋرىسىنى قۇچىقىدا ئەركىلىتىپ
ئولتۇرغان ئايسۇلۇغا قارىدى . ئېرىنىڭ ئىسمى چىقىشى ھامان
ئايسۇلۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئوماققا لەپپىدە قارىدى ـ دە ، كۆڭلى
بۆلەكچە بولۇپ ، نەۋرىسىنى ئوينىتقان بولۇپ يەرگە قارىۋالدى .
— ئاڭلىسام ، ھاشارمۇ ئاز قالغان ئوخشايدۇ ، — دېدى
ئايقۇت ، گويا تەڭقىسلىقتا قېلىپ ، باشقىلارغا موھتاجلىقىنى بىلـ
دۈرۈۋاتقان ئادەمدەك تۆۋەن ئاۋازدا .
ئايسۇلۇ ئىچىدە : «قېينانام ئەھۋالنى بىلمەمدىغاندۇ ياكى
كۆڭلۈمنى ياساپ شۇنداق دەۋاتامدىغاندۇ » دەپ ئويلاپ ، ئايقۇتقا
قارىدى . ئايقۇت ئايسۇلۇدىن كۆزىنى ئېلىپ قېچىپ باشقا يەرگە
قارىۋالدى .
تۆمۈر ، ئۆردەكلەر ناسىرىبەگنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن سۇبۇن
ھېيدىغا يول باشلىغۇچى بولۇپ كېتىپ ئۇچىنچى كۈنى ، بىر يايى
كېلىپ ناسىرىبەگنى ناھىيىگە چاقىرىپ كەتتى . ناسىرىبەگ ئۇچ
يىلنىڭ ئالدىدا شاھياردىن سېتىۋېلىپ كەلگەن مەپىسىدە ماڭدى .
مەپە مۇشۇ يەرنىڭ قۇملۇق يولىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ ئۇلتىڭى كەڭ
قىلىپ ياسىلىپ ، ئاتنىڭ يۇگەن ـ نوختا ، تۆشۈكلىرىگىچە مىس ،
كۈمۈشتىن نەقىش قويۇلۇپ ، مەپە جابدۇقلىرىمۇ كۆڭۈل قويۇپ
بېزەلگەنىدى . ناسىرىبەگ مەھەللىگە مەپىنىڭ تۇچ قوڭغۇراقلىرىنى
جاراڭلىتىپ كىرىپ كەلگىنىدە ، يارىيار ، كۆتەك ھارۋىدىن باشقا
خىلدىكى ھارۋا كۆرۈپ باقمىغان كىشىلەر مەپىنى كۆرۈپ ،
«ھۇ... ! » دەپ كېتىشكەنىدى . كۆنۈكۈش بىر خىل ئۆزئارا سىڭـ
شىش بولسا كېرەك ، ئادەم بىر نەرسىگە كۆنۈپ قالسا ، ئۇنى
دەسلەپ كۆرگەندە ھەيران قالغان بولسا ، كېيىن ئۇنىڭغا ئېرەنشـ
مەيدىغان بولۇپ قالىدۇ ، ناسىرىبەگ مەپىنى مۇشۇ بىر ـ ئىككى

يىل ئىچىدە خېلى ھەشەمەتلىدى ، چۇچا ، قوڭغۇراقلىرىنى كۆپەيتى ، لېكىن بۇ كىشىلەردە ھېچقانداق يېڭى ئىنكاس قوزغىمىدى ، «يەنە شۇ» دەپ بىلدى . ناسىربەگ چوڭ يولدىن قايرىلىپ «ئوماق-نىڭ تاختىسى»غا كىرىپ ئۆتكەندە ، ھېچكىم پىسەنت قىلىپ قويمىدى . ئۇ ناھىيىگە كېتىپ ئۇچىنچى كۈنى ھېلىقى يايى ، يەنە ئىككى چېرىك بىلەن قايتىپ كەلدى . ئۇ ناھىيىگە تويغا ماڭغاندەك خۇشال كەتكەنىدى ، قايتىپ كەلگەندە بولسا ، يوقىتىپ قويغان مۇھىم بىر نەرسىسىنى ئىزدەۋاتقاندەك يەردىن ئۈستۈن قارىمايتى . تىنچلىق سوراشقانلارغا گەپ قىلىشقىمۇ خۇشياقمايتتى . كىشىلەر بۇنىڭغا ھەيران ئىدى . ئۇ ناھىيىدىن كېلىپ ئىككىنچى كۈنىلا يېقىن ئەتراپتىكى بەش مەھەللە ئاقساقاللىرىغا يىغىن ئاچتى . «ئوماقنىڭ تاختىسى»دىن ئوماق بارغانىدى . ئۇ ئۆيگە روھى چۈشكەن ھالدا ئويچان قايتىپ كەلدى .

— نېمىگە چاقىرىپتۇ ، ياخشى گەپ يوقمۇ ، قانداق ؟ — ئوماقنىڭ ئۆيگە كىرىپ كەلگەن چاغدىكى ھالىتىگە قاراپ ئايقۇت ئۇنىڭدىن سورىدى .

— ھاشار ، ئۆستەڭ چاپىدىغان ئىش چىقىپتۇ .

— ھاشار ؟ نەدىكى ئۆستەڭنى چاپىدىكەن .

— ناسىربەگ ، «شىڭ پىڭ ئۆستىڭى[1]» چاپىدىكەنمىز دېدى . بىر ئۆيدە ئون ئالتە ياشتىن يۇقىرى ، ئاتمىش بەش ياشتىن تۆۋەن ئىككى ئەر بولسا ، چوقۇم بىرى ھاشارغا بېرىشى كېرەك ئىكەن ، ئەگەر ئۇچ ئەر بولسا ، بىر ئادەم ، يەنە بىر ئات ياكى كالا ئېلىپ بېرىشى كېرەك ئىكەن...

ئوماقلار ھاشار - پاشار دېگەن نەرسىنى كۆرۈپ باقمىغاچقا ، نېرى - بېرىسىنى چۈشىنەلمىدى .

ئەتىسىلا ھېلىقى يايى ئىككى چېرىك بىلەن ناسىربەگنى ئېلىپ ئۆيمۇئۆي بېرىپ ، توختاقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا كەلدى .

---

① شىڭ پىڭ ئۆستىڭى — «شىڭ پىڭ» لوپتا ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا قوللانغان ناھىيىنىڭ تۇنجى ئىسمى . ناھىيە ئورگىنى ھازىرقى شىڭ پىڭ يېزىسىنىڭ قاراقۇم كەنتىدە بولغان . كورلىدىن باشلاپ چېپىلىدىغان ئۆستەڭ ناھىيە نامى بىلەن «شىڭ پىڭ ئۆستىڭى» دەپ ئاتالغان .

— سەندە ئۇچ جان بار ، ئۆستەك چاپقىلى بىر ئادەم ، بىر ئات ياكى بىر كالا ئېلىپ باردۇ . ئىككى ئوغلۇڭنىڭ قايسىسى باردۇ ؟— يايىنىڭ گېپىنى تىلماچ ئۆرۈپ بەردى . چېرىكنىڭ بىرى تۇڭگان بولۇپ ، تىلماچ ئىدى .

توختاقنىڭ ئوغۇللىرى بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا تاغقا ئوۋغا كەتكەنىدى .

— ئوغۇللىرىڭ تاغدىن كەلگۈچە ھاشارغا سەن بېرىپ تۇرد- سەن . ئورنۇڭغا بىر ئوغلۇڭ بارغاندىن كېيىن ، سەن قايتىپ كەلسەڭ بولىدۇ ، — تۇڭگان تىلماچ يايىنىڭ گېپىنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . يايى يەنە ئەتە ئەتىگەندە ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا يىغىلىپ تۇرۇشنى ، كىم بارمىسا ، يەرگە يانقۇزۇپ تۇرۇپ دۇمبد- سىگە ئون غولدا ئۇرىدىغانلىقىنى دەپ قويۇپ كەتتى .

يايى بىلەن ئىككى چېرىك ئەتىسى چۈشكە يېقىن تىكەنلىك ، كۈزلەكتىن بىر توپ ئادەمنى ھەيدەپ كېلىپ ، «ئوماقنىڭ تاختد- سى »دىن ئون نەچچە ئادەمنى ئېلىپ چارا تەرەپكە كەتتى . بۇ ئادەملەرنىڭ ئاز بىر قىسمى ئات ياكى كالا مىنىۋالغان بولۇپ كۆپىنچىسى پىيادە ئىدى . توختاق ئات مىنگەنىدى . ئۇنى ئوماق ئايقۇت ، ئايسۇلۇ ۋە باشقا ئۇرۇق - تۇغقانلار ئۇزىتىپ قويدى . بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ھاشارنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيتتى ، شۇڭا ئۇلارنىڭ چىرايىدا ئانچە جىددىيلەشكەنلىكى كۆرۈلمەيتتى ، لېكىن ئايسۇلۇنىڭ كۆزى ياشلىق ئىدى .

ھاشار كەلدى دەپ يايى ،
ئالىپ كەتتى جۇپتۇمنۇ .
كەتكەن يولۇغا قاراپ ،
ئۆتكۈزەرمەن كۈنۈمنۇ .
يانداق بولسۇن قوشۇقۇم ،
يوللۇق قىلاي ئۇنۇمنۇ .
.....

ئايسۇلۇنىڭ قوشىقىغا ئۇلاپلا ئايقۇت بۇ قوشاقنى ئېيتتى :

ئامانىڭنى تىلەيمەن ،
ئاقيول بولسۇن توختاقىم .
كېلەر يولۇڭغا قاراپ ،
نېمە بولار قاراقىم .
ئوڭ قولۇدۇن ئايرىلدى ،
ئاتاڭ — مېنىڭ ئوماقىم .
.....

ئايسۇلۇنىڭ ئون بىر ياشلىق نەۋرىسى تالادىن توۋلىغىنىچە كىرىپ ، ئۆيدىكىلەرنىڭ هاشار ، توختاق توغرىسىدىكى خىيالىنى ئۇزۇپ قويدى :

— ئوماق دادۇي ، تۆمۇر ئاتام بىلەن ئۆردەك ئاتام كەلدى ! — بالا خەۋەر يەتكۈزۈپ بولۇپ كەينىگە ئۆرۈلۈپلا ئۆيدىن يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى .

ئۆيدىكىلەر غەش كۆڭلىگە خۇشاللىق بېغىشلىغان ياخشى خەۋەردىن سۆيۈنۈپ تالاغا مېڭىشىدى ، ئۆيگە تۆمۇر ، ئۆردەكلەر كىرىپ كەلدى . چوڭلارنىڭ ئۆزئارا هال - ئەهۋال سوراشلىرىنى بالىلارنىڭ چۈشۈلداشلىرى بېسىپ كەتكەنىدى . ئۆينى ئالامەت بىر خۇشاللىق ، قىزغىنلىق قاپلىغانىدى . ئۆزئارا هال - ئەهۋاللىشىپ بولغاندىن كېيىن ، ئوماق بالىلارنى ئويناپ كىرىشكە چىقىرىۋېتىپ ، تۆمۇر ، ئۆردەكلەردىن :

— هە ، نەگىچە باردىڭلار ، «سەپسىن تۆرە» زادى نېمە قىلماقچىكەن ؟ — دەپ سورىدى .

تۆمۇر ، ئۆردەكلەر بارغان يەرلەرنى ، كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى ، «سەپسىن تۆرە»نىڭ ئىشلىرىنى بىرقۇر سۆزلەپ كېلىپ :

— ئۇ نېمىلەرنى نېمىشقا يىغىدىكىن ، تېخى ئۇلارنى يۇمشاق بىرنېمىلەر بىلەن ئوراپ ساندۇققا قاچىلاپ كېتىشلىرى ، هېچ

چۇشەنگىلى بولمايدىكەن ، — دېدى تۆمۈر .
— ياغاچ قونچاققا ئوخشايدىغان نېمىلەر تېپىلىپ قېلىۋېدى ، گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇش بولۇپ كەتتى . ياغاچ قونچاقنىڭ سۇ-نۇقلىرى بولسىمۇ يىغدى ، ساندۇقلارغا ئاۋايلاپ قاچىلاپ ئېلىپ كەتتى ، — دېدى ئۆردەك .
— ھە ، راست ، — تۆمۈر مۇھىم بىر نەرسىنى ئېسىگە ئالغان چېغى ، — يىگىرمە تۆت يىلنىڭ ئالدىدا تايۇق تاغام ، توختىئاخۇنلار بىلەن كۆلشەھىرگە بارغىنىمدا ، بوراندا بىر توپا ئۆيگە كىرىپ قېلىپ ، تامدىكى ئويۇقتا بىر تاختاي كۆرۈپ قالغانىدىم . تالىشقۇل تاغام ئۇنى ئوۋچىلارنىڭ ھارام ئوت چىقىرىدىغان تاختىيى ئوخشايدۇ ، دېگەنىدى . مەن ئۇ تاختاينى جايىغا قويۇپ قويغان . بۇ قېتىم قارىسام تاختاي يوق . ئۆردەك ئۇنى تالادا توپىنىڭ ئارىسىدىن تېپىۋېلىپ ، «سەپسىن تۆرە»گە بېرىۋېدى ، تاختايغا بىر قاراپلا ئالامەت خۇش بولۇپ ، چىرايى ياز بولۇپ كەتتى . شۇنچىۋالا خۇش بولۇپ كەتكۈدەك ئۇ تاختاي - تارىشلاردا قاندىداق خاسىيەت باردۇ - ھە ، مەنغۇ ئۇنىڭ ئاشۇنداق داغال - دۇغال ، قۇرامساق نەرسىلەرنى يىغىپ يۈرگىنىگە قاراپ ، تازىمۇ گادايى[1] بىرنېمە ئوخ-شايدۇ ، دەپ قالدىم ، — دېدى .
— مەن سېنىڭ ، — دېدى ئۆردەك ئاتىسىغا قاراپ ، — بىزگە دەپ بەرگەن قالاچ قاناقانىڭ ئەجداد - ئۇغۇشلار ئىزى توغرىسىدە-كى گەپلىرىنى ئېسىمگە ئېلىپ ، قۇملۇق ئارىسىدىكى بۇ خارابە-لىك ، ماقاتلىقلار قانداق پەيدا بولۇپ قالغان ، بۇلار قاچانقى نەرسە-لەر بولغىيدى ، ئۇلار ئالەمنىڭ شۇنچە يىراق ئۇ چېتىدىن كېلىپ بۇ نەرسىلەرنى يىغىپ كېتىشىدە بىر گەپ بارمۇ - قانداق ، دەپ ئويلاپ قالدىم . «تۆرە»نىڭ دىققەت قىلمىغان چېغىدا ماڭۇ نەرسە-نى تىقىۋالدىم ، — ئۆردەك توۋرىغا ئوخشاپ قالىدىغان يان خالتە-سىدىن ھېلىقى چىراغنى چىقىرىپ ئاتىسىغا بەردى ، — كۆرۈپ باقە .

---

① گادايى — ئەخمەق .

— مەنمۇ بۇنى تىقىۋالغان ، — تۆمۈر خۇرجۇندىن كىچىك بالىنىڭ كۆندە تىكىلگەن ئۆتۈكىنى چىقاردى . ئۆتۈكنى ئايقۇت قولىغا ئېلىپ :

— تاجىپەت ـ تاجىپەت ، بەك سىپتا ، چىرايلىق تىكىلگەن ئەتۈك ئىكەنغۇ ، — ئايقۇت ئۆتۈكنىڭ ئۇيان ـ بۇيىنىغا قاريدى ، سىلىدى ، — ۋۇي ، باشلىقىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بېسىپ چىقارغان چىرايلىق ئەۋەيلە[1] سىزىقلار بار ئىكەن ، — دېدى .

— ۋۇي ، بىز تېخى بۇ تەرىپىنى كۆرمەپتۇق ، — دېيىشتى تۆمۈر بىلەن ئۆردەك .

ئۆتۈكنى ئايقۇتنىڭ قولىدىن ئايسۇلۇ ئېلىپ قاريدى . ئايسۇلۇدىن ئابلاق ، تىلەشلەرنىڭ خوتۇنلىرىمۇ ئېلىپ ھەۋەس بىلەن قاراپ كېتىشتى . بۇ چاغدا ئوماق چىراغنىڭ ئۇچ تۇمشۇقى ، تۆشۈكلىرىگە ، ئاستىدىكى تەگلىكىگە ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق قاراۋاتاتتى .

— قالاچ قاناقا بەشىنچى چوڭ بوۋىسىدىن مۇشۇنىڭدەك ئۇچ تۇمشۇقلۇق ، ئۇچ تەرەپتىن پىلىك سالىدىغان ، ئاستىدا تەگلىكى بار بىر چىراغ قالغىنىنى ، قارا قوشۇنلۇقلار مەھەللىسىدىن مەجبۇرىي كۆچكەن چېغىدا ، سەپەر جەريانىدا نەگە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىنى بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى . بۇرۇنقىلار مۇشۇنداق چىراغ ئىشلىتىپتىكەنمۇ قانداق ـ ھە ، — ئوماق ھەيران قېلىۋاتقان بولۇپ ، ئۆردەكتىن ، — بۇ چىراغنى كۆلشەھەرنىڭ قەيەرىدىن تېپىۋالدىڭ ؟ — دەپ سورىدى .

— ئىشلەمچىلەر ئۇستى تەرىپى قىر ـ بۇرجەكلىك ، تۇرغا ئوخشايدىغان بىر مۇنارنىڭ ئەتراپىنى كولىغاندا ، توپىنىڭ ئاستىدىن ئېلىپ قوينۇمغا تىقىۋالدىم ، — دېدى ئۆردەك .

— ئوبدان نەرسىنى تىقىۋاپسەن ، — ئوماق شۇنداق دەپ بولۇپ ، يان مورىنىڭ ئۇستىدە تۇرغان تەبىئىي تاش چىراغدىكى پىلىق يېغىنى ئۆردەك ئەكەلگەن چىراغقا تۆكتى ، ئېشىكلىك پەلىكتىن ئۇچنى سېلىپ ئوت ياقتى ، ئاندىن ئۇنى يان ئوچاقنىڭ

---

① ئەۋەيلە — ئەگرى ـ بۈگرى ، يىلان باغرى ، ئەگرى ـ دوناي .

ئۇستىگە قويۇپ بولۇپ ، — ياق ، بۇ يەرگە قويساق بولمىغۇدەك ، ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاسساق بولغۇدەك ، — دېدى .

— هە ، چوڭ ئاكام قېنى ، كۆرۈنمەيدىغۇ ؟ — ئۆردەك ئايسۇلۇدىن سورىدى .

ئايسۇلۇ نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى .

— توختاقنى سىلەر كېتىپ بىر ھەپتە ئۆتكەندە ، يايى ، چېرىكلەر ھاشارغا تۇتۇپ كەتتى ، — دېدى ئايقۇت .

— ھاشار ؟ ! نېمە ھاشار ؟ — تۆمۈر ، ئۆردەك تەڭلا سورىدى .

ئوماق جەريانىنى بىرقۇر سۆزلەپ بېرىپ :

— ئۇنىڭ ئالدىدا يايى بىلەن ناسىرىبەگ ھەربىر ئۆيدىكى ئەرلەرنى تىزىملىغاندا ، ئۇچۇڭلارنىڭ ئۆيىنى ئايرىم قىلىپ تىزىملاپ كەتكەن . ھاشارغا ئادەم ئالىدىغاندا ، مەن قېرى كېلىپ قالدىم . ئىككىڭلارنىڭ بالىلىرى كىچىك بولغاچقا ، سىلەرگە ھاشار كەلمەدى . ئابلاق بىلەن تىلەش ئۆيدە يوق بولۇپ قېلىپ ئاكاڭلار كەتتى . ئۇلار ئوۋدىن كەلسە ، ئىككىسىنىڭ بىرى توختاقنىڭ ئورنىغا بارىدۇ ، — دېدى .

— ئۆيلىرىمىزنى ئايرىم تىزىملاپ قويغاچقا مۇشۇنداق بوپتۇ ، بولمىسا بىزگىمۇ ھاشار كېلەر ئىكەن ـ هە . بىر ئۆيدىن ئاكامنىڭ بارغىنى بولار ، ئورنىغا مەن باراي ، — دېدى ئۆردەك .

— ھەر ئىش ئۆز نۆۋىتى بىلەن بولسۇن . بېشىدا ئاكام بارغاندىكىن ، ئەمدى مەن باراي . ئۇچىنچى قېتىمدا نۆۋىتى بىلەن سەن بار ، — دېدى تۆمۈر .

ئوماق گەپ قىلىشقا تەمشىلىپ تۇرۇۋېدى ، ئۆيگە ناسىرىبەگ كىرىپ كەلدى . ھاشار ئىشى چىققاندىن كېيىن ، كىشىلەر ئۆيى ئالدىغا ناسىرىبەگ كېلىپ قالسا ، «ئۇنىڭ كېلىشى ياخشىلىقتىن ئەمەس» دەپ چىراي ئاچمايدىغان بولۇپ قالغانىدى . ئۆيدىكىلەر ئۇنىڭغا سوغۇقلا قاراپ قويۇشتى .

— هە ، يەنە نېمە ئىش چىقتى ؟ — ئوماق ناسىرىبەگكە قارىماي

تۇرۇپ سوردى .
— تايۇق ، ئۇلامخانلار كېلىۋېتىپتۇ .
— نېمە ؟ ! — ئوماق ، ئايقۇت ، ئايسۇلۇلار ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىشتى .
— سىلەرنىڭ يېنىڭلارغا كۆچۈپ كېلىۋېتىپتۇ ، هازىر مەھەللىگە كېلىپ بولغاندۇ .
ئۆيدىكى چوڭلارنىڭ هەممىسى تالاغا ئېتىلغانىدەك مېڭىشتى .

2

تايۇق ، ئۇلامخانلار ئىككى جان بولغاچقا ، ئورۇنلاشتۇرماق ئاسان بولدى . يېڭى مەھەللىدە ئارتۇق بىكار ئۆي يوق ئىدى ، شۇڭا ۋاقىتلىق بىر ئېغىزلىق قومۇش ساتما ئۆيگە ئورۇنلىشىپ تۇردى . ياز يورۇغاندا ئۇلارغا ئۇچ ئېغىزلىق قىلىپ تام ئۆي سېلىپ بەرمەكچى بولۇشتى . تايۇقنىڭ : «مەنمۇ تېرىقچىلىق قىلىپ ئۆگەنسەم » دېگەن تەلىپى بويىچە ، ئوماقلارنىڭ يېرىنىڭ چېتىدىن ، خالىسا كېڭەيتىپ ئېچىۋالسا بولىدىغان جايدىن ئىككى كۇرلىك يەرنى بۆلۈپ بەردى . يەر تېرىش باشلىنىش هامان ئابلاق بىلەن تىلەش ئالدى بىلەن تايۇقلارنىڭ يېرىنى تېرىپ بەردى . تايۇق تېرىقچىلىقنىڭ هەربىر هالقىلىرىغا سەپسېلىۋالدى . يېرىنى ئىككى نەۋرىسىنىڭ تېرىپ بەرگىنىدىن تايۇق بىلەن ئۇلامخان قەۋەت سۆيۈنگەن بولسىمۇ ، كۆيئوغلىنىڭ هاشاردا بولۇپ قېلىپ ، يېنىغا كۆچۈپ كەلگىنىدە يوق بولۇپ قالغىنىدىن كۆڭۈللىرى بەك يېرىم ئىدى .
ئەتىيازلىق تېرىلغۇ تۇگەش هامان تۆمۇر : «قېينىناتىلار كۆچۈپ كەلدى » دەپ ئاكىسىنى قايتۇرۇۋېتىپ ، ئورنىدا ئۆزى ئىشلىگىلى كەتكەنىدى . قاراقۇمغا بارغاندا چېرىك باشلىقلىرى ئۇنى هاشارچىلار ئىشلەۋاتقان يەرگىمۇ بارغۇزماي ، «هاشار يېڭى باشلاندى ، ئادەم ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ » دەپ ، ئېتىنى تارتىۋېلىپ ،

ئۆزىنى قايتۇرۇۋەتتى . بۇنىڭدىن كۆڭلى ئەمەس بولۇپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، مەھەللىدىن كورلىغا بېرىپ كەلگەن بىرەيلەن تايۇقنىڭ ئۆزىگىلا :

— ھاشارچىلار بەك قىيىن كۈندە قاپتۇ ، تاڭ ئاتمىغان سو-نۇردا ئىشقا چىقسا ، كەچئارىسىدىن كېيىن بىكار بولىدىكەن . ھا-شارچىلارنى قېچىپ كېتىدۇ ، دەپ ، كىچىسى بىر - بىرىگە ئون - ئوندىن چېتىپ قويىدىكەن . ھاشارچىلار بەك جىق ئىكەن ، كېتىۋېتىپ يىراقتىن كۆردۈم ، چۈمۈلىدەك مىڭ - مىڭلا قىلىدۇ . چېرىكلەر دۆڭ - دۆڭلەردە تۇرۇپ ئۇلارغا قارايدىكەن . كىم قاچ-ماق بولسا ئاتىدىكەن . ئاڭلىسام ، قاچقانلاردىن بىرنەچچىسىنى ئېتىۋېتىپتۇ ، — دېدى .

شۇنىڭدىن كېيىن تايۇق ئىچىگە تىنىدىغان بولۇپ قالدى ، گېپى ئازلىدى ، لېكىن ئاڭلىغانلىرىنى خوتۇنىغا ئېيتىمىدى . ئاق-ئۇلامخان ئېرىدىكى بۇ ئۆزگىرىشنى ئانا مەھەللىدىن ، قالاچ قاناقا-نىڭ ئاگايىدىن بەك يىراقلاپ كەتكەنلىكتىن بولدى دەپ چۈشەندى .

كاللىسىنى ھەر خىل خىياللار چىرمىۋالغان تايۇق : «مايسىلارنى كۆرسەم كۆڭلۈم ئېچىلىپ قالار» دېگەن ئوي بىلەن ئاستا ئېتە-تەرەپكە ماڭدى ، كېلىۋېتىپ ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى ئۈستىدە ئولتۇرغان تۆمۈر بىلەن ئۆرەدىكى كۆرۈپ قالدى . «ئۇلارمۇ ماڭ ئوخشاش ئىچى تىت - تىت بولۇپ بۇ يەرگە كەلگەنمىكەنە» دەپ ئويلىدى - دە ، يولىنى ئۆزگەرتىپ ئۇلارنىڭ يېنىغا بارماقچى بولدى .

— كېلىڭ ، كېلىڭ ، تايۇق ئاغا ، — دېدى تۆمۈر ، ئۆرەدىك تەڭلا ، تايۇقنىڭ قۇم دۆۋىسىگە چىقىۋاتقىنىنى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ .

— باشقا يەر يوقتەك ، بۇ دۆڭگە چىقىپ ئولتۇرۇپ كېتىپسە-لەرغۇ ، — دەپ سوردى تايۇق ، قۇم دۆڭگە چىقىپ بولۇپ .

— بۇ بىز تاشلىيالمايدىغان ، ئۇنتۇيالمايدىغان دۆڭ ، — دېدى ئۆرەدىك .

— تاشلىيالمايدىغان ، ئۇنتۇيالمايدىغان دۆڭ ؟ چۈشىنەلمىدىم. غۇ ، بۇ قانداق دۆڭ ؟

تۆمۈر ئۆردەكنىڭ كېيىكىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى سۆزلەپ بېرىپ :

— كېيىك بالىسى دەسلەپ ئۆردەكنىڭ ئىدى ، ئۆردەك بىلەن ئېجىل بولۇپ كەتكەنىدى ، كېيىن ـ كېيىن ھەممىزگە ئېجىل بولۇپ كەتتى ، چوڭ بولۇپمۇ بىزدىن ئايرىلمىغانىدى ، — دېدى.

— شۇ كەتكىنىچە كېيىن ئانىسى بىلەن ياكى ئۆزى يالغۇز قايتا كەلمىدىمۇ ؟

— مانجۇ ئەمەلدارنىڭ ئاتلىق قوغلىشىدىن ، ئېتىلغان مىلتىق ئاۋازىدىن قورقۇپ كەتكەن چېغى ، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ تەرەپكە ئاياغ باسمىدى ، — دېدى تۆمۈر .

— مۇھەممەت مەرگەن ئاغىنىڭ ئېيتىشىچە ، بۇ يەردە كېيىك ، جەرەنلەر جىق ئىكەندۇق ، بىز كەلگەندىن كېيىن ، تېزىپ كەتتى ، — دېدى ئۆردەك .

ئۇ ئەسلىدە : «ئادەملەر بۇ يەرگە كېلىشۈرگەنسېرى ، كېيىك ، جەرەنلەر ئازلاپ ، ئاخىرى ھەممىسى كېتىشتى» دېمەكچىدى ، تايۇقنى ئۆزىگە ئېلىپ كېتەرمىكىن دەپ ، ھېلىقىدەك دېدى .

— ھەممە ئادەم دۈشمەن ئادەم — چەپىردەك بولسا قانچە ياخشى ـ ھە ، — دېدى تايۇق .

— ئۇ ئادەم توغرۇلۇق ئاتام بىزگە سۆزلەپ بەرگەن . ئۇنىڭ قىلغانلىرىنى ئويلىسام ، ئۇ قىلغۇممۇ كەلمەيدۇ . ئۆزلىمای باققىنىمىزنى يەيلى دېسەم ، ئۇمۇ ھايۋان ، ئۇمۇ جان ، ئوخشاش ئىكەن . ئۆزلىمای ، باققانىنىمۇ يېمەي ، يېلىقلا يېسەك بولغۇدەك دەپمۇ ئويلىدىم ، خىيال قىلسام ، ئۇمۇ بىر جانلىق . يەرگە تېرىپ ، يەردىن ئالغىنىمىزنىلا يەپ ياشىساق قانداق ، دەپمۇ ئويلاپ باقتىم . ئويۇمنىڭ ئاخىرىغا يېتەلمىدىم ، ھازىر يەنىلا ئۆزۈمۇ قىلىۋاتىمەن ، يېلىقمۇ تۇتۇۋاتىمەن ، — دېدى ئۆردەك .

تۆمۈر گەپ قىلماقچى بولۇۋىدى ، چوڭ بالىسىنىڭ قىرمۇقىر

پالاقشىپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدى .
— نېمە ئىش چىققاندۇ ؟ — تۆمۈر شۇنداق دەپلا قۇم دۆۋىسى-
دىن چۈشۈپ ئوغلىنىڭ ئالدىغا ماڭدى .
تايۇق ، ئۆردەكلەرمۇ : «بىرەر ئىش بولغان چېغى» دەپ ئەن-
دىشە قىلىشىپ بالىنىڭ ئالدىغا ماڭدى .
بالا يۈگۈرۈپ كەلگەچكە ، ھۆلۈسلاپ تۇرۇپ ئاران - ئاران :
— ئوماق دادام سىلەرنى تېز كەلسۇن دەيدۇ ، — دېدى .
ئۇلار بالىدىن گەپ سوراپ تۇرمايلا ئۆي تەرەپكە ماڭدى .
تايۇقلار ئۆيگە كىرگەندە ، ئوماقنىڭ چوڭ ئۆيى جەمەت ئىچىدىكى
چوڭ - كىچىك ئادەملەر بىلەن تولغانىدى . سۇپىدا قاسىم قاق
ئولتۇراتتى .
— قاسىم ئاغاڭلار مەھەللىگە بىر دۇكان سالسام ، دەپ كېپە-
تۇ ، — دېدى ئوماق ، ئۇلار كۆرۈشۈپ ھال - ئەھۋاللىشىپ بولـ-
غاندىن كېيىن .
— ياخشى گەپ ، ياخشى گەپ ، — دېيىشتى تۆمۈر بىلەن
ئۆردەك .
ئۇلار كورلىغا بىرقانچە قېتىم بارغىنىدا بازار ئارىلاپ ، كە-
شىلەرنىڭ سودا - ئوقەت قىلىپ ، كەم - كۈتىلىرىنى دۇكاندىن
ئېلىپ ئېھتىياجىنى غەملىشىپ يۈرگىنىنى كۆرگەن ، «بىزدە نې-
مىشقا بۇنداق ئىش يوق» دەپ ئويلاپ قېلىشقانىدى .
— مەنمۇ شۇنداق دېدىم . قاسىم ئاغاڭلار دۇكانىنى ئورمىغچە
تەييار قىلىۋالسام دەيدىكەن . تايۇق تاغاڭلارغا ئۆي سالغاچ بىللە
سېلىۋەتسەكمىكىن دەيمەن ، — دېدى ئوماق .
ھەممىسى بۇ مەسلىھەتنى ماقۇل تاپتى .
تايۇقنىڭ ئۆيىگە ، دۇكانغا يەتكۈدەك ياغاچ مەھەللىدىن چە-
قىپ قالدى . ئۆيلەرنىڭ ئوستىنى ياپىدىغان قومۇش دەريا ، كۆل
بويلىرىدا جىق . مەھەللىنىڭ ئۇ يەر - بۇ يېرىدىن چىقىپ قالغان
كىسەك بىلەن تايۇقلارنىڭ ئۆيى پوتتى . بىر ئىغىز دۇكانغا ھېچقان-
چە كىسەك كەتمەيتتى ، تايۇقنىڭ ئۆيى پوتكۈچە كىسەكلەرمۇ قۇيۇ-

لۇپ ، قۇرۇپ تەييار بولدى . قاسسم قاق راستتىنلا پىشىپ كەتكەن قاق ئىكەن . كىشىلەر دۇكاننى پۈتتۈرۈپ بولغۇچە قاسسم قاق ئوماق بىلەن تۇردۇشقا ئۇنى - بۇنى دەپ يۇرۇپ ياغاچ - شال تەييارلاتقۇزۇپ ، ياغاچچى تاپقۇزۇپ ، ئۆزى كۆرسىتىپ ، دەپ يۇرۇپ دۇكان ئىچىگە ، ئالدىغا قويىدىغان تاختا - پەره ، ساندۇقچىلارنى ياساتقۇزۇپ بولدى . دۇكان ، جاهاز - تاختىلارنى ياستىشقا كورلىدا بولسا پالان پۇل خەجلىمىسە بولمايتتى ، بۇ يەردە مانا بىر پۇلسىز هەممىنى تەق قىلدۇرۇۋالدى . «بەرىكەت ئۆملۇكتە ، كۇچ بىرلىكتە» دېگەن شۇ .

تايۇقلار يېڭى ئۆيگە كۆچۇپ كىرگەن كۇنى چۇشتىن كېيىن ، قاسسم قاق دۇكانغا سالىدىغان مال ئېلىپ كەلگىلى يەنە شۇ ئوماق بىلەن تۇردۇش ئارقىلىق ، ئۇنىڭدىن - بۇنىڭدىن بەش ئېشەك ئارىيەت ئېلىپ كورلىغا يۇرۇپ كەتتى .

قاسسم قاقنىڭ چېكەرمەن نەشىكەشلىكى ، قىمارۋاز ، ئوغرىلىقى بىزگە ئايان . ئىلگىرى ئۇ شۇنداق ئادەم ئىدى . تاپالمىسا كۇنلىرى خۇدانىڭ قۇرۇق سوغۇق سۇيىگە زاغرا چىلاپ يەپ ، خورۇلدىتىپ ئولتۇرۇپ نەشە چېكىش ، قىمار ئويناش بىلەن ئۆتەتتى ، قىمارغا پۇلى يوق جەزگە ئويناپ ئۇتتۇرۇپ قەرز بولۇپ قالغاندا ، تام تېشىپ كىشىلەرنى قاڭغىرتىش بىلەن ئۆتەتتى . ئۆيدە يەيدىغىنى ، كىيىدىغىنى يوق خوتۇن ، بالىلىرى ئاچ - توق ، يېرىم يالىڭاچ يۇرەتتى . ئۆزىمۇ تاپالمىسا يەپ ، تاپالمىسا كىشىلەرنىڭ مورىسىدىن چىققان ئىسقا قاراپ تامىقىنى چاكىلدىتىپ ئۆتەتتى . كېيىن - كېيىن ئوماق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئادەملەرنىڭ تۇز ، ئاق كۆڭۈللۈكى ، راستچىل ، سەمىمىلىكى ، باشقىلارغا قارا سانىمايدىغان ، هەتتا قىلچىمۇ ساختىلىقنى ، يالغان گەپ قىلىشنىمۇ بىلمەيدىغان ئاجايىپ ئېسىل ، ئالىيجاناب خىسلەتلىرى ئۇنىڭدىكى كۆڭۈل قارىلىقنى ، چىرىكىنلىك كىرلىرىنى يۇمشاتتى ، يۇدى ، تازىلىدى . ئۇ ئۆزىدىكى چىرىكىنلىكلەردىن ئاللىقاچان قول ئۇزگەنىدى ، بۇنىڭغا خېلى يىللار بولۇپ قالدى .

ئۇ خوتۇن ـ باللىرىنىمۇ يۆتكەپ كېلىپ ، كېيىنكى ئۆمرىنى ئاشۇ ياخشى ئادەملەر بىلەن بىللە ئۆتكۈزۈش نىيىتىگە كەلگەنىدى . ھازىرچە ئۆزى ئورۇنلىشىپ ، ئوكۇ ـ چېچىنى ئوقۇشۇۋالغاندىن كېيىن ، ئۇلارنى كۆچۈرۈپ كېلىشنى كۆڭلىگە پۈكتى...

ئورمىغا بىر ھەپتىدەك ۋاقىت قالغاندا ، قاسىم قاقنىكۇكىنى ، «ئوماقنىكۇ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىنىكۇ ئەكۇ ئاۋات ، ئەتىگەندىن كەچكىچە ئەتراپىدىن ئادەم ئۈزۈلمەيدىغان قايناق مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى .

— ئورغاقنى قانداق ساتىسىز ؟

— كەتمەنىچۇ ؟

— مەن بىر تاختا چاي ئالاي .

— ماۋۇ پالاسقا نېمە بېرىسىز ؟

— مۇشۇ بىر ئارغامچام بار ئىدى...

— قەشقەر چەكمىنى قانچە پۇل ؟

— مەن قاق ئالمەن .

— مەن چىلان ئالمەن .

— ئاۋۇ قىزىل يوللۇق شاتىۋارنى ئېلىۋېتىڭا .

— ماۋۇ نەرسەمگە نېمە بېرىسىز ؟

مانا شۇنداق ، دۇكانىنىكۇ ئالدىدىن چوڭلارمۇ ، باللارمۇ ، ئەرلەرمۇ ، ئاياللارمۇ ئۈزۈلمەيتتى .

قاسىم قاق سودا ـ ئوقەتنىكۇ ئېچىنى ئوبدانلا بىلىۋاپتۇ . دەسلەپتىلا ئېلىپ كەلگەن ، قۇلۇپتىن باشقا مالالىرىنىكۇ ھەممىسى بۇ يەردە ئاقىدىغان مالالار ئىدى .

بۇ مەھەللىنىكۇ ئادەملىرى قۇملۇقنىكۇ ئىچكىرىلىرىدىن ، ئۇيەر ـ بۇ يەردىن كەلگەنلەر بولۇپ ، ئۆمرىدە سودا قىلىپ كۆرمىگەن ئادەملەر ئىدى . بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ، تىكەنلىك ، كۈزلەكلەردىكى تۇرپان ، توقسۇنلۇق تىجارەتچىلەردىن ئۇنى ـ بۇنى ئېلىپ يۇرۇپ ، سودا قىلىش يولىنى ئاز ـ تولا بىلىۋېلىشقانىدى . بۇ كىشىلەردە پۇل ئاساسەن يوق ئىدى . ئەگەر مالالىرىمنى پۇلغىلا

ساتىمەن دېسە ، سودىسى ئاقمايىتتى . قاسىم قاق بۇنىڭ يولىنى ئوڭاي ھەل قىلدى . دۇكاندىكى نەرسىلىرىنى تەڭ قىممەت باھادا مالىنى مالغا ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويدى . خېرىدار ئالماقچى بولغان نەرسە ئەكەلگەن نەرسىدىن يۇقىرى قىممەتتە بولغان بولسا ، راستىنى ئېيتىپ ، كېمىنى تولدۇرغۇزدى ، خېرىدارنىڭ ئالماقچى بولغان نەرسىدىن ئەكەلگەن نەرسىسى يۇقىرى قىممەتتە بولغان بولسا ، بۇنىڭدىمۇ راستىنى دەپ ، ئارتۇقىغا نېمە ئالىمەن دېسە ، ھېسابلاپ شۇنى بەردى .

بىر كۈنى تۇردۇش خاپان چاقچاق قىلىپ :

— قاسىمئاخۇن ، بىزنىڭ شەھەر كۆرمىگەن ئادەملىرىمىزنى گوللاپ يۈرمەڭ جۇمۇ ، — دېدى .

ئۇ چاقچاق قىلغاندا ئوماقمۇ بار ئىدى .

— بەش ۋاخ ئوقۇمىسامۇ ، بىر ۋاخ ناماز ئوقۇيمەن جۇمۇ ، تۇردۇشئاخۇن . سىلەر كۆرمىسەڭلارمۇ خۇدايىم كۆرۈپ تۇرىدۇ . ئىنشائاللا ، ھالال تېپىپ يېيىشىمگە نېسىپ قىلسۇن ، — قاسىم قاق ئوماققا قاراپ قويۇپ ، — شۇنداق ئەمەسمۇ ، — دېدى .

— شۇنداق ، شۇنداق ، بارغانسېرى لوپلۇقلارغا ئوخشاۋاتىسىز ، — دېدى ئوماق .

بۇ گەپكە ئۇچىلىسى ، ھەممىدىن بەك قاسىم قاق كۈلۈپ كەتتى . بۇ كۈلۈشنىڭ تېگى مۇنداق ئىدى :

قاسىم قاق دۇكىنىغا تۇنجى سالغان مالىلىرى ئىچىدە چوڭ - كىچىك ئوندەك قۇلۇپ بار ئىدى . كىشىلەر ئۇنىڭ نېمىلىكىنى ، نەگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى سوريدى ، قاسىم قاق قۇلۇپنىڭ ئۆينى ئوغرىدىن ساقلايدىغان رولىنى ، ئۇنى قانداق تاقاپ ، قانداق ئېچىشقۇچە ئېرىنمەي ئېزىپ - ئىچۈرۈپ سۆزلەپ بېرىۋىدى ، كىشىلەر كۈلۈپ كېتىشكەندە ، قاسىم قاق ھەيران قالغان بولسىمۇ ، كۈلكىدىكى سىرنى بىلىپ كېتەلمىدى . شۇ كۈلكە بولۇپ ئۇچ - تۆت كۈندىن كېيىن ، قاسىم قاق ئوماقنىڭ ئۆيىگە بارىدىغان بولۇپ قېلىپ ، دۇكىنىغا قوش مۇشتۇمدەك چوڭلۇقتا بىر قارا

قۇلۇپنى سېلىپ قويغاندى . دۇكان بىلەن ئوماقنىڭ ئۆيىنىڭ ئارىلىقى «ئون قەدەم» كېلەتتى ، يېقىن ئىدى . شۇنچىلىك ئارىلىقتا بېرىپ كەلگۈچە دۇكىنىغا قۇلۇپ سالغىنىنى ئوماق شۇ چاغدىلا ئاڭلاپ قالدى . ئەتىسى ئەتىگەندە دۇكان ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ :

— قاسىمئاخۇن ، دۇكىنىڭىزدىكى مالىلارنى يولغا چىچىۋەتسىڭىز ، قاق ، جىگدىلەرنى كىچىك بالىلار ئېلىپ قالسا قانداقكىن ، بولمىسا بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى باشقىلارنىڭ نەرسىسىگە قاراپمۇ قويمايدۇ ،— دېگەنىدى .

ئۇ ھېلىقى كۇلكىلەرنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەنىدەك ، ئوماقنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يېتىپ بولالمىغانىدى ، تۇردۇش خاپان :

— بىز بۇ يەردە ئۆيگە قۇلۇپ سالمايمىز ، يىراق بىر يەرگە كەتسەكمۇ ئۆيىمىز شۇ پېتى قېلىۋېرىدۇ ، ئىشكىنى يېپىپلا قويىمىز شۇ ، — دەپ ئوچۇقلا دەۋەتتى .

قاسىم قاق شۇنىڭدىلا بۇ يەردە قۇلۇپ سېلىنغان بىرمۇ ئۆينى كۆرمىگىنىنى ئېسىگە ئالدى ، تېخىچە بىرمۇ قۇلۇپ سېتىلمىغانلىقىنىڭ سىرىنى بىلدى ، خىجىل بولدى .

شۇنداق ، ئۇ بىر قېتىم دۇكىنىغا قۇلۇپ سېلىپ قويۇپ ، يۇزىنى يەرگە ئۇرۇۋالغانىدى . شۇ چاغدىلا ئىشكىتىن ھالقىنى قومۇرۇپ ئېلىۋەتتى ، ئەكەلگەن قۇلۇپلارنى قايتۇرۇپ ئاپىرىپ سېتىۋەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن كورلىغا نەچچە قېتىم بېرىپ كەلدى ، دۇكىنىدىكى قىلمۇ تەۋرىمىدى .

ئورما تۇگىدى . كۇزمۇ كەلدى . قاسىم قاقنىڭ سودىدا ئادىل ، راستچىل ، سەمىمىيلىكى تىكەنلىك ، كۇزلەك ، چارا ۋە باشقا مەھەللىلەرگە ئاڭلىنىپ ، ئۇ مەھەللىلەردىكى تۇرپان ، توقسۇنلۇق سودىگەر ، دۇكاندارلارنىڭ خېرىدارلىرىنى تارتىۋالدى . دۇكاننىڭ ئىككى تەرىپىدە يۇك ، تېرە ، پالاس ، ئارغامچا ، تەڭنە ، چۆچەك قاتارلىق نەرسىلەر دۆۋىلىنىپ كېتىدىغان بولدى . ئۇنىڭ سودا — تىجارىتى يۇرۇشۇپ خېلىلا ھاللىنىپ قالدى . ئۇ ئەمدى ئۆيىنى كۆچۈرۈپ چىقىشنىڭ كويىغا چۈشتى .

ئاردىدىن بەش يىل ئۆتتى . كېلىپ ـ كەتكەن ئاشۇ بىرنەچچە تەۋەككۈلچى ئېكسپېدىتسىيىچىلەردىن باشقا ، تېخىچە دۇنيانىڭ ئەس ـ يادىدىن يىراق بۇ يۇرت ، بۇ مەھەللىدە بەش يىلنى بۇرۇنقى- دەك ئۆز يولىدا كەلدى ـ كەتتى دېسىمۇ ، ئۆزىگە تۇشلۇق ئاز ـ تولا ئىشلار بولۇپ ئۆتتى ، دېسىمۇ بولىدۇ .

مۇشۇ بەش يىل ئىچىدىلا ئامبال دارىندىن ئۇچى كېتىپ ، تۆتىنچىسى كەلدى . بۇنىڭ ئىچىدە لېۋ گوجى دېگىنى بىر يىل ، تاڭ نيەنسى دېگىنى دارىنلىق كۈرسىدا ئاران ئىككى ئاي ئولتۇر- دى . جاڭ دارىنىڭ ئورنىغا پېڭدىن گەن دارىن دەيدىغان يەنە بىرى كەپتۇ . بۇنىڭدىكى سەۋەب ، سىرلارنى ئۆزلىرى بىلىشىدۇ .

— شىڭ پىڭ شيەنى[1] ئۆزلىرى قۇرۇپتۇ ، ئۆزلىرى كېلىپ ـ كېتىشىدىكەن شۇ .

— ئېگىزمۇ ، پاكارمۇ ، پاناقمۇ ، چاپاقمۇ ، كىم كۆرۈپتۇ ئۇ دارىنلىرىنى .

پۇقرالار ئامبالىلارنىڭ كېلىشى ـ كېتىشىگە ئۆزلىرى بىلەن قىلچە ئالاقىسىزدەك ، ئەنە شۇنداق قارايتتى . خۇددى ھوۋەيدا : «بىلمىدىم بۇ شەھىرىڭنىڭ مۇپتىسى ، مولىلاسى كىم ؟» دېگەندەك .

بەش يىلنىڭ بەزىسى يۇرتتىن ئۆز نېسىۋىسىنى ئېلىپ كەتسە ، بەزىلىرى كەلگەندە بەزى يېڭىلىق ، ئۆزگىرىشلەرنىمۇ ئالغاچ كەل- دى . 1903 ـ يىلى ، يۇز يىل ياشىغان ناسىربەگنى ئېلىپ كې- تىپ ، ئۇنىڭ جەمەتىنى مۇسىبەت قايغۇسىغا تاشلىغان بولسا ، ئۆستەڭ پۇتۇپ ، ھاشارنىڭ تۇگىگەنلىكى جاكارلىنىپ ، ھېيت بول- ىغاندەك پۇتۇن يۇرت خەلقىنىڭ چېھرىگە تەبەسسۇم يۇگۈردى ؛ سال- تاڭ قاسىمنىڭ ئۆيىگە خوتۇن كىرىپ ، مورىسىدىن ئىس چىقتى .

---

① شىڭ پىڭ شيەن — شىڭ پىڭ يەنى ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسى .

1904 ـ يىلى ، «ئوماقنىڭ تاختىسى» — يېڭى مەھەللىدە يېڭىلىق دېگۈچىلىكى بار بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى . قاسىم قاق كورلىدىن تامچى ، ياغاچچى ئېلىپ چىقىپ دۇكىنىنىڭ ئارقىسىغا مەدىل ئاسـ قالىنىڭكىدەك چوڭ هويلا چىقىرىپ ، ئالدىنى ئايۋانلىق قىلىپ ئۈچ ئېغىزلىق ئۆي ، هويلىنىڭ بىر چېتىگە چوڭ ـ چوڭ ئىككى ئېغىز قوتان سالدى . يەنە بىر چېتىگە يۇڭ ، تېرە قاتارلىق ماللارنى قويىدىغان لاپاس قىلدى . هويلىنىڭ ئىككى قاناتلىق يوغان دەرۋازا زىسى ، ئۆيلىرىنىڭ ئىشىك ، روجەكلىرى بۇ يەردىكى يۇرتتىن چىقىپ باقمىغان كىشىلەرنى بەكلا قىزىقتۇردى . شەكىل چىقىرىپ چېتىقلىغان روجەكلەر كىشىلەرنى ئالاهىدە جەلپ قىلدى . بۇ يەردە قۇملۇق بوران كۆپ چىقىدىغان بولغاچقا ، ئۆيلەرنى پاكار سالاتتى ، پەنجىرىنى كىچىك قويۇپ ، ئۇچ غىرىچ ئۇزۇنلۇقتا ، كىچىك بالـ ىنىڭ بىلىكى تومۇقىدىكى ياغاچتىن بەش ـ ئالتىنى تام ئارىسىغا ئېلىپ پەنجىرە قىلاتتى . ئۆي ئىچى كۇندۇزلىرىمۇ غۇۋا تۇراتتى .

قاسىم قاق دۇكانىنىمۇ چوڭايتىپ باشقىدىن سالدى . شۇنىڭغا يارىشا تاختا ـ پەرىلەرنىمۇ يېڭىلىدى ، ماللىرىنىڭ سانىمۇ ، تۇرىمۇ كۆپەيدى . سىرتقا چىقىرىپ يايغان يايمىسىنىڭ بىر تەرىپىگە تۆت كىشىلىك ئۇزۇن ئورۇندۇقتىن بىرنى قويۇپ ، ئۇدۇلدىكى بىر كىشىلىك ئورۇندۇقتا ئۆزى ئولتۇردى . ئۇ كۆرگەن كىشىنىڭ زوق ـ هەۋىسىنى قوزغىغۇدەك ئىسكەتكە كىرىپ قالدى : پۇتىغا يېڭى مەسە ـ كالاچ كىيىپ ، مەسىنى ئازراق سۈيىغى ئارىلاشتۇرۇلغان قارىگۇل سۇيى بىلەن مايلاپ ، كالاچنى پات ـ پات هۆل لاتا بىلەن ئېرتىپ پارقىرىتىۋېتەتتى . قارا چەكمەندىن ئىشتان ـ پەشمەت كىيىپ ، پەشمەت ئۇستىدىن گۆش رەڭ چەكمەندىن بەلۋاغ باغلىۋالاتتى . بېشىغا كىيگەن يۇمىلاق توم گىرۋەكلىك كەمچەت تۇماق قوشۇلۇپ ، ئۇنى بايۋەچچە سىياقىغا كىرگۈزۈپ قويغاندى . تۆمۈر ، ئۆردەك ئۇنىڭدىن :

— قاسىم باي ، بۇگۈن ئوقەت قانداقراق ؟ — دەپ سوراپ قويسا ، بەزىدە :

— قاسىم بەگ ، بۇگۈن نېمىش قىلىمىز ؟ — دەپ چاقچاق قىلاتتى . يەنە بەزىدە : — قاسىم بايۇەچچە ، بۇگۈن دۇكاننى ئاچماپتۇق ، ئىش باشقىچىمۇ ، نېمە ؟ — دەپ قويانتتى .

ئوماق ، تايۇق دېمەتلىكلەر ئۇنى بەزىدە : «قاسىمئاخۇن» دەپ چاقىراتتى . قېرىلار ئۇنىڭ دۇكىنى ئالدىدىكى ئۇزۇن ئورۇندۇقتا «جاھاننىڭ پارىكى»نى قىلىشىپ ئۇزۇنغا ئولتۇرۇشاتتى ، ئەتىگەندە كېلىپ ئولتۇرسا ، چۈش قىلاتتى . چۈشلۈك تامىقىنى يەپ كېلىپ ئولتۇرسا ، مۇشتلىرى تۇگمەي كۇننى كەچكە ئۇلىۋېتەتتى . «قاسىم باي» كورلىغا بىر بېرىپ كەلسە قېرىلارغا بولۇپ بېرەتتى ، ئۇنى گەپكە سېلىپ ئولتۇرۇشاتتى . «قاسىم باي» پاراڭچى ئادەم بولغاچقا ، كورلىدا ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرىنى يېنىدىن قوشۇپ سەمرىتىپ ، ماڭلاي ـ پۆپۈك چىقىرىپ سۆزلەپ بېرەتتى . سۆزلىگۈدەك گەپ تاپالمىغاندا ، ئۆزىنىڭ ھېلىقىدەك چاغلىرىدا تام تېشىپ تۇتۇلۇپ قېلىپ رەسۋالاشقان ئىشلىرىنى باشقىلارنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ، ئاڭلىغان قىلىپ سۆزلەپ ، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇراتتى ، بەزىدە لەتىپە توقۇپ ئېيتىپ ، كىشىلەرنى كۈلدۇرۇۋېتەتتى . ئۆزى يوق يەردە ئۇنىڭ ئىسمى يەنىلا قاسىم قاق ئىدى . ئۇنىڭ دۇكىنىنىڭ ئالدى مانا مۇشۇنداق ئادەم ئۇزۇلمەيدىغان پاراڭ سورۇنى ئىدى . بۇگۈن ئۇنىڭ دۇكىنى ئالدىغا توپلاشقانلار ئارىسىدا تىكەنلىك ، كۈزلەكتىن كەلگەن خېرىدارلار بىلەن تۇردۇش خاپان قاسىم قاقنى گەپكە سېلىپ ئولتۇراتتى ، تۆمۇرنىڭ چوڭ ئوغلى كېلىپ :

— تۇردۇش دادا ، سىزنى ئوماق دادام چاقىرىۋاتىدۇ ، — دېدى .

تۇردۇش نەۋرىسىدىن گەپ سوراپ تۇرماي ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە مەھەللىنىڭ ئاياغ تەرىپىگە يۈرۈپ كەتتى .

— تۆمۈر ئەجەبمۇ مەمەجال بولۇپ قاپتۇ ، قاچان تېپىۋالغان بولغىيدى بۇ كېسەلنى ، — دېدى كۈزلەكلىك بىر كىشى

— قاچان بولىتتى ، ھېلىقى ھاشاردىن بولمامدۇ ، — دېدى يېڭى مەھەللىلىك بىرى.

— ئوماقنىڭ مۇشۇ بالىسى قالغان بالىلىرىغا قارىغاندا ئاجىز-راق چوڭ بوپ قاپتىكەن ، بارمىسىمۇ بوپتىكەن ، — دېدى يېڭى مەھەللىلىك يەنە بىرى.

— نۆۋەت مېنىڭ ، مەن بارىمەن ، دەپ تۇرۇۋاپتىكەن ئەمەسمۇ .

— تۆمۈر قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئۇلاردىن ھاشارغا ئادەم بارمىدىغۇ ؟

— بىزنىڭ ئۆيدىن ئاتا - بالا ئىككىمىز بىرىمىز بارساق بىرىمىز قايتىپ كېلىپ يۇرۇپ ھاشار تۇگىگۈچە ئىشلىدۇق . خۇدا-يىم ئۇنداق كۈننى ئىككىنچىلەپ كۆرسەتمىسۇن ، ئۇ چاچلىقلارنىڭ زۇلمى...

— ئاڭلىسام جادەي دارىن[1] دەيدىغان چوڭ بىر دارىن ئوماق-نىڭ قولىغا بىر پارچە خەت قىلىپ بېرىپتىكەن ، شۇڭا تۆمۈرنىڭ ئورنىغا ھاشار پۈتكۈچە ئادەم بارماپتۇ ، دېگەن گەپ بارغۇ ، — دېدى كۈزلەكلىك كىشى .

— بۇ قانداق گەپكەن ، بىلمەيدىكەنمىز ، — دېيىشتى قالغان-لىرى .

ئايقۇت تۆمۈرگە قورساق كۆتۈرۈپ ، ئېغىرلىشىپ قالغان كۈنلىرىدە ئامالسىز كۆچۈپ ، قۇملۇقتا بوراندا قېلىپ ، ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ قەرەلىدىن بۇرۇن تۇغۇپ قويغىنى ، شۇ سەۋەب-تىنمىكىن ، تۆمۈرنىڭ سەل جۇغى كىچىك ، ئاجىزراق ئادەم بولۇپ قالغىنى قاسىم قاققا نامەلۇم بولسىمۇ ، ھاشاردىن قايتىپ كەلگەن-دىن كېيىن ئورنىغا ئادەم بارمىغانلىقى ، جاڭ دارىنىڭ[2] ئوماقنىڭ قولىغا خەت قىلىپ بەرگەنلىكى ، خەت مەزمۇنى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى . تېخى بەزى ئىشلار ئۇنىڭ مەسلىھىتى ، ۋاستىچىلىكىدە بولغانىدى . ئۇلار ئۈچ يىلنىڭ ئالدىدىكى ئىشلار ئىدى .

---

① جادەي — لېيۇشۇجادەي ، قاراشەھەر دوتەي يامۇلىنىڭ ھاشاردىكى باش نازارەتچى ئامبىلى .
② جاڭ دارىن — جاڭ شۇمىڭ ، شىڭ پېڭنىڭ 5 - نۆۋەتلىك ھاكىمى .

... هاشار باشلانغىلى بىر يىل بولدى . توختاقنىڭ ئورنىغا ھېچكىم بارمىدى . بارغان بولسىمۇ ، باشقۇرغۇچىلار تۆمۈرنىڭ جانسىز تۇرقىغا قاراپلا : «توختاق ساپساق تۇرسا ، ئالماشتۇرمايـ مىز» دەپ ، تۆمۈرنى قايتۇرۇۋەتتى . ئۆردەك مەن باراي دېسە ، تۆمۈر ئۆزۈم بارىمەن ، بۇ قېتىم ماقۇل دەپ قالار ، دەپ بىر يىل ئۆتۈپ كەتتى . ئايسۇلۇ ھاشاردا بولغان ھەر خىل قورقۇنچلۇق ئىشلار توغرۇلۇق ئاڭلىغانسېرى ئېرىدىن ئەنسىرەپ ، غەم بېسىپ شۇكلەپلا كەتتى . شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، ناسىربەگ بوۋاي ئوماقنىڭ ئۆيى ئالدىـدا مەپىسى بەـلەن پـەيدا بولـۇپ قالدى . ئۇ لوپ ـ كۆنچىگە[1] بۆلۈنگەن چامغا مەسئۇل بولۇپ مەھەللىگە كەلمىگىنىگە يېرىم يىلدىن ئاشقانىدى .

— ھە ، بەگ بوۋاي ، كېپقاپسەنغۇ ، تىكەنلىكتىن كەلدىڭمۇ ، ھاشاردىنمۇ ؟ — ئوماق سورىدى .

— ھاشاردىن ئۇدۇل ئۆيۈڭگە كەلدىم . ئەمدى توختاقنى ئالـ ماشتۇرايلى .

— قاچان ماڭسا بولىدۇ ؟ — ئوماق بەگدىن نېرى ـ بېرى گەپ سورىمىدى .

— ھازىر مەن بىلەن ماڭسۇن .

— ئۆيۈڭگە بارمامسەن ؟

— ياق ، ھاشارغا قايتىمەن .

بۇ گەپلەر بولۇۋاتقاندا ، ئايسۇلۇ ئىشىكتە ئىدى . ئۇنىڭ چىراـ يى تاتىرىپ ، كۆزى ئەلەڭلىگەندەك بولۇپ قالدى . ئايسۇلۇنىڭ بۇ ھالىنى ناسىربەگ كۆرۈپ قېلىپ ، ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئېلىپ قېـ چىپ ئوماققا قارىۋالدى . ئوماق ئايسۇلۇنى كۆرمىگەنىدى ، كۆرمـ گىنى ياخشى بولدى . ئەگەر ئايسۇلۇنىڭ تاتارغان چىرايىنى ، ياش ئەگىپ قالغان كۆزىنى كۆرۈپ قالسا ، كۆڭلىگە ھەر خىل خىياللار كېچىپ ، بۇ بوۋايمۇ تۇگىشىپ كەتكەن بولاتتى .

بۇ ۋاقىتتا ئۆردەك ئۆيدە يوق ئىدى . چوڭ داشقا بېلىق

---

① ناھىيىگە ئۇيغۇرچە نام بېرىلمىگۈچە ، «لوپ ـ كۆنچى» دەپ ئاتالغان .

تۇنقىلى كەتكەنىدى . ھاشارغا يەنىلا تۆمۈرنىڭ بېرىشىغا توغرا كەلدى .

ئايبەختەم ئېرىنىڭ يونقان - كۆرپە ، كىيىم - كېچەكلىرىنى تەخلەپ بولۇپ ، ئات ئەكەلگىلى ماڭدى .

— ئېتىمنى توقۇپ ئەكېلىپ بېرىڭلار ، — دېدى ئوماق .

— ئاتنى نېمە قىلىسەن ؟

ئوماق ئەجەبلەنگەندەك ناسىربەگكە قارىدى .

— تۆمۈر بىلەن بىللە بېرىپ توختاقنى قايتۇرۇپ كەلمەمدىمەن .

— بولدى ، مەپىدە بار . تۆمۈرمۇ مەپىدە بارسۇن .

— يېنىشتىچۇ ، توختاق بىلەن ئىككىمىز قانداق قايتىمىز ؟

— مەنمۇ قايتىپ كېلىمەن ، بىللە قايتمامسىلەر .

پەقەت مۇشۇ چاغدىلا ساددا ، تۇز ئوماقنىڭ كاللىسىغا گۇپپىدە بىر گۇمان كەچتى . «بەگ بۇ قېتىم بىز ئۇچۇنلا مېڭىۋاتقاندەك قىلىدۇغۇ ، توختاققا بىر ئىش بولدىمۇ نېمە ؟ !» ئوماق ئۆزىنىڭ خىيالىدىن ئەندىكىپ كەتتى . نېمە ئىش بولغانلىقىنى ناسىربەگدىن سوراپ باقماقچىمۇ بولدى ، لېكىن تۆمۈرنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى ئويلاپ : «نېمىلا بولسا بارغاندا كۆرەي» دەپ ، غەم - ئەندىشىسىنى ئىچىگە تىنىۋالدى .

راست ، توختاققا بىر ئىش بولغانىدى . بۇ ئىش بۇگۈن ئەتىگەنده يۈز بەرگەنىدى . توختاق تۇنۇگۈن ئىشىنى يىغىشتىن سەل ئىلگىرى ئۆستەڭ قېشىنىڭ گىرۋىكىگە توغرا كېلىپ قالغان يوغان بىر تۇپ توغراقنىڭ ئاستىنى كولاپ ، يىلتىزلىرىنىڭ يېرىمىنى چىقىرىپ قويغانىدى . بۇگۈن ئەتىگەن ئىشنى باشلاپلا توغراقنى يىقىتىۋەتمەكچى بولۇپ ، بىر پۇتنى پۇكۇپ ، يەنە بىر پۇتنى سوزۇپ ئولتۇرۇپ يىلتىز ئاستىغا ئىككى كەتمەن چېپىشىغا ، كېچىچە شامالدا لىڭشىپ ، قۇمساڭغۇ توپىدا يىلتىزلىرى بوشاپ قالغان توغراق ئۆستەڭنىڭ ئىچى تەرىپىگە شەپىسىز ئۆرۈلۈپ ، ئۇنىڭ يوغان بىر دوناي شېخى توختاقنىڭ سوزۇپ ئولتۇرغان

پۇتىنى بېسىپ چۇشۇپ ، يوتىسىنى سۇندۇرۇۋەتتى...
مانا ، توختاق ياتقىلى يېرىم يىل بولۇپ قالدى ، يىلمۇ ئۆرۈلـ
دى . تېڭىقچىلار پات ـ پات كېلىپ كۆرىدۇ ، «ساقىيايلا دەپ
قاپتۇ»لا دەيدۇ ، تېڭىقنى يەڭگۈشلەپ قويىدۇ . تىكەنلىككە تۇرپاتـ
دىن كېلىپ قالغانلاردىن تېڭىقچىلىقنى بىلمەن دېگەنلەرمۇ تېڭىپ
باقتى ، تېخىچە يەر دەسسىگىنى يوق . توختاققۇ ياتىدۇ ، ئوماق
بىلەن ئايقۇتنىڭ يەنە بىر غېمى تېنى ئاجىز تۆمۈردە قالغانىدى .
ئۇ بىرەر ھادىسىگە ئۇچرايدىغان بولسا تۇغشىپلا كېتىدۇ . ئوماق
ھەرقانچە ئويلاپمۇ تۆمۈرنى ئۇ بالا ـ قازا قويىنىدىن ئېلىپ چىقىۋـ
لىشنىڭ بىرەر ئەپلىك يولىنى بىلەلمىدى . ئاخىر قاسىم قاقنى
ئويلىدى . ھەر ـ ھەر قازاندا قاينىاپ باققان قاسىم قاق بىر ئامالىنى
قىلالامدىكىن ، كۈنچىققانبەگنى ئۈزۈن چاچ قويۇشتىن قۇتۇلدۇـ
رۇشتا يولنى شۇ كۆرسەتكەن .
— بۇلارنى بىكارغا چېرىك دېمەيمىز ، چىرىپ كەتكەچكە شۇنـ
داق دەيمىز . ئاخلىسام بۇ سوغۇقچان دارىنلار بۇغا گۆشى بىلەن
بۇغا مۇڭگۈزى دېسە جېنىنى بېرەرمىش . سىلەردە نېمە تولا ، شۇ
تولا ، جادەي دارىن بىلەن جاڭ دارىنغا بىردىن بۇغا مۇڭگۈزى
بېرىپ باقساڭلار ئىش پۈتەمدىكىن دەيمەن ، — دېدى قاسىم قاق .
— مۇڭگۈزغۇ مەھەللىدىن تېپىلىدۇ .
— يېڭىراق بولغىنى ياخشى . مۇڭگۈزنىچۇ ، ئۇلارغا بىر ـ
بىرىگە يولۇقتۇرماي ئايرىم يەردە بېرىڭلار ، — دەپ قاسىم قاق
ئەسكەرتىپ قويدى .
تەلىيىگە مەھەللىدىن كېسىلگىنىگە بىر ئايمۇ بولمىغان ئىككى
بۇغا مۇڭگۈزى تېپىلىپ قالدى . ناسىرىبەگ بىتاب بولۇپ قېلىپ ،
بىر ھەپتىدىن ئۆيىدە ئارام ئېلىپ ، ھازىر سەل ياخشىلىنىپ ھاشار
مەيدانىغا مېڭىشقا تەرەددۇتلىنىپ تۇراتتى . ئوماق كېلىپ مۇددىئاـ
سىنى ئېيتتى .
— بۇ بولمىغان ئامال ئىكەن ، مەن ئۇلارنىڭ تىلىنى بىلمەيـ
مەن ، قاسىم قاقنى ئانچە ـ مۇنچە بىلىدىكەن دەيدۇ . ئۇنى ئېلىۋا ـ

لايلى ، — دېدى ناسىربەگ ۋە بەزى ئىشلارنى كېڭىشىۋالدى .
ئۇلار بۇغا مۇڭگۈزلىرىنى تورقا تالاسىدا چىرايلىق توقۇلغان ئىككى رەختكە ئايرىم - ئايرىم يۆگەپ مەپىگە سالدى . قاسىم قاق ئۆزىنىڭ ئېتىنى مىندى ، ئوماق بىر ئاتنى مەپىنىڭ ئارقىسىغا باغلاپ قويۇپ ، ئۆزى ناسىربەگ بىلەن مەپىگە چىقتى . ئۇلار ئارد-لىقتا كۆنچىدە قونۇپ ، ئەتىسى ۋاختچە يولغا چىقىپ ، قاراقۇمغا چۈشتە يېتىپ كەلدى . ناسىربەگ چوڭ - كىچىك دارىنلارنىڭ بۇ چاغدا نەلەردە ، نېمە ئىشلارنى قىلىپ يۈرىدىغانلىقىنى بىلىۋالغانە-دى . باش نازارەتچى جادەي دارىن يېڭىلا قولدىن چىققان ، چېپە-لىپ بولاي دەپ قالغان ئۆستەڭ بۆلەكلىرىنى پۆپۈكلۈك ، رەڭدار ئىنچىكە تايىقىنى كەينىگە تۇتۇپ ئويناتقاچ مېڭىپ كۆزدىن كەچۈ-رەتتى . لوپ - كۆنچى ئامبىلى جاڭ دارىن بىر كىتابنى كۆتۈرۈۋۈپ-لىپ ۋاڭ - چۈڭدىن خالىي جايلارنى ئايلىناتتى . ئۇ ماڭغاچ كىتاب ئوقۇمدۇ ياكى كۆرۈنۈشكە شۇنداق قىلامدۇ ، بۇ تەرىپىنى بىلگىلى بولمايتتى .

ناسىربەگ بىلەن قاسىم قاق لوپ - كۆنچىلىك هاشارچىلارنى ئارىلىغان بولۇپ ، ئۆستەڭ ياقىلاپ مېڭىپ جادەي دارىنغا يېقىنلاش-تى ، گەپ قىلماي يانچۇقىدىن بۇغا مۇڭگۈزىنىڭ بىر كېسىمىنى چىقىرىپ ئۇنىڭغا بەردى . مۇڭگۈز يېڭى بولغاچقا ، تېرە ئىچىدە ئۇيۇپ قالغان قان مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى . مۇڭگۈزنى كۆرۈپ دارىنىڭ ئىككى كۆزى چاقناپ كەتتى ، كالچىيىپ ئاغزى قۇلىقىغا يەتتى . جادەي دارىن ناسىربەگكە قارىدى . بەگ : «يەنە بار» دېگەننى قىلىپ مەپە تەرەپنى كۆرسەتتى . قاسىم قاق بەگنىڭ ئىشارىتىنى كېلىشىۋالغىنى بويىچە تىلغا ئايلاندۇرۇپ «ئۆزۈپ» بەردى . مەپىگە يېقىن قالغاندا ، ناسىربەگ ئوماققا :

— چوڭ دارىنغا تەييارلىغانلىقىنى ئال ، — دېدى ئۇنلۇك قىلىپ .

ئوماق بوپىنى مەپىدىن ئېلىپ تۇتۇپ تۇردى . ناسىربەگ بوپا-نى ئېچىپ جادەي دارىنغا كۆرسىتىپ ، ئۆگىنىۋالغىنى بويىچە «گىي نى» دېدى . جادەي دارىن خۇددى بىراۋ بوپىنى شاققىدە

تارتىۋالىدىغاندەك ، ناسسربەگنىڭ قولىدىن ئىتتىك ئېلىپ قولتۇ-
قىغا قىسىۋېلىپ تۇرۇپ : «نېمە گەپ بار» دېگەندەك ، ئۇچىگە قا-
راپ چىقتى . قاسسم قاق تاقا - تۇقۇ بىرنېمە دەپ يۇرۇپ : «تۆمۇر-
نىڭ خوتۇنى ئېغىر كېسەل... » دېگەننى ئۇقتۇردى . جادەي دارىن
ئوماقنى : «كەينىمدىن ماڭ» دېگەن ئىشارىنى قىلىپ شىيەن يامۇل
تەرەپكە ماڭدى . ئوماق كەينىدىن ماڭدى . جادەي دارىن كېتىۋاتا-
تتى ، كەينىگە تۇتۇۋالغان پۆپۈكلۈك تايىقى باشقىچە پۇلاڭلاپ كېتى-
ۋاتاتتى . جادەي دارىنىڭ كېتىشىگە ناسسربەگ قاسسم قاقنى كەي-
نىگە سېلىپ جاڭ دارىنىڭ يېنىغا كەتتى...

جادەي دارىن بىر پارچە خەت يېزىپ ئوماقنىڭ قولىغا بەرگەن-
دىن سىرت : «بالاڭنى ئېلىپ كەت» دەپ ، ئۇنىڭغا بىر ئادەمنى
قوشۇپ قويدى . تىلماچتىن بىلدىكى ، خەتتە «ئوماقنىڭ ئائىلىسى
ھاشار سېلىقىدىن پارىغ قىلىندى» دەپ يېزىلغانىدى .

ئوماق تۆمۈرنى كۆرۈپ ئىچى سىيرىلىپ ، ئۆزىنى يوقىتىپ
قويغىلى تاس قالدى . ئۇ جۇدەپ بىر تېرە ، بىر ئۇستىخان ، خۇددى
تىرىك مۇردا بولۇپ قالغانىدى . ئۇنى يۆلەشتۇرۇپ مەپىگە چىقار-
دى . بۇلار ماڭايلى دەپ تۇرغاندا ، تىلماچ كېلىپ قالدى . ئۇ جاڭ
دارىنىڭ بىر پارچە خېتىنى ئوقۇپ - تەرجىمە قىلىپ بولۇپ
ئوماقنىڭ قولىغا بەردى . خەتتە : «ئوماق ئائىلىسىدىن ھەرقانداق
سېلىق كەچۈرۈم قىلىندى» دەپ يېزىلغانىدى...

— سىلەرنىڭ بەگلىرىڭلار ئاجىز - ئورۇقلارنى كۆرسە ،
گېلىغا كىرىپ بولغانىنى ياندۇرۇپ چىقىرىپ ، شۇلارغا بېرىدىكەن-
دۇق ، بۇ دارىنلار پۇقرانىڭ تاماقلىرى ئاچلىقتىن چاكىلداپ تۇر-
سىمۇ ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئاران تاپقان بۇردا نانىنى تارتىۋېلىشنىڭ
كويىدىلا يۇرۇيدىكەنە ، — دېدى قاسسم قاق كېلىۋېتىپ...

مانا شۇنداق يول بىلەن تۆمۈر يېرىم يىللىق ھاشاردىن قۇتۇ-
لۇپ قالغانىدى...

تۇردۇش تۆمۈرنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە ، بىر جەمەتتىكى
چوڭلارنىڭ ھەممىسى ئۆيدە ئىدى . ئوماق ، ئايقۇت ، ئايبەختەملەر

تۆمۈرنىڭ بېشىدا چۆرىدەپ ئولتۇراتتى . ئاتىسىنىڭ كىرگىنىنى كۆرۈپ ئايبەختتەم ئورنىدىن تۇرۇپ ئاتىسىغا ئورۇن بەردى . شۇ ئاردا تىللاخانمۇ كىردى .

تۆمۈر قىشتا ئۆپكىسىگە سوغۇق ئۆتكۈزۈۋالغانىدى . ھاشاردا داۋالىنىش ئىمكانىيىتى بولماي ، كېسىلى ئېغىرلاپ كەتتى . ئۇنى ئۆيگە قايتۇرۇپ ئەكەلگەندىلا ئۆپكىسى ئىششىپ بىر يەرگە بېرىپ قالغانىدى . كۆرسەتمىگەن ئەمچى ، قىلمىغان ئامال قالمىدى ، ئۇ-نۇمى بولمىدى ، قىشنى ئاران - ئاران ئۆتكۈزدى . ئاخىر ھەممە تۇغقانلىرىنىڭ ئالدىدا لۆمۈلدەپ قاراپ يېتىپلا قىرىق ئالتە يېشىدا بۇ ئالەمدىن كېتىپ قالدى .

تۆمۈرنىڭ جەسىتىنى يۇيۇپ - تاراپ ، نامىزىنى چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن ، ئاق يوپۇق يېپىلغان بىر بۇغرا تۆگىگە ئورۇ-لاشتۇرۇپ چارىغا ئېلىپ ماڭدى .

— ئاتامنىڭ ئاگايى شۇ يەردە . مەنمۇ ئۇزۇنغا قالماي چارىغا كۆچۈپ كېتىمەن ، — دەپ جاۋاب بەردى ئوماق ، «ئۆزىڭىز بەرپا قىلغان مەھەللىدە قويسىڭىز بولمامدۇ» دەپ سورىغانلارغا .

ئوماق ئوغلى ئۆردەك ، قاسىم قاق ۋە بىرقانچە مەھەللىداشلا-رى بىلەن تۆمۈرنىڭ مېيىتىنى چارىغا ئېلىپ كېتىۋاتقاندا ، يىراق ئىقلىمدىن كەلگەن بىرنەچچە «مېھمان» خوتەن - نىيىلەردە دەندەن-ئۆيلۈك ، قارادۆڭ ، ئەندىر خارابىلىرىنى ئوڭتەي - توڭتەي قىلىپ بولۇپ ، بۇ تەرەپتە قىلىدىغانلىرىنىڭ پىلانىنى تۈزمەكتە ئىدى .

4

ئوتتۇرا قىش ئېيىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرى . يېرىم كېچىدىن كېيىن لەپىلدەپ يېغىشقا باشلىغان قار چۈشكە يېقىن توختىدى . پۈتۈن زېمىن ، كوچا - كوي ، ھويلا - ئارام ، ئۆگزىلەر ، باغ - ئورمان ، ئېتىز - دالىلار ئاپئاق قارغا پۈركەلگەنىدى . كۈجۈم بوستانلىق بۇ كىچىك يۇرت ، مامۇقتەك يۇمشاق قار ئاستىدا قىش-

لىق ئۇيقۇسىدا يانقاندەك تىمتاس ئىدى . جەنۇبتىكى ئالتۇنتاغ تەرەپتىن ئۇرۇلۇۋاتقان ئاچچىق غۇر - غۇر شامال دەرەخ شاخلىرىدا ماكانلىغان قارلارنى ئۇچقۇنلاپ ئۇچۇرۇپ ، بىر يەرلەرگە ئاپىرىپ تاشلايتتى . تۇرخۇنلاردىن ئۆرلىگەن قويۇق قارا ئىسلار تۇمانلىق ھاۋادا يۇقىرى ئۆرلىيەلمەي ، شامالغا سىڭىپ كېتىۋاتقاندەك بىر- دەمدىلا كۆزدىن غايىب بولاتتى . مورىلاردىن ئىس چىقىۋاتقىنىنى ، بەزى ھويلىدا بىرەر بىر ئادەمنىڭ چەللىدىن ئوت - خەشەك تاشلا- ۋاتقىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، يۇرتتا ئادەم يوقتەك ئىدى .

قېلىن جۇۋا ، قۇلاقچىلارغا ئورىنىۋالغان توققۇز ئاتلىق ئادەم ئون سەككىز تۆگىنى يېتىلەپ ، يۇرتقا ئوغرىلىققا كەلگەندەك شەپە چىقارماي ئاستا كىرىپ كەلمەكتە . ئۇلاردىن قايسىبىرى بولمە- سۇن ، قاياقتىن بىر ئادەم چىقىپ قېلىپ بىزنى كۆرۈپ قالارکىن ، دەپ خۇدۇكسىرىگەندەك ، ئىككى تەرەپتىكى ئۆيلەرگە قاراپ - قاراپ قوياتتى . كۇپكۇندۇزدە شۇنچە جىق ئات ، تۆگىلىك كەلگىنە- دىن ئۇلار ئوغرى - بۇلاڭچىغا ئەمەس ، كارۋانغا ئوخشايتتى ، ئەمما شەپە بەرمەي جىمجىم كەلگىنىدىن كارۋانغىمۇ ئوخشىمايتتى . بۇ- چىلىك تۆگىلەر بىلەن ماڭغان كارۋان كولدۇرمىلىرى بىلەن يە- راقتىنلا كېلىۋاتقانلىق شەپىسىنى بېرىپ ، سارايۇەن ، سودىگەر- لەرنى يولىغا قارىتاتتى . ئوغرىغىمۇ ، كارۋان - سودىگەرگىمۇ ئوخشىمىسا ، ئۇنداقتا بۇلار كىملەردۇ ، نېمە قىلىدىغان ئادەم- لەردۇ ؟

ئۇلارنىڭ ئالدىدىن يولنىڭ بۇ تەرىپىدىكى بىر ھويلىدىن ئوت- تۇرا ياشلىق ، كۇرۇك جۇۋا ، ئاق سالۋار تۇماق كىيگەن بىر كىشى چىقىپ كەلگۇندىلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالغاندەك جايىدا تۇرۇپ قالدى .

ئاتلىقلاردىن بىرى ئۇنىڭدىن :

— تۇرسۇنباينىڭ ئۆيى قايسى ؟ — دەپ سورىدى .

ھېلىقى كىشى ئۇنىڭغا ، ئاندىن باشقىلارغا بىر - بىردىن قاراپ چىقىپ :

— سىلەر بۇرۇن بۇ يەرگە كېلىپ باقمىغانما؟ — دەپ سورىدى.

— ياق، كېلىپ باقمىغان.

— پىيۇالىسكىي بىلەن «سەپسىن تۆرە»نى بىلەمسىلەر؟ گەپ قىلغان ئاتلىق كىشى ئۆز توپىدىكى قىسقا بۇرۇتلۇق كىشىگە قاراپ بىرنېمىلەرنى دېدى، ئۇمۇ ئاتلىققا بىرنېمىلەرنى دېدى. ئاتلىق ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى ھېلىقى كىشىگە ئۆرۈپ بەردى:

— سەن ئۇلارنى تونۇمسەن؟

— تونۇيمەن. «سەپسىن تۆرە» تۇرسۇنباينىڭكىگە چۈشكەن. مەن ئۇنى ئاتمىشبۇلاقتا باشلاپ بارغان. تۇرسۇنباينىڭ ئۆيى كوچىنىڭ ئاخىرىدىكى يوغان دەرۋازىلىق ئۆي شۇ. يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، — دېدى ھېلىقى كىشى.

بۇرۇتلۇق كىشى گېپىنى ئۆرۈپ بەرگەن ئاتلىققا بىرنېمىلەرنى دەپ قويۇپ ئالدىغا قاراپ ماڭدى. ئاتلىق تىلماچ ھېلىقى كىشىگە:

— ئەتىگىچە بىز سېنى ئىزدەيمىز، — دەپ قويۇپ، باشقىلار بىلەن بىللە بۇرۇتلۇقنىڭ كەينىدىن يۈرۈپ كەتتى.

ھېلىقى كىشى ئوغرىدەك كىرىپ كەلگەن بۇ «كارۋان»نىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قويۇپ، يولنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ «كارۋان»نىڭ چەرچەندىن كېلىشى بولۇپ، كولدۇرمىسىز جىممىدە مېڭىشنىڭ سەۋەبى بار ئىدى. ئۇلار چەرچەنگە بىرنەچچە كولدۇرمىنىڭ ساداسىدا ھەيۋەتلىك كىرىپ كەلگەندە ھەم ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىنمۇ ئەتراپىغا كىشىلەر ئولىشىۋېلىپ، ئۇ نېمىسىنى، بۇ نېمىسىنى تۈتۈپ-تارتىشتۇرۇپ، خېلى ئاۋارە قىلغاندى. شۇڭا يول بويى ئۇچرىغانلىكى كىشىلەردىن بارىدىغان مەنزىلىنى سوراپ مېڭىپ، ئۇن يېتىم ئارىلىقتا كەلگەندە، كولدۇرمىلارنىڭ ئىچىگە پاختا تىقىپ، ئۇستىگە لاتا يۆگىۋەتكەندى. بۇ «كارۋان» سىر ئاۋرېل ستەينىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىغا قىلغان ئىككىنچى قېتىم-

لىق ، لوپ رايونىغا قىلغان تۇنجى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىلىك سەپىرى ئىدى . ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ نىشانى چاقىلىقنى بازا قىلىپ ، لوپ كۆلىنىڭ ئەتراپىنى ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈپ ، شۇەنزاڭ ۋە ماركوپولۇلار ماڭغان قەدىمىي يولنى بويلاپ جەنۇبقا مېڭىپ ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ دۇخانغا بېرىش . «كارۋان»لار ئارىسىدىكى قىسقا ، قىرقىم بۇرۇت قويۇ-ۋالغان ، يۇمىلاق يۈز ، كېلىشكەن كىشى ستەين بولۇپ ، قىرىق تۆت ياشتا ئىدى .

ستەينلەر دەرۋازا ئالدىغا كەلدى . دەرۋازا يوغان بولغىنى بىلەن ، نائۇستا ياغاچچى قولىنىڭ ئۇچىدا ياساپ قويغاندەك ئىشلەكسىز ، ئاددىي ئىدى . ھەممىسى ئاتلىرىدىن چۈشتى . تىلماچ دەرۋازىنى قاقتى .

دەرۋازا ئېچىلىپ ، يىگىرمە ئىككى ياش ئەتراپىدىكى بىر يىگىت چىقىپ ناتونۇش ، غەيرىي ـ غەيرىي چىراي ئادەملەرگە قاراپ سەل مەڭدەپ تۇرۇپ قېلىپ :

— كىمنى ئىزدەيسىلەر ؟ — دەپ سورىدى . تىلماچ ئالدىغا-راق ئۆتۈپ :

— تۇرسۇنباي بىلەن كۆرۈشمەكچىدۇق ، — دېدى .

ئاڭغىچە ھويلىدىن تاشلىق جۇۋا ، تۇلكە تېرىسىدىن قۇلاقچا كىيگەن ، قويۇق كەكە ساقاللىق ، ئەللىك بەش ياشلار ئەتراپىدىكى خولەك بىر كىشى چىقتى . ئۇمۇ بۇ ناتونۇش ، غەيرىي ـ غەيرىي چىراي ئادەملەرگە تەكشى قارىۋېتىپ :

— نەدىن ، نېمە ئىش بىلەن كەلدىڭلار ؟ — دەپ سورىدى .

— بىز سىۋېن ھېدىننىڭ ئىشداشلىرى ، ئۇنىڭ قېيىقالغان ئىشلىرىنى قىلىۋەتكىلى كەلدۇق ، — دېدى تىلماچ .

شۇنداق دېيىشنى ئۇنىڭغا ستەين ئۆگىتىپ قويغانىدى .

— ھە ، «سەپسىن تۆرە»نىڭ ئادەملىرى دەڭلار ، قېنى ، ئۆيگە كىرىڭلار .

ئۇلار چوڭ بىر ساراي ئۆيگە باشلاندى . ئۆي ئانچە ياسىداق

بولمىسىمۇ ، پاكىز ، رەتلىك ئىدى .

مېھمانلارنىڭ ئاتلىرى ئات ئېغىلىغا ، تۆگىلەر ھويلىنىڭ بىر تەرىپىدىكى لاپاس ئاستىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

ستەين ئىشلىرىنى ئالدىن ئەتراپلىق پىلانلىۋالاتتى ، ۋاقىتنى چىڭ ئىگىلەش بىلەن ئىشلىرىنى پىلانى بويىچە ئىشلەشكە ئادەتلەنگەنىدى . ئۇ ئەتىسى ناشتىدىن كېيىنلا جاڭ شىيېنى ئېلىپ ، تۇرسۇنباينىڭ باشلىشىدا ئامبالنى ئىزدەپ كەتتى .

ستەيىننىڭ بۇ قېتىمقى گۇرۇپپىسى ھىندىستاندا ئۇيۇشتۇرۇلغان بولۇپ ،[1] تەركىبىدە ئۇچ ھىندى ، كەشمىرلىك ئىككى مۇسۇلمان ، ئىككى ئۇيغۇر ، ستەين بولۇپ سەككىز كىشى ، قەشقەردە قوشۇلغان جاڭ شيې بىلەن توققۇز ئادەم ئىدى . بۇلارنىڭ كونكرېت ۋەزىپىسى بولۇپ ، رائى رامسىنخ پىشقان ئۆلچىگۈچى ، نايك رامسىنگ بىلەن جاسۇات سىنگېر ياساۋۇل ، كەشمىرلىك ئىككى مۇسۇلمانىنىڭ بىرى تۇرمۇش مۇلازىمەتچىسى ، يەنە بىرى بىلەن بىر ئۇيغۇر ئات ، تۆگىلەرگە قارايتتى . يەنە بىر ئۇيغۇر تىلماچ ئىدى . جاڭ شىيېنى ئەنگلىيىنىڭ باش ۋاكالەتچىسى ماكارتنېي تاللاپ ستەينگە تونۇشتۇرغان . جاڭ شيې ستەيننىڭ خەنزۇچە ئوقۇتقۇچىسى ھەم كاتىپى بولۇش بىلەن ، گۇرۇپپىدا ستەيندىن قالسىلا يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ ، ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئىككىنچى نومۇرلۇق باش رولچىسى ئىدى .

تۇرسۇنباي ستەينلەرگە ئامبالنىڭ تۇرالغۇسىنى كۆرسىتىپ قويۇپ قايتىپ كەتتى . 1899 ـ يىلى لوپ ـ كۆنچىدە شىڭ پىڭ ناھىيىسى قۇرۇلغاندا ، چاقىلىق يېرىم ناھىيە بولۇپ ۋاكالەتچى ئامبال قويۇلغان . 1903 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيە تەسىس قىلىنىپ ، چەن شاچياۋ ئامبال بولدى . ئامبالنىڭ خىزمەت ئورگىنى تېخى پۈتمىگەچكە ، شەخسىنىڭ قورۇسىدا ئىدى . ئامبال كۆك كۆز ، قانسىز چىراي ئەجنەبىيلەرنى ئىلگىرىمۇ كۆرگەن بولسا كېرەك ،

---

① بۇ چاغدا ھىندىستان ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ ، بېنگال ، پاكىستان ، ئافغانىستانىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى .

ستەينگە ئانچە ئېرەنشىپ كەتمەدىيۇ ، جاڭ شىيېگە مەنىلىك قاراپ قويدى . ئەمەلدارلار بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ پىشىپ كەتكەن ماكار-تىنىپي ستەينگە تەجرىبىلىرىنى كۆپ سۆزلەپ بېرىپ ، بۇنىمۇ پىشۇ-رۇۋەتكەنىدى .

ئۇ ئالدى بىلەن چەن دارىنغا قەشقەر ۋالىيسىنىڭ ھاۋالە خېتىنى بېرىپ بولۇپ ، «ئۆزۈمنىڭ سوۋغىسى» دەپ ، ئۈستىدىكى تۆت تەرەپلىك ئەينەك ئىچىدە توختىماي ئايلىنىپ ، ھەر سائەتتە ئۇچ قېتىم قاۋاپ بېرىدىغان پىستە كۇچۇك مودېلى بار سائەتتىن بېرنى تەقدىم قىلدى . ھاۋالە خەتنى كۆرۈپ قوشۇمىسى تۇرۇلۇپ قالغان دارىن سائەتنى كۆرۈپ ، جۇدۇندىن كېيىن چىققان ئاپتاپ-تەك ئېچىلىپ كەتتى . ئەمەلدارلارنىڭ چىرايىغا قاراپ تىلنى ئىشقا سېلىشنىڭ ئېپىنى بىلىۋالغان ستەين ، ئۆزىنىڭ فاشىيەنىنىڭ يازما-لىرى ۋە «تاڭ راھىبىنىڭ غەربىي دىيار خاتىرىلىرى»نى ئوقۇپ قېلىپ ، ئۇلارنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىدا بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىدا مېڭىپ بېقىشقا قىزىقىپ قالغانلىقىنى ، شۇ ھەۋەس بىلەن كېلىپ قالغانلىقىنى ھېسسىياتلىق سۆزلەش بىلەن ، ئۇلارنىڭ خاتىرىلىرى-دىكى بەزى تەسىرلىك تەسۋىرلەرنى يادقا دەپ بېرىپ ، چەن دارىنىنى تەسىرلەندۇرۇۋەتتى .

— سىلەرگە قانداق ياردەم قىلسام بولىدۇ ؟ — چەن دارىن سورىدى .

— بىز لوپ كۆلى ئەتراپىدا ئون بەش كۈندىن بېگىرمە بەش كۈنگىچە ئۆلچەش ، يەر ئۈستىنى ، يەر ئاستى قاتلاملىرىنى كولاش-قىزىش (خارابىلەرنى قېزىش دېمىدى) ، تەكشۈرۈش ئېلىپ بارى-مىز . بۇنىڭ ئۈچۈن بىزگە يېتەرلىك ئاشلىق سېتىۋېلىشقا ، ئوت-تۇزدەك ئىشلەمچى يالالاشقا ، ئات ، تۆگىلەرگە يەم - بوغۇز ئېلىۋې-لىشقا توغرا كېلىدۇ . قۇملۇققا ئالتىمىز ئالتە ئات ، ئون تۆگە بىلەن كىرىمىز ، قالغان ئۈچ ئادىمىمىز ئۈچ ئات ، سەككىز تۆگە بىلەن بۇ يەردە تۇرۇپ تۇرىدۇ . بىز ئۇ يەردىكى تەكشۈرۈشنى تۈگىتىپ ، مۇشۇ يەردىن شۇەنزاڭ باسقان ئىزنى بويلاپ مېڭىپ

دۇخانغا باريمىز ، — دېدى ستەين .

ئامبالدىن نېمە كېتەتتى ، تۆۋەنگە بىر ژاراق قەغەزدە يارلىق كېتىدۇ شۇ . چەن دارىن شۇ كۈنىلا مەھەللىلەرنىڭ بەگ ـ ئاقساقاللىرىغا ستەينگە ئاشلىق سېتىپ بېرىش توغرىسىدا كونكرېت ۋەزىپە بەلگىلەپ يارلىق چۈشۈردى . ئىككى كۈن ئىچىدە مەجبۇرىي ھالدا ستەينلەرگە يېتەرلىك ئاشلىق ، يەم ـ بۇغۇز سېتىپ بېرىلدى .

ستەين تۈرسۇنبايغا مىرەن ۋە كۆلشەھىرى خارابىلىكىگە باشلاپ بارىدىغان بىر ئادەم تېپىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈۋىدى ، تۈرسۇنباي :

— مىرەن ، كۆلشەھىرىگە بىرنەچچە قېتىم بارغان بىر ئادەم بار ، شۇنى باشلاپ كېلەي ، — دەپ چىقىپ كەتتى .

ئۇزاققا قالماي تۈرسۇنباي ئوتتۇز بەش ياش ئەتراپىدىكى بىر ئادەمنى باشلاپ كىردى . ستەين ئۇ ئادەمگە ، ئۇ ئادەم ستەينگە قاراپ كۈلۈپ كېتىشتى .

— تونۇشامسىلەر ؟ — تۈرسۇنباي ستەيندىن سورىدى .

ستەين كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ :

— ياق ، تونۇشمايمىز ، ئەمما بۇنىڭ تاسادىپىي ۋە قىزىق تەرىپى شۇكى ، بىز چاقىلىققا كەلگەن كۈنى بىزگە تۇنجى ئۇچرىغان ، سىزنىڭ ئۆيىڭىزنى كۆرسەتىپ قويغان كىشى مۇشۇ ، — دېدى .

تۈرسۇنبايمۇ كۈلۈپ كەتتى .

ئۇ كىشىنىڭ ئىسمى ئىبراھىم ، لەقىمى تاغ بولۇپ ، ستەينگە يول باشلىغۇچى بولىدىغان بولدى .

— ئالدى بىلەن نەگە بارىمىز ؟ — چاقىلىققىتىن چېقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي رامىسىنخ ستەيندىن سورىدى .

ستەين ئۆزىنىڭ يۇرۇش يۆنىلىشىنى سۆزىپ ھېدىن سىزغان خەرىتىلەرگە قاراپ بەلگىلەپ بولغاندى . سۆزىپ ھېدىن لوپ كۆلى بويىدىكى خارابىلىككە شىمال تەرەپتىن كەلگەن بولسا ، ئۇ جەنۇب

تەرەپتىن بارماقچى بولدى .

— ئالدى بىلەن ئابدالغا بارىمىز ، — دېدى ستەين .

ستەين ئاشلىقنىڭ يەتمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئابدالدىن يەنە بىر ئاز ئاشلىق غەملىۋېلىشنى ئويلىدى . ئۇلار مىرەن خارابىلىكىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى يولدا مېڭىپ ، ئىككى يېرىم كۈندە ئابدالغا يېتىپ كەلدى . ستەين سۆېن ھېدىننىڭ خاتىرىسىدىكىگە ئوخشىمايدىغان ، خارابلاشقان ئابدالنى كۆرۈپ لاسسىده بولۇپ قالدى . ئابدالدا ئاشلىق تۇگۈل ، بېلىقچى تۆت ئائىلىدىن باشقا ئادەم يوق ئىدى . ئاشلىق غەملەش ئۈمىدى يوققا چىققان ستەين ، ئىككى تاغار گەدەرمە بېلىق سېتىۋېلىپ ، شۇ كۈنىلا ئارقىسىغا — مىرەن خارابىلىكىگە قايتتى .

سۆېن ھېدىن مىرەن خارابىلىكىگىمۇ كەلگەن ، لېكىن ئۇزاق تۇرمىغان . تەكشۈرۈش ، ئۆلچەشلا قىلىپ ، قېزىش قىلماي ، خارابىلىكنىڭ ، كونا دەريا ئىزلىرىنىڭ خەرىتىسىنى چۈشۈرۈپلا يۆتكەلىپ كەتكەنىدى .

ستەين مىرەنگە كېلىپ ئالدى بىلەن بىر قورغان مۇنارى خارابىسىنى تاپتى . مۇنار خارابىسى بەش كىلومېتىردەك كەتكىلىكتىكى شېغىللىق تۇزدە چوقچىيىپ تۇراتتى . ستەين مۇنارنىڭ دائىرىسىنى ، ئېگىزلىكىنى ، توپا ـ كېسەك قاتلىمىنى تەكشۈردى ، ئۆلچىدى . چاقىلىقتىن كەلگەن بىر ئىشلەمچىنىڭ تەمىنلىگەن يېمەك ئۈچىغا ئاساسەن ئىچىگە ئەخلەت ، قۇم ، لاۋا ـ لاتقىلار تولۇپ كەتكەن نۇرغۇن ئۆينى تاپتى . ئىككى كۈن ئىچىدىلا ئىشلەمچىلەر ئەخلەتلەرنى تازىلاپ چىقىرىپ تۆت يۈزگە يېقىن تارىشا ۋە قەغەز-لەرگە يېزىلغان تۇبۇتچە ۋە باشقا يېزىقتىكى پۈتۈكلەرنى تاپتى .

ستەينىنىڭ سۆېن ھېدىندىن بىر ئارتۇقچىلىقى ، سۆېن ھېدىن ئارخېئولوگىيىنى ئانچە بىلمەيتتى ، ستەين بولسا ، ئارخېئولوگىيىنى مەخسۇس ئۆگەنگەندىن باشقا ، گرېك ، لاتىن ، فرانسۇز ، ئىنگلىز تىللىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ ، ۋېنا ، لېيپىلسېگ ، توبىنگېن ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا سانسكرىت يېزىقى ۋە پارس تىللىرىنى

ئۆگەنگەنىدى . ئۇ يەنە ئۇچ يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە لوندون مۇزېيلىرىدا قەدىمىي شەرق تىلى ، سې- لىشتۇرما تىلشۇناسلىق ۋە شەرق ئارخېئولوگىيىلىرىنى ئۆگەندى . شۇڭا ئۇ بۇ پۈتۈكلەرنىڭ ۋاقتىغا 8 ـ ، 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى ، دەپ ھۆكۈم قىلدى .

ئۇنىڭ سىرەندە يەنە بىر مەزگىل تۇرۇپ قېزىش قىلغۇسى بار ئىدى ، لېكىن باشقا ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ لوپ كۆلى بويىدىكى خارابىلىككە ئۆزىدىن بۇرۇن بېرىپ قېلىش ئېھتىمالىنى ئويلاپ ، سىرەندىكى قېزىشىنى ۋاقتىنچە توختىتىپ ، تېپىلمىلارنى قاچىلاپ ، كەچ كىرىپ قالغىنىغا قارىماي ، دەرھال لوپ كۆلى بويىدىكى خارابىلىككە قاراپ يولغا چىقىشنى بەلگىلىدى .

يولغا چىققىلى ئىككى يېرىم كۈن بولدى ، ئۇلار بىر سوتكىدا ئالتە سائەت ئۇخلاپ ، كېتىۋېتىپ نان غاجىلاپ مېڭىشتى . ستەيى- ڭنىڭ ئويىچە سۇرئەت ئاستا ئىدى ، لېكىن بۇنىڭدىن بەك تېزلەتكى- لى بولمايتتى ، ئىشلەمچىلەرنىڭ يېرىمى دېگۈدەك كالا مىنگەنىدى . ستەين سىرەندىن چىقىپ مانا ھازىرغىچە ئېگىز ـ پەس ، ئۇزۇن ـ قىسقا قۇم دۆڭلىرى بىلەن قاپلانغان ، ھاياتلىقتىن ئەسەر يوق قاقاس قۇملۇقتا كېتىۋاتىدۇ .

— كۆلشەھىرىگە قانچىلىك قالدى ؟ — ستەين ئىبراھىم تاغىدىن سورىدى .

— يەنە بىر كۈن ماڭساق يېتىپ بارارمىز .

ئىبراھىمنىڭ «بىر كۈن» دېگىنى ، ياساۋۇل سىنگىزغا بىر ئاي دېگەندەك تۇيۇلۇپ كەتتى .

— تېز ـ تېز مېڭىشمامسەن ! — ياساۋۇل ئىشلەمچىلەرگە قوپال ۋارقىرىدى . ئۇ ئىنگلىزچىنى ئوبدان بىلەتتى ، ئۇيغۇرچىنى- مۇ يامداپ سۆزلىگۈدەك بىلەتتى .

ـــ ئۇنداق ۋارقىرىما ، ـــ دېدى ستەين ياساۋۇل سىنگىرغا ، ئۇ مۇشۇ ئادەملەرگە تايانماي ھېچ ئىش قىلالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى . ئاغزىدا شۇنداق دېگىنى بىلەن ، تېز ماڭساق ، مەنزىلگە تېز-رەك يەتسەك ، دەپ ئويلايتتى ، سۇرئەتنىڭ ئاستىلىقىدىن تىت-تىت بولاتتى .

ماكارتىنېينىڭ ئۇنىڭغا ئېيتىشىچە ، گېرمانىيە ، شۋېتسىيە ، فرانسىيە ، رۇسىيىلەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تارىم بويلىرىغا كېلىشكە تەييارلىنىۋاتقان ، بەزىلىرى يولغا چىقىپ بولغانىدى . سۋېن ھېدىننىڭ خوتەن رايونى بىلەن لوپ كۆلى بويلىرىدىن ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك ئاسارئەتىقىلەر ياۋروپا ئىلىم ئەھلى ئارىسىدىكى تەكلىماكانغا قىزىقىش ھەۋىسىنى ئوت ئالدۇرۇ-ۋەتكەنىدى . نامەلۇم جايلارنى ئىزدەش ، يېڭى بايقاشلارنى بايقاش ، دەۋر كەيپىياتى ، شۇنداقلا شان ـ شەرەپ قازىنىش ۋە تېز بېيىش-نىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىسى بولۇپ قالدى . ياۋروپالىق ئېكسپې-دىتسىيىچىلەرگە نىسبەتەن ئەڭ قىزىقارلىق ، جەلپكار رايون شەرق ، جۇملىدىن تارىم بويى ـــ تەكلىماكان ئىدى . بۇ قىزىقىش ستەينده تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى . ئۇ ۋاقىت جەھەتتە سۋېن ھېدىن-دىن كېيىن قالغان بولسىمۇ ، ئارخېئولوگىيىلىك ئېكسپېدىتسىيە-يىدە تېپىلمىلارنىڭ سانى ، قىممىتى جەھەتتە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىشنى ئارزۇ قىلاتتى .

سەپەر داۋاملاشماقتا . قۇملۇق ، چەكسىز قاقاس ، ئادەمگە ئە-جەل ۋەھىمىسى سېلىپ تۇرىدىغان ھالاكەتلىك قۇملۇق . ستەين ئېچىدە : «دۇنيادا بىردىنبىر ھەقىقي قۇملۇق ، شۇنداقلا دۇنيا بويىچە ئەڭ يامان ، ئەڭ خەتەرلىك ، ئەڭ ھالاكەتلىك قۇملۇق» دەپ ، ئۆزىنى ئۆزى ئاگاھلاندۇرۇپ كېلەتتى ، ئىككى ئىش ئۇنىڭ بېشىنى قاتۇرماقتا ئىدى . بىرى ، ئات ، ئۆگە ، كالىلارنى بېقىش ، يەنە بىرى ئىسسىنىش مەسىلىسى . سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقى ئۇستە-گە ، كۈن ئارىلاپ چىقىپ تۇرىدىغان شىۋىرغان جانغا تېگەتتى . مىرەندىكى كونا دەريا بويلىرىدىن ئېلىۋالغان ئوتۇنلار تۈگەپ قال-

دی . قۇملۇقتا چىش كۆلىغۇدەكمۇ ياغاچ — قۇمدىن بۆلەك ھېچ-
نېمە يوق ، نەگىلا قارىسا قۇم - قۇم - قۇم...
سەپەرىنىڭ تۆتىنچى كۈنى ، قۇملۇق ئۇپۇقىغا گۈگۈم پەردىسى
يېيىلىپ چۈشۈۋاتقان مەھەل ئىدى .
— كەلدۇق ، ئەنە ئاۋۇ كۆرۈنگەن كۆلشەھىرىدىكى ئېگىز تۇر
شۇ ، — ئىبراھىم قولى بىلەن ئالدى تەرەپنى كۆرسەتتى .
ستەين ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى كۆز يېتىم يەردە ، گۈگۈم
ئارىسىدا چوقچىيىپ تۇرغان بىر نەرسىنى ئىلغا قىلىشتى . ئۇلار
كۆلشەھىرى خارابىلىكىگە يېتىپ كەلگەندە كۈن پېتىپ بولغانىدى .
تەبىئەت خۇددى خۇي - پەيلى نائېنىق بۇ كىشىلەردىن خارابىلىكنى
يوشۇرۇۋاتقاندەك ، پۈتۈن قۇچىقىغا قاراڭغۇلۇق پەردىسىنى يېپە-
ۋالغانىدى . ئاسماندا نە ئاي ، نە بىر يۇلتۇز بولسۇن . قاراڭغۇدا
تىمىسقىلاپ يۇرگەن ئوغرىلاردەك ، سەپەرچىلەر ھېلىقى تۇرنى تې-
پىپ ، ئۇنىڭ يېنىغا چۈشكۈن قىلدى . ئۇلاغلارنى تۇرى بويە-
چە بىر - بىرىگە چېتىپ قويۇۋەتتى . ئىبراھىمنىڭ دېگىنى بويە-
چە ، تۇرنىڭ ئەتراپىدىن ياغاچلارنى تېرىپ كېلىپ بىرنەچچە يەرگە
ئوت يېقىشتى . بۇ كېچە سوغۇق قاتتىق بولدى ، كېچىنى ئۇخلىماي
گۈلخان ئەتراپىدا مېڭىپ يۇرۇپ ئۆتكۈزۈشتى .
ستەين بىرىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە خوتەن رايونىغا
كېلىپ ، 1900 - يىلى 9 - ئايدىن 1901 - يىلى 5 - ئايغىچە
دەندەنئۆيلۇك (يەنە بىر ئاتىلىشى ئۇزۇنتات) ، قارادۆڭ ، ئەندىر ،
خادىلىق خارابىلىكلىرىنى قېزىپ ، ئون ئىككى ساندۇق ئاسار -
ئەتىقە ، سەككىز يۈز پارچىدىن ئارتۇق سۈرەت نېگاتىپىنى
كەشمىر — ھىندىستان ئارقىلىق ئەنگلىيىگە ئېلىپ چىقىپ
كەتكەنىدى .
سۋېن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيىدىكى مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن
تەكلىماكاندىن ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ،
شىنجاڭنىڭ قەدىمىي بايلىقلىرىنىڭ باشقىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ
كېتىشىگە چىدىيالمايدىغان ئەنگلىيىنىڭ ئاچ كۆزلۈكىگە ياغ چې-

چىپ ، ئىچىنى ئۆرتىۋەتتى . ئەنگلىيە ئۆزىنى «كۈن پاتمايدىغان ئىمپېرىيە» ھېسابلىغىنى بىلەن ، ئۆزىدە سۈبىن ھېدىن بىلەن رىقابەتلىشەلىگۈدەك ئېكسپېدىتسىيىچى ، ئارخېئولوگ يوق ئىدى . ئىچى ھەسەتتىن ئاداپ تۇرغان پەيتتە يەھۇدىي ستەين ئۆزىنىڭ ئىستىقبالىنى ، ئۇمىدىنى ئاشۇ «كۈن پاتماس ئىمپېرىيە»گە باغلاپ ، ئۆزى تۇغۇلغان ھۇنگرىيىگە ئارقىسىنى قىلىپ ، ئەنگلىيىگە كەلدى . ئەنگلىيە ئۇنى ئىقتىسادىي جەھەتتە قوللاش بىلەنلا قالماي ، ئۇ ئېھتىياجلىق بولغان ھەممە جەھەتتىن قوللىدى ، ئۇنىڭغا ھىمات قىلدى .

ستەين ئەتىسى ئېگىز بىر ياراڭلىق ئۇستىگە چىقىپ خارابىلىككە دۇربۇن بىلەن ياندۇرمىلاپ ئالا قويماي قازىدى ، قېزىش قىلىنغان جايلارنى كۆزدى . ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئۇزاق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىدىن بېشارەت بېرىپ ، ئاجايىپ كۆرۈنۈشلۈك بىر خارابىلىك يېيىلىپ تۇراتتى . بەزى جايدا شامال ـ بوراننىڭ تىنىمسىز يالىشىدىن كىچىك ـ كىچىك يارداڭلار پەيدا بولغان ؛ يېرىم ـ يارتا كېسەك ۋە سوقما تاملار ، ئۆيلەرنىڭ ئىككى ـ ئۈچ تاملىق قالدۇقلىرى... ستەين سۈبىن ھېدىندىن بالدۇر كەلمىگىنە گە ئۆكۈنگەن بولسىمۇ ، كۆڭلى يەنە ئەمىن تاپتى ، سۈبىن ھېدىن كەڭ دائىرىدە قېزىش قىلمىغانىدى . سۈبىن ھېدىن ئۇچرىغانىنى يىغىپ ، كۆرۈنۈپ قالغانىنى قازغانىدى . ستەينىنىڭ ئۇسۇلى ، ھېدىندىن ئېشىپ كېتىش ئۈچۈن ئالا قويماي قېزىش ، نېمە بولۇشىغا قارىماسلىق ، بولۇشىغا ئېلىۋېلىش . ئۇ مۇشۇ ئۇسۇلى بويىچە كىچىك خارابىلىك خادىلىقتا ئۈچ كۈن ئىچىدىلا براخما ۋە خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل سانسكرىت يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر ، يارماقلار ، تام رەسىملىرى بولۇپ سەككىز ساندۇق ئاسارئەتىقىنى تاپتى . ئادەتتىن تاشقىرى مول پۈتۈكلەر ستەينگە ئامەت ۋە مۇۋەپپەقىيەتنىڭ تەمىنى تېتىتتى ، شۇڭا ئۇ ئىشلەمچىلەرنى كۆپەيتكەنىدى .

ـ بۇ يەردىمۇ خادىلىقتىكىدەك قازىمىزمۇ ؟ ـ رامسىنخ

سوربدی .

— بۇ خارابلىك ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىم . مەن بەلگىلەپ بەرگەن دائىرىنى ئالا قويماي قېزىڭلار ، — دېدى ستەين . ئىبراھىمنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ئىشلەمچىلەردىن تۆتى ، كەشمىرلىك بىر مۇسۇلمان مۇھاپىزەتچى بولۇپ بەشى ئۇلاغلارنى بېقىپ تۇرغىلى سىنگىر تېغى ئىچىدىكى يېتىمبۇلاققا ئېلىپ كەتتى . قالغان يىگىرمە ئالتە ئىشلەمچىنى ئىككى توققۇز ، بىر سەكىزدىن ئۇچ گۇرۇپپىغا ئايرىپ قېزىشقا چۇشۇپ كەتتى . ئىشلەمچىلەر قېزىپ نېمىنى تاپسىغانلىقىنى بىلمەيتتى ، قېزىشنىلا بىلەتتى ، ھەربىر گۇرۇپپىنىڭ ئۇستىدە ستەيىنىڭ ئىككى ئادىمى مىختەك قادىلىپ تۇراتتى . بىرەر تاختا ـ تارىشا ، لاتا ـ رەخت ، پالاس ، گىلەم پارچىسى ، يارماق ، ساپال پارچىلىرى چىقسىلا ، ئۇلار : «توختا !» دەپ توۋلايتتى ، ئۇ نەرسىلەرنى ئۇدۇللۇق تۇرى بويىچە ئايرىم يەرگە يىغىپ تۇراتتى... ۋاقىتنى تېجەش ، ئۇنۇمنى ئۆستۇرۇش ئۈچۈن ستەين ئۆزى ئايرىم تەكشۈرەيدىغان ، ئۆلچەش ئىشلىرىنى رائى رامسىنخ بىلەن جاڭ شىيې بىللە قىلىدىغان بولۇپ بۆلۈندى .

— ھېيدىن قېزىپ بولغان جايلارنى قانداق قىلىمىز ؟

— ئازراقلا ئالا قالغان جاي بولسا ، قېزىۋېرىڭلار .

«بولسا چىقار ، بولمىسا ماڭا نېمە ؟» مانا بۇ ستەيىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشقا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئىدى . كۆلشەھىرى خارابلىكىدە قولغا كەلتۇرگەن ھاسىلاتلار ، خارابلىكنىڭ سانى ، ساقلىنىش دەرىجىسى ، ئۇ ئۇمىد قىلغاندىنمۇ كۆپ ، ياخشى ئىدى . مەركىزىي ئورۇندا تۇرىدىغان ئون نەچچە ئۆيىنىڭ ھەربىرىدىن ئۇيۇلمىغان دەرىجىدە مول قەدىمىي پۇتۇكلەر قېزىۋېلىندى . بىر ئەخلەت دۆۋىسىدىنلا ئىككى يۈزدىن ئارتۇق تارىشا ۋە قەغەزگە يېزىلغان چەنزۇچە ۋە قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەر تېپىلدى . بۇلاردىن باشقا قۇرۇلۇش ياغاچ نەقىشلىرى ، يۇڭ گىلەم پارچىلىرى ، سىرلانغان ئۆي سايمانلىرى ، ئايالارنىڭ نەپىس تىكىلگەن

گۇللۇك كەشلىرى ، ھۇنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسە-لەر تېپىلدى . ياغاچ ئويما ھەيكەللەر ، قاپارتما ھەيكەللەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى . ھۇنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى ، يىپەك توقۇلما بۇيۇم-لار ، نىيىدە بايقالغان شۇ خىلدىكى نەرسىلەر بىلەن كىشىنى ھەي-ران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە ئوخشاش ئىدى . بۇنى ستەين بىر قاراپلا بىلىۋالدى .

— بۇ ئالامەت خارابلىككەنغۇ ، كىچىكلا يەردىن مۇنچىۋالا نەرسە چىقتى . ھەممە يېرىنى قازىدىغان بولساق... — رائى راۋ-سىنىخ تېپىلغان نەرسىلەرگە ھەيران ئىدى .

شۇ كىچىككىنە بىر يېرىدىن تېپىلغان بۇ نەرسىلەر ، بۇ خارا-بىلىكنىڭ شانلىق ئۆتمۈشىگە ۋەكىللىك قىلىش ۋە ئۇنى چۈشەندۈ-رۈشكە كۇپايە ئىدى . ستەين خەرىتىگە چۈشۈرۈلگەن بۇ خارابلىككە «LA» دەپ شەرتلىك بەلگە قويدى .

ستەين باشقا ياۋروپالىقلارنىڭ مىرەنگە ئۆزىدىن بۇرۇن كې-لىپ ، قېزىلما يادىكارلىقلارنى ئېلىۋېلىشىنى ئۇمىد قىلمايتتى ، شۇڭا قېزىلمىلارنى ئېلىپ مىرەنگە قايتماقچى بولدى . شۇڭا تۇنۇ-گۇنلا ئىبراھىمنى ئات - ئۇلاغلارنى قايتۇرۇپ كېلىشكە ماڭدۇرۇ-ۋەتكەنىدى .

— كەلگەن يولىمىز بىلەن قايتامدۇق ؟ — نايك رامسىنخ ستەينىدىن سورىدى .

— بۇ ئەتراپتا بۇنىڭدىن باشقا خارابلىك بارمۇ ؟ — ستەين ئىبراھىمدىن سورىدى .

— بۇ يەردىن يىگىرمە چاقىرىمچە يىراقلىقتىكى تۆۋەن تەرەپتە بۇنىڭدىن كىچىكرەك بىر خارابلىك بولىدىغان ، كىچىك چېغىمدا ئاتام بىلەن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ كۆرگەن ، — دېدى ئىبراھىم .

— ئاڭلىشىمچە ، ئۇ يەر جىن - ئالۋاستىلار ئۇۋۇسىمىش . ئاشكارىلاپ قويغۇچىنىڭ ئاغزى قىڭغىر كېتەرمىش ، پۇتى ئېقىپ تۇگەرمىش . مەن ئاڭلىمىغان بولاي ، سەن دېمىگەن بول . سەن بىر قېتىم ئاشكارىلىدىڭ ، ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن ھەرقانداق

كىشىگە ئاشكارىلاپ قويساڭ ياكى باشقىلارنى باشلاپ باردىغان بولساڭ ، ئاغزىڭ قىڭغىر كېتىپ تىلدىن قالىسەن ، پۇتۇڭ باسماس بولۇپ قالىدۇ ، — دەپ ستەيىن ئۇنىڭغا قورقاق سالدى .

ئادەمنى قورقۇتۇپ ئاغزىنى تۇڭاقلايدىغان بۇنداق گەپ قىلىشنى ئۇ خوتەن تەرەپتە ئۆگىنىۋالغاندى . بۇ قېتىم ئۇنىڭ ئىبراھىم ئېيتقان خارابىلىككە بارىدىغان ۋاقتى يوق ئىدى ، مىرەنگە ، ئاندىن ئۇ يەردىن دەرھال دۇخانغا بېرىشقا ئالدىرايتتى .

— دۇخاندىكى ۋاڭ يۇنلۇ دەپ ئاتىلىدىغان بىر راھىبنىڭ قولىدا ساندۇق - سانۇقلاپ پۇتۇك ، قولىيازمىلار بار ئىكەن ، بۇلارنى بىر غاردا مەخپىي ساقلاۋېتىپتۇ . بۇ يازمىلارنى سۈرۈن ھېدىن قولغا چۈشۈرەلمەپتۇ . بىز چوقۇم قولغا چۈشۈرۈشىمىز لازىم . بۇ ساڭا يۈكلەنگەن ۋەزىپە ، — دېگەنىدى ماكارتنىي ، ستەيىن قەشقەردىن ماڭىدىغان چاغدا ئالاھىدە تاپىلاپ . ماكارتنىي گېرمانىيىلىك ئارخېئولوگ لىكوكنىڭمۇ دۇخانغا بېرىپ قېلىشنى ئەسكەرتىپ ، ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ قويغانىدى .

ستەيىن ئىبراھىم ئېيتقان ئۇ خارابىلىككە ، بۇ خارابىلىككىمۇ دۇخاندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئوبدان تەييارلىق قىلىپ باشقىدىن كېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويدى...

ئۇلار مىرەنگە مېڭىپ توققۇز كۈندىن كېيىن ، كۆلشەھىرى خارابىلىكىگە ئۆچ ئاتلىق كىشى كېلىپ قالدى . مۇنارنىڭ ئەتراپىدا بىرنەچچە يەردە دۆڭلىنىپ كەتكەن كۈلنى ، شاللارنى كۆردى . بىرى ئاتتىن يۇمىلاق ، تۆت قىرلىق ياغاچلارنى ، شاللارنى كۆردى . بىرى ئاتتىن چۈشۈپ ، كۈلنى ئۆتۈكى بىلەن ئۇيان - بۇيانغا ئىتتىرىۋېتىپ ، ئاستىدىكى كۈلنى سىقىملاپ بېقىپ :

— قوغ بەك سوۋۇپ كېتىپتۇ ، ئۆت ئۆچكىلى ئون كۈندىن ئاشقان ئوخشايدۇ ، — دېدى . يەنە بىرىمۇ ئاتتىن چۈشۈپ ئوت قالىغان يەرنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ كۆرۈپ :

— ئوت ياققۇچىلار ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ كېلىپ قالغان ئوۋچىلار ئەمەس ، قالانغان ئوتتىن ، ئىزدىن قارىغاندا ، جىق ئادەم ،

دېدى .

— بۇنچىۋالا جىق نېمە ئادەملەردۇ ، ئاتام ئېيتقان ھېلىقى جىق ئادەملەر مۇشۇمۇيا ؟ ئىچىگە قاراپ باقايلى ، — دېدى دەسلەپ ئاتتىن چۈشكەن كىشى .

بۇ ئۇچەيلەن ئۆردەك ، تايۇق ، تۈردۇشلار ئىدى .

تايۇق «سەپسىن تۆرە» نىڭ بۇ خارابلىككە كېلىپ ، كىشىلەرگە پۇل - ھەق بېرىپ توپلارنى كولىتىپ ، ئەخلەتلەرنى ئاختۇرتۇپ تاپقان كىچىك - كىچىك تاختاي - تارىشا ، لاتا - پاتا ، چىنە - قاچا ، ساپال پارچىلىرى ، تەڭگە پۇللارنى كۆرۈپ ، بولۇپمۇ بىر يىللاردا تۆمۈر كۆرۈپ ئۆز ئورنىغا قويۇپ قويغان تاختاينى قولىغا ئېلىپ قاراپلا گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇش بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆردەكتىن ئاڭلاپ ، «سەپسىن تۆرە» قىزىقىپ قالغان ، ئەتىۋارلىغان بۇ خارابلىككە ئۇمۇ قىزىقىپ قالدى .

— كۆلشەمبىگە بېرىپ باقمىغىنىمغا ساق ئوتتۇز يىل بوپتۇ . گەپلىرىڭنى ئاڭلاپ ئۇ يەرگە يەنە بىر بارغۇم كېلىۋاتىدۇ ، تېرىقچىلىقنى تۇڭىتىپ بىر بېرىپ كېلەيلى ، — دېدى تايۇق .

— ئاڭلىشىمچە ، يېقىندا چاقىلىق تەرەپتىن كەلگەن ئوتتۇز نەچچە كىشى مىرەندىن يۇقىرى تەرەپكە كەتكەن ئوخشايدۇ . ئۇلار-نىڭ ئارىسىدا ئاق - سېرىق چىراي ، كۆك كۆزلۈكلەرمۇ ، قارىمۇ-تۇق ئادەملەرمۇ بارەك ، ئەگەر بارغۇچىلار بولسا ، سوغۇق دېمىسەڭ-لار بېرىپ باقساڭلار بولىدۇ ، تاۋۇم ياخشى بولغان بولسا ، مېنىڭمۇ بارغۇم بار ئىدى ، — دېدى ئوماق .

ئۆردەك ئۆتكەندە سۆھبىن ھېدىنىنى كۆلشەمبىگە باشلاپ بار-غان چاغدا ، سۆھبىن ھېدىن ئۇنىڭغا تارىشا تاختاي ، قەغەز ، رەخت پارچىلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ : «بۇ نەرسىلەر قۇۋم ئاستىدا كۆ-مۈلۈپ ياتقىنىغا مىڭ يىللاردىن ئاشقاندۇ . بۇ ئاشۇ زامانلاردىن قالغان نەرسىلەر ، بۇلارنىڭ تېپىلغىنىغا بەك ياخشى بولدى» دېگەن-دى . مىڭ يىلنىڭ ئالدىدىكى ئۇ نەرسىلەر كىمدىن قالغان ؟ قالاچ قاناقا ئېيتقان ئۇغۇش - ئەجدادلار شۇلارمۇيا ؟

— سوغۇق بولسىمۇ مەيلى ، بېرىپ باقساق قانداق ؟ — دېدى ئۆردەك .
— مەن كۆلشەھىرى دەپ ئاڭلىغىنىم بىلەن بېرىپ باقماپتىمەن . سىلەر بىلەن بىللە بېرىپ كۆرۈپ كېلەي ، — دېدى تۇردۇش .
شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار ئىككى ھەپتىلىك يېمەكلىك ، سۇ ئېلىپ ماڭغانىدى . ئۆردەك قالايمىقان ، ئوڭ ـ تەتۇر كولىۋېتىلگەن ، توپىلار دۆڭلىۋېتىلگەن يەرلەرگە قاراپ تۇرۇپ كەتتى .
— قاراپ كەتتىڭغۇ ، ئۆتكەن قېتىم سەن كەلگەندە مۇنداق ئەھۋال يوقتىدى ؟ — تايۇق ھەيران قالغاندەك بولۇپ ئۆردەكتىن سورىدى .
— كىمنىڭ قىلغان قىلمىشىغۇ بۇ ، ئۆتكەن قېتىمدىمۇ كولىغان ، ئازراقلا يەرنى كولىغان ، بۇنچىۋالا جىق يەرنى كولاپ ، بۇنداق ئوڭتەي ـ توڭتەي قىلىۋەتمىگەن . توپىلارنىڭ يۇمشاقلىقىغا قارىغاندا ، مۇنار ئەتراپىغا ئوت ياققانلار كولىغان ئوخشايدۇ .
— نېمىشقا كولىغاندۇ ؟ — تۇردۇش سورىدى .
— ھەقىچان ھېلىقىدەك نەرسىلەرنى تاپمىز دەپ كولىغاندۇ .
— ئۇ ئەسكى ـ تۇسكى ، كونا ـ قۇرامساق نەرسىنى نېمە قىلار ؟ — دېدى تۇردۇش .
— بىر يېرى بولمىسا پرۇالىسكىي[1] ، «سەپسىن تۆرە»لەر شۇنچە يىراقتىن بۇ يەرگە كەلمەس .
— ئەمىسە ئۇلار نەگە كەتكەندۇ ؟
— ئىزغا قارىسام ، تۆۋەن تەرەپكە كېتىپتۇ ، — دېدى تايۇق .
— كەينىدىن بېرىپ باقايلى ، ئۇلاز نەدىن كەلگەن ، نېمە ئادەملەر ، يەنە نەگە بارىدۇ ، بىلىپ باقمايلىمۇ ، — دېدى ئۆردەك .
بۇ ئىشقا تايۇق بىلەن تۇردۇشمۇ قىزىقىپ قالدى . ئۇلار ئۆردەكنىڭ گېپىگە قوشۇلۇپ ، كەتكەنلەرنىڭ ئىزى ئۇستىدىن بېسىپ مېڭىپ كەتتى...

① پرۇالىسكىي — پرۇزىۋالىسكىينىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى .

ستەين كۆلشەمىرى خارابىسىنى قويۇپ ، مىرەن خارابلىكىگە كەلگەنلىكىدىن بەك مەمنۇن بولدى . نەچچە كۈن ئىچىدىلا قولغا كەلتۈرگەن تېپىلمىلارنىڭ كۆپلۈكى ، قەدىمىيلىكى ، ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىنىڭ يۇقىرلىقىدىن ئۆزىمۇ ھەيران ئىدى . ئۇ مەرەن خارابلىكىدە كۆپ بولغاندا بەش كۈن تۇرۇشنى پىلانلىغانىدى ، ئەمما بۇ يەردىكى ئاسارئەتىقىلەرنى ، تام رەسىملەرنى قېزىپ بولالماي ، ئېلىپ كېتەلمەي قويۇپ كېتىشكە كۆزى قىيمىدى . قېزىلغان ، تېپىلغان بىر قىسىم نەرسىلەرنى ساندۇقلارغا قاچىلاپ ئالتە تۆگىگە ئارتىپ ئالدىن چاقلىققا ماڭدۇرۇۋېتىپ ، باشقىدىن يەڭ شمايلىدى . بىر ئىبادەتخانىدىن گەجدە ياسالغان مۇكەممەل بىر ھەيكەل بېشىنى ، بىر پارچە پاتتارا نومۇسى ؛ تاملاردىن بىر تۈركۈم تام رەسىملىرىنى ، بىر پەرىشتە رەسىمىنى ، يەنە بىر ئىبادەتخانىدىن قارۇشتى يېزىقىدىكى ئايەت پۈتۈلگەن شايى لېنتىلارنى ، ھەيكەللەرنى تاپتى ھەم بىر قاناتلىق پەرىشتە رەسىمىنى سويۇۋالىدى . ستەين مىرەندە قاناتلىق پەرىشتە رەسىمىنى تۈنجى بايقىغان كىشى بولۇپ قالدى . ستەين تام رەسىملىرىنى ئېلىشتا «توخۇنى ئۆلتۈرۈپ تۇخۇمىنى ئېلىش» ئۇسۇلىنى قوللاندى . تامنىڭ بۇ تەرىپىدىكى بىر رەسىمنى ئېلىش ئۈچۈن ، ئەتراپىدىكى ، تامنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى بىر تالاي رەسىملەرنى ، تامنى بۇزۇۋەتتى . ئۇ مۇشۇنداق قىلىۋاتقاندا ، خارابە ئۆيگە ئۆرەك ، تايۇق ، تۇردۇشلار كىرىپ كەلدى .

يەرده پارچه ـ پارچه بولۇپ دۆۋىلىنىپ يانقان گەج سۇۋاقلارغا ، قومۇرۇۋېتىلگەن كېسەك ـ خىشلارغا ، چوڭ تۆشۈك ئېچىۋېتىلگەن ، سۇۋاقلىرى سويۇۋېتىلىپ يالىڭاچلىنىپ قالغان تاملارغا قاراپ ، ئۆرەكنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتتى . ئۇنىڭ ئاچچىقى كەلگەنىدى .

— بۇلار نەدىن كەلدى ، كىملەر بۇلار ؟ — ئۆرەك ستەينىڭ يېنىدا تۇرغان ئىبراھىمدىن سورىدى .

ئىبراھىم ستەينگە قارىدى ، ستەين كىرگەنلەرنىڭ ئەلپازىغا قاراپ چاتاق چىقىدىغان بولدى ، دەپ ئەنسىرەپ قالدى . بۇ ئۇچەي-

لەندىمۇ مىلتىق بار ئىدى . كەشمىرلىك تەرجىمان ئۆردەكنىڭ گېپىنى ئۆرۈپ بەردى .

— بىز «سەپسىن تۆرە» — سۆبۈن ھېدىننىڭ ئادەملىرى ، بىزنى بۇ يەرگە ئۇ ئەۋەتكەن ، — دېدى ستەين ، تەرجىمانى ئارقىلىق . ئۇ ئابدالدا بۇ يەردىكىلەرنىڭ سۆبۈن ھېدىننى ئانچە ياماندېمەيدىغانلىقىنى بىلگەنىدى . شۇڭا ئۇنىڭ نامىدىن پايدىلىنىپ باقماقچى بولدى .

— مەن «سەپسىن تۆرە»نى مۇشۇ مىرەنگە باشلاپ ئەكەلگەن ، كۆلشەمىرىگىمۇ باشلاپ بارغان ، ئۇ بۇنداق قىلمۇەتمىگەن ، بۇنداق قىلماڭلار ! — دېدى ئۆردەك .

ئۆردەكنىڭ بۇ گېپىنىمۇ تەرجىمان ستەينگە ئۆرۈپ بەردى . گەپتىكى : «سەن سۆبۈن ھېدىنگە ئوخشىمايدىكەنسەن» دېگەن تەئەددى ستەيننى ھودۇقتۇرۇپ قويدى . لېكىن ، يەنە ئۇنىڭ سۆبۈن ھېدىنغا يول باشلىغۇچى بولغان ئادەملىكى ئۇنى قىزىقتۇردى .

— ئىسمىڭ نېمە ؟ — ستەين تەرجىمانى ئارقىلىق سورىدى .

— ئۆردەك .

— ئۆردەك ! — ستەين ئىنكاس قايتۇرۇپ بولغۇچە ئىبراھىم تاغ ھەيران قېلىپ ئۆردەككە قارىدى ، — سىز تۇراق يولۇاسنىڭ نەۋرىسى ئۆردەك يولۇاسما ؟

— ھەئە ، بۇقىدەك يوغان يولۇاسنىڭ ئۇستىگە مىنىۋېلىپ تۇرۇپ بوغۇزلىۋەتكەن باتۇر ئۆردەك يولۇاس مۇشۇ شۇ ، — دېدى تۇردۇش پەخىرلىنىپ تۇرۇپ .

ئىبراھىم تاغ ئىتتىك كېلىپ ئۆردەك بىلەن كۆرۈشتى . تامنىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يېرىدىن خىش ـ كېسەكلەرنى سۇغۇرۇۋېلىۋاتقان ئىشلەمچىلەر ئىشلىرىدىن توختاپ ئۆردەككە قارىدى .

— بىز ئۆزىمىزچە كەلمىدۇق ، مەھەللە بەگ ـ ئاقساقاللىرى بىزنى مۇشۇ كىشىگە ئىشلەمچى بولۇپ بارىسىلەر ، دەپ ئەۋەتتى ، — دېدى ئىشلەمچىلەرنىڭ بىرى .

تەرجىمان بۇ گەپلەرنى تەرجىمە قىلىپ بەردى . ستەين بۇ كىشىلەرنىڭ چىرايىدىكى نارازىلىقنى ، ئىشلەمچىلەرنىڭ كەيپىياتىنى قاراپ ، ئەھۋالنىڭ ئۆزى ئۈچۈن پايدىسىز ئىكەنلىكىنى پەملىدى .

ئۇنىڭ بايقىغان ، ئېلىۋالغان نەرسىلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى ، شۇ-
ڭا ، سۈركىلىش بولۇپ قېلىشتىن بۇرۇن ئىشنى يېغىشتۇرماقچى
بولدى . ئۇنىڭ ئالغىنى ئالغانچە بولدى ، ئالماقچى بولغانلىرى شۇ
پېتى ئورنىدا قالدى . ئۇ ئۆزى بىللە ئېلىپ ماڭىدىغان مۇھىم
يادىكارلىقلارنى ساندۇقلارغا قاچىلاپ بولغاندى ، شۇڭا شۇ كۈنىلا
ئادەملىرىنى باشلاپ قۇيرۇقىنى قىسىپ ، چاقىلىق تەرەپكە راۋان
بولدى .

ئۆردەك ، تايۇق ، تۈردۇشلار مىرەن خارابىلىكىنى ئارىلاپ
چىققاندىن كېيىن ، قالاچ قاناقا بىلەن كۈنچىققانبەگ ، تۈلەك بوۋۇ-
لارنىڭ ئاگاھىنى يوقلىغىلى ئابدالغا يۈرۈپ كەتتى .

6

ئوماق بۇلتۇرلا بۇنداق ئەمەس ئىدى ، ساغلام ، تېتىك ، جۇش-
قۇن ئىدى ، تېخى ئورمىمۇ ئورغانىدى . ئالدىنقى يىلى مەھەللىدە
يەتمىش ياشتىن توقسەن ياشقىچە بولغان قېرىلارنىڭ پالاق بىلەن
كېمە تاياپ تارىم دەرياسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈش ئويۇنى[1]
بولغاندا ، ئون سەككىز كېمىچى توققۇزدىن ئىككى توپقا بۆلۈندى .
بىر توپتىكىلەردىن باشقىلار دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا بارغاندا ، ئوماق
قاشقا چىقىپ بولغانىدى ، يەنە بىر توپتا تۇردۇش ئۇتۇپ چىقتى .
تۇردۇش ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ دەريا ، كۆلدە كېمە تاياپ ئۆس-
كەن ئۇستا كېمىچى ئىدى . ئەمدى ئىككىسىنىڭ كارامىتىنى كۆ-
رۈشكە توغرا كەلدى . ئىككى قۇدا كېمە بەيگىسىگە چۈشتى ،
بىرى بىرىدىن قالمىغاندەك ئەمەس ئىدى . دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا
كەلگۈچە ئىككىسى تەپتەك ئۆزدى . قىرغاقتىكىلەر تۇردۇشنى ئال-
مدىغا ئۆتۈپ كېتمىدۇ ، دەپ قاراشقانىدى ، چۈنكى ئۇ ئوماقتىن ئون
ياشقا يېقىن كىچىك ئىدى . ئويلىمىغان يەردىن قىرغاقتا بەش
غۇلاچچە ئارىلىق قالغاندا ، ئوماق ئېتىلغان ئوقتەك بىر شۇڭغۇپلا
تۇردۇشنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى .

① ئويۇن — مۇسابىقە .

— غالىس ، ـ غالىس ، — دېگەنىدى ئاتىسى ناسىربەگنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان ئىمىنبەگ ، ئۇماقنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ ، — بۇ مەھەللىدىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى كېمە تاياش ئويۇنىغا سالسا ، ئۆردەك بىلەن ئىككىڭلارنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغانلىرى يوققۇ دەيمەن .

ئىمىنبەگ راست دەيدۇ . يىگىرمە يىلنىڭ ئالدىدا چارا ، تەكەنلىك ، كۈزلەكتە كېمە تاياشتا ئوماقنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق ئىدى .كېمىنىڭ ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرۇۋېلىپ پالاق بىلەن تايىسا ، كېمىسى ئۇچمايتتىيۇ ، كېمىنىڭ باش تەرىپى سۇدىن ئىككى غېرىچچە كۆتۈرۈلۈپ ، خۇددى بېلىققا ئېتىلغان قۇش شۇڭغۇغاندەك غۇيۇلداپ ئۇزۇپ كېتەتتى . كېمىنىڭ ئارقىسىدا كۆپۈكچىلەر ئۇزۇن سوزۇلغان بىر يول ھاسىل بولاتتى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئاتىسىنىڭ ئورنىنى بالىسى بېسىپ ، بۇ ئەتراپتىكى توققۇز مەھەللىدىكىلەردىن كېمە تاياشتا ھېچكىم ئۆردەكنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ باقمىغىدى ، شۇنداقلا بۇلتۇرغىچە ھېچكىم ئوماقنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ باقمىغانىدى . ئۇ شۇنداق ساغلام ، چەبدەس ئىدى ، ئەمما مۇشۇ يىل ئىچىدىلا شىپپىدە بوشاپ ، بەكلا ئاجىزلاپ كەتتى ، بۇلتۇرغىچە چار تۇرغان چاچ ـ ساقىلى ئاقئۇلامنىڭ پېيىدەك ئاپئاق بولۇپ كەتتى . ئوماقنىڭ بۇنداق بولۇپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىنى ھەممىدىن ئايقۇت ياخشى بىلەتتى .

بىر ئېغىز گەپ — تۆمۈرنىڭ ۋاپاتى ئاتىغا بەك ئېغىر كەلدى .

ئوماق تۆمۈرنى قالاچ قاناقانىڭ ئالدىدا تۇغۇلغان دەپ ، خۇددى قاناقانىڭ پىشىگە تۇغۇلغاندەك ، شۇنداق چوڭ بىلەتتى . قالاچ قاناقانىڭ گېپىنى بولۇنسىلا : «تۆمۈر قالاچ قاناقانىڭ كۆز ئالدىدا تۇغۇلغان ، قاناقا ئۇنى كارامەت ئادەم بولىدۇ دېگەن» دەپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى . ئۇ كېتىپ قالغىلى مانا بىر يىل بولۇپ قالدى . ئۇنىڭ كېتىپ قېلىشى ، بالدۇر ئۇزۇۋېتىلگەن قوغۇننىڭ بىخىدىكى زەخىم پىلەككە ئۆتۈپ كېتىپ ، پىلەكنىمۇ سولاشتۇرۇپ قويغان-

مدەك ، ئوماقنى بوشاشتۇرۇۋەتتى .
چوڭ ئوغلى توختاقنىڭ پۇتى ساقايغاندەك قىلغان بىلەن ، تېخىچە قولتۇق تاياقنى تاشلىيالمىدى ، بۇ ئىشلار ئوماقنى ئايىغى يوق خىياللارغا سۆرەپ ئەكىرىپ ، خىيالچان ، جىمغۇر قىلىپ قويدى . ئۇ ئۆيدىن چىقماي خىيالغا پېتىپ ئولتۇرىۋېرىپ ، بېلى تېلىپ ئاغرىپ ، يېنى يەر تارتىپ يانپاشلاپ ياتىدىغان بولدى ، ئاخىر مانا بىر ئاي بولدى ، يېتىپلا قالدى .
ئوغۇل ، كېلىن ، نەۋرىلەر ئوماقنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانە ئىدى ، ئايقۇتقۇ يېنىدىن نېرى بولمايتتى ، بۇ مېھرىبان قەدىنىسىنىڭ هالىغا قاراپ ، ئۇمۇ تەڭ تۆگشىپ كېتىۋاتاتتى . مەھەللىدىكىلەر-مۇ بۇ مەھەللىنى بەرپا قىلغۇچىنىڭ ئۆيى ئەتراپىدىلا يۈرەتتى . كۆرسەتمىگەن ئەمچى قالمىدى ، هېچقايسىسى ئۇ يېرى ياكى بۇ يېرى ئاغرىيدىكەن ، ئۇنداق كېسەلكەن ، بۇنداق كېسەلكەن دېيەل-مىدى ، هەممىسىنىڭ دېگىنى : «بالا كۆيۈكى» ، «بالا ئىچ ئاغرىقى» .
— چارىغا كۆچۈپ كېتەيلى ، — دېدى ئوماق بۇگۈن ئەتىگەن ناشتا قىلىپ بولۇپلا .
ئايقۇت بۇ گەپنىڭ هامان بىر كۈنى ئوتتۇرىغا چىقىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ ، يەنىلا ئۇنىڭغا تۈيۈقسىز ئاچچىلانغاندەك بىلىندى : — نېمىشقا ؟ قۇدىلار مۇشۇ يەردە تۇرسا ، تايۇق ، ئۇلامخانلار بىزنى دەپ كەلدىغۇ .
— ئۇغۇ شۇنداق ، ئاتا ـ ئانامنىڭ ، تۆمۈرنىڭ ئاگايى شۇ يەردە تۇرسا .
— بېرىپ يوقلاپ تۇرساق بولىدۇغۇ .
— سىلەرغۇ بېرىپ يوقلاپ كېلەرسىلەر ، مەنچۇ ؟ مەن بارال-مىسام ، ئاتا ـ ئانامنىڭ تۇپرىقىنى تاشلىۋەتسەم بولمىغۇدەك . كېچە ئۇلار چۇشۇمگە كىرىپ قاپتۇ ، «بىز يالغۇز قالدۇق ، بىزنى تاشلىۋەتتىڭ...» دەۋاتىدۇ . توختاق بىلەن ئۆردەكنى چاقىر ، ئۇ-لارغا گەپ تاپىلايمەن .
ئوماق ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن ، ئايقۇت ئۇنىڭ ئىچىدە-

كىنىى بىلىپ بولدى ، كۆڭلى بۇزۇلدى ، ئىچىدە يىغلىغىنىچە سىرتقا ماڭدى .

ھايال ئۆتمەي ئۆيگە ئوغۇل ، كېلىن ، نەۋرىلەر كىرىپ بول- دى . بۇلارنىڭ كەينىدىنلا تايۇق ، ئۇلامخان ، تۇردۇش ، تىللاخان ھەم قاسىم قاق ، ئۇنىڭ خوتۇنى خەلچىخانلارمۇ بىر - بىرلەپ كىرىپ كېلىشتى . چوڭلار سۇپىغا چىقىپ ئولتۇرۇشۇپ ، ئۇنىڭدىن ئەھۋال سوراشتى .

— چارىغا كەتسەك دەپسەن ، بىزنى تاشلاپ كېتەمسەن ، — دېدى تايۇق .

— كېچە ئاتا - ئانام چۈشۈمگە كىرىپ قالدى ، «بىزنى تاشلىۋەتتىڭ...» دەپ ، مېنىڭدىن رەنجىگەنلىكىنى بىلدۈردى . قې- شىغا يېقىنراق باراي دەيمەن .

تايۇق ئوماقتىن قايتا گەپ سورىمىدى ، ئۆزىنى تىكشاپ خە- يالغا چۆككەندەك بولدى - دە ، سۇپىدىن چۈشۈۋېتىپ تۇردۇش ، توختاق ، ئۆردەكلەرگە ئىشارەت قىلىپ سىرتقا ماڭدى . تايۇقنىڭ ئىشارىسىنى ئايقۇت سېزىپ قېلىپ ، ئۇنى باشقىچە چۈشەندى چې- غى ، ئۇنسىز يىغلىغىنىچە سىرتقى ئۆيگە چىقىپ كەتتى ، كەينىدىن ئۇلامخان ، خەلچىخانلارمۇ ماڭدى .

— ئوماقنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىكى بىردىنبىر ئۇمىد - تە- لىكى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئاگاھىنى پات - پات يوقلاپ تۇرۇش ئىكەن . تۆمۈرنىڭ جەستىنى ئېلىپ ماڭغاندىلا ، ھامان بىر كۈنى چارىغا كۆچۈپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتقانغۇ . كېتىشنىڭ ۋاقتى مۇ- شۇ ئوخشايدۇ . بوپتۇ ، كۆچۈرۈپ قويايلى . بۇگۈنلا بىر ئادەم چارىغا بېرىپ ، چۈشىدىغان ئۆيلەرنىڭ ھازىرلىقىنى قىلسۇن ، بىز بۇ يەردە كۆچۈرۈشنىڭ تەييارلىقىنى قىلغاچ تۇرايلى ، — دېدى تايۇق .

— چارىغا مەن باراي ، — ئۆردەك شۇنداق دەپلا ئېتىنى ئەكەلدۈرگىلى ئۆيى تەرەپكە ماڭدى .

مۇشۇ مەسلىھەت بولۇپ ئوچىنچى كۈنىلا كۆچۈشنىڭ ھەممە

تەييارلىقلىرى تەق بولدى . لوپ ئادەملىرىنىڭ قانچىلىك بىساتى بولاتتى ، ئوماقلارنىڭ ئۆيۈڭلىرى ئۇچ كالا ، بىر ئېشەككە ئارتىلىدى . قىرىق يەتتە يىلنىڭ ئالدىدا ئوماقلار سۆگەتتاغ ئېغىزىدىن قارا قوشۇن كۆلى تەرەپكە كۆچۈپ ماڭغاندا ، پۇتۇن يۇكى ئۇچ كالىغا ئارتىلغانىدى ، مانا شۇنىڭدىن ھازىرغىچە بىر ئېشەكلىك بىسات كۆپەيمەپتۇ . «ئارتۇق مال ئېشەككە يۈك» دېگەن گەپ مۇشۇنداق ئىشتىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك .

ئوماق ئات ـ ئۇلاغدا ئولتۇرالمايدىغان بولغاچقا ، شىرغا ياساپ ، ئىككى تۆگىنى قاتتى .

— بۇنىڭدىن كېيىن مەھەللىگە كۆچۈپ كېلىدىغانلار بولسا ، بوش ئۆيلەرنىڭ قايسىسىدا ئولتۇرۇشنى خالىسا ئولتۇرىۋەرسۇن ، بۇرۇنقىدەك ئادەم ئولتۇرماي ئۆينى تۆگەشتۈرۈۋېتىدىغان ئىشنى قىلمايلى ، — دېدى تايۇق بىلەن تۇردۇشقا ، شىرغىغا ئورۇنلىشىپ بولۇپ ئوماق .

ئايقۇت ، ئۆردەكلەر يۇرت ـ جامائەت بىلەن خوشلاشتى . ئايقۇت ئۇلامخان بىلەن يەنە بىر قېتىم خوشلىشىپ ئېتىغا مىنىپ ، شىرغىنىڭ يېنىدا ئوماققا ياندىشىپ ماڭدى . ئايسۇلۇ ئاتسى بىلەن خوشلىشىپ بولۇپ ، ئانىسى بىلەن قايتا ـ قايتا قۇچاقلىشىپ ، ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي ، تەستە ئايرىلىشتى . ئۇلار ئون قەدەمگە ماڭمىغانىدى ، ئۇلامخان قوشاق باشلىدى :

سىلەر كەتمەڭ ئابدالدىن ،
بىز قالغان كۆزنۇ ياشلاپ .
قۇرۇپسىلەر ياڭى يۇرت ،
بۇ يەردە ئەلنى باشلاپ .
سىلەردىنمۇ كۆرمەيمىز ،
كەتكەنگە بىزنى تاشلاپ .
خۇدايىمدىن تىلەيمەن ؛
ئوماق ئاغىغا ساقلىق .

ھەممەڭلەرنى ئۇنايمەن[1]،
تاماقىمدا ھەر ۋاقلىق.
ئۆمرۈڭلارغا يار بولسۇن،
خۇشاللىق بىلەن ئاقلىق.
.....

ئۇلامخان قوشاق ئېيتىشتىن توختىغان ھامان ئايقۇت بۇ قوشاقنى ئېيتتى:

ماكانلىق بولۇپ ئۆتمەك،
بىزگە بەكمۇ ئۆتۈلگەن.
يوقتى بىزنى كۆچكۈمۈز،
شۇنداق چاغى پۈتۈلگەن.
دوست ـ يارانلار چوڭ بىلىپ،
ئىدۇق ئوبدان كۈتۈلگەن.

ئايقۇتنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ، قوشاق ئېيتىشتىن بىر تىنىق توختاپ قېلىۋىدى، «قېينانام قوشاق ئېيتىشتىن توختىغان چېغى» دەپ ئويلاپ قالغان ئايسۇلۇ شۇئان تۆۋەندىكى قوشاقنى ئېيتتى:

يەنە كۆچۈپ قايتىپ ماڭدۇق چاراغا،
ئىجىلىم دوست ئوغۇل ـ قىزلار ياخشى قال.
كۈنلۈرۈمۈز ئەجەب ئۆتتۈ تۈغقاندەك،
قۇچاقى باغ قىر ـ ئېتىزلار ياخشى قال.
ئۇنتۇمايمەن، ساپان، سۆرەم كەينىدىن،
داڭگال سوقۇپ باسقان ئىزلار ياخشى قال.
.....

① ئۇناش — ياد ئېتىش، ئەسلەش.

ئوماقلارنىڭ چارىغا يۆتكىلىپ كەلگىنىگە يېرىم يىلدىن ئە-شىپ ، كۆز ئۆتتى ، قىشمۇ ئۆتتى ،يىل ئۆرۈلۈپ ، كېيىنكى يىل-نىڭ ئەتىياز پەسلىمۇ كېلىپ قالدى . يەردىن يەرگە يۆتكىلىپ ، تۇپراق ، مۇھىت ئالماشقاچقىمۇ ، ئوماقنىڭ سالامەتلىكىدە ياخشى-لىنىش بولغاندى ، كېلىپ بىر ئايدىن كېيىنلا ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تۇپرىقىغا ئېشەككە مىنىپ بارالايدىغان بولدى .

— سېنى بالدۇرلا كۆچۈرۈپ ئەكەلسەك بوپتىكەن ، — دېدى ئالىبانىڭ ئورنىغا دەسسىگەن چارىنىڭ يېڭى ئاقسىاقىلى مۇ-تالى ، — سېنى تۇراق يولۇاس ئورنىدا چوڭ بىلگەندەك ، ئۆردەك ئالتۇنىنمۇ چوڭ بىلىمىز .

— بولدى ، بولدى ، مېنى قۇرۇق ئالقادەۋەرمەي[1] ، قېنى ، گېپىڭنى قىل ، بىزنىڭ بالىلار قايسى يەرنى تېرىيدۇ ؟

— قايسى يەرنى دەيسەنغۇ ، ئوماق ئاغا ، چارىدىن كېتىشتىن بۇرۇن ئاچقان ، تېرىغان يېرىڭلار بارغۇ . بىز ئۇ يەرنى ھەر يىلى ئۇنىڭ ـ بۇنىڭ تېرىشىغا بېرىپ تۇرغان ، شۇ يېرىڭلارنى تېرىساڭ-لار بولىدۇغۇ .

— مېنىڭ يەنە بىر دېمەكچى بولغىنىم ، تۇلەمخانلارنىڭ يېرى-نى بىزنىڭ تېرىشىمىزغا بەر ، تۇلەمخانلار ئۇچۇن بىز تېرىپ قويايلى ، بۇنى تۇلەمخانغا ئېنىق قىلىپ دەپ قويساڭ قانداق ؟

— ئۆتكەندە ئۆردەكمۇ قېينانامنىڭ قانچىلىك يېرى بولسا بىز تېرىپ بېرەيلى ، دېگەن . بۇ ئىشنى تۇلەمخانغا ئېيتسام ، ئۇلارغا ئېغىرچىلىقىمىزنى سالارمىزمۇ ، دېگەن . مەن ئويلىساممۇ شۇنداق ، توختاق تېخى تولۇق ساقىيىپ بولالماپتۇ ، ئۆردەككە ئېغىر كېلىپ قالارمىكىن . يەنىلا باشقىلارنىڭ تېرىپ تۇرغىنى ياخشىمىكىن .

— ياڭشاما[2] ، قۇدىسى ، كۇيئوغلى تۇرغان يەردە ، باشقىلار-

---

① ئالقادى — ئالقىشلىدى ؛ ماختىدى ، مەدھىيىلىدى .
② ياڭشاش — بىلجىرلاش ، ۋايساش ، غۇدۇراش .
«بىر ئول ياڭشار ئەسەر كېرەكسىز سۆزوگ»
(بىرى ، كېرەكسىز سۆزنى كۆپ بىلجىرلاش) .
«قۇتادغۇبىلىك»

نىڭ بەرگىنىگە قاراپ تۇرامدا؟
— بولىدۇ ، بولىدۇ ، ئاچچىقلانما ئاغا ، دېگىنىڭدەك قىلايلى...
شۇنداق بولدى . ئۆردەكلەر ئۆز يېرىنىمۇ ، تۇلەمخانىنىڭ يېرىنىمۇ قەرەلىدە تېرىپ تۇگەتتى . ئۆردەكنىڭ چاربىدىمۇ دوست ـ ئاغىنىلىرى جىق ئىدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ ، بېلىقچىلىقنى قوشۇمچە ئېلىپ بارسا ، بەزىلىرى يەنىلا كونا ئىگىلىك يولىدا مېڭىپ ، ئاساسلىق بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىاتتى . ئۇلارنىڭ يېرى ئاز بولغاچقا ، ئۇچ كۇندىلا بېسىقىپ بولۇپ ، ئۆردەككە يارەملەشتى .
ئوماقنىڭ ياخشىلىنىشى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدىن ئۆتۈپلىش ئۇچۇنلا بوپتىكەن ، 4 ـ ئاينى كۆرۈپلا خېمىغا يېنىپ ئورۇن بېسىپ ياتتى ، كۇندىن ـ كۇنگە تامىقى ئازلىدى ، ئاز كۇن ئىچىدىلا كۆرۈنەرلىك ئورۇقلاپ ، باشقا بىر ئادەمگە ئايلىنىپ قالغاندەك هالغا چۇشۇپ قالدى . شۇنداق كۇنلەرنىڭ بىرىدە ، ئۇ ئۆردەكنى يېنىغا چاقىرىپ ، بىر چاغدا مەھەممەت مەرگەن سۆزلەپ بەرگەن ، كېيىن ئۆزى بىر هەپتە ئىزدەپ تەستە تاپقان قەبرىستانلىق توغرۇلۇق سۆزلەپ كېلىپ :
— سەن شۇ ماقاتلىقنى ئىزدەپ تاپ ، كۆلشەهىرى بىلەن ئارغان ئارىلىقىدىكى چوڭ قۇملۇق ئوتتۇرىسىدا ، شۇنداق قاقاس قۇملۇق ئوتتۇرىسىغا نەدىن پەيدا بولۇپ قالغان ماقاتلىق ، كۆلشەهىرى ، مىرەندىكىدەك بىرەر ئۆينىڭ يارتا ـ يېرىم تېمىمۇ كۆرۈنمەيدۇ .مەن كەتسەم ، ئاتىم ئۆتەر[1] ، لېكىن ئۇ ماقاتلىق قېلىۋېرىدۇ . سەن دېگەن هېلىقى «ئايدىن تۆرە» كۆرۈپ قالمىسۇن . ئۆمرۈڭگە ياشىم كىرسۇن[2] ، ئۇ ماقاتلىقنى كۆرسەڭ سەنمۇ هەيران قالىسەن ، — دېدى .
ئوماق بىلگەندەك ۋەسىيىتىنى قىلىۋاپتىكەن ، ئاردىدىن توققۇز

① ئاتىم ئۆتەر — نام ـ نىشانىم ئۆچەر .
② ياشىم كىرسۇن — مېنىڭ يېشىم سېنىڭ يېشىڭغا قېتىلىپ كەتسۇن ، مېنىڭ يېشىمنى قوشۇپ ياشا ، ئۇزۇن ياشا ، دېگەن مەنىدە .

كۈن ئۆتۈپ ، ئايقۇتنىڭ ئالدىدا يانقىنچە جىممىدە كېتىپ قالدى . قىزىق ، شۇنچە يىلدىن چارىغا كەلمىگەن قاسىم قارى ، ئوماق جان ئۇزگەن كۈنى كېلىپ قالدى . قاسىم قارى مەھەللىنىڭ چوڭلىرى بىلەن بىللە ئوماقنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى تەييارلاپ ، مېيىتنى ئۆز قولى بىلەن سۇغا ئالدى . ئوماقنىڭ ئۆلۈمى تۇلەك بوۋىنىڭكىدىنمۇ داغدۇغىلىق ئۇزىدى ، مېيىت ناماىزغا تىكەنلىكتىن كۆنچىگىچە بولغان چوڭ ـ كىچىك مەھەللىدىكى چوڭلارنىڭ ھەممىسى كەلدى . مېيىت نامىزىنى قاسىم قارى چۈشۈردى . ئوماقنىڭ جەستى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تۇپرىقىنىڭ يېنىغا قويۇلدى . يەتتە كەتمەن توپا تاشلىنىپ بولغاندىن كېيىن ، قاسىم قارى بىر مۇسىبەتلىك دىلىنى ئون قىلىپ ئېزىپ ، تىترەڭگۈ ئاۋازدا بىر سوزۇپ ، بىر ئۇزۇپ ، ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن قىرائەت قىلدى .

قاسىم قارىنىڭ كېلىپ قېلىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى . ئوماق ئېغىرلىشىپ قالغان كۈنلەردە ، قاسىم قاق ئاق رەختنىڭ غېمىنى قىلىپ كورلىغا بارغاندا ، ئوماقنىڭ ئەھۋالىدىن قاسىم قارىنى خەۋەرلەندۇرۇپ قويغانىدى ، دىدار كۆرۈشۈۋالاي دەپ كېلىپ ، ئۆلگۈرەلمەي قالدى شۇ .

ئايقۇتنىڭ قەدىنسىنى ياد ئېتىپ توقۇپ ئېيتقان قوشاقلىرى ئۇزۇنغىچە ئۇزۇلمىدى ، مەھەللىدىن مەھەللىگە ئۆتۈپ كەڭ تارقىلىپ كەتتى .

— نېمانداق ئالدىرىتىدىغاندۇ ؟

— شۇنى دەيمىنا ، چىنىباغنىڭ[1] يولى بولمىسا بۇ .

ستەيىنىڭ ئالدىراقسىغا قەشقەرلىك ئىككى ياللانما خادىم ئۆزئارا ئۇنىڭغا نارازىلىقىنى دېيىشىپ كەلمەكتە .

ستەين ھەقمەقتەن ئالدىراۋاتاتتى . ئۇنىڭ بۇ ئالدىرىشى ، بە-

① چىنىباغ — قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى تۇرۇشلۇق جاي .

ری ، رىقابەتچىلىرىدىن كېلىۋاتسا ، يەنە بىرى ، خوجايىنىنىڭ قىس-
تىشىدىن ئىدى . ئۇ 2 ـ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسىده بۇنداق
ئالدىرىمىغانىدى ، بۇ قېتىم ئىختىيارسىز ئالدىرىدى ، بۇ قېتىم
گېرمانىيە ، فرانسىيە ، رۇسىيەلەرنىڭ ئارخېئولوگىيە ـ ئېكسپې-
دىتسىيە ئەترەتلىرىنىڭ كۈچلۈك رىقابىتىگە دۇچ كەلدى .

سۋېن ھېدىن 1901 ـ يىلى ئۆردەك ، تۆمۈر ، توختىلارنىڭ
يول باشلىشىدا كۆلشەھىرىگە كەلگەندە ، ئۆردەك بۇددا ئىبادەتخانە-
سى مۇناري يېنىدىكى توپا ئارىسىدىن تېپىۋالغان ، يۈزىگە قارۇشتى
يېزىقىدا خەت پۈتۈلگەن تاختاينى كۆرۈپ گۆھەر تېپىۋالغاندەك
خۇش بولۇپ كەتكەن . سۋېن ھېدىن ئۇنى شۋېتسىيىگە ئېلىپ
كېتىپ تىلشۇناسلارغا تاپشۇرۇپ بەرگەنىدى . ئۇنى گېرمانىيىلىك
ھېيمىلىر ، يەنە بىر گېرمانىيىلىك خەنزۇشۇناس كۇنراد① لار تەتقىق
قىلىپ ، تاختايدىكى خەتنىڭ غايىب بولۇپ كەتكىنىگە بىر مىڭ بەش
يۈز يىل بولغان ، تارىختا تارىم ـ تەكلىماكان بويىدىكى مەركەز
شەھەرلەرنىڭ بىرى ، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى دېلتا
بويىچە ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىدىكى ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ
مۇھىم نۇقتىسى ۋە مەركىزى② نىڭ نامى ـــ كروران ئىكەنلىكىنى
دۇنياغا جاكارلىدى . شۇنىڭ بىلەن «بۇيۇك بايقىغۇچى» سۋېن
ھېدىنىنىڭ بېشىغا شان ـ شۆھرەت تاجلىرى قونۇش بىلەن تەڭ ،
خۇددى تاتلىقنىڭ ھىدىنى ئېلىپ قالغان چۈمۈلىلەر شۇ تەرەپكە
يوپۇرۇلغاندەك ، ياۋروپا ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئار-
خېئولوگ ، ئېكسپېدىتورلارنىڭ دىققەت ـ نەزىرى كروران خارابە-
لىكىگە تىكىلدى . تەرەپ ـ تەرەپتىن ئارخېئولوگ ـ ئېكسپېدىتـ-
سىيىچىلەر كروران ، مىرەن ۋە باشقا خارابىلىكلىرىمىزگە يوپۇرۇ-
لۇپ كېلىشكە باشلىدى . گېرمانىيە ، فرانسىيە ، رۇسىيە ئېكسپې-
دىتسىيىچىلىرى شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى . بۇلارنىڭ بەزىلـ-
رى دىيارىمىزغا كىرىپ بولغان ، بەزىلىرى سەپەر ئېتىنىڭ ئۇزەڭـ-

---

① كۇنرادنىڭ خەنزۇچە ئىسمى خۇڭ خاۋگۇ .
② بۇ نەقىل ـــ خۇ شەننىڭ «لوپنۇر ئەسلىمىلىرى»گە قارالسۇن .

گىسىگە پۇت قويۇۋاتاتتى.

— تاچىبانازىيچۇنىك[1] كروران، مىرەنلەردىن نېمىلەرنى ئېلىپ كەتكىنىنى بىلەمسەن؟ سۇرئىتىك، ھەركىتىك تېز بولىسۇن، — دېگەنىدى ماكارتىنىي، ستەيىننى ئاگاھلاندۇرۇپ.

ياپونىيە ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىك ئون سەككىز ياشلىق ئەزاسى تاچىبانازىيچۇ يەنە بىر ھەمراھى بىلەن 1909 — 1910 — يىللىرى كروران، مىرەنگە كەينىدىن ئىككى قېتىم كېلىپ، بىر تۈركۈم مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەنىدى. ستەين ئۇنىك پەقەت «لى بو پۇتۇكلىرى» دەپ ئاتالغان بىر قەدىمكى پۇتۇكنى تاپقانلىقىنى بىلسىمۇ، ئەمما كرو-رەندىن يەنە نېمىلەرنى تاپقانلىقىنى، مىرەندىن نېمىلەرنى ئېلىپ كەتكەنلىكىنى بىلمەيتتى.

«لى بو پۇتۇكلىرى» دەپ ئاتالغان ئۇ تېپىلما جۇڭگونىك بەش غوز، ئون ئالتە بەگلىك دەۋرىدە ئالدىنقى لياك خانلىقى غەربىي رايونغا ئەۋەتكەن دورغا لى بو مىلادىيە 328 — يىلى لوپ كۆلى رايونىغا كەلگەندە، كىنگىت[2] خانى قاتارلىق بىرقانچە خانلارغا يازغان يوللانمىلار بولۇپ، تارىخىي قىممىتى يۇقىرى ئىدى. ستەين ئالدىنقى قېتىمدا ئۆردەكلەر كېلىپ قېلىپ، ئالالماي قالغان تام رەسىملىرىنى تاچىبانا ئەكەتتىمىكىن، دەپ بەك ئەنسىرەپ يۇردى.

— بۇ قېتىم كرورانغا قايسى يول بىلەن ماڭىمىز؟ — رال سىنگخ ستەيندىن سورىدى.

ئالدىنقى قېتىم چاقلىقتىن مىرەن تەرەپكە ماڭغانلىقى ئۇنىك ئېسىدە ئىدى. بۇ قېتىم مىرەننىك بېرىسىدىن يانداپ يۇقىرىلاپ كېتىۋاتاتتى. ستەين ئادەتتە ئېكسپېدىتسىيىگە مۇناسىۋەتلىك كىچىككىنە پىلاننىمۇ رىقابەتچىلىرىنىك قۇلىقىغا يېتىپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ مەخپىي تۇتاتتى، شۇڭا بۇ سەپىرىنىك يۆنىلىشى توغرۇلۇقمۇ ھېچكىمگە تىنمىغانىدى. ئۇ ئەتراپقا قارىۋېتىپ رال

---

① تاچىبانازىيچۇنىك خەنزۇچە ئىسمى جۇ رۇيچاۋ.
② كىنگىت — قارا شەھەر.

سىنگخقا پەس ئاۋازدا :
— قۇرۇقتاغ تەرەپ بىلەن ماڭىمىز ، — دېدى .
ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە گۇرۇپپىسىمۇ توققۇز كىشىلىك بولۇپ ، ئاساسلىق ئەزالىرى رال سىنگخ ، جاسۋات سىنگېر ، قەشقەردە قوشۇلغان لى شىيې ئىدى . ئۇنىڭ ئىلگىرىكى سادىق ھەمراھى جاڭ شىيېنىڭ ئاڭلاش ئىقتىدارى ئاجىزلاپ كەتكەچكە ، ماكارتنىېي ئۇنىڭ ئورنىغا لى شىيېنى تونۇشتۇرغاندى . لى شىيې گىزى ئېغىر ، سۆزى قىممەت ئادەم بولۇپ ، بىر قېتىم سۆزلىشىپلا ستەين ئۇنى ياقتۇرمىدى . ئۇنى خوجايىنى تونۇشتۇرغاچقا ، ئىلاجسىز گۇرۇپپىسىغا قوشۇۋالدى . ستەيىنىڭ بۇ قېتىم كرورانگە تاغ تەرەپتىن كەلمەكچى بولۇشى ، ئالدىنقى قېتىمدىكى ساۋاقتىن كەلگەنىدى . قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيىسىدە ھەممىدىن مۇھىمى سۇ ، ئاندىن قالسا يېمەكلىك ئىدى . ئالدىنقى قېتىمقىدەك ئالدىدا مىرەنگە ، ئاندىن كرورانغا بېرىپ ، يەنە مىرەنگە قايتىپ يۈرمەي ، ئالدىدا كرورانغا بېرىپ ، ئۇ يەردىن مىرەنگە كېلىپ ، ئاندىن چاقلىق ئارقىلىق خوتەن ـ قەشقەرگە قايتىشنى پىلانلىغاندى . ئۇ تارىم دەرياسىنى ياقلاپ مېڭىپ چارىغا بېرىپ ، ئۇ يەردىن كۆنچى دەرياسىنى بويلاپ يۇقىرىلاپ ، ئاندىن قۇرۇقتاغ تەرەپكە بارماقچىدى ، ئۆردەكنىڭ چاردا ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ قېلىپ ، ئۆزىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئۇنىڭغا سەزدۈرمەسلىك ئۈچۈن ، قارادايدا سۇ غەملىۋېلىپ ، شۇ يەرلىك بىر كىشىنىڭ يول باشلىشىدا ، قارادايدىن كۆن ئاستىغا[1] بېرىپ ، بىر قۇرۇق ئېقىن ئىچى بىلەن مېڭىپ يامبۇلۇق توغراق دېگەن يەردىن فېڭشى بىر ۋاقىتتا «يېڭىپەن» ئىكەن دەپ قويغان قاقشاللىقنى يىراقتىن يانداپ ئۆتۈپ ، شىڭدى تېغى تەرەپكە مېڭىپ كەتتى .
ستەين ئۆردەكتىن ئۆزىنى قاچۇرغىنىدەك ، ھەرقانداق يەرلىك ئەمەلدارلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالماقچى بولدى . ھازىرغىچە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ھەرقانداق بىر ئەمەلدارى چەت ئەللىكلەر-

① كۆن ئاستى — جاي ئىسمى .

نىڭ بۇ رايوندا قەدىمىي مىراسلارنى تەكشۈرۈشىنى ، قېزىشنى توسمىغان . 1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابى مەنچىڭ سۇلالە-سىنى ئاغدۇرۇپ ، جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت تىكلىگەن بولسىمۇ ، جاي-لاردىكى بىردىنبىر ئۆزگىرىش ، ئامباللار مەنچىكچە قالپاقنى تاش-لاپ ، ئىنگلىزچە قالپاق كىيگەنىدى . شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى تىنچ ئىدى ، ئىنقىلاب ئېلىپ كەلگەن داۋالغۇشلارمۇ بېسىققانىدى . لې-كىن ، بۇنداق پايدىلىق پۇرسەت يەنە قانچىلىك داۋاملىشىشىنى مۆلچەرلىگىلى بولمايتتى ، شۇڭا ستەين جۇڭگودىكى ئەقلىيىلىك ھېكمەت «پەشنى قېقىپ كېتىش» ئۇسۇلى بويىچە ئەمەلدارلارنىڭ كۆزىگە چېلىقماسلىق تاكتىكىسىنى قوللانماقچى بولدى .

قارادايلىق يول باشلىغۇچى بىر چاغلاردا ئۆردەكنىڭ : «قاق-شاللىق مۇھىم جايدەك قىلىدۇ ، ئۇ يەرنى كەلگەنلا ئادەملەرگە كۆرسىتىپ قويمايلى» دېگەن گېپىنى ئاڭلاپ قالغانىدى . شۇڭا ستەيىننى يىراقتىن ياندىتىپ ئېلىپ ماڭغانىدى .

ستەين ئابدۇرېھىم ئوۋچىنى سۇرۇشتۇرۇپ يۇرۇپ تەستە تاپتى

— تۆگە ، ساندۇقلىرىڭلار جىق ئىكەن ، بوش ساندۇقلارنىڭ ھەممىسىگە مۇز قاچىلايلى ، 2 ـ ئايغىچىمۇ مۇز ئېرىپ كەتمەيدۇ . تاغلىقلاردىن تۇلۇم سېتىۋېلىپ ، ئۇنىڭغىمۇ يېتىمبۇلاقتىن سۇ قاچىلايلى . توڭلاپ كەتسە كېرەك يوق ، تۇلۇملارنى كېسىپ ، ئالـ-دى بىلەن ئۇنىڭدىكى مۇزنى ئىشلىتىسىلەر . تۇڭدىكى مۇزلارنى مىرەنگە بارغۇچىلىك يولدا ئىشلەتسەڭلار بولىدۇ ، — دېگەن مەسـ-لىھەتنى» بەردى ئابدۇرېھىم ئوۋچى .

بۇ مەسلىھەت ستەينگە ياغدەك ياقتى . ئابدۇرېھىم ئوۋچىنىڭ بەش تۆگىسى بار ئىدى ، ئۇلارنىمۇ ئىجارىگە ئالدى...

ستەيىننىڭ كېرۋانغا كېلىپ نېمىلەرنى قىلىپ ، نېمىلەرنى ئالغانلىقىنى ، ئۇنىڭ ئۆز قەلىمىدە ، ئۆز قولى بىلەن يازغان خاتـ-رىسىدىن بىلەيلى :

«مەن ئىككى قەدىمىي قورغاننى زىيارەت قىلدىم. ئۇلارنى ئالدىنقى قېتىم مەن بىلەن لوپ كۆلى رايونىغا كىرگەن توختاخۇن بۇرۇنقى يولىنىڭ غەربىدىكى قۇملۇقتا بايقىغانىدى... ئۇلاردىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا يەنە بىر مەھەللە بايقىلىپ، ئۇ يەردىن خەنزۇ يېزىقى، قارۇشتى يېزىقى، بۇرۇنقى سوغدى يېزىقى، براخما يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، توقۇلما بۇيۇملارنىڭ قالدۇقلىرى قاتارلىقلار قېزىۋېلىنىدى. بۇ خارابىلىكلەر ۋە شۇ ئەتراپتىكى قەدىمىي دەريا يولىنىڭ ئورۇنلىرى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى.»

«بۇ ھەقتىمۇ بىر ھالاكەتلىك جاي ئىدى... گەرچە يەر يۈزى ئېغىر يىمىرىلىشكە ئۇچرىغان، نۇرغۇن تاش ۋە مىس يادىكارلىقلارنى بايقىغان بولساقمۇ، لېكىن كىشىنىڭ قەلبىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان پەيت ئەمدى كەلگەنىدى — بىر غايەت زور ۋە شۇ تۈپەيلى كۆچمە قۇملارغا كۆمۈلۈپ كېتىشتىن ئامان قالغان، شامالنىڭ يىمىرىلىشىگە ئۇچرىغان تۆپىلىكتە بىر پارچە قەدىمىي قەبرىستانلىقىنى بايقىدۇق. گۆر ئىچىدە كۈتۈلمىگەن بىرتالاي ئاسارئەتىقىلەر — ھەر تۈرلۈك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە چىرىگەن كىيىم-كېچەك-لەر تولۇپ ياتاتتى؛ قارىغاندا بۇرۇنقىلار بۇنىڭدىنمۇ قەدىمكى گۆر-لەر ئىچىدىن بۇ نەرسىلەرنى بولۇشىغا يىغىشتۇرۇپ ئەكېلىپ، جەسەت بىلەن بىرگە مۇشۇ جايغا كۆمۈپ قويغاندەك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نەپىس كىمخابلار، يىپەك كەشتىلەر، چىرايلىق توقۇلغان گىلەم ۋە ھەر خىل رەخت پارچىلىرى كۆزلەرنى ئالا چەكمەن قىلىۋېتەتتى. مېنىڭچە، بۇ نەرسىلەر شەرقىي خەن سۇلالىسى زامانىغا تەئەللۇق بولۇپ... شۇنچە كۆپ چىرايلىق گۈل نۇسخىلىرى بىلەن رەڭدار بويالغانلىقى قايتىدىن يورۇقلۇققا چىققانلىقى، توقۇمىچىلىق ھۈنەر-سەنئىتى تارىخىدا بىر يېڭى سەھىپە ئاچىدۇ، دەپ قارايمەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە گىرۋەكى نەقىشلەنگەن مۇكەممەل مىس ئەينەك قاتارلىق نۇرغۇن باشقا نەرسىلەرمۇ بار ئىدى».

— بۇ نەرسىلەرنى يىغىۋاتىسىلەر ، يىغىۋاتىسىلەر ، نېمە قىلىسىلەر بۇنى ؟ — ئابدۇرېھىم ئوۋچى كەشمىرلىك شەمشىدىندىن سورىدى .

— بىلمەمسەن ؟ — شەمشىدىن ئەجەبلەنگەن چېغى ، — ئۇ نەرسىلەرنىڭ ھەربىرى پالان پۇل ، شۇڭا كېلىدۇ ئۇلار ، — دېدى .

— سىلەر بىر ئەمەسما ، ئايدىن تۆرە نەدىن كېلىدۇ ؟ — ئابدۇرېھىم ئوۋچى شەمشىدىندىن بەكرەك ئەجەبلىنىپ سورىدى .

— ئۇ بىزگە پۇل بېرىدۇ ، بىز ئۇنىڭغا ئىشلەيمىز شۇ ، تاپقان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ، ئۇنىڭ كېلىدىغان يېرى بەك يىراقتا .

ئابدۇرېھىم ئوۋچى ئۆزىنى تىڭشاپ قالغاندەك جىمىپ كەتتى .

ستەين بۇ قېتىم كرورانداا نومۇر قويۇپ تۇرۇپ ئون ئۇچ نۇقتىنى قېزىپ ، يۇقىرىقىدەك مول تېپىلمىلارغا ئېرىشتى . پەقەت ئۇچىنچى ، تۆتىنچى نومۇرلۇق ئۆيلەردىن ھېچ نەرسە چىقمىدى ، بىر نەرسە چىقمىغانسېرى ئوڭ - تەتۇر قېزىپ ، خارابىلىكنى تېخىمۇ تۇگەشتۇرۇۋەتتى . ئابدۇرېھىم چىدىيالماي قالغاندەك بولدى .

— بۇنداق قىلىۋەتمىسەڭلار بولمىتتى ، سىلەر كېتىسىلەر ، كېيىن بالاسى بىزگە بولىدۇ ، بولدى ، مەن كېتىمەن ، — ئابدۇرېھىم ئوۋچى شۇنداق دېدى - دە ، تۆگىلىرىنى يېتىلىگىنىچە كېتىپ قالدى .

ستەين ئابدۇرېھىم ئوۋچىنىڭ ئۇنداق دېيىشىنى ، كېتىپ قېلىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۇرمىگەنىدى ، ئۇنى قۇلىقى يۇمشاق ، ياۋاش دەپ قارايتتى . ئۇنىڭ گېپىگە ، بولۇپمۇ پىشىنى قېقىپ كەتكىنىگە تېخىمۇ ھەيران قالدى . «ئادەم باشلاپ كېلەمدۇيا ؟ » ستەين ئۆزىنىڭ ئويىدىن ئۆزى چۆچۈپ ، يۇرىكى ئېغىپ كەتتى .

— قېزىشنى توختىتىپ ، نەرسىلەرنى قاچىلاڭلار ! — ستەين ئادەملىرىگە بۇيرۇق قىلدى .

هېلىمۇ ئۇلار قېرىنداشلىرىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تۇرى بويىچە ئۇدۇللۇق قاچىلاپ تۇرغانىدى ، كېيىنكى ئىككى نۇقتىدىن ھېچ نەرسە چىقمىغاچقا ، ساندۇقلارغا قاچىلايدىغان نەرسىلەر جىق قالمىغانىدى . ئۇلار شۇ كۈنىلا قاچىلايدىغانلىرى قاچىلاپ ، تۆگىلەرگە ئارتقۇدەك قىلىپ تەقلەپ قويدى . ستەينىكنىڭ مەيلىچە بولسا ، كېچە دېمەي ھازىرلا مېڭىپ كەتسە . سوغۇقنىڭ ئۇستىگە ھاۋا تۇتەكلىدى . شۇنىڭ ، قەھرىتان كۈپتىغا چىققانىدى ، گويا ھاۋا ئۇنىڭ بىلەن قېرىشىپ يولىنى توسۇپ تۇرۇۋاتقاندەك ياكى يولغا چىقىشقا كاشىلا پەيدا قىلىۋاتقاندەك ئىدى . ئۇنىڭ تۇيغۇسى «ئوغرى گۇماندىخور» دېگەندەك بولۇۋاتاتتى . كېچىنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزمەي بولمىدى . تۆگىلەرنىڭ كۆشەپ چىقارغان «غارت ـ غۇرت» لىرى ۋە باشقا ئاۋازلار ستەينىگە يېراقتىن بۇ تەرەپكە قاراپ ئاتلىقلار كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ ، كۆز يۇمماي تاڭ ئاتقۇزدى . كۈنچىقىش تەرەپ بېلىق قورسىقى رەڭگە كىرىشكە باشلىغان ھامان ئۇلار سانداق ۋە باشقا يۈك ـ تاقلارنى تۆگىلەرگە ئارتتى ـ دە ، ناشتىمۇ قىلماي يولغا چىقتى ، مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئۆز سايىسىدىن ئۆزى قورقۇپ قاچتى !...

ستەينىلەر ئىككى كۈن قاتتىق سوغۇقنى دېمىگەندە ، يېنىك شامالدىن باشقا ئاۋارىچىلىككە ئۇچرىمىدى ، لېكىن ستەينىڭ يۈرىكى پوك ـ پوك ئىدى . ئۇچىنچى كۈنى غەرب تەرەپتىن ئۇرغان شامال ئۇلارنىڭ مېڭىشىنى قىيىنلاشتۇرۇۋەتتى . شامالنىڭ ئاچچىق ، سوغۇق زەھىرى بىر يەردە قېلىپ ، ئۇچقان قۇملار يۈزلەرگە يېگىنە سانجىلغاندەك تېگەتتى ، كۆزنى ئاچقۇزمايتتى ، تەرەپلەرنى پەرقلەندۈرۈشمۇ تەسلەشتى ، كومپاسقا قاراشمۇ مۇمكىن بولماي قالدى .

— ھەي ، ئابدۇرېھىمنىڭ كەتكىنى ياكى باشقا يەرلىك ئادەملەردىن بىرنى ئېلىۋالماپتىكەنمىز ، — دېدى رال سىنگخ .

ئۇنىڭ بۇ گېپى ستەينىنىڭ ئاغرىقىنى تېخىمۇ ئېچىشتۇرۇۋېتىپ تۇز سەپكەندەك بولدى ـ دە ، ئۇنىڭغا گۆلىيىپ قويدى . بۇ ئەلۋەتتە

قاراڭغۇدا ئالىيىۋالغاندەك بىر ئىش ئىدى . شامال بوشايدىغاندەك ئەمەس ، بەلكى تېخىمۇ ئەزۋەيلەپ كۈچىيىۋاتقاندەك گۈركىرەيتتى . مېڭىۋېرىشكە بولماي قالدى . تەلىيىگە ئۇلار پاكار ـ پاكار يارداڭ-لىق بىر يەرگە كېلىپ قالدى . كۈن كەچ بولۇۋاتقاندەك گۇگۈم پەردىسى يېيىلماقتا ئىدى . ئۇلار كېچىنى يارداڭلىقنىڭ دالدىسىدا ئۆتكۈزمەكچى بولدى... كېچىنى كىرپىك قاقماي تۇنەپ ئۆتكۈزۈش-تى . شامال پۈتۈنلەي توختىمىغان بولسىمۇ ، تۇنۇگۈنكىدىن ، كېچ-چىدىكىدىن كۆپ بوشىغاندى . ئۇلار يۇك ـ تاقلارنى بىرقۇر كۆزدىن كەچۈرۈپ بولۇپ يولغا چىقتى . «قورقمانغا قوش توقۇناق» دېگەندەك ، ئون قەدەم ماڭار ـ ماڭماي ، ئىككى تۆگىدىكى يۈكنى تاڭغان تانىلار ئۇزۇلۇپ كېتىپ ، يۈكلەر يېشىلىپ ئىچىدىكى نەر-سىلەر چېچىلىپ كەتتى . ئۇلار يېمەكلىك ئىدى ، چېچىلىپ كەتكەن يېمەكلىكنىڭ يېرىمىنى يىغىۋالالىدى . سوغۇق قۇمغا قول تەگكۈز-مەكمۇ تەس ئىدى . يىغىۋالغانلىرىنى مىڭ تەسلىكتە تېڭىپ ئارتىپ ماڭدى . ئۇلار بىرەر سائەت مېڭىپلا مىرەنگە يېتىپ كەلدى . ئەس-لىدە ئۇلار ئاخشاملا مىرەنگە يېقىن كېلىپ قالغانىدى ، شامال ، قۇم كۆزىنى ئاچۇرمىغاچقا ، بىلەلمىگەنىدى .

ئۇلار يۈكلەرنى چۈشۈرۈپ ، ئات ، تۆگىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى ـ دە ، ئۆزلىرى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى ئىچىگە كىرىپ بىرقۇرلا تاماقلىنىۋالدى .

— بۇ يەردە ئۇزاق تۇرمايمىز ، ئالدىنقى قېتىمدا ئالالماي قالغان بىرنەچچە تام رەسىملىرىنى ئېلىۋېلىپلا مېڭىپ كېتى-مىز ، — ستەين بىر ئادەمنى مۇنار ئۈستىگە چىقىپ قاراپ تۇرۇش-نى ، بىرەر ئادەم كېلىۋاتقۇدەك بولسا خەۋەر قىلىشنى تاپىلاپ قويۇپ ، قالغان ئادەملىرىنى ئىشقا تەقسىم قىلدى ، — ... مۇشۇنداق قىلىمىز ، قېنى ، ئىشقا كىرىشەيلى ، — دېدى .

بۇ قېتىمقۇ «توخۇنى ئۆلتۈرۈپ ، تۇخۇمىنى ئېلىش» ئۇسۇلى بويىچە ئىش قىلدى . ئالغىنى بىر «قاناتلىق پەرىشتە» رەسىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئون بىر تام رەسىمى بولۇپ ، بۇزۇقۇتكەنلىرى

ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ئىدى . ئۇ مىرەندىن ئالغان تام رەسىملىرى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئالتە چوڭ سۇ تۇڭىغا قاچىلىدى . ئۇنىڭ يەنە جىق نەرسىلەرنى ئالغۇسى بار ئىدى ، «قاناتلىق پەرىشتە» ئۇنىڭ كۆڭلىگە تەسەللى بەردى . «قاناتلىق پەرىشتە»نىڭ بىر ئۆزىلا ستەين ئۇچۇن باشقىلار ئوڭاي ئېرىشەلمەيدىغان ، «تەڭرى پەقەت ئۇنىڭ ئۆزىگىلا ئاتا قىلغان» چوڭ غەنىيمەت ئىدى...

ستەين بۇ دىيارىمىزدىن قانچىلىك نەرسە ئېلىپ چىقىپ كەتتى ؟

بىلمىگەن ، خوتەن - نىيىلەردىن يەتمىش يەتتە ساندۇق مەدە-نىيەت يادىكارلىقىنى ، قارۇشتى يېزىقىدىكى پۇتۇكلەردىنلا يەتتە يۈز يېگىرمە سەككىز پارچىنى ، كروران - مىرەن خارابىلىكىدىن توق-سان ساندۇقتىن ئارتۇق ، قارا شەھەر - كورلا ئارىلىقىدىكى شىك-شىن مىڭئۆي خارابىلىكىدىن ئون ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىق-نى ئېلىپ چىقىپ كەتتى . بۇلارغۇ چەت ئەللەردىكى ھەرقايسى مۇزېيلاردا ساقلىنىدۇ ، ئەمما بۇلارنى ئالىمەن دەپ بۇزۇۋۇتكەنلىرى ئېلىپ چىقىپ كەتكەنلىرىدىن جىق ، بۇ ، مەڭگۈگە ئورنىغا سەپ-لىگىلى بولمايدىغان يوقىتىش . بۇنى ئويلىسىڭىز ئازابلى-نىسىز .

دۇنخۇاڭدىن قانچىلىك نەرسە ئەكەتتى ؟

بۇنىمۇ بىلىپ باققۇڭىز كېلىۋاتامدۇ ؟ ستەين دۇنخۇاڭدىكى تاش كېمىرلەردە مۇكەممەل ساقلانغان ئېگىزلىكى ئۇچ مېتىر ، قىرىق ئالتە كۋادرات مېتىرلىق قوليازمىلار ئىچىدىن ئاز بولغاندا ئىككى قېتىمدا ئىككى يۈز ئوتتۇز باغلام ، يېگىرمە تۆت ساندۇق نوم ، پۇتۇكلەر ، بەش ساندۇق تام رەسىملىرىنى تاللىۋالغاندىن باشقا ، ۋاڭ راھىبقا مائاشىنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيدىغان[1] بەش يۈز رۇپىيە قىممىتىدىكى تۆت تاقا كۇموش بېرىپ ، ئۇنىڭ قولىدىن يەنە ئەللىك باغلام يۆگەلمە كىتاب ، بەش باغلام تۇبۇتچە نەرسىلەرنى ئېلىپ كەتتى...

① ستەينىنىڭ ھىندىستان ھۆكۈمىتىدىن ئالمىغان ئايلىق مائاشى 1250 رۇپىيە ئىدى .

— ئەجەب قۇملۇق ئىچىگە كىرىدىغان بولۇپ قاپسەنغۇ؟
— بۇ ئاتامنىڭ ۋەسىيىتى ئەمەسمۇ؟
— مېجەز - تاۋىم ئانچە ياخشى ئەمەس، كېلەر يىلى بارسامۇ بولمامدۇ؟
— بۇ يىل قانداق يىل؟
— قانداق يىل؟ — ئايقۇت ئۆردەكنىڭ سوئالىنى تەكرارلاپ دېدى، — ئادەتتىكى يىلغۇ.
— ئادەتتىكى يىل دەمسەن، — ئۆردەك ئانىسىغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ دېدى، — ئاتام هايات بولغان بولسا، قانچە ياشقا كىرەتتى؟
ئايقۇت بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ:
— يۈز ياشقا كىرەتتى، — دېدى.
— شۇنداق، — دېدى ئۆردەك، — ئەسلىدە مەن بۇلتۇر ئەللىك ياشقا تولغان يىلىمدا قۇملۇققا كىرىشنى ئويلىغانىدىم، خىيال قىلسام، ئاتام بۇ يىل يۈز ياشقا كىرىدىكەن، شۇڭا بۇ يىل كىرمەك بولدۇم.
— بىلدىم، بىلدىم، ئاتاڭنىڭ ۋەسىيىتىنى يۈز ياشقا كىرىدىغان يىلىدا ئورۇندىماق بوپسەن. ئۇ يەر يىراقمۇ؟
— بېرىپ باقمىسام قانداق بىلىمەن، بىلمەيمەن.
— قاچان ماڭماي دەيسەن؟
— كېيىنكى هەپتىدە.
— يالغۇزمۇ، يا ...
— بېرىپ باقمىغان قۇملۇققا يالغۇز بارسام بولمايدۇ، ماقۇل دېسە، سالتاق قاسىم بىلەن بىللە بارايمىكىن، دەيمەن.
— قۇملۇق سەپىرىدە ئاشۇنداق بىر ئادەمنىڭ بولغىنى ياخشى، قوشۇق ئېيتىپ ئادەمنى زېرىكتۈرمەيدۇ.

ئۆرده‌ك قۇملۇق سه‌پىرنگه هه‌مراهلىقىغا سالتاك قاسىمنى تال-
لاشتا ، ئۇنىڭ كىشىنى زېرىكتۈرمه‌يدىغان ته‌رىپىدىن باشقا ، سه‌په‌ر-
گه چىداملىقلىقى ئۇنىڭ ئالاهىده ئارتۇقچىلىقى ئىدى . ئۇ ئېغىر
جاپا - مۇشه‌ققه‌ت ئىچىده چوڭ بولغاچقا ، خېلى - خېلى ئېغىرچە-
لىقلارغا چىدايتتى ، ۋايساپ كه‌تمه‌يتتى .

سالتاك قاسىم ئۆرده‌كنىڭ ته‌كلىپىنى قوبۇل تاپتى . ئۇمۇ
كۆڭلىده : «قاچان ئۆرده‌كله‌رنىڭ ياخشىلىقىغا جاۋاب قايتۇرارمه‌ن»
ده‌پ يۈره‌تتى . ئۆرده‌ك ئه‌ينى يىللىرى ئاكىسى بىلەن مېڭىپ يۈ-
رۈپ ، ئۇنى ئۆي - ئوچاقلىق قىلىپ قويغانىدى . تېخى ئۇنىڭ
هازىر ئالدىدا ئويناقلاپ يۈرىدىغان ئالته ياشلىق ئوغلىمۇ بار .
— بولىدۇ ، ئۆرده‌ك ئاكا ، سه‌ن مېنى نه‌گه باشلىساڭ بار-
مه‌ن ، نېمه قىل دېسه‌ڭ قىلىمه‌ن ، — دېدى سالتاك قاسىم ئويلاپ
ماستىنلا .

ئايقۇت بىر هه‌پتىدىن بېرى ئىككىسىگه ئىككى هه‌پتىلىك
يېمه‌ك - ئىچمه‌ك ته‌يىارلىدى . ئالدى بىلەن سۇ قوشماي سۈت
بىلەنلا يۇغۇرۇپ توقاچ يېقىپ يېيىشۈه‌تتى ، ئاندىن ئىككىسى كۈنىگه
بىر دىن يېسه ، ده‌پ ئىچىگه ئۇجۇل تالقىنى ، جىگده تېرىپى ، بېلىق
تالقىنى بىلەن بېلىق يېغى سېلىپ ئون به‌ش بېلىق پوستلىقى
قۇيىدى ، قاياناق سۇغا ئىككى جاۋۇر سۈت ئارىلاشتۇرۇپ ، ئون
سه‌ككىز تال جىگده سېلىپ ، مه‌خسۇس بىر تۇلۇم ئۇسالىق ته‌يىار-
لىدى . ئۇجۇل تالقىنى ، جىگده تېرىپىگه بېلىق گۆشى تالقىنى ،
پىشۇرۇلغان غاز ، ئۆرده‌ك تۇخۇمىنىڭ سېرىقىنى هه‌م بېلىق يېغە-
نى ئارىلاشتۇرۇپ ، بىر ئاپقۇر ئارىلاشما تالقان ته‌يىارلاپ به‌ردى .
ئۆرده‌ك بىلەن سالتاك قاسىم ئىككى ئات بىلەن ئىككى تۆگىنىڭ
يەم - بوغۇز ، سۇ ته‌يىارلىقىنى قىلدى .

10 - ئاي قۇملۇقتا سه‌په‌ر قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى پەيتى . بۇ
ئايدا ئىسسىقنىڭ تاۋى بوشايدۇ ، به‌لكى كۈنسېرى سالقىنلاپ بارە-
دۇ . شامالمۇ تىنىۋالىدىغان ئاي . ئۆرده‌كله‌ر بىر تۆگىگه ئۆزلىرە-
نىڭ يېمه‌ك - ئىچمه‌كىنى ، بىر تۆگىگه ئات ، تۆگىلەرنىڭ

يەم ـ بوغۇز ، سۇيىنى ئارتىپ يولغا چىقتى . ئوماق ئۆردەككە قايسى تەرەپ بىلەن مېڭىشنى ئېيتىپ بەرگەنىدى . ئارغانغا بارغۇ- چىلىك چوڭ يولدا مېڭىشقا توغرا كېلەتتى . كىشىلەرنىڭ دىققىتى- نى قوزغىماسلىق ئۈچۈن تۆگىگە كولدۇرما ئاسمىدى . يولدا سورى- غانلارغا : «ئابدالغا ماڭدۇق» دەپ قويدى . تىكەنلىككە بارغاندا بۇ- لارنى ئىمىنبەگ كۆرۈپ قالدى .

— نەگە ماڭدىڭلار ؟ — ئىمىنبەگ ئۆردەكتىن سورىدى .

— ئابدالغا ، — ئۆردەك قىسقىلا جاۋاب بەردى .

— سالتاڭ قاسىمنى ئېلىۋالغىنىڭغا قارىغاندا ، قوشۇق ئېيتە- شىش بولامدۇ نېمە ؟

ئۆردەك نېمىدەپ جاۋاب بېرىشىنى بىلمەي ، بىر تىنىق تۇرۇپ قالدى . شۇنداق دېسە ، ئەتىلا مەھەللىدىكىلەر قوشاق ئېيتىشقانىنى كۆرگىلى ، ئاڭلىغىلى قومۇرۇلۇپلا ماڭىدۇ . دەققە ئىچىدە ئۇنىڭ ئاغزىغا بىر گەپ كەلدى .

— ئەسلىدە ئارغان تەرەپكە ئوۋغا ماڭغان ، ۋاقىت چىقىپ قالسا ئابدالغا بېرىپ قايتارمىز ، دەپ ئويلاۋاتىمىز ، — دېدى ئۆردەك . ئىمىنبەگ تۆگىلەردىكى يۈكلەرگە قاراپ ، بۇلارنىڭ ئوۋغا ماڭمىغانلىقىنى پەملىگەن بولسىمۇ ، ئۆردەكنىڭ نېمىشقا يالغان ئېيتىۋاتقانلىقىنى چۈشىنەلمەي ، بىر ئۆردەككە ، بىر سالتاڭ قا- سىمغا قاراپ قويدى .

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ، ناھىيىدە ئامبال ، تۆۋەندە بەگ ـ ئاقساقاللىق تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدى . ئىمىنبەگ تىكەنلىك — كۈزلەكنىڭ شاڭجىڭى بولغان بولسىمۇ ، كىشىلەر ئۇنى ئادەتلەنگەن ئاتىقى بويىچە «بەگ» دەۋېرەتتى . ئۇنىڭ گۇماڭ- لانغىنىنى ئۆردەكمۇ سېزىپ قالدى ، يەنىلا نەگە ماڭغانلىقىدا راس- تىنى دېمەسلىكنى لايىق تاپتى .

ئۆردەكلەر ئۆيدىن چىقىپ ئىككىنچى كۈنى چۈشتە ئارغانغا يېتىپ كەلدى . ئۇلار مۇشۇ يەردىن كۈنچىقىشقا قاراپ مېڭىپ قۇملۇققا كىرىپ كەتمەكچى ، ئات ، تۆگىلەرنى يۈمشاق توغرالغان

هۆل بەدىگە قوناق ، پۇرچاق يارمىسى ئارىلاشتۇرۇلغان بوغۇز بە-
لەن ئوبدان باقتى ، قانغۇدەك سۇغىرىۋالدى . بۇلارنىڭ قۇم ئىچىگە
نېمىگە باردىغانلىقىنى بىلمىگەن بىرنەچچە بوۋاي ئۇلارنىڭ ئارقا-
سىدىن قاراپ قالدى . بۇ قېرىلار ئۇلار كېتىۋاتقان قۇملۇققا بېرىپ
باقمىغان بولسىمۇ ، ئاتا - بوۋىلىرىدىن ئۇنى : «ئەك يامان قۇم-
لۇق» دەپ ئاڭلىغانىدى .

ئۆردەكلەر مەھەللىدىن ئۇزاپ خېلى ماڭغاندىن كې-
يىن ، ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا چەكسىز بىر قۇملۇق قۇچاق ئېچىپ
كۆرۈندى . قۇمنىمۇ كۆردى ، سالتاڭ قاسىمنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ
قوشاق باشلىدى :

كىمنى بولسا قوي - مالى ،
شۇنىڭ ئىكەن زامانمۇ .
تارتقان جاپا ، دەرد تولا ،
بىز شۇنداق يارالغانمۇ ؟ !
بايلار ئۇچۇن سۆزلەركەن ،
بەگ ، خوجاملار ، ئىمامۇ .
بولۇپ قالدىم قاق يېتىم ،
ماڭا قالدى «سالتاڭ» لىق .
بەرگەنىكەن ئاتامغا ،
بۇ ئات - نامنى سالداملىق[1] .
تەقدىر شۇنداق ئوخشايدۇ ،
بولدۇم خەققە قاراملىق .
بۇ ئالەمنى ئىشىنى ،
بولمايدۇكەن بىلگەلى .
يارالغانمۇ بىز ئىشلەپ ،

① سالدام — جاي نامى .

بايلار ياتىپ يېگەلى .
بولماسا بەگ ئالدىدا ،
ھەقنى ھەقچە دەگەلى .
.....

— ھە ، توختاپ قالدىڭغۇ ، ئىچىڭدە گېپىڭ جىق ئوخشايدۇ ، قېنى ، ئېيتە ، ئېيتىۋال ، — دېدى ئۆردەك .

ئۆردەكنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلاپلا سالتاق قاسسىم بۇقو-شاقنى ئېيتتى :

ئايتاي دەسەم گەپ تولا ،
كىسم ئاڭلايدۇ قۇملۇقتا .
ئوتتۇز ياشقىچە سالتاق ،
ئۆتۈپتۇمەن قۇللۇقتا .
سەتاقتار شەيتاننى ،
كۆكچى① دېگەن شۇملۇقتا .

سالتاق باشسم جۇپ بولدۇ ،
ئۆردەك سىلاپ باشسمنى .
ئىس چىقارىپ مورامدىن ،
ئىچەر بولدۇم ئاشسمنى .
ئارا بولسۇن خۇدايىم ،
قوشۇپ ياشا ياشسمنى .

— بولدى - بولدى ، قوشاق ئېيت ، دەپ قويسام ئېيتقان قوشىقىڭنى قارا . سېنىڭ يېشىڭنى مەن ياشامدىمەن ، ئۆزۈڭچۇ... — ئۆردەك گېپىنى دەۋېتىپ كۈلدى .

سالتاق قاسسىمۇ كۈلۈپ كەتتى...

---

① كۆكچى — ئادەم ئىسمى .

مانا ، ئۇلارنىڭ قۇملۇق ئىچىگە كىرگىنىگە بىرنەچچە كۈن بولدى . ئارغاندىن چىقىپ بىر يېرىم كۈنگىچە كۈنچىقىشقا قاراپ ئۈدۈل ماڭدى ، ئاندىن يۇقىرى تەرەپكە بۇرۇلۇپ ماڭدى . سالتاڭ قاسىم ھەر - ھەر قۇملۇقنى كۆرگەن ، لېكىن بۇ قۇملۇقنى كۆرۈپ ئۇنى سۇر باسقاندەك بولدى .

— ئۆردەك ئاكا[1] ، بۇ ئاجايىپ بىر قۇملۇقكەنغۇ ، قۇم دۆۋۈلىرىمۇ باشقىچە ، يونۇۋەتكەندەك ، يارداڭغىلا ئوخشايدىكەن ، — دېدى سالتاڭ قاسىم .

— مەنمۇ بۇ قۇملۇقنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتىمەن . ئابدال ، ئويتوغراق ئەتراپىدىكى ، مىرەن ، كۆلشەھىرىدىكى قۇملۇقلارنىمۇ كۆرگەن ، لېكىن بۇنداق غەلىتە كۆرۈنۈشلۈك ، قورقۇنچلۇق قۇملۇقنى كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن ، — دېدى ئۆردەك .

ئۇلار كۈن پاتارغا يېقىن كۈنچىقىش ، كۈنپېتىش تەرىپى ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان ، بىر تەرىپى تىك قىيادەك غەلىتە ، ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى يېنىغا كېلىپ قالدى .

— قاسىم ، — ئۆردەك ئۇنىڭ قۇم دۆۋىسى توغرىسىدىكى گېپىنى ئاڭلىمىغاندەك باشقا بىر گەپنى قىلدى ، — بىز ئۆيدىن چىققىلى بۈگۈن نەچچە كۈن بولدى ؟

— ھېسابلاپ باقايمۇ ، — سالتاڭ قاسىم قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ، بارماقلىرىنى پۈكۈپ ساناشقا باشلىدى ، — ئۆيدىن ئارغانغا بىر يېرىم كۈندە كەلدۇق ، ئارغاندىن كۈنچىقىشقا قاراپ بىر يېرىم كۈن ماڭدۇق ، ئاندىن يۇقىرى تەرەپكە بىر كۈن ماڭدۇق ، مۇشۇ ئەتراپتا تۆت تەرەپكە مېڭىپ يۈرگىلى بەش كۈن بولدى . ھېسابلىسام ، بىز ئۆيدىن چىققىلى توققۇز كۈن بوپتۇ .

— توغرا ھېسابلىدىڭ ، — دېدى ئۆردەك ، — ئاتام ماڭا ماقاتلىقنىڭ مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان غەلىتە شەكىلدىكى ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى ، ماقاتلىقنىڭ يېنىدا ئۆس-

---

① لوپلۇقلاردا ئاكىسىدىن باشقا چوڭ كىشىلەرنى ئاغا دەيدۇ ، ھەرگىز «ئاكا» دېمەيدۇ . سالتاڭ قاسىم ئۆردەكنى ئۆز ئاكىسىدىن چارە كۆرگەچكە ، ھۆرمەتلەپ «ئاكا» دېگەن .

تەڭچىلىك چوڭلۇقتا بىر ئېقىن ئىزىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان ، بۇگۈن بىز مۇشۇ يەردە قونۇپ ، ئەتە ئەتراپقا ئوبدان قارايلى . مەسلىھەت بويىچە ئۇلار يارداڭلىق قۇم دۆڭىسىنىڭ يېنىدا ياتىدىغان بولدى . كەچلىك تامىقىنى يەپ ، ئات ، تۆگىلەرنىمۇ بېقىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئۆردەك تۇرۇپلا قۇم دۆڭىسىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ياتىدىغان بولۇپ قالدى .

— نېمىشقىدۇر ، — دېدى ئۆردەك ، سالتاڭ قاسىمنىڭ نېمىشقا ئەمدى ، دېگەن سوئالىغا قارىتا ، — كۆڭلۈم قۇم دۆڭىسى ئۈستىدە يېتىشنى تارتىپ تۇرىدۇ ، — دېدى ـ ده ، ئىككى پالاسنى كۆتۈرۈپ ، قۇم دۆڭىسىگە قۇيرۇق تەرىپى بىلەن چىققىلى يۈرۈپ كەتتى .

سالتاڭ قاسىم ئىچىدە : «غالىس ئادەم ـ ده ، بۇ» دېگىنىچە ئۆردەكنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قالدى... قايسى چاغ بولۇۋىدىكىن ، خىيال بىلەن يېتىپ سالتاڭ قاسىمنىڭ كۆزى ئەمدى ئۇيقۇغا ئىلىنىۋىدى ، ئۆردەك :

— قاسىم ، ئويغاقمۇسەن ؟ — دەپ توۋلىدى .

— ئەمدى ئۇخلاي دېگەن ، هە ، نېمە بولدى ؟

— ئىتتىك قېشىمغا چىقمىنا ، ئاۋۇ تەرەپتە ئوت كۆرۈنۈۋاتىدۇ .

«نېمە دەيدىغاندۇ» سالتاڭ قاسىم ئۆزىگە ئۆزى شۇنداق دېسىمۇ ، «بۇ ئادەمسىز دەشت قۇملۇقتا كۆرۈنگەن نېمە ئوتتۇ» دەپ قىزىقىپ ، ئۇمۇ قۇم دۆڭىسىگە چىقىپ كەتتى .

سالتاڭ قاسىم ئۆردەك كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپلا هەم هەيران قالدى ، هەم قورقتى . يىراق بىر يەردە ئوت چاچراندىسىدەك ، لېكىن يېشىل ـ كۆكۈچ بىرنېمە ئۈزۈك ـ ئۈزۈك يالىلداپ تۇراتتى .

— ئاتام تۆمۈر ئاكام بىلەن بىللە «سەپسىن تۆرە» گە يول باشلاپ قاقشاللىققا بارغاندا ، كىچىسى يىراق بىر يەردە مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئوت چاچراندىسىدەك بىرنېمە كۆرۈنۈپتىكەن . ئەتىسى

شۇ تەرەپكە بېرىپ ، بىر تۆپلىكتە چوڭ بىر ماقاتلىقنى كۆرۈپتىد-
كەن . «سەپسىن تۆرە» كېچىدە كۆرۈنگەن كۆكۈچ پال - پالنى
پوس دەپتىمۇ[1] ، پور دەپتىمۇ ، بىرنېمە دەپتۇ . ماقاتلىقتا ئېچىلىپ
قالغان سۆڭەكلەردىن پالىلداپ ئوت كۆرۈنەرمىش ، ئەتە بىز شۇ
تەرەپكە بېرىپ باقايلى ، — دېدى ئۆردەك ھەم ئەتىگەنلىككە نىشاننى
يوقىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن ، ھاسا قىلىشقا ئېلىۋالغان تاياقنى شۇ
تەرەپكە قارىتىپ قويۇپ ، يەنە بىر ئۈچىنى قۇم بىلەن باستۇرۇپ
قويدى .

ئۆردەك خىيال بىلەن يېتىپ كېچىنى تەستە تاڭغا ئۇلىدى .
سونۇر بىلەن تەك كېچە «پال - پۇل» كۆرۈنگەن تەرەپنى نىشانلاپ
يۇرۇپ كەتتى . ئۆردەككە ئات ، تۆگىلەر ئۇنمەك بىلەن قېرىشىپ
ئەتەي ئاستا مېڭىۋاتقاندەك تۇيۇلماقتا ئىدى ، ئۆردەك تەقەززالىقتا
ئالدىرىغانسېرى يول ئاۋۇمايۋاتاتتى .

— قاسىم ، قارىغىنا ، ئېقىن ، ئېقىن ئىزى ! — ئۆردەك
ھاياجانلىنىپ توۋلىۋەتتى .

راست ، ئۇلار كىچىكرەك ، يوقىلىپ كېتەي دەپ قالغان ئېـ-
قىن ئىزى بويىغا كېلىپ قالغانىدى . ئېقىنمۇ ئۇ تەرىپى پەس ،
ئۇ تەرىپى ئېگىز يارداڭلىق ئىدى . ئۇلار يۇقىرى - تۆۋەن مېڭىپ
يۇرۇپ ، ئەپلىك بىر يەرنى تېپىپ ئۇ قانقا ئۆتتى . ئۆتتىيۇ ، ئالدىغا
قاراپ كۆزلىرى ئېچىلىپلا قالدى . ئۇلارنىڭ ئالدىدا دەرەخلەرنىڭ
ئالدى ئادەمنىڭ بېلىدەك ، كەينى پاچاقتەك بولغان بۇك ، ياش
ئورمانلىق نېمىشقىدۇر قۇرۇپ ، قاغجىراپ كەتكەندەك ، قويۇق
ياغاچلار ئېگىز - پەس چوقچىيىپ تۇراتتى ، يەردە قالايمىقان چېـ-
چىلىپ ياتقانلىرىمۇ نۇرغۇن ئىدى .

— ماقاتلىقنىغۇ تاپتۇق ، ئەمدى قانداق قىلىمىز ؟ — سالىتاك
قاسىم سورىدى . «قانداق قىلىمىز ؟» بۇ سوئالغا ئۆردەك جاۋاب
بېرەلمەيتتى . ئۇ پەقەت ئاتىسىنىڭ : «ئۇ ماقاتلىقنى تاپ ، باشقـ-
لارغا ئېيتىپ بەرسەكمۇ ھېساب . كىشىلەر بىلمەي قالغاندىن بىلـ-

---

① فوسفورنى دېمەكچى .

گىنى ياخشى» دېگەن ۋەسىيەتنى ئورۇندىتىش ئۈچۈن بۇ ماقالىنى ئىزدىگەن.

— ئەتراپىنى ئايلىنىپ، ماقالىنىڭ قانچىلىك چوڭلۇقىنى بىلىپ باقايلى، — دېدى ئۆزىدەك. ئۇلار ماقالىنىڭ ئىچىگە كىرمىدى، ئەتراپىنى ئايلاندى. ماقالنىڭ خېلىلا چوڭ ئىدى.

— قاسىم، — دېدى ئۆزىدەك، — سەن بىر نەرسىنى خىيال قىلدۇڭمۇ، مەھەللە - يۇرت بار يەردە ماقالىق بولىدۇ. ماقالىق بار يەردە، ئۇنىڭغا يېقىن ئەتراپتا چوقۇم يۇرت - مەھەللە بولىدۇ. بىز بەش كۈندىن بۇيان مۇشۇ ماقالىق ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ-تۇق، بىرەر يۇرت - مەھەللە تۇگۈل، ئۇنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرمىدۇق. ئويلاپ باقە، بۇ دەشت قۇملۇقتا بۇ ماقالىق قانداق پەيدا بولۇپ قالغاندۇ، شۇنچىۋالا ياغاچلار نەدىن كېلىپ قالغاندۇ؟

بۇ سوئالغا سالتاڭ قاسىم ئەمەس، ئۆزىدەكنىڭ ئۆزىمۇ جاۋاب بېرەلمەيتتى. ئۇنىڭدا مۇشۇنداق «قانداق»، «نېمە ئۈچۈن» دېگەن سوئالنىڭ تۇغۇلۇشىنىڭ ئۆزىمۇ چوڭ ئىش، چوڭ ئۆزگىرىش. ئاتىسى ئوماق ماقات توغرۇلۇق تېخى بۇنداق سوئال قويۇپ ئويلىنىپ كۆرمىگەنىدى.

ئۇ ماقالىقنى تاپتى، ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى ئورۇندىدى، ئەمدى بۇ يەردە ئۇ قىلىدىغان باشقا ئىش يوق ئىدى.

— قاسىم، بىز ھازىر قەيەرگە ئۇدۇل تۇرۇۋاتقاندىمىز؟

— ماڭغان يولىمىزنى ئويلىسام، قارادايغا ئۇدۇل كېلىپ قالغاندەك قىلىمىز.

— مەنچىمۇ شۇنداق، ئاتىنىڭ بوغۇزى تۇگىگۈچە قارادايغا بېرىۋالايلى، — دېدى ئۆزىدەك.

ئۆزىدەكنىڭ گېپىگە سالتاڭ قاسىمغا ياغدەك ياقتى. «قاچان كېتىمىز» دەپ سوراشقا نەچچە قېتىم ئۇمتۇلسىمۇ، لېكىن ئاغزىدىن چىقىرالمىغانىدى. ئېتىنىڭ بېشى قارادای تەرەپكە بۇرۇلۇپ مېڭىشى هامان ئاغزى قوشاققا ئېچىلدى:

ئاچ - توق سەتاقىپ يۈردۇق ،
قۇملۇقتا تۆگە ، ئاتلىق .
توققۇز كۈندە ئاران بىر ،
تاپقانىمىز ماقاتلىق .
ئالدىرىدىم قايتىشقا ،
ئەجەب ئىكەن جان تاتلىق ،
.....

ئۆردەك سالتاك قاسىمغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويدى ، گەپ قىلمىدى...

9

مىلادىيە 1934 - يىلى . مىنگونىك 23 - يىلى 4 - ئاينىڭ بېشى .

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دەرۋازىسىدىن بىرگە تونۇش سۆبەن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىدىن يۇ يىنچاۋ ، شېك رۇيخېگلار چىقتى . ئۇلارنىڭ چىرايلىرى ئەتىياز ھاۋاسىنىڭ بۇلۇتسىز ئاسمىنىدەك ئوچۇق ئىدى . بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنىڭ ئوڭدىن كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى . يۇ يىنچاۋ ، شېك رۇيخېگلار 1927 - يىلى بېيجىڭدا تەشكىللەنگەن سۆبەن ھېدىن باشچىلىقىدىكى «جۇڭگو - شۆبىتسىيە غەربىي شىمالنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى»نىڭ ئەزالىرىدىن بولۇپ ، تارىم بويىغا تۇنجى كېلىشى ئىدى . ئۇلار ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا قالغان كورلىدا ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئىككى يېرىم ھەپتىلىك ۋەھىمىلىك نەزەربەندتىدىن قۇتۇلۇپ ، قىرغىنچىلىقتىن يىراق ، تىمتاس بۇ خىيالىي جەننەتكە كەلگىنىدىن خۇشال ، كۆڭۈللىرى خاتىرجەم ئىدى . بېقىنىدىلا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشتىن كېيىن ، كۆڭلى تېخى جايىغا چۈشمىگەن ھاكىم گاۋ ۋېيۋۇ مېھمان-

لارغا قىزغىن ئىلتىپات كۆرسەتمەي ، يېقىندىن ھەمكارلىشىپ يار-
دەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، ئۇلارنى تېخىمۇ مەمنۇن قىلىۋەت-
تى . ئۇلار دەريا بويىغا كەلدى . دەريانىڭ ئىككى ۋادىسى ئېگىز
ياردائ ، سۇ يۇزى تۆۋەن بولۇپ ، بەزى جايلىرىنىڭ ئېگىزلىكى
ئۇچ مېتىردىن ئاشاتتى . سۇنىڭ ئېقىشى ئاستا ئىدى ، بۇ ، سۇنىڭ
خىلىلا تېرەنلىكىنى ھەم يەرنىڭ تەكشىلىكىنى كۆرسىتەتتى .

— ئەنە ئاۋۇ سىلەرگە تەييارلاپ قويۇلغان كېمە ، — دېدى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر خادىمى غارغالتىدا باغلاقلىق تۇرغان ئىككى چاپما كېمىنى كۆرسىتىپ .

ئىككىلا كېمە ئۇچ مېتىردىن ئۇزۇنراق بولۇپ ، خېلى كەڭ ئىدى . كېمىلەردە بىردىن ئىككى كېمىچى تەق بولۇپ تۇراتتى .

سۆبەن ھېدىن ئالدىنقى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىلىرىدە لوپ كۆلىنىڭ كۆچمە كۆللۈكىنى ئىلمىي ، نەزەرىيە جەھەتتىن كۆرسەتىپ بېرەلىگەن بولسىمۇ ، جۇغراپىيىلىك ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن دەلىللەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەنىدى . پەقەت كۆنچى ، تارىم دەريالىرى بۇرۇن قوشۇلۇپ ئاققان قۇرۇقدەريا سۇ كەلگەندىلا بۇ ئىش ئاندىن رويابقا چىقاتتى . ئۇ پۈرسەتمۇ كەلدى . سۆبەن ھېدىن 1928 ـ يىلى تۇرپاندا ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولۇۋاتقاندا ، تۇرپان بىلەن كۆنچى ـ لوپ ئارىلىقىدا سودا ئىشى بىلەن قاتناپ تۇرىدىغان ئابدۇرېھىم ، خوجا ئابدۇللا دېگەن كىشىلەردىن قۇرۇقدەريا سۇ كەلگىلى يەتتە يىل بولغانلىقىنى ، سۇنىڭ نەگە ئېقىپ بارىدىغانلىقىنى سىڭىرلىق ئوۋچى ئابدۇرېھىمدىن باشقا ھېچكىمنىڭ بىلمەيدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى . ئاڭلىغان خەۋەردىن سۆبەن ھېدىن قالپىقىنى ئاسمانغا ئاتمىغان بولسىمۇ ، شۇنچىلىك خۇش بولۇپ كەتتى ، ئەمما جىددىي ئىش سەۋەبىدىن چاقىرتىلىپ شۇېتسىيىگە كېتىپ قالغانىدى . مانا بۇگۈن ئۇ تەسەۋۋۇر قىلغان لوپ كۆلىنىڭ شىمالغا سىلجىۋاتقانلىقىنى خىيالەن كۆز ئالدىغا كەلتۈرمەكتە ئىدى .

دەريا ئەگىملىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىدى . كېمە بىر ئە-

گىمدىن ئۆتۈپ بولماي تۇرۇپ يەنە بىر ئەگىمگە دوقۇرۇپ قالاتتى، كېمە بېرىپلا قىرغاققا سوقۇلمىدىغاندەك. لېكىن، كېمىچىلەر كې-مىنى ھېلى پالاق بىلەن، ھېلى شۇرۇق بىلەن تاياپ، تار، ئۆتكۈر بۇلۇڭلۇق ئەگىملەردىن بېلىقتەك ئۈزۈپ، غۇيۇلداپ ئۆتۈپ كېتەتتى. سۈبى ھېدىن بۇنداق چاغدا قورقۇپ كۆزىنى يۇمۇۋالاتتى. ئەگىملەر شالاڭلاپ، سۈبى ھېدىن ئۆزىنى خېلى خاتىرجەم ھېس قىلدى، ئېغىپ تۇرغان يۇرىكى جايىغا چۈشتى. دەريانىڭ ئىككى قاسىنىدىكى يوپۇرماقلىرى تەڭگىدەك بولغان يېشىلزار بۇك توغ-راقلىق كىشىگە باھار ھۆزۈرى بېرەتتى. سۈبى ھېدىن ئۆز ئېلە-دە كۆرەلمەيدىغان، دەريا بىلەن پاراللېل بولۇپ ئۈزۈندىن-ئۈزۈنغا سوزۇلغان يېشىللىققا مەپتۇن بولۇپ كېلىۋاتاتتى، كېيىن چىنىڭ:

— ئۆردەك! ئۆردەك! — دەپ ھاياجانلىنىپ توۋلىشىدىن سۈبى ھېدىنىڭ خىيالى ئۈزۈلۈپ، كېيىنچىدىن سورىدى:

— قايسى ئۆردەكنى دەيسەن، قېنى ئۆردەك؟

— بىزنىڭ ئۆردەك، بىزنىڭ ئۆردەك يولۋاسچۇ، ئەنە توغراق-لىقتا كېتىۋاتامدۇ.

سۈبى ھېدىن كېيىنچى كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى. ئىككى ئاتلىق كىشى بۇك توغراقلىق ئىچىدە تۆۋەن تەرەپكە كېتىۋاتاتتى. ئىككىلىسىنىڭ مۇرىسىدە مىلتىق بار ئىدى.

— چارلىق ھېلىقى ئۆردەك يولۋاسما؟ — سۈبى ھېدىن ئاتلىقلارنى تونۇيالماي كېيىنچىدىن سورىدى.

— ھەئە، بىزنىڭ بۇ لوپتا ئۆردەك يولۋاستىن شۇ بىرلا بار.

سۈبى ھېدىنىڭ خۇشاللىقىغا يەنە بىر خۇشاللىق قوشۇلدى. «بۇ قېتىممۇ مېنىڭ ئامىتىم كېلىدىغان ئوخشايدۇ»، ئۇ ئىچىدە شۇنداق ئويلىدى، كېيىنچىگە كېيىنى قىرغاققا يېقىنلىتىپ، ئۆر-دەكنى چاقىرىشنى ئېيتتى.

ئۆردەك دەريا‌غا يېقىنلاپ كېلىۋېتىپ لوپ كىشىلىرىگە خاس سىنچى كۆزى بىلەن بىز قارىپلا سۈبى ھېدىنىنى يىراقتىنلا

تونۇۋالدى.

— ۋۇي ، «تۆره خوجام» يەنە كېپەقاپتۇغۇ ، قاچان كەلگەن ؟ — ئۆردەك گەپ قىلغاچ ئاتتىن چۈشۈپ ، دەريا قىرغىقىغا قاراپ ماڭدى .

سۈپىن ھېدىن بۇ كەلگۈچىنىڭ ئۆردەك ئىكەنلىكىنى دەمال تونۇيالمىدى . ئۇ ئۆردەك بىلەن ئاخىرقى قېتىم قەشقەردە خوشلاشقاندىن بۇيان ئاردىدىن ئوتتۇز ئىككى يىل ئۆتكەنىدى . سۈپىن ھېدىنىڭ ئالدىدا ئۆزىدىن بىر ياش چوڭ — يەتمىش ياشلىق ئۆردەك ئەمەس ، پىشانە — يۈزىنى گىرەلىشىپ كەتكەن تىلىم-تىلىم چوڭقۇر قورۇقلار قاپلىغان ، سوزۇنچاق يۈزىدە ئۇچتەك ئاپئاق ئاقىرىپ كەتكەن ئۇزۇن ساقىلى ئېسىلىپ تۇرغان ، بېشىغا ئاق تېرە تەلپەك ، ئۇچىسىغا پالاستىن تىكىلگەن يەكتەك كىيگەن ، يۈز ياشلىقتەك بىر ئادەم تۇراتتى — بۇ ، ئۆردەك ئىدى ! جەمئىيەتتىنمۇ ، تەبىئەتتىنمۇ ھېچقانداق پەرۋىش كۆرمىگەن ئۆردەك ، يىلانلارنىڭ ئېغىر جاپا-مۇشەققىتى ئاستىدا ئەنە شۇنداق قېرىپ كەتكەنىدى . سۈپىن ھېدىن بۇ قېتىم ئۆردەك بىلەن كۆرۈشكەن چاغدىكى تەسىراتىنى خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازدى :

«بوۋاي قىرغاقتىن كېمىگە چۈشۈپ ئالدىمغا كەلدى . جاپالىق يىللار ئۇنىڭ ئالدىدا قېلىن قاداقلارنى پەيدا قىپتۇ . ئۇ ھەقىقەتەن ئۆردەك ئىدى ! مەن بۇ قەدىناس دوستۇمغا سەپسېلىپ ، يىللارنىڭ جەبىر - جاپاسى ئۇنىڭ چىرايىدا قالدۇرغان بەلگىلەرنى كۆردۇم . ئۇ بەكمۇ ياداڭغۇ ئىدى . پىشانىسىنى چوڭقۇر قورۇقلار قاپلىغان ، ساقىلى ئۇچلۇق ئېڭىكىدە ئېسىلىپ تۇراتتى...»

سۈپىن ھېدىن قولىغا رەسىم سىزىش قەلىمىنى ئېلىپ ، شۇ پەردىلا ئۆردەكنىڭ رەسىمىنى سىزىۋالدى .

— ئۇ مېنىڭ ئوغلۇم ، ئىسمى سادىق ، — ئۆردەك قىرغاقتا ئىككى ئاتنى تۇتۇپ تۇرغان ئوغلىنى تونۇشتۇردى .

قويۇق ، قىرقىم قارا ساقىلى ، ئوتتۇز سەككىز ياشلىق تەمە-
بەل سادىقنى سۇمبات - سۆلەتلىك كۆرسىتىپ تۇراتتى...
ئۆردەك ئوغلى سادىق بىلەن ئاتلىق ، سۇپىن ھېيىنلار كېيىدە
يېتىكۆلگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى . سۇپىن ھېيىنلارنى ئۇ يەردە بې-
رىگمانلار ساقلاپ تۇرماقچىدى . تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئىلكىدە
مەركىزي ھۆكۈمەتنىڭ ئۇچ يۈك ئاپتوموبىلى ، بىر پىكاپى بار
ئىدى . بېنزىن ۋە قۇملۇقتا بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى بولغان كۈت-
مىگەن ئاۋارىچىلىكتىن ساقلىنىشنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئىككى يۈك
ئاپتوموبىلىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قورۇسىدا قالدۇرۇپ قويۇپ ،
بېرىگمان ، شېك رۇيخېتلار بىر يۈك ئاپتوموبىلى ، بىر پىكاپ
بىلەن ماڭغانىدى . سۇپىن ھېيىنلار يېتىكۆلگە يېتىپ كەلگەندە ،
بېرىگمانلار ئاللىقاچان كېلىپ چېدىرلارنى تىكىپ ، ئۇلارنى ساقلاپ
تۇرغانىدى . سۇپىن ھېيىن بېرىگماننىڭ يېنىدا تۇرغان ئابدۇرېھىم
ئوۋچىنى كۆرۈپ تاسادىپىيلىك ھېس قىلدىيۇ ، قەۋەت خۇش بول-
دى . ئابدۇرېھىم ئوۋچى كۆنچىدىن قايتىشىدا يېتىكۆلدە قونۇپ
ئۆتمەكچى بولۇپ كەلگەنىدى . بېرىگمان كىشىلەردىن ئۇنىڭ سە-
ۋېن ھېيىنغا مۇھىم يارەمچى بولىدىغان ئابدۇرېھىم ئوۋچى ئىكە-
لىكىنى بىلىپ ، ئۇنى تۇتۇپ قالغانىدى . ئۇنىڭ ئۆردەك بىلەن
كۆرۈشمىگىنىگە خېلى يىللار بولغانىدى . ئىككىسى قۇچاقلىشىپ
كۆرۈشۈپ قىزغىن ھال - مۇڭدىشىپ كەتتى . ئابدۇرېھىمنىڭ
كۆپ چاغلىرى تاغدا ، ئوۋچىلىقتا ، ئىلۆەسۈنلاردىن ئۆزىنى يوشۇ-
رۇپ ئېڭىشىپ - دۇمچىيىپ يۈرۈپ ئۆتكەچكە ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى
بىلەن دۇمچەك ھەم پۇت ، بېلى ئاغرىيدىغان بولۇپ قالغانىدى .
چىرايى ئۆردەكنىڭكىدەك ئۇنداق بەك قېرى كۆرۈنۈپ كەتمىسىمۇ ،
قېرىلىق ، ھارغىنلىق ، ھالسىزلىق يەتكەنىدى . ئۇنىڭ ھەمراھ
بولۇپ ، قۇمدەريانىڭ ئاخىرىغىچە بارالمايدىغانلىقىنى ئويلاپ سۇپىن
ھېيىننىڭ كۆڭلى يېرىم بولدى ، بۇنىڭغا ئىلاج يوق ئىدى .
— دەريانىڭ غول ئېقىنىدىن چىقماي مېڭىۋەرسەڭلار لوپ
كۆلىگە بارىسىلەر ، — دېدى ئابدۇرېھىم ، ئۇنىڭدىن لوپ كۆلىگە

قانداق بېرىشنى سورىغان سۈبەن ھېدىنغا .

كەچتە تاماق يەپ بولۇپ ، قۇمدەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى كىچىك ـ كىچىك قەبرىستانلىقنىڭ گىپى ئېچىلىۋىدى ، بېرىگمان سۈبەن ھېدىنغا :

ـــ ئابدۇرېھىم ئوۋچىنىڭ ئېيتىشچە ، ئۆردەك كروران بەـ لەن مىرەن ئارىلىقىدىكى چوڭ قۇملۇق ئىچىدە دائىرىسى كەڭ بىر قەبرىستانلىقنى كۆرۈپتىكەن ، ـــ دېدى .

سۈبەن ھېدىن خۇددى يېڭى بايقاشقا ئېرىشىۋاتقاندەك ھاياجان بىلەن ئىتتىك ئۆردەككە قارىدى . بۇ گەپ راست بولىدىغان بولسا ، ئۇ قەبرىستانلىق كروران بىلەن مىرەننىڭ ، جۇملىدىن مۇشۇ ئەتـ راپنىڭ سىرىنى ئېچىشتا ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ئىدى .

ـــ راست شۇنداق قەبرىستانلىق كۆردۇڭما ؟ ! ـــ سۈبەن ھېدىن ئۆردەكتىن تەقەززالىق بىلەن سورىدى .

ـــ راست ، كۆردۇم ، ـــ ئۆردەك ئۇ قەبرىستانلىقنى بۇرۇن كىملەرنىڭ كۆرگەنلىكىنى ، ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە سالتاڭ قاسىم بىلەن بىر ھەپتە ئايلىنىپ يۇرۇپ ئاران تاپقانلىقىنى ، قەبـ رىستاندا كۆرگەنلىرىنى ، بۇنىڭغا ئون توققۇز يىل بولغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى .

ـــ ئۇ بىزدىن پۇل ئۇندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن يالغان گەپ توقۇپ بىزنى ئالداۋاتامدىكىن دەيمەن ، ـــ دېدى بېرىگمان سۈبەن ھېدىنـ نىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ .

ـــ سەن بۇلارنى چۈشىنەمسەن ؟ ـــ دەپ سوراپلا بولدى قىلدى سۈبەن ھېدىن .

ئۇ لوپ كىشىلىرىنىڭ ھەرقانداق ئەھۋالدىمۇ ھەرگىز تىلـ نى ، دىلىنى قىڭغىر قىلىپ يالغان سۆزلىمەيدىغانلىقىنى ، ئادەم ئالدىمايدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەچكە ، ئۆردەكنىڭ دېگەنلىرىگە شۈبـ ھىسىز ئىشەندى . ئۇ ئۆردەكنىڭ يول باشلاپ ئۆزى ئېيتقان قەبـ رىستانلىقنى تېپىشقا يارەدەم بېرىشىنى ئۆتۈنۈپ ، ئۇنى ماقۇل كەلـ تۈرگەندىن كېيىن ، بېرىگمان بىلەن شېڭ رۇيخېڭغا :

— مەن لوپ كۆلى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈشۈمگە باراي ، سە-
لەر ئۆردەك ئىيتقان قەبرىستانلىقنى تېپىڭلار ، — دېدى .
ئىش شۇنداق تەقسىم قىلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى .
ئەتىسى سەھەردە سۈبەن ھېدىن يۇ يېنچاۋ بىلەن كېمىلىك
لوپ كۆلىگە يۈرۈپ كەتتى . بېرىگمان بىلەن شېك رۇيخېك موڭ-
غۇل شوپۇر چامچانى تەرجىمانلىققا ياندۇبلىپ ، يېڭىكۆلدىن ئۈچ
ئات ، ئىككى تۈگە ئىجارە ئېلىپ ، بىر تۆگىگە يېمەك - ئىچمەك ،
بىرىگە يەم - بوغۇز ئارتىپ ، ئۆردەكنىك يول باشلىشىدا تۆۋەنلەپ
چوڭ قۇملۇققا ماڭدى . سۈبەن ھېدىن كېلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن
ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى بىر يىللاردا ستەين نۇسخىسىنى ئېلىپ
كەتكەن قۇرۇقتاغ ئىچىدىكى قىيا تاش چەكمە رەسىملىرىنى تەكشۈ-
رۈپ كەلگىلى كەتكەنىدى . سادىق يېڭىكۆلدىكىلەر بىلەن خوشلە-
شىپ ئۆيگە قايتىپ كەتتى .
— ياپىرىم ، — دېدى شېك رۇيخېك قۇملۇق ئىچىگە ئانچە
ئىچكىرىلىمەي تۇرۇپ ، — موڭغۇل دالىسىدىكى قۇملۇق بۇ قۇم-
لۇق ئالدىدا ھېچنېمە ئەمەسكەنغۇ ، شۇ تاپتا بۇ قۇملۇقتا بىزدىن
باشقا ھاياتلىق يوققۇ دەيمەن .
بېرىگمانىڭ نەزىرىدە ئۇ يۈرەكلىك ، خېلى - خېلى مۇشەق-
قەتلەر ئالدىدا ۋايساپ كەتمەيدىغان ئادەم ئىدى ، ئەمما ھازىر ھە
دېمەيلا ۋايساشقا چۈشكەنىدى . چېكى كۆرۈنمەس دەشت قۇملۇققا
قاراپ بېرىگمانىڭ ئىچىگمۇ قورقۇنچ چۈشۈپ ، ھېلىلا بىر قۇم
دۆۋىسى ئارقىسىدىن قانداقتۇر بىر نەرسە چىقىپ كېلىدىغاندەك ،
ئېتىنى دېۋىتىپ تېزلىتىپ ئۆردەككە يېقىنلىشىۋالدى . ماڭغانسې-
رى قۇم دۆۋىلىرى قويۇقلىشىپ ھەم ئېگىزلەپ ، ماڭماق تەسلەشە-
كىلى تۇردى .
— قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق بۇ قۇملۇقتا قەبرىستانىڭ
بولۇشىغا ھېچ ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ ، — دېدى شېك رۇيخېك .
— مەنمۇ شۇنداق ئويلىغان ، ئەمما خوجايىن ئۇنىڭ گېپىگە
ئىشىنىڭلار دەۋاتسا .

شېئ رۇيخېئ بېرىگمانىنىڭ گېپىگە قارىتا باشقا گەپ قىلمىدى . مېڭىش داۋاملاشماقتا .

ئۆردەكنىڭ ئېيتقىنىچە ، قەبرىستانلىق قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە ئاتمىش چاقىرىمچە يىراقلىقتا ئىدى . مانا تۆت كۈن بولدى ، قەبرىستانلىقنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى . بېرىگمان بىلەن شېئ رۇيخېئ گۇمانلىنىشقا باشلىدى .

— قەبرىستانلىق بولسىمۇ باردۇ ، لېكىن ئۇنى كۆرگەنگە ئون توققۇز يىل بوپتۇ . هازىر ئۇ بىزنى نەگە باشلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلەمدىغاندۇ ؟

— بىز ئۇ قەبرىستانلىقنى يا تاپالارمىز ياكى تاپالماسمىز ، بۇ ئاشۇ قېرىغا باغلىق ، سۆپۈن ئەپەندى قانداق قىلىۋاتىدىكىن ؟

— بىزنىڭ سۆپۈن هېدىنىنى بوش چاغلىما ، قىلىمەن دېگەن ئىشىنى ئاخىرىغا ئېلىپ چىقمىغۇچە بولدى قىلمايدۇ ، ئىشنى تۈگىتىپ ياندىمۇ تېخى ، — دېدى بېرىگمان .

سۆپۈن هېدىن دەريادا توسالغۇسىز مېڭىپ ئىككى يېرىم كۈندە قۇمدەريانىڭ كۆلگە قۇيۇلۇش دېلتىسىغا يېتىپ باردى . ئىلگىرى تەكشۈرۈپ سىزىۋالغان كۆلنىڭ سۇ ئورنى بىلەن هازىرقى سۇ ئورنىنى سېلىشتۇردى ، شىمالغا قانچىلىك سۈرۈلگەنلىكىنى تەكشۈردى ، ئۆلچىدى . ئاخىرى لوپ كۆلىنىڭ كۆچمە كۆللۈكىنى ، كۆچۈش دەۋرىيلىكىنىڭ بىر مىڭ بەش يۈز يىل بىلەن بىر مىڭ ئالتە يۈز يىل ئارلىقىدا بولىدىغانلىقىنى دەلىللەپ چىقتى . بېرىگمان ، مان بىلەن شېئ رۇيخېئ يۇقىرىقىدەك پاراڭنى قىلىشۋاتقاندا ، سۆپۈن هېدىن نەرسىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ قايتىشقا هازىرلىنىۋاتاتتى...

ئۆردەك بېرىگمان بىلەن شېئ رۇيخېئنىڭ نېمە دېيىشلىرى بىلەن كارى يوق ، ئالدىغا ماڭغىنىدى . ئۇ پات - پات ئېگىزرەك قۇم دۆۋىسىگە چىقىپ ئەتراپقا قاراپ قويياتتى ، ئۇ ماڭغان يولىنىڭ توغرىلىقىغا ئىشىنەتتى .

5 - كۈنى چۈشكە يېقىن ئۆردەك ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسى

ئۇستىگە چىقىپ ئالدىغا بىر قاراپلا، بېشىنى كەينىگە بۇراپ، بېرىگمانلارغا:

— ماقاتلىققا كېپىتۇق! — دەپ توۋلاپ قويۇپ، قۇم دۆۋىسىنىڭ ئۇ تەرىپىگە چۇشۇپ كەتتى.

ئۆردەكنىڭ گېپىنى چامچا بېرىگمانلارغا تەرجىمە قىلىپ بەردى.

بېرىگمانلار ئاڭلىغىنىغا بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەي، قۇم دۆۋىسىنىڭ يامزىلىنى ئەگىپ ئىتتىك مېڭىپ كەتتى...

بېرىگمان بىلەن شېڭ رۇيخېڭ كۆزلىرىگە ئىشەنمەي قالدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردىكىدەك بىر كۆرۈنۈش نامايان بولۇپ تۇراتتى. ئەمما بۇ ئەپسانە ئەمەس، نەق رېئاللىق ئىدى، سىرلىق رېئاللىق ئىدى. تۆت تەرىپىگە كۆز يەتمەيدىغان ھالاكەت دېگىزى بولمىش دەشت قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قەبرىستانلىقنىڭ ئۆزىلا كىشىنى: «بۇ بىر تىلسىملىق جايمۇ نېمە» دېگەن تۇيغۇغا كەلتۈرەتتى. مۇشۇنداق بىر جايدا قەبرىستانلىقنىڭ بولۇشى ۋە ئۇنىڭ بايقىلىشى بىر مۆجىزە. يەنە قاراڭ:

قەبرىستانىنىڭ يارداڭ تەرىپىدە قەدىمكى بىر كىچىك ئېقىن ئىزى بار. تىلسىمدەك يەنە بىر مۆجىزە شۇكى، ئېقىننىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن تەرىپى پۈتۈنلەي قۇم ئاستىغا غايىب بولۇپ كېتىپ، پەقەت قەبرىستانىنىڭ ئۇدۇلىدىكى قىسمىنىلا ئىزى ساقلىنىپ قالغان. بېرىگمان ئېقىن ئىزىغا قاراپ خىياللىرى قانىتلىنىپ، يىراق ئۆتمۈشتە قالغان ئېقىن ۋادىسىدىكى كۈكۈل دالىنى، بۇك ئورمان، توغراقلىقنى، ئېقىن قاسناقلىرىدىكى قويۇق يۇرت ـ مەھەللىلەرنى، توپ ـ توپ، ئۇيۇر ـ ئۇيۇر چارۋىلارنى كۆرگەندەك بولدى. قايسى چاغدىكى، قانداقتۇر بىر ئاپەت بۇلار-نىڭ ھەممىسىنى يالماپ يۇتۇپ كەتكەن. پەقەت ئۇ سەلتەنەتلىك ئۆتمۈشنىڭ سىرلىق شاھىت يالدامىسى بولۇپ مۇشۇ قەبرىستانلىق قېلىپ قالغان.

بېرىگمان قەبرىستاندا ئازراق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قە-

لىپ بېقىشنىمۇ ئويلىغانىدى ، لېكىن سۆھبەتداشلىرىنىڭ : «ئۆز-
دەك بايقىغان قەبرىستانلىقنى تاپالمىساقلا ، شۇنىڭ ئۆزى بىر مۆجە-
زە ، ئالدىراپ قېزىش قىلمايلى[1] » دېگەن گېپى ئۇنىڭ ئالدىنى
توسۇپ قويدى . پەقەت تەسىراتى سۇپىتىدە خاتىرىسىگە قىسقىلا
قىلىپ مۇنداق دەپ يازدى :

... « قەبرىستانغا ئۇزۇن ياغاچ بادرىلار تىكلەپ قويۇلغان بولۇپ ، بىر پارچە ئورمانلىققا ئوخشايتتى . بۇ دەل مەن ئىزدەۋاتقان نىشان بولۇپ ، بۇ قەبرىستانلىق ھەققىدە تۇنجى قېتىم ئاڭلىغىنىمدىن بۇيان ئىزچىل بۇ يەرنى ئويلاپ كېلىۋاتاتتىم . مەن ئۇنىڭغا 5 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىق ، دەپ نومۇر قويدۇم . بۇ لوپنۇر چۆلىدىكى ئەڭ مۇھىم ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلىرىمىزنىڭ بىرى ئىدى ! شۇ قېتىملىق ھاياجانلىق ھېسسىياتىمنى قەلەم بىلەن ئىپادىلەشكە ھەقىقەتەن ئاجىزلىق قىلىمەن » .

بېرىگمانلار سۆھبىنى ھېيىتقا مۆجىزىلىك خەۋەر يەتكۈزۈشكە ئالدىراپ ماڭماقتا .

ئۆردەك پات - پات ئارقىسىغا — قەبرىستانلىققا قاراپ - قاراپ قويياتتى...

2006 - يىلى 3 - مارت . كورلا

---

① بىرلەشمە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ كېلىشىمنامىسىدە : تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ، ئەسما ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش قىلماسلىق ، دەيدىغان ئېنىق بەلگىلىمە بار ئىدى .

كرورانديكى ئىزچىلار (ئىككى قىسىملىق تارىخىي رومان)

ئاپتورى : مۆيدىن سايىت بوستان
مەسئۇل مۇھەررىرى : پاتىگۈل مىجىت
مەسئۇل كوررېكتورلىرى : سەنەۋەر ئىبراھىم ، زەمرە پىدا
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى : شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون : 0991—2827472
ئادرېسى : ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى : 830001
سانتقۇچى : شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
باسقۇچى : شىنجاڭ شىنخۇا 1 ـ باسما زاۋۇتى
فورماتى : 880×1230 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى : 41.375
نەشرى : 2008 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى : 2008 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 1—5000
كىتاب نومۇرى : ISBN 978—7—228—11347—7
باھاسى : 88.00 يۈەن (ئىككى قىسىم)